

ADVAITASIDDHI

OF

MADHUSÛDANASARASVATÎ

WITH THE COMMENTARIES

Gaudabrahmānandî with Vitthales'opādhyâyî, Siddhivyākhyā
of Balabhadra, and Nyâyāmṛita-Advaitasiddhi-tarangīnī-
Laghuchandrikâ, by Ananta Kṛishṇa S'astrî,

UP TO THE END OF

MITHYÂTVAMITHYÂTVA

EDITED BY

VEDĀNTAVISĀRADA N. S. ANANTA KRISHNA S'ASTRI,

Professor of Mīmāṃsā, Tirupati Sanskrit College.

PUBLISHED

BY

TUKĀRAM JĀVAJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS,

Bombay.

1915

Price 2½ Rupees

100/100

श्रीमत्परमहंसमधुसूदनसरस्वतीप्रणीता

अद्वैतसिद्धिः ।

विट्टलेशीयव्याख्योपबृंहित-गौडब्रह्मानन्दीव्याख्यासनाथीकृता
चलभद्रप्रणीतसिद्धिव्याख्यया-अनन्तकृष्णशास्त्रि-
संगृहीतन्यायामृताऽद्वैतसिद्धितरङ्गिणी-
लघुचन्द्रिकासंग्रहात्मकचतुर्ग्रन्थो-
पस्कृता च ।

(मिथ्यात्वमिथ्यात्वान्तो भागः)

तिरुपतिश्रीवेङ्कटेशसंस्कृतकलाशालापूर्वमीमांसाध्यापकेन-मद्रपुरकलाशालातोऽधिगत-
वेदान्तविशारदविरुदेन नूरणिग्रामाभिजन-विद्वद्भरसुब्रह्मण्यात्मजेन

अनन्तकृष्णशास्त्रिणा

दिप्पण्यादिभिरुपस्कृता ।

इयंच

मुम्बय्यां

तुकाराम जावजी श्रेष्ठिभिः

स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये स्वायसाक्षरैः संमुद्र्य प्राकाश्यं नीता ।

शाक १८३७ सन १९१५

भूमिका—

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

निश्चप्रचमिदं विपथिदपधिमाना यद्धर्मार्थकाममोक्षेषु चतुर्विधेषु पुरुषार्थेषु मोक्ष एवात्यन्तिक पुरुषार्थ । तत्सप-
त्तिश्च श्रवणमनननिदिध्यासनाधीनात्मसाक्षात्कारायत्ता न स्तोत्रपत्ता सहकारितयापि कर्मवीरनपेक्षत इति ।

अत्र केचित् प्रत्ययतिष्ठन्ते—सिद्धरूपद्वयासाक्षात्कारे शब्दश्रवणरूपो विचारो न कारणम् । विनापि श्रवणं अहं
मुखमनुभवामीति हि प्रत्यय सर्वातुभवपथमध्यास्ते । सत्यपि श्रवणे नात्मसाक्षात्कारोऽस्ति लब्धनिवृत्तिसाधन कस्यापि
भवति । तदुक्तम्—‘मननादिप्रतीक्षा च कार्यार्थाद्भ्रान्तिवर्जित’ इति । एतेन—‘निवृत्तिरात्मा मोहस्य हातत्वेनोपलक्षित’
इति वचनमपि—पराहतम् ; गहि कर्तृत्वादिक प्रपञ्चजात मिथ्या भवितु स्थाने भवति । यथाच कर्तृत्वादिर नान्त र-
रणधर्मे किंतु जीवधर्मे, तथा यथाच तद्वैभवाधिकरणे शङ्करभगवत्पादीये भाष्ये व्यक्तमिति जीवब्रह्मभेदोऽपि
पराहत । अहमनुभवगोचरो हि जीव । सच नान्त कारणशक्ति । तच्छावत्यं हि आत्मान्तं कारणविवेकाप्रहायत्तम् ।
न मम मन इत्यादिविवेकशालिना समभवति । प्रत्यक्षभेदोपीव्यवसादागमात्प्रवर्तमिति अहं करोमीत्यादिक प्रत्ययजातं
गौणमेव मन्तव्यमिति असद्वैभवादिश्रुत्युत्तरेणापि नाकर्तृत्वस्वरूपसिद्धि । व्यावहारिकलभारमार्थिकलादिव्यव-
स्थाया अद्वैतपरिभाषामानसाध्याया अनादरणीयत्वेनागमेन पारमार्थिकलासाधनेऽपि उपजीव्याविरोधशङ्कादिकमपि
नान् प्रसरति । एतेन—साक्षात्कारनिरवकाशम्यायेनापि प्रत्यक्षप्रावर्त्यमिति—सूचितम् ; यथाचानोपक्रमोपसंहारन्या-
योऽप्यनुकूलस्तथाऽन्यत्र विस्तर ।

अयमाशयः—अन्तं करणचैतन्ययोर्हि न परस्परतादात्म्याध्यास । तत्रहि तादात्म्याध्यास यत्र विवेकाग्रह यथा—
शुक्तिरजतयो । अत्रतु न विवेकाग्रहं, अहंशब्दोक्तिप्रत्ययविपयलाभोपस, इदंशब्दोक्तिप्रत्ययविपयलाभान्तं कर-
णादे । यदितु कालान्तरीयभेदग्रह कालान्तरीयधमज्ञाने न प्रतिबन्धक, अहंप्रत्ययव्यवहितपूर्वक्षणे च भेदग्रहो नास्तीति
तादात्म्याध्यास उपपन्न इत्युच्यते, तदापि परस्परतादात्म्यप्रतीत्ययोग्यलान तादात्म्याध्यास । यथा तिमिरालोकयो-
रिति मन्तव्यम् ।

अथोच्येत—परस्परतादात्म्यप्रतीत्ययोग्योरपि शुक्तिरजतयोर्वैयं तादात्म्याध्यास, तथात्रापि स्यादिति, मैवं समं-
यति, शुक्तिरजतत्वेन रजतत्वेन च तादात्म्याध्यासायोग्यत्वेऽपि इदमन्येन रजतत्वेन तादात्म्यप्रतीत्ययोग्यलान्ता तादात्म्या-
ध्यास इति युक्तम्, नैवम्, समयोरपि विशेषरूपेणाध्यासस्यानाभिमतलात् । एवंच—अहंकृतत्वादप्रत्यये अध्यासल-
क्षणमपि न समवतीति—सूचितम् । तल्लक्षणहि स्मृतिरूप परन् पूर्वदृष्टावभास । तत्रहि स्मृतिरूपपदेन स्मृत्यात्मकल-
विषयायामसमव भ्रमस्यानुभवात्मकलात् । स्मृतिसदृशत्वं सत्त्वारजन्मलमिति विवक्षाया च संस्कारस्यानुभवाधीनलात्पू-
र्वमप्यनुभवो निरुपशील । सच प्रमात्मको वा उत प्रमात्मको वेति विचारणाया शुक्तिरजतस्थले प्रमात्मकानुभवजन्यस-
ंस्कारस्यैव कारणलदर्शनेनानापि तस्यैव कारणलमङ्गीरणीयम् । तच्च न समवति, इदंरजतयोर्वैयं पारमार्थिकयोर्धैतन्यान्त-
करणयोरनन्युपगमात् । भ्रमानुभवजन्यसंस्कारजन्यलवादे लनवस्था स्यात् इति स्मृतिरूपलाशो न समवति । यदितु
भ्रमप्रमासाधारणानुभवजन्यसंस्कारजन्यलमेव स्मृतिरूपपदेन विवक्ष्यते, पूर्वपूर्वसंस्काराधीनत्वं चोत्तरोत्तरस्य भ्रमस्याङ्गी-
कृत्यते, अनुभवसाधोपोऽपि धाजादुरन्यायेन नान किञ्चित्कर, भ्रमसंस्कारयो कार्यकारणभावस्यानन्यव्यतिरेकसिद्धलादिति
विभाव्यते, तर्हि परनाशसमन्वयो न समवति । परन्पदेन पूर्वदृष्टेशान्यदेशविषयाया अहङ्काराध्यासादावव्याप्ति, तेषां
पूर्वदृष्टसाक्षिदेशावच्छेदेनैवाध्यासात् । सत्यस्वरूपाधिष्ठानविषयाया च जडाधिष्ठानकालमाध्यासेऽप्याप्ति । एव दाह्मीती-
मभ्रमादां स्वाभ्रमादां चाप्याप्ति, तेषामपूर्वाणां पूर्वदृष्टलाभावात् । अन्यत्र दृष्टानायेव स्वाप्रिकादीनां स्वाभादाववभास
इति कल्पनाया च तेषामिवान्तं करणकर्तृत्वादीनामपि सत्यमेव स्यादिति जीवब्रह्मभेदवादोऽसमवदुक्ति । अधिष्ठान-
विषयसत्ताकारोप्यज्ञानत्वं तु न तत्क्षणम्, सत्ताभेदादिपरिभाषाया अद्वैतपरिभाषामानसिद्धलात् ।

अयमाशयः—अनिर्वचनीयमेव रजतादिन् भ्रमज्ञाने भासत इति यदता किमिदमनिर्वचनीयलमिति विवेचनीयम् ।
तत्र न तावत्सदसद्विलक्षणत्वं अनिर्वचनीयलम्, सत्तासत्ययोरेकाभावेऽपरसत्यनियमेनोभयविलक्षणलस्यासमवात् ।
असलप्रकारक प्रतीतिविशेषलमेवासलम्, नतु कचिदप्युपायो सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हलम्, प्रक्षणाऽपि असलप्रकारक प्रतीति-

विशेष्यत्वापत्ते । सत्तादात्म्यशून्यत्वमेवास्तत्वं, तच्च ब्रह्मणि नास्ति ब्रह्मं सदिति प्रतीत्या ब्रह्मणि सत्तादात्म्यस्य विद्यमानत्वादिति न च वाच्यम्, परमते रूपस्यासद्रूपत्वेनादौकृतस्यासत्त्वानापत्ते, रूप्य सदिति प्रतीते । प्रतीत्यनुसारेण हि सत्ता-सत्योरभ्युपगम । नापि प्रतिपन्नोपायां त्रैकागिकनिषेधप्रतियोगित्वं तत्, द्वैतविशिष्टस्य ब्रह्मणो मिथ्यात्वेनाधिष्ठानत्वाद्युभयेन प्रपञ्चे तादृशस्यानिर्वचनीयत्वस्योपादानाद्युभवात् । ज्ञाननिवर्त्यत्वमिष्यात्वं तु न समवदुक्तिरुपमि, घटादावव्याप्ते । एवचानिर्वचनीयरूपस्यादौकारयोगात्सामान्यलक्षणादिप्रत्यासरचयनद्वीकरणेनापणस्य रूप्यस्यैव संसर्गाप्यासमात्रमित्यन्यथा-ख्यातिपक्षस्यापि तथात्वात्, रजतस्यान्तरत्वे अहं रजतमिति प्रतीत्यापत्त्यादिना आत्मरत्यासद्युभवात्सत्स्यातिपक्ष एव पर्यवसानमिति जीवब्रह्मभेदवादोऽसमवदुक्तिक — इति ॥

अत्रेदं तत्त्वं—अप्रामाण्यज्ञानाद्यनास्त्वन्दितात्मसाक्षात्कारो हि न श्रवणादिक विना सम्भवति । सत्यपि श्रवणे प्रतिबन्धकविशेषेण तदनुत्पत्त्या हि नासाधनत्वनिर्णय सम्भवति, मन्थादिप्रतिबन्धकविशेषेण अग्निनापि दाहस्यानुत्पत्त्या अभिरपि दाहकारणत्वात्तुपपत्ते । आत्मसाक्षात्कारस्य हि मोक्षसाधनत्वं अज्ञाननिवृत्तिद्वारकमेवेति समूहस्य बन्धजातस्य मिथ्यात्वमपि सूचितमेव । यथाच सदसद्विच्छेदपरत्वं, प्रतिपन्नोपायां त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं, ज्ञाननिवर्त्यत्वं, स्वात्मान्ताभावे एव प्रतीयमानत्वं साङ्ख्यिकलादिकं च मिथ्यात्वं सुवच उपपन्नं तथाऽद्वैतसिद्धौ विस्तर इति नेह क्तिन्त्यते । एतेन—निवृत्तिरतमेति वचनमपि—**आख्यातम्**, अहमनुभवस्तु कदाचिच्छरीरं कदाचिद्विद्रव्यं कदाचिन्मनश्च गोचरयन्त्रैकरूपे आत्मनि प्रमाणमिति आगमेनेव आत्मतत्त्वविनिर्णय । यथाचायमेवायं सर्वासा उपनिषदा सर्वेया ब्रह्म सूत्राणां च गोचरं तथाप्रावचनप्रति किंचिदिव रेखितं व्यापारयाम । तदत्र चतुरर्थ्यादीविमर्शनं चतुस्मूर्तभूमिकया प्रतिज्ञातमपि विस्तरभयात् सर्वेद्यान्त्रैकहस्तायां पञ्चतुल्या विमर्शनेनैव कृतप्रतिहा वयमिति तद्वेदानां प्रवर्तमानहे ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

आनन्दतीर्थाया हि—नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षेण विद्वद्वर्माकान्तलहेतुकानुमानेन भित्तोऽचिन्त्य इत्यादिश्रुत्या च जीवब्रह्मभेद एव वस्तु सन्, न तदभेद, प्रत्यक्षप्रामाण्यस्य प्राथम्येनोपजीव्यत्वेन चागमापेक्षयापि प्राबल्यादिति निरूपयन्ति ॥

अत्राद्वैतिनः प्रतिवृत्ते—नाहमीश्वर इति हि प्रत्यक्षं न जीवेश्वरभेदविषयकम् । तत्र हि न जीवत्वाल्लिखो भावते, स्थूलोऽहमिलादिप्रत्ययवत्तस्य भ्रमत्वात् । स्थूलोऽहमिति प्रत्ययोऽपि कुणिरह अहं गच्छामीत्यादित्वं भ्रम एव । एतेन—अनुमानादिप्रमाणमपि भेदसाधकम्—**निरस्तम्** । भित्तोऽचिन्त्य इत्यादिकास्तु श्रुतिव्यावहारिकभेदपरा । परस्परपक्षयोरेवोपक्रमोपसंहारयोरेवमस्य प्राबल्यम्, नतु उपक्रमत्वेन, अपच्छेदव्यायविरोधापत्ते, उपजीव्योपजीवनभावोऽपि उभयोरेव्यतिदेशत्वेनोपदेशत्वेन वा समबलत्वेनैव प्राबल्यदौर्बल्यप्रयोजक, नतनुपदेशोपदेशत्वेऽपीति प्रत्यक्षस्यानुपदेशस्य उपदेशाह्वागमवाक्यत्वं न सम्भवति । एवचानुपदेशोपदेशयोः परस्परनिरपेक्षोपक्रमोपसंहारयोरिव चातमस्यैवान् प्राबल्यमिति जीवब्रह्मभेदमेव शास्त्रतत्त्वव्यविवक्ष ।

यदप्यज्ञानन्दतीर्थायानामधिकरणशरीरं—अज्ञं प्रत्यगर्थजीवं तदव्यद्वेति चिन्तायां उपक्रमोपसंहारादिभि जीवब्रह्मभेदाद्यगमात् तस्य च जीवस्वरूपस्यासद्विगलत्वादिना न विचारं कर्तव्य इति पूर्वपक्षे, बृहन्तोऽस्मिन् गुणा इति श्रुते स्वरूपतो गुणतथापत्तिच्छिन्नत्वयोगेन प्रवर्तमानस्य ब्रह्मशब्दस्य जीवाविषयत्वेन “तद्विनिज्ञासत्वे”त्यास्यापि तद्विषयत्वात्तद्विचारं कर्तव्य एवेति राक्षान्त—इति ॥

तत्रायं पूर्वपक्षो न समर्थयितुं शक्यः । तथाहि—

‘आत्मा ब्रह्मेत्यधीतः श्रुतिशिखरशतैर्निर्दिशेपश्च सर्वं.

किं तत्र स्वप्रकाशो गुणलवरहितो वस्तुशास्त्रेण चिन्त्यम् ।

इत्याद्येधो गुरुणां नतिनुतिविषये स्वाप्रणाम्यत्ववादः

श्रुत्यन्तानां निरूप्यः स यदि जडमते केन शक्यः स न स्यात् ॥ १ ॥

प्रामाण्यं सिद्धमेव शकृतकवचसां त्वनमते तर्कशास्त्रे

शास्त्रस्याद्वं यदस्य सरसि हरिहृतं ब्रह्मतर्कमभिधानम् ।

तद्येद्भज्येत नित्यस्फुरद्गुणलवप्रत्यगात्मैदमर्थं

तन्निर्घोहाय तेषां सगुणविषयता पूर्वपक्षोऽपि ते स्यात् ॥ २ ॥

वेदान्तानां प्रामाण्यं न संरक्षणीयमिति शास्त्राणि पराहता ॥ परमतसिद्धोपक्रमादिन्यायजालमवर्जं न सम्भवति । तदुक्तम्—

साक्षी जीवः सुखादीन्यनिशमनुभवस्सर्वमानाधिकस्ते
तेषां तर्कं त्वदिष्टे प्रबलविवलतासंविभागश्च सिद्धः ।
तस्यात्यन्तानुकूलश्रवणमपि तव प्राग्विचारास्तु साध्यम्
श्रुत्यन्तानां क तस्यागुणविषयतया पूर्वपक्षस्य लाभः ॥ ३ ॥
श्रुत्यन्तानामखण्डं विषय इति हि ते केन बोद्धव्यमेतत्
न्यायैस्तादर्थ्यमेवां घटयदतिदृढैः शास्त्रमेकं न चेत्स्यात् ।
तच्चेदङ्गीक्रियेत प्रतिहतविषयं प्रत्यगात्मैकनिष्ठं
कस्यानारम्भसिद्धौ स भवतु भवतः पूर्वपक्षप्रयासः ॥ ४ ॥

वाचस्पतिविवरणकारयोरपि मते आद्याधिकरणपूर्वपक्षव्याघात एवं स्यादिति तु न शङ्क्यम् । तदुक्तम्—

सिद्धेऽसिद्धे च सिद्धान्त्याभिमतविषये दूषणं चेत्क्रियेत
न्यायापेक्षा न तस्योन्मिषति निजमतप्रक्रियार्थानुवादे ।
सिद्धान्त्यस्वीकृतेऽयं यदि तु विषयतापादनं पूर्वपक्षे
कर्तव्यं तर्ह्युपायः कथमिव सुधिया तत्र नापेक्षणीयः ॥ ५ ॥

यथा पूर्वमीमांसायां सिद्धान्त्यनभिमतस्वार्थलपूर्वपक्षेणाध्ययनविधिविचारः एवमत्रापीत्यपि न युक्तमिच्छाह—

एवं वाक्यं विचार्य यदि भवति नयो वापि सर्वत्र तुल्यः
तर्कचिन्त्यायकृत्याऽनभिमततरचनाप्युच्यते पूर्वपक्षे ।
सधेपाभेय नानाविधनयनिकरानेकतात्पर्येसीमां
वेदन्तानां विमर्शाद्विषयविरचना त्वेकमीहेतु शास्त्रम् ॥ ६ ॥

तस्माद्विवरणवाचस्पतिसंमतैवाधिकरणरचना युक्ता ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अत्रेत्यं विवरणसंमताऽऽधिकरणयोजना । प्रत्यगभिन्नब्रह्मविचारात्मकवेदान्तमीमांसा आरम्भणीया न चेति संशये
विषयासंभवसंभवाभ्यां पूर्वपक्षसिद्धान्तौ । उपजीव्यप्रत्यक्षसिद्धस्य कर्तृत्वादेः सत्यत्वेन तद्विरुद्धाकर्तृत्वादिना समावेशायो-
गेन प्रत्यग्रक्षेत्रन्यरूपविषयासंभवः । एतदभिप्रायेणेव तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्य भावयोरित्युक्तमिति । प्रत्यक्षादेः तात्त्विकत्वाप-
रिहारेपि व्यावहारिकत्वानपहारेणेपजीव्यविरोधाभावेन आगमविरुद्धप्रत्यक्षादिसिद्धकर्तृत्वादभिध्यात्वेन विषयसंभव इति ॥

तत्रेत्यं चन्द्रिकाकाराः—जीवब्रह्मैक्यरूप एव विषयः सूत्रे विवक्षित इत्यत्र मानाभावः । ब्रह्मज्ञानस्येष्ट्यमाणत्वं
हि मोक्षसाधनप्रसादहेतुतयैव वक्तव्यम्, नतु जीवगतकर्तृत्वाध्यासानिवर्तकतया; 'यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपात् अस्मात्संसा-
रान्मुच्यते नापरेणे'त्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणगतैवैक्यैः प्रसादस्यैव मोक्षसाधनत्वं नतु ब्रह्मज्ञानस्यैवलयगमात् । ज्ञानं तु प्रसा-
दसाधनम् । एवं कर्तृत्वाध्यासानिरूपणं भाष्यकारकृतं न संगतम् । यदि तु सेवाया एव प्रसादहेतुत्वं नतु ज्ञानस्य,
ज्ञानस्य प्रसादहेतुत्वपराणां वचनानां "यतितव्यं समद्वे न निर्वाणमपि चेच्छता" इति वचनानुसारेण समलज्ञानविषय-
त्वेनाविरोधात्, एवंज्ञानमेव मोक्षसाधनम्, अन्यथा 'तस्य तावदेवचिर'मिति श्रुतिविरोधापत्तेः इति विभाष्यते, एवमपि
सेतुदर्शनादिव सत्यस्यापि ब्रह्मज्ञानान्निरुत्तिसंभवात् न तन्निरूपणं प्रयोजनवत् । अधिष्ठानज्ञानकार्यस्य मिथ्याभूतस्यैवाधि-
ष्ठानसाक्षात्कारमात्रनिवर्त्यत्वमिति अधिष्ठानज्ञानस्यैव मिथ्याभूतवन्धनिवर्तकत्वमिति धोक्तनियमपरिष्करणेन सेतुदर्शनस्य-
लीयव्यभिचारपरिहारेऽपि प्रत्यक्षानुमानादिना मिथ्याभेदविषयकरणेऽपि तात्त्विकभेदाविषयीकरणत्वात् तत्त्वमसीत्यादिभिः
विशिष्टतात्विकाभेदयोधने न क्रिचिदपि बाधकमिति कर्तृत्वादिवन्धमिथ्यात्वनिरूपणं अनवसरप्रस्तमेव । 'नेह नानास्ति
क्रिचने'तिश्रुत्या विशिष्टमिथ्यात्वयोधनेन विशिष्टाभेदस्य व्यावहारिकस्य प्रातिभासिकस्य वा 'तत्त्वमसी'तिवाक्येन योधनस्य
समानसत्ताकयोर्भेदाभेदयोर्विरोधेनाप्रामाण्यापत्त्या नासंभवेन चिन्मानाभेदपरत्वमेव युक्तमिति तु न शङ्कनीयम्; तत्त्वं
पदमुद्ययार्थानुपपत्तेः । चिन्मानरूपे भेदाप्रसक्त्याऽभेदयोधनस्य वैयर्थ्याच्च—इति वर्णयन्ति—

तच्च न समीचीनम्—'ज्ञात्वा देवं मुच्यते' इत्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वात्, तस्य च आविषकाध्यास-
निवर्तकतयैव पुरुषार्थत्वात्, जीववैश्वरत्योपलक्षितभेदसंशयविरोधिजीववैश्वरत्वाद्युपस्थितिद्वारकतत्वं पदलक्षितचिन्मात्र-
स्वरूपैक्ययोधनकत्वेन तत्त्वमसीत्यादिवाक्यसार्थक्याच । यथाच शक्यार्थत्वं न मुत्प्यार्थत्वं, किंतु तत्पर्यविषयार्थत्वम्,
तथा अद्वैतसिद्ध्यादौ व्यक्तम्—इति ।

वाचस्पतिसंमतं तु सा यद्यपि प्रत्यगात्मन एव ब्रह्मत्वं; तथापि तस्याहंप्रत्ययविषयसंसिद्धिगत्वात् तज्ज्ञानस्य अधि-
याऽनिवर्तकत्वाच्च वेदान्तानां जपावर्धतैवोपयोग इति पूर्वपक्षः, संभावितदोषस्य प्रत्यक्षस्य जीवरूपतासमर्पकत्वेन वेदा-
न्तवेद्यप्रत्यगात्मस्वरूपनिर्णयार्थो विचार आवश्यक एवेति राक्षान्त इति ॥

यत्तु अत्र चन्द्रिकाकृतां दूषणम्—विषयप्रयोजनाधिकारिणां असंभवात् विचारशास्त्रं अनारम्भाणीयमेव ।
तथाहि—प्रत्यक्षानुबन्धतः साक्ष्यमात्रवेद्यः आत्मा कीदृशः; शुद्ध इति चेत्, तस्य स्वप्रकाशस्य न स्वप्रकाशार्थं शास्त्रापेक्षा,
प्रत्यक्षादिदशायामपि स भासते एव । यदि न भासते, तर्हि किं तत् स्वरूपमेव न प्रकाशते, उत कश्चिदंशः । द्वितीयेपि
सोऽयः किं शरीरभेदो वा, कर्तृत्वाद्यभावो वा, ब्रह्मात्माभेदो वा । तत्र नाद्यः; तल्लतो गृह्यमाणे स्वप्रकाशेऽज्ञानतोऽभान-
कल्पनासंभवात्, अन्यथा अज्ञानादिमानासंभवात् । न द्वितीयः; शरीरभेदादीनां सत्यत्वेऽद्वैतान्यापत्तेः, मिथ्यात्वे च
तत्त्वावेदकशास्त्रवेद्यानुपपत्तेः । एवं च “यजमानः प्रस्तरः” इत्यादाविव प्रत्यक्षाविरोधेनार्थवर्णनमेव तत्त्वमस्यादिवा-
क्यानां युक्तमिति अज्ञानतद्विषयत्वाद्यप्रसिद्धेन विषयप्रयोजनादिसिद्धिः—इति ॥

तदपि न संगतम्—अकर्तृत्वाद्युपस्थितिपूर्वकब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्यैव जीवगताविद्यादिवन्धनिवर्तकत्वेनैव काम्यत्वेन,
“ज्ञानेन स्वाहते तस्मिन् सर्वं ब्रह्ममयं भवेत्” इति बृहदारण्यकवेद्यनेनासंभावनादिदोषरहितज्ञानस्यैव तन्निवर्तकत्वात्,
अहंप्रत्ययस्य असंभावनादिदोषकल्पितस्य बुद्ध्यादिसाहित्यांशस्याधिकस्यापि तत्र विषयत्वेनाज्ञानानिवर्तकत्वात्, ताद-
दाज्ञानसिद्ध्यर्थं विचारशास्त्रमारम्भाणीयमेव । अधिष्ठानज्ञानमात्रं हि नाज्ञानविरोधीति स्वप्रकाशेऽप्यज्ञानं संभवति ।
यथाचाज्ञाने प्रमाणलक्षणमिति संभवः तथा अद्वैतसिद्धौ विस्तरेण प्रतिपादितमिति नेह वितन्वते । यथाच “यजमानः प्रस्तरः”
इत्यस्यान्यपरस्य प्रत्यक्षाद्यनुसारेण अन्यधानयनेऽपि न वेदान्तानामन्यथानयनसंभवः, तथापि तत्रैव विवृतम् । तादृशं च
अज्ञानं विवरणमते चैतन्यविषयकं चैतन्याश्रितं च । अज्ञानाश्रयत्वेऽपि चैतन्यस्य नाश्लप्रसङ्गः; उपाधेः प्रतिविम्बपक्षपा-
तित्वात्, स्वबोधोपाधिलक्ष्णायपि तत्रैव विस्तृतमुपलभ्यते । वाचस्पतिमिश्रमते तु जीवोऽज्ञानाश्रयः, चैतन्यं तद्विषय
इति विशेषः । सर्वथा च विषयप्रयोजनाधिकारिणां संभवात् विचारशास्त्रमारम्भाणीयमेवेति सिद्धम् । इति प्रत्यक्षज्ञा-
साधिकरणम् ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

अत्रानन्दतीर्थीयाः—“जिज्ञासाकारणीभूतगुणपूर्तिप्रसिद्धये । जीवादिभेदकं विष्णोर्विश्वकर्तृलमुच्यते” इति संगति-
मुक्त्वा “तद्विज्ञासात्से”त्यत्र ब्रह्मशब्दः किं जीवपरः उत विष्णुपरः इति संदिग्ध ब्रह्मशब्दस्य जीवे रुढत्वात् जीवपर इति
पूर्वपक्षस्य “यतो चेति” जगत्कारणत्वस्य जीवेऽनुपपत्त्या रुढेरपि बाधात् अद्वैतद्वारा कल्पकत्वेन वा जगत्कारणत्वे
जातादिपदानां मुख्यार्थत्वात्पत्तेर्य विष्णुपरः—इति राक्षान्तयन्ति ।

तत्र रघुनाथसूरयः—सामान्यधर्मज्ञानस्यैव जिज्ञासाकारणत्वेन गुणपूर्तिस्तदकारणत्वात्, प्रसिद्धेस्तत्कारणत्वेऽपि
तस्य शुद्धमुखाद्यधीनाया विश्वकर्तृत्वानधीनत्वात्, गुणपूर्तिरेव जीवादिभेदकत्वोपपत्त्या विश्वकर्तृत्वोपपादनस्याभावस्य क-
त्वाच्च संगतिवर्णनसिद्धे न संगतम् । एतेन—पूर्वपक्षोऽपि न युक्त इति—सूचितम्; शरीरब्रह्मकलयोगेभ्य ब्रह्मशब्दस्य
जीवे प्रवृत्तिः, ननु ह्यस्याः ह्यव्यक्तीकारेण तस्यासंभवदुक्तिकत्वात् । वस्तुतस्तु—ब्रह्मशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तपीकल्पप्रयो-
गवाहुत्वाभ्यां ब्रह्मण्येव रुढः न जीवे । अतएव—“तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महासुते” इत्यादिष्वन्यसंगतिरिति
पूर्वपक्षे न किमपि बीजमुपलभ्यते । अन्यथा जीवे ह्यव्यक्तीकारेण प्रमेयत्वावस्थापेक्षया प्रमाणत्वावस्थया दैर्घ्यत्वेन
पृथङ्भूतो ह्यस्मिन् गुणा इति योगाश्रित्यैवैदिकप्रसिद्धेरपि ह्यव्यक्तीकारेण प्रमेयत्वोक्तिकत्वात् इत्यन्तानुतिष्ठते ।
योगरुढत्वं तन्मयत्रापि तुल्यम्; जीवेऽपि योगरूपाधयणत्वात् । एतेन—ब्रह्मणि विद्मद्ब्रह्म जीवमिष्टान्तरुद्विबाधेन सिद्धा-
न्तसमर्थनमपि—परार्हतम्; किंचासंदिग्धस्य जीवस्य जिज्ञास्यसमर्पकब्रह्मशब्देन कथमपि न बोधः । तथाहि—अथ
कुतो वा ब्रह्मणजतेः वेदस्य वा ब्रह्मशब्देन न ब्रह्मणम् इति आप्याय ? “आत्मा वारे इष्टव्य” इति आत्मन एव जिज्ञा-
स्यत्वावगमादिति चेत्, हन्त नारायणोऽसौ धर्मो विचिन्त्य इति विष्णोरेव जिज्ञास्यत्वावगमात् कुतो वा न जीवोऽपि परि-
त्यज्यते ? यदि तद्वाक्यपार्थोलोचनयोकपूर्वपक्षः, तर्हि “यत्प्रयन्त्यभिर्गमिष्यन्ति” इति वाक्यप्रतिपाद्यमोक्षदलप्राप्त्यलो-
रसंभवात् पूर्वपक्षानुत्थानम् । एवं—“यतो वे”त्यादिभिरुपार्केन जगत्कारणत्वेन सिद्धान्ते रद्विबाधनमपि न युक्तम्;
निरवकाशोनेकेनापि ब्रह्मशब्देनामेकजीवलिङ्गाभ्रसंभवेन तन्मतेऽद्वैतवाक्यानामिव जगत्कारणत्वादीनामपि जीवे कथं चिद-
न्ययानयनसंभवात्, इति वाचस्पत्यादिर्गतेवाधिकरणरचनाय शीकरणीया ।

तापोपयम्—यथावदनुभूते सत्सर्वमशुद्धं विनाशयं परमिति च, न च तेनोपलब्धेन तद्विरुद्धं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तभावस्य
क्षणः स्वरूपं लक्षयितुं शक्यम् । नहि इतश्चरेन नित्यवानुमानसंभवः । एतेन—सत्यादिवाक्यमपि न ब्रह्मलक्षण-

परमिति—सूचितम्; स्वरूपलक्षणत्वात् इति पूर्वपक्षे—जगत्कारणत्वं ब्रह्मलक्षणम् । जगतोऽलक्षणात्वेऽपि तदुत्पत्तेः सवितुमज्याया देशान्तरप्राप्तेरिव हि लक्षणत्वसंभवः । कल्पितमपि जगत्कारणत्वं ब्रह्मण एवासाधारणो धर्मः रजतमिव शुक्तिकाया इति नानाव्याप्त्यसंभवौ । सत्यादिवाक्यमपि स्वरूपलक्षणपरमेव; स्वरूपस्यापि कल्पितत्वेन भेदेन लक्षणत्वसंभवात् । जन्माद्यस्य यत् इति यच्छब्दोपादानमुक्तलक्षणद्वयस्यापि गमकमिति सिद्धान्तः—इति ॥

[illegible]

तदेतन्न संगतम्; सद्धियायाः सजातीयविजातीयसगतभेदरहितमित्युद्धृष्टोदासीनाजण्डविन्मन्त्रपरताया एव युक्तत्वात् । यथाचैतत्तथानुपदमेव निर्णयसागराधिपतिभिः प्रकाशितार्या सूत्रमाध्यभामतीकल्पतरुपरिमलारिमकायां पद्य-ग्रन्थां समन्वयभाष्यगतसदेवेदमित्तिवाच्यशिरस्करायां टिप्पण्यमुपपादितमस्माभिरिति विस्तरभयादुपरामानः ॥ इति जन्माद्यधिकरणम् ॥

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

जगज्जन्मादिकारणत्वस्य प्रह्लादक्षणस्य आनुमानिके, आगमिके वा, स्मृदादावतिव्याप्त्याक्षेपेण अनुमानस्यान्यत्र प्रमाण-
स्यापि नावेदमिदियादिधुल्या जगत्कारणत्वस्यानुमानिकलप्रतिक्षेपात् श्रुतिविद्वद्भ्यां दुरागमानामप्रमाणत्वाच्च स्वतःप्रमाण-
श्रुतिसमपिगतो नारायण एव जगत्कारणमिति सिद्धान्तेन चोच्चाधिकरणप्रवृत्तिरिति—आनन्दतीर्थीयाः ।

तत्र यद्यपि सांख्यपाशुपतादिद्रागमप्रामाण्यं स्थूलवकाशदोषाधिकरणेन व्युत्पाद्यमानं पुनरुक्तमिव प्रतिभाति; तथाप्यतिव्याप्तिनिरासकत्वेनास्वायंभवनिरासकत्वेन तस्य च प्रख्या न पौनरुक्त्यम् । यद्वा—पाशुपतादिस्थूला पूर्वपक्षे पाश्चात्तादिस्थूला सिद्धान्तः, तत्र तु स्थूलनुमानाभ्यां पूर्वपक्षे शुक्ला सिद्धान्त इति । अथवा—तत्र शैवाद्यागमेन पूर्वपक्षे तद्व्याप्तेन रादान्तोऽत्रानुमानेन पूर्वपक्षे स्वतःप्रामाण्येन सिद्ध इति विवेकः । शिखण्डादिकं सकर्तृकं, 'नैल'।

शिवो जगत्कर्ता, सर्वज्ञत्वादिति वा पूर्वपक्षिसंमतोऽनुमानप्रयोगः । 'चक्षुरादि यथाऽशक्तं रसगन्धादिवस्तुषु । अनुमाऽपि तथाऽशक्ता धर्मग्रहादिवस्तुषु' सर्वथा तु अनुमानायोग्यत्वदुरागमाप्रामाण्याभ्यां जगत्कारणत्वस्य श्रुतिसदागमादिविषये नारायण एव समन्वयो नान्यत्र शिवादावेति नातिव्याप्तिरिति तदीयं हृदयम् ॥ •

तदेतन्न संगतम् । नहि कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यनुमानेन विधिष्य रद्घ कर्तेति सिध्यति, नावेदविदित्वादित्युल्ला विष्णो आनुमानिककारणत्व यथा निषिध्यते, एवं "एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान" इति "नारायणब्रह्मा जायते" इति श्रुत्या रद्घादे सर्वजगत्कारणत्वमपि निषिध्यते इति न परिशेषानुमानस्याप्यवकाशः, श्रुतिमनादस्य पूर्वपक्ष-
करणे तु रद्घ एवेति न विशेषतिद्विरिति घट्टकुट्या प्रभातम् । पूर्वपक्षसमतेन शास्त्रप्रामाण्येन सिद्धान्तकरणासंगतित्वविधिः ।
एतेन—शिवो जगत्कर्ता, सर्वज्ञत्वात् इत्यनुमानमपि—**पराहतम्** : आगमेन शिवस्यैव बोधादिना बौद्धस्य पातञ्जल-
ब्रह्मादिना योगिना च सर्वज्ञत्वेन व्यभिचारात् । बुद्धादीनामपि पक्षकुक्षिनिक्षिप्तत्वं तु आगमसाहाय्येन पूर्वपक्षयितुं तत्र न
सम्भवति, नहि केनाप्यागमेन बुद्धः सर्वज्ञ इति सिध्यति । किंच विधिस्त्रादिपुर सर सकलजगत्कारणत्वस्य रद्घादावतिव्याप्तिः,
उत कारणत्वमात्रस्य । **नाद्यः** ; तस्य रद्घादौ बाधितत्वेनातिव्याप्त्यनवसरात्, इमानि भूतानीति निर्देशात्प्रसिद्धसर्वभूतका-
रणत्वं विवक्षितमिति अतिव्याप्तिप्रसरसमर्थनं तु न सम्भवति, प्रसिद्धपदेन वर्तमानप्रत्यक्षघटादिमानवविक्षणं तत्कारणत्व-
मानेन गुणपूर्व्यत्वाभात् "जिज्ञासाकारणीभूतगुणपूर्तिप्रसिद्धये । जीवादिभेदक विष्णोर्विश्वकर्तृत्वमुच्यते" इति स्वप्रतिज्ञावि-
रोधः । प्रसिद्धकतिपयकारणत्वस्य जीवेऽपि सम्भवेन तदन्यथासुपपत्त्या जीवे ब्रह्मशब्दरुद्धिर्ब्रह्मसिद्धान्तविरोधः, एवञ्च
विधिस्त्रादिपुर सरसर्वजगत्कारणत्वविवक्षणस्यावश्यकत्वात् न रद्घेऽतिव्याप्तिप्रसङ्गः । **अयमभिप्रायः**—"यसौ वेति"
वाक्ये यच्छब्दोपनिबन्धेनानुवादत्वेन पुरोवादापेक्षया प्रत्यासत्त्या कारणवाक्यानि सर्वान्येव पुरोवादा इत्याश्रयणीयमिति
"इदं सर्वमश्नुत" इत्यादिपूर्वालोचनया सर्वजगत्कारणत्वमेव विवक्ष्यते इत्यङ्गीकरणीयम् । एतदभिप्रायेणैव "इमानीति
सर्वेनान्नश्च सकोचमावा" इत्यादि चन्द्रिकावाक्यप्रश्रुतिः । किञ्च ब्रह्मशब्दार्थस्य गुणपूर्वादेशे निर्णायकतया जगत्का-
रणत्वस्य पूर्वाधिकरणे उक्तस्य कारणत्वस्य ब्रह्मानन्दसत्तायाः सिद्धत्वात् न तदन्यसाधारण्यशङ्कोन्मियति । जगत्कारण-
त्वस्यान्यगतत्वे ब्रह्मशब्दार्थ एव रद्घो वा विष्णुर्वेति शङ्का स्यादिति तदनिर्णयाक्षेप एवात्र विवक्षित इति तु न शङ्कनीयम्,
"तदेव ब्रह्म परम कवीनाम्" । 'तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुच्यते ततो महागुणे' इत्यादिश्रुतिसिद्धित्वचने विष्येयनिर्घट्टिज्ञानेन-
बोधाक्षेपपरिहारसम्भवेन जगत्कारणत्वस्येतरसाधारण्येऽप्यविरोधात् । आकाशादिकारणादिष्वपि परोक्षरीयत्व्यादिभिरेव ब्रह्म-
निर्णयं ननु जगत्कारणत्वेनेत्यदोषात् । किञ्च रद्घस्य जीवकोव्यन्तर्भावेन पूर्वपक्षः २ उत्तेश्वरकोव्यन्तर्भावेन १ आर-
पूर्वाधिकरणेन कारणत्वपूर्णत्वाभ्यां जीवभेदे सिद्धे निश्चितजीवभेदकस्य कारणत्वस्य कथं जीवसाधारण्याशङ्का ? अनुमाने-
नेति चेत्, अल्ल साधारण्य को विरोधः ? नच शास्त्रान्तरम्, रद्घादिकारणत्वस्यानुमानिकत्वेऽपि विष्णुकारणत्वस्यानु-
मानिकत्वेन शास्त्रान्तरसिद्धेः । **न द्वितीयः** ; ईश्वरानेकत्वस्याप्रसिद्धत्वात्, "एकमेव", "न ब्रह्मा नेशान" इत्यादिश्रुति-
विरोधाच्च । यथा रद्घेश्वरत्वे तस्य रक्ष्यत्वमेव स्यात्तथा शक्तरभगवत्पादभूषणे स्पष्ट प्रतिपादितमिति नेह वितन्यते ॥ किञ्च
श्रुतिविरोधे अनुमानश्रुत्याप्रामाण्येन स्मृत्या पूर्वपक्षकरण असंगतमेव, श्रुतब्रह्मतर्काणां हि भवता पूर्वमेव सकलशास्त्र-
वर्णनं संप्राप्तत्वात् मननात्मकमेवेदं शास्त्रमिलङ्गीकरणे न दुरागमप्रामाण्यशङ्का सम्भवति । सम्भवन्त्याश्च तस्या अने-
नाधिकरणेन निरासे स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गाधिकरणवैफल्यम् । तत्र हि पाशुपतागमानां पाशरात्रविरुद्धानां अप्रामाण्य
व्यवस्थाप्यते । श्रुत्याप्राप्ताप्रामाण्यसमर्थनं, तत्र तु स्मृत्येति तु नापीनरुक्त्यम् । अत्र स्मृतीनामपि भाष्ये उदाहरणेन तद-
प्रामाण्यस्यापि अत्रैव विवक्षणात् । आन्याथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः । **एतेन**—आगमापेक्षयाऽनुमानाप्रामाण्य एतदर्थं स्मृत्यप्रा-
माण्यं तदर्थं इति वचनमपि—**पराहतम्** ; श्रुतिविरुद्धानुमानप्रामाण्याशङ्काया एवानुदात्तः । अतिव्याप्तिवारकतया अस्य
असम्भवनिरसनेन तस्यैवपि नापीनरुक्त्यम् । प्रथमतोऽसम्भवनिराकरणस्येवावस्यसंप्राप्तत्वात्, तथैव संप्रदायाच्च ।
शास्त्रयोनितात् इति सूत्रेण हि शास्त्रमेव योनिं यत्सेति व्युत्पत्त्या प्रमाणान्तराविषयत्वसमर्थनेन शास्त्रमान्यमन्वयस्यैव
विवक्षणेन प्रमाणान्तरनिषयत्वं पूर्वपक्षनिराकरणमेव अभिप्रेतम्, ननु साधारण्यनिराकरणमिति गण्डवोपरि स्फोटवपातः ।
सर्वथा च शक्तरभगवत्पादसमताधिकरणयोजनैवान् समीचीना न आनन्दतीर्थसमता इति सिद्धम् ।

शंकरभगवत्पादसंमता हि सा इत्यर्थः—सर्वजगत्कारणत्व ब्रह्मणो न सम्भवति, कर्तृलोपयोगिसर्वज्ञत्वाभावात् ।
तथाहि—ब्रह्म हि स्वरूपज्ञानम् तस्य हि सर्वज्ञत्वं सर्वसमासत्तादात्म्यम् । न चैतद् दृष्टे प्राक् सम्भवति, अतीतानाग-
तादीनां तत्र तदानीं अकल्पितत्वाच्च । अनुमिलादेरेव तु अतीतादिविषयकत्वं ब्रह्मणो न सम्भवति, परोक्षत्वापातात् । अतः
प्रधानमेव जगदुपादानम् । महत्तत्त्वोपाधिको जीवस्तु कर्ता । तस्यैव तु योगादिसपादितसावश्यकस्य वेदोपदेष्टृत्वम् । अनुया
ब्रह्मैव कारणमिति, सर्वजगत्कारणं तु न सम्भवति, असर्वज्ञत्वात्, नच वेदकर्तृत्वेन सर्वज्ञत्व, वेदस्य 'वाचा विप्रनिर्णये'-
तिश्रुत्या मिलत्वेन तत्रेश्वरस्याकारणत्वात् । अल्ल सा सोऽनित्य इति, एवमपि वेदकर्तृत्वं न ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वं साधयितुं पार-

यति । वेदो हि निश्चितधुत्या ईश्वरबुद्धि विनैव तस्मादाविर्भवतीत्यवगम्यते, यो हि विनैव बुद्धिः यस्माभिर्गतः कथं तत्कारण-
त्वेन तस्य व्यवहारः ? व्यवहारेवापि कथं सर्वतदर्थविज्ञानवानभवति ? सर्वथा ब्रह्म न सर्वजगत्कारणम्, किंतु प्रधानादि-
कमेवेति पूर्वपक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु ब्रह्म सर्वज्ञं, शास्त्रकारणत्वात्, यथाहि हिरण्यगर्भलघुः महत्स्वरूपहिरण्यगर्भोपाधिसृष्टवं
स्वरूपज्ञानत्वेऽप्युपपद्यते परेषाम्, एवं सर्वजगत्कारणत्वमपि अस्मन्मते स्वरूपज्ञानत्वेऽप्युपपद्यते । विद्यमानसर्वविषयक-
त्वमेव सर्वज्ञत्वं नत्वतीतानागततादिविषयत्वमपीति न परोक्षत्वाद्यापातः । तदिदं सर्वज्ञत्वं यद्यपि सकलजगत्कारणत्ववर्णनेनैव
सिद्धप्राप्यम्; तथापि सर्वज्ञत्वेदकारणत्वेन तद्वीकर्तुं शास्त्रयोनितावधिकरणम् । निश्चितश्रुतिर्हि अनायाससाध्यत्वापरा न
युयोधयिपार्युक्तं तत्कृतिं प्रतिवध्नाति । एवं महत्तः अनेकविद्याभ्यानोपर्युहितस्यर्वेदादेः अनायासेन लीलाभ्यायेन यः छष्टा
स सर्वज्ञ इत्यत्र को वा विप्रतिपद्यते । तदयं निर्गलितः प्रयोगः—वेदः तदर्थधिकविज्ञानवत्पुरुषप्रणीतः, वाक्यप्रमा-
णत्वात्, यद्यद्वक्तव्यप्रमाणं तत्तत्तदर्थधिकविज्ञानवत्पुरुषप्रणीतम्, यथा पाणिन्यादिप्रणीतं व्याकरणादिकमिति ।

अथ चन्द्रिकाकाराः—लक्षणानन्तरमवस्थापेक्षितप्रमाणपरत्वसंभवेऽन्यपरत्वायोगः, शुभदमिमताधिष्ठानत्वमात्रेण
सार्वभौम्यत्वात्, पूर्वसूत्रतोऽर्थतो लक्ष्यस्य सर्वशक्त्यादित्वात्वेन सार्वभौम्यस्यैव स्फोरेण प्रयोजनाभावात्, ध्रुत्या शास्त्रयोनित्वस्य
तेन सार्वभौम्यस्य च साधनेन प्रधानकारणतानिषेधोपेक्षया श्रुत्यैव प्रधानकारणतानिषेध एव वरम्, जगद्विर्माणेन अस्फुटी-
कृतस्य सार्वभौम्यस्य तदेकदेशशास्त्रनिर्माणेन स्फुटीकरणसंभवः, एकार्थमात्रज्ञप्रयुक्तानेकार्थकवाक्ये व्यभिचारात् वेद इत्यनु-
मानायोगः, आधुनिकपुरुषपाणिगतवराटिकाज्ञानातिद्विधेति नेदं परेषां अधिकरणशरीरं युक्तम्—इति वर्णयन्ति ॥

तदेतदापातरमणीयम्; नहि लक्षणे असंभवदोषकलपितत्वेन शक्यमानेन प्रमाणाभिधानावसरः । वस्तुतस्तु—
जन्मादिसूत्रेण प्रमाणस्यापि निरूपितत्वात् न प्रमाणाकाङ्क्षेदयः । लयापि प्रमाणजिज्ञासया न सूत्रमवधारितम्, किंतु
अतिव्याप्तिवारकतया । यथा जन्मादिसूत्रेण अधिष्ठानत्वमुक्तम्, एवं कर्तृत्वमपीति भ्रमाधिष्ठानत्वमात्रेण सर्वज्ञत्वासिद्धावपि
कर्तृत्वविशिष्टेन तेन तत्सिद्धिसंभवः । सर्वज्ञत्वद्वीकरणेन तदुपपत्त्युक्तमिदं सर्वशक्तित्वेति तात्पर्यार्थात् सर्वशक्तिद्वीकर-
णमपि संभवत्येव । वेदांशे 'वाचा विरूपनित्या' इत्यादिश्रुतिविरोधपरिहारेण अनिलत्वव्यवस्थापनं यथाऽपेक्षितं नैवं
लोकांशे इति शास्त्रयोनितात् इति सूत्रनिर्देशः । कारणत्वलक्षणेनोपेक्षितं सर्वज्ञत्वं हेतुविशेषेण अत्र समर्थ्यत इत्येव
विवक्षितं, ननु जगत्कारणत्वेन सिद्धस्य हेतुत्वान्तेन पुनःसमर्थनमिति जगद्विर्माणेत्याद्ययोगः । स्वविषयशब्देन न
स्वप्रयोजकबुयोधयिपार्युक्तस्यैव विषयत्वमात्रेणैव कार्यमात्राभिज्ञप्रयुक्तानेकार्थकवाक्ये व्यभिचार इति न 'वेदः' इत्यनुमा-
नायोगः प्रमाणवाक्यत्वादित्यनेन शास्त्रलादिति विवक्षणे तु यो यच्छास्त्रकर्तृतिं सामान्यव्याप्तेः न लौकिकवाक्ये
व्यभिचारप्रसङ्गोऽपि । प्रकृतेनानुमानेनैव आधुनिकपुरुषपाणिगतवराटिकाज्ञानमीश्वरस्य साम्यत इति न बाधावकाश इति
सर्वमनवधम् । इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

किं विष्णुरेव जगत्कारणं, उताम्योऽपि ह्य इति संशये उपक्रमस्य प्रतिप्रहीतुरश्वप्रतिप्रहेष्टी पाश्चात्तोज्ञापनच्छेदप्रायश्चित्ते
उपसंहारस्य अभ्यासस्य प्रयाजयैक्ये व्यभिचारेणोपक्रमोपसंहाराभ्यासानां, सृष्टिसिद्धार्थप्रतिपादकश्रुतीनां नित्यविधी-
नामकलानां निरूपपत्त्यर्थकार्यवादानां चाप्रामाण्यापत्त्याऽप्युपपत्त्युपपत्त्यर्थवादानां च तात्पर्योनिर्णायकत्वात् श्रुतिव्याख्या-
नरूपाच्छेदागमाद्वदोऽपि कारणमिति पूर्वपक्षे—समुद्भितानामुपक्रमोपसंहारादीनां व्यभिचारादिपरिहारस्याभ्यास्य स्पष्टत्वेन
तात्पर्योनिर्णायकत्वादुपक्रमोपसंहारादिभिः विष्णुरेव जगत्कारणं नाभ्यो ह्य इति सिद्धान्तः । एतेन—निर्विशेषचिन्मात्र-
कारणतावादोऽपि—पराहृतः इत्यानन्दतीर्थीयाः ।

तदेतदसंगतम्—शास्त्रयोनिताधिकरणेनैव श्रुतिविरुद्धेश्वागमाद्यप्रामाण्यस्य तदनुसारेण ह्यकारणत्वस्य प्रतिक्षे-
पेण संशयपूर्वपक्षसिद्धान्तानां निर्दलत्वात् । यथा निर्विशेषचिन्मात्रकारणतया तत्रैव सर्वमपि वेदान्तानां समन्वयस्त-
थाऽनुपदमेव प्रकाशयिष्यत इत्याचार्यभगवत्पादीयसंमतैवात्राधिकरणयोजना समीचीना ।

तथाहि—वेदान्ता अनधिगतप्रयोजनवदर्थप्रतिपादकत्वेन अनधिगतावाधितार्थबोधकत्वेन वा शुद्धब्रह्मणि प्रमाणं न चेति
संशये ब्रह्मणोऽक्रियारूपत्वेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतराविषयत्वेनाप्रयोजनत्वात् सिद्धस्य ब्रह्मणो भवान्तरविषयत्वावश्यकत्वेना-
धिगतत्वेन चाप्रामाण्यमिति कर्मादिभूतकर्तृदेवतादिस्वावश्यकत्वेनोपासनाविधिविषयसमर्पणेनैव प्रामाण्यात् वेदान्ताः शुद्धे
ब्रह्मणि प्रमाणमिति पूर्वपक्षे, शुद्धब्रह्मणः पुरुषार्थानुपयोगित्वेऽपि खतःपुरुषार्थत्वात्, नित्यप्राप्तस्यापि तस्याप्राप्तिप्रान्तिनि-
राकरणेन कण्ठगतचामीकन्यायेन फलत्वसंभवात्, कार्यवस्तुविषयानामपि लौकिकानां यावयानां सापेक्षत्वदर्शनेन, सिद्ध-
वस्तुपराणामपि निरपेक्षत्वदर्शनेन च सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वयोः सिद्धकार्यवस्तुविषयकत्वस्याप्रयोजकत्वेन सिद्धवस्तुविषयकत्वेऽप्य-
विरोधाच्च वेदान्ताः शुद्धे ब्रह्मणि प्रमाणमेवेति राक्षन्तः । यथाच सत्रियाया अद्वितीये ब्रह्मण्येव पर्यवसानं तथा पूर्वनेको-

पपादितम्, एव बृहदारण्यकचतुरध्याय्या मुण्डकोपनिषद इतरेषा चापि तत्रैव पर्यवसान भेदपरत्वनिराकरणपूर्वकं अद्वैतसिद्ध्यादौ विस्तरेण प्रतिपादितमिति नेह वितन्यते ।

अत्राहुश्चन्द्रिकाकाराः—पूर्वपक्षोऽपि निर्दलः, निष्प्रयोजनत्वश्चाहि जिज्ञासाधिकरण एव परिहृता । पौष्ट्यैवत्वमेव सापेक्षत्वप्रयोजकम्, ननु सिद्धविषयकत्वं, कार्यविषयकाणामपि सापेक्षत्वदर्शनादिति । एव सिद्धान्तोऽप्ययुक्तः, निर्विशेषे चिन्मात्रे श्रुतिसमन्वयासम्भवात् । असदिधे च तस्मिन्संशयादिकमपि न सम्भवति । किञ्च—आद्यसूत्रेऽहमर्थे हि प्रसिद्धिरुपपादिता । जिज्ञासार्थः, द्वितीये हि जगज्जन्मादिहेतुता ॥ अविद्यमानाहमर्थे लक्षणत्वेन कीर्तिता । ईश्वरस्य, तृतीये तु निर्विशेषप्रमाणता ॥ शास्त्रस्योक्ता, चतुर्थे च तस्मिन्नेव समन्वयः । प्रतिज्ञातोऽन्तरित्यादौ सविशेषं तु कथ्यते ॥ ग्रहेति मायिनां पक्षः तत्र किं केन संगतम् । तत्त्वविद्वेषमात्रेण श्रुतिसूत्रे कदर्थिते ॥

एतेन—कण्ठगतचामीकरन्यायेनात्मन परत्वव्यपदेशोऽपि—**परास्तः**, दृष्टान्ते प्राप्तिज्ञानजन्यसुरस्यैव फलत्वेन वैपम्यात्, तत्तु समन्वयादिसूत्रसारसमन्वयसंनत एव, तच्छब्देन ब्रह्मण एव विवक्षणेनाध्यायसमाप्ति साध्यसमर्पकत-
व्योयोगात्—इति ।

तदेतद्विचारमणीयम् । तथाहि—प्रथमसूत्रे हि एतदधिकरणसिद्ध एवार्थ उपोद्घातत्वेन प्रत्यक्षप्राबल्यनिराकरणेन विषयप्रयोजनसमर्थनार्थमनूदितः । नहि तावता एतदधिकरणवैयर्थ्यापदानसम्भवः । अतएव हि युष्मन्मते शास्त्रे धीनिलसमन्वयाभ्यां सिद्ध भेदप्राप्त्या एतं शब्देन पराश्रयमपि शास्त्रयोनितासमन्वयाधिकरणयोः सार्थक्यम् । नन्वास्माभिः कार्यपराणां असिद्धार्थपरत्वनियमोऽङ्गीकृतः, किन्तु सिद्धवस्तुत्वावच्छेदेन प्रमाणान्तरविषयत्वनियम एवेति न पूर्वपक्षो निर्दलः । **एतेन—**सिद्धान्तोऽपि—**व्याख्यातः**, निर्विशेषेऽपि उपक्रमोपसंहारादिभिस्तत्पर्यनियमसम्भवात् । यथाचैतस्यान्यत्र विस्तरः । **प्रथमसूत्रे** जीवस्य पारमार्थिकं यद्रूपं ब्रह्म तन्मिहासा प्रस्तुतः, तस्य जैवरूपव्यावृत्तत्वेन पिज्ञास्यल्लाभी-
पाधिकं जगत्कारणत्वलक्षणं **द्वितीयेनाभिधाय**, जगत्कारणत्वाद्युपलक्षितस्य शास्त्रैकगम्यत्वं **तृतीयसूत्रे** समर्थं, चतुर्थेन तत्र सर्वथा वेदान्तानां तात्पर्यमुपवर्ण्य, ईश्वर्यविकरणेनोक्तलक्षणातिव्याप्तिशङ्कानिरसनेन गतिसामान्यमुपलक्ष्योपलक्षितस्य तस्य स्फुटीकरणं आनन्दमयाधिकरणमारभ्य क्रियते । अन्तराधधिकरणेषु च प्रसङ्गात् प्रकृतब्रह्माधितान्युपासनानि विचार्यन्त इति अस्मन्मते सर्वं समतमेवेति असंगत्याद्युद्गमनं चन्द्रिकाकाराणां परमार्थाद्वैतात्मविद्वेषमात्रेणैवेति मन्तव्यम् । कण्ठचामीकरस्यैव चामीकर प्राप्त इत्यभिमुक्तानामनुभावात् प्राप्तस्य प्राप्तिरेव विवक्षिता, नाप्राप्तस्य सुखस्य, कस्यापि सुख प्राप्तमित्यनुभवः । **तत्तु समन्वयादिति** सूत्रसारस्य तु अस्मन्मत एव । ब्रह्मपिज्ञासिति प्रक्रमेणैव आध्यायसमाप्ति ब्रह्मण सर्वत्र विषयतासम्भवेन तदर्थं तत्परद्विवेशवैयर्थ्यात् । प्रक्रान्तावपमार्शकेन तेन साध्यसमर्पणस्यैव युक्तत्वादिति सर्वसमवयवम् । इति समन्वयाधिकरणम् ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

आद्यसूत्रे ब्रह्मशब्देन जीवादिवाच्यवर्तकगुणधृतिं **द्वितीये** तत्सिद्ध्यर्थं जगत्कारणता **तृतीये** तत्र शास्त्रप्रमाणता **चतुर्थे** शास्त्रस्य अन्यपरतानिषेधेन विषयवेकनिष्ठता वचनरूपा सर्वशास्त्रतात्पर्यविषयता चोपवर्ण्य समन्वयादिशङ्कापक्ष वाच्यत्वस्य कात्स्न्यस्य च निरुपपन्नानुष्ठापिकाधिकरणम् । अत्र ब्रह्मणि समन्वयोऽयुक्तो युक्तो वेति सशये न युक्त इति पूर्वपक्षः । **तथाहि—**नहि ब्रह्मणि सर्वेषां वेदान्तानां पर्यवसानम्, तस्य “यतो वाचो निवतन्त” इत्यादिना वाच्यत्वप्रतिक्षेपात्, “परास्वरं पुरुषमीक्षते” इति श्रुत ईक्षणीयत्वं तु निर्गुणस्यैव, ननु सगुणस्येति न तदव्ययोपपत्त्या वाच्यत्वसिद्धिः । अस्तुवा शब्देनेवेशणीयमिति, तथापि तत्त्वस्यैवैवोपपत्तौ न वाच्यत्वसिद्धिः । यथाहि वाचकपदप्रयोगे किमस्य वाच्यमिति प्रश्ने वाचक पदान्तरमेव प्रयुज्यते, एव लक्षकपदप्रयोगे किमस्य लक्ष्यमिति प्रश्ने लक्षक पदान्तरमेव प्रयोक्तुं शक्यत इति न दोषः । गङ्गापदादिप्रयोगे किं लक्ष्यमिति प्रश्ने तीर इत्यादिवाचकपदप्रयोगस्तु अप्रयोगः इति मन्तव्यम्—इति ॥ **सिद्धान्तस्तु—**ब्रह्म नावाच्य ईक्षणविषयतात् । ईक्षणविषयत्वं हि ब्रह्मणि प्रत्यक्षादिना असम्भवादुपनिषदेव वर्णीयमिति तत्र लक्षणाया गत्यापदलक्ष्ये गङ्गात्वाभावत्वं अशब्दादिपदलक्ष्ये अशब्दत्वाभावेन सशब्दत्वमेव पर्यवस्यत । आत्मशब्दादिभिस्तस्य हेतव्यं हि अपरसमतीकरणीयम् । अन्यथा मोक्षासिद्धिप्रसङ्गात् । नच लक्षणया ज्ञेयत्वसम्भवः । वाच्यसंबन्धितया ज्ञेयमेव हि लक्ष्यं भवति, नचापनिषद लक्ष्यं वाच्यसंबन्धितया ज्ञातम् । यौगिकत्वात्तु न सगतिप्रदायोपेक्षेति न दोषः, निगुणाशब्दादिपदानां हि न सगुणमप्य इति निर्गुणपरत्वमेवाङ्गीकरणीयम् । अवाच्यत्वादिति श्रुतिसु प्रसिद्धभावाभिप्रायेति मन्तव्यम् । तदर्थं **सूत्रार्थः—**ब्रह्म न वाच्यं न, ईक्षते—इत्यानन्दतीर्थीया ॥

अत्रेदं विचारणीयम्—अद्वैतभिमितस्य निर्गुणस्य वाच्यत्वमिदानीं समर्थते, उत सगुणस्यैव गुणपूर्णस्य भवता पूर्वं ब्रह्मरूपत्वं प्रतिष्ठातमिति तत्रैव लक्षणप्रमाणसर्वशास्त्रपर्यवसानानां वर्णितत्वेन निर्गुणवाच्यत्वसमर्थनमनवसरम् । **द्वितीये** तत्रावाच्यत्वस्य केनाप्यनभिमतत्वेन तन्निराकरणमकाण्डताण्डवम् । जिज्ञासयावाच्यत्वात् सविशेषत्वे च तदनुपपत्त्याऽशब्दमिलायानुपपत्त्या सविशेषत्वाक्षेपस्यैवात्र विवक्षणे तु अशब्दत्वनिषेधो न युक्तः । निर्विशेषत्वमेव सन्न तदा निषेद्धव्यम् । सन्ति च “यतो वाचो निवर्तन्ते” इत्यादिकाः अवाच्यत्वप्रतिपादका इव ‘साक्षी चेता’ इत्यादिकाः निर्विशेषत्वबोधिका अपि श्रुतयः । किंच लत्वपूर्वपक्षी धारं जगत्कारणत्वेन किंचित्प्रतिपादयतीति मन्यते वा न वा । **आद्येऽपि** यतो वाच इत्यादयः तत्पराः, अन्यपरा वा । यदि तत्परास्तर्हि परस्परविरोधेन श्रुत्योरन्यतराप्रामाण्यम् । प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावेऽवाच्यत्वशङ्काया अनुत्थानं च । यदि न तत्पराः, तर्हि कारणान्यत्वावाच्यत्वेपि फरणजिज्ञासासमन्वयावाक्षेपायोगः । यतोवेत्यादिश्रुतिविरोधात् अकरणपरं शास्त्रमिति पक्षोऽपि न संभवति । अस्तु वा कथंचिदवाच्यत्वाक्षेपोपपत्तिः, तथापि नेक्षणीयत्वेन तस्य निरासः संभवति; अवाच्यत्वेऽपीक्षणीयत्वोपपत्त्या तस्यासाधकत्वात् । छत्रिपदलक्ष्ये छत्रिलवदशब्दादिपदलक्ष्येऽशब्दत्वमप्युपपद्यत इति न गन्नापदलक्ष्ये तीरेऽगन्तालवत् अशब्दत्वमनुपपन्नमिति द्वाक्षापि नावकाशं लभते । **एतेन**—आरम्भशब्दादयोऽपि व्याख्याताः । यथाच द्वाक्यसंबन्धो न लक्षणार्थवादावयुषु व्यभिचारादिति खबोध्यंसंबन्ध एव लक्षणा तथाऽन्यत्र विस्तर इति नाशब्दादिपदलक्ष्यत्वासंभवः । नहि शुद्धे ब्रह्मणि जातिगुणिकादि संभवतीति न तस्य वाच्यत्वम् । अतएव निर्दिशेत्पशुत्युपपत्तिः । सगुणश्रुतीनां तु उपासनाप्रकरणस्यार्थानां तदपेक्षितगुणसमर्पकत्वेन, निर्गुणप्रकरणस्थानां तदपेक्षितनिषेधरामर्पकत्वेन बोधयोगात् न सविशेषत्वे किंचिदपि प्रमाणमवलोक्यमयः । एवंच “ईश्वतेनाशब्द”मिति सूत्रं न वाच्यसमर्थनार्थमिति युक्तम् । अन्यथा वाच्यमीक्षतेरित्येव सूत्रविन्यासः स्यादित्तीक्ष्णतेनाशब्दमिति गुह्यतरविन्यासो निरभिप्राय एव स्यात् । स्वपक्षसाधनमुखेनापि परपक्षनिराकरणसंबन्धात्परपक्षनिराकरणार्थं तथा सूत्रकरणमित्यपि न युक्तम् । किंचावाच्यत्वनिषेध एव यदि विवक्षितः, तर्हि किमर्थमवाच्यमित्यविन्यासेनाशब्दमिति विन्यासः कृतः ? अशब्दमिति श्रुत्यनुगमार्थमिति चेत्, तस्यास्पर्शादितिपदवत् समवायसंबन्धेन शब्दाभावपरत्वेनैवोपपत्त्या वाच्यत्वरूपमिपक्षबोधकलाभावात् तदनुगमनं प्रयोजनवत् । अस्तुवा कथंचिदपि अशब्दमित्येव सूत्रविन्यासः, तथापि अशब्दत्वश्रुत्युपपत्त्यस्य पूर्वपक्षस्येक्षणीयत्वेन छिन्नं निराकरणासंभवः । **यस्तुतस्तु**—युष्मन्मतरासीपि ब्रह्मणो न वाच्यत्वसंभवः । **तथाहि**—किमुपासनाप्रकरणपठितानां उपास्यसमर्पकश्रुतीनां ब्रह्म वाच्यं भवेत्, उत सृष्टिप्रकरणपठितानाम् । **नाद्यः**, ब्रह्माव्यक्तत्वेन नोपास्यं, किन्तु तत्प्रतिविम्बमेव चित्तगतमुपास्यमिति “तदव्यक्तमाह हि” इत्यधिकारे युष्माभिर्निर्णीतत्वेन ब्रह्मणोऽनुपास्यत्वेन तत्र तद्वाक्यानां लक्षकत्वाया एव युक्तत्वात् । **न द्वितीयः**; सृष्टिवाक्यानामुपास्यगुणसमर्पकत्वसाध्यानायेत्यधिकरणे युष्माभिः प्रतिपादितत्वेन सृष्टिप्रकरणस्थानारागणादिपदानां उपास्यत्वसमर्पकत्वसाधसंभवात् । किंचेक्षणीयत्वं हीदं प्रत्यक्षविपर्ययं वा, ज्ञानविपर्ययं वा । **नाद्यः**; प्रत्यक्षविपर्ययस्य वाच्यत्वाप्रयोजकत्वात् । शाब्दापरोक्षत्वस्य युष्माभिर्निराकरणात् । **एतेन**—द्वितीयपक्षोऽपि—**परास्तः** ।

एवंच ब्रह्म नाशब्दं, ईश्वतेरित्येवं सूत्रयोजनापि—**पराहतेति** अद्वैतिसमर्तवात्र योजनादरणीयेति वदामः ।

सा हि—प्रधानं जगत्कारणं उत ब्रह्मेति सदेवेति वाक्यं प्रधानपरं, उत ब्रह्मपरमिति च विचार्यम्, तत्र प्रधानमेव जगत्कारणमिति पूर्वपक्षः; त्रिगुणे सावयवं च प्रधानमेव जगत्कारणम्, ननु अगुणम् निरवयवं च ब्रह्म । सर्वज्ञत्वं ब्रह्मणि ज्ञानरूपे न संभवति, प्रधाने तु संभवतीति । **एतेन**—सदेवेदमिति वाक्यमपि—**व्याख्यातं** भवति । **सिद्धान्तस्तु**—प्रधानं न जगत्कारणं, अशब्दत्वात्, कथमशब्दत्वम् ईश्वतेरिति । **अयमाशयः**—नहि प्रधानमचेतनं जगत्कारणं भवति; अरवंज्ञत्वात्, ज्ञानशक्तिमात्रेण सत्त्वगुणेन सर्वज्ञत्वमिव तमोगुणेन मोहशक्तिमात्रेणासर्वज्ञत्वमपि हि स्यात् । ब्रह्म तु सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं चेति युक्तं सर्वजगत्कारणमिति ।

तत्राहुश्चन्द्रिकाकाराः—सदेवेदमिति वाक्यम् किं विशिष्टपरिणामिलबोधकम्; किंवा तत्कर्तृत्वबोधकम् ? आहो शुद्धब्रह्माधिष्ठानत्वबोधकम् । **नाद्यः**; प्रतिज्ञातसमन्वयस्याखण्डस्यैवात्र वक्तव्यत्वेन विशिष्टे तत्कवाक्यप्रतिपादितसत्ताययोगेन च तदसंभवात् । अतएव हि न द्वितीयः; प्रधानं परिणामीति पूर्वपक्षखण्डनार्थं ब्रह्मकर्तृ इति बोधनस्य वैयधिकरण्याह । **एतेन**—वृत्तीयोऽपि परास्तः; नहि प्रधानं परिणामीति प्राप्ते ब्रह्माधिष्ठानमित्युक्तिः समानाधिकरणा भवति । कथंचिद्वैयधिकरण्येऽपि “तदक्षत” “स्यं देयतस्त्रे”त्यादिकं अधिष्ठाने ब्रह्मणि न समन्वितं भवति । लक्षणया तस्य चिन्मात्रपरत्वे सर्वमपि लक्षणया प्रधानपरं स्यात् । **एतेन**—ईश्वतेरिति हेतुनिर्देशोऽपि परास्तः; नहि तात्पर्यावयिवयेक्षणेन प्रधाननिराससंगमः । अपिचैदमधिकरणं सदेवेदमिति वाक्यस्य ब्रह्मणि समन्वयार्थं वा, उत प्रधानस्य शाब्दत्वनिरासार्थं वा । **नाद्यः**; आनन्दमयोऽन्यासादितिवत् स ईश्वतेरिति सूत्रविन्यासापत्तेः । न द्वितीयः; तन्निरासके चतुर्थपाद एव

‘आचन्द्रार्कमहीधरा न्वयभूतामानव्यपः शासनाद्युपानैशुवगोत्रगुर्जरमुवा भूदेवपूजात्मनाम् ।
आचार्यादिषु देशसान्धपदवीं वर्यति लोकोत्तरा कथिलङ्घयितुं तु तां परिहृढीभूयाद्विप्लितं दहेत् ॥’

यानां सततमेव कृतज्ञतां धारयामः ॥
तदत्र विद्वत्समुपगृहितगौडमहानन्दीयुताद्वैतसिद्धिव्याख्याप्रचारार्थं विद्वत्समुपलम्भ एव मूलकारणमिति तत्संपादनार्थं
यद्भूपकृतवतां अद्वैतसभादिप्रवर्तनेन महान्तं लोकोपकारमादधानानां, सर्वमपि स्वकीयमार्थं निरालम्बस्य श्रीकालहस्तीक्षेत्रस्य
कृते विनियुजानानां, आस्तिकशिरोमणीनां **कुम्भाडराघवार्याणां**, अन्येषां च विद्वत्सोऽसंपादनादिविषये शुद्धाशुद्ध-
फलनादिविषये च यद्भूपकृतवतां वेदान्तविचारद्विरुद्धाद्वैतानां असद्व्याप्तिदोषद्वाराणां असत्प्रियसुहृदां च मयूरपुरसंस्कृत-
फलाद्यालवेदान्तोपाध्यायानां **पद्मनाभशास्त्रिणां** निर्णयसागरप्रधानपण्डितानां विद्वद्द्वाराणां **वासुदेवशास्त्रिणां च**
सततमेव कृतज्ञतां धारयामः ॥

वशंवादा वयमिति सर्वदेव तेषां कृतज्ञा इति । लघ्वर्णना इति च लघुवदधानः ॥
उपलब्धे वैकस्मिन्नेवादर्शोऽद्भुतबहुले यथाकर्तृचित् किंचित्किंचित् परिष्करणेन अकाशनाथं यत्मानानामस्याकं
समीचीनस्य कस्याप्यादर्शान्तरस्य प्रदानेन बहूपकृतवतां पण्डितवर्यनरकण्ठीरवशास्त्रिसोदराणां चन्द्रशेखरार्याणामपि
कृतज्ञतामातिष्ठुमैः ।

॥ वेङ्कटेश्वरप्रसादिः ॥ ज्ञायामताऽद्वैतविदितरक्षिणीलघ्वचित्रिकासंप्रबोकोरि तेपातिगभीराणां सत्ययमातुलग्नां

मूल्येन पुस्तकविक्रयणेन ग्राहकसौकर्यमेवावधानानां च निर्णयसागराधिपत्तिनामायुसारोग्यादि सर्वविधैश्वर्यं प्रति सर्वैश्वरसुमारमणं रमारमणं च सततमेव प्रार्थयामः ॥ इति मन्थीजनविधेयः

मीमांसोपाध्यायः संस्कृतकलाशाला, तिरुपति ।

अद्वैतसिद्धिः ।

सिद्धिव्याख्यासंवलित ।

श्रीमद्विठ्ठलेशोपाध्याय्युपबृंहितगौडब्रह्मानन्दी(लघुचन्द्रिका)युता च ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

मायाकल्पितमातृतामुखमृपाद्वैतप्रपञ्चाश्रयः

सत्यज्ञानसुखात्मकः श्रुतिशिखोत्थाखण्डधीगोचरः ।

सिद्धिव्याख्या ।

श्रीः । प्रारिप्सितप्रन्थनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं कृतमिष्टदेवतानुसन्धानरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं ग्रन्थतो निव-
प्नाति—मायेति । मायया कल्पितं यत् मातृतामुखं प्रमातृताप्रधानं तत्प्रभृति यो द्वैतप्रपञ्चः तस्याश्रयः ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नमो नवधनश्यामकामकामितदेहिने । कमलाकामसौदामरुणकामुकगेहिने ॥ १ ॥

लघुचन्द्रिकाया विठ्ठलेशोपाध्यायी ।

श्रीविठ्ठल गणेशान शिवी वामदेवता गुरुन् । प्रणम्य चन्द्रिकाव्याख्या विदधामि यथामति ॥

परब्रह्मरूपविषयप्रयोजन परममङ्गरूपमाह मूले—मायेति । श्रुतिशिखोत्थाखण्डधीगोचरः श्रुतीना कर्मापास
नाकाण्डरूपाणा उपकार्यत्वात् शिखेव सूरय यत् महावाक्य तज्जन्यससर्गाविषयकमनोवृत्तिगोचर । चिप्णुः व्यापक जीव
स्वरूपम् । मोक्षं प्राप्त इव स्वयं विजयते प्रकाशसम्बन्ध विनैव प्रकाशते, प्रकाशाभिन्न इत्यर्थः । कीदृशो विष्णु —मि-
थ्यावन्धविधूनेन विकल्पोज्झितः । ब्रह्मात्मैक्याज्ञानरूपबन्धतत्कार्याकार्याभावेन विरूपेण दृश्येन, अविद्याचित्सम्बन्ध-
तृणाज्ञानादिनेति यावत्, उज्झितो रहितः, तदभाववानित्यर्थः । ज्ञाप्यत्व तृतीयार्थः । कीदृश मोक्षम्—परमानन्दैकता-
नात्मकं निरतिशयापरिच्छिन्नसुखमानस्वरूपम् । पुनः कीदृशो विष्णु —सत्यज्ञानसुखात्मकः । पुनः कीदृशो विष्णु —
मायाकल्पितमातृतामुखमृपाद्वैतप्रपञ्चाश्रयः मायया कल्पित प्रयुक्तमतएव मृपाभूत यन्मातृतामुख प्रमातृत्वादि-
रूप, द्वैतं आत्मभिन्न, तद्रूपप्रपञ्चाश्रय इत्यर्थः । मोक्षप्राप्ति अखण्डधीगोचरत्वप्रयोज्या ननु तत्समानकालीनेति मिथ्याव-
न्धेत्यादिविशेषण बन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यैव रूपमिथ्यात्वबोधनद्वारा सूचयति । विजयते इत्यस्य प्रकाशाश्रय इत्यर्थः इति भ्रम-
निवारणाय स्वयमित्युक्तम् । विष्णो मोक्षप्राप्तिविनययो अन्वययोग्यतालाभाय सत्येत्यादि । मायेत्यादिना द्वैतस्य
मायाप्रयुक्तत्वोक्त्या तन्निवर्तकज्ञाननिवर्त्यैवयोग्यता, मृपात्वोक्त्या सुसुधावानधिकारी च सूचितः । अखण्डविद्य
श्रुतिशिखोत्थाखण्डविशेषणेन निष्कामकर्मापासनानुष्ठाननितचित्तशुद्धेः प्राप्तयो सत्योरेव तस्या मोक्षप्राप्तिप्रयोजक
तेति सूचितमिति टीकाकारसंक्षेपः ॥ वयं तु—विष्णु (जीव) वस्तुतः सत्यज्ञानसुखात्मकोऽपि सन्, (अज्ञाते वन्)
मायाकारिणतमातृतामुखमृपाद्वैतप्रपञ्चाश्रयो जातः, सुकोऽपि सन् अज्ञानेन बद्धत्वेन भ्रान्तः इत्यर्थः । ततश्च वस्तुतो बद्धस्य
तत्त्वेन भ्रान्तस्य सुसुधासम्भवात् स सुसुधु सन् शुद्धमनुद्यत ततः तदुपदिष्टश्रुतिशिखोत्थाखण्डधीगोचरोऽभूत् । निष्काम-
कर्मापासनानुष्ठानेन भ्रन्दैकाग्रचित्तः सन् आत्मानः सत्यज्ञानसुखरूपब्रह्मत्वेन साक्षात्तवान् । ततश्च मिथ्याबन्धविधू-
नेन विकल्पोज्झित मिथ्यावन्धापगमात् तत्प्रयुक्तविकल्पेन दुःखेन रहितः सन् परमानन्दैकतानात्मकमोक्ष प्राप्त इव ।
अवास्तवसम्बन्धभ्रमस्यैव सत्त्वात् मोक्षरूपस्य तत्सम्बन्धाभावाच्चेत्युक्तम् । ईदृशः सन् विनयते स्वप्रकाशहृत्स्पर्पवान्
इत्यर्थः—इति योजयामः ॥

इष्टदेवतानमस्तृतिरूप मङ्गल विघ्नविधातायाचरन् शिष्यशिक्षार्थं निवप्नाति टीकायाम्—नम इति । नवधनश्यामः,

१ सुदाम वणा सुदामवणा त एव सौदामवणा तेषां वामक वमलावाम सौदामकणकामुक सचासी गेरी चेति विग्रहः ।
सुदामपक्षीविधाय वमलावामनाया बोधकत्वेन वणानामपि वमणाकामत्वमुपचर्य वमलावामसौदामकणयोरेव स्वारसिको विशेषे
परिशेषणमात्र इति—इति विष्णुः ।

समतत्वेनाज्ञासमते । किंचास्यन्मते आनन्दमयस्तद्ब्रह्मेतिवत् अनुपजनीयस्य तच्छब्दस्य तदशब्द न ईक्षितेरित्युद्देश्य-
समर्पकतयावयव हेतुसाध्ययो सामानाधिकरण्यं च, तदनु अशब्द प्रधानं कारण, कारणस्यैवित्युक्त्वा इति यदतो
हेतुविभक्त्यभावेन साध्यत्वयोग्याशब्दस्वरूपसाध्यपरिमाणेनाकरणत्वसाध्यकत्वनादिकमिति सूत्राङ्गोऽप्यस्यन्मते एव ।
किंच निर्विशेषचैतन्यस्य ज्ञानरूपस्यैवित्युक्त्वा स्वरूपेण न सम्भवति, विशिष्टरूपेण च तत् प्रधानस्यापीति न शुद्धजगत्कारण-
त्वसिद्धान्तो विचारसह — इति ॥

तदेतदापातरमणीयम्—प्रधानस्यानेकात्मकस्य परिणामसमवात् श्रुदादिवत्कारणलौपपत्तिः, नासहतस्य ब्रह्मण
एकात्मकस्येति पूर्वपक्षभाष्ये कर्तृलोपयोगिज्ञानत्वस्य परिणामिलोपयोगि साश्रतायाश्च ब्रह्मण्यसम्भवप्रदर्शनेन तस्य कर्तृत्वमु-
पादानत्वमुभयं न सम्भवति । प्रधाने तु सम्भवति द्वयमिति व्युत्पत्त्य कारणतया वेदान्तप्रतिपाद्य प्रधानमिति पूर्वपक्षपर्यव-
साने कृते, प्रधान कारणतया न वेदान्तप्रतिपाद्यमशब्दत्वादिति भाष्यटीकाप्रदर्शिते सिद्धान्ते नोक्तविकल्पानां सम्भवः ।
कारणतया वेदान्तप्रतिपाद्यम् उपहितं शुद्धं वेति विकल्पस्तु उपहितशुद्धयो तादात्म्याङ्गीकारेण युक्तोपि उपहितशुद्धधर्म-
सत्ताद्युपपत्त्या स्वरूपदूषणानां अनवसरः । एतेन ईदृशेति हेतुनिर्देशोऽपि व्याख्यातः । उपहिते ईक्षणकर्तृत्वसमवात् ।
अवाप्तरतात्पर्यविषयत्वात् ईक्षणस्य हेतुलोपपत्तिः । इदं चाधिरण्यं सद्भिद्याया ब्रह्मणि समन्वयार्थम् । तत्र यद्यपि
आनन्दमयोऽभ्यासात् इतिवत् सदीक्षतेरिति विन्यासादपि इष्टसिद्धिः, तथापि लक्षणदोषस्य प्रधानातिव्याप्ते कारणम् प्रया-
नं जगत्कारणमित्युपपादनमन्तरा न सिध्यतीति प्रधानम्, अकारणम्, अशब्दत्वात्, कथमशब्दत्वम् ईक्षते, इत्यय-
मर्थ ईक्षतेर्नाशब्दमिति सूत्रविन्यासेनैव सिध्येदिति—शुद्धतरविन्यास आहृतः । एतेन—अस्यन्मते आनन्दमय तद्ब्रह्मे-
तिवत् अनुपजनीयस्य तच्छब्दस्य उद्देश्यसमर्पकतयावयव, हेतुसाध्ययो सामानाधिकरण्यम्, तदनु अशब्द प्रधानं न
अगदकारण कारणस्यैवित्युक्त्वादिति हेतुविभक्त्यभावेन साध्यकत्वनादिना च गौरव इति वचनमपि—पराहृतम् । स्यन्मते
उद्देश्यसमर्पकतया अनुपजनीयस्य तत्पदस्यावयवत्वं स्यन्मते तत्तु समन्वयात् इत्यत्र साध्यसमर्पकतया अन्वितस्य शास्त्रयो-
निपदस्यैव अनुपपन्नं अशब्दं न शास्त्रयोगि अशब्दत्वात् इति योजनायाम् अस्वारस्याभावात् । अशब्दपदस्य तु आश्रय-
पक्षहेतुत्वपरत्वम्, एतदर्थमेव हेतुविभक्तिं विना निर्देशः ॥

एवञ्च अशब्द, न शास्त्रयोगि, अशब्दत्वात् इत्येकमनुमान, शास्त्रं न प्रधानपर ईक्षते इति द्वितीयमनुमानमिति
अनुमानद्वयत्वमर्थं अत्र सस्य ईक्षतेरिति सूत्रविन्यासपरिमाणेन ईक्षतेर्नाशब्द इति सूत्रविन्यास आहृतः ।
ईक्षणात्मकस्यापि आत्मन ईक्षणाश्रयाविद्यकमेदवदुपहिताभिन्नस्य ईक्षित्वं यथा सम्भवति, नैव प्रधानस्य उपहितमि-
त्येवमिति सम्भवमवयमिति शिवम् । अवशिष्टान्यपि सूत्राणि सत्यवसरेऽवसरान्तरे विचारयिष्यामः ॥

अलमनेन प्रसक्तानुप्रसक्तं विचारेणेति प्रकृतमेव विषयं सिंहावलोकनेनावलोकयामः । परीक्षितप्रत्यक्षं यद्य-
प्यागमात् प्रबलम्, तथापि अपरीक्षितं अहं गच्छामीत्यादि प्रत्यक्षं आगमादुर्बलमेव । अतएव प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धिः ।
नेहनामास्तीत्यादीनां एकमेवेत्यादीनाञ्च यथा द्वैतमिथ्यात्वं एव तात्पर्यं, तथा विवरणभासतीत्यस्त्वान्नो स्पष्टमिति नेह
वितन्यते । तदेव पञ्चपादिकाविवरणभासतीति उपपादितं चित्सुखादिभिः आनन्दबोधोपादिभिश्चोपबृंहितं द्वैतमिथ्यात्वं
दोषाभासाविष्करणेन हेलाभासादिवृषणदूषितैरनुमानादिभिश्च बलपुनरिति स न्यायामृतकारा व्यासतीर्था । एतदुपबृंह्यैव
द्वैतमतं परित्यक्तावस्थमिति मन्यामहे । अस्य न्यायामृतस्य सप्रहोपि प्रेक्षकाणां सुखावबोधस्य कृते अस्माभि-
रत्र संयोजितः ।

तदिदं न्यायामृतमन्यायामृतमेवेति स्थापयितुं कमपि प्रथमशृण्वन् सर्वैतन्नैव तन्त्रा मधुसूदनसरस्वत्यः । तदत्र
व्यासतीर्थानां वार्धक्य एव सवतन्नैव तन्त्रे मधुसूदनसरस्वतीनि कृतेयमद्वैतसिद्धिः तदीयन्यायामृतस्य ज्ञानरूपा
मधुसूदनसरस्वत्यन्तेवासिभिः कैथनावलोकितं व्यासतीर्थां आज्ञापयन् तत्तच्छब्दार्थं स्वान्तेवासिनः रामतीर्थमित्येतैश्च
किन्तानां विदेषितुं सोत्साहा वयमिति निवेदयामः । मधुसूदनसरस्वत्यो हि वाच्य एव कृतसन्ध्यासपरिग्रहा अद्वैतमतव्यव-
स्थापनार्थमेव स्वीय सर्वमन्यायु विन्ययुपेतस्यपि किंचिदेतिहमत्र विलिखामः । सद्यद्व गोविन्दपरायणा अपीमे अद्वैतं
मतव्यवस्थापनेन 'वशीकृतं मनस्वेपा सद्युगमद्वाराधना' इति कल्पतरवाक्यं यथार्थयन्ति । मधुसूदनसरस्वतीप्रणीतास्तु
गुणार्थदीपिकादिषु कृतिषु इयमद्वैतसिद्धिरेव प्रमेयवहुरीपस्कृता अतिगम्भीरा चेति सुविशदमिदं सर्वमाह । अत्र चत्वारः
परिच्छेदाः समुत्सृज्यन्ति । तत्र प्रथमपरिच्छेदे विचारिता विषया (१) विप्रतिपत्तिवाक्यस्य विचारालङ्काररूपणम्, (२)
पक्षतावच्छेदकविचारः, (३) प्रपञ्चमिथ्यात्वनिर्हणनम्, (४) मिथ्यात्वमिथ्यात्वनिर्हणनम्, (५) दृश्यत्वनिर्हणनम्, (६)
जडत्वनिर्हणनम्, (७) परिच्छिन्नत्वनिर्हणनम्, (८) चित्सुखीयमिथ्यात्वनिर्हणनम्, (९) सोपाधिकत्वमत्र, (१०) आमाय-
नाममत्र, (११) प्रत्यक्षवाच्योद्धारः, (१२) प्रत्यक्षप्रावच्यमत्र, (१३) प्रत्यक्षस्यानुमानवाच्यत्वम्, (१४) प्रत्यक्ष-
स्यागमावाच्यत्वम्, (१५) अपच्छेदस्यावैषम्यमत्र, (१६) पहिर्शैलानुमितिसाम्यमत्र, (१७) प्रत्यक्षस्यावाच्यत्वे

याधकम्; (१८) भाविवाधोपपत्तिः, (१९) सख्यलानुमानभङ्गः, (२०) मिथ्यात्वे विशेषतोऽनुमानानि, (२१) आगम-
याधोद्धारः, (२२) असतः साधकत्वम्, (२३) असतः साधकत्वाभावे याधकम्, (२४) दृग्दृश्यसंबन्धभङ्गः, (२५)
अनुकूलतर्कनिरूपणम्, (२६) प्रतिकर्मव्यवस्था, (२७) प्रतिकूलतर्कनिराकरणम्, (२८) मिथ्यालक्ष्यतुल्योपपत्तिः, (२९) अद्वै-
तश्रुतेर्बाधोद्धारः, (३०) ज्ञाननिवर्त्यलस्यानुपपत्तिः, (३१) दृष्टिच्छन्नुपपत्तिः, (३२) एकजीवाज्ञानकल्पितत्वोपपत्तिः, (३३)
अविद्यालक्षणम्, (३४) अज्ञानप्रत्यक्षोपपत्तिः, (३५) अविद्यानुमानोपपत्तिः, (३६) अविद्याप्रतिपादकश्रुत्युपपत्तिः, (३७)
अविद्यायां अर्धोपपत्तिः, (३८) अविद्याप्रतीत्युपपत्तिः, (३९) अज्ञानस्य शुद्धचित्रिष्टत्वोपपत्तिः, (४०) अज्ञानस्य जीवाश्च
यत्वोपपत्तिः, (४१) अविद्याया विषयोपपत्तिः, (४२) अहमर्थस्यानात्मलनिरूपणम्, (४३) कर्तृत्वाध्यातोपपत्तिः, (४४)
देहात्मक्याध्यासनिरूपणम्, (४५) अनिर्वाच्यलक्षणम्, (४६) अनिर्वाच्यत्वानुमानम्, (४७) द्याविताध्यान्यानुपपत्तिः,
(४८) मासदासीदित्यादिश्रुत्यर्धोपपत्तिः, (४९) अन्यथाद्यातिभङ्गः, (५०) आविष्यकरजतोत्पत्त्युपपत्तिः, (५१) भ्रमस्य
वृत्तिद्वयत्वोपपत्तिः, (५२) सत्तत्रैविध्योपपत्तिः । **द्वितीयपरिच्छेदे** (१) अरण्यार्थलक्षणम्, (२) सत्याद्यन्तरवा-
क्यारण्यार्थोपपत्तिः, (३) अरण्यार्थत्वोपपत्तिः, (४) निर्गुणत्वोपपत्तिः, (५) निर्गुणे सप्रमाणता, (६) निराकारलसाध-
नम्, (७) ब्रह्मणः ज्ञानत्वाद्युपपत्तिः, (८) ब्रह्मण उपपादानत्वम्, (९) ब्रह्मणो विश्वकर्तृत्वम्, (१०) ब्रह्मणोऽनिमितिमि-
तत्वम्, (११) स्वप्रकाशलक्षणोपपत्तिः, (१२) स्वप्रकाशत्वोपपत्तिः, (१३) शब्दावाच्यत्वम्, (१४) सामान्यतो मेदस-
ण्डनम्, (१५) विशेषतो मेदसण्डनम्, (१६) विशेषसण्डनम्, (१७) मेदपक्षके प्रत्यक्षभङ्गः, (१८) जीवब्रह्ममेदानुमान-
भङ्गः, (१९) जीवमेदानुमानभङ्गः, (२०) जीवमेदानुकूलतर्कभङ्गः, (२१) मेदपक्षकानुमानभङ्गः, (२२) जीवमेदश्रुतेरनुवा-
दकत्वम्, (२३) असत्यमेदधीश्रुतिः, (२४) शब्दान्तरादेरात्ममेदकत्वाभावः, (२५) मेदश्रुतेरप्यभिधत्तात्पर्यलिङ्गभङ्गः, (२६)
ऐस्यस्वरूपोपपत्तिः, (२७) जीवब्रह्मामेदे प्रमाणम्, (२८) ऐक्यश्रुतेरुपजीवविरोधाभावः, (२९) तत्त्वमसिवाक्यार्थनिरूपणम्,
(३०) अहंब्रह्मास्मीत्याद्यनेकश्रुतिस्मृत्यर्थकथनम्, (३१) जीवब्रह्ममेदानुमानम्, (३२) अंशित्वेन ऐक्योपपत्तिः, (३३)
विम्यप्रतिविम्यन्यायेन ऐक्यसिद्धिः, (३४) जीवाणुलक्षणम् । **तृतीयपरिच्छेदे** (१) मनननिदिध्यासनयोः श्रवणाङ्ग-
लनिरूपणम्, (२) विवरणोक्तनियमोपपत्तिः, (३) श्रवणादेर्विधेयत्वोपपत्तिः, (४) विचारस्य श्रवणविधिमुल्लेखोपपत्तिः,
(५) वाचस्पत्युक्ताध्यायविधिविचाराक्षेपकत्वोपपत्तिः, (६) ज्ञानस्य पुरुषतत्त्वताभङ्गः, (७) ज्ञानविधिभङ्गः, (८) शब्दान्-
तरोक्षत्वम् । **चतुर्थपरिच्छेदे** (१) अविद्यानिवृत्तिनिरूपणम्, (२) अविद्यानिवर्तकनिरूपणम्, (३) मुक्तैरानन्दरूपत्वेन
पुरुषार्थलनिरूपणम्, (४) चिन्मात्रस्य मोक्षभागीत्वोपपत्तिः, (५) जीवन्मुक्त्युपपत्तिः, (६) मुक्तौ सारतम्यभङ्गः इति ।

अस्याथ संप्रहोऽत्र प्रतिप्रकरणसमाप्तिं योजितः । प्रेक्षकाणां तदपि सविनयं निदर्शयामः । सेयं अद्वैतसिद्धिः अंशभा-
वनाविपरीतभावनादुर्वासनादिवास्तितान्तःकरणेः रामतीर्थैः अन्यथाऽन्यथाग्रहणेन ग्राहणेन च तरलीकृता तरङ्गिण्यादयया
लक्ष्यतया व्याख्यया । अत्रावसरप्राप्तं तरङ्गिणीसंप्रहमपि लिखितं संयोजितं च निवेदयामः ।

तदत्र यथार्थग्रहणेन यथार्थग्राहणेन च अन्यग्रहीषुः साधनचतुष्टयसंपन्नाः सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः ब्रह्मानन्दसरस्वलाः खलुतेन
लघुचन्द्रिकाख्यानेन सिद्धिव्याख्यानेनेति सूत्रजीवनकल्पोयं प्रयत्नः । तदत्र-महानुभावधारेण शिवरामाख्यवर्णिनः
पतङ्गन्धस्य कर्तारो लेखकाः केवलं वयमिति समाप्तिश्लोकानुसारेण शिवरामवर्णिन एव लघुचन्द्रिकाकर्तार इति
केपाविदुर्हेतुम्, ब्रह्मानन्दसरस्वतीकृतस्यैव ग्रन्थस्य शिवरामवर्णिकृतत्वेन व्यवहारमात्रं केनचन प्रमादस्यानेन ब्रह्मा-
नन्दसरस्वतीभिरेव कृतमिति परेषामुल्लेखम्, गुरुचन्द्रिकाकर्तारः शिवरामवर्णिनः, लघुचन्द्रिकाकर्तारस्तु ब्रह्मानन्दसरस्वला
इतीतरेषां उल्लेखं चात्र प्रेक्षकाणां सविधे विनिर्णयार्थं उपहरामः ।

तदत्र लघुचन्द्रिकायां न्यायामृततरङ्गिणीयां अस्तृष्टा अपि तत्तादृशाद्यल्लेखाः खण्डदेवादिराष्टितस्य प्राचीनमीमांस-
कप्रस्थानस्य व्यवस्थानप्रकाराद्य नियतमेवैतेषां निरर्गलप्रचारित्वं शास्त्रेण प्रतिष्ठापयन्ति ॥

लघुचन्द्रिकारण्डनार्थं कृतप्रयत्ना अपि न्यायभास्करकारादयः लघुचन्द्रिकार्थज्ञानविधुरा इति न्यायेन्दुशेखरादिपरिशी-

लिनां स्पष्टमेव च प्रचाकशीति ॥

सेयमप्यतिगमिरी समीचीनव्याख्यया विना नात्मवगन्तुमिति सुचिरं विचारयद्भिरपि पण्डितवयैरियतापि कालेनानु-
पलब्धाः, केवलं श्रुतपूर्वा च विद्वलेशोपाध्यायकृतां निरुक्तिं कियतापि कालेन अस्मद्वृष्टिपथं प्राप्तां प्रेक्षकानामपि
सविधे संप्रत्युपहरामः ।

विद्वलेशोपाध्यायाधेमे सह्याश्रुपलकाप्रतिष्ठितकौङ्कणप्रान्तवर्तिरत्नागिरीमण्डलान्तर्गततराजपुरप्रान्तपरिसरीयकशब्दी-
संज्ञामविराजमानगुर्जरकुलवत्सः सर्वतन्त्रसत्प्रतिभा आरामिति द्रुह्माया लघुचन्द्रिकाया विस्तृतव्याख्यावग्रणयने-
संज्ञामविराजमानगुर्जरकुलवत्सः सर्वतन्त्रसत्प्रतिभा आरामिति द्रुह्माया लघुचन्द्रिकाया विस्तृतव्याख्यावग्रणयने-
नानुमिदुमः । येषां किल मूलपुरुषः पटवर्धनोपाधिगोविन्दभट्टमिथानो गौर्जरमण्डलान्तर्वर्ती अखिलसारस्वतसरस्व-
त्पारश्वा ब्रह्मचर्यसंन्यासी च । येन विविधविद्याप्रवीणपण्डितमण्डितसदस्सप्रतिरथेन खीयतेजोविशेषेण उपाध्याय इति परम्पू-

व्यापदव्यासादिता तदन्वयापि चतुर्दिता प्रचलति । अथ गौरीरे मूलनीवासात् गुर्जरोपाधिश्च । उक्तगोविन्दोपाध्यायस्य लोको-
त्तरानवपाध्यायपक्षेजोभ्यां ययं वरीभूतेन तदानीं कौण्डिन्यसुन्दरामनुशासता पद्माब्जगङ्गुपासनासीनेन श्रीभोजरा-
ज्जेन राजापुरमहालार्ग्यतामुशासनीयेषु—“इष्टापूर्तं व्रतं चैव ज्योतिषं धर्मनिर्णयम् । पुराणं प्राक्किवाकर्त्तव्यं राधधर्म-
तिरीक्षणम् ॥ अष्टधर्मेण तत्त्वतो वृषेणाधिकृत्य यः । चर्माधिकारी विप्रेतो ब्रह्मदण्डप्रसूहिं सः ॥” इत्याधिकारोद्भूत-
विलसितस्त्राप्रदोऽस्मै वित्तीर्णोऽधुनापि गुर्जरोपाध्यायप्रधानागारे विराजतेतस्मात् । दानपत्रोपसंहारे संघटीनं पद्यं यथा—

‘आचन्द्रार्कमहीपराज्ययश्रुतामामातणः शासनाद्युपमर्तधुवमोयगुर्जरभुवां भूदेवपूज्यारमनाम् ।

आचारादिषु देशमान्यपदवी यवेति लोकोत्तरा कथिहृदयितुं तु तां परिहर्तुं गृह्याद्विधिं दहेत् ॥’

अलमतिविस्तरेण । अस्यानल्पपुष्पपत्रेण तत् आरम्भ्य तदभिजनोद्भवाः प्रायः कीर्तिमन्तो विद्वांसश्चामृतम् । प्रभुता
विद्वलेशोपाध्यायाः निर्दिष्टगोविन्दोपाध्यायाप्रवृत्त्या दशमाद्या भवेयुरिति संभावयामः । येषां वंशोद्गादिकं स्थलसं-
कोचादनविष्कृतमवसरान्तरे प्रकाशयामः । इमे जनुपारिलं परशुरामक्षेत्रमलं चक्रुः । बाल्यात्प्रसूयेय च प्रशाप्रकर्षेण
तत्रैव कांश्चिद्विपयानधीस्य दाम्नीयान्विपयान्याराणसां गलाभ्येयत । तत्रैवाधुनापि तदन्वयावो विलसति अन्तरं च
छात्रगणमभ्यापयन्तो भूतैकुण्डाहं पाण्डुरङ्गक्षेत्रं पण्डरीसंज्ञं कतिचिदिनान्ययास्तुः । गादाधरीमपि तत्र पराधृतां
अष्टादशशतकान्त एवैतेपानवस्थानमिति वयं संभावयामः । गादाधरीजागदीर्योपरि कृष्णभट्टेप्रणेता कृष्णमहर्षिपठितः
न्यायशास्त्रे, पण्डरीनाथः कथनमात्रः कृष्णाचार्यशर्मा च व्याकरणे एतेपामन्तेवासिनाविति जानन्तो वयं सर्वतन्त्र-
स्वतन्त्रलभेतेषां दृष्टीकर्मः । प्रतिपदविवरणेन यालावोद्यमेव वाक्यायं विवरणेन, स्वतन्त्रं बहुविधविषयजातनिरूपणेन
चोपकृतवतां विद्वलेशोपाध्यायानां अध्ययनं पण्डितकुलमिति विनिश्चयोयं सर्वेषाम् । अथ यद्यपुत्रिकाखण्डनरूपस्य
न्यायाद्युत्तरीभस्य अद्वैतसिद्धिकारैरपण्डितस्य न्यायाद्युत्तरीभस्य च खण्डनरूपायाः कस्याप्यन विद्विष्यादयामा अपि प्रकाश-
नार्थं अवसरः प्राप्त इति मद्विदमामोदस्थानम् । अस्यास्य व्याख्यायाः कर्तारः क इति प्रत्यक्षतः शब्देन वा न वित्तीर्णो
जायते । सिद्धेः चतुर्थपरिच्छेदस्य कृते कृतेन दृश्यमानेन लघुचन्द्रिकातिरिक्तेन परेण व्याख्यानं तु अन्ततो मलभद्रकृता
विति उपसंहारयुतेन यलमभद्रमार्ग एष कर्तार इति केचिदुपमिमते । यलमभद्राधेमे मधुसूदनसरस्वतीनामन्तेवासिन इति
‘दशलोकीव्याख्योपसंहारादवगच्छामः । सर्वेयेयमपि व्याख्याऽतिस्तरालात्यन्तमेवोपयोगिनीति प्राकार्यमिदानीं प्रापितेति
तत्प्रदानेनास्माकमुपकृतवतां कल्लुककुलमि शंकरसुप्रहण्यशास्त्रिणां मयूरपुरसंस्कृतकलाशालातोऽधिगतब्रह्मवि-
द्यानां सततमेव कृतज्ञतां धारयामः ॥

तच्च विद्वलेशुपसंहितागोडमहानन्ददीयुताद्वैतसिद्धिव्याख्याप्रचारार्थं विद्वलेशुपलम्भ एव मूलकारणमिति तत्संपादनार्थं
बहुपकृतवतां अद्वैतसमाधिप्रवर्तनेन महान्तं लोकोपकारमादधानानां, सर्वमपि स्वकीयमार्गं निरालम्ब्य श्रीकालहस्ताक्षेप्रस
कृते विनियुक्तानामां, आस्तिकशिरोमणीनां कुलवाडाराधवार्याणां, अन्येषां च विद्वलेशोपसंपादनादिविषये शुद्धाद्भवं-
कलनादिविषये च बहुपकृतवतां वेदान्तविद्याद्विदशक्तिनां अस्मद्विद्यासोदराणां अस्मद्विद्युद्भवां च मयूरपुरसंस्कृत-
कलाशालावेदान्तोपाध्यायानां पञ्चानामभशास्त्रिणां निर्णयसागरप्रधानपण्डितानां विद्वद्वाराणां चासुवेवशास्त्रिणां च
सततमेव कृतज्ञतां धारयामः ।

तच्च प्रकाशयितुं आरम्भाया अस्याः चिरकालमसहमानानो पुनःपुनः भागशोभागशः प्रकाशनमपेक्षमाणानां च
बहूनां पण्डितानामाशयमनुकूल्य मिथ्यात्वमिथ्यात्वान्तं भागमिदानीं प्रकाशयामः । अत्रातिप्रसक्तो गवेषणेनापि
मथ्यतो द्वितीयमिथ्यात्वे त्रुटिता विद्वलेशीया नैतावताप्युपलब्धेति तत्प्रदानेनोपकरिष्यमाणानां पण्डितानां
वशंवदा वयमिति सर्वदेव तेषां कृतज्ञा इति, अध्ययनी इति च निवेदयामः ॥

उपलब्धे चैकस्मिन्नादशेऽशुद्धबहुले यथाकथंचित् किंचित्किंचित् परिष्करणेन प्रकाशनार्थं यत्मानानामस्माकं
समीचीनस्य कस्याप्यादर्शान्तरस्य प्रदानेन बहुपकृतवतां पण्डितवर्गनरकण्ठीरपशाक्षिसोदराणां चन्द्रशेखरार्याणामपि
कृतज्ञतामाधिकुर्मः ।

अथ यदीयया प्रेरणयास्माभिः न्यायामृतनाऽद्वैतसिद्धिरग्निगोपुत्रिकासंग्रहोकारि तेपामतिगभीराणां मतिप्रयमादुलानां
मान्यमान्यानां के. एस्. विध्वनाचार्याणामेवेयं कृतिरिति भावयामः ।

‘अथैतद्विद्वानामतिगभीराणां अनियन्त्राण्यप्रकाशानां दुर्लभानां ग्रन्थजातानां प्रकाशनार्थमेव कृतरीक्षाणां स्वल्पेनैव
मूलेन पुस्तकविक्रयेन ग्राहकसौकर्यमेवावधानानां च निर्णयसागराधिपतीनामायुरारोग्यादिसर्वविधैश्वर्यं प्रति-
सर्वेश्वरसुमारमणं स्मारयणं च सततमेव प्रार्थयामः ॥

इति सुधीजनविधेयः

वेदान्तविशारदः सु- अनन्तकृष्णशास्त्री

मीमांशोपाध्यायः संस्कृतकलाशाला, तिरुपति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अविद्याया अस्तमयः संस्कारादिकार्यरूपेणाप्यनवस्थानम् । सा स्थूलरूपा संस्कारादिरूपा च । तथाच विदेहताकालीनोऽस्तमय एव मुख्यो मोक्षः । ज्ञातत्वेनोपलक्षित आत्मापि विदेहताकालीन एव । जीवन्मुक्तिकालीनस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितत्वापि कदाचित्संभवेन ज्ञातत्वेनोपलक्षितत्वस्य सर्वदा असंभवात्तदुपलक्षितस्यैव मोहनिवृत्तित्वम् । जीवन्मुक्तौ संस्कारादिरूपेण मोहसत्त्वात् । स्थूलाज्ञाननिवृत्तेश्चज्ञानविशेषादिभूत परिणामरूपतासंभवेन ज्ञातत्वमरूपत्वासंभवाच्च । नचोक्तविषयत्वक्षणे एव तादृशाविद्यास्तमयः संभवति । चरमधीरूपविद्यावत् । क्षणस्याविद्यातद्व्युत्कटदृष्टिनिषिद्धकालपूर्वत्वाभावनियमेन सिद्धस्याविद्यास्तमयस्य विदेहताकालीनस्य विद्यावति क्षणे संभवाभावात्, अत आह—मिथ्याबन्धविधूननेन—विकल्पोऽप्यस्त इति । महात्मैक्याज्ञानरूपवन्मस्य तादृशास्तमयेन दृश्यशून्य इत्यर्थः । अत्र यन्मस्य मिथ्यात्वोक्त्या तदुच्छेदस्य ज्ञानाधीनत्वज्ञापनेन न ज्ञानोपलक्षिकालीनत्वमिति ज्ञापितम् । तथाच विधेये दृश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वबोधोत्सर्गिकत्वात् सर्गाद्यकालीनव्युत्पन्नकपक्षजन्मतासंभवेन कर्तृसाध्यकानुमितिं निरवच्छिन्ने कर्तारं विधेये तादृशकालावच्छिन्नत्वबाधघटकृतेऽपि तस्य बाधितत्वाच्च तत्र तद्वोधः । अत्र बन्धविधूननमविद्यातत्कार्यशून्यत्वं दृश्यशून्यत्वं अनादिसाधारणदृश्यशून्यत्वमिति तयोर्भेदः । विधूननेनेति तृतीया ज्ञापकहेतौ । ननु कारकहेतौ । नह्यविद्याया अस्तमयो नाम व्यापहारिकध्वंसरूपो विद्याजन्योऽस्तिज्ञाने स्वीक्रियते । इयान्तरध्वंसो वा तज्जन्यः । तथा सति तस्य निवर्तकाभावेन 'विद्याशामरूपाद्विमुक्त' इत्यादिश्रुतिबोधितस्य विदुषि सर्वदृश्योच्छेदस्य बाधापत्तेः । तत्रज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे हि तत्त्वज्ञानादिसर्वदृश्यनाशोत्पादाद् उक्तक्षणाद्वितीयक्षणे उक्तनाशस्य नाशोऽप्यसंभवः । तत्रज्ञानजन्यस्य नाशस्यैव तत्त्वज्ञाननाशहेतुत्वे स्वीकृतोऽप्युक्तलघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

अभावस्याधिकरणरूपत्वोपगमात् । एवंच वार्तिकद्वयेनाविद्यारूपबन्धशून्यात्मनो मोक्षपदार्थत्व सिद्धम् । ज्ञातत्वं च न मोक्षपदार्थघटकम् । अविद्यासामान्यास्तमयस्य मोक्षघटकत्वायाविद्यासामान्यस्य बन्धत्वमाह—सा स्थूलेति । तथाच बन्धसामान्याभावस्य मोक्षपदार्थघटनत्वेन च मुख्य इति । जीवन्मुक्त इति व्यवहारस्तु गौणः । तथाच जीवन्मुक्तं तादृशो मोक्ष इति तस्याखण्डवृत्तिनालावच्छिन्नत्व दुर्घटमिति भावः ।—विदेहताकालीन एवेति । इतः—'निवृत्तिशाम्ना' इतिवार्तिकेन जीवन्मुक्तस्य मोहनिवृत्त्याद्यमोक्षत्वावबोधनं यतः । ननु ज्ञातत्वमखण्डविषयत्व तदुपलक्षितत्व च स्वपूर्वकालीनप्रतियोगिसमानाधिकरणतद्भाववत्त्वं तत्सम्बन्धोत्तरकालीनतत्समानाधिकरणतद्भाववत्त्वं वा । तच्च जीवन्मुक्तस्यास्त्वैव । इत्यन्तरकाले च तस्य तयात्वादित्यत आह—ज्ञातत्वेति । सर्वदेलादि ।—जीवन्मुक्तकालीनस्येति । आत्मेति पट्टया विपरिणतमनुपपद्यते । कदाचित् अखण्डवृत्तिकाले । ननु कदाचित् तदुपलक्षितस्यैव मोहनिवृत्तित्वमास्त्वैत्यत आह—तदुपलक्षितस्यैवेति । सर्वदेलादि । विदेहताकालीनात्मन इत्यर्थः । सर्वदा तदुपलक्षितत्वं च स्वोत्तरकालीनप्रतियोग्यसमानाधिकरणस्वपूर्वकालीनप्रतियोगिसमानाधिकरणो य तद्वत्त्वम् । ननु मोहनिवृत्तिपदेन जीवन्मुक्तिकालीना स्थूलाज्ञाननिवृत्तिरेव गृह्यत इत्यत आह—स्थूलाज्ञाननिवृत्तेरिति । नन्वेव स्थूलाज्ञाननिवृत्तिरेव संस्काररूपाविद्यानिवृत्तेरपि तत्त्वज्ञानरूपत्वसंभवात् तत्त्वज्ञानमोक्षयोः समानकालीनत्वमक्षतमित्याशङ्क्या परिहरति—नचेति । यद्वा जीवन्मुक्तौ संस्काररूपेणाविद्यासत्त्वेऽपि चरमतत्त्वज्ञानविषयत्वक्षणे अविद्यासामान्यास्तमयः सम्भवत्येवेत्याशङ्क्या वाच्येति—नचेति । नास्तीत्यर्थः । तत्क्षणे तादृशवृत्तिविषयत्ववत्स्यैव अविद्याकार्यस्य सत्त्वादिति भावः । तदेतदाह—उक्तविषयत्वक्षणे इति । ननु वृत्तिविलयोऽपि तदैव कुतो नेत्यत आह—चरमधीरूपेति । विषोत्तरक्षणे दृश्यस्वीकारे विद्याबन्धनस्य दृश्यनिषिद्धकालपूर्वत्वापत्त्या तादृशनियममग्नप्रसङ्ग इति तत्र तदल्यन्ताभावः स्वीक्रियते । विद्यापूर्वक्षणे च विद्यावत्क्षणाभावेन विद्याक्षणे दृश्यसत्त्वेन तत्पूर्वत्वेऽपि नियमाभन्न इति न विद्याक्षणे दृश्यसामान्याभावसिद्धिरिति भावः । अतएव वार्तिके 'ज्ञातत्वेनोपलक्षित' इत्युपलक्षित इत्युक्तम् ।—मिथ्यात्वोक्त्येति । मिथ्यात्वस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वघटितत्वादिति भावः । बन्धविधूननदृश्यशून्यत्वयोरभेदमाशङ्क्य निराकुरुते—अथेति । कार्यं विद्यदादि ।—अनादिसाधारणेति । अविद्याधितत्त्वबन्धत्वाज्ञानजीवब्रह्मभेदादीत्यर्थः । ज्ञापकहेतौ ज्ञापकत्वबोधिका । कारणहेतौ कारणत्वबोधिका । अविद्याया इति दृष्टान्तार्थम् । इयान्तरध्वंस इति प्रकृताभिप्रायम् ।—तज्जन्यः । नहि स्वीक्रियते इत्यनुपपन्नं । येन जनकत्वे तृतीया स्यादिति शेषः । तस्य इयान्तरध्वंसस्य निवर्तकेति । नाशनाभावेन—बाधकापत्तेरिति । इयान्तरध्वंसरूपदृश्यसत्त्वादिति भावः । ननु तत्त्वज्ञानमेव इयान्तरध्वंसनाशकमस्त्वित्यत आह—तत्त्वज्ञानोत्पत्तीति । तत्त्वज्ञानस्यापीति । दृश्यत्वाविशेषात् कतञ्चोन्वयायेनेति भावः ।—उक्तक्षणेति । तत्त्व-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

धापापत्तेस्तादवस्थात् । तत्त्वज्ञानजन्यस्य दृश्यान्तरनाशस्य तत्त्वज्ञानस्य च यौ नाशो तयोर्नाशकाभावात्तयोः स्वभा-
शाकत्वस्वीकारेऽप्युत्पापत्तितादवस्थात् । अप्रामाणिकानन्तनाशकत्पने गौरवाच्च । तस्माच्चरमतत्त्वज्ञानस्य दृश्याश्रयका-
ल्पपूर्वत्वाभावनियम एव स्वीक्रियते ननु नाशहेतुत्वम् । यत्तु—यद्वपुरणैः प्रतीतिक्रमस्तमयादिकं कल्प्यते—न तस्य
नाशहेतुत्वम् । यद्यपि ज्ञापकहेतुत्वमपि दृश्यास्तमयं प्रत्यविद्यास्तमयत्वेन नामि जीवन्मुक्ते प्रतीतिकाविद्यास्तमये
तद्व्यभिचारित्वात्, जीवन्मुक्ते प्रतीतिकस्य दृश्यास्तमयस्य कल्पने नियमाभावात्; तथापि दृश्यास्तमयकाशीनत्व-
पेणाविद्यास्तमयस्य दृश्यास्तमयं प्रत्यस्त्येवेति ध्येयम् । अथवा भास्तु प्रतीतिकं तादृशाविद्यास्तमयादिकम् । अवि-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

ज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे इत्यर्थः । उक्तनाशस्य दृश्यान्तरनाशस्य । ननु तत्त्वज्ञानं न स्वनाशम्, क्षणिकत्वापत्ते । किंतु
स्वजन्यदृश्यध्वंसनाशम् । एवं च द्वितीयक्षणे वर्तमानं तत्त्वज्ञानं दृश्यान्तरध्वंसं ध्वंसयेदित्याशङ्क्याह—तत्त्वज्ञानजन्य-
स्येति । उक्त्याधापत्तेः श्रुतिषोषितविद्वन्निष्ठसर्वदृश्योच्छेदकाधापत्तेः । तत्त्वज्ञानध्वंस—दृश्यान्तरध्वंसध्वंसयोः दृश्यो-
सत्त्वादिति भावः । तयोः सत्त्वे हेतुमाह—सत्त्वेति । तयोः तत्त्वज्ञानध्वंसदृश्यान्तरध्वंसध्वंसयोः । श्वनाशकत्वं स्वध्वंस-
सहेतुत्वम् । उक्त्यापत्तीति । तत्त्वज्ञानध्वंसध्वंसस्य दृश्यान्तरध्वंसध्वंसध्वंसस्य च दृश्यस्य नाशकाभावेन सत्त्वादिति भावः ।
ननु उक्तश्रुते भावरूपदृश्योच्छेदे तात्पर्यात् ध्वंससत्त्वे किं बाधकमत आह—अप्रामाणिकेति । सामान्यधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगितार्किकध्वंसस्यानङ्गीकारात् । तत्तद्वस्तुप्रतियोगिताकानामनन्तानां नाशानां कल्पने इत्यर्थः । नचाभावानामधि-
करणरूपत्वनये ध्वंसानां ब्रह्मस्वरूपत्वस्वीकारात् न गौरवमिति वाच्यम्; ध्वंसानामनित्यतया नित्यब्रह्मरूपत्वासम्भवात् ।
ब्रह्मणि तत्तद्वसत्त्वानां कल्पनीयतया गौरवस्य दुर्बलत्वाच्च । श्रुतिजन्यशास्त्रद्वयोधात्मकप्रथमादितत्त्वज्ञानस्य दृश्याश्रयकाल-
पूर्वत्वात् व्यभिचार इत्यतः चरमेति ज्ञानस्य साक्षात्कारत्वलाभाय । अत यो यद्विषयकसाक्षात्कारं स तद्विषयकाज्ञानतत्का-
र्यपूर्वत्वाभावाच्च यथा शुक्तिसाक्षात्कार इति सामान्यतोव्याप्तिः । एतेनान्यत्तादृष्टत्वादेतादृशनियमोऽप्रामाणिकः । नच
शुक्लादिज्ञानस्थले तथानियमोऽस्तीति वाच्यम्, शुक्लादिविषयकपरोक्षचरमज्ञानस्यापि शुक्लादिविषयकाज्ञानादिविद्व-
त्त्वेन व्यभिचारात् । नच ज्ञाने साक्षात्कारत्व निवेश्यमिति वाच्यम् । तथासति प्राथमिकस्यापि शुक्लादिसाक्षात्कारस्य
तादृशपूर्वत्वाभाववत्त्वेन व्यभिचाराप्रसक्त्या चरमत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरित्युपास्तम् । ब्रह्मसाक्षात्कारस्तु निदिध्यासनोपरि
शुक्तिकाल एव उपेयते इति ध्येयम् । ननु अविद्यादेर्वैसरूपस्यास्तमयस्यानङ्गीकारे विद्योत्तरं कथमविद्यादेरभाव आत्मनि
संपद्यते, नहि तस्य सतोऽन्यत्र गमनं सम्भवति, ब्रह्मण एव निश्चिन्नप्रपञ्चस्याधिष्ठानतया आधारत्वादिति चेत् स्वात्म-
जशुक्तिरजतादिनिष्ठसिंकारं विभाव्य मनः समर्थायताम् । अन्यथा कपाले घटस्य ध्वंसं जाते घट इ गत इत्यनुयो-
गस्य भवतामपि दुःसाधेयत्वात् । वस्तुतस्तु निर्विकल्पकद्वैताभावोपलक्षितब्रह्मनिश्चयस्य द्वैतभ्रमप्रतिषन्धकतया
तादृशनिश्चयोत्तरं द्वैतभ्रमानुत्पादे प्रतिभासमानाद्यरीरस्य द्वैतस्याप्यनुत्पाद इति तत्त्वज्ञानोत्तरं मुलभ एव सर्वदृश्याभावः ।
यद्वा—तादृशनिश्चयोत्तरं द्वैतभ्रमानुत्पादे द्वैतभ्रमास्तन्ताभावः सिद्ध एव । प्रागभावास्तन्ताभावयोरविरोधात् । तथाच
द्वैततत्त्वमयो समनैयत्वात् व्यापकीभूतद्वैतभ्रमाभावेन व्याप्यभूतद्वैतस्याप्यस्तन्ताभावः सिध्यति । तत्र च व्यापकाभावं
प्रयोजकस्य सुतरां व्याप्याभावप्रयोजनत्वमिति न्यायेन तत्त्वनिश्चयस्य प्रयोजकतवेति ध्येयम् । ननु पारमार्थिकस्य व्या-
हारस्य वा अविद्यादिव्यस्तमयानङ्गीकारेऽपि जीवन्मुक्ते प्रतिभासितं सोऽस्त्येव । मुक्तस्य तत्त्वज्ञानेन अविद्यादिमवर्गदृश्य-
ध्वंसो जात इति साधारणवद्वज्जनानां प्रतीतिः । तस्यैव स्वसमसत्ताकदृश्यास्तमयजनकतासत्त्वात् सामादयः कारणतृतीयाया
अप्युपपत्तिसम्भव इति शङ्का परिहरति—यत्त्विति । न तस्य नाशहेतुत्वमिति । नहि प्रतीतिरमेवं वस्तु तादृशवत्त्वन्तरे
कारणम् । दोषघटितसामान्या एव तत्र जनकत्वात् । जीवन्मुक्ते प्रतिभासिकाविद्यास्तमयसत्त्वेऽपि तादृगदृश्यास्तमयाभावेन
व्यभिचाराश्वेति भावः । नन्वेवं ज्ञाप्यज्ञापकभावोऽपि प्रातीतिकयोरेव अविद्यादृश्यास्तमययोर्वीच्यः । तयोरेत्येतेन सर्व-
दृश्योच्छेदवति विदुषि पठतीत्युक्तत्वात् सोऽपि न सम्बतीत्याशङ्कते—यदपीति । व्यभिचारमप्याह—जीवन्मुक्तेति ।
तद्व्यभिचारात् दृश्यास्तमयव्यभिचारात् ।—नियमाभावादिति । लोकवद्भवहरति जीवन्मुक्ते तदकल्पनादिति भावः ।
यद्वा—नियमाभावादिति मानाभावादित्यर्थः । जीवन्मुक्ते स्थूलाविद्यास्तमयस्यैव लैङ्गिकी प्रतीतिः । ननु मस्काररूपाविद्या-
स्तमयस्य । तस्मिन् मस्काररूपाविद्याया एव ज्ञायमानत्वादिति भावः ।—दृश्येति । प्रातीतिकेत्यादि । एवमविद्येत्यस्यापि—
रूपेणेति । तादृशरूपावच्छिन्नस्य तस्य विदेहताकाल एव सत्त्वात्, तदात्र दृश्यास्तमयस्यापि सत्त्वादिति भावः । नच
सर्वदृश्योच्छेदवति विदुषि प्रातीतिर्योग्यलभ्यो कथं मत्त्वमिति वाच्यम्, तत्र वद्वजनप्रतीतयोस्तयोः सत्त्वेऽपि कैवर्यदशाया
मुक्तज्ञानोच्छेयत्वस्याधस्तत्वात् ।—अस्त्येवेति । ज्ञापकहेतुत्वमित्यनुपपन्नं । विदुषि सर्वदृश्योच्छेदग्रहणे हेतुसाध्यग्रहासम्-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

घोच्छेदोपलक्षितः पूर्णानन्दरूप आत्मा मोक्षः । अविद्योच्छेदश्च तदीयस्थूलसूक्ष्मरूपाश्रयकालपूर्वत्वाभावाः सर्वद-
श्याश्रयकालपूर्वत्वाभावरूपेण दृश्योच्छेदेन व्याप्यः । मोक्षस्य दृश्योच्छेदोपलक्षितात्मरूपकैवल्यरूपत्वात् । यद्वा
ननु दृश्योच्छेदमन्त्रज्ञानोत्पत्तिक्षणे न संभवति । अनादिदृश्यानां ज्ञानानुच्छेद्यत्वादविद्यातत्कार्ययोरेव तदुच्छेद्य-
त्वात्, तस्माह—मिथ्यावन्धेति । मिथ्यावन्धविधूनेन विकल्पोज्झित इति योजना । तथाच अविद्योच्छेदेन
दृश्योच्छेदवानित्यर्थलाभात् अविद्योच्छेदस्य दृश्योच्छेदव्याप्यतालाभेनाविद्यारूपबन्धस्य मिथ्यात्वोक्त्या अविद्याप्रयु-
क्तदृश्यमात्रस्य मिथ्यात्वलाभेनानादिदृश्यानामपि ज्ञानोच्छेदलाभादुक्तव्याप्यतायाः संभवः । तथाच सर्वदृश्योच्छेदो-
पलक्षितपरमानन्दरूपात्मरूपकैवल्यप्राप्तिमत्त्वज्ञानोत्तरमेव न संक्षेप इति नोद्देश्यतावच्छेदकधीविषयत्वकाठी-
नत्वं विधेये मोक्षलाभे चिदक्षितम् । उज्झित इति निष्ठाप्रत्ययेनोच्छेदस्यातीतकाले मोक्षमाप्तेर्लाभात् अत्यन्ताभाव-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

वैऽपि स्वरूपयोग्यतापदित एव ज्ञाप्यज्ञापकभावो निर्बहतीति भावः । प्रातीतिकाविद्यास्तमयदृश्यास्तमयोरनभ्युपगमेऽपि
ज्ञाप्यज्ञापकभावनिर्वाहकं व्याप्यव्यापकभावं समर्थयते—व्याप्य इति । तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणमन्तर्भाव्येत्यादिः ।
अनुकूलतर्कं सूचयति—मोक्षस्येति । तथाच निरुक्ताविद्योच्छेदवान् तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणो यदि निरुक्तदृश्योच्छे-
दवान् स्यात्, तर्हि 'माया देवं मुच्यते सर्वपाशै' रित्यादिश्रुतिबोधितमुक्तिपूर्ववत्त्ववान् न स्यादिति तर्केण
तादृशक्षणे दृश्योच्छेदमिष्टा व्याप्तिविधिरिति भावः । अत्रच मोक्षप्राप्तिं तत्त्वज्ञानविषयस्वरूपोद्देश्यतावच्छेदक-
कालावच्छिन्नत्वं न भासते; बाधात्, किन्तु तत्सामानाधिकरण्यं तत्प्रयोज्यत्वं वैशेषिकान्मान्त्रबोधनाय मिथ्यावन्धेति
ग्रन्थवतारे विकल्पोज्झितपदवैयर्थ्यं विधूनेनपदोत्तरतृतीयाया वैशिष्ट्यायकतया आत्मनि मिथ्यावन्धराहित्यमात्रे बोधितेऽपि
बन्धमिथ्यात्वबोधनसंभवेन उक्तरीत्या उक्तार्थबोधनसंभवात् मृष्टाद्वैतेत्यनेनैवंतत्त्वलाभात्, दृश्यशून्यत्वं तज्ज्ञाप्यत्वादिवोधने
फलाभावात् मिथ्यावन्धेत्यादेरपि वैयर्थ्याच्चैलात्येक प्रकारान्तरेण तं ग्रन्थमवतारयति—नन्विति । क्वचित्तु
'यद्वा ननु' इत्येव पाठः । दृश्योच्छेदः दृश्याश्रयकालपूर्वत्वाभावनियमः । ज्ञानानुच्छेद्यत्वादिति । ज्ञानोच्छेद्यत्वं
स्वाश्रयपूर्वत्वाभाववृत्तान्तर्कत्वं, तच्छून्यत्वादित्यर्थः । अरण्यधीनोचरो विष्णुर्मांसं प्रात इवेति बोधेऽलक्ष्यधीनोचरत्वस्य
मोक्षप्राप्तिप्रति जेद्देश्यतावच्छेदकतया तत्प्रयोजकतापि तादृशबोधविषयः, धनी मुक्तिवित् । सा च तस्य दृश्यसामान्यो-
पलक्षितपूर्णानन्दरूपात्मरूपमोक्षपदार्थपदकदृश्यसामान्योच्छेदरूपोपलक्षणीभूतवस्तुनिर्वाहकत्वेन वाच्या । तादृशनिर्वाहकत्वं
तु न तत्त्वज्ञानस्य सकलदृश्यध्वंसजनकतया, सकल्युक्तैः, अपितु तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणस्य दृश्याश्रयकालपूर्वत्वाभाववृत्तनि-
यमादेव निर्वाह्यम् । तच्च न संभवति । तादृशक्षणस्य अविद्यातत्कार्याश्रयपूर्वत्वाभाववृत्तनियमस्योपगमेनानादिदृश्या-
श्रयपूर्वत्वाभावनियमानुपगमात् । 'मायाभेतां तरन्ति ते' इत्यादी मायाया एवोपादानात् । समानविषयकाविद्या-
त्वरूपस्य ज्ञाननिवर्त्ततावच्छेदकस्यानादिदृश्येऽभावेन तस्य ज्ञानोच्छेद्यत्वासंभवाच्चेत्याभासभावः । 'विद्याभामरुपाद्वि-
मुक्तः' इति श्रुतेः, तत्त्वज्ञानस्य दृश्यसामान्योच्छेदकत्वम् । उक्तस्थूत्यादी तु मायापदे दृश्यसामान्यार्थकम् । तत्त्वज्ञाननि-
वर्त्ततावच्छेदकं तु दृश्यवन्धमेवेत्याशयेनोक्त्याभासनिरासं प्रकाशयति—तथाचेति । अविद्योच्छेदेनेति । ज्ञापकत्वं
तृतीयार्थः । व्याप्यत्वं त्वर्थतो लभ्यम् । व्याप्यतालाभेनेति ज्ञानोच्छेद्यतालाभादित्यल्लान्वेति । अविद्योच्छेदस्यानादिदृश्यो-
च्छेदव्याप्यत्वं तु अनादिदृश्यानामविद्याव्याप्यत्वात् व्यापकभावस्य व्याप्याभावं प्रति व्याप्यत्वनियमात् । तथाच तत्त्व-
ज्ञानोत्पत्तिक्षणं अविद्यातत्कार्योच्छेदस्वीकारे तद्व्यापकीभूतानादिदृश्योच्छेदोऽपि स्वीकार्यः । अन्यथा व्याप्यव्यापकभाव-
भङ्गापत्तेः । एतेन 'विकल्पोज्झितः' इत्यस्य वैयर्थ्यसङ्गाह निरस्ता । उक्तरीत्या दृश्योच्छेदेऽविद्योच्छेदव्यापकताबोधस्य
संभवात् । न चैतत्सोपयोग्यात् । बन्धमिथ्यात्वोक्तिमनादिदृश्यानां ज्ञानोच्छेद्यत्वे युक्त्यन्तरसूचकतया सकलयति—अवि-
द्यारूपबन्धस्येति—प्रयुक्तेति । अनादेरपि दृश्यस्य अविद्याप्रयुक्तत्वम् । तस्मा एव जगदुपादानत्वध्वन्यात् । निवेद्यपि
क्षेममाधारणप्रयोज्यत्वस्य स्वरूपसंबन्धरूपमोपगमात् । अतएव दुःखप्रागभावार्थो प्रायश्चित्तप्रयोज्यत्वम् । यत्प्रयुक्तं यत्
तत् तद्विवर्तकेन निवर्त्त्येति व्याप्तिवशाद्ग्रन्थमाह—मिथ्यात्वलाभेनेति । इदमपि ज्ञानोच्छेद्यतालाभान्वयि । मिथ्या-
त्वस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वपदितत्वात्, तथाप्यत्वादेति भावः ।—उक्तव्याप्यताया इति । आभासोक्तस्य तत्त्वज्ञानोत्पत्ति-
क्षणस्य दृश्यसामान्याश्रयकालपूर्वत्वाभावनियमस्येत्यर्थः । अन्यथा लाभेन इति तृतीयाश्रयान्वयप्रसङ्गात् । एतत्कल्पे
मिथ्यावन्धेति ग्रन्थस्य पूर्वकपटीयार्थमूलकनामप्याह—तथाचेति । तत्त्वज्ञानक्षणस्य सर्वदृश्याश्रयपूर्वत्वाभावरूपसर्व-
दृश्योच्छेदविशिष्टत्वमिदं चेत्यर्थः ।—न संक्षेप इति । तदा दृश्योच्छेददृश्योपलक्षणत्वासंभवादिति भावः । तादृशावि-
द्याया माहकमाह—उज्झित इति । लाभमिति । तत्त्वज्ञानक्षण उच्छेदस्य वर्तमानत्वादिति शेषः । तथाच मोक्षप्रा-

गौडप्रह्लाणन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

स्वविशिष्टरूपस्योच्छेदस्यापि दृश्यत्वात्तादृशो मोक्षकाले वक्ष्यतीतत्वादिति भावः । मोक्ष कीदृशं तत्राह—परमेत्यादि । निरतिशयापरिच्छिन्नसुखमात्रस्वरूपमित्यर्थः । ननु मुक्तस्य प्रकाशकाभावेन प्रकाशत इत्यर्थेन विजयत इत्युक्तम् तत्राह—स्वयमिति । प्रकाशकसंग्रहं विनैवेत्यर्थः । नन्वेवं विजयत इत्यनुपपन्नम्—तस्यापि प्रकाशसंबन्धार्थकत्वात्, स्वयमित्यस्य प्रकाशान्तरं विनैवेत्यर्थकत्वेन विजयत इत्यस्य स्वात्मप्रकाशसंबन्धार्थकत्वेऽपि विष्णोर्दृश्यत्वेन मिथ्यात्वापत्तिः । अथ विजयत इत्यस्योक्तपरिन्तरेमेवापि ननु प्रकाशसंबन्धः, तदा प्रकाशमानानन्दरूपत्वात्तामेव मोक्षस्य प्रयोजनत्वात्ताम्, तत्राह—सत्यज्ञानसुखात्मक इति । यथात्मन आनन्दरूपत्वेनानन्दरूपं मोक्षं प्राप्त इवेत्युक्तम्, अतएवानन्दावासिबोधकश्रुतेरानन्दतानन्दैक्यमर्थो न त्वानन्दसंबन्धः, तथा प्रकाशरूपत्वेन विष्णोः प्रकाशत इत्यस्यानाद्युतचिदभेदबोधकत्वम् ननु प्रकाशसंबन्धार्थकत्वम् । तथाच दृश्यत्वाभावात् न मिथ्यात्वापत्तिः ।

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायि ।

सितत्त्वज्ञानविषयत्वयोरैककालीनत्वं साधितमिति भावः । ननु अत्यन्ताभावरूपस्योच्छेदस्य नित्यत्वात् कथमतीतत्वम्, तत्राह—अत्यन्ताभावत्वेति । तादृशे तत्त्वज्ञानोत्तरे । निरतिशयापरिच्छिन्नसुखमात्रस्वरूपमिति । निरतिशयापरिच्छिद्धेति परमपदार्थः । अपकर्षानाश्रयत्व निरतिशयत्वम् । अपरिच्छिन्नत्वं कालादिपरिच्छेदाभाववत्त्वम् । मात्वेत्येकतानशब्दार्थः । ननु सूर्यादिप्रकाशकसत्त्वात् कथं तदभाव इत्यत आह—मुक्तस्येति । तस्य सर्वद्वयोच्छेदेन सूर्यादिप्रकाशकस्याप्युच्छेदादिति भावः । प्रकाशते प्रकाशाश्रयः ।—अयुक्तमिति । सति प्रकाशके तत्तादात्म्यापनतया मुक्तस्य प्रकाशाश्रयत्व युक्तम्, नान्येति भावः । स्वयं आत्मनैव, नान्येन । अभेदः कृतीत्यर्थः । अन्यतादात्म्यानापन्न इत्यक्षरार्थः । अस्य विजयते इत्यतान्वयः । फलितार्थमाह—प्रकाशकेति । संबन्धं तादात्म्यम् । विनैवेत्यर्थः इति । प्रकाशकतादात्म्याभाववानपीत्यर्थः इत्यर्थः । तथाच मुक्तस्यैव प्रकाशकत्वात् स्तनिष्ठप्रकाशाश्रयत्वात्पर्यवसायितया विजयत इति युक्तमेवेति भावः । नन्वेवं नन्वेवमपि । अनुपपन्नमिति । सर्वद्वयोच्छेदे प्रकाशरूपस्तनिष्ठपर्यवसायानुच्छेदेन तत्संबन्धस्य दुर्घटत्वात् स्तप्रकाशवत्त्वस्य च व्याघातादिति भावः । तत्संबन्धं केनोक्तं तत्राह—तस्येति । विजयतेपदस्यैव ।—प्रकाशसंबन्धेति । आख्यातार्थतदाश्रयत्वस्य तत्संबन्धपर्यवसायितत्वादिति भावः ।—प्रकाशान्तरं विनैति । स्तनिष्ठप्रकाशाभाववानपि । पूर्ववत् प्रकाशकसंबन्धाभाववदर्थकत्वे स्तनिष्ठस्तनिष्ठप्रकाशसंबन्धवत्त्वस्यापि सम्भवेन स्वात्मकप्रकाशसंबन्धपर्यवसानासम्भवं इत्यतोऽर्थान्तरानुसरणम् ।—स्वात्मकप्रकाशसंबन्धेति । स्वस्य चैतन्यरूपतया तत्संबन्धस्य तत्तादात्म्यरूपतया चिद्रूपज्ञानविषयत्वात्कत्वेऽपीत्यर्थः । इदयत्येन दृश्यत्वापत्त्या । चिद्रूपज्ञानविषयत्वस्यैव दृश्यत्वरूपत्वादिति भावः । उत्कर्षान्तरं परप्रकाशत्वाभावरूपम् । इदानीं स्वमित्यस्य स्तनिष्ठप्रकाशाभाववत्त्वमेवार्थः । सच परप्रकाशत्वभावनिराहक विशेषण बोध्यम् । स्वमित्यस्य प्रकाशसंबन्धाभाव इत्यर्थः । सद्य सामानाधिकरण्यासंबन्धेन विधेयविशेषणम् । विजयत इत्यत्र धात्वर्थोऽनाद्युतप्रकाशः । आख्यातस्य लक्षणया अभेदोऽर्थः । सच निरुक्तमोक्षप्राप्तसदृश्यविशिष्टोऽखण्डधीयोगवत्त्वविशिष्टविष्णोः विधीयते । विशिष्टस्य विधेयत्वे अनाद्युतानन्दाभेदरूपमोक्षप्राप्तसदृश्यप्रकाशसंबन्धरूपदृश्यत्वाभावानाद्युतप्रकाशाभेदानां त्रयाणां विधेयत्वपर्यवस्यति । तत्र आत्मन आनन्दाश्रयत्वमेव ननु तत्स्वरूपत्वमिति भेदनिबन्धनस्यानन्दसंबन्धरूपतयाप्राप्तत्वस्यैव सत्त्वात्तादृश्यं न सम्भवति । एव तस्य ज्ञानात्मकत्वेन तत्संबन्धसम्भवेन चेतयोरपि न सम्भवं इति वाधशङ्कावारणाय सत्यज्ञानसुखात्मक इति विशेषणवत्यमुपात्तम् । सामान्यतो ज्ञानादिरूपत्वस्य अनाद्युतत्वविशिष्टज्ञानादिरूपत्वव्यापकत्वात् तच्छब्दानिरासः । घटी नीलघट इतिवत् विधेयकोटी अनाद्युतत्वस्याधिपत्या नोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोर्द्वैक्यम् । विधेयतावच्छेदकघटकानाद्युतत्वस्य तत्त्वज्ञानविषयत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकप्रयोज्यत्वेन विशिष्टविधेयस्यापि तत्प्रयोज्यत्वात्तत्र तद्ज्ञानं न वाधपराहृतमित्यभिप्रेत्य सत्यज्ञानसुखात्मकत्वविशेषणाभिप्रायम्, तत्रैव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावकल्पनया वर्णयति—यथेति । यद्वा—विष्णोः प्रकाशरूपत्वबोधनं योग्यताबोधनविधेया विजयत इत्यस्य अनाद्युतप्रकाशाभेदबोधकत्वतात्पर्यग्रहार्थमित्यभिप्रेत्य तादृशविशेषणाभिप्राय उक्तकल्पनयाऽह—यथेति । मोक्षं प्राप्त इवेति । मोक्षसंबन्धवानित्येवार्थः । उभयोर्भेदो हि सम्बन्धः । प्रकृते मोक्षविष्णुपदार्थयोरेक्यात्प्रातीतिक एव तदुभयसंबन्ध इति सूचनाय इवेत्युक्तम् । नन्वेवानन्दावासिबोधकं वा गतिं तत्राह—अतएवेति । आत्मन आनन्दरूपत्वादेवेत्यर्थः । आभासे विजयते इत्यस्यैवानन्दावासिबोधकं मोक्षं प्राप्त इवेत्यस्य दृष्टान्तता । प्रकाशत इत्यस्य तद्विमिश्रणस्य विनयतेपदस्य । अनाद्युतप्रकाशेति । अनाद्युतचिदित्यर्थः । कचित् तथैव पाठः । ज्ञानात्मकत्वकथनस्य आद्युतचिदभेदवाधशङ्कावारकता,

श्रीरामविश्वेश्वरमाधवानामेक्येन साक्षात्कृतमाधवानाम् ।

स्पर्शनं निर्धूततमोरजोभ्यः पादोत्थितेभ्योऽस्तु नमो रजोभ्यः ॥ २ ॥

बहुभिरिंहिता बुधैः परार्थं विजयन्तेऽमितविस्तृता निबन्धाः ।

मम तु श्रम षण् नूनमात्मभरितां भावयितुं भविष्यतीह ॥ ३ ॥

श्रद्धाधनेन मुनिना मधुसूदनेन संगृह्य शास्त्रनिचयं रचितातियत्नात् ।

बोधाय वादिचिजयाय च सत्वरणामद्वैतसिद्धिरियमस्तु मुदे बुधानाम् ॥ ४ ॥

तत्राद्वैतसिद्धेर्द्वैतमिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वात् द्वैतमिथ्यात्वमेव प्रथममुपपादनीयम् । उपपादनं च

सिद्धिव्याख्या ।

विष्णुविजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः ॥ १ ॥ गुरुन्महीकुर्वन्नमस्करोति—श्रीरामेति ॥ २ ॥

स्वकीयग्रन्थस्य वैयर्थ्याभावाच्च कथंचित्साफल्यं दर्शयति—बहुभिरिति ॥ ३ ॥ इतरग्रन्थापेक्षयाधिक्यं

दर्शयति—श्रद्धेति ॥ ४ ॥ ननु अद्वैतसिद्धावद्वैतस्यैव प्रतिपादनीयतया तद्विहायामे द्वैतमिथ्यात्वो-

पपादनं क्रियमाणमसङ्गतमित्यत आह—तत्रेति । तस्यामद्वैतसिद्धौ द्वैतमिथ्यात्वमेव प्रथममुपपादनी-

गौडग्रन्थानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वाक्यं तज्जितेत्यर्थः । तथाच निष्कामकर्मोपासनानुष्ठानद्वारकचित्तशुद्धिचित्ताग्रताद्वारोक्तश्रुत्युपकृतवाक्यजन्यज्ञा-

नस्यैव तदिनि भावः ॥ १ ॥ परममङ्गलरूपां परमहृत्पदविषयप्रयोजनोक्तिं, संपाद्य 'परमगुरुगुरुविद्यागुरुप्रणमति—

श्रीरामेत्यादि । ऐक्येन आत्मैक्येन । माधवानां परब्रह्मणाम् ॥ २ ॥ ममार्त्तभरितां मन्त्रिणां स्वाधेसंपादकताम् ।

भावायितुं जनविभुम् । एष श्रमः एतद्वन्धसंपादनम् ॥ ३ ॥ परोक्तपणोद्धारपूर्वकत्वमतपरिच्छेदविशेषसंकेतद्वन्द्वे

क्रियमाणस्यातिशोकोत्तरत्वेनान्येरेतद्वन्धदर्शनार्थपूर्वमज्ञातत्वेनाकामितवागम्येव पूर्वं कामितमुक्तपरिच्छेदरूपं फलं

भावयिष्यत्यर्थं ग्रन्थो नामैः कामितमिति भावः । सिद्धिः निश्चयः । इयं एतद्वन्धाधीना । 'सिद्धीनामिष्टमेकम्'—

ब्रह्मगानामिषं चिरात् । अद्वैतसिद्धिरयुता चतुर्थी समजायत ।' इति एतद्वन्धीयसमाप्तिस्थानीयपदस्यसिद्धिपदान्यपि

सप्तद्वन्धाधीननिश्चयपराग्येव । परिच्छेदसमाप्त्यादिस्थले सिद्धिपदं साधकग्रन्थपरं, निश्चयपरमेव वा ॥ ४ ॥ अद्वैत-

निश्चयोपयोगी प्रथमपरिच्छेद इत्याद्यर्थकत्वसंभवेन लक्षणायां मानाभावात् । असदादिभिस्तु स्वकीयसंकेतविशो-

पेणासिद्धं ग्रन्थे अद्वैतसिद्धिपदं प्रयुज्यते । पूर्वकत्वादिति । 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म'स्यादिश्रुत्या जायमाने अद्वैत-

लघुचन्द्रिकाया विह्वलेशोपाध्यायी ।

इति भावः । कर्मकाण्डश्रुतीनां महावाक्योपकारकत्वं, महावाक्येन हृदयोच्छेदनक्षमतत्त्वज्ञाने जननीये यत्तत्सहकारितत्स-

पादकत्वम्, तत् संपाद्यं सहकारि दर्शयति—तथाचेति । तत् हृदयोच्छेदकत्वम् ॥ १ ॥ ननु मूले प्रथमश्लोके विष्णुपदस्य

जीवपरतया व्याख्यानदिष्टेदेवतोत्कर्षायप्रतिपादनाच्च तस्य मङ्गलरूपत्वतः श्रीरामेत्यादिना गुरुनमस्काररूपं मङ्गलं

प्रथमतो निबद्धव्यम् । ग्रन्थादी मङ्गलस्यैव तद्विबन्धस्यापि शिष्टाचारसिद्धत्वात् एवं प्रथमश्लोके मुमुक्षुरुपाधिकारि-

सूत्रेणैव विषयायुक्त्या न्यूनतेसाक्षाद्गौ परिहरति—परमेत्यादिना । उक्तिं प्रथमश्लोकरूपाम् । परब्रह्माभिध-

जीवचैतन्यस्यैव ग्रन्थप्रतिपाद्यत्वात् विषयत्वम्, अनाद्यतत्प्रकाशाभिधानादृतानन्दरूपत्वाच्च प्रयोजनत्वम्, अस्य च

सर्वप्रयोजनेपूर्वकृतया गुरुनमस्कारफलतया च परमप्रयोजनत्वात् एतदुक्तं परममङ्गलरूपतेति भावः ।—परम-

शुर्विति । बन्धने तथाक्रमस्यैव शास्त्रसंप्रदायोभयसिद्धत्वादिति भावः ॥ २ ॥ यद्यप्यात्मभरिता आत्मभरणं, स्वजीवि-

कापर्यवसितम्, तस्यच लोकसाधारणतया ग्रन्थरचनाश्रमसाध्यत्वोक्तिर्ग्रन्थकारस्य केवलं स्वस्य गवैराहिल्यप्रदर्शनफलकेति

यथाश्रुते प्रतीयते; तथापि झटिति विजिगीषुश्रोतृप्रवृत्तये ईदृशग्रन्थनिर्माणस्यानन्यसाध्यताप्यजकतयाऽऽजसंभरितापदं

व्याचष्टे—आत्मेति ॥ ३ ॥ स्वार्थः स्वकामितार्थः । परो माधवः । अद्वैतसिद्धिरित्यत्र सिद्धिर्निष्पत्तिः, अद्वैतपदार्थस्य

ब्रह्मण उत्पत्तेरसंभादिसतो व्याचष्टे—सिद्धिरिति । असङ्गादन्यान्यपि सिद्धिपदान्यत्रैव व्याचष्टे—सिद्धीनामिति

॥ ४ ॥ इति विह्वलेदीये मङ्गलश्लोकार्थनिरूपणम् ॥

अथ विप्रतिपत्तिवाक्यस्य विचाराङ्गत्वनिरूपणम् ।

अद्वैतसिद्धौ द्वैतमिथ्यात्वसिद्धि

॥ १ ॥

१ वादप्रधानत्वाच्चात्मनिष्ठाया

यथा निरूपणं तथेति भावः ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्वोपलक्षितब्रह्मनिर्विकल्पकनिश्चये ब्रह्मणि द्वैताभावविशिष्टबुद्धेर्द्वारत्वात्, तस्याश्च निषेधत्वेन प्राप्तपूर्वकत्वेन द्वैतवति ब्रह्मणि द्वैतवत्त्वकालावच्छेदेन द्वैताभाववत्त्वविषयकत्वात्, 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दिति पूर्ववाक्ये इदंशब्दार्थद्वैत-सामान्यतादात्म्यस्य लब्धत्वेन तस्य द्वैताभावोद्देशेऽदृश्यतावच्छेदकत्वेन तत्र तत्कालावच्छेदत्वमानस्य व्युत्पत्तिसिद्ध-त्वात्, इदमात्मकसतोऽग्रकालसत्त्वस्य द्वैताभाववत्त्वस्य च द्वयोर्विधाने वाक्यभेदस्येष्टत्वात्, द्वैतवति द्वैताभावबोध-स्याहार्थत्वेन शाब्दत्वात्संभवेऽपीदंपदस्य इत्यवस्थरूपेण द्वितीयपदस्य चात्मभिन्नस्वरूपेण बोधकत्वेनाहार्थत्वाभावात्, कालान्तरावच्छेदेन द्वैताभाववत्त्वविषयकधियश्च 'तरति शोकमात्मवि'त् "विद्वान्नामरूपाद्भिमुक्तः" ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपादौ'रित्यादिश्रुतिभिः ज्ञाननाशयत्वानुमापकदृश्यत्वलिङ्गादिरूपमानान्तरेण च सिद्धत्वेन तज्जनने वाक्ययैवध्यापत्तेः, एककालावच्छिन्नं प्रतियोग्यभावयोरैकाधिकरणवृत्तित्वधीरूपो मिथ्यात्वनिश्चयः । अथवा मिथ्या-

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

द्वैताभावोपलक्षितं यत् ब्रह्मस्वरूपं तन्मात्रविषयकः, अतएव निर्विकल्पको यो निश्चयः तस्मिन् इत्यर्थः ।—**द्वारत्वादिति ।** 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिश्रुतेर्हि न चैतन्यमात्रप्रतिपत्तौ तात्पर्यम् । तस्य 'स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धत्वात्, तस्य द्वैत-मरूपानर्थनिवृत्त्यहेतुत्वाच्च । किन्तु द्वैताभावविशिष्टब्रह्मप्रतिपत्तिपूर्वकचैतन्यमात्रप्रतिपत्तौ । तादृशप्रतीतेः प्रागसिद्धत्वात्, अनर्थनिवृत्तिहेतुत्वाच्च । एवं च तादृशश्रुतेः सकाशात् प्रथमतो ब्रह्मणि द्वैताभावप्रकारकबोधो जायते । तत्र तादृशाभावोपल-क्षितब्रह्मरूपधर्मात्रबोधः उपलक्ष्यधर्मियुद्धं बोधलक्षणीभूतधर्मविशिष्टबुद्धेर्हेतुत्वम् । एवं च ब्रह्मणि द्वैताभावविशिष्टबुद्धेर्द्वै-रतानिर्वाह इति बोध्यम् । प्रथमबोधे द्वितीयाभाववत्त्वद्वितीयस्याप्यभावमानातादृशाभावस्योपलक्षणता । नच—तदुपल-क्षितधर्मबोधस्य, तत्प्रकारकत्वनियमात् कथं धर्मात्रबोध इति—वाच्यम्; काकायुपलक्षितपृष्ठविबोधस्य काकायप्रकार-कतयोरुक्तनियमस्याप्राप्त्यापत्तत्वात् । नच—ततोपलक्ष्यतावच्छेदकीभूतोत्पत्त्यादिबदत्वापि तादृशधर्ममानभावव्यकृति-वाच्यम् । जातेः स्वरूपतो भानवत् ब्रह्मणः स्वरूपत एव उपलक्ष्यतोपगमात् । किञ्चिद्वैतबोधोपलक्ष्यत्वमिति नियमे मानाभावात् । ननु अद्वितीयश्रुत्या प्रथमतो ब्रह्मणि द्वैताभावविशिष्टबुद्धिजननेऽपि नाद्वैतत्वोपलक्षितब्रह्मनिश्चयस्य द्वैतमिथ्यात्वनिश्चयपूर्वकत्वनिर्वाहः, तादृशबुद्धेर्देहे स्वावच्छेदककालावच्छिन्नस्वविशिष्टवृत्तित्वाभावात्स्वरूपमिथ्यात्वविषय-कत्वादित्यत आह—**तस्याश्वेति । निषेधत्वेन** अभावयुद्धित्वेन, प्रतियोगिविशिष्टज्ञानात्मकप्रसक्तिपूर्वत्वेन । 'प्रसक्तं हि प्रतिपिच्यते' इत्यभिप्रेत्योक्तं । अतएव संप्रपादौ सुमेरोरत्यन्ताभावबुद्धिरिह । संप्रपे सुमेरुर्नास्तीति वाक्यप्रयो-क्तुरपहासबोधोपपद्यते । एवं च द्वैताभावविशिष्टब्रह्मबोधोऽत्र पूर्व विद्यमाना ब्रह्मोपस्थितिरिव द्वैतविशिष्टविषयिणी वाच्या । तथाच ब्रह्ममात्रकसामग्रीवलादेव उत्तरकालीनद्वैताभावबोधे धर्मात्रावच्छेदकतया द्वैतमानसंभवेन द्वैताभावे द्वैतका-लावच्छिन्नत्वमानसंभवात् तादृशबुद्धेस्तुल्यविवेचयतया द्वैते स्वावच्छेदककालावच्छिन्नस्वाश्रयवृत्तिकस्याभावात्कत्वावगा-हितया द्वैतमिथ्यात्वनिश्चयरूपतया तदुत्तराद्वैतसिद्धेः तत्पूर्वकत्वनिर्वाह इति भावः । ननु किं तत्र द्वैतविशिष्टब्रह्मण उपस्थापकमत आह—**सदेवेति । ननु** तथापि द्वैतकालावच्छिन्नत्वं कथं भासेत, तद्विषयकपदमात्रादित्यत आह—**तस्येति ।** द्वैतसामान्यतादात्म्यस्येत्यर्थः । अंशो विधेयता, उद्देश्यतान्वयि । निरूपित्वं सप्तम्यर्थः । तत्र द्वैताभावे । **तत्कालः** द्वैतकालः ।—**व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति ।** अन्यथा गन्धप्रागभावविशिष्टे पटो गन्धवानिति वाक्यस्य प्रमाणत्वापत्तेरिति भावः । अत्रच 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'ति वाक्याभ्यां तुल्यतया भासमान-द्वितीयाभावेदंपदार्थद्वैततादात्म्योभयावच्छिन्नसमुद्देश्यकोऽग्रकालसत्त्वविषयक एकएव बोधो वाच्यः । सच कोकरीत्या द्वैतमिथ्यात्वमवगमयितुमलम् । द्वैतस्य द्वैताभावोद्देश्यतानवच्छेदकत्वात् । नच—पूर्ववाक्येन द्वैतविशिष्टाद्विशेष्यकोऽग्रका-लसत्त्वविषयक उत्तरावस्थेन च द्वैतविशिष्टाद्विशेष्यकोऽद्वितीयवत्त्वविषयको बोधो जन्यत इति—वाच्यम्; वाक्यभेदप्रसङ्गात्, इत्यादिपक्षपरिहारायोक्तौत्या वाक्यभेदेऽष्टापत्तिमाह—**इदमात्मकेति । ननु** इदंपदस्य द्वैतत्वावच्छिन्नबोधकत्वे तद-च्छिन्नोद्देश्यकद्वैतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधस्याहार्थत्वाच्च शाब्दत्वसंभव इत्यत आह—**द्वैतवतीति । आहार्य-त्वाभावादिति ।** न तादृशबोधस्य शाब्दत्वासंभव इति शेषः । ननु द्वैतस्य द्वैताभावोद्देश्यतावच्छेदकत्वेपि विधेये उद्देश्य-तावच्छेदककालावच्छिन्नत्वमानस्यासार्वभौमिकतया प्रकृतवाक्यस्य तादृशकालावच्छिन्नत्वबोधे तात्पर्यं मानाभावात् प्रकृत-वाक्यादेककालावच्छिन्नप्रतियोग्यभावयोरैकाधिकरणवृत्तित्वावगाहिधीरूपो मिथ्यात्वनिश्चयो न संभवतीत्याह—द्विती-यवाक्यस्य तादृशबोधे तात्पर्यानुगमे तद्वैतम्यापत्तिमाह—**कालान्तरेति ।** द्वैतानधिकरणीभूतविषयोत्तरकाल इत्यर्थः । **आद्यश्रुतिद्वये** ज्ञानस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेन 'घनीसुरी'इतिवत् प्रयोजकत्वलाभेन पूर्वसिद्धत्वलाभात् द्वैताभावे तदुत्त-रकालीनत्वलाभः । **सृतीयश्रुतौ** ज्ञात्वाते कत्वाप्रत्ययेनैवेति विशेषः । ज्ञाननाशयत्वं स्वाश्रयपूर्वकालीनत्वाभाववज्ज्ञा-नकत्वम् ।—**मानान्तरेणेति ।** तथाचानुमानेनापि ज्ञानोत्तरकाले द्वैताभावविशिष्टमिति भावः ।—**धैर्यध्यापत्तेरिति ।**

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्वप्रदकस्याभावस्य सदा सर्वत्र विद्यमानत्वेनावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वेन मिथ्यात्वं नोत्तरूपम्, किंतु तादृशान्यत्वमिति-
ष्टेनाभावेन घटितम् । तथाच प्रत्यक्षादिप्रमाणस्याद्वैतश्रुतिवाच्यत्वेन ब्रह्मणि कालविशेषावाप्यच्छिन्नद्वैताभावबोधकत्व-
रूपे श्रुतिसंकोचे हेतोरभावेन तादृशाभावस्य त्रैकालिकत्वनिश्चयात् । सार्वज्ञ्यसंयकार्योपादानवयोधकश्रुतेरपि लक्षण-
वाक्यविधया निर्विकल्पकनिश्चयजनकत्वेऽपि । तत्र तादृशनिश्चयस्य सर्वद्वैतादात्म्यविशिष्टापूर्वकत्वात्, सर्वतादात्म्य-
स्यैव ब्रह्मणि सर्वविषयकत्वरूपत्वात् सर्वोपादानत्वस्य ब्रह्मणि स्वात्मकसर्वजनकस्वरूपत्वात्, 'एकमेवाद्वितीयमिति' 'यः'

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

तत्सामान्योद्वितीयश्रुतौ द्वैताभावे द्वैतकालावच्छिन्नत्वबोधने तात्पर्यादिति शेषः ।—एकेति । 'एकमेवाद्वितीयम्' इति
श्रुतिवाक्यं दिश्यादिः । वृत्तिव्यत्यन्तस्य द्वैतब्रह्मणि द्वैतकालावच्छेदेन द्वैतभाववत्त्वेत्यर्थः । वृत्तिवधीरूपेतीतिपदवापदेत
एव पाठो ललितः । तादृशवाक्यजन्यबोधस्य तादृशाकारत्वाभावात् । मिथ्यात्वनिश्चय इति । संभवेत्येवेति शेषः ।
ननु 'सदेव' इति, 'एकमेव' इति वाक्ययोदकरीत्या वृथवबोधकत्वेस्वीकारे वाक्यभेदप्रसङ्गः, नचेष्यपत्तिः, उक्तरीत्या
एकवाक्यत्वसंभवे तस्यान्याम्यत्वात् । एवं द्वैताभावे द्वैतकालावच्छिन्नत्वबोधने तात्पर्यसत्ये मानाभावः । नचाद्वितीयश्रुति-
वैयर्थ्यापत्तिः, परस्परसमानार्थस्य 'तरति' इत्यादिश्रुतिप्रत्ययस्येव तत्प्रमानार्थिकाया अस्याधतुभ्यां अपि सार्धस्यसंभवात् ।
एकप्रकरणे हि समानार्थकानेव श्रुतिवैयर्थ्यम्, इहतु प्रकरणभेदान्न कस्या अपि वैयर्थ्यमिवास्ति प्रकारान्तरेणाद्वैतपिच्छे-
पूर्वं द्वैतमिथ्यात्वनिश्चयमाह—अथयेति । सदा सर्वकालावच्छेदेन । सर्वत्र सर्वदेशावच्छेदेन । ब्रह्मणीति शेषः ।
तत्कालदेशान्यकालदेशानेवच्छिन्नवृत्तिकस्यैव तत्कालदेशावच्छिन्नवृत्तिकत्वम् । अतएव वृक्षे घटत्वाभावस्य न देशकालाव-
च्छिन्नवृत्तिकत्वमिति भावः । उक्तरूपम् स्वावच्छेदकदेशकालावच्छिन्नसाधननिष्ठस्याभावप्रतियोगित्वपरम् ।—तादृशा-
न्यत्वविशिष्टेनेति । साधननिष्ठावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वविशिष्टस्याभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः । ननु सत्पदार्थब्रह्मण्यद्वितीय-
पदेन द्वितीयाभाववत्त्वं कालान्तरावच्छेदेनैव बोधवितुं युक्तम् । घटः सभिन्नादिप्रत्यक्षेण ब्रह्मणि हृदयतादात्म्यावगाहिना वि-
रौधात् । तथाच कथं तादृशवाक्यजन्यबोधस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वविशिष्टद्वैताभावघटितमिथ्यात्वावगाहिरवमित्यत आह—
तथाचेति । प्रत्यक्षादिप्रमाणस्येति । चन्द्रप्रादेशत्वप्राहकप्रत्यक्षस्यागमविरोधेनाप्रामाण्यनिश्चयेन तत्साधर्म्येण घटः
समिन्नादिप्रत्यक्षस्याप्रामाण्येन संदिग्धतया निश्चितप्रामाण्यश्रुतितत्त्वस्य दुर्बलत्वादिति भावः । कालविशेषेति । द्वैतानधि-
करणकाले इत्यर्थः । तादृशाभावस्येति । तादृशश्रुतेरिति शेषः । त्रैकालिकत्वं अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वम् । नचैतद्वाक्यमात्र-
इति वाच्यम् । तदर्थं कालविशेषावच्छिन्नत्वबोधकसामान्यसमवहिततत्त्वमैत्रकारकबोधसामान्या एव तदर्थंऽवच्छिन्नवृत्तिकान्य-
त्वत्वभासकत्वोपगमादिति भावः । अत्रेदमवधेयम्—एतत्कर्तृ सदेवेति वाक्यान्त्यामद्वितीयमिदं सत् अंशकालसंबन्धीत्येक-
एव बोधः । अथवा—इदं सत् अंशकालसंबन्धीति पूर्ववाक्येन, इदं सत् अद्वितीयमिति द्वितीयवाक्येनेति बोधद्वयम् । उभय-
वापि तत्र इदं पदार्थद्वैतवति तद्वपे ब्रह्मण्युक्तयुक्त्याऽवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वविशिष्टद्वैताभावमानात् द्वैते स्वाधननिष्ठावच्छिन्न-
वृत्तिकान्यत्वाभावात्प्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्य तुल्यमिति विधेयतया भावसंभवेन तादृशबोधस्य मिथ्यात्वनिश्चयरूपता । 'एकमेव' इति
पदद्वयं अद्वितीयपदस्य द्वितीयसामान्याभावबोधकत्वतात्पर्यग्रहार्थमिति । ननु 'एकमेवाद्वितीयमिति' श्रुतिवाक्यजन्याद्वैत-
ब्रह्मनिश्चयस्योक्तरीत्या द्वैतमिथ्यात्वनिश्चयपूर्वकत्वनिर्वाहेऽपि 'यः सर्वज्ञः' इत्यादिलक्षणवाक्यस्याप्यद्वैतनिर्विकल्पकनिश्चयज-
नकत्वात् तत्पूर्वकाले द्वैतमिथ्यात्वनिश्चयमात्राद्वैतसिद्धिसामान्यस्य न द्वैतमिथ्यात्वनिश्चयपूर्वकत्वनिर्वाह इत्याद्यां परिह-
रति—सार्वज्ञ्येति । जनकत्वेऽपीति । नाद्वैतसिद्धिसामान्यस्य द्वैतमिथ्यात्वमिद्विपूर्वकत्वनिर्वाह इति शेषः । अत्र हेतु-
माह—तत्रेत्याद्यावदयकमित्यन्तेन । तत्र तादृशनिधये । उत्पत्त्यमार्गे इति शेषः । तादृशनिश्चयपूर्वमित्यर्थः ।—नि-
श्चय इति । जायते इति शेषः । आनन्दकमित्युत्तरं यत इति शेषः । ननु ब्रह्मणि द्वैतवत्त्वस्य कथं लाभ इत्यत आह—तादृ-
शनिश्चयस्येति । पूर्वकत्वादिति । इदं च तादृशनिधयात्पूर्वं द्वैतमिथ्यात्वनिश्चयोत्पत्तौ हेतुतयाऽन्येति । उपलक्ष्यधर्मि-
विषयकबुद्धावुपलक्षणोभूतधर्मविशिष्टबुद्धेरद्वैततया द्वैतोपलक्षितनिर्विकल्पकत्वमात्पूर्वं द्वैतादात्म्यविशिष्टबुद्धिः स्वीकार्या ।
तथाच द्वैतादात्म्यलाभ इति भावः । ननु लक्षणवाक्येन सर्वज्ञत्वोपलक्षितब्रह्मबुद्धिरिव अन्येति । तत्रच सर्वज्ञत्वविशिष्टबु-
द्धिरिव हेतुताऽपेक्ष्यते, ननु द्वैतादात्म्यविशिष्टबुद्धिरिति कथं तत्पूर्वत्वसुचनिश्चयस्येत्यत आह—सर्वतादात्म्यस्येति ।
तथाचेदमेव संबन्धत्वमिति नोक्तशङ्केति भावः । सर्वैकत्वस्य 'तत्सदेवतद्भवेति' श्रुतिबोध्यस्य ब्रह्मणिद्वैतादात्म्यघटित-
त्वमाह—सर्वोपादानेति । स्वात्मकेति । स्वतादात्म्यापनेत्यर्थः । ननु 'यः सर्वज्ञः' इति श्रुतौ द्वैताभावबोधकपदमाभावात्
कथं तज्जन्यबोधस्य मिथ्यात्वनिश्चयपूर्वत्वेत्यत आह—एकमेवाद्वितीयमिति । श्रुतिद्वयसामान्यादिति । श्रुतिद्वयजन्य-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

सर्वज्ञः सर्वविद्युः यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्यादेतत् मह्यं नामरूपमिति श्रुतिद्वये लक्षणाद्विद्युत्वाद् द्वैतवत्परब्रह्मनिष्ठस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपप्रैकालिकत्वविशिष्टालम्बताभावस्य प्रतियोगि द्वैतमिति धीरूपो मिथ्यात्वनिश्चय इति । तत्पूर्वकत्वमुक्तं निर्विकल्पकनिश्चये आवश्यकम् । महावाक्यत्रयस्याद्वैतनिश्चयस्यापि 'नेह' नानाभि किंचन' 'नात्र काचन भिदामि' इत्यादितत्पदार्थतोपेक्षयाव्याधीनधीर्पूर्वकत्वात्, उक्तवाक्येन वर्तमानार्थलक्षप्रत्ययप्रयुक्तत्वात् द्वैतविशिष्टब्रह्मरूपोद्देश्यार्थकेहपदयुक्तावाद्य वर्तमानकालावच्छेदेनोद्देश्यतावच्छेदकद्वैतवत्त्वावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन च द्वैतविशिष्टे ब्रह्मणि अस्तित्वविशिष्टस्य द्वैताभावस्य बोधनात्, अत्यन्ताभावस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वस्वीकारे निरवच्छिन्नविरोपणतया तदग्रमहद्युत्तित्वबोधनात्, तत्संबन्धावच्छिन्नस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य निवेशादेवाव्याप्यव्युत्तितामादाय मिथ्यात्वानु-

लघुचन्द्रिकाया चिट्टलेशोपाध्यायी ।

बोधादित्यर्थः । नन्वेतावता 'यः सर्वज्ञः' इति श्रुतिः 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतिसहकारेणैव निर्विकल्पकनिश्चयं जनयति । तत्पूर्वं च द्वैतमिथ्यात्वनिश्चय इत्यायातम् । तच्च न युक्तम् । सर्वज्ञश्रुत्या निर्विकल्पकनिश्चयजननेऽद्वितीयश्रुत्यपेक्षेण प्रयोजनाभावादितीक्ष्णत्वं भवम् । यतः केवलसर्वज्ञश्रुत्या प्रथमं ब्रह्मण द्वैततादात्म्यविशिष्टद्वन्द्वेन जनने तदुत्तरं निर्विकल्पकनिश्चयासंभवः । द्वैतबाधप्रहेणोपस्थितद्वैतरूपप्रकारभानस्य तत्र दुर्वारत्वात् । अथ द्वितीयबोधे तद्भाने तात्पर्यानुपगमात् तद्भानम्, किंतुपलक्ष्यब्रह्मस्वरूपमात्रभानमिति चेदस्त्वेवम् । तथापि तादृशनिर्विकल्पकनिश्चयस्य नानुर्थनि श्रुतिहेतुता, यद्विशिष्टद्विदिहं यत्र विरोधिनी तद्विशिष्टद्विपूर्वक एव तदुपलक्षितधर्मिमात्रविषयकनिर्विकल्पकनिश्चयस्तद्विरोधी; तथाच द्वैताभावविशिष्टद्विप्रतिपक्षयोर्द्वैतभ्रमः तादृशद्विपूर्वकतादृशब्रह्मनिश्चयप्रतिपक्षः । द्वैतविशिष्टद्विषुले द्वैतभ्रमरूपानर्थाप्रतिबन्धकतया कथं तत्पूर्वकतादृशब्रह्मनिश्चयस्यानर्थनि श्रुतिहेतुता । तथाचानर्थनि श्रुतिहेतुनिर्विकल्पकब्रह्मनिश्चयहेतुसंपादनायाद्वितीयश्रुतिवाक्यजद्वैताभावबोधोपाया सर्वज्ञश्रुतेः, अद्वितीयश्रुतेस्तु निषेधतया प्रतियोगिप्रसन्नकसर्वज्ञत्वश्रुतिजन्यबोधोपायेति परस्परापेक्षयोकावक्ययोरेकवाच्यतोपपत्तिः । यद्विच 'यः सर्वज्ञः' इति श्रुतिः 'तत्त्वमसि' इत्यादिमहावाक्यघटकतत्पदार्थशोधकेति न तद्व्यवबोधस्यानर्थनिवर्तकत्वापेक्षा, खण्डवाक्यार्थबोधोपादेवानर्थनि श्रुतौ तत्फलरुमहावाक्यार्थबोधवैयर्थ्यादिति विभाज्यते, तदापि सर्वज्ञश्रुतेः बोधिततत्पदार्थविषयकनिर्विकल्पकबोधे तात्पर्यप्रहार्थमेवाद्वितीयवाक्यापेक्षा मुच्यते । तदधीनसर्वज्ञत्ववाच्यमर्थं विना सर्वज्ञत्वविशिष्टे तात्पर्यसंभवस्यानिराकरणेन छुटतद्वाहसंभवात् । संभवत्येकवाक्यन्यत्वे वाक्यभेदस्यान्याभ्यन्तरे, तात्पर्यमहाहक्रेणापि तेन सह सर्वज्ञश्रुतेरेकवाक्यतयाऽवान्तरबोधजनकत्वमुपगन्तव्यमिति बोध्यम् । अत्राद्वितीयवाक्ये तद्विषयवाहारेण यत् सर्वज्ञतादात्म्यवत्तत् तदवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वविशिष्टद्वितीयाभाववत् इत्याकारक एव श्रुतिद्वैतात् शाब्दबोधः । द्वैतब्रह्मैवादिना प्रदर्शितद्वैतमिथ्यात्वधीस्तुतार्थाति बोध्यम् । श्रुतिद्वये लक्षणाद्वैतयेति पाठस्तु श्रुतिद्वयस्य द्वैतमिथ्यात्वेऽप्यवान्तरतात्पर्योपगमात् तदनुपपत्त्या सर्वज्ञत्वश्रुतेः द्वैत अद्वितीयश्रुतेर्निरक्तमिथ्यात्वे लक्षणेति रीत्या वाक्यलक्षणापक्षे योग्यः । अन्ययोकाव्याख्याभ्यां तादृशकारणान्तरविषयः कथंचिदप्यसंभवेनाऽऽतःतादृशबोधस्य च लक्षणातिरेकतयाऽसङ्गतः । नचावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वलाभाय तद्विशिष्टे द्वैताभावे अद्वितीयपदलक्षणेति तदर्थं इति वाच्यम् । तथापि श्रुतिद्वये लक्षणेत्यस्यासङ्गतत्वेदुर्वारत्वात्, अथच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वलाभस्योपदर्शितरीत्याऽसंभवाच्च । ननु म्यात्वनिष्ठिद्वयैकतया नुपपत्तिरिति प्रसङ्ग इत्यत आह—मह पूर्वकत्वान्नोक्तानुपपत्तिरिति शेषः । ननु महावाक्यत्रयस्य 'नेह' कत्वमित्यत आह—उक्तवाक्येनेति । नानापदस्य ब्रह्ममिदं, तदान्वतवस्तुसामान्यं च एकवचनानुपातसंघातस्यार्थः । तस्य नभयं प्रतियोगितयान्वयः । तथाचास्तित्वविशिष्टो ब्रह्ममिदं वस्तुसामान्याभावो द्वैतकालावच्छिन्नद्वैतब्रह्ममिदं विहितस्येतावतापि बोधः । सच द्वैतमिथ्यात्वावगाहीति तत्पूर्वकत्वं महावाक्यत्रयविधयोऽसत्तमिति भवः ।—वर्तमानार्थकिति । वर्तमानकालावच्छिन्न महावाक्योपदेशकालः । सच द्वैतकाल एवेति तदवच्छिन्नत्वलाभे मिथ्यात्वलाभः । यद्विचात्र द्वैतानधिकरणकाल एव वर्तमानतया विवक्षित इति ज्ञायात्, तदापि मिथ्यात्वलक्षकद्वैतकालावच्छिन्नत्वलाभायाह—द्वैतविशिष्टब्रह्मरूपोद्देश्येति । वर्तमानकालावच्छेदेनैवास्तित्वान्वयि । द्वैतवत्त्वलावच्छेदेनेति ब्रह्मणीति संतम्यर्थवृत्त्यन्वयि । तच्चाभावेऽन्वेति । अत्यन्ताभावस्य मिथ्यात्वलक्षकस्य द्वैतात्यन्ताभावस्य ।—स्वीकारे इति । तथाच तत्र द्वैतस्य वर्तमानकालावच्छिन्नत्वस्य बाधातद्बोधार्थं भव इति भावः ।—निरवच्छिन्नश्चेति । अत्र निरवच्छिन्नविरोपणतासंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य सत्सम्बन्धतया निरवच्छिन्नत्वस्य पदार्थविषया भानसंभवः । नक्षेपमवच्छिन्नवृत्तित्वान्यत्वस्येतीहपदातद्भानं बोधमिति ध्येयम् । नन्वेवं द्वैताभावे द्वैतकालावच्छिन्नत्वस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वस्य वाऽभाने तद्विहितमिथ्यात्वभानानुपपत्तिः । तदपठितस्यैव मिथ्यात्वस्योपगमेतु मिथ्यात्वानुमाने द्वैतस्यान्याप्यवृत्तितामादायायान्तरमित्यत आह—तत्संबन्धेति ।

गोदब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

माने अर्थान्तरवारणात्, एकप्रसरतामहापत्या ब्रह्मणीत्येकपदस्य ब्रह्माधेयत्वयोरद्देश्यविधेययोरन्यथायोपपत्त्येऽपि ब्रह्मणीत्यनेन ब्रह्मनिरूपितत्वरूपस्योद्देश्यस्यैवास्तीत्यनेनाधेयत्वाध्रयत्वरूपविधेयस्यैव समर्पणेन ब्रह्मनिरूपिताधेयत्वे तत्तद्देशाद्यवच्छिन्नत्वत्वाभावात्, 'यस्मिन्पञ्च पञ्च जना आकाशाश्च प्रतिष्ठित' इति वाक्ये 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षु' रित्यादिवचन्ये चाकाशाश्चिदाव्यावृत्तप्राणादित्यवस्थितया ब्रह्मण उक्तं वाक् पञ्चजनशब्दस्य गन्धर्वादिरूपस्य ब्राह्मणा-दिरूपस्य वा भाष्योक्तार्थस्य 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च' इति वाक्ये ब्रह्मक्षत्रपदयोरिव सर्वद्वयोपलक्षणत्वेन प्राणस्येत्यादेरपि सर्वद्वयोपलक्षणत्वेन सर्वद्वयस्यवस्थितत्वेनैव ब्रह्मण पूर्वमुक्तवाचाद्वैतसिद्धेर्द्वैतमित्याह पूर्वकारम् । नच — नानेत्यस्य नपदनिष्पन्नत्वेन भेदाधिकतया स्वसमभिव्याहृतपदार्थब्रह्मभेदयोपपत्तया तादृशभेदविशिष्टस्य किंचनेति पदार्थस्यास्य-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

निरवच्छिन्नविशेषणतेत्यर्थः । तथाचान्न स्वाधिकरणनिर्दिष्टनिरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताध्यायीभूतस्वाभाव-क्तरूपस्य द्वैतकालावच्छिन्नतासिद्धिविशेषणाघटितस्य सिद्ध्यालसापि निर्वचनेनार्थान्तरवारणसमवायात्, प्रकृते तादृशमित्याल-भाभोपगमेऽपि क्षतिविरह इति भावः । नन्विह्येन द्वैतब्रह्मरूपेदपदार्थं सप्तम्यर्थाधेयताया विधेयतयाऽन्यथो न सम्भवति । विधेयत्वस्य प्रकारत्वानियतत्वेन, विशेष्यत्वस्य विधेयत्वाविरोधेऽपि नीलघट इत्यादितो घटोद्देश्यकनीलविधेयकचोधानुदयनैक-मुच्यन्तेकतिष्ठन्तप्रवृत्तिप्रत्ययाध्योद्देश्यविधेयभावेनान्वयबोधस्याव्युत्पत्त्यल्लात् । अतएवेदशबोधतात्पर्येण तादृशपदानां प्रयोग एकप्रसरतामहो बोध इति शाब्दिका वदन्ति । अतएव च 'वपद्भक्तुं प्रथममथ' इत्यनमधनोद्देशेन प्राथम्यस्य विधेयत्व-द्वयित्वा प्राथम्यविशिष्टभक्तस्य विधेयत्व भीमासक्तं सिद्धान्तितम् । अतएव इमं बोधोऽविमृष्टविधेयाशमिति व्यवहरन्तो 'द्वितीयमौर्वामिव कांसुकस्ये'त्यादौ 'मौर्वा द्वितीयमिव कांसुकस्ये'ति रचनामालङ्कारिका अनुमन्यन्ते । अतएवच स्वल्पक्ष-रनिर्हपिलसर्गकराजसाध्यकन्याये राज इति प्रतिज्ञा, अनुकूलतासम्बन्धेन पाकसाध्यककृतिपक्षकन्याये पचतीतिप्रतिज्ञाच न संप्रदायसिद्धेति नैयायिका वर्णयन्ति । तथाच कथमाधेयताया द्वैतकालावच्छिन्नत्वमानसम्बन्ध इत्याशङ्क्य 'इहे' इत्यन सप्तम्यर्थां निर्दिष्टत्वम्, असपक्षार्थक्याधेयत्वम् । अतएवास्तिपद सकलम् । एवञ्च मुच्यन्तार्थे तिष्ठन्तार्थस्य विधेयताया व्युत्पन्नतया नानु-पपत्तिरितिभ्रात्रेण समाधत्ते—एकेत्यादिना । यद्यपि एकप्रसरता एकविशिष्टोपस्थापकता, तस्याधैकार्याभाववादिसते समासादायैव सत्त्वात् तन्न पूर्वोत्तरपदार्थयोरद्देश्यविधेयभावे पृथगर्थापस्थितितिनियमस्योपगमे तस्यास्तन्न भङ्गप्रसङ्गः । ब्रह्मणीत्य-ननु एकार्थ्याभावविरहात् कथं तद्ब्रह्मापत्तिः, तथापि मुस्तिष्ठन्तपदानामपि प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थैकैकविशिष्टोपस्थापकत्व-मेव, ननु प्रकृतिप्रत्यययोः पृथगर्थापस्थापकत्वम्, पदस्फोटोद्गीकारादिति मताभिप्रायेणैवम् । आधेयत्वाश्रयत्वेति । आधेय-त्वविशिष्टाश्रयत्वेत्यर्थः । आधेयत्वमानस्य विधेयत्वेन प्रकृतनिर्वाहेऽपि मुस्तिष्ठन्तान्यतरार्थस्यैवान्यतरार्थ विधेयत्वमितिभ्रात्रेणै-वम् । वस्तुतः पदस्फोटोद्गीकारे धातुमानस्यानुपस्थापकताभिप्रायेण । स्वरूपसम्बन्धरूपाधयत्वस्य स्वरूपविशेषणहपाधेय-त्वामिनतया ब्रह्मनिरूपितत्वस्य न तत्र बाधः । 'समिशेषणे हीति' न्यायेन वा आधेयत्वे ब्रह्मनिरूपितत्वं पर्यवस्यति । वस्तुतस्तु कारकविभक्त्ययस्य धात्वर्थैर्देवान्ययस्य व्युत्पन्नतया आधेयत्वे एव ब्रह्मनिरूपितत्वावन्वयः । तथाच तयोरोद्देश्यविधेयभाव इति न कोऽप्यायासः । उक्तनियमे पदस्फोटे च न मानम् । आधेयत्वाश्रयत्वरूपत्वस्य तु तद्वद्विधेयत्वस्येत्यर्थः । विधेयत्वस्यैव विधेय-घटितत्वस्यैव — तद्देशादीति । द्वैत तदोऽर्थः । आदिना कालः । अत्रच विशेषणीभूतविभक्त्यर्थोद्देश्यकविशेषणीभूतधात्वर्थ-विशिष्टतिष्ठन्तार्थविधेयकचोपस्थान्यनराष्ट्रत्वात्तयोद्देश्यविधेयभावसाधुक्तयाऽनाराधये द्वैतकरावच्छिन्नत्वस्य द्वैताभावा-नित्यताधेयताया लभामभवात् द्वैताभावे निरवच्छिन्नविशेषणतया द्वैतब्रह्मवृत्तित्वमानपक्ष एव निर्भरो बोध्यः । ननु द्वैतब्र-ह्मणोऽप्रकान्ततयोद्देश्यत्रेदपदेन कथं तत्परामर्श इत्यत आह—यस्मिन्निति । प्रतिष्ठितः तादात्म्येनारोपितः । प्राण प्राणन-शक्तिः । चक्षुः दर्शनशक्तिदम् । यस्मिन्निति वाक्येऽऽकाशश्चिदाव्यावृत्तसर्वव्यवस्था प्राणस्येति वाक्ये प्राणादिगवन्विधत्तये-त्यन्वयः । अव्याकृतं माया । नन्वेतावतापि सर्वतादात्म्यवत्त्वेन न ब्रह्मण प्रकम इत्यत आह—पञ्चजनशब्दस्येति । यथेत्यत इत्येतन्न दृष्टान्तः । हृदयसंबन्धित्वं हृदयतादात्म्यवत्त्वम्—पूर्वमुक्तत्वादिति । इदपदेन द्वैतब्रह्मपरामर्शसम्भव इति शेषः । उपसहरति—अद्वैतसिद्धेरिति । तस्यादिसादि । अद्वैतसिद्धेः तत्त्वामान्यस्य । ननु नेहेति वाक्ये द्वैतब्र-ह्मणि द्वैताभावो न विधेयः । किन्तु ब्रह्मनिरूपितत्वे आधेयत्वमेव । तथाच द्वैताभाव प्रत्ययुद्देश्यतावच्छेदकीभूतद्वैततत्कालाव-च्छिन्नत्व द्वैताभावे कथं लभ्यते इत्याशङ्कते—नचेति । किंचनेति पदार्थस्य वस्तुतामान्यस्य । देशेति कालस्याप्युपल-

१. पदार्थबोधकलपसाम्यमहापत्यस्यैव । २. यथाद्वैतब्रह्मनिरूपितोद्देशेन ब्रह्मभिन्नद्वैताभाववृत्तिविविधाने विषयविशेषणे ब्रह्मभेदे द्वैतदशावच्छिन्नञ्च न प्राप्त एव विधेयविशेषण द्वैताभावेऽपि न द्वैतदशावच्छिन्नत्व भासते । अयथोक्तश्रुतेन ब्रह्मणि ब्रह्ममेवनिष्पत्त्यापत्तयेति ।

प्रथमम् ।—तत्तद्देशकालविशिष्टोद्देश्यस्थल एवेति । तादृशोद्देशाश्च विधेयविषया भासमान एवेत्यर्थः । तादृशं तु प्रकृते अपेक्ष्यत्वमेव । ननु द्वैताभाव इति भावः । अत्र तत्तद्देशकालेष्वस्य तदवच्छिन्नस्योपलक्षिततत्त्वपर्यायस्य इति बोध्यम् । द्वैतब्रह्माणो द्वैताभावस्यापेक्ष्यत्वविधेयतया तत्र द्वैतकालावच्छिन्नत्वभावादेव द्वैतमिथ्यात्वनिर्वाहादित्याशयेन समाधत्ते —**तादृशाभाव इति ।** ब्रह्मभिन्नवस्तुसामान्याभाव इत्यर्थः ।—**तादृशावच्छिन्नेति ।** द्वैतवत्त्वदेशकालावच्छिन्नेत्यर्थः । **उद्देश्यसिद्धेः** महाबाग्न्यज्जन्याद्वैतसिद्धिपूर्वकारे द्वैतमिथ्यात्वसिद्धिसत्त्वनिर्वाहादित्यर्थः । स्वाश्रयनिष्ठत्वावच्छेद-
कालावच्छिन्नस्वाभावकत्वमिव स्वावच्छेदककालावच्छिन्नसाधारण्यरूपिताकास्वाभावकत्वमपि मिथ्यात्वमेवेति तद्वानोप-
गमेऽपि न धनिरिति भावः । ननु द्वैतपारमार्थिकत्ववादिना द्वैतवति द्वैतकालावच्छिन्नद्वैताभाववत्त्व नोपेत्ये इति
तत्सिद्धिरेव पारमार्थिकत्वविरोधिभिमिथ्यात्वपर्ययवसायिनी, द्वैताभावे द्वैतकालावच्छिन्नद्वैतवद्ब्रह्मरूपित्वसिद्धिस्तु न तथा । तत्र
तादृशरूपित्वस्य तेनोपगमादित्यर्थान्तरप्रभ निराकरोति—**नहींति ।** तत्र द्वैताभावे । तत् द्वैतकालावच्छिन्नद्वैतवद्ब्रह्म-
चित्तत्वम् । केनापीति । द्वैतपारमार्थिकत्ववादिनेति शेषः । प्रत्ययेऽपि प्रत्यावच्छेदेन द्वैतवत्प्रतियोगिमद्रह्मरूपित्वेनाव्यु-
पगमेऽपि । तादृशतत्त्वपदार्था व्यापयती ।—**स्वीकारादिति ।** एवञ्च निरुक्तमिथ्यात्वस्यानुमितौ नेहेति वाक्यजयोधे च
भानोपगमेऽपि नार्थान्तरमिति भावः । यद्वा—उद्देश्यतावच्छेदकस्वैरावच्छिन्नस्य विधेये भासते, ननु तद्देशकालावच्छि-
न्नत्वम् । देशकालविरोपणस्योद्देश्यतानवच्छेदकत्वस्यैव तद्देशकालावच्छिन्नत्वभानप्रसङ्गादित्याशयेन शङ्कते—**नचेति ।** अत्य-
न्ताभावे तदन्विततापेक्ष्ये । मास्तु तत्र द्वैतकालावच्छिन्नत्वभानम्, द्वैतावच्छिन्नत्वभानम् भवेदित्याशयेन समाधत्ते—
तादृशाभावेति । तादृशावच्छिन्नेति । द्वैतावच्छिद्येत्यर्थः । उद्देश्यं ब्रह्मणि द्वैतकालावच्छेदेन द्वैताभाववत्त्वम्, तस्य
विदेरित्यर्थः । समानदेशकालीनयोरेवावच्छेदावच्छेदकभावोपगमादिति भावः । अत्र परेषा सवादमाह—**नहींति ।** तत्र
द्वैताभावे। तत् द्वैतावच्छिन्नत्वमिति व्याख्या येयम् । द्वैतस्य इत्यत्येवोद्देश्यतावच्छेदकतया ब्रह्मभिन्नत्वेन चाभावप्रतियोगितया भा-
नस्वीकारेणाद्वितीयस्याधोनिर्मिथ्यात्वनिश्चयस्यैव नेहेति वान्याधीनतन्निष्पन्नस्याप्याहार्यत्वस्य कारणसमवेऽपि प्रकारान्तरेण
तस्य तद्वारयति—**वस्तुतस्त्विति । ब्रह्मभेदेति ।** नानापदार्थभूतेत्यादि ।—**किञ्चनपदार्थ इति ।** अनुपद वक्ष्यमाण
इति शेषः । तत्पदस्य किञ्चनपदान्तर्गततादृश्यस्य । किञ्चनेति स्पष्टासरवनामतया यथाश्रुतासङ्गते । चेनेतितु तात्पर्य-
प्राहुरिति भावः । योधकत्वेनेति मिथ्यात्वलाभे हेतुतयाऽन्वेति ।—**प्रसिद्धेति ।** पञ्चमनन्दस्य इहपदस्य घटवद्ब्रह्मयो-
धकत्वे हेतुः । तादृशयोधन तु राम इहपदेन इवपदेन । अत्र ब्रह्मभेदोपलक्षितद्रव्यत्वविशिष्टाभावो पटत्वविशिष्टव्यग्ररूपरूपि-
ति बोधः । तथाच द्रव्यत्वेन शृण्यमाणानां घटादीनां स्वाश्रयनिष्ठद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकास्वाभावकत्वसिद्धौ तद्वत्त्व-
ताया साधारणनिष्ठस्वाभावकत्वरूपमिथ्यात्वमपि सिध्यति । नचैव—घटस्य घटत्वरूपेण ब्रह्मणि पारमार्थिकत्वेऽपि निरुक्त-
ताध्वपर्यवसानसमवेतोद्देश्यसिद्धिरिति—चाच्यम्, द्रव्यत्वरूपव्यापकधर्मावच्छिन्नाभावविद्धौ घटत्वरूपव्यापकधर्मावच्छिन्ना-
भावस्यापि तत् सिद्धिसमकादिति भावः । अतएव घटत्वव्याप्तिरतद्भक्तिवारिणमुपेयं तद्वापकद्रव्यत्वाधुनाधुनम् । नन्वेवं
द्रव्याभावो घटवद्भारुति, जातिमदभावश्च द्रव्यब्रह्मरूपित्वविशिष्टाद्वैतमूर्खानामात्मक एव योधो वाच्यः । तथाचैकस्मिन्
ब्रह्मरूपे धर्मिणि द्रव्यत्वतदवच्छिन्नाभावयोरेकेश्वर्यतावच्छेदकविधेयभागेन तत्र नानातत्त्वआहार्यत्व दुर्वारमेवेति दाह्य परिहर-
ति—**घटवदिति ।** पटवति ब्रह्मणि द्रव्यं नास्ति, द्रव्यवति ब्रह्मणि जातिमान् नास्तीत्यादि सम्पूर्णमन्यन इत्यादि ।—**घटव-**
द्रव्यवदित्येवमिति । घटत्वविशिष्टवत्त्वद्रव्यत्वविशिष्टवत्त्वरेष्यर्थः । **द्रव्यं नास्तीति ।** तत्प्रतिपाद्यद्रव्यत्वावच्छिन्नाभा-
वेत्यर्थः । तस्य विधेयेऽभेदान्वयः । विधेयांशे तत्प्रतिविधेयतानिरूपितेत्यर्थः । अस्योद्देश्यतायामन्वयः । घटत्वादिविशिष्टस्यैव-
त्वनकारेण द्रव्यत्वविशिष्टस्य व्यवच्छेदः । तस्माच्च तादृशबोधस्य घटत्वावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकतानिरूपकद्रव्यत्वावच्छिन्ना-
भावविधेयतान्वयेऽपि द्रव्यत्वावच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकतानिरूपकद्रव्यत्वावच्छिन्नाभावस्यावच्छिन्नविधेयताकत्वाभावाप्राहा-

स्वपक्षसाधनं परपक्षनिराकरणाभ्यां भवतीति तदुभयं चादजल्पवितण्डानामन्यतमां कथामाश्रित्य संपादनीयम् । तत्र च विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्य विचाराद्भूत्वान्मध्यस्थेनादौ विप्रतिपत्तिः प्रदर्शनीया । यद्यपि विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्य न पक्षतासंपादकतयोपयोगः, सिप्ताधयिपाविरहसहकृतसाधक-

सिद्धिव्याख्या ।

यमित्यर्थः । तत्र हेतुः, अद्वैतसिद्धेरित्यादि । तथाच द्वैतमिथ्यात्वे उपपादितेऽद्वैतं सूपपादमिति द्वैतमिथ्यात्वोपपादनमद्वैतसिद्धयनुगुणत्वाभासङ्गतमिति ध्येयम् । वक्ष्यति च ग्रन्थकारः चतुर्थपरिच्छेदान्ते 'अद्वैतसिद्धिरधुना चतुर्थी समजायत' इति । ननु तर्हि तदुपपादनं विहायाग्रे विप्रतिपत्तिप्रदर्शनमसङ्गतं—इत्याशङ्क्य तस्यावकाशमाह—उपपादनं चेत्यादिना विप्रतिपत्तिः प्रदर्शनीयेत्यन्तेन । उपपादनं च द्वैतमिथ्यात्वोपपादनंचेत्यर्थः । स्वपक्षसाधनं स्थापनीयकोटिस्थापनम् । परपक्षनिराकरणं निराकरणीयकोटिनिराकरणम् । ताभ्यां मिथ्यात्वस्थापनसत्यत्वनिराकरणाभ्यां द्वैतमिथ्यात्वोपपादनं भवतीति तदुभयं मिथ्यात्वसाधनसत्यत्वनिराकरणरूपोभयं वाद-जल्प-वितण्डानामन्यतमां कथामाश्रित्य संपादनीयमित्यश्वरार्थः । तत्र तत्त्वबुभुसुकथा वादः, उभयविजिगीषुकथा जल्पः, स्वपक्षस्थापनहीना वितण्डा परपक्षदूषणमात्रपर्यवसाना । कथा नाम नानाकर्तृकपूर्वोत्तरपक्षप्रतिपादकवाक्यविस्तारः । ततः किमित्यत आह—तत्र चेति । तस्यां वादकथायामित्यर्थः । तत्रेत्यस्य विप्रतिपत्तिः प्रदर्शनीयेत्यनेनान्वयः । तत्र हेतुः—विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्येति । नन्वेवमपि—विश्वं मिथ्येत्येतदनुमानपरकथाश्रयणेनैव स्वपक्षसाधनपरपक्षनिराकरणोपपत्तौ विप्रतिपत्तिप्रदर्शनं व्यर्थमेवेति—चेन्न । तथात्वे ब्रह्मादिषु बाधाद्यापत्त्या तत्प्रदर्शनस्य साधकत्वात् । नच—विप्रतिपत्तिप्रदर्शनेऽपि स दोषस्तदवस्थ इति—वाच्यम् ; तदा तत्र पक्षत्वेन निर्दिष्टस्यैव विश्वशब्देन ग्रहणे बाधायनवकाशात् । नच—मूलग्रन्थेषु विप्रतिपत्तेः क्वाप्यदर्शनात् तस्या आवश्यकतेति—वाच्यम् ; मूलग्रन्थेषु विप्रतिपत्त्यप्रदर्शनस्य शिष्टैरेव सोत्प्रेक्ष्यतामित्यभिप्रायेणोपपत्तावपीहानुमाने बाधादिनिराकरणरूपप्रयोजनवत्या विप्रतिपत्त्या

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

किरिति भावः । वादः सत्त्वबुभुसुना सह कथा । जल्पो विजिगीषुणा सह । वितण्डा स्वपक्षस्थापनहीना । कथा पञ्चावयवपरिकरोपेतवानयम् । सिप्ताधयिपेत्यादि । सिप्ताधयिपाभावसामानाधिकरण्यविशिष्टस्य साधननिश्चयस्याभा-

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

यैत्वमिति भावः । अत्र विमतवर्गसंसर्गत्वमतमवलम्ब्येहेति सप्तम्यर्थभूतमाधेयत्वं संसर्गो न प्रकार इति विवक्षितम् । अतएव द्रव्यं नास्तीत्यादिविधेयाश इति ग्रन्थेन द्रव्याभावस्यैव विधेयत्वं दर्शितम् । आधेयत्वस्य प्रकारतामिप्राये वृक्षरीत्या तस्यैव विधेयतयाऽस्तीति विधेयांश इत्येवोच्येत । तथाच विशेष्यीभूतद्रव्यत्वावच्छिन्नाभावविधेयको विशेषणीभूतघटत्वविशिष्टवद्भोदित्येक आधेयतासंसर्गकनोष एवेत्येवमधेयम् । क्वचित् पुल्लकेतु नचनानेत्यत आहारीत्वापत्तिरित्यन्तं कुण्डलितम् ।—विजिगीषुणा सहेति । कथेत्यनुपपन्नः । एवंहीनेत्यत्र । कथामिति मूलप्रतीकम् । पञ्चावयवपरिकरोपेतं वाक्यमिति तद्विवरणम् ॥ इति विट्ठलेशो लघुचन्द्रिकाव्याख्याने अवतरणग्रन्थः ॥

अथ विप्रतिपत्तिवाक्यस्य विचाराद्भूत्वम् ।

उपपादनं चेत्यादिना न्यायरूपकथाया आवश्यकत्वं प्रदर्श्य न्यायाभ्युत्तकारीयं विप्रतिपत्तेर्विचारानुपयोगिताव्यवस्थानं खण्डयितुकामः पूर्वपक्षतया तदुपन्यासाय विप्रतिपत्तेः प्रदर्शनीयतामाह मूले—तत्रेति । सहकृतत्वं च तन्न्यजनकत्वम् । सिप्ताधयिपाविरहसिद्ध्योरनुमित्यहेतुत्वात् । एवंच साधकमानं न सिद्धिसामग्री । तस्यावच्छिन्नपरामर्शोदिरूपायाः सार्वत्रिकतया सिप्ताधयिपाविनामुमित्युच्छेदप्रसङ्गात् । अतो व्याचष्टे—सिप्ताधेयिपेति । ननु साध्यसंशयरूपपक्षतैवोपगम्य-

मानाभावरूपायास्तस्याः संशयाघटितत्वात्; अन्यथा श्रुत्यात्मनिश्चयवतोऽनुमित्तया तदनुमानं न स्यात्; वाद्यादीनां निश्चयवत्त्वेन संशयासंभवादाहार्यसंशयस्यातिप्रसञ्जकत्वाच्च; नापि विप्रतिपत्तेः

सिद्धिव्याख्या ।

अवश्यं प्रदर्शनीयत्वादिति भावः । ननु—विप्रतिपत्तिप्रदर्शनं न युक्तं । तस्या विचारानुपयोगात् । न च—विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्य विचारोपयोगेन विचाराङ्गतया तद्वारा विप्रतिपत्तेरपि तदुपयोगेन तदङ्गत्वात्तत्प्रदर्शनमावश्यकमिति—वाच्यम्; संशयस्यापि विचारानुपयोगित्वात् । नच—साक्षात्तदनुपयोगित्वेऽपि पक्षतासंपादकतया संशयस्योपयोगोऽस्तीति—वाच्यम्; पक्षतासंपादकतयाऽप्युपयोगासंभवादिति—आशङ्कते—यद्यपीति । उपयोग इति । येन तद्वारा विप्रतिपत्तेरपि विचारोपयोगाद्विचाराङ्गता स्यादित्यर्थः । अनुपयोगमेव दर्शयति—सिपाधयिपेति । साधारणधर्मासाधारणधर्माभ्यामिव विमतेश्च संशयोत्पत्त्यभ्युपगमेन संशयसंभवेऽपि उक्तपक्षतायास्तदघटिततया तदघटितसंशयद्वारा विप्रतिपत्तौविचाराङ्गत्वस्य सुतरामयोगादित्यर्थः । अत्र साधकमानं, भावव्युत्पत्त्या सिद्धिरिव, नतु करणव्युत्पत्त्या भावव्युत्पत्तिसहितया सिद्धितत्करणान्यतरत्; गौरवात् । नच—अनुमानातिरिक्तप्रमाणकालेऽनुमित्यदर्शनाद्वैरवं प्रामाणिकमिति—वाच्यम्; तावताऽनुमित्साविरहसहकृतानुमानातिरिक्तप्रमाणाभावस्य कारणत्वप्राप्तिः । ननु—उभयोः कारणत्वाविशेषे सिद्ध्यभावस्यैव पक्षतात्वे किं विनिगमकमिति—चेन्न । लाघवेन सिद्ध्यभावस्यैव पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्, नतु सिद्धिकारणाभावस्य; गुरुशरीरातीन्द्रियप्रतियोगिकतया गुरुत्वात् । नच—सिपाधयिपापदेन सिपाधयिपोत्पत्त्यनन्तरसिद्धवननुगुणानन्तरितः कालो वाच्यः; अन्यथा निरन्तरमनुमितिद्वयं भवत्वित्यादौ मध्ये परामर्शोदिना सिपाधयिपाया नाशात्पक्षताया अभावेनानुमित्यभावापत्तेः । तथाचातीन्द्रियघटितप्रतियोगितया सिद्ध्यभावोऽपि कथं लघूपस्थितमिति—वाच्यम्; सिद्धिकारणाशयोरेव तद्विचारात्, सिपाधयिपाशे च तत्प्रवेश्योभयपक्षेऽपि समानत्वादिति । ननु—संदिग्धसाध्यवत्त्वं पक्षत्वं, ततश्च पक्षत्वप्रयोजकसंशयजनकतया विप्रतिपत्तौविचाराङ्गत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह—अन्यथेति । संदिग्धसाध्यवतः पक्षत्व इत्यर्थः । न स्यादिति । संदेहघटिताया अभावादिति भावः । उक्तपक्षताङ्गीकारे तु श्रुत्याऽऽत्मनिश्चयकालेऽनुमित्सायां सत्यामनुमित्साविरहलक्षणविशेषणभावे तद्विशिष्टात्मनिश्चयस्याप्यभावेन सिपाधयिपाविरहसहकृतसिद्ध्यभावरूपायाः पक्षतायाः सत्त्वात् तत्राप्यनुमानं स्यादिति ध्येयम् । वस्तुतो विप्रतिपत्तिवाक्यस्य संशयजनकत्वमपि वक्तुमशक्यम् । तथाहि—किं तस्मात्संशयो वादिव्रतिवादिनोर्वा, पारिपचानां वा; नाद्य इत्याह—वाद्यादीनामिति । नच—वाद्यादीनां निश्चयवत्त्वेऽपि विप्रतिपत्तिवाक्यात्संशयः स्यादेव, विप्रतिपत्तिवाक्यस्य संशयकारणतया कारणे तस्मिन्वाक्ये विद्यमाने तत्कार्यसंशयावश्यंभावादिति—वाच्यम्; विशेषादर्शनस्यापि सहकारित्वेन तद्विरहे

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वरूपाया इत्यर्थः । संशयस्य संशयहेतुत्वस्वीकारस्य । अतिप्रसञ्जकत्वात् आहार्यपरामर्शोर्देहेतुत्वापादकत्वात् ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तामिस्रत आह मूढे—अन्यथेति । ननु निधितोऽप्यर्थो निधये प्रामाण्यसंदेहेन संदिग्धत इत्यत आह—वाद्यादीनामिति । मध्यस्थ आदिपदार्थः—निश्चयेति । अप्रामाण्यज्ञानानाकन्दितेलादिः । ननु तादृशकरोदिनिश्चयेऽपि विप्रतिपत्तिराहार्यसंशयमेव जनयिष्यति । स एव चानुमितिं पक्षताविधया हेतुरित्यत आह—आहार्येति । आहार्यसंशयस्यातिप्रसञ्जकत्वासंभवात् सर्वैरुपगमाच्च यथाश्रुतासन्निति; अतश्चन्द्रिकावारी व्याचष्टे—संशयस्येति । संशयहेतुत्वेति ।

प्रवृत्तिदर्शनात् । तस्मात् समयबन्धादिवत् स्वकर्तव्यनिर्वाहाय मध्यस्थेन विप्रतिपत्तिः प्रदर्शनीयैव ।

सिद्धिव्याख्या ।

तथाच जल्पादौ प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या वाद्यादीनां कथातः पूर्वं निश्चयवत्त्वं नास्त्येव, अन्यथा जल्पादौ प्रवृत्त्यभावापत्तेः । नच—अहंकारिणः परपक्षमालम्ब्य ख्यात्याद्यर्थं जल्पादिप्रवृत्तिः संभवतीति—वाच्यम्; एवं जल्पकथायां प्रवृत्तिसंभवेऽपि कथातः पूर्वं तत्त्वनिश्चये वादरूपकथायां प्रवृत्त्यभावापत्तेः । तत्त्वबुभुत्सोः कथाया एव वादत्वेन तत्प्रवृत्त्यनन्तरभावितत्त्वनिर्णयस्य प्रागेव जातत्वेन पुनस्तत्त्वबुभुत्साया एवाव्योगादिति भावः । साधितं विप्रतिपत्तेरवश्यप्रदर्शनीयत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । केचित्तु वस्तुत इत्याद्यनुपपन्नं, विवादाङ्गसंशयबीजत्वेन विप्रतिपत्तेरावश्यकत्वात् । उक्तरीत्या वादिप्रतिवादिनोः प्राभिकानां च स्वस्वपक्षनिर्णयरहितत्वेन स्वारसिकसंशयसंभवेन विप्रतिपत्तिवाक्यस्य तादृशसंशयबीजत्वसंभवात् । तादृशसंशयस्यैव कथायां प्रवृत्तविवादजन्यनिर्णयनिवर्त्यत्वेन तदङ्गत्वस्य च वक्तव्यत्वेनातादृशस्य तस्मात्थात्वात् । किंच कथकसंप्रदायानुरोधेनापि विप्रतिपत्तिवाक्यप्रदर्शनमावश्यकं, अन्यथा संप्रदायविरोधात् । नच—कथकसंप्रदायानुरोधित्वेऽपि विप्रतिपत्तिवाक्यप्रदर्शनस्य निर्मूलतयाऽन्धपरम्परात् एव पर्यवसानमिति—वाच्यम्; शिष्टाचारवक्तृकथकसंप्रदायस्यापि यत्किञ्चिन्मूलानुमापकतयाऽन्धपरम्परात् पर्यवसानाभावात् । अन्यथा शिष्टाचारस्यापि मूलाननुमापकत्वापत्त्या शिष्टाचारपरिप्राप्तमङ्गलाचरणदेरपि अन्धपरम्परात् एव पर्यवसानापत्तेः । किंच विप्रतिपत्तिर्नोपयुज्यत इत्यनेन किमभिप्रेतं—किं विप्रतिपत्तिसंशयजनकत्वं नास्तीति, किंवा तज्जन्यसंशयो नानुमानाङ्गमिति, आहोस्वित्थाङ्गं न भवतीति । नाद्यः; साधारणधर्मासाधारणधर्माभ्यां विप्रतिपत्तेश्च तदुद्भवस्वीकारात् । न द्वितीयः; पर्वते वह्निरस्ति नास्तीति विरुद्धार्थप्रतिपादकवाक्यद्वयं श्रुतवतो वह्निसंवेहात्पर्वते बह्वनुमानदर्शनात् । नच—विप्रतिपत्तेर्विशेषदर्शनरहिते संशयजनकत्वेऽपि सत्त्वति तदननुभवेन कथमनुमानमात्राङ्गत्वं, अङ्गत्वस्य कारणविशेषत्वेन सति व्यभिचारे तत्त्वानुपपत्तेरिति—वाच्यम्; विशेषदर्शनवतामनुमानानुदयेन तद्रहितत्वे च तदुदये सति तद्देतुसंदायस्यावश्यकत्वेन व्यभिचारानवकाशेन तत्त्वोपपत्तेः । अतएवाभ्यां विप्रतिपत्तिरचनापूर्वकं वादः कर्तव्य इति समयबन्धेनापि कथाप्रवृत्तिसंभवेन तस्याः सार्वत्रिकत्वोपपत्तिः । नच—तां दिनायादकरणे प्रत्ययायाभावान्न तन्नियम इति—वाच्यम्; तथात्वे स्वस्याभिमतपक्षनिर्णयाभावेन पारिषदादीनां यागादिष्वविश्रामप्रसङ्गेन तत्परिहाराय तथैव वादकरणस्यावश्यकत्वेन तन्नियमात् । न तृतीयः; विप्र-

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तादुद्देशेन प्रवृत्तिरतः संशयाभाववन्ननिश्चयविरोधिनी संशयवत्यधीरपेक्षेत एव । ननु—यादिनोत्पत्तेषां च मभास्यानां निधये पारिषदां निधिते संशयाभायमुद्दिश्य न विचारि तयोः प्रवृत्तिः, स्मिन् विजयादिकमुद्दिश्य । तत्र च विप्रतिपत्तिर्नोपयुज्यते अग आह—तस्मादिति । स्वकर्तव्यमिति । उक्तमले तात्कालिकं संशयाभावे निधितेऽपि निश्चयज-

सिद्धिन्वयार्या ।

तिपत्तेर्वादिप्रतिवादिनियमहेतुत्वेन कथाङ्गत्वात् । तथाहि—विचारविषये नानाकर्तृकवाक्यविस्तारात्मक-
कथाया निरूप्यनिरूपकनियमो वादिप्रतिवादिनियमः सभ्यानुविधेयसंवरणं निग्रहसामर्थ्यासामर्थ्यं चे-
त्याद्यङ्गानि तावत् कथकैः स्वीकृतानि । तत्र विप्रतिपत्तिर्नाम विवादः, विवदमानयोरेव वादिप्रतिवादि-
भावो नान्ययोरिति वादिप्रतिवादिनियमस्य विप्रतिपत्तिसापेक्षत्वात् । तथाच निरूप्यनिरूपकनियमस-
भ्यानुविधेयसंवरणवत् निग्रहसामर्थ्यासामर्थ्योद्भावनवच्च वादिप्रतिवादिनियमस्यापि कथाङ्गत्वे विवादा-
परनामकविप्रतिपत्तिं विना वादिप्रतिवादिनियमानिरूपणात्, तत्परयोजकतया कथायां विप्रतिपत्तिप्रदर्शन-
मावश्यकमिति । नच—विप्रतिपत्तिवाक्यस्य मध्यस्थमात्रकर्तव्यत्वेन तदादाय वादिप्रतिवादिभावस्यै-
वाभाव इति—वाच्यम् । पारिपद्यानां अविच्छासपरिहारायान्योन्यमवलम्ब्यमानपक्षनिर्णयस्यावश्यकतया
तदर्थं वादिप्रतिवादिभ्यामपि विप्रतिपत्तेः प्रदर्शयितुं शक्यत्वेन मध्यस्थमात्रकर्तव्यत्वायोगात् । नच—
शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद्वदवदिति, शब्दो नित्यः व्योमैकगुणत्वात् तत्परिमाणवदिति तत्कृतपरस्परबोधा-
नुकूलन्यायवाक्ययोः प्रविष्टस्य परस्परविरुद्धप्रतिज्ञावाक्यस्यैव विवादरूपत्वेन तदादाय वादिप्रतिवादि-
भावोपपत्तिरिति—वाच्यम् । अनुमानाङ्गसंशयजनकतया विप्रतिपत्तेरावश्यकतया तत एव वादिप्रति-
वादिभावोपपत्तौ तदधीनप्रतिज्ञावाक्यस्यापि विवादरूपतया तदादाय वादिप्रतिवादिभावोपपत्तिकल्पने
गौरवात् । किंचोक्तरूपकथायां सभ्यानुविधेयवाक्यवद्विप्रतिपत्तिवाक्यस्यापि-अङ्गत्वानुरोधेन कथान्तर्भा-
वात्, प्रोक्षणावघातादीनां यागशरीरनिर्वर्तकत्वेन यागाङ्गत्ववत् सभ्यानुविधेयवाक्यविप्रतिपत्तिवाक्ययो-
रपि नानाकर्तृकवाक्यविस्ताररूपकथाशरीरनिर्वर्तकत्वेन कथाङ्गत्वमविरुद्धम् । नच—सभ्यानुविधेयवाक्य-
स्यापि कथामात्रसत्त्वनियमाभावेन तद्दृष्टान्तेन विप्रतिपत्तिवाक्यस्यापि कथान्तर्भावेण तदङ्गत्वसाधनमनु-
पपन्नं, नहि तत्त्वनिर्णीपुकथायां सभ्यानुविधेयवाक्यस्यावकाशोऽस्ति, तत्कथाया गुरुशिष्यसप्रमाणक-
वाक्यमात्रात्मकत्वादिति—वाच्यम्; एवमपि जल्पकथायां सभ्यानुविधेयवाक्यस्यावकाशसंभवेन तद्दृ-
ष्टान्तेन विप्रतिपत्तिवाक्यस्य कथान्तर्भावेण तदङ्गत्वसाधनोपपत्तेः । नहि कथात्वावच्छिन्नकथाङ्गत्वेन
विप्रतिपत्तिरस्माभिरभिधीयते, किंतु कथैकदेशाङ्गत्वेन, तदभिहितं—वादजरूपवितण्डानामन्यतमां
कथामाश्रित्येति । नच—प्रोक्षणावघातादीनां यागशरीरनिर्वर्तकत्वेन यागाङ्गत्ववत् विप्रतिपत्तेः कथा-
शरीरनिर्वर्तकत्वेन तदङ्गत्वं न युक्तं, तत्र प्रमाणेन यागशरीरेयत्तानिर्णये प्रोक्षणादीनां तन्निर्वर्तकत्वेन
तदङ्गत्वं धृत्यादिप्रमाणैस्सुज्ञानमिति तदङ्गत्वे विवादाभावेऽपि प्रकृतकथाशरीरेयत्तायामेव मानाभावेन
विप्रतिपत्तेः कथावाहनेन निग्रहानर्हेण लौकिकरीत्यनुसारेणेत्यानुक्तप्रकारेण कृतकार्यतयाऽनावश्यकत्वेन
तच्छरीरनिर्वर्तकत्वस्येहायोगेनाङ्गत्व एव विवादोक्तदुक्तमिति—वाच्यम्; कथकसंप्रदायानुमितप्रमाणस्यैव
कथाशरीरेयत्तायां मानत्वेन ततः कथाशरीरत्वे सिद्धे तस्याः शरीरभूतायाः विप्रतिपत्तेरावश्यकत्वेन
तच्छरीरनिर्वर्तकत्वस्य संभवेनाङ्गत्वे विवादाभावात् । नच—अन्वारम्भणीयाया नियतसमयकर्तव्यत्वेऽपि
दर्शपूर्णमासानङ्गत्ववत्, नियतसमयकर्तव्यया विप्रतिपत्तेरपि नाङ्गत्वमिति—वाच्यम्; तस्यास्तदङ्गत्वबोध-
कप्रमाणाभावेनाङ्गत्वाभावेऽपि प्रकृतेऽङ्गत्वबोधकोक्तप्रमाणानुसारेणाङ्गत्वसंभवादित्याहुः ॥ अपरेतु—पक्षता-
वच्छेदकपुरस्कारं विना परार्थानुमाने पक्षनिर्देशायोगात् तदावश्यकत्वे सिद्धे विप्रतिपत्तेश्चानुमानमात्रे
पक्षतावच्छेदकत्वान् न तदावश्यकत्वहानिरिति; तत्र, वर्णात्मकः शब्दो नित्यः ।

स्वरूपत एव पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहफलकतयोपयोगः, 'त्वयेदं साधनीयं' 'अनेनेदं दूषणीयं' मित्यादिमध्यस्थवाक्यादेव तद्भावेन विप्रतिपत्तिवैयर्थ्यात्; तथापि विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्यानुमित्यन-

सिद्धिव्याख्या ।

वाक्यात्संशयायोगादिति भावः । ननु—विशेषदर्शने सत्यपि वाद्यादीनामाहार्यसंशयो भविष्यति तस्य विशेषदर्शनाप्रतिबध्यत्वादित्यत आह—आहार्येति । अनुमित्युत्तरकालमपि तस्य सत्त्वेन सिपाधयि-
पाविरहदशायामपि पक्षतापत्त्याऽतिप्रसजकत्वादित्यर्थः । नापि द्वितीयः; अन्यदीयसंशयस्य पक्षत्वाप्रयो-
जकत्वेनानुमानानङ्गत्वादित्याह—पक्षप्रतिपक्षेति । स्थापनीयकोटिपरिग्रहफलकतयापि नोपयोग इत्यर्थः ।
ननु—स्थापनीयकोटिरूपपक्षपरिग्रहार्थमेव तार्किकादीनामिवास्माकमपि साऽवश्यं प्रदर्शनीयेति कथं-
मनुपयोग इत्यत आह—त्वयेदमिति । तथाच पक्षपरिग्रहरूपप्रयोजनस्यान्यथासिद्धत्वात्तार्किकादि-
भिरपि विप्रतिपत्तिर्नावश्यं प्रदर्शनीया । नच—वाक्यत्वाविशेषे किं विनिगमकमिति—वाच्यम् ।
मध्यस्थादिवाक्यादुक्तादेव तद्भावेऽनेकविशेषणवतो विप्रतिपत्तिवाक्यस्य गौरवात् । ननु—पक्षपरिग्रहैक-
फलकत्वे भवेदेवान्यथासिद्धिः; नैवं, किंतु साध्योपस्थित्यर्थमिति न वैयर्थ्यमिति—चेन्न । विप्रतिपत्ति-
वाक्यस्य समयवन्धादिना व्यवहितत्वेन हेत्वभिधानप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकसाध्योपस्थित्यहेतुत्वात् । नच—
विप्रतिपत्तिवाक्यस्य साध्योपस्थित्यहेतुत्वे साध्योपस्थितिरेव न स्यादिति—वाच्यम्; तदुत्तरमवश्यदत्तया
प्रतिज्ञयैव तद्भावात् । तदुक्तं न्यायामृते 'इदं च विप्रतिपत्तिप्रदर्शनं वस्तुतः' इति । न विचाराङ्ग-
त्वेनेति वचनार्थः । तथाच विप्रतिपत्तेर्विचाराङ्गत्वमयुक्तमिति भावः । विप्रतिपत्तिवाक्यस्य सार्थक्यं
साधयति—तथापीति । विप्रतिपत्तेर्वादिषु संशयाजनकत्वेऽपि पारिपद्यादिषु संशयजनकत्वमस्त्येव;
तेषां विशेषदर्शनविरहात् । नच—अन्यदीयसंशयस्य स्वार्थानुमानस्थलेऽततः पक्षत्वाप्रयोजकत्वेनानु-
मानाङ्गत्वं नेति—वाच्यम्; तस्य पक्षताप्रयोजकतयाऽनुमानानङ्गत्वेऽपि व्युदसनीयतया विचाराङ्गत्वसं-
भवादित्यभिप्रेत्याह—विप्रतिपत्तिजन्येति । नच—व्युदसनीयतया विचाराङ्गस्यापि पारिपद्येषु संशय-
स्य विप्रतिपत्तिं विनापि वादिप्रतिवादिबंधर्पादिना कोट्युपस्थितौ विशेषादर्शने सति संभवेन विप्रतिपत्ति-
वाक्यमनावश्यकमिति—वाच्यम्; विप्रतिपत्तिवाक्यादेव तत्संभवे वादिप्रतिवादिबंधर्पकोट्युपस्थितिर्वि-
शेषदर्शनानामानेकेषां हेतुत्वकल्पने गौरवादिति भावः । यद्वा संशयस्य पक्षतासंपादकतयोपयोगे सति
तद्वारा तज्जनकविप्रतिपत्तेरपि उपयोगादनुमित्यङ्गत्वमस्त्येव । नच—अन्यदीयसंशयस्य पक्षताऽप्रयोजक-
त्वाद्वाद्यादेश्च संशयाभावात्कथं संदिग्धसाध्यवत्त्वं पक्षत्वमिति पक्षेऽपि विप्रतिपत्तेरुपयोग इति—

गौडप्रह्लानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेति । पक्षे चमिण्य प्रतिनियतपक्षपरिग्रहेत्यर्थः । वादिनोभावाभावाभ्यामन्यतकोटेरैकधर्मिणि प्रयो-
गेन यावत् । तथापि—अनुमित्यनङ्गत्वेऽपीति । अनुमितिं प्रति तथाविधमेव यदङ्गत्वं तदभावेऽपीत्यर्थः । प्रथमस्या-

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

संशयमिदमितिहेतुत्वत्यर्थः । गूढे—स्वरूपत इति । साधारण्यं । संशयमद्वारीकृत्वेन यावत् । पक्षेत्वादेः पक्षो
भावाद्येति, प्रतिपक्षोऽभावाद्येति, तयोरेक्यतया परिग्रह इति यथाशुन्येऽर्थे परिग्रहद्वयसंबन्धमिवत्वात्तद्भावात् न्यूनता-
एकार्थमिदमप्यस्य भावाभावाद्यस्य त्वप्रतिपक्षपक्षादिपदार्थना । एवं परिग्रहेन ज्ञानम् । नन्य विप्रतिपत्तिनिर्देश संभवात्,
अतो ध्यायेत्—पक्षेति—अनु विचाराङ्गत्वे तद्वाराऽनुमित्यङ्गत्वस्य दुर्बलतया अनुमित्यनङ्गत्वेपीत्यस्य तत्त्वम् । अत
आह—अनुमितिं प्रणीति । तथाचिदं पूर्वसाद्वानम् । ननु तथापीत्यन्योपाध्यायैरुक्ते यद्यपीत्यस्य ध्यायेत् इत्यत आह—

इत्येऽपि व्युदसनीयतया विचाराद्भ्रत्वमस्त्येव । तादृशसंशयं प्रति विप्रतिपत्तेः कचिन्निश्चयादि-
प्रतिबन्धादजनकत्वेऽपि स्वरूपयोग्यत्वात् । वाद्यादीनां च निश्चयवत्त्वे नियमाभावात् 'निश्चितौ हि
वादं कुरुत' इत्याभिमानिकनिश्चयाभिप्रायं, परपक्षमालम्ब्याप्यहंकारिणो विपरीतनिश्चयवतो जल्पादौ

सिद्धिव्याख्या ।

वाच्यम् ; पक्षत्वप्रयोजकवाद्यादिसंशयं प्रति विप्रतिपत्तेः कचिन्निश्चयादिना प्रतिबन्धाभावादजनकत्वेऽपि
जनकतास्वरूपयोग्यताऽनपायादित्याह—तादृशेति । पक्षत्वप्रयोजकवाद्यादिसंशयं प्रतीत्यर्थः । वाद्यादीनां
विशेषदर्शनवत्त्वप्रौढ्येण विप्रतिपत्तेः कचिदपि वाद्यादिनिप्रसंगगानुपहितत्वेन तादृशसंशयं प्रति तस्याः
स्वरूपयोग्यत्वं कल्पयितुमशक्यं, कचित्फलोपहितजातीयस्यैव स्वरूपयोग्यत्वादित्याह—वाद्यादीनां
चेति । तथाच वाद्यादिष्वेव कचिद्विशेषादर्शनवत्सु संशये सिद्धे तेत्थिवान्यत्र तद्विहितेष्वपि संग-
यजननस्वरूपयोग्यत्वमस्त्येव । कचित्फलोपहितजातीयस्यैव स्वरूपयोग्यत्वमिति त्वयैवोक्तत्वादिति ध्येयम् ।
ननु—वाद्यादीनां विशेषदर्शनवत्त्वनिमित्ते 'निश्चितौ हि वादं कुरुत' इत्यस्यैव मानत्वान्न तेषां संशय
इत्याह—निश्चितौ हीति । वादकरणोत्तरकालीनत्वात्तत्त्वनिश्चयवत्त्वस्येत्यर्थः । ननु—वाद्यादीनां
निश्चयवत्त्वं विचारात्पूर्वं समविद्यत्वबोधकपरीक्षादिना सिद्धं इत्याह—परपक्षमालम्ब्येति ।

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पिशब्दस्यैवकारसमानार्थकत्वात् यद्यपीत्यस्य पूर्वसत्तात्वापीत्यन्यदध्याहार्यम् । एकेनैव वा तथापीत्यनेनार्थद्वयबोधः ।
अथवा अङ्गत्वपदस्य पूर्वशक्तिसङ्गतत्वमर्थः । व्युदसनीयतया विचारसाध्याभावप्रतियोगितया । विचाराद्भ्रवं विचार-
प्रवृत्तपुण्युक्त्यं संशयाभावरूपफलज्ञानस्य विशेषणज्ञानविधया कारणे ज्ञाने विपर्ययम् । तथाच विप्रतिपत्तिवाक्यात्
संशये जाते संदेहोत्पादकारकेण संशयरूपविशेषणज्ञानेन संशयाभावरूपज्ञानाधीनेच्छया विचारे प्रवृत्तितिलेघरीत्या
विचारे विप्रतिपत्तिवाक्योपयोग इति भावः । ननु—वादिनोः स्वस्वकोटिनिश्चयकाले तत्संशयोपादानुपपत्तिः—
अत आह—तादृशेति । विचारात्त्रेत्यर्थः । स्वरूपयोग्यत्वात् कारणत्वात् । प्राचीनमते विप्रतिपत्तिवाक्यस्य शाब्द-
धीरूपसंशयोपादकारकस्वीकारात् । प्रत्यक्षस्यैव संशयत्वमिति मते तु, कारणोभूतकोटिद्वयोपस्थितिहेतुपदयदितत्वादित्य-
र्थः । तथाच वादिनोर्निश्चयकाले संशयानुपपत्तावपि संशयकारणत्वादिरूपेण ज्ञाता विप्रतिपत्तिः, संशयं स्मारयति,
ययोः सन्धयः पूर्व गृहीतः तयोरेकज्ञानस्यापरस्मारकत्वात् । तथाच तद्वैव तथा तस्या उपयोग इति भावः । आभि-
मानिकनिश्चयाभिप्रायमिति निश्चययानसीति ज्ञापयन्तौ विवेकं इत्यर्थकम् । तथाच वादिनोर्निश्चयकाले
समापत्त्यादीनां संशयाभावमुद्दिश्य विचारे प्रवृत्तिरिति भावः । ननु—विशेषणज्ञानस्य विविष्टबुद्धिहेतुत्वमते नोक्तरीत्या
विप्रतिपत्तिरप्युपगत—इति चेत् । सत्यम्, तथापि स्वस्य परस्य वा संशयाभाववत्त्वे निश्चिते तत्र सिद्ध्यज्ञानात्, न

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

यद्यपीति । अध्याहारे न्यूनतापत्तेर्गह—एकेनैवेति । ननु 'राहुदुर्धरित' इति न्यायविरोधोऽत आह—अथवेति । व्युदस-
नीयतयैव व्युदासो न निवृत्तिः तत्रापि विप्रतिपत्तेरनुषंगोपात्त, अतो व्याचष्टे—व्युदसनीयेति । कारणत्वादिति ।
एवंचाजनकत्वेऽपीत्यन्यनुपपत्त्यवच्छेदार्थः । प्रत्यक्षरूपसंशये कथं विप्रतिपत्तिः कारणम्, अत आह—प्राचीनेति । ननु
कचिदपि फलानुपपत्तेः कथं स्वरूपयोग्यतापीत्यत आह मूले—वाद्यादीनां चेति । नन्वेवं 'निश्चितौ हि वादं कुरुत' इति
प्रवादविरोध इत्यत आह—निश्चितौ हीति । परपक्षेति । शब्दान्तरात्पुण्येन नैयायिकस्यापि कदाचित् स्फोटदृता-
ख्यापनार्थं शब्दनिवृत्तव्यवस्थापने प्रवृत्तिसमवाधिति भावः । ननु आभिमानिकत्वं भ्रमत्वम्, तथाच तादृशनिश्चयेनापि निश्च-
यवत्त्वनिमित्तोऽप्यहंकार इत्येतोऽन्यथा व्याचष्टे—आभिमानिकेति । निश्चयवानिति । वस्तुतो मिथयशस्यावलीलादिः ।
ननु यत्र यदा वादिनो तत्तत्कोटिकनिश्चयः तदा तयोः संशयाभावस्य सिद्धतया तदुद्देशेन विचारे प्रवृत्तिसमवादादुक्तरीत्या
विप्रतिपत्तिवाक्योपयोगः, सर्वत्र न घटत इत्याह—वाद्यादीनामित्यादिपदसूचितं भावमाह—तथाचेति । विशेषणज्ञाने-
ति नैवमपि—संशयाभावज्ञाने प्रतिपत्तितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानसुदृश संशयज्ञानोपयोगो दुर्धर इति—वाच्यम् ;
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनादिना वैदान्तिनां तादृशकारणतया अनुपपत्त्यासमवाधिति भावः । तथापि फलपदवि-

तत्र मिथ्यात्वे विप्रतिपत्तिः ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यत्वे सति सत्त्वेन प्रतीत्यर्हं चिद्विघ्नं प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि न वा, पारमार्थिकत्वाकारेणोक्तनिषेधप्रतियोगि न वेति । अत्रच पक्ष-

सिद्धिव्याख्या ।

अन्धकारत्वं भाववृत्तीत्यादिप्रकारेणापि पक्षनिर्देशदर्शनेन सर्वत्र परार्थानुमाने विप्रतिपत्तेः पक्षतावच्छेदकत्वस्यासंभवात् । तत्रेति । मिथ्यात्वकथायामित्यर्थः । विप्रतिपत्तिरित्यस्यान्तिमशब्देनान्वयः । विप्रतिपत्तिस्वरूपमाह—ब्रह्मप्रमेति । अनुमानफलं, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरित्येकं मतम् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेत्यपरं मतम् । तत्राद्यमतेन प्रथमविशेषणस्य प्रयोजनं दर्शयति—अत्रचेति । पक्षविशेषणमिति । तथाच शुक्तिरूप्यादेर्ब्रह्मप्रमेतरवाध्यत्वान्न तत्र सिद्धसाधनम् । तत्र-

शौडप्रह्लादनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

न्यसंस्कारस्य कालान्तरे उच्छेदशब्दया संन्योत्पत्तिर्भवज्ञानेन तदपि संशयान्नाशेऽनुवर्ततामितिच्छायाः संभवाच्च विजयादिकमात्रमुद्दिश्य प्रवृत्तिः । किंच यथा समयबन्धः एतन्मतमवलम्ब्यैव युवाभ्यां विचारणीयमित्याकारको मध्यस्थेन क्रियते, अन्यथा वादिनोर्मतान्तरप्रवेशेऽप्यवस्थापत्तेः; यथा वा वादिनो परीक्ष्येते, अन्यथा सूक्ष्मस्य विचारे मध्यस्थस्यैव हास्यत्वापत्तेः; तथा विप्रतिपत्तिरपि मध्यस्थेन कार्यैव, अन्यथा प्रासङ्गिकविषयमादाय वादिनोरेकस्य जयस्वीकारापरया प्रकृतविषये तयोर्जयपराजयव्यवस्थापनरूपस्य मध्यस्थकर्तव्यस्यानिर्वाहात् । विप्रतिपत्तौ कृतार्था तु सभास्यैश्चक्षुषणात्तद्विषयकोटी-अपलप्य प्रासङ्गिकविषयान्तरं न वादिभ्यामवलम्ब्य विजयः स्वीकर्तुं शक्यते । तस्मात् त्रैकालिकसंशयाभावप्रयोजकसंस्कारदाव्यत्योक्तव्यवस्थापनस्य च स्वकर्तव्यस्य निर्वाहाय मध्यस्थेन विप्रतिपत्तिः कार्यैवेति भावः । प्रतिपक्षेत्यादि । स्वसंबन्धितया ज्ञाते सर्वत्र धर्मिणि । त्रैकालिकस्य सर्वदा विद्यमानस्य । निषेधस्य अत्यन्ताभावस्य । प्रतियोगि न वा । येन संबन्धेन यद्विषयविशेषसंबन्धितया यत् ज्ञातं तत्संबन्धतद्वाच्यच्छिन्नं तन्निष्ठोक्ताभावस्य प्रतियोगित्वं निवेदयम्; अन्यथा संबन्धान्तररूपान्तरावच्छिन्नमुक्तप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाध्यतापत्तेः । स्वपदं रजततादात्म्येन ज्ञायमानं यच्च्युत्सादिकं तस्मिन्नाभायीयं यद्रजसत्वादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वं तस्य प्रातीतिक इव व्याप्यहारिकेऽपि रजते सत्वात्तत्र सिद्धसाधनवारणाय सर्वत्रेत्युक्तम् । कालिकाव्याप्यवृत्तिमद्वन्ताभावमादायाधीनतरतापेक्षैर्त्रैकालिकेत्युक्तम् । यद्यपि अत्यन्ताभावस्यैव प्रतियोगिता भेदसहिष्णुता तादात्म्येनावच्छिन्ना, ननु भेदस्य; तादृशतादात्म्यस्य भेदाविरोधित्वात्, भेदासहिष्णु च तादात्म्यं नास्त्येव अत्यन्ताभेदे तादात्म्यादिसंबन्धासंभवात्; तथापि प्रकृतानुमानात्तादात्म्यावच्छिन्नभेदप्रतियोगितासिद्धिमादायाधीनतरं स्यात् । अतोऽत्यन्ताभावेत्युक्तम् । संसर्गाभावो वा निवेदयः । तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकरजतत्वादिभावस्य साध्यत्वे

लघुचन्द्रिकाया विद्वल्लक्षोपाध्यायी ।

अथ पक्षतावच्छेदकविचारः ।

मूले तत्र अवश्यप्रदर्शनीयविप्रतिपत्तिषु । निर्धारणसमग्री । मिथ्यात्वे तुल्यव्यनुकूला तत्कोटिकाया । प्रदर्शनीयविप्रतिपत्तिषु मध्ये ब्रह्मप्रमेसादिवान्यरूपा विप्रतिपत्तिः मिथ्यात्वकोटिकेति मिथ्यात्वकोटिका विप्रतिपत्तिः ब्रह्मप्रमेसादिवान्यरूपेति वा संबन्धः । प्रतिपन्नपदस्य स्वसंबन्धितया ज्ञातं, उपाधिपदस्य च अधिकरणमर्थ इत्याशयेन व्याचष्टे—प्रतीत्यादि । सर्वत्रेतिपूणफलमाह—तथाचेति । रूपनिवेशे चेत्यर्थः । अन्यथा व्यावहारिकरजतस्य स्वपदेनोपादाने तत्संबन्धितया ज्ञाते तदप्यपे विद्यमानाभावप्रतियोगितायाः तत्रामिद्वतया सिद्धसाधनाभावेन सर्वत्रपदवैयर्थ्यावतिरिति भावः । संबन्धनिवेशे अत्यन्तपदवैयर्थ्यं शरत्—यद्यपीति । भेदाविरोधित्वादिति । अभावविरोधिन एव प्रतियोगिसंबन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदरन्तादिनि भावः ।—नास्त्येवेति । एतन्मते कपालादी पटादेः तादात्म्यं संबन्धः, ननु पटादी । अर्थान्तरमिति । तथाच कपालादी पटालसत्ताभावानुपपन्नेऽपि तस्मिन्भेदप्रतियोगितायाः तादात्म्यावच्छिन्नप्रत्ययमात्रोपपन्नेन पटादी तादृशभेदरूपमात्रप्रतियोगितारूपगत्यानिर्वाहसंभवेन पटादेः पारमार्थिकत्वानुच्छेदप्रगल्भ इति भावः । अत्यन्ताभावतत्पदकनित्यनिषेधे प्रयोजनाभावादाह—संसर्गाभाव इति । भेदान्याभाव इत्यर्थः । नच तादात्म्यावच्छिन्न

गोडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

साध्यप्रसिद्धि । अतस्तदपहाय तादृशप्रतियोगित्वमेव साध्यं कृतम् । तस्यापि शुक्तिरूप्यादावनुमानात्पूर्वमसिद्धिः । रजतसंयन्धितया प्रतीयमानस्योन्तर्गतव्यावहारिकरजतादिनिष्ठत्वान्ताभावप्रतियोगित्वस्य तादृशावच्छिन्नस्य तत्राभावात् । अतो व्यावहारिकपक्षरुचिरेषानुमानेषु रजतरादिना घटो नाम्नीति प्रतीतेः घटादिरेव दृष्टान्तः । ननु—तादृशप्रतियोगिताया व्यधिकरणत्वच्छेदकरजतत्ववत्स्य शुक्तिरूप्यादावपि प्रसिद्ध्या तदेव साध्यं कुतो न कृतमिति—चेन्न । तथा सति व्यावहारिकरजतादिरूपे पक्षे तत्प्रसिद्ध्या सिद्धसाधनापत्तेः । समानाधिकरणावच्छेदकरजतत्वस्यैव साध्याकार्यत्वे प्रसिद्ध्यापक्षस्तथा । सामान्यानुमाने तु शुक्तिरूप्यादिकं मूलोक्तं दृष्टान्तः । स्वत्वस्यानुगतस्य प्राधा

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

ध्वंसप्रागभावप्रतियोगितामादायाथान्तरं दुर्वारमिति—वाच्यम्, त्रैकालिकत्वविशेषणेन तद्वारणादिति भावः । अत्र अग्रे 'विमतं सिद्ध्या इत्यन्तात्' इति ग्रन्थेन विशेषपक्षक सामान्यपक्षक चानुमानं विवक्षितम् । 'प्रलेकं वा विप्रतिपत्तिरितिग्रन्थेन विशेषपक्षिकाया, ब्रह्मप्रमेत्यादिना सामान्यपक्षिकायाश्च विप्रतिपत्तेः प्रदर्शनात् । तत्र रजतत्वविशिष्टं तादात्म्यसम्बन्धेन रजतत्वविशिष्टसंयन्धितया ज्ञायमानसर्वनिष्ठत्रैकालिकसर्गाभावीयतादात्म्यावच्छिन्नरजतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्ट इत्यन्तादिति विशेषानुमानम्, ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यत्वविशिष्टसत्प्रकारकप्रतीतिविषयताविशिष्टविद्वन्मूलसमानाधिकरणरूप तादृशविद्वन्मूलं वा तत्सम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वेन ज्ञायमानसर्वनिष्ठत्रैकालिकसर्गाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नस्यावच्छिन्नप्रतियोगितासमानाधिकरणं इत्यन्तत्वादिना सिद्धि साधनापत्तेः । तत्र विशेषानुमाने शुक्तिरूप्यं न दृष्टान्तः । किंतु घटादि । सामान्यानुमाने तु शुक्तिरूप्यस्य साध्यताप्रसिद्धिप्रसङ्गात् व्यवस्थाप्यम् । तत्र तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकरजतत्वस्य साध्यत्वे विशेषानुमाने शुक्तिरूप्यस्यैव दृष्टान्तस्य समवतीत्यतस्तस्य साध्यता निरस्यति—तादृशाभावेति । साध्यप्रसिद्धिरिति । रजतत्वेन ज्ञातसर्वान्तर्गतव्यावहारिकरजतावयवे रजतमामान्याभावात्सर्वेन रजतत्वे तादृशप्रतियोगितावच्छेदकरस्य दुर्घटत्वादिति भावः ।—रजतादीति । रजतावयवादीत्यर्थः । रजतावयवस्यापि रजतत्वात् यथाधुतमेव वा साधु । नन्वेव घटेऽपि कथं साध्यप्रसिद्धिः, तत्राह—रजतत्वादिति । तथाच रजतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकथं तादृशाभावस्य व्यावहारिकरजतावयवेषु सत्त्वेन घटादी तादृशाभावीयरजतत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य प्रसिद्धेरिति भावः ।—नन्विति । यदि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोपगमे तादृशप्रतियोगित्वरूपसाध्यप्रसिद्धिः तदेति शेषः । व्यधिकरणेति प्रसिद्ध्युपपादनाय ननु साध्यघटक, व्यन्तात्, समानाधिकरणेति साध्यघटकम् । रजतत्वावच्छिन्नतादृशप्रतियोगित्वस्य साध्यत्वे घटे तत्प्रसिद्ध्या अपि व्यावहारिकरजते एतदनुमानेनैव सिद्ध्या न सिद्धसाधनमिति भावः ।—रूपेति । रूपत्वे इत्यर्थः ।—मूलोक्तेति । तादृशदृष्टान्तसहस्रमनार्थैव सामान्याभ्रयणमिति भावः । विशेषानुमानाभ्रयणं तु स्वत्वानुगमवादिनवीनमतं इति बोध्यम् । ख साध्यत्वेनाभिमतम् । व्यावहारिकरजतत्वात् प्रातीतिरजतत्व उभयसाधारणरजतत्वचेति रजतत्वं निवर्धम् । व्यावहारिकरजतमानं तृप्तिं व्यावहारिकं षड्रकायप्रक्रियाकारित्वावच्छेदकम् । प्रातीतिरजतमानं तृप्तिं प्रातीतिकं शुक्त्यज्ञानरजतसाध्यज्ञानकार्यतावच्छेदकम् । तदुभयसाधारणं, रजतपदसाम्यतावच्छेदकं च तृतीयम् । व्यावहारिकमेवेति । तत्र खलस्य व्यावहारिकप्रातीतिरुमानं इतिरजतत्वयोरनुगतत्वात् प्रातीतिरजतत्वरूपदृष्टान्ते प्रसिद्धमेव साध्यं व्यावहारिकरजतत्वरूपपक्षे साध्यत इति भावः ॥

ननु खल स्वपदार्थतावच्छेदकम् । तच्च व्यावहारिकप्रातीतिरजतत्वयोरैक पक्षदृष्टान्तस्य साध्ययोरनुगमार्थमुपादेयम् । तथाच तादृशानुगतत्वेन प्रातीतिरजतत्वेन उपादीयमाने व्यावहारिकरजतत्वसाध्यवर्तनीयतयोपादानावश्यकतया व्यावहारिकरजतावयवस्यापि तादृशावयवदन्तर्गततया, तत्रच तादृशानुगतधर्मावयवद्विज्ञानभावस्यानुमानात्प्रागसिद्धत्वेन दृष्टान्ते साध्यप्रसिद्धितादवस्थम् । नच—खलत्वकाणुगतधर्मोपलब्धितप्रातीतिरजतत्वावच्छिन्नाभावस्य व्यावहारिकरजतावयवेषु सत्त्वात् नाय दोषः, खलविशिष्टावच्छिन्नाभावनिवेशे प्रयोजनाभावादिति—वाच्यम्, पूर्वोक्तप्रतिलिखितविशिष्टरजतत्वावच्छिन्नाभावस्य त्रैकालिकत्वाभावेऽपि तत्तदवयवप्रतिलिखितविशिष्टरजतत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशावयवद्वित्वेऽपि रजतत्वघटत्वाभ्यां रजतसामान्याभाव निरुक्तमादाय सिद्धसाधनवारणाय खलविशिष्टावच्छिन्नाभावस्य निवेश्यतात् । नच—तदर्थं खलपरायाव्यधिकरणधर्मयोरनुगतप्रतियोगितावच्छेदकताकाभाव एव निवेद्य इति—वाच्यम्, तावतापि खलपर्याय्यधिकरणभूतप्रातीतिरजतत्वेन व्यावहारिकरजताभावमादायोक्तदोषवारणेन तदर्थमुक्तभावस्यैवोपादेयत्वादिति चेन्न । स्वावच्छिन्नत्वत्वेन प्रतीयमानव्यतिष्ठामावीयत्व—स्वावच्छिन्नलोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टप्रतियोगितासमानाधिकरणत्वस्य साध्यत्वेनानुपपत्त्यभावात् । खलस्यानुगतत्वेऽपि तदार्थयैककव्यफेरेव खलपदप्रतियोगिविधया निवेशात्, सम्बन्धे च खल परिचायकम् । यथाहि 'स्वप्रतियोगित्वेन—सामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वं उभयान्यत्वम्' इति

गौडप्रह्लाणन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

मते स्वीकारेण श्रवणादित्येव प्रतीयता ज्ञायमाने सर्वत्र विद्यमानात्मन्ताभावस्य प्रातीतिकरजतत्वादात्म्यावच्छिन्नप्रति-
योगित्वस्य प्रातीतिकरजतादौ सत्त्वात् । नचैवं—सर्वदेशकालवृत्तिव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्व पर्यवसितम् तथा
चालीकत्वापत्तिः प्रपन्नस्येति—वाच्यम्, कालसंबन्धित्वसमानाधिकरणस्य तस्य निवेद्यत्वात् । ननु—कालसंबन्धित्व-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

श्रीमद्गुडाधरभगवायै सिद्धान्तलक्षणे व्युत्पत्तिवादे चाभिहित, तथेहेति । नचेदानीं—स्वल्पमुपलक्षणम्, अन्यथा इष्टान्ते
साध्यप्रतिपक्षसम्भवात् तथाच प्रातीतिकरजतत्वं स्वपदेनोपादायकोभयसम्बन्धेन तद्विशिष्टतद्वच्छिन्नव्यावहारिकरजताभाव-
प्रतियोगितावहितसाम्यस्य व्यावहारिकरजतत्वे सिद्ध्यापत्त्या सिद्धसाधनमिति—वाच्यम्, उक्तोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टप्रतियो-
गितासमानाधिकरणत्वस्य स्वपदार्थे साध्यमेषा स्वपदस्य प्रक्रान्तधर्मबोधकतया व्यावहारिकरजतत्वस्य धर्मत्वे प्रातीति-
करजतत्वस्य स्वपदार्थत्वाभावेन तत्समानाधिकरणस्य व्यावहारिकरजतत्वे सिद्ध्यापत्तेरसम्भवात्, स्वसमानाधिकरणस्य तु-
तीयसम्बन्धत्वे लक्षणास्तुत्यानाम् । नचैवमपि—उक्तानुगतसाध्यतावच्छेदकाक्रान्तशुक्तिरूप्यनिष्ठप्रतियोगितासमानाधिकर-
णस्य व्यावहारिकरजतत्वे सिद्ध्यापत्तिरिति—वाच्यम्, बह्विधावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानात् पदैते महानसीयबह्विधसिद्धिपापसिद्धि-
स्यापीतरवाधेनैव वारणसम्भवात् । वक्ष्यते चैतदुपरिष्ठात् । **प्रतियोगित्वस्येति** यथाश्रुताभिप्रायेण भवस्तु एतादृशप्रतियोगि-
त्वसमानाधिकरणत्वस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य चेति बोध्यम् । एवमग्रेसरि **प्रातीतिकरजतादौ** तादृशरजतत्वादा-
—सत्त्वादिति । प्रातीतिकरजतत्वेन प्रतीयमानशुक्त्यादां तादृशप्रातीतिकरजतत्वादेऽपि प्रातीतिकरजतात्मन्ताभावस्यो-
पगमादिति भावः ।—**पर्यवसितमिति** यत्र यत् प्रतीयते तत्र तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य भवतोपगमात् । यत्र यत् न
प्रतीयते तत्र तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य च सर्वसिद्धत्वादिति भावः । **तथाच** सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्वीकारेण ।
अलीकत्वापत्तिः दशविपाणवदप्रतीयमानत्वापत्तिः । यथाश्रुते सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्यैवालीकत्वहृत्पतयाऽऽ-
पाद्यापादकयोरैक्येनेष्टापत्तिप्रसङ्गेनासङ्गते । नच—अलीकत्वं तादृशप्रतियोगिताविशिष्टत्वे सत्यप्रतीयमानत्वमिति नाय दोष
इति—वाच्यम् । तावतापि विरोधेनाश्लेष्येतया विरोध्यापत्तावेव पर्यवसानात् । तथाच प्रपञ्चो यदि सर्वदेशकालवृत्त्यभाव-
प्रतियोगा स्यात् तदा दशविपाणवत् प्रतीयतेति तर्कः पर्यवसन्नः । अथच निरुक्तमिथ्यात्वसिद्धिविरोधी स्वीकार्यः । स्ववि-
शिष्टत्वेनाप्रतीयमानवृत्त्यभावप्रतियोगित्वेन सर्वसिद्धे प्रपञ्चे तादृशप्रतियोगिताभाववाधात् स्वविशिष्टत्वेन प्रतीयमानवृत्त्य-
भावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वाभावमादाय विपर्ययपर्यवसानसम्भावदिति शङ्कानिर्गलितार्थः । दशविपाणपदार्थानु न ज्ञानम् ।
किन्तु विकल्परूपवृत्त्यन्तरमेवैषेण व्यक्तम् । सत्त्वेन प्रतीतिर्वा निवेद्या ।—**निवेद्यत्वादिति** । तथाच कालसम्बन्धित्ववि-
शिष्टस्य सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चे पर्यवसानेऽपि तस्याप्रतीयमानत्वरूपापादाविरुद्धतया न तेन तदापत्ति-
सम्भवति । नच—निरुक्तविशिष्टान्तर्गतविरोध्यागमस्य प्रपञ्चरूपपक्षातिरेके तुच्छऽप्रतीयमानत्वरूपापादव्याप्यतानिध्यात्
पक्षे तस्य तदापादकता दुर्वारैति—वाच्यम्, विशिष्टस्य शुद्धादतिरिक्तलोपगमात् । अनतिरिक्तलोपगमेतु प्रतियोगितानां
प्रतियोगिभेदेन भिन्नतया पक्ष उपगतानां कालसम्बन्धिन्यानां तासां आपादविद्वत्त्वात् तद्व्याप्यानां च तुच्छवृत्तीनां
पक्षेऽनुपगमात् । नचैवमपि—सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छिन्नस्यापादकता दुर्वारैवेति—वाच्यम्, अनुगतहरेणपि
यस्यापादव्याप्यत्वज्ञानेन तेन रूपेण तद्वत्त्वोपगममर्थस्यापादकत्वात् तुच्छवृत्तिप्रतियोगित्वस्यानुगतरूपेण व्याप्तिप्रहेण तस्य
पक्षेऽनुपगमेनोक्तपक्षसम्भवादिति भावः । अयमग्रेसरिन्द्रिः—द्रव्य पक्षीकृत्य प्रमेयत्वेन द्रव्यभेदस्यानुमितेरापत्तेरवार-
णाय तदनुमितितदापरयो येन रूपेण यत्र साध्यापादव्याप्तिग्रहः पक्षे तेन रूपेण तद्वत्त्वप्रमोपगमयो हेतुता उपेया । नहि
द्रव्यलविशिष्टत्वेन प्रमेयत्वस्य द्रव्यभेदनिश्चलत्वेनैव व्यभिचारग्रहस्य शुद्धप्रमेयत्वेन प्रमेयत्वे पक्षातिरिक्तगुणादां व्याप्तिग्रहं
विरुद्धं । तत्रानुगतरूपभावादेव न व्याप्तिग्रह इति चेत् प्रष्टव्यं समम् । कालसम्बन्धित्वसमानाधिकरणस्य निवेद्य-
त्वादिति प्रत्यस्य सर्वत्र तात्पर्यमिति । अत्रेदं **चिन्त्यम्**—स्वविशिष्टत्वेनाप्रतीयमानताभावप्रतियोगित्वेन सर्वसिद्धे
प्रपञ्चे स्वविशिष्टत्वेन प्रतीयमानविशेषावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वोपगमेऽपि न सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्व पर्यवस्यति ।
तास्य देशान्ते प्रतीयमानत्वापत्तितत्वात् मिथ्यात्वस्य च तद्वदितत्वात् । किन्तु तादृशप्रतियोगित्वद्रव्यम् । तस्य न दशवि-
पाणादां तुच्छं तद्वत्त्वेन प्रतीत्यादिति गानीकत्वरूपापादव्याप्यमिति न तेन तदापत्तिशङ्कापीति कालसम्बन्धित्वनिवेशने
व्यर्थमिति । नच—कालसम्बन्धित्वसमानाधिकरणस्य तस्य निवेद्यत्वादिति प्रपञ्चेनैवमेव विवक्षितं, ननु कालसम्बन्धित्वनिवेशन-
मिति—वाच्यम् 'ननु कालसम्बन्धित्वमात्रम्' इत्युत्तरप्रत्ययविरोधापत्तेरिति । अत्रेदं तत्त्वम्—'दश्वत्सु, सर्वद्वत्सु, इति-
पक्षे' 'दश्वत्सु' अथवा 'सर्वद्वत्सु' इति विपर्ययप्रत्ययसम्बन्धेन दशवत्सु इति स्वमेव रूपभेदेन प्रतिप्रमोपापि उपापि-
पदस्यान्तराणी भविमात्रसम्भवात् । ननिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य तस्येति उक्तप्रतियोगित्वद्रव्यस्य तुच्छवृत्तिरतव्याप्या-

तावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् पक्षैकदेशे साध्यसिद्धावपि सिद्धसाधनतेति

सिद्धिव्याख्या ।

शुक्तिरूपस्य बाध्यत्वेनाव्याध्यत्वविशेषणेनैव सिद्धसाधनवारणे ब्रह्मप्रमेतरेति व्यर्थमिति—वाच्यम् ; तथात्वे-
ऽस्मन्मते वियदादेरपि बाध्यत्वात् पक्षालाभप्रसङ्गात् । अतस्तन्माभूदित्येतदर्थं ब्रह्मप्रमातिरिक्तैकवाध्यत्व-
विशेषणस्यावश्यकत्वात् । नचैवं—प्रमेति व्यर्थं, प्रातिभासिकरजतादेर्नदंरजतमिलादिना ब्रह्मज्ञानान्येनैव
बाध्यतया तस्य पक्षत्वाप्रसक्त्या तदङ्गे सिद्धसाधनत्वस्यैवाप्राप्तेरिति—वाच्यम् ; 'सर्वप्रत्ययवैशेषिन्
ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते' इति गते प्रत्ययमात्रस्य ब्रह्मज्ञानत्वाभ्युपगमेन नैवं रजतमिति बाधकज्ञानस्यापि ब्रह्म-
ज्ञानत्वेन शुक्तिरूप्यादेरपि तदन्यदृण्डाद्यनिवर्त्यत्वेन प्रसक्तपक्षत्वनिवृत्त्यर्थं प्रमेयस्यावश्यकत्वात् । ननु—
तथापि ब्रह्मवृत्तिधर्मप्रकारश्चेत् ज्ञानं ब्रह्मप्रमा, तदा बाधस्यापि क्वचित्थात्वान् प्रातिभासिकविशेषांशे
सिद्धसाधनं तदवस्थमेव ; ब्रह्ममात्रवृत्तिधर्मप्रकारकज्ञानं चेत् ब्रह्मप्रमापदेन विवक्षितं, तदा ब्रह्ममात्रवृत्तित्वं हि
ब्रह्मेतरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वमिति स्यात् तथाच तद्वृत्तित्वमधिकं । नच—तद्वहितमेव विवक्षितं ; तथापि
ब्रह्मेतरावृत्तिधर्मप्रकारकज्ञानान्यप्रमितिर्वाध्यत्वस्य पक्षेऽपि सत्त्वेन तदवाध्यत्वस्यासिद्धतयाऽऽश्रयान्निद्धेः ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

मात्सां प्रपञ्चे विशेष्यभूतमुक्तप्रतियोगित्वं तु न तत्रास्ति । येन हि रूपेण संबन्धेन च यत्र यत् संबध्यते न च तेन
रूपेण तत्संबन्धेन च तत्र तदभावे विरोधादिति—मन्वानं वादिनं प्रति तुप्यतु दुर्जन इति न्यायेन तन्मतमनुसृत्य
साध्यान्तरमाह—पारमार्थिकत्वेत्यादि । पारमार्थिकत्वावच्छिन्नं यदुक्तप्रतियोगित्वं तद्वन्न वेत्यर्थः । तत्रोक्तप्रतियोगित्वे
तद्रूपावच्छिन्नमिति पूर्वोक्तस्य विशेषणस्य स्थाने तद्रूपसमानाधिकरणमिति विशेषणं देयम् । नच—तत्र प्रयो-
जनभाव इति—वाच्यम्, घटादेः पारमार्थिकत्वेऽपि पारमार्थिकत्वेन शुक्तिरूप्यादेः योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगिव-
स्य घटादीं सिद्धिसाधाय यदर्थान्तरम् तद्वारणादेः प्रयोजनस्य सत्त्वात् । कपालादीं संयोगादिसंबन्धेन घटादेर्वोऽस्य-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

संभवेनोच्चापत्तिशङ्कासंभवात् कालसबन्धनिवेशनमर्थवत् । अतएवाग्रे मूलेऽङ्गीके मिथ्यालक्षणातिव्याप्तिमाह-
ब्रह्मोपाधिपदस्य सदर्शकतया तद्वारणं कृतम् । टीकायाच लघुना कालसबन्धनिवेशेन तद्वारणमाशङ्क्य यथासन्निवेशेन
वैयर्थ्यमिति समाहितम् इति । तथाप्यनालीकलादिपदमलीकलमादायार्थान्तरपरम् । तद्वीचं लभे बध्यते । केचित्तु
उक्तप्रतियोगिलक्ष्यस्य ब्रह्मणि सर्वदेशकालरूपभावप्रतियोगित्वं प्रति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानसंभवात् तद्वयेन तादृशप्रतियो-
गित्वसिद्धौ तेनालीकल्याप्येन तदापत्तिशङ्का सन्नमयन्ति ॥

पारमार्थिकलाकारेणैव त्राकारपदं रूपपरम्, रूपविधयाऽवच्छेदकत्वस्फोरकम् । तृतीयार्थोऽवच्छिन्नसम, प्रतियोगिपदाध-
कदेशे प्रतियोगित्वेऽन्वेति । नच—अवच्छिन्नप्रतियोगितात्वरूपतृतीयार्थस्य निषेधेऽन्वयोऽस्ति—वाच्यम्, समनियता-
भावानामक्येन घटत्वादिना घटायभावाभिन्नपारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकशुक्तिहृत्वाभावप्रतियोगिता घटत्वा-
च्छिन्नामादाय घटादीं पक्षे सिद्धसाधनतापत्तेरित्याशयेन व्याचष्टे—पारमार्थिकत्वेत्यादीति । पारमार्थिकत्वं ब्रह्मरूपस्य-
साकलं—स्थाने इति । कपालादीं घटादेः पारमार्थिकत्व—घटत्वेतदुभयावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसिद्धोद्देश्यसिद्धिसंभवे
ऽपितदुपादाने फलभावात्, साध्याप्रसिद्ध्यापत्तेश्च सामानाधिकरण्योपादानेनैवोक्तार्थान्तरवारणात् घटलपारमार्थिकत्वाभ्या
घटमावर्त्यतदनुमानात् आगसिद्धेः । ताभ्यां प्रातीतिक घटमावोऽप्यसिद्ध एव । गौरवेषणेभ्यस्यानवच्छेदकत्वात् । फलसिद्ध्या
साध्याप्रसिद्ध्यापत्तेश्च । सामानाधिकरण्योपादाने तु प्रातीतिकघटे तत्प्रसिद्धिरिति भावः ।—य इति । घटत्वेन ज्ञातकपा-
लादिनिष्ठ इति शेषः ।—यदर्थान्तरमिति । नच—घटस्य तादृशभावप्रतियोगित्वे सिद्धे पारमार्थिकत्वं न घटते, तथा-
सति पारमार्थिकत्वावच्छिन्नघटप्रतियोगिमिति कपालादीं पारमार्थिकत्वावच्छिन्नशुक्तिरूप्याभावात्तुपपत्तेरिति नार्थान्तर-
मिति—वाच्यम् ; घटस्य घटत्वत्वेऽपि कपालादीं घटत्वेन घटपदोभयमावयत्वात् पारमार्थिकत्वेऽपि पारमार्थिकत्वेन घटशु-
क्तिरूप्योभयमावस्य व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिताकस्य केवलान्वयिनः सलोपपरयाऽर्थान्तरस्य दुर्वारत्वात् । नचैवं—सामाना-
धिकरण्यनिवेशेऽपि तद्वारणसमयः ; सामानाधिकरण्यस्य पर्याप्तिसङ्गर्भत्वात् । नचैवं—सिद्धसाधनमित्येव वक्तुं शक्यमिति—
वाच्यम् ; सिद्धसाधनस्याप्यजिज्ञासिताभिधानरूपतयाऽर्थान्तरव्यपदेशात् ।—प्रयोजनस्य सत्त्वादिति ।

सिद्धिव्याख्या ।

निरुक्तपक्षतावच्छेदकशरीरप्रविष्टसप्रकारकावाध्यत्वस्यैव तदवच्छेदकसमर्थत्वेन पूर्वदलवैयर्थ्याच्च । किंचैवमतीतघटादेरपक्षत्वप्रसङ्ग—इति चेन्न । ब्रह्मेतरावृत्तिधर्मप्रकारकान्यनिष्ठा विरोधिविषयत्वावच्छिन्ना या कारणता तन्निरूपितकार्यताश्रयनिवृत्त्यप्रतियोगित्वे सतीत्यस्य विवक्षितत्वात् । अत्र प्रपञ्चस्य विरोधिविषयकचरमपृत्तिवाध्यत्वेनाश्रयासिद्धिवारणाय ब्रह्मवृत्त्यप्रकारकान्यनिष्ठेति । उत्तरज्ञाननिवर्त्य-पूर्वज्ञानादीनामीश्वरज्ञाननिवृत्त्याऽतीतघटादीनां च पक्षत्वसिद्धये विरोधिविषयत्वावच्छिन्नेति । शुक्ति-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

न्ताभावप्रतियोगित्वस्य घटादौ सिद्धिमात्राय घटादेः पारमार्थिकस्वीकारेऽप्यर्थान्तरं स्यादतस्तत्संघर्षावच्छिन्ने-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

नन्वेवं प्रथमसाध्यस्य रजतत्वेन घटाभावमादाय घटे प्रसिद्धस्य रजतत्वविशिष्टे पक्षेऽनुमानात् सिद्धौ रजतत्वविशिष्टस्य सत्यताभङ्ग इत्युक्तप्रायम् । तच्च न युक्तम् । रजतस्य सत्यतया तदाध्ययत्वेन प्रतीयमाने तदवयवे तत्सामान्याभावानुपगमे-ऽप्युक्तानुमानवलेनैव रजतत्वावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगित्वस्य रजते सिद्ध्यापत्त्याऽर्थान्तरस्याप्रेव तत्रापि प्रसङ्गात् । नच-तत्रापि तद्रूपसामानाधिकारण्यं तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगितायां निवेश्यमिति—वाच्यम् ; साध्याप्रसिद्धिप्रसङ्गात् । प्रातीति-करजतस्यापि व्यावहारिकरजतत्वेनाभावस्य व्यावहारिकरजतावयवैर्भावात् । प्रातीतिकरजते तदसत्त्वात् । इदं तद्रूपमामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि व्यावहारिकघटलसमानाधिकरणायाः पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रातीतिकघटे-ऽसत्त्वेन साध्यप्रसिद्धेः । नच—पूर्वत्र रजतत्वेन रजतघटान्यतराभावप्रतियोगिता सिद्ध्या, रजतत्वेन रजतघटोभयाभावप्रति-योगितासिद्ध्या याऽर्थान्तरं वाच्यम्, तत्र नाद्यः ; तत्र रजतावयवे रजतसामान्याभावस्यैव तादृशान्यतराभावस्याप्यस-त्त्वात्, तत्सिद्धौ च रजतस्य सत्यत्वभङ्गस्य दुर्वारत्वात् । नान्यः ; निरुक्तप्रतियोगितारूपे साध्ये अव्यासज्यवृत्तिलविशेषणेन पर्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसंघर्षलोपगमाद्वा तादृशोभयाभावप्रतियोगितासिद्धिवारणसंभवात्—इति वाच्यम् ; तथा प्रका-रस्य द्वितीयसाध्येऽपि संभवेनार्थान्तरवारणसंभवेन सामानाधिकरण्यनिवेशवैयर्थ्यात् । इह तादृशान्यतराभावोभयाभाव-विलक्षणस्यैव पारमार्थिकत्वेन शुक्तिरूप्यं नास्तीति प्रत्ययविषयभावावस्य प्रतियोगितासिद्धिमाधित्वाथान्तरं ब्रूम इति चेत् पूर्वत्रापि रजतत्वेन घटो नास्तीति प्रत्ययविषयभावावस्य प्रतियोगितासिद्धिमाधित्वाथान्तरं दुर्वारम् । अथ पूर्वत्र रजतत्वेन घटो नास्तीति प्रत्ययविषयभावावस्य प्रतियोगितासिद्धिमाधित्वं पक्षविशेषणम् । अतो नार्थान्तरम् । तर्हीहापि पारमार्थिक-त्वेन शुक्तिरूप्यं नास्तीति प्रत्ययविषयभावावस्य प्रतियोगितासिद्धिमाधित्वं पक्षविशेषणमस्तु, किं सामानाधिकरण्यनिवेशेन । किंच सामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि पारमार्थिकत्वेन प्रातीतिकघटो नास्तीति प्रतीतिविषयभावावस्य प्रतियोगितासिद्धिमादायार्थान्तरं दुष्परिहरमेवेति चेत् ।

अत्रोच्यते—पूर्वसाधे साध्याप्रसिद्धिभवेन सामानाधिकरण्यनिवेशासंभवादन्यास्योक्तरीत्या पक्षविशेषणानुपादायै-पार्थान्तरं वारणीयम् । एतत्साधेयं सामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि प्रातीतिकघटे साध्यप्रसिद्धिसंभवेन (साध्याप्रसिद्धिसंभवेन) तन्निवेशसंभवात् उक्तरीत्या शुद्धतत्पक्षविशेषणेपादाने गौरवाच्च लघुना सामानाधिकरण्यनिवेशेनैव पारमार्थिकत्वावच्छिन्न-शुक्तिरूप्यादिप्रतियोगितासिद्धिप्रयुक्तार्थान्तरं वारणीयम्, तन्निवेशेऽपि प्रसक्तं पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रातीतिकघटादिनिष्ठ-प्रतियोगितासिद्धिप्रयुक्तार्थान्तरं खल्वस्य शुभ्रमूतं तादृशप्रतियोगित्वस्यैव रूपपक्षविशेषणेपादानेनैव वारणीयम् । उभयत्र पक्षविशेषणसिद्धिस्तु प्रत्यक्षादिना तुल्येति तत्रतत्र मिश्रापत्तेरिति वदताऽर्थान्तरयोर्वाचकेनाप्युपगम्यत इति सर्वं समप्रसारम् । अतएव दांष्टिना तर्कत्रये 'धूमो यदि वह्नयमवहितजन्यत्वे सति बहिसमवहितजन्यः स्यात् भोत्वमः स्यात्' इति मौलनरैः विषयये वह्नयमवहितजन्यत्वे पर्यवसानवारणेन बहिसमवहितजन्यत्वमात्रपर्यवसायितानिर्वाहाय 'वह्निरामव-हितजन्यत्वेन पक्षो पिरोवर्णीयः' इत्युक्तम् । एवं सामान्यानुमाने प्रथमसाध्ये रजतत्वेन घटाभावप्रतियोगित्वसिद्ध्याऽप्य-न्वारणाय स्वमपिकरणपर्यावच्छिन्नप्रतियोगितावदवृत्तिलं पक्षीगूतनिरुक्तरूपे विशेषणं देयम् । द्वितीयसाध्ये तु घटता-दिरूपे पक्षे पारमार्थिकत्वेन शुक्तिरूप्याभावप्रतियोगितायाऽर्थान्तरवारणाय साध्यपटकप्रतियोगितायां स्वामानाधिकरण्यं

मते शुक्तिरूपे सिद्धसाधनवारणाय ब्रह्मज्ञानेतरावाध्यत्वं पक्षविशेषणम् । यदि पुनः पक्षतावच्छेद-

सिद्धिव्याख्या ।

रूप्यादिव्यावृत्तये निवृत्त्यप्रतियोगित्वेऽसतीति ॥ द्वितीयमते तु तद्विशेषणमभेदेवेत्याह—यदीति । इतरेति । त्रैकालिकानिपेधप्रतियोगित्वस्योभयत्राभावात्साध्यं चाधितं, अतस्तद्वारणायैतरविशेषणमादर्णीयमेवेत्यर्थः । ननु—सत्त्वेन प्रतीत्यर्हमिति विशेषणं किमर्थं । नच—असति बाधवारणायैति युक्तं; असतः पक्षत्वस्यैवासंभवात् । अन्यथा तस्य सविशेषत्वापातेनासत्त्वव्याघातात् । सति च व्याघाते पक्षत्व-शङ्काया एवानुदयात् । व्याघातावधित्वाच्छङ्कायाः । किंच चिद्विज्ञमित्यनेनासतः पक्षत्वव्यावृत्तेर्न तस्य प्रसक्तिः । चिद्विज्ञत्वस्य तत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणत्वरूपत्वात्, असतश्च भावाभावाधिकरणरूप-त्वानभ्युपगमादिति चेन्न । असतो ब्रह्मप्रतियोगिकभेदानधिकरणत्वे ब्रह्माभेदप्रसङ्गात्, चिद्विज्ञ-त्वस्य चित्प्रतियोगिकभेदसंबन्धरूपत्वेन तद्विकरणत्वरूपत्वानभ्युपगमाच्च । ‘असच्छब्दाविपाणं ब्रह्मभि-न्नमिति’ विशिष्टप्रतीतिवलेनासतस्तत्प्रतियोगिकभेदेन सिद्धे संबन्धे विशिष्टधीनियामकत्वरूपसंबन्धस्य भेद एव कल्पनाच्च । अन्यथा घटो ज्ञात इत्यवाधितविशिष्टप्रतीतिवलेन ध्वस्तघटस्य ध्वंसज्ञानाभ्यां ध्वंसज्ञानरूपयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावविषयविषयिभावसंबन्धयोगस्वीकारप्रसङ्गः । नचेष्टाप्रसक्तिः; ध्वस्त-घटस्य ध्वंसप्रतियोगित्वविषयत्वयोरभावप्रसङ्गात् अवाधितविशिष्टप्रतीत्या विशेषणविशेष्यसंबन्धासिद्धौ भूतले घटीयया विषयप्रतीत्या प्रवृत्तस्य प्रवृत्तिसंवादाभावप्रसङ्गात् । ध्वस्तो घटो ज्ञात इति प्रतीतिविष-यस्य ज्ञानस्य घटादिवद्विषयानुद्देशित्वरूपनिर्धिषयत्वापत्तेः । एतेन—असतः पक्षत्वे सविशेषत्वापातेना-सत्त्वव्याघातात्पक्षशङ्कैव न शङ्काया व्याघातावधित्वादिति—निरस्तम् । वन्ध्यासुतो न वक्ता अचेतन-त्वात् घटवदित्याद्यनुमानेऽसतोऽपि वन्ध्यासुतस्य पक्षत्वदर्शनात् न्यायदीपावल्यां अस्यैवाहुमानस्य सदनुमानत्वस्वीकाराच्च । किंच पक्षत्वं, सिपाधयिपितसाध्यसंदेहवत्त्वं वा, सिपाधयिपाविरहविशिष्ट-इहभावोऽयं, उभयथाऽप्यसतः पक्षत्वान्नय एव उभयोरपि ध्वंसप्रतियोगित्वप्राग्भावप्रतियोगित्वा-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्वपि प्रतियोगित्वे विशेषणं देयम् । नच—पारमार्थिकत्वस्य घटादौ स्वीकारे तेन रूपेण कथं कपालादौ संयोगेनापि घटादेरभासिद्धिः, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनापि विदोवरूपेण सामान्यभावस्वीकारेऽपि सामान्यरूपेण विशेषस्याभावास्वीकारादिति—वाच्यम्, प्रकृतानुमानवलेनैव तादृशाभावसिद्ध्यापयोक्तव्यार्थान्तरस्यापत्तेः । मत इति ।

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

देयम् । पारमार्थिकत्वेन प्रार्थानिकघटाभावप्रतियोगितायाऽर्थान्तरवारणाय तु तादृशप्रतियोगितावदवृत्तित्वं न देयम् । तस्य घटत्वेऽन्यत्वेन पक्षमिद्विप्रसङ्गात् । किंतु तादृशप्रतियोगिताभाववदवृत्तिलविशिष्टत्वम् । तदवच्छेदेन च तादृशागुगतस्या-मान्तप्रतियोगित्वसामानाधिकरण्यं सिध्यन् न तादृशप्रतियोगितासामानाधिकरण्यमादाय परंबवस्यति । तदभाववदवृत्तिलवै-शिष्टावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्यसंभवात् । यथा द्रव्यलाभावनवदवृत्तिलविशिष्टसत्ताया जातिसामानाधिकरण्यसिद्धिः, द्रव्यलाभ्यनुगुणलादिसामानाधिकरण्यपर्यवसायिनी तथेति । इदं तु बोध्यम्—सामान्यविशेषातुमानयो पारमार्थिकत्वव-च्छिन्नप्रतिभामिक्तनिष्ठप्रतियोगितावदवृत्तित्वस्य, तादृशप्रतियोगिताभाववदवृत्तिलविशिष्टत्वस्य तादृशप्रतियोगिताशब्ध-त्वस्य चागुगतस्य यथायथं पक्षविशेषणस्य संभवात् साध्यघटप्रतियोगिताया तद्रूपसामानाधिकरण्यं निमग्नमिति । व्याव-हारिकतद्वद्व्यक्तिपक्षवाच्यमाने तद्रूपसामानाधिकरण्यस्य सार्थक्यम्, तत्र तदुपादाने विशेषणान्तरोपादाने प्रयोजनाभावा-दिति तु परमार्थः । तद्रूपावच्छिन्नत्वसागेऽपि तत्संबन्धावच्छिन्नत्वं न साध्यमित्याह—कपालादाविति । अस्वीकार-मिति । तथाच तादात्म्यादिसंबन्धावच्छिन्नावधियोगिकपालनिष्ठाभावीयसंयोगावच्छिन्नपारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियो-गिता घटादेः पारमार्थिकत्वं भंग्येव सिध्यतीति तत्संबन्धावच्छिन्नत्वं न वक्तव्यमिति भावः ।—आपत्तेरिति । तथाच

सिद्धिच्याख्या ।

दिवन् । धर्मिसत्त्वनिरपेक्षधर्मत्वात् । धर्मिसत्त्वे ध्वंसप्रागभावयोरैवायोगात् । धर्म्यसत्त्वे धर्मोसत्त्वमिति नियमस्य, धर्मिसत्त्वसापेक्षधर्ममात्रविषयत्वात् । किंचासतः पक्षत्वे सविशेषत्वापत्तिरिति कोऽर्थः, किं तस्य धर्मसंबन्धः स्यादिति, किं वा घटादिवत् प्रामाणिकत्वं स्यादिति । नाद्यः; इष्टापादनात् । नहि सतोरेव संबन्ध इति नियमोऽस्ति । अन्यथा ध्वंसादिना घटादेः संबन्धभावप्रसङ्गात् । योगजधर्मस्य सामान्यज्ञानस्य चातीताद्यर्थप्रत्यासत्तित्वाभावापत्तेश्च । नच—अविशिष्टधीव्यावृत्त-विशिष्टधीनियामकतद्विषयत्वरूपसंबन्धत्वाश्रयस्य द्विनिष्ठत्वनियमे मानमस्ति; शतशो व्यभिचाराच्च । एकाभाषाधिकरणैकाभावेपु घटपटाद्यनेकाभाषाधिकरणे एकस्मिन् भूतलादौ सत्त्वाविशेषेऽपि अवा-धितविशिष्टप्रतीत्यविशेषेऽपि च लाघवेन तादृशविशिष्टधीनियामकत्वरूपसंबन्धत्वस्य एकस्मिन्नभावे एकस्मिन्नधिकरणे वा कल्पनवत् तथाविधविशिष्टप्रतीतिगोचरयोर्भावाभावयोरैकत्वेऽपि लाघवेन भाव एव तस्य कल्पनाच्च । सदसतोस्तथाविधविशिष्टप्रतीत्यविशेषेऽपि सत्त्वेव तादृशसंबन्धस्य कल्पनं युक्तमित्यङ्गीकर्तव्यत्वाच्च । न द्वितीयः, असतोऽपि निषेध्यत्वेन ज्ञेयत्वादिना च प्रामाणिकत्वात् । नच—सत्त्वेन प्रामाणिकत्वं—तदर्थः; मिथ्यात्वानुमानादौ पक्षत्वेन त्वदभिमतस्य वियदादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मवत्स्वरहितत्वेनापक्षत्वप्रसङ्गात् । नच—वियदादेरपि व्यावहारिकसत्त्ववत्त्वेन नापक्षत्वप्रसङ्गः लाघवेन पक्षत्वे व्यावहारिकपारमार्थिकसत्त्वादिसाधारणसत्त्वमात्रस्यैव तत्रत्वादिति—वाच्यम्; प्रपञ्चो ब्रह्मवत्सत्त्वा असन्वेति विप्रतिपत्तिदशायां, वियदादौ सत्त्वस्यैवासिद्धेः । सत्त्वेन प्रतीतिमात्रस्य विशेषा-दर्शनदशायां वियदादाविव्यासच्छदविपाणादावपि सत्त्वेन तस्यैव तस्यापि प्रयोजकसत्त्वेन पक्षत्वानपा-यान् । वन्ध्यामुक्तो न वक्तृस्यादिपरोदाहृतानुमाने पक्षत्वेनाभिमतस्य वन्ध्यामुक्तादेरपि सत्त्वेन प्रामाणि-कत्वानभ्युपगमाच्च । अतएव न तस्य सत्त्वं व्याहृतं; उक्तस्य सविशेषत्वस्यासत्त्वाविरोधित्वादिति ॥ ननु इयं विप्रतिपत्तिर्मायावादिनस्तार्किकैर्वा, मायावादिनस्तत्त्ववादिना वा, उत मायावादिन उभाभ्यां वा, नाद्यः; तार्किकादिमते आपणस्थरूप्यातिरिक्तस्य शुक्तिरूप्यस्याभावेन तत्र सिद्धसाधनयोपपात्तावध्यत्व-विशेषणानुपपत्तेः । नच—आपणस्थरूप्य एव तन्मते सिद्धसाधनवारणाय तद्विशेषणमिति—वाच्यम्; प्रतिपन्नोपाधावित्यत्र साध्ये सर्वस्मिन्नित्यस्य विशेषणस्यावश्यकतया रूप्ये सिद्धसाधनानवकाशात् । अन्यथा वियदादेरपि कचिदधिकरणे श्रमसंभवेन श्रमप्रतिपन्नाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य, सत्त्वपक्षेऽपि संभवेन सर्वत्रैव सिद्धसाधनापात्तात् । तार्किकमते, शुक्तिरूप्यज्ञानस्यैव भ्रमत्वज्ञापनरूप-पाधविषयतया रजतस्यावाध्यतया तद्विशेषणेन तद्वारणाच्च । मायावादिमते, शुक्तिरूप्ये सिद्धसाधनसंभ-वेऽपि माध्यनिर्देशरं स्वं प्रति स्वस्य सिद्धसाधनोद्भावनस्यासंभवदुक्तित्वात् । न द्वितीयः; सत्त्वेन प्रतीत्यर्थमिति विशेषणेनैव शुक्तिरूप्यव्यवच्छेदे तत्रावृत्त्यर्थं विशेषणान्तरोपादानवैयर्थ्यात् । अतएव न तृतीयः; पक्षद्वयोक्तदोषादेवेति चेन्न । तृतीयपक्षे दोषाभावात् । शुक्तिरूप्यं तात्कालिकमुत्पन्नं तत्रैव सदिति भास्करादिमते, शुक्तिरूप्ये सिद्धसाधनवारणायाञ्च सत्यन्तं विशेषणम् । भास्करादिमिरपि भ्रम-प्रमाविभागाय रजतस्य घटादिवैलक्षण्यमाङ्गीकृतमैवेति तन्मतेऽपि तस्य पक्षवहिर्भावस्यावश्यकत्वाच्चत्वात् । तार्किकादिमते स्वमते च तदुपरके साध्यसिद्धिः प्रयोजनमिति सर्वमतेऽपि सप्रयोजनं विशेषणम् । विशेषणन्तं सप्रयोजनत्वं तन्मम् । ननु विशेषणप्रयोजनस्य सर्वसिद्धत्वमिति । ननु—पक्षतावच्छेदकसाध्यमा-मानाधिकरण्यमनुमितिं विषयः तद्व्यवच्छेदकवच्छिन्नसाध्यमामानाधिकरण्यं वा, आश्रे नांशतः सिद्ध-

काचच्छेदेनैव साध्यसिद्धिरद्देश्या, तदैकदेशे साध्यसिद्धावपि सिद्धसाधनाभावात् तद्वारकं विशेषण-
मनुपादेयम् । इतरविशेषणद्वयं तु तुच्छे ब्रह्मणि च बाधवारणयादरणीयमेव । प्रत्येकं वा विप्रतिपत्तिः

सिद्धित्वाख्या ।

साधनं, किंतु सिद्धसाधनमेव अंगतः सिद्धरेवासिद्धित्वात् । अंगतो बाधस्यादोपत्तापत्तिश्च, अनाधादेव
साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् । द्वितीयेऽंशतः सिद्धसाधनं दोष एव सामान्यधर्मावच्छिन्नमिद्वैरजातत्वात् ।
तद्वर्मावच्छिन्नसिद्धौ तद्वर्मावच्छिन्नसिद्धिविरहरूपपक्षताविरोधात् । एवमंशतो बाधोऽपि न दूषणं
सामान्यधर्मावच्छेदेन साध्याभावानवधारणात् । नच—सामान्यधर्मावच्छेदेन जातायामनुमितौ तदंशे
भ्रमस्य स्यादिति—वाच्यम्, इष्टापादनात् । प्रपञ्चमिध्यात्वप्रतीतेरुद्देश्यत्वात् । नच—एवमंशतः सिद्ध-
साधनांशतो बाधयोरदोपत्वप्रसङ्गः; पक्षतावच्छेदकनानात्वरथल एव तस्य दोषत्वसंभवान् । प्रकृते च
तदैक्यादिति चेत् । उच्यते । द्वयी ह्यनुमितिः; एका पक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यगोचरा ।
अपरा तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यगोचरा । येन रूपेण पक्षे हेतुमानं तेन रूपेण पक्षे हेतोः साध्य-
सिद्धेः । हेतुज्ञानं च कचित्पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन, कचित्पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेति । तत्रो-
भयत्रापि अंगतः सिद्धसाधनं दोष एव । अनुमितिविषयीभूतधर्मसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नसाध्यसिद्धिविरहरूपपक्षताविषयकत्वात् । सिद्धसाधनस्वेवांशतः सिद्धसाधनस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्या-
मनुमितिप्रतिबन्धकतया तद्विरहस्यापि पक्षतारूपत्वात् । नच—तादृक्सिद्धौ तादृक्सिद्धिविरहः पक्षता,
तादृक्त्वस्यानुगतस्याभावेनोभयसाधारणस्योक्तस्यैवार्तव्यत्वात् । अतएव पक्षतावच्छेदकैक्येऽपि अंशतः
सिद्धसाधनं दोष इति हृदि निधाय मणिकृता व्यतिरेकिण्युक्त, 'यदि वा पृथिवीत्वेन रूपेण यावदेव
विप्रतिपत्तिविषयत्वावतण्य पक्षता' इति । अंगतो बाधस्तु द्वितीयायामेवानुमितौ दूषणं साध्याभाववति
गृह्यमाणे, धर्मे साध्यासामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाग्रहात् । अतिप्रसक्ततया ज्ञायमान एव तत्रावच्छेदक-
त्वपरिच्छेदादिति दिक् ॥ प्रत्येकं वेति । विप्रतिपत्तिरित्येत्येतीत्यनेनान्वयः । ननु—वियन्मात्रस्य पक्षत्वे

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

यद्यनौ साध्य सिद्धं तत्र नानुमितिर्भवति, इयमन्तरे तु भवत्येव । समानविशेष्यत्वसम्बन्धेन बाधविशिष्टबुद्धोरिव
सिद्ध्यनुमित्यो प्रतिषेधप्रतिबन्धकरवौचित्यादिति ग्राह्या मतम् । नव्यमते तु यद्वैविध्यविशिष्टे कचित्साध्य सिद्धं तद्वै-
विध्यविशिष्टे व्यक्त्यन्तरेऽपि नानुमितिरिति भावः । पक्षविशेषण पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण तावन्मात्र पक्षताव-
च्छेदकमिति यावत् । ब्रह्मज्ञानान्धाव्यत्वसामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तत्सामानाधिकरण्येन ब्रह्मतुच्छयो सा-
ध्याभावज्ञानस्याविरोधिवेनान्यविशेषणद्वयस्य पक्षतावच्छेदकप्रत्यये प्रयोजनाभावादिति भावः । बाधवारणयेति ।

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

घटादीना पारमार्थिकत्वमज्ञो न स्यादिति भावः । अत्रापि व्यावहारिकप्रातीतिकसाधारणघटत्वावच्छिन्न सर्वं तत्सव-
न्धेन घटत्वावच्छिन्नवत्त्वेन ज्ञातसर्वेनिष्ठाभावीयतत्सवन्धावच्छिन्नपारमार्थिकत्वावच्छिन्नघटत्वसामानाधिकरणप्रतियोगितावत्
इत्यस्मात् प्रातीतिकघटवत्, इति विशेषानुमानम् । व्यावहारिकघटमानुसृतिघटत्वावच्छिन्न तु न पक्षः । तादृशघटत्वस-
मानाधिकरणतादृशप्रतियोगिताया प्रातीतिरूपघटत्वत्वेनैतदनुमानात् प्रागसिद्धा साध्याप्रतिज्ञापत्तेः । ब्रह्मप्रमेत्यादिविशे-
षणत्रयविशिष्ट रूपं तत्सवन्धेन सावच्छिन्नवत्त्वेन ज्ञायमानगर्वेनिष्ठाभावीयतत्सवन्धावच्छिन्नपारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गितासामानाधिकरण. इदमनुसृतिस्मात्, श्रुतिरूप्यत्ववत् इति सामान्यानुमानम् । स्वत्वमनुगतम् इत्याद्युक्तीतिरनुसन्धेया ।
मते इत्यस्य नवीनमते इत्यर्थक्यं व्यञ्जयति—यद्यप्यप्येत्यादिना । ननु बाधो विप्रतिपत्तिजन्यसमग्रविरोधिनया

१ उक्तं हि अतएवातिप्राचीना अवच्छेदकावच्छेदानुमितावगत सिद्धसाधनस्य दोषत्वगुरीकुर्वन्तो ध्वनिन्यावतनाय शब्द-
नित्यत्वानुमाने वणात्मकत्व पक्षे निवेद्यन्तीति ।

वियन्मिथ्या न वा, पृथिवी मिथ्या न वेति । एवं वियदादेः प्रत्येकं पक्षत्वेऽपि न घटादौ संदिग्धानैकान्तिकता । पक्षसमत्वात् घटादेः । तथाहि पक्षे साध्यसंदेहस्यानुगुणत्वात् पक्षमिन्न एव तस्य

सिद्धिव्याख्या ।

निश्चितसाध्याभाववति हेतुसंदेहे इव, पक्षादन्यत्र निश्चितहेतुमति साध्यसंदेहेऽपि संदिग्धानैकान्तिकतादेवं रूपे घटादौ संदिग्धानैकान्तिकता स्यात्—इत्याशङ्क्याह—एवमिति । न संदिग्धानैकान्तिकतेत्यत्र हेतुमाह—पक्षसमत्वादिति । तथाच निश्चितहेतुमति सर्वत्र साध्यसंदेहस्य दोषत्वेऽनुमानमात्रोच्छेदापत्त्या पक्षातिरिक्त एव तस्य दोषत्वेन पक्षसमेवाऽदोषतया एवंभूते घटादौ न संदिग्धानैकान्तिकतेति भावः । घटादेः पक्षत्वमेवोपपादयन् तत्र संदिग्धानैकान्तिकतां निराकर्तुं तस्य दूषकतात्थ्यं दर्शयति—तथाहीति ।

गौडग्रन्थानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ननु—असिद्धिचारणायैव धनुमुचितम् । बाधो हि हेत्वाभासो विप्रतिपत्तिप्रयुक्तन्यायप्रयोगाधीनानुमितत्वादेव विरोधी सन् वृषणं, ननु विप्रतिपत्तिजन्यसंशयविरोधी सन्, बाधादीना निश्चयवत्त्वे संशयानुत्पादक्योक्तत्वात् । तदा हि संशयस्याकर्तव्यत्वेन जयव्यवस्थामात्रसिद्धये विप्रतिपत्तेरिवानुमितिसामग्रीमात्रस्य हेत्वाभासादिदोषशून्यस्य प्रतिवादिमिष्टस्य बादिना कर्तव्यतया संशयाविरोधिरनेन बाधस्योद्भावनं व्यर्थम् । अनुमितिसत्करणपरामर्शान्तरविरोधित्वरूपेण हेत्वाभासत्वेन बाधस्योद्भावेन च हेत्वसिद्धेरपि तदुचितमिति—चेन्न । विप्रतिपत्तिकाले हेतोरप्रयुक्तत्वेन हेतुमत्ताज्ञानविरोधिन्या असिद्धेः ज्ञानुपपत्त्यवत्त्वेन तस्य विप्रतिपत्तिर्दोषत्वाव्यवहारात् । नच—पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विप्रतिपत्तौ साध्यस्य विवक्षितत्वाद्धेतो पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन प्रयोज्यतामनुमाय असिद्धादेर्दोषत्वं संभाव्यमिति—वाच्यम्, अनुमानाकाङ्क्षालेन सभासोभादिना वा अन्यथापि हेतोः प्रयोगसंभवात् । वस्तुतस्तु, बाधपदमसिद्धेरप्युपलक्षकम् । विप्रतिपत्तियोग्यन्यायवाक्योक्तहेतोर्दोषस्यापि विप्रतिपत्तिदोषत्वसंभवात् । अतएवाग्रे संदिग्धा

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

विप्रतिपत्तिदूषणत्वात् विप्रतिपत्तिवाल उद्भाव्यते, स्वरूपासिद्धिस्तु न तादृशीति नोद्भाव्यत इत्यत आह—बाधो हीति । उक्तत्वादिति । तथाच बाधो न विप्रतिपत्तिदूषकतयोद्भाव्यत इति भावः । यथाच विषया बाध उद्भाव्यते तयाहु स्वरूपमिद्विरपुद्गावर्णाह—अनुमितितत्करणेति । ननु विप्रतिपत्तिकालेऽनुमिते तत्करणस्य वा बादिनाऽसपाद्यतया तद्विरोधिदोष कथं प्रतिबादिनोद्भाव्यत इत्यत आह—अनुमितिसामग्रीमात्रस्येति । मध्यस्थेन प्रतिवादिना वा ज्ञायमानस्य न्यायप्रयोगमात्रस्येत्यर्थः । अनुमिते तत्करणस्य च मानपदेन व्यवच्छेदः । कथमेतावता विप्रतिपत्तिरालि हेत्वाभास न्यायप्रयोगमात्रस्येत्यर्थः । अनुमिते तत्करणस्य वाऽकर्तव्यत्वेऽपि हेत्वाभासशून्यतासंपादनमावश्यकमित्यत्र दृष्टान्तमाह—तदाहीति । बाधादीना निश्चयकाले इत्यर्थः ।—विप्रतिपत्तेरिधेति । मध्यस्थेनेत्यादि । तदुत्तरमिति शेषः । उद्भावन इति । क्रियमाण इति शेषः । तन् उद्भावनम् । विप्रतिपत्तिदोषव्यवहारविषयएवविप्रतिपत्तिकाल उद्भाव्यः । बाधस्योक्तरीत्या विप्रतिपत्तिविरोधित्वाभावेऽपि तत्समानाकारकानुमितिविरोधितया तत्काल एव ज्ञानसमवेन विप्रतिपत्तिदोषव्यवहारात् तत्काले स उद्भाव्यः । स्वरूपसिद्धेस्त्वनुमित्यविरोधितया न विप्रतिपत्तिदोषव्यवहारविषयतैत्यतो न सोद्भाव्येत्याशयेन समाधत्ते—नेति । ननु स्वरूपमिद्विरपुद्गावर्णाह—अनुमितितत्करणेति । ननु विप्रतिपत्तिकाले हेतुविरोधप्रसङ्गानां वृत्तिविषयत्वस्य अवच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकम्पि हेतोः समवाचक्यमिदानीं स्वरूपसिद्धिज्ञानमिति वाच्यम् । प्रयोग्यमाणस्य हेतोः ब्रह्मतुच्छाधारण्ये व्यभिचारान् तन्मात्र एव हेतुः प्रयोगार्ह इति सामान्यतो ज्ञानसमवेन तत्र स्वरूपासिद्धिज्ञानसमवादिनि भावः ।—अन्यथापि हेतोः प्रयोगसंभवादिति । तथाचावच्छेदकावच्छेदेन निप्रतिपत्तिप्रयोगस्यावच्छेदकावच्छेदेन हेतुप्रयोगान्वाप्यत्वेन न तेन तदनुमानमिति भावः । ननु मध्यस्थेन बादिनो परीक्षापूर्वकमेव कथायाः प्रवेशवत्त्वादनुमानापुराणा सभासोभादिना वा कथायाः प्रवेशाभावादवच्छेदकावच्छेदेन विप्रतिपत्तिस्थले तादृशहेतुप्रयोगस्यावश्यकतया तदनुमानसमवेन तद्विरोधमिद्विरपुद्गावर्णाह—अनुमितितत्करणेति । ननु विप्रतिपत्तिदोषव्यवहारविषयत्वस्य बाधपदवृत्तितया तदुद्भावनम् नितमेवेत्याशङ्क्याह—वस्तुतस्तु । अतएव हेतुदोषस्यापि विप्रतिपत्तिदोषत्वव्यवहारादिव ।—अग्र इति । एवं

दूषणत्वं वाच्यम् । अतएवोक्तं 'साध्याभावनिश्चयवति हेतुसंदेहे एव संदिग्धानेकान्तिकृते'ति । पक्षत्वं तु साध्यसंदेहवत्त्वं साध्यगोचरसाधकमानभाववत्त्वं वा । एतच्च घटादिसाधारणम् । अत एव तत्रापि संदिग्धानेकान्तिकत्वं न दोषः । पक्षसमत्वोक्तिस्तु प्रतिज्ञाविषयत्वाभावमात्रेण । नच तर्हि

सिद्धिव्याख्या ।

वाच्यमिति । अनेन दूषकतास्थल दर्शितम् । अतइति । यतो घटादेरपि पक्षत्वमत इत्यर्थः । ननु—उत्तरीत्या तस्यापि पक्षत्वे पक्षममत्वादिति प्रागुक्तिविरोध इत्याशङ्क्याह—पक्षसमेति । तथाच तदुत्तरे-न्यधासिद्धत्वात् तया पक्षत्वोक्तोपरोध इति ध्येयम् । ननु—तर्हि, प्रतिज्ञाविषयत्वमेव पक्षत्व, तत्र घटे नास्तीति स पक्षातिरिक्त एव, तत्तत्र निश्चितहेतुमति सर्वत्र साध्यसंदेहस्य दोषत्वेऽनुमानमात्रोच्छेदा-पत्त्या पक्षातिरिक्त एव तस्य दोषत्वे सिद्धे घटादेरपि पक्षातिरिक्तत्वात्तत्र संदिग्धानेकान्तिकता स्यादे-

गोडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नैकान्तिके निमित्तपक्षितोपपत्ताशङ्कितम् । अतएवोक्तमिति । प्राधान्यतार्किकैरिति शेषः । नवीनतार्किकैस्तु व्याप्ति-प्राहकतर्काभावे सति साध्याभावपक्षेन सङ्गिधे धर्मिणि हेतुनिश्चयोऽपि व्यभिचारसंशयहेतुतया दोष एव । अतएव 'वह्निरद्विष्टानीश्वर्यधर्मसमवायी दाहजनकवादात्मव'दित्यादि शस्त्रादिसाधकानुमानेषु मणायप्रयोजकत्वमुक्तम् ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेओपाध्यायी ।

वियदादे प्रत्येक पक्षत्वेऽपि न घटादा संदिग्धानैकान्तिकता इति प्रत्येनेति शेषः ।—आशङ्कितमिति । नचानेदानी हेतुविशेषमाज्ञानात्, घटादिव्यावृत्तस्यापि वियत्प्रातिभासिकान्यतरत्वादहेतोः समवाय कच घटादौ संदिग्धानैकान्तिकत्वज्ञानमिति वाच्यम् । घटादिपक्षके घटादिप्रातिभासिकान्यतरत्वाद् हेतुत्व गौरवप्राप्तौ च न चाकाशघटादिपक्षभेदेऽपि साध्यवृत्तान्तयोरव आकाशघटादिप्रातिभासिकरतादिसाधारणस्याप्रयोजकत्वज्ञानहस्य एवमस्य इत्यत्रादे प्रयोक्तव्यत्वमनुयाय संदिग्धानैकान्तिकत्वज्ञानसमवाधिति भावः ॥

मूले पक्षभिने इत्यस्य हेतुमताति शेषः । टीकायाम्—यद्यपि नवीनतार्किकैरिति योचना । दोषएव । व्याप्ति निश्चयविरोधितया अनुमितिविरोधयोपगम्यत इति शेषः । अतएव अनुकूलनकाभावकारणस्य सा याभावाशे सशय रूपव्यभिचारज्ञानस्य नवीने दोषरत्नोपगमादेव । अस्य मणायुक्तम्, दीधितायुक्तम् इत्युभयत्रान्वयः । पक्षधमतापद दृष्टान्ताधम् । तथाच मि यात्वातुमानेऽपि घटादौ संदिग्धानैकान्तिकतादोष एव अनुकूलनकाभावादिति शङ्काभावः । भावना साभावना । ननु विषय पक्षत घटस्य तद्विन्नत्वात् तत्र संदिग्धानैकान्तिकता कथं न दूषणमत आह मूले—पक्षत्वं त्यति । ननु साध्यसंदेहस्य पक्षतापदाधत्व पक्षभिने हेतुमति साध्याभावसंदेहो दूषणमिति व्यवहारात्तुपपत्तिः । साध्यसंदेहस्य साध्याभावसंदेहतया साध्यसंदेहवद्विन्नधामकसाध्याभावसन्देहस्य अप्रसिद्धिरित्यत आह—साध्यगोचरेति । नचैवमपि साध्यनिश्चयाभावरूपपक्षतावद्विन्न साध्यनिश्चयवानेव तद्विन्नकसाध्याभावसंदेहोऽप्यप्रतिद्वय, तस्य तत्र तिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । तथाप्याहार्थतादृशसंदेहस्य प्रसिद्धिसमवात् तस्यापि निश्चयसामप्रतिषेधतया व्याप्तिनिश्चयविरोधितया दोषत्वात् । यद्वा—साध्यसंदेहवत्त्व पक्षत्वमित्यत्र साध्याभावमदेह इत्यत्र च सत्पद ज्ञानसमानार्थकः । तथाच साध्यज्ञानरूपपक्षतावति साध्याभावज्ञानस्य संशयरूपतया न दोषत्वम् । तद्विनेतु तस्य निश्चयरूपतया दोषत्व कृतापतरेऽपि साध्यनिश्चयस्य कृतकोटिनिश्चयतया सद्व्यप्रतिबन्धकतया तदभाववति साध्याभावज्ञानस्य संदेहरूपस्यापि समवातस्य न दोषता । तद्विनेतु साध्यनिश्चयवति हेतुमति साध्याभावाशे आहार्यनिश्चयरूपस्य साध्याभावज्ञानस्य समवातस्य दोषत्वमित्यर्थः । अत्र व्याख्यान अत एव यायुचप्राचीनसमावेन समानार्थस्त्वमप्युपपद्यत इत्यलम् । साध्यगोचरसाधकमानं साध्यनिश्चयः । ननु ताह पक्षभेदे धनितपक्षमत्त घटादे कथमुक्तम् ? अत आह—पक्षसमत्वोक्तिस्त्विति । प्रतिज्ञेति । पक्षमम इति व्यग्रहारे पक्षपत्न प्रतिपादयय उच्यत । पक्षभिने हेतुमति साध्याभावसंदेहो दूषण इत्यत्र तु साध्यसन्देहवचमिति भावः । नच तर्हि । पक्षभिना साध्याभावमन्त्रे दूषणमित्यत्र पक्षत पक्षत समोभय

प्रतिज्ञाविषयत्वमेव पक्षत्वम् । स्वार्थानुमाने तदभावात् । एवं विप्रतिपत्तौ प्राचां प्रयोगाः । चिमर्तं

सिद्धिव्याख्या ।

व-इत्याशङ्क्याह—स्वार्थानुमान इति । प्रतिज्ञाविषयत्वं न पक्षत्वं, स्वार्थानुमाने शब्दप्रयोगरूपप्रतिज्ञाविरहेण पक्षत्वाभावापत्तेरित्यर्थः । साधकवाधकप्रमाणाभाववत्त्वरूपपक्षत्वं तु, स्वार्थपरार्थानुमानसाधारणम् । तत्र घटेऽप्यस्तीति न स पक्षातिरिक्त इति, न घटे संदिग्धानैकान्त्यं दोष इति, वियदित्येव पक्षनिर्देशः । नच—वियन्मात्रस्य पक्षत्वे उक्तविधया घटे संदिग्धानैकान्त्यपरिहारेऽपि घटाविसाधारण्यां ऐकस्यामनेकस्यां वा विप्रतिपत्तौ सत्यां घटादिवहिर्भावेण वियन्मात्रपक्षनिर्देशस्यानाकाङ्क्षिताभिधानत्वेनाप्राप्तकालत्वमिति—वाच्यम् ; पूर्वविप्रतिपत्तौ ब्रह्मण्यध्यस्तक्षणिकत्वादेरधिष्ठानब्रह्मप्रमामात्रनिवर्त्यत्वात्तत्र सिद्धसाधनप्रसङ्गेन, शुक्तिज्ञानादेरपि ब्रह्मज्ञानत्वात्तद्वाध्ये रजतादावेव सिद्धसाधनप्रसङ्गेन च, शुद्धं ब्रह्म वृत्तिव्याप्यमपि नेति मते वियदादेरपि ब्रह्मप्रमान्यवाध्यत्वात्पक्षालाभप्रसङ्गेन चानुपपन्नायां सत्यां घटादिवहिर्भावेण वियन्मात्रपक्षनिर्देशस्याकाङ्क्षिताभिधानत्वेनाप्राप्तकालत्वायोगादिति भावः । अत्रेदं तत्त्वम् । वियदित्येव पक्षनिर्देशोऽस्तु; यत्तु—वियदिति पक्षं निर्दिश्य तत्र मिथ्यात्वसाधने घटादौ संदिग्धानैकान्त्यं इति । तत्र निश्चितसाध्याभाववति हेतुसंदेहे एव संदिग्धानैकान्त्यात् । नच—निश्चितसाध्याभाववति हेतुसंदेहे इव निश्चितहेतुमति साध्यसंदेहेऽपि संदिग्धानैकान्त्यमेव, उभयथापि साध्याभावबद्धवृत्तित्वरूपव्याप्तिमत्त्वसंदेहस्य वृषकताबीजस्थानपायादिति—वाच्यम् ; तथासति प्रसिद्धधूमानुमानादावपि तथाविधसंदेहसत्त्वेन दुष्टत्वप्रसङ्गान् । किंचैवमनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गः । नच—पक्षादन्यत्र तथाविधसंदेहो दोष इति—वाच्यम्, पक्षादन्यत्रेति कोर्थः किं संदिग्धसाध्यवतोऽन्यत्र, किं प्रतिज्ञाविषयादन्यत्र, आहोस्वित्सिपाधयिपाविरहसहकृतसिद्धभाववतोऽन्यत्रेति । नाद्यः । घटादेरपि सन्दिग्धसाध्यवत्त्वेन तदन्यत्वाभावात् । न द्वितीयः स्वार्थानुमानोच्छेदप्रसङ्गान् । न तृतीयः घटादौ तादृशसिद्धभाववरूपपक्षतायाः सत्त्वेन तदन्यत्वाभावादेव, नच—तस्यापि द्यस्तुतः पक्षत्वेऽनुमिलापत्तिः; तत्र हेतुज्ञानदशायामिष्टापादनात् तदज्ञानदशायां च पक्षसात्त्वेऽपि लिङ्गपरामर्शोभावादेव तदभावोपपत्तिः । तत्र पक्षसमत्वव्यवहारस्य प्रतिज्ञाविषयत्वाभावात्तत्रेणोपपत्तेः । नच—एवं पक्षनिर्देशे घटाविसाधारणब्रह्मप्रमेयाद्युक्तविप्रतिपत्त्यनानुगुण्यदोषः, वियदिति पक्षनिर्देशाद्युक्तानुमानस्य तादृशविप्रतिपत्तिजन्यसंशयनिवर्तकनिश्चयाजनकत्वादिति—वाच्यम् ; विप्रतिपत्तेः पक्षपरिमर्दकफलकत्वनियमाभावेन कथाङ्गत्वेनापि स्वीकारसंभवादिति । यत्तु—व्यभिचारसंशयप्रतिबन्धकतावादेपि स पक्षीयस्वारसिकश्चेदप्रतिबन्धक इत्यविवादम् । तथाच व्यभिचारसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वं पक्षताघटकान्यव्यभिचारज्ञानत्वेनैव लाघवात् ; नत्वन्यथा, गौरवात् ; एवंच पक्षसमे व्यभिचारसंशयस्य त्वदुत्तरीत्या पक्षताघटकान्यत्वेन प्रतिबन्धकत्वं स्यादेव—इति । तत्र । संदेहस्यासार्वत्रिकत्वेन तस्य सार्वत्रिकपक्षताघटकत्वासंभवेन सिपाधयिपाविरहसहकृतसिद्धभावस्यैव सार्वत्रिकत्वेन पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्ततया

गौडब्रह्मणन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

‘तत्र व्यभिचारसंशयस्यादृपणत्वे व्याप्तिपक्षधर्मेतानि श्रयसंभवेनाप्रयोजकत्वोक्तेरसङ्गतेः तस्य वृषणत्वमावश्यकमिति दीक्षितानुक्तं यद्यपि, तथापि प्रवृत्ते मिथ्यात्वानुमाने तत्कीणां वक्ष्यमाणत्वेन न दोषः । चिमर्तं विप्रतिपत्तिविशेष्यम् ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

परम् । पक्षगतमत्वं च प्रतिज्ञाविषयभिनत्वे सति साध्यसंदेहवत्त्वमिति भावः ॥ विमतमित्यत्र विषयस्य विरुद्धोभयवोदिकत्वमर्थद्वयमिप्रायेण व्याचष्टे—विप्रतिपत्तीति । तत्तदन्यसंशयत्यर्थः । ननु अवाच्यत्वान्तरं पक्षतावच्छेदकप्रवेशो व्यर्थः ।

मिथ्या, दृश्यत्वात्, जडत्वात्, परिच्छिन्नत्वात्, शुक्तिरूप्यवदिति । नावयवेष्वाग्रहः । अत्र स्थानि-

सिद्धिध्यायः ।

ऽऽश्रयणीयत्वात् । तस्य च पक्षानुव्यवहारेणामिमे घटादावपि सत्त्वेन वियद्वत्पक्षत्वेन तत्र निश्चितहेतुमपि विद्यमानोऽपि साध्यसंदेहो न दृष्यते, अन्यथाऽनुमानमात्रोच्छेदात् । नच—एवमन्याहिंतेऽपि पक्षीयसाध्य-संदेहो दृष्यते न स्यादिति—वाच्यम्, अन्याहिंतेत्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां दूषकत्वेऽपि स्वारसिकस्यातथात्मान । यत्तु—वियदिति पक्षनिर्देशस्य ब्रह्मप्रमेत्यादिनिरुक्तघटादिसाधारणविप्रतिपत्त्यननुगुणत्वेनानुपादेयत्वमेव, नच—प्रमाणोपन्यासः कुलधर्मः, किंतु विप्रतिपत्तिजन्यसशयनिरासपक्षमो निश्चयः कर्तुं शक्यः येन तदादरः स्याद्—इति । तत्र । उक्तरीत्या विप्रतिपत्तिवाक्यस्येवावर्तव्यत्वेन तज्जन्यसंशयवत्त्वात् तन्निरासनिश्चयप्रयोजकप्रमाणोपन्यासावश्यकत्वात् । यत्रेव कथाया समयनन्धानुरोधेन ब्रह्मप्रमेत्यादिविप्रतिपत्तिवाक्यस्य निष्पत्तिस्तत्स्थलीयप्रमाणोपन्यासस्य तदनुगुणस्य कर्तव्यत्वेनावश्यकत्वाच्च, अन्यथा वादिप्रतिवादिनोः समयनन्धानुरोधित्वाभावेनोच्छेदत्वप्रसङ्गादिति ॥ उपपादिता विप्रतिपत्तिमुपसहरन् मिथ्यात्वेऽनुमान प्रमाणयति—एवमिति । विप्रतिपत्तौ सिद्धायामिति शेषः । विमतमिति । मिथ्यात्वतदभावक्रोटिकसशयविषय इत्यर्थः । यद्यप्यस्मन्मते तादृशसशय एव न सम्भवति, तथापि तार्किकादिवरीत्या तादृशसशयमभ्युपेत्य तथा पक्षनिर्देशः कृत इति द्रष्टव्यम् ॥ केचित्तु—ययोर्वादिप्रतिवादिनोः पक्षे स्वसिपाधयिपितसाध्यनिश्चयो नास्ति, कथायाकथाया कथायाचालनमस्ति, तयोः स्वारसिकसशयो न सम्भवतीति तन्मात्रकर्तृकवादिशेषे तथा पक्षनिर्देशोऽत्रामिमतः । पक्षतावच्छेदकयोग्यधर्मान्तरसद्भावेऽपि विमतविषयत्वेन पक्षनिर्देशो बाधसिद्धसाधनाविप्रतिज्ञादोषाणामुद्भावनाहर्त्वज्ञापनाय । तथाहि—न तादृग्विवादीत्येव पक्षनिर्देशो युक्तः । अवच्छेदकस्वीकारेऽस्मदुक्तपक्षप्रवेशापत्तेः । तदस्वीकारे च सगृहीतेनाविशिष्टेनात्मादेरपि ग्रहणापातेन बाधापत्तेः । नापि प्रपञ्च इत्येव पक्षनिर्देशः, प्रपञ्चशब्देन वियदाद्यन्यतमवत्समुदायोक्तो विचक्षादिमिथ्यात्वासिद्धिः । वियदादीनामेवोक्तावच्छेदकाभावेनोक्तदोषात्—इत्याहुः ॥ ननु—विप्रतिपत्तौ धर्मतेवानुमाने पक्षताऽपि ब्रह्मप्रमेत्यादिनेहावच्छेद्यता, अतएवाग्रे प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानेन तस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वमभिमतं, नच—ब्रह्मप्रमातिरिक्तस्य नानापवार्थघटितत्वेन गुरुत्वाद्वाच्यं विमतिरेव पक्षतावच्छेदिका इति—धान्यम्, तस्या लघुत्वेऽपि तुच्छग्रहव्यावृत्तवियदाद्यनुगतत्वरूपविमतिविषयत्वाद्योक्तानुच्छेदकसापेक्षत्वेनोक्तस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वमुचितं, नतु विमतेस्तद्वाधीनप्रहाया इत्याशङ्काह—अत्रेति ।

तोडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नावयवेष्प्रति । 'तत्र पञ्चम्य केचिद्व्ययन्ये यय द्रय' मिति मीमांसकोक्तरीत्या तार्किकमीमांसकबोद्धाता पञ्चम्यवयववादितात्तान् प्रति यथामतमवयवा प्रयोक्तव्या । 'उदाहरणपर्यन्त यदोदाहरणादिक' मिति मीमांसका । उदाहरणोपपन्नप्रापयववादिनो बोद्धा इति भावः । ननु—विप्रतिपत्तिमात्रस्य निवेदो सिद्धसाधनवाधादिकम्, घटादिमात्रविशेष्यकविप्रतिपत्तिनिवेदो प्रपञ्चमात्रस्य मिथ्यावासिद्धिः । तत्राह—स्थनियामक

१ एतन् विमतमिति पक्षग्रहणं न युक्तम्, विमतवत्स्य सशयविषयवरूपस्य विषयतात्वनं सशयवरूपं वा पक्षतावच्छेदकत्वेऽनुच्छेदकवच्छेदेन साध्यसिद्धदृश्यत्वे पक्षकत्वेन साध्यसिद्धावपि सिद्धसाधनमिति मतं शुक्तिरूप्यं सिद्धसाधनं, तुच्छं अणिना वापक्षेति—'याममारुहोक्त परासम् । ग्रहत्वविप्रतिपत्तिविषयत्वं विषयतासं धनं विप्रतिपत्तिरूपस्य वा विमतवत्स्य विवक्षणात् । अपञ्च विषयताया सशयविरहितं विविषेण सशयवषयवशात्वातिरिक्तभावाविषयश्च न विकल्पमिति ब्रह्मादि पराहता । तुच्छवार्त्तापातः ।

यामकनियतया विप्रतिपत्त्या लघुभूतया पक्षतावच्छेदो न विरुद्धः । समयबन्धादिना व्यवधानात्तस्यानुमानकालासत्वेऽप्युपलक्षणतया पक्षतावच्छेदकत्वम् । यद्वा विप्रतिपत्तिविषयतावच्छेदकमेव

सिद्धिव्याख्या ।

सत्त्वं विमतिरनुगतावच्छेदकसापेक्षेति; तथाऽप्यनुमाने लब्ध्या विमत्यैव पक्षतावच्छेद उक्तः । प्रमाणोपन्यासे लघुभूतस्यैवादर्शणीयत्वात् सावयवत्वेन तत्साधितस्य लघुतः कार्यत्वस्य हेतुत्ववत् मिथ्यात्वानुमानेषु कृतस्य तत्त्वेनोपादानं शिष्यं प्रति प्रयोगवैविध्यज्ञापनायेत्यदोष इत्यभिप्रेत्याह—स्वनिग्रामकमिति । धर्मितावच्छेदकतयोपस्थिते यो धर्मः ब्रह्मप्रमेत्यादिरूपः, स्वनिग्रामकस्तन्निग्रयतया तदनतिरिक्तविषयताकयेत्यर्थः । विप्रतिपत्त्येति । विमत्येत्यर्थः । ननु—पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरूपानुमित्युक्तोपपत्तेरिति । धर्मितावच्छेदकतयोपस्थिते यो धर्मः ब्रह्मप्रमेत्याद्यनुगतधर्माश्रयविषयविमतिर्वा पृथिवीत्वजलत्वाद्यनुगतधर्माश्रयविषयविमतिर्वा, पक्षतावच्छेदिका नानुमानकालेऽस्ति; विमतेः समयबन्धसभ्यानुविधेयसंवरणादिना व्यवहितत्वात्, तथाच तस्याः कथं पक्षतावच्छेदकत्वं—इत्याशङ्क्य तावत्ता तस्य विशेषणत्वाभावेऽपि उपलक्षणतया पक्षतावच्छेदकत्वमुपपन्नमित्यभिप्रेत्याह—समयबन्धादिनेति । यद्यप्यनुगतानतिप्रसक्तोपलक्ष्यतावच्छेदकाभावे तस्या उपलक्षणत्वायोगः । भावे वा तस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वमस्तु । आवश्यकत्वात् । नच—तथापि विमतेरभावेऽपि तज्ज्ञानसंभवात् तदेव विशेषणतया पक्षतावच्छेदकमिति—वाच्यम्; तथासति विमतत्वेन ज्ञातं मिथ्येत्येव प्रतिज्ञावाक्यप्रयोगापत्त्या विमतं मिथ्येति तत्प्रयोगानुपपत्तेः; तथापि न तस्या उपलक्षणत्वायोगः । तत्रैव हि अनुगतोपलक्ष्यतावच्छेदकापेक्षा यत्र प्रत्याख्यव्यावृत्तिन्यूनवृत्त्युपलक्षणं यथाकाशगतेषु काकेषु काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इत्यत्र । नचैवं प्रकृतेः उपलक्षणभूताया विमतेर्विषयतासंबन्धेन प्रत्याख्यव्यावृत्त्यन्यूनानाधिकदेशवृत्तित्वात् । नच—अतीतत्वात्कथं तयेदानीं व्यावृत्तिधिरिति—वाच्यम्; व्यावर्तकधर्मज्ञानस्यैव व्यावृत्तिधीहेतुत्वात् कुरुणां क्षेत्रं कुरुणामेवेत्यत्र स्वरूपसंज्ञानस्य व्यावृत्तिधीहेतुत्वदर्शनात् । नच—पक्षतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानरूपपक्षधर्मताज्ञानं न स्यादिति—वाच्यम्; स्वरूपसत्पक्षधर्मताज्ञानस्यैव पक्षधर्मताज्ञानत्वात् । नच—उपलक्ष्यतावच्छेदकासत्वे पक्षतापि कथं वर्ततामिति—वाच्यम्; विषयजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति लक्षणे विषयत्वंनाभिमतं घटादौ स्वज्ञानात्पूर्वं विषयत्वस्याभावेऽपि विषयत्वेनावच्छेदायाः ज्ञानं प्रति जनकतायाः सत्वमिबोपपत्तेरिति भावः । ननु—प्रमाणसोद्देश्यतावच्छेदकविशेषणत्वावगाहित्वरूपनियमबाध एवात्र दोषः प्राप्नोति, अतएव रूपप्रागभावावच्छिन्नघटोरूपवानित्यत्र बाध उक्तः । उपलक्षणत्वे तस्यासंभवात्—इत्यरुच्या पक्षतावच्छेदकस्य विशेषणत्वमेवाभिप्रे-

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नियतयेति । स्वस्याः विप्रतिपत्तेः नियामकं प्रकृतानुमानपक्षतावच्छेदकत्वयोग्यतासंपादकं यद्वा प्रज्ञानान्वयाव्याप्यव्यापिद्विशिष्टविशेष्यकत्वं पूर्वोक्तम्, तेन नियतया विदोषितया; पूर्वोक्तयेति यावत् । ननु—पूर्वोक्तमिप्रतिपत्तेर्मज्ञानान्वयाव्याप्यव्यापिद्विशिष्टरूपेण पक्षतावच्छेदकं निवेशे लाघवाद्वाक्याव्याप्यत्वादिरूपस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वमुचितम् । तत्राह—लघुभूतयेति । तस्मात्पक्षादिरूपलघुरूपविशिष्टयेत्यर्थः । तथाच प्रज्ञानान्वयाद्युक्तत्वेन परिमितपूर्वोक्तमिप्रतिपत्तिविषयकत्वमिति निवेश इति भावः । ननु—उक्तव्याख्यायोरित्यस्य मिप्रतिपत्तिपरिचायकपदस्यतया प्रथमोपस्थितत्वात्तदेव पक्षतावच्छेदकं युक्तम्, तत्राह—यद्वेति । अवच्छेदकमेवेति । भट्टभा-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेखोपाध्यायी ।

शामनातिरिक्त्येन साध्यनिर्देश्यस्येऽपि सुविनियमेन न लिङ्गापनम् । भट्टभारतारिभिः सुप्र । नयम् रजतम् गीता-

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

स्मरते शुक्तिरूप्यादेः सत्यस्य शुक्त्वादायुत्पत्तिस्वीकारात्तदनुयायिना केनचित् यदि तस्य मिथ्यात्वमुच्यते, तद्वा तेन सह विप्रतिपत्तौ तस्यामबाध्यत्वान्तमेव पक्षविशेषणम् ; तथाच न सं प्रति सिद्धसाधनम् । तादृशस्य कस्यचिद्भावेऽपि दृष्टान्तसिद्धये शुक्तिरूप्यादौ मिथ्यात्वस्य प्रकृतानुमानात् पूर्वं प्रसाध्यत्वात् तत्र सिद्धसाधनपारणाय तद्विशेषणं देयमेवं । यदा स्वयच्छेदकापच्छेदेनानुमितिसिद्धिर्दृश्य विप्रतिपत्तिस्तार्किकादिना सह, तदेतरविशेषणे एव देये । तत्राप्य-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

येन तत्र मिथ्यात्वस्याविदित्वादित्यत आह—भट्टेति । स्वीकारादिति । तेन सह विवादे अबाध्यत्वान्तर्गम्यर्थपीति शेषः ।—तदनुयायिनेति । रजतोत्पत्तिस्वीकारमात्रेण तदनुयायिता बोध्या ।—अबाध्यत्वान्तमेवेति । एवकारेणोत्तरविशेषणव्यवच्छेदः । सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेर्दृश्यत्वे सामानाधिकरण्येन बाधस्यादोषतया तद्वारकविशेषणानर्थक्यात् । तथाच तद्विशेषणोपादाने च । ननु तादृशवादिनोऽप्रसिद्धत्वात् तद्विशेषणं धर्ममत आह—तादृशस्येति । तादृशस्य शुक्तिरूप्यमिथ्यात्ववादिनो भट्टास्करानुयायिनः ।—देयमेवेति । ये जगदेव सत्यमिति वदन्ति तान् प्रति दृष्टान्तसिद्धयर्थं शुक्तिरूप्ये मिथ्यात्वं प्रसाध्य तद्विभेदं कचिदपि मिथ्यात्वमेतदनुमानेन साधनीयम् । त्वोद्देश्यसिद्धेरभावेपि तादृशैव तेषां पराजयात् । तत्र च सत्त्वेन प्रतीत्यर्थत्वविशिष्टचिद्विभक्त्यसामानाधिकरण्येन केवलचिद्विभक्त्यसामानाधिकरण्येन वा विप्रतिपत्तौ शुक्तिरूप्ये सिद्धसाधनं स्यादतो बाध्यत्वान्तं देयमेवेति भावः ।—तार्किकादिनेति । येन शुक्तिरूप्यमिमा अपि केचन पदार्था मिथ्याभूताः (केचन स्वाप्रिका मिथ्याभूताः) केचन सत्या इत्युच्यन्ते तेनेत्यर्थः । तेन विवादेऽवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धायेव तस्य पराजयात् तथैव विप्रतिपत्तिरावश्यकत्वादिति भावः । इतरविशेषणे सत्त्वेन प्रतीत्यर्थत्वचिद्विभक्तरूपे । एवकारेणाबाध्यत्वान्तव्यवच्छेदः । तद्वारणीयस्य सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्यावच्छेदकावच्छेदेन अनुमितावदोषत्वादिति भावः ।—देय इति । अन्यथा लुच्छेदब्रह्मणि वा बाधादिति

१ मिथ्यात्वपटकाद्वैलक्षण्यरूपसत्यत्वानुमतौ सदैलक्षण्यानुमतेरपि संभवात् । यदि सद्रूपं स्याच्छेद न शुक्तिगानबाध्यं स्यादिति बाधकतंसंचित्तस्यैकदेशानुमतौ सर्वानुमतिरिति न्यायस्य जागरूकत्वात् । २ अत्र केचिद्—‘चिद्विभक्तस्य प्रातिभासिकताधारणस्य पशुतावच्छेदकत्वे ब्रह्मणि बाधतादवस्थात्वात् धर्मन्यूनसत्ताकावापेक्षया लघुभूतप्राप्तिमत्सत्ताकचिद्वेदस्य विवक्षणीयतया तदप्येव शुक्तिरूप्यसिद्धिसाधनवारणात्प्रथमविशेषणं निरर्थकं, अधिकरणात्मनोऽपि भेदस्य तत्त्वमत्ताकात्वे तु ‘इदं नारजतमिति प्रतीतिसिद्ध्यावधारितरजताधिकरणकारजतमेदस्यापि व्यावहारिकत्वापत्त्या निर्वचनीयवादविरोधापत्तिः । अन्यथा ब्रह्माधिष्ठानकचिद्वेदस्यापि पारमार्थिकत्वापत्त्या धर्मन्यूनसत्ताकत्वविवक्षणेनापि बाधावारणात् । अस्तु वा कथंचित्सिद्धसाधनप्रसङ्गः, तावतापि प्रथमबलेन नोक्तोपचारं, ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यत्वेन कल्पितमिथ्याभूतरजतमादाय पुनरपि सिद्धसाधनप्रसङ्गात् । किंच ब्रह्मप्रमायेन ब्रह्ममात्रविषयकप्रमाविवक्षणे अश्रयासिद्धिः, प्रपञ्चाहं मयं यदे विनाशीति हाननिर्वर्त्तत्वात् । ब्रह्मविषयकप्रमाविवक्षणे च ब्रह्म न क्षणिकमित्यादिज्ञाननिर्वर्त्तक्षणिकत्वध्वंसप्रतियोगित्वाद्वा सिद्धसाधनम् । तत्र यथाकचित्परिहारेऽपि ब्रह्मप्रमान्यवहितपूर्वप्रातिभासिकं सिद्धसाधनम् । स्वजन्यध्वंसप्रतियोग्यज्ञानत्वतादृशाज्ञानप्रयुक्तत्वान्तरसंज्ञेन ध्वंसविशिष्टान्यत्वस्य विवक्षणे तु बुभुक्ष्यतेऽविबाध्यतादेरनह्रीकारेणाश्रयासिद्धिरिति—यद्वन्ति । परंतु—‘इदं चित्रे’ लोकारकप्रतीतिविषयो हि भेदो न शुद्धचित्ति, किंतुहितचिनीति तत्र साध्यत्वान्न बाधप्रसङ्गः । ‘चित्रं चित्रे’ लोकारकप्रतीतिरस्तु ‘यदे न यद’ इति प्रतीतिरिवाहायंरूपा न प्रातिभासिकमपि भेदं साधयेत्, ‘नैह तानास्ति किंचने’ति श्रुतेस्तन्मूलकानुमानजन्यविषयस्य चाहार्यरूपत्वेऽपि श्रुतिबोधितत्वात्प्राप्तसाधनविषयकत्वायेन द्वितीयाभावबोधकत्वेऽपि न विरोधः । एतेन—ब्रह्म चित्रेसादिप्रत्ययेऽपि व्याख्यातः । अस्तु वा प्रातिभासिकचिद्वेदस्यापि प्रमाणविषयत्वं, तावतापि जडत्वनिरक्षिकरणे ब्रह्मानन्दमरसतीभिरुत्थिता चिद्वृत्तित्वरूपानौपाधिकत्वविशिष्टचिद्वेदस्याव विवक्षणाद्वाधवारणम् । एतेनासति बाधवारणार्थं सत्तादात्म्यमप्यावश्यकमिति श्रुतिश्च । एवंच शुक्तिरूप्ये सिद्धसाधनवारणार्थं ब्रह्मप्रमेतिविशेषणमावश्यकमेवेति सिद्धम् । ननु—‘उक्तविशेषणे दत्तेऽपि ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यमिथ्याभूतरजतस्यापि केनचित्त्व्यनर्गभवात् सिद्धसाधनतादवश्यं—इति चेत्, अनेदं प्रष्टव्यं—किमधिष्ठानकः किमारोप्यकश्चात्र भ्रमो विवक्षित इति । तत्र—न तावत् रजतं ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यमिति, रजताधिष्ठानकः ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यारोप्यकश्च भ्रमः संभवति । किंचिद्रूपेणाज्ञातस्य किंचिद्रूपेण ज्ञातस्य वैवाध्याधिष्ठानत्वनिवर्त्तनं रूपस्यानिर्वचनीयत्वात्तालेनानधिष्ठानत्वात् । नच—रजतावच्छेदेन तादात्म्योपरिहितेदमः रजतरादात्म्यावच्छेदेदेतादात्म्यस्य नाध्यासाद्व्यावच्छिन्नस्य चैतन्यस्य ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यत्वात्तेनाज्ञानविषयत्वं शुक्रमिलधिष्ठानत्वसंभव इति—वाच्यम् । रजतावच्छेदेनेदमादित्वादात्म्यारोपं प्रलयपीडमवच्छिन्नचैतन्याश्रितस्य तद्विषयस्य वैवाधानस्य कारणत्वमिति गुरुचन्द्रिकायामुपपादितत्वात् । साम्रस्ये साक्षिण एवाधिष्ठानत्वाच्च न रजताधिष्ठानकोक्तभ्रमसंभवः । किंच—कदावायं भ्रमः, किं बाधतः पूर्वं ज्ञातं

पक्षतावच्छेदकम् । प्राचां प्रयोगेष्वपि विमतमिति पदं विप्रतिपत्तिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभिप्राये-

सिद्धिव्याख्या ।

त्याह—अथवेति । ननु तर्हि—प्राचां प्रयोगे विमतमिति पदप्रयोगः कथं—इत्याशङ्क्याह—प्राचामिति । वस्तुतस्तु—विमतविषयज्ञानत्वं विशेषणतया पक्षतावच्छेदकं; विमतेः समयवन्धादिना व्यवधानेऽपि तद्वदितविषयतावच्छेदकस्य विमतविषयत्वस्याप्यनुमानकालीनत्वेन विशेषत्वयोगात् । नचैवं—विमतत्वेन ज्ञातं मिथ्येति पक्षनिर्देशप्रसङ्ग इति वाच्यं; इष्टापत्तेरिति ध्येयम् । ननु—इदमनुपपन्नं तथाहि—विमतं मिथ्येत्यनुमाने विमतपदेन किं विप्रतिपत्तिवाक्यमभिप्रेतं, किंवा तज्जन्यसंशयः । नाद्यः, विप्रतिपत्तिवाक्यस्य पक्षवृत्तितया पक्षतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः । नच—व्यापारानुबन्धितया पक्षवृत्तित्वमिति—वाच्यं; उक्तरीत्या वादिप्रतिवादिनोः प्राश्निकानां च निर्णयवत्त्वेन ततः संशयासंभवस्योक्ततया संशयरूप-व्यापारानुबन्धितया विप्रतिपत्तिवाक्यस्य पक्षवृत्तित्वायोगात् । विशेषदर्शनहितेषु बाधादिषु केषु चिद्विप्रतिपत्तिवाक्यतः संशयसंभवेऽपि सार्वत्रिककथायामनावश्यकत्वात् । अतएव न द्वितीयः; किंच यथाकथं-चित्संशयविषयत्वस्यातिप्रसक्ततयाऽनतिप्रसक्तस्यैव तस्य पक्षतावच्छेदकत्वे वाच्ये, संशयातिप्रसक्तैश्च विषयानतिप्रसक्तैश्च संपाद्यतया तस्य चानतिप्रसक्तधर्मं विनाऽयोगेन तादृशधर्मस्यावश्यकत्वे तस्यैव सार्वत्रिकतया पक्षतावच्छेदकत्वाश्रयणं युक्तं, ननु काचित्कस्य संग्रहस्य । एतेन—विप्रतिपत्तिवाक्यस्य तज्जन्यसंग्रहस्य वाऽनतिप्रसक्तत्वाय विषयगतानतिप्रसक्तत्वच्छेदकीभूतधर्मान्तरसापेक्षत्वेऽपि यदा यदा तदुपस्थितित्वा तदा तद्वर्माणोपस्थितिरिति नियमाभावात् यदैव विप्रतिपत्तिवाक्यस्य तज्जन्यसंशयस्य बोक्त्रीत्या वस्तुतोऽनतिप्रसक्तस्योपस्थितिः, तदा तेनापि पक्षतावच्छेदकत्वाविरुद्धत्वात् तत्स्थलीयविप्रतिपत्तिविषयत्वं वा पक्षतावच्छेदकमभिप्रेत्य विमतं मिथ्येत्यादौ प्राचां पक्षनिर्देशः । अतएव वक्ष्यति—यद्यपि विमतेरपि नियतविषयत्वायावच्छेदकसापेक्षा; तथापि सावयवत्वसाधितेन कार्यत्वेन पृथिव्यादि-सकृद्वृत्तत्वात्तन्निवृत्तिरिति स्वनिवृत्तिरिति न्यायस्य पक्षतावच्छेदकेऽपि न विरुद्ध इत्यादि—निरस्तम् । वादिप्रतिवादिनोः प्राश्निकानां च स्वारसिकसंशयाभावस्योक्तत्वात् । विशेषादर्शेषु कचित्कचित् तस्य योगेऽप्यसार्वत्रिकतया सार्वत्रिकधर्मान्तरस्यैव संग्रहानतिप्रसक्तत्वसंपादकत्वेनावश्यकत्वे, तस्यैव द्वद्व-च्छेदकताया न्याय्यत्वाच्च । नच—संशयस्य नियतविषयत्वप्रयोजकस्य ब्रह्मप्रमेत्यादिनिरुक्तधर्मस्य तत्संशयापेक्षया गुरुशरीरत्वात्, तत्संशयस्यापण्डवृत्तित्वेन लघुशरीरत्वात्तस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वाश्रयणं युक्त-

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ऽस्तेष्वलीके सत्तादात्म्यस्वारोपसंभवात्, 'यदि पुनः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन' त्यादिमूलानुरोधान् शुक्तिरूप्यादिप्रातीतिकसाधारणस्य सत्तादात्म्यस्य निवेदयत्वादिति—चेन्न । तत्रैव हि सत्तादात्म्याध्यासो यस्य तत्समानकालमध्यासः,

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

स्तत्त्वस्य चित्तादात्म्याध्यासेऽप्रयोजकत्वादिति भावः । ननु प्रातीतिकसत्तादात्म्यव्यावृत्तरूपेणैव सत्तादात्म्यस्य पक्षतावच्छेदकतया न तुच्छसूक्ष्मीत्या पक्षान्तर्भाव इत्याशङ्का मूलविरोधेन परिहरति—यदि पुनरिति । प्रातीतिकध्यावृत्तरूपेण पक्षतावच्छेदककोटौ सत्तादात्म्यस्य प्रवेष्टे प्रातीतिकसत्तादात्म्यवतः शुक्तिरूप्यस्य पक्षान्तर्भावान् पक्षेकदेशे तत्र साध्यासिद्धेरवच्छेदकावच्छेदेन अनुमितां दोषत्वाभावप्रतिपादनविरोधः स्यादिति भावः । अभिमानं निराकृत्य समाधत्ते—तत्रैव हीति । तद्वृत्तेन परिणताविद्याया एव तत्रिष्टतादात्म्यरूपेण परिणाम इति नियमे व्यभिचारमाशङ्कते—

सिद्धिव्याख्या ।

मिति—वाच्यम्; पक्षतावच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकतया गुरुशरीरत्वस्यादोषत्वात् । अन्यथाऽकाशे पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य शब्दाधिकरणत्वावच्छेदकत्वाभावप्रसङ्गादिति चेत् । अत्र वदन्ति—
 'यद्यपि स्यारसिकसंशयो न सार्वत्रिकः, तथाप्यह्यार्यानाह्यार्यसाधारणसंशयमात्रं सार्वत्रिकं संभवतीति तदेव विमतमित्यादौ पक्षतावच्छेदकत्वेन विमतशब्देन विवक्षितम् । नच—तस्यातिप्रसक्ततावारक-
 धर्मान्तरपरस्यावश्यकत्वे प्रथमोपस्थितत्वात्तस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वाश्रयणं युक्तमिति—वाच्यम्; तथापि परार्थानुमाने वादिप्रतिवाद्यङ्गाह्यार्यानाह्यार्यसाधारणसंशयस्य संभवेन पक्षतावच्छेदकत्वसंभवात् तस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वज्ञापनाय विमतमित्येव पक्षस्य निर्देष्टव्यत्वात् । नच—तथा ज्ञापनस्यैव किं फलं, फलाभावाविशेषे च विमतमित्येव पक्षनिर्देशे किं नियामकमिति—वाच्यम्; संशयपक्षतावच्छेद-
 कत्वज्ञापनस्य बाधसिद्धसाधनादिप्रतिज्ञादोषाणामुद्भावनानर्हत्वज्ञापनेन सफलत्वात् । नहि, विमतमिति पक्षनिर्देशे संशयस्य पक्षतावच्छेदकत्वं ज्ञापयितुं शक्यम् । नच—ब्रह्मप्रमेत्यादिनिरुक्तपक्षतावच्छेद-
 कविशिष्टतया तन्निर्देशेऽपि बाधाद्यद्भावनाऽनवसरेण फलतो न विशेष इति—वाच्यम्; तथापि विमतशब्दतः संशयविषयत्वरूपपक्षतावच्छेदकस्य पक्षत्वेन पर्यवसिते प्रपञ्च एव बाधादिप्रतिज्ञादोषाणां
 वारकत्वेन विशेषात्, ब्रह्मप्रमातिरिक्त्यादिनिरुक्तपक्षतावच्छेदकस्य तु पक्षोऽयमङ्गीकृतो नातिप्रसक्तोऽन्य इति पर्यवसिते पक्षे तदोपवारकत्वेनातथात्वात्, निरुक्तपक्षतावच्छेदकशरीरे बाधादिवारकविशेषणस्या-
 वश्यमुपादेयतया गौरवात्, विनापि तद्विशेषणदानं बाधादीनानुद्भावनप्रसङ्गिन्नेव नेति वादिप्रतिवादिनोर-
 न्यतरेणान्यतरं प्रति ज्ञापनसंभवे विशेषणप्रक्षेपणमुखेन तद्व्यापनवैयर्थ्यादिति ॥ ननु—किमिदं मिथ्यात्वं,
 ननु—प्रतियोगित्वेन बाधकज्ञानविषयत्वं विवक्षितमिति न ब्रह्मण्यतिव्याप्तिः । नच—तादृशाभावरप्रति-
 योगित्वमेव मिथ्यात्वमस्त्विति—वाच्यं; अभावप्रतियोगित्वस्य प्रकारत्वलक्षणसंयन्धेन ज्ञानविशेषणतया
 प्रतियोग्यविशेषणत्वात् । ज्ञानस्यैव तद्विशेषणत्वाच्च । अभावप्रतियोगित्वतत्प्रकारकज्ञानविषयत्वयोः घटत्वत-
 त्प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वयोरिव भेदेन, यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे वैयर्थ्यसङ्गानवकाशादिति—चेन्न, शुक्ति-
 रूप्येऽन्याग्नेः । मायाबादिमते आपणस्थरूप्यस्यैव तादृशनियेधप्रतियोगित्वेन धीकाले शुक्त्यादौ विद्यमानस्य
 शुक्तिरूप्यस्य तत्र तादृशनियेधानङ्गीकारेणोक्तलक्षणाभावात् । नापि ज्ञाननिवर्त्यत्वं, उत्त्थाननिवर्त्यपूर्व-
 ज्ञानादाविव सत्त्वेऽप्युपपत्त्या ज्ञानादौ पक्षैकदेशे सिद्धसाधनापत्तेः, घटादावर्थान्तरापत्तेश्च । ननु—स्वस-
 मानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं, नच—अव्याप्यवृत्तिसंयोगादेरिव सत्त्वेऽप्युपपत्त्या पूर्ववत्सिद्धसाध-

गौडग्रह्मणन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

शुक्तिरूप्यादिरूपेण परिणममानाविद्याया एव तन्निष्ठेन सत्तादात्म्यरूपेण परिणममानत्वात्; तथाचालीकरूपेणाविद्या-
 याः अपरिणममानत्वात् नालीकनिष्ठतादात्म्यरूपेण परिणामः । नच—स्फटिकादिरूपेणापरिणममानाया अव्यभिचायाः
 स्फटिकादिनिष्ठम अपाकुसुमादिलोहिततादात्म्यादिरूपेण परिणामदत्तनात् अलीकरूपेणापरिणताप्यविद्या तन्निष्ठेन
 सत्तादात्म्यरूपेण परिणमतामिति—वाच्यम्; तादात्म्यमात्ररूपेण परिणामस्य तथा दृष्टव्येऽपि सत्तादात्म्यरूपेण परि-

लघुचन्द्रिकाया चिट्टलेशोपाध्यायी ।

नचेति । स्फटिकरूपेणापरिणममानाया इति । ननु स्फटिकोप्यविद्यापरिणाम एवेति चेत्, सत्यम् । परन्तु ता
 भूलाविद्यायास्तत्त्वज्ञानमात्रनिवर्त्यताः परिणामः । तन्निष्ठज्वालोदित्यतादात्म्यं तु तन्निष्ठशूलोदित्यतादात्म्याभावादि-
 विषयकत्वाविद्यायाः तत्त्वज्ञानान्वेनापि निवर्त्यताः परिणाम इत्युभयोरैकविद्यापरिणामत्वाभावादुक्तनियमे व्यभिचारो
 दुपारं इति भावः । व्याप्यकोटौ तादात्म्ये सत्प्रतियोगिकत्वं विवेकस्य व्यभिचारमुद्धारति—तादात्म्यमात्ररूपेणेति ।

सिद्धिव्याख्या ।

नार्थान्तरान्यतरापत्तिरिति—वाच्यं; अव्याप्यवृत्तित्वानाश्रयस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमिति निरुच्यमानत्वात् । नच—संयोगात्यन्ताभावस्यापि गुणकर्मावच्छेदेन व्याप्यवृत्तित्वाधिकरणतया, तत्प्रतियोगिनि संयोगे सिद्धसाधने प्राप्ते तद्वारणायाव्याप्यवृत्तित्वानाश्रय इति निषेधद्वयान्तर्भावे सति, आरोपितसंयोगस्यात्यन्ताभावोऽपि संयोगात्यन्ताभावत्वात् अव्याप्यवृत्तित्वाश्रयसंयोगाभाव एवेति तदनाश्रयात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्याभूते आरोपितसंयोगेऽव्याप्तमिति—वाच्यं; आरोपितस्य संयोगस्यात्यन्ताभावस्तु अनारोपितस्य संयोगस्यात्यन्ताभावादन्य एव व्याप्यवृत्तिरिति तदव्याप्त्यनवकाशादिति—चेन्न । नेदं रजतमिति निषेधं प्रत्यापणस्य रूप्यस्यैव प्रतियोगितायां शुक्तिरूप्यादेः स्वसमानाधिकरणनिषे-

गौडब्रह्मनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

गामस्य तदनुयोगिरूपेण परिणममानाविधानिष्टव्यनियमाविधात्वात् । नच—सत्यप्रतियोगिकतादात्म्यस्योक्तनियमस्वीकारेऽपि सदानुयोगिकस्यालीकप्रयोगिकतादात्म्यस्याविधापरिणामत्वमाश्रमिति—वाच्यम्; सद्गोलीकमिति प्रतीत्यभावेनाविधायाम्नादशपतिनामे हेतुत्वाकल्पनात् । अतएव 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुज्ञान्यो विकल्प' इति पातञ्जलसूत्रे शब्द-मात्रजन्यस्यालीकाकारधीरूपविकल्पस्य सद्रूपविषयकत्वरूपं वस्तुज्ञान्यत्वमुक्तम् । अतएव 'प्रमाणविषयविकल्पनिवृत्त्युप' इतिवृत्तिविभाजके पातञ्जलसूत्रे विकल्पात् पृथग्विषययस्योक्तिः । तस्य सद्रूपविषयकत्वेन वस्तुज्ञान्यत्वाभावात् । किंच सत्यप्रतियोगिकतादात्म्यस्य प्रकृते पक्षतावच्छेदके नियतादलीकप्रतियोगिकतादात्म्यमादाय नौक्तदोषाननु-माध्या-दिमते शुक्तिरूप्यादेरलीकतास्वीकारात् 'इदं रूप्यं सदि'त्याकारभ्रमेण सत्र सत्यप्रतियोगिकतादात्म्याधगाहनाम्नाध्वादीन् प्रति न्यायप्रयोगे बाधः सद्रूपद्विलक्षणत्वादिसाध्यस्य तत्राभावात्, नच अव्याप्यत्वान्वितविशेषणेन तस्य वारणम्; अलीकस्य ज्ञानोच्छेदयत्तारूपज्ञानमाध्यमाभावादिति—चेन्न । तन्मते भ्रमस्यासत्यतात्वस्वीकारेणातिवैचनीयरपाल्यनभ्युपगमेन तादात्म्यादिसंबन्धस्याप्यलीकस्यैव भ्रमे भानात्, अनलीकस्य भानस्वीकारे तस्य सद्रूपत्वेन अत्यन्ताभायप्रतियो-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तादृशेति । सदानुयोगिकालिकप्रतियोगिकेत्यर्थः ।—अकल्पनादिति । मानाभावेन तादृशपरिणामस्यैवासिद्धेः अतएव 'सत् अलीकम्, अलीकं सत्' इति प्रतीत्योरभावादेव । शब्दज्ञानानुपाती शशविपाणादिशब्दज्ञानोत्तरभावी; तज्जन्म इति यावत् ।—अतएव चेति । विकल्पस्य निरुक्तवस्तुज्ञान्यत्वादित्यर्थः । अस्योक्तिरित्यन्वाश्रयः । तस्य विषययस्य । "तुष्यतु दुर्जनः" इति न्यायनालीकप्रतियोगिकमदानुयोगिकतादात्म्यनभ्युपेय्य समाधत्ते—किंचेति । उक्तदोषः तुच्छस्य पक्षान्तर्भावेण बाधरूपो दोषः । अलीकतास्वीकारात् शशरत्नादिवदसद्रूपतास्वीकारात् । अयं तत्र साध्याभावे हेतुः । नन्वेवं तत्र सत्तादात्म्यस्योक्तरीत्योरभावात् तस्य पक्षान्तर्भावः, इत्यत आह—इदमिति । अवगाहनादिति । तथान्व शुक्तिरूप्यस्य पक्षतावच्छेदकाम्रान्तत्वमिति भावः । सद्रूपद्विलक्षणत्वं सद्रूपत्वे सत्यसद्रूपद्विलक्षणत्वम् । तत्र असद्रूपे शुक्तिरूप्ये ।—अभावादिति—असद्रूपतासत्त्वादिति भावः । नचेति—वारणमित्यनेनान्वयः ।—अलीकस्येति । ज्ञानसमानविषयकाज्ञानतन्प्रयुक्तस्यान्यतरस्यैव ज्ञानोच्छेदयत्तादिसादिः । यद्यपि नेयं बाधशङ्का युक्ता । यत्र मतद्वये साध्यविरहः तत्रैव हि बाधः । यथा सत्त्वेन प्रतीत्यहंलक्षिद्विभक्त्योरनुपादाने तुच्छे ब्रह्मणि च बाधः । शुक्तिरूप्ये तु माध्यमते साध्यविरहेऽपि स्वमते तत्तालीकतास्वीकारेण साध्यभावात् स्वयमनुमाने तं प्रति तत्साध्यं साधयितुं युक्तमेव । अतएव विषयादिप्रपञ्चेऽसत्यतासाधने परमते न बाधः; तथापि समाधानान्तरस्यापि साध्यादाह—तन्मते इत्यादि । अलीकस्यैवेति । तथाचालीकन्याय्यतत्त्वरूपेण सत्तादात्म्यस्य पक्षतावच्छेदकतया माध्यमते शुक्तिरूप्यस्य पक्षतावच्छेदकान्तरान्ततया न बाध इति भावः । ननु तादृशपरिणामस्यैव सत्तादात्म्यस्य भानस्वीकारे किं बाधकम्, अत आह—अनलीकस्येति । तस्य भ्रमविषयीभूतस्य । विशेष्यत्वं प्रत्ययान्वयिपृथगर्थः ।—अत्यन्ताभावेति । तत्प्रतियोगित्वप्रकारेत्यर्थः । सद्रूपत्वेन सद्रूपत्वापत्त्या । यदसत्यां तृतीयप्रका-

१ संबन्धसामान्येन सत्तादात्म्यस्य विवक्षणात्यतिप्रतियोगितासंबन्धेन वाऽनुयोगितासंबन्धेनैवादिविकल्पपूषणादीनां न्यायभारकरीयाणां नावकाश इति नरनिहंशाक्षिप्रभृतीनां न्यायेनुत्प्रेषणकारादयश्चेति मन्तव्यम् ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

गित्वप्रत्ययानुपपत्तेः अलीकस्यैव तन्मते अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्, रूप्यादेरलीकान्यत्वात्पत्या अधिष्ठानान्यभ्रमप्रतिप-
स्थालीकत्वनियमाच्च सत्स्वरूपस्यैव तादात्म्यस्य तत्र भावे 'अलीकरूप्यादौ' तदनुयोगित्वाभावाद् अलीके रूप्यादिनिष्ठे
तादात्म्ये सप्रतियोगिकत्वस्येव सद्रूपे अलीकानुयोगिकत्वस्याभावात्, सदसतोत्तरपरागाभावात्, शुक्तिरूप्यादौ सप्र-
तियोगिकतादात्म्यानुयोगित्वरूपपक्षतावच्छेदकामात्रेण तत्र बाधोक्त्यसंभवात्, बध्यमाणरीत्या सदसद्विभक्त्यस्य माध्वं
प्रत्यसाध्यत्वेन तं प्रति बाधाभावाच्च । नचैवमपि तन्मते शुक्तिरूप्यादौ साध्यवैकल्यम्; तं प्रति सद्विभक्तित्वादिवक्ष्य-
माणमिध्यात्वस्यैव साध्यत्वात् । ननु—सद्रूपं शुद्धचिदेव, तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं च
तस्यां नास्तीति चिद्विभक्त्यविशेषणं व्यर्थं इति—चेत् । सत्यम् । उक्ताधिकरणत्वनिवेशे चिद्विभक्त्यं न देयम्, तत्प्रतियो-
गिकस्य तादात्म्यस्याधिकरणत्वमात्रनिवेशाभिप्रायेण हेतुम् । ननु—तादृशतादात्म्यस्यापक्षत्वापत्तिः, तस्य स्वस्मिन्-
भावात् तादात्म्ये तादात्म्यान्तरस्यानवस्थापत्या अनङ्गीकारात्—इति चेन्न । घटाद्यंभावस्येव तस्य स्वस्मिन् स्वरूपसं-
बन्धेन वृत्तित्वीकारात्, घटाभावे घटो नास्तीतिवत् सत्तादात्म्यं सदिति प्रतीतेः । अथ घटादिदृश्यमात्रस्य सत्तादात्म्य-
वत्त्वे किं मानमिति—चेत् । शुक्तिरूप्यादेरिदमादितादात्म्यवत्त्वं इव परस्परार्थासादानुभवादिकम् । तथाहि—'इदं
रजतं' मित्यादिभ्रमस्थले 'इदं रजतं जानामि रजतमिदं जानामी' व्याकारद्रव्यानुभवादिदमादिविषयतावच्छिन्नं रज-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

रस्याभावादिति भावः । ननु तादृशतादात्म्यस्य सद्रूपत्वस्वीकारेऽप्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रत्ययानुपपत्तिः कुत इत्यत
आह—अलीकस्यैवेति । तन्मते इति । भूतले घटो नास्तीत्यादौ भूतलेऽपि तस्यालीकस्य घटसंसर्गस्याभावो भासते,
ननु पटस्य । स एव घटविरोधीति हि तन्मतम् । एतादृशनियमे मानाभाव इत्याद्यङ्गा तादृशतादात्म्यस्यालीकत्वे युक्त्य-
न्तरमाह—रूप्यादेरिति । तादृशतादात्म्यस्यानलीकत्वस्वीकारे इत्यादिः ।—आपत्त्येति । तद्व्याजुतोषेनेत्यर्थः ।
—नियमादिति । नियमस्य तेनोपगन्तव्यत्वादित्यर्थः । ननु भ्रमप्रकारस्य अलीकत्वनियमत्तेनोपगम्यते । एवंच
विशेष्यस्यैव सत्तादात्म्यरूपसंसर्गस्य सद्रूपत्वेऽपि न तदङ्गः । अधिष्ठानान्यत्वाविशेषात् लाघवं चेत्तत आह—सद्रूप-
स्यैवेति । अनुयोगित्वाभावादिति । अयंच शुक्तिरूप्यादौ पक्षतावच्छेदकामात्रे हेतुः । अत्र अलीके इत्यतोऽभावा-
दित्यन्तं हेतुः । तत्र च सदसतोत्तरपरागाभावादिति हेतुः ।—तं प्रतीति । तेन प्रपञ्चस्य सन्मात्ररूपस्यैवोपगमेन तं
प्रति सद्विलक्षणत्वमात्रस्य साध्यत्वादिति भावः । अत्रैव समाधाने निर्भरं कर्तुं प्रथमसमाधाने बाधवारणेऽपि दृष्टान्ता-
सिद्धिं शङ्कते—नचेति । वैकल्यमित्यन्वयः । एवमपि तस्य पक्षतावच्छेदकशून्यतया बाधोत्पन्नं (कस्य) संभवेऽपि ।
सत्पदार्थो यदि शुद्धचिद्विशिष्टः स्यात् तदा तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यं (स्या) वच्छिन्नमित्युपपत्तिताधिकरणता चित्तपि
संभवेत्त उक्तम्—सद्रूपं शुद्धचिदेवेति । नास्तीति । स्वस्मिन् स्वविशिष्टबुद्धेरनुदयेन तद्विधायिकायाः स्वस्मिन्-
स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंबन्धाधिकरणतारूपायाः स्वसंबन्धानुयोगिताया अनभ्युपगमादिति भावः । माहेति । एतेन
विशिष्टाधिकरणतारूपानुयोगिताया व्यवच्छेदः । विशिष्टाधिकरणतानियतं अनुयोगितारूपपदार्थान्तरं नास्त्येवेति भावः ।
अपक्षत्वापत्तिरिति । तथाच तत्र मिथ्यात्वाविश्या इतिापत्तिरिति भावः । इदमि रजतस्यैव ब्रह्मणि इदमात्रस्य इदमात्रस्य
तादात्म्येनाप्यस्तथाऽमिर्वैयनीयश्रुत्यातिस्वीकारेणैवमि रजततत्तादात्म्ययोरेव ब्रह्मणि इदमात्रतत्तादात्म्ययोत्पत्तिरनु ।
परंतु घटादिदृश्ये सद्रूपमङ्गणोऽन्यथासात् तत्र सत्तादात्म्ये किं मानमिलाशङ्कते—अथेति । इदमात्रस्य इदमात्र-
मात्म्यस्य । परस्परार्थासादानुभवादिकमिति । परस्परार्थासादः इदमि रजतस्य, रजते चेदमि तादात्म्यस्य विशेषण-
तया य आरोपः तदनुभावादित्यर्थः । यद्यपि प्रतीतिकपदार्थस्य साधिका प्रमात्मिका प्रतीतिरेव; तथापि इदं रजतमिति
प्रतीतेरिदमि रजततादात्म्यावगाहस्यैव इव रजते इदंतादात्म्यावगाहस्यैव सिद्धे इदमि रजततादात्म्यमिव रजते इदंतादा-
त्म्यमपि सिद्धेत्, परंतु तत्रैव किं मानमिलाकाङ्क्षा तदनुभवपर्यन्तानुधावनम् । इष्टान्तेऽपि विवादसंभवात् तं प्रथमं
साधयति—तथाहीति । भ्रमस्थले भ्रमादुपव्यवसाये भातीत्यन्वयः । तत्रापि मानमाह—इदमित्याद्यनुभवादित्य-
त्यन्तेन । तस्य तादृशभ्रमानुव्यवसायस्येत्यादिः । तादृशानुव्यवसायस्य यत् तादृशमाकारद्वयं तस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ।

१ चिद्विभक्त्यं च चित्तोत्पत्तिप्रतियोगिताकभेदवत्त्वम् । तत्र प्रतीयं विवक्षितम् । तेन विशिष्टचिदेदमादाय चिदधिकरण-
कपटभेदे चित्तोत्पत्तिप्रतियोगिताकत्वप्रमादाय वा आनन्दादिब्रह्मण्यं भेदत्वप्रमादाय वा न बोधः; प्रानिभासिकचिदेदमादाय
तु न नाथ इति पूर्वमेव निरूपितम्, चित्तोत्पत्तिप्रतियोगिताकत्वानिवेशेन समानसत्ताकचिदेदमादयविवक्षणे ॥ सामान्यसत्ताकता-
विभक्तिवतात्वेन चिदधिकरणपटभेदमादायामावाचित्करणरूपे बाधनाद्वरूप्यमिति न्यायमाकारतोऽनुपपत्तिः च नापकाय इति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ततादात्म्यादिविषयत्वं रजतादिविषयतावच्छिन्नं इदमादितादात्म्यविषयत्वं च चिद्रूपानुभविनिष्ठं भातीति स्वीक्रियते । एवं 'इदं रजतं रजतमिदं' मिति यत् ज्ञानं तत् मिष्येति बाधकप्रत्ययेन विषयविशिष्टभ्रमस्य मिथ्यात्वावगाहनात् भ्रमस्येव तद्विषयानामपि बाधकधीचाध्यत्वम् । तत्राप्युक्तबाधधीकालेऽपीदमर्थस्य तात्प्राधीमता उपरूपेणाहुत्या प्रदर्श्यमानस्य स्वरूपतः सत्यत्वानुभवात्तस्य व्यावहारिकस्वरूपत्वनिश्चयेन स्वरूपतो मिथ्यात्वनिश्चयेन मिथ्यात्वेन निश्चीयमानतादात्म्योपहितरूपेण मिथ्यात्वनिश्चयः । रजतादितत्तादात्म्ययोस्तु स्वरूपतोऽपि स इतीदमाद्यवच्छेदेन रजतादिकं तत्तादात्म्यं रजतादादेः संसर्गश्च, रजताद्यवच्छेदेनेदमादेस्तादात्म्यमिदंत्वादेः संसर्गश्चेति जायते । भ्रमस्थले भ्रमकाले बाध्यस्योत्पत्तिर्मोकारात्तस्य प्रातीतिकत्वेन भ्रमपूर्वमनियमानत्वात् । ननु—एकेनैव तादात्म्येनेदंरजतयोराकारद्वये परस्परं प्रति विशेषणतया भानसंभवात् तादात्म्यद्वयोत्पत्तौ मानाभाव—इति चेन्न । आकारभेदानुपपत्तेः । आकारो

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

चिद्रूपानुभवनिष्ठं इदंरजतमितीकारकभ्रमव्यपदेशो यः परस्परतादात्म्यापन्नरजताकाराविवाटुलौदमाकारान्तःकरणवृत्तुभयावच्छिन्नचिद्रूपोऽनुभवः तद्विष्टमित्यर्थः । स्वीक्रियत इति । अन्यथा तादृशभ्रमानुव्यवसायस्य तादृशकारद्वयस्यानुभवविद्वत्स्यानुपपत्तेरिति भावः । तथाचानुव्यवसायस्येदंरजतं जानामीत्याकारत्वादिदंविषयत्वावच्छिन्नरजततादात्म्यविषयतावगाहितं, तेन च व्यवसायस्येदंविषयतावच्छिन्नरजततादात्म्यविषयतावगाहितम्, तेन चेदमो रजततादात्म्यवत्त्वमिवानुव्यवसायस्य रजतमिदं जानामीत्याकारकत्वात् रजतविषयतावच्छिन्नेदंतादात्म्यविषयतावगाहितं, तेन च व्यवसायस्य रजतविषयतावच्छिन्नेदंतादात्म्यविषयतावगाहितम्; तेन च रजतस्येदंतादात्म्यवत्त्वं स्थित्यतीति निर्गलितार्थः । आदिपदसंघटीतं मानान्तरं व्युत्पादयति—एवमिति । इदंरजतमिति रजतमिदमिति च यत् ज्ञानमिति योजना । निपातेनेतिपदेन, तादात्म्येन रजतविशिष्टेदं इदंविशिष्टरजतं च परामृश्यवे, इतिपदोपस्थाप्यतादृशविशिष्टद्वयस्य विषयतया ज्ञाने अन्वयः; तदेतदुक्तं विषयविशिष्टभ्रमस्येति । मिष्येति । स्थापयत्वेन प्रतीयमानसर्वनिष्ठैकालिकाऽन्ताभावप्रतियोगीत्यर्थः ।—विषयानामपीति । असति बाधके विशिष्टधर्मिकप्रतीतेर्विषयेऽपि प्रकारवगाहितनियमादिति भावः । धीयाध्यत्यं धीमाह्लासाध्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वम् । अस्य, इतीदमाद्यवच्छेदेनेत्यन्वयः । तादात्म्यद्वयस्य मिथ्यात्वविश्वर्यमाकारद्वयोपादानम् । ननु भ्रमविषयाणां सर्वेषामपि बाध्यत्वे अधिष्ठानस्येदमोऽपि बाध्यत्वादधिष्ठानोऽन्ययोः को विशेष इत्याशङ्क्य तयोर्बाध्यत्वे विशेषेण विशेषं व्युत्पादयति—सत्त्वापीति । बाध्यो भ्रमविषयेष्वपीत्यर्थः । कालेऽपीति । अहुत्वा प्रदर्श्यमानस्येत्यन्वयः । तादृशधीमता उक्तबाधधीमता । स्वरूपतः मिथ्यात्वादात्म्यानुपहितरूपेण । सत्यत्वं(सम्बन्धत्वं)रजतापेक्षया न ब्रह्मवदित्याह—तस्य व्यावहारिकेति । मिथ्यात्वानिश्चयेन तन्निश्चयस्य दुर्घटनया । स्वरूपतोऽपीति । अन्यथा अन्योन्याध्ययप्रसङ्गात् । स इति । इत्यधिष्ठानोऽन्ययोः विशेष इति शेषः । अत्र प्रथमसंसर्गध्वेयान्तं दृष्टान्तः, द्वितीयं दार्ष्टान्तिकमिति बोध्यम् ।—इदमाद्यवच्छेदेनेति । इदमवच्छिन्नचित्तलेख रजततादात्म्यादिकं जायते, नहिदमि चित्तएव सर्वप्रपञ्चाधिष्ठानत्वात् । इदमस्तु तदवच्छेदकतामात्रमिति भावः । भ्रमविषयाणां बाधकधीचाध्यत्वमितीदमाद्यवच्छेदेन रजतादिकं जायत इत्यन्वयात् तादृशरजतादीनानुत्पत्तौ बाध्यत्वस्य हेतुता लभ्यते; सा च कृतं इत्याकाङ्क्षायामाह—भ्रमस्थले इति । विषयतया असाधारण इत्यर्थः । बाध्यस्य भ्रमकाले उत्पत्तिस्वीकारादित्यन्वयः । ननु किमर्थं तदुत्पत्तिः स्वीकार्या, तत्पूर्वं विद्यमानानामेव भ्रमे भानं बाधधीचास्तित्वत आह—तस्येति । प्रातीतिकत्वेन प्रतीतिप्रयोजकत्वेन प्रतीतिसमकारत्वेन । प्रतीतिनिर्वाहात्तुल्योपादुपगम्यमानस्य प्रतीतिपूर्वत्वे मानाभावात् । (प्रतीतिपूर्वं गत्वे मानाभावात्) । नच—प्रतीतिपूर्वमसत्त्वे इन्द्रियसंनिर्वाहसंभवात् प्रतीतेरपि कथं निर्वाह इति—वाच्यम्; अविवाटुलैव प्रतीतेरपि निर्वाहादिति भावः ।—एकेनैवेति । एकस्मिन्नेव उभयानुयोगिकत्वोभयप्रतियोगिकत्वोपगमादिति भावः । यथा एकेनैव संयोगेन षट्पटयोः परस्परं विशिष्टधीः परिगृह्यस्थानस्थले, तथेति बोध्यम् । आकारद्वये । अनुव्यवसायनिष्ठ—इदंरजतं जानामीत्याकारकत्वं, रजतमिदं जानामीत्याकारकत्वेतदुभयमिदम् । “चर्मणि द्वीपिनं हन्ति” इतिवत् मानाध्ययप्रयोजकत्वं सप्तम्यर्थः । तादात्म्यद्वयं इदमवच्छिन्नचित्तदुनुयोगिकरजतप्रतियोगिकतादात्म्यं, रजतावच्छिन्नचित्तदुनुयोगिकेदंप्रतियोगिकतादात्म्येतदुभयम् ।—आकारभेदानुपपत्तेरिति । इदंरजतमिति रजतमिदमिति ज्ञानयोः यौ आकारौ विषयां तयोः भेदानुपपत्तेरित्यर्थः । तादात्म्यस्यैकत्वे तादृशज्ञानद्वयविषयानामविलक्षणत्वादिति भावः । संबन्धप्रतियोगित्वानुयोगित्वानां विशिष्टद्वयविषयता नेति इत्यम् ।

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

हि ज्ञानानां मिथो वैलक्षण्यम् । तच्च विभिन्नविषयत्वरूपं ननु विषयिताविशेषमात्रम्, तथा सति यहिर्विषयमात्रलोपापत्त्या साकारवादापत्तेः । तदुक्तमुदयनाचार्यादिभिः—‘अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धिया’ मिति । अर्थेन ज्ञानादत्यन्तभिन्नेन घटादिरूपेण विषयेणाभिधो धियां विशेषः । निराकारतया ज्ञानधर्मरूपाकारेण घटादिना विषयितास्थानीयेन हीनतया । तथाच घटादिकं विषयितास्थानीयो ज्ञानधर्मो ज्ञानात् भिन्नाभिन्नतया बोद्धव्यं दुष्यते, तथा न; किंतु ज्ञानादत्यन्तभिन्नम्, तथैवानुभवादिति भावः । तथाचेदप्रतियोगिकरजतप्रतियोगिकादात्म्ययोर्भिन्नयोराकारयोरुपसिद्धावश्यकी । किंच ‘इदं रजत’ मित्यादिधीस्थले रजततादात्म्यविषयत्वं इदंविषयत्वेनावच्छिन्नम् । इदंतादात्म्यविषयत्वं च रजतविषयत्वेनावच्छिन्नमित्याकारद्वयं प्रतीयत इत्युक्तम् । तच्च तादात्म्यस्यैकत्वे नोपपद्यते । रजततादात्म्यादिविषयताया इदंविषयतावच्छेदके रजतादिविषयताया अपीदंविषयतावच्छेदे विशेषणत्वाद्विदंविषयताव-

लघुचन्द्रिकाया विडुलेशोपाध्यायी ।

[नवैवैमपि—तत्प्रतियोगित्वापुषहितरूपेण रजतादेः भेदादेव विषयवैविध्यमिति—वाच्यम्; संबन्धप्रतियोगितादीनां विशिष्टबुद्धिविषयताभावेऽप्रामाणिकत्वात् । तत्प्रतियोगिकत्वं विनैव तत्संसर्गताया भानसंभवादित्यत्र व्यक्तीभविष्यति । इदं रजतमिति ज्ञाने एकस्मिन्, ‘इदं रजतं, रजतमिदम्’ इति ज्ञानयोर्वा इदंरजतयोः विषयत्वपक्षे इदमादिस्वरूपसंबन्धरूपाणां तासां स्वरूपत एव संसर्गत्योपगमे च न विषयवैलक्षण्यनिर्वाहः । नाप्येकस्यैव तादात्म्यस्य तत्प्रतियोगित्वानुयोगित्वोपहितरजतयोः भेदेन निर्वाहः । एवं विषयवैविध्याय रजतद्रव्यसंलक्ष्यत्वेन तादात्म्यभेदाया वंद्यकलेनान्योन्याध्यापत्त्या स्वरूपत एव तादात्म्यभेदस्योपगन्तव्यत्वाच्च । (नैवेद्यं इदमादेरनुयोगित्वप्रतियोगित्वयोरेव स्वरूपताभेदोऽस्ति त्वत् आह—एकस्यैवेति ।) एकस्यैव तादात्म्यस्य तयोरेवेदंरजतयोः, कदाचिदनुयोगित्वप्रतियोगित्वयोः, कदाचित् प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः नियामकत्वाभावाच्च न तेषां शिष्टबुद्धिरिति भावः । किंच ऐक्ये एकस्मिन् तादात्म्ये रजतादिप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरापत्त्या रजतादेः स्वस्मिन् स्वविशिष्टबुद्ध्यापत्तेर्वारणाय तत्तत्प्रतियोगित्वविशिष्टसंबन्धानुयोगितायास्तस्याः तद्विशिष्टबुद्धिविषयत्वनियामकत्वस्य च कल्पनापत्त्या गौरवात् तादात्म्यद्रव्योपगम एव लाघवम् । नच—इदंरजतान्यतरस्यैव स्वरूपतो भेदोऽस्ति—वाच्यम्; अनुभवविरोधात् । तादात्म्ययोस्तु विशिष्टबुद्ध्यनुरोधेन कल्पयोः स्वरूपतो भिन्नयोरेव कल्पनेऽनुभवविरोधविरहादिति बोध्यम् ।] ननु विषयाणामविलक्षणत्वेऽपि प्रकाशिताविशेष्यतारूपविषयितावैलक्षण्यदिव्योक्तज्ञानयोर्वैलक्षण्यसिद्धिरित्यत आह—आकारो हीति । मिथोवैलक्षण्यं परस्परभेदाधिक्यः परस्परवृत्तिधर्मः ।—विभिन्नेति । ज्ञानान्तरविषयभिन्नेत्यर्थः ।—विषयत्वरूपमिति । विषयस्यापि विषयितासंबन्धेन ज्ञानसंबन्धित्वादिति भावः । मात्रपदेन विषयव्यवच्छेदः ।—यहिविषयमात्रलोपापत्त्येति । अयं षडोऽयं षट् इत्यादिज्ञानानां मिथो वैलक्षण्याय हि तेषां विषयाः परस्परं भिन्ना षट्पटादिरूपा उपगम्यन्ते । विषयितावितेषानुपगम्य तैरेव ज्ञानवैलक्षण्यसिद्धावत्वं विषयैरिति भावः ।—साकारवादेति । ज्ञानस्य साकारत्ववादेत्यर्थः । नच स बोधातिरिक्तदृश्यत्व इति भावः । अभिन्न इति । अर्थेनैवभेदे वृत्तयेति भावः ।—विषयितास्थानीय इति । एतेन विषयितायास्तन्मतेऽनुपगम उक्तः ।—ज्ञानधर्म इति । तादात्म्येनेति शेषः ।—भिन्नाभिन्नतयेति । अत्यन्तं भेदऽभेदे वा तादात्म्येन धर्ममभिभावानुपपत्तेरिति भावः । तत्र युक्तिमाह—तथैवेति । ज्ञानादत्यन्तभिन्नत्वेनैवेत्यर्थः । प्रकृतसुषंहरति—तथाचेति । विषयस्य ज्ञानवैलक्षण्यरूपत्वे चेत्यर्थः । ननु विभिन्नविषय एव सर्वज्ञानानां मिथो वैलक्षण्यमिति स्वीकृत्यैवैरपि ज्ञाने विषयस्य संबन्धो विषयितारूपो वाच्यः । स च सिद्धान्तिमते तादात्म्यमेवेत्यत्र व्यक्तीभविष्यति । तादात्म्यं चाल्यन्तभेदेऽभेदे वा न घटते । इदमप्यत्र व्यक्तम् । तथाच विषयस्य ज्ञानात् भिन्नाभिन्नरूपत्वेति र्थादमत एव पर्यवसानमिति किं तादात्म्यद्वयेनेत्यत आह—किंचेति । यद्वा—तादात्म्यद्वयानुपगमे ज्ञानद्वयवैलक्षण्यानुपपत्तिरुपपत्ता परस्परभावासरूपस्यैकस्य ज्ञानसाकारद्वयानुपपत्तिमाह—किंचेति । रजततादात्म्यविषयत्वं निरूपितासंबन्धेन रजतविषयताविशिष्टतादात्म्यविषयत्वम् । इदंतादात्म्यविषयत्वं इदंविषयताविशिष्टतादात्म्यविषयत्वम् । एवमत्रेऽपि ।—इत्याकारद्वयमिति । इतिर्हीनो अनुव्यवसायम्याकारद्वयम् । तथा आकारद्वयनिर्वाहमुक्तविषयताद्वयं च ।—नोपपद्यत इति । तादात्म्यस्यैकत्वे इत्यादिः । इदंविषयतावच्छेदं रजतविषयताविशिष्ट-

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

च्छेद्यत्वेन नेदंतादात्म्यादिविषयितावच्छेदकत्वसंभवः, अवच्छेद्ये विशेषणीभूतायामिदंविषयितायामवच्छेदकत्वासंभवात् । नच—‘रजतमिदं जानामी’ त्यादिप्रत्यये रजतादिविषयतावच्छिन्नत्वमिदंविषयतायिशिष्टे तादात्म्यविषयत्वे न भाति, किंतु केवल इति—वाच्यम् ; तथा सति विशेषणविषयत्वे विशेष्यविषयतावच्छिन्नत्वस्यासिद्धापातात् । नहि तदनुभवः प्रत्यक्षः । नच तदसिद्धमेव ; सर्वानुभवसिद्धत्वात् । ननु—आत्मादिभूमादिविषयत्वरजतादिविषयत्वयोः परस्परवच्छिन्नत्वं—इति चेन्न । प्रसिद्धावच्छेदकस्य मूलादेः सवच्छिन्नसंयोगाद्यवच्छिन्नत्वाननुभवेन विषयत्वयोरपि परस्परावच्छिन्नत्वात्कल्पनात् । दृष्टान्तानुसारेणैव कल्पनात् । नच—मूलादिनिष्ठावच्छेदकत्वाद्विलक्षण विषयतन्निष्ठमवच्छेदकत्वमिति—वाच्यम् ; विलक्षणत्वासिद्धेः । मूलादिनिष्ठावच्छेदकताजातीयस्यैवावच्छेदकत्वस्य विषयत्वे अनुभवात् । नियमता हि विषयेषु ज्ञानस्य तादात्म्यम्, नतु वृत्तेराकारण्यसंबन्धः । वृत्तिं विनापि सुप्तादेर्निद्राज्ञाने विषयत्वानुभवात् । अतएव ज्ञानं विदेय, नतु वृत्तिः । तथाचैकवृत्तादिनिष्ठसंयोगतद्भावयोः अग्रमूलाद्यवच्छेदेनैवैकस्यां सर्वव्यवसायात्म्यापस्तचिह्नैः श्रुत्यादिघटादितादात्म्यावच्छेदेन रजतादितादात्म्यतद्भावयोरपपादनार्थमवच्छेदकत्वस्वीकारेण तादात्म्यरूपविषयत्वे मूलादिनिष्ठसंयोगाद्यवच्छेदकत्वजातीयस्य विषयत्वावच्छेदकत्वस्य संभवेन गौरवापादकस्य निष्कणाद्यवच्छेदकत्वस्य यत्तुमदाशयत्वात् । मूलादिनिष्ठावच्छेदकत्ववदेव विषयतन्निष्ठावच्छेदकत्वे अनुभवादिष्यवस्था । अथ—संयोगादेरवच्छेदकतासंबन्धेनोत्पत्तौ तादात्म्यसंबन्धेन मूलादेर्हेतुत्वात् संयोगादेरेव मूलाद्यवच्छिन्नत्वम्, न विपरीतम्, मानाभावात्, विषयत्वयोस्त्वेकमेवापरजावच्छेदकमित्यत्र नियामकाभावात्—इति चेन्न । व्यावहारिकस्येदमादेः स्वावच्छिन्नसंयोगादीं यत् कारणत्वं ह्रूंसं तत् अवच्छेदकतासंबन्धेन स्वावच्छिन्नसामान्यस्वोत्पत्तौ ; तथाच

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

तादात्म्यविषयत्वं तद्विशेषणलादित्वं । नेदंतादात्म्यविषयतावच्छेदकत्वसंभव इति । रजतविषयताया इत्यनुपपन्नं । तथाचेदंरजतं जानामीत्याकारनिर्वाहेऽपि रजतमिदंजानामीत्याकारनिर्वाह इति भावः । अवच्छेदार्थं इदंविषयताविशिष्टतादात्म्यविषयत्वम् । तत्र, विशेषणीभूतायामित्वं । इदंविषयतायामिति । स्वावच्छेदकीभूतायामिति शेषः । अवच्छेदकत्वासंभवादिति । नच—प्रकारतारूपरजतविषयत्व विशेष्यतारूपेदविषयतावच्छिन्नं विशेष्यतारूपरजतविषयत्वं च प्रकारतारूपेदविषयताया अवच्छेदकमिति संभवतीति—वाच्यम्, प्रसारतावशिष्येयतात्वेनातिरिक्तोपाध्यायिना निराकृतंत्वमिति भावः । रजतविषयताया इदंविषयतावच्छेदकत्वासंभवेऽपि इदंतादात्म्यविषयतावच्छेदकत्वं शङ्कते—नचेति । केवल इति । तादात्म्यविषयत्वे रजतविषयतावच्छिन्नत्व भातीत्यनुपपन्नं । अनुव्यवसाये इति शेषः । किन्तु धर्मितावच्छेदकेवलक्षितमुद्देश्युदादिति भावः । विशेषणविषयत्वे इदंविषयत्वे । विशेष्यविषयतावच्छिन्नत्वस्य रजतविषयतावच्छिन्नत्वस्य । तादात्म्यद्वयोपगमे तु नेयमनुपपत्तिः । तादात्म्ययो भेदेन तद्विषयतयोर्भेदात् तत्तन्निरूपितेदंविषयतयो रजतविषयतयोश्च भेदात् । यद्वा तादात्म्यभेदे तत्तत्प्रतियोगित्वानुयोगित्वोपहितरूपेण इदमो रजतस्य च भेदे परस्परविभिन्नमेवावच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयतात्रिकद्वयमाकारद्वयनिर्वाहकमिति नानुपपत्तिरन्योऽपीत्यमे वक्ष्यते । ननु विषयता नाम उचितरूपज्ञानस्य विषयेषु व्याप्यगृह्यताकाशयोऽतिरिक्तसंबन्धः, नतु संयोगजातीय इत्यत आह—विषयता हीति । अतएव इति विनापि मुख्य ज्ञानविषयतासुमवादेव । ननु भाता चिद्रूपज्ञान तादात्म्यं विषयत्वम् नैतावता संयोगजातीयत्वम् । किंच इदंरजतमिति विशिष्टज्ञानविरविषयताया इदंरजतादिनिष्ठाना परस्पर व्यधिकरणानां समूहात्मन्वनतो वैलक्षण्यायावच्छेद्यावच्छेदकभाव उपेयते । संयोगतद्भावयोरुक्तं समानाधिकरणयोरेकस्मिन्श्रेष्ठे संयोगाभावेन सहजतौ विरोधभङ्गनाय स उपेयते । तथाच कथं संयोगावच्छेदकताजातीयत्व विषयावच्छेदकताया इत्याशङ्का परिहरति—तथाचेति । गौरवादिति भावः । श्रुत्यादितादात्म्यावच्छेदेन रजतादितादात्म्यस्य घटादितादात्म्यावच्छेदेन तद्भावस्येति यथाश्रयान्वयत्वमर्थम्, इमानि विषयताहपाणि तादात्म्यानि, विषयावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठत्वात् । विषयताहपाणि तत्संजातीयतावच्छेदकतावन्ति दृष्टव्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठान्यमे वक्ष्यन्ते ।—अनुभवव्यवस्थेति । अनुभवानुशेषात् साधयानवच्छेदकीभूतावच्छेद्यनिरूपितलनियम इत्यर्थः । विषयत्वसंयोगयोर्वैषम्यं शङ्कते—अथेति । हेतुत्वादिति । अन्यथा मूलावच्छिन्नसंयोगाग्रावच्छेदेनोत्पत्तिप्रसङ्गादिनि भावः । यद्यपि रजतादितादात्म्यस्य सर्वदृश्यतादात्म्यापन्नचित्ति घटावच्छेदेनोत्पत्तिवारणयावच्छेदकतासंबन्धेन रजतादितादात्म्यं प्रतीदमादिन्तादात्म्येन हेतुतात्पर्यमावश्यकमेवेति संयोगसाम्यं, तथापि संयोगसत्त्वविकारणतत्तयं यत्र निर्वाहस्तत्र तमादायैव समाधत्ते—व्यावहारिकस्येति । स्वावच्छिन्नसामान्येति । अन्यथा विभागादिकं प्रति पृथक्काङ्क्षताक-
अ. ति. ६

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रजतादितत्तादात्म्ययोरपि तत्तादिदमर्थव्यक्तिमिरवच्छिन्नत्वाच्चयोरुक्तसंबन्धेनोत्पत्तौ तस्यैकत्वादात्म्येन हेतुत्वम्, अन्यथावयविनामपि घटादीनां तन्मध्यस्थजलादिवायुसंयोगाद्यवच्छेदकत्वानुभवात्तेष्वपि तथैव भ्रमविषयावच्छेदकत्वसंभवः, गुणकर्मादीनां तु तादृशहेतुत्वस्याङ्गुस्त्वेषु तद्विशेष्यकभ्रमस्थले विशेषणसंसर्गयोर्विशेष्यनिष्ठावच्छेदकतासंबन्धेनोपत्तौ विशेष्यनिष्ठेन तत्तत्संबन्धेन दोषाणां हेतुत्वं कल्प्यते । एवमवच्छेदकतासंबन्धेन तादात्म्यस्योत्पत्तौ स्वपरिणामाव्यवहितपूर्ववविशिष्टमज्ञानं तादात्म्यभिन्नस्वपरिणामनिष्ठविषयतासंबन्धेन हेतुः । स्वमज्ञानं तस्य परिणामो रजतादिकं तदकारा वृत्तिश्च तदन्यवहितपूर्ववविशिष्टमज्ञानं रजताद्युत्पत्तेरव्यवहितपूर्वक्षण एवास्तीति रजताद्युत्पत्तिक्षण मृदेदमादिविशेष्यतादात्म्य रजताद्यवच्छेदेनेदमाद्याकारमनोवृत्तित्तादात्म्यं रजताकाराविद्यावृत्त्यवच्छेदेनोत्पद्यते । स्वमज्ञानं तत्परिणामो रजतादिकं तदकारा वृत्तिश्च तन्निष्ठा विषयता ईश्वरज्ञानादेरस्तीति सा संबन्धः । स्वपरिणामेभा विनि तादात्म्यादिसंबन्धेन पूर्वमज्ञानस्यासत्त्वात् स्वपरिणामनिष्ठविषयतेत्युक्तम् । विषयतासंबन्धस्य च भाविभूतविषये ज्ञानादेः सत्त्वाद्युक्तविषयतासंबन्धेन भाविन्यप्यज्ञानसत्त्वम् । अतएव 'ज्ञायमानघटत्वरूपं सामान्यं घटवृत्त्यलौकिक-मुख्यविशेष्यतासंबन्धेन प्रत्यक्षं प्रति स्वसमवायितिष्ठविषयतासंबन्धेन भाविभूतनिष्ठेन हेतु'रिति तार्किका वदन्ति । रजतादितत्संसर्गयोरिदमाद्यवच्छिन्नत्वात्तदीयचित्तादात्म्यरूपं विषयत्वमपि तथा, इदमादिविषयत्वावच्छिन्नं च संभवति । इदमादिविषयत्वस्य तु रजतादिप्रतियोगिकतादृशसंसर्गविषयत्वावच्छिन्नत्वे मानाभावात् 'रजतमिद'मिति

लघुचन्द्रिकाया विवृलेशोपाध्यायी ।

एवनापत्ते । रजतादितत्तादात्म्ययोरिति । इदं तादात्म्यं—रजतीयसंबन्धरूपं न तु विषयतारूपम्, तस्येदमाद्यवच्छिन्नस्य रजतादितत्संबन्धयोरित्यादिनाऽनुपदमेव बह्व्यमाणत्वात् । नन्विदमर्थो यत् कस्यचिदवयव तत् तस्य स्यारब्धावयवनिष्ठसंयोगादावुक्तहेतुत्वं ह्यस्ति, यत् तु घटादिरूपोऽन्यावयवो इदमर्थस्तत् घटावयवावच्छिन्नसंयोगाद्यप्रतिष्ठा घटादीनामुक्तहेतुत्वं न ह्यस्तिमत आह—अन्यावयविनामिति । तन्मध्यस्थजलादिवायुसंयोगेति । तन्मध्यस्थजलादीनां वायुना संयोगेत्वं ।—अवच्छेदकत्वानुभवादिति । जले घटवायुसंयोगो नान्यत्रेति प्रतीते स्वसमवायवयवानामिव स्वसमवायिसंयोगिनामपि स्वसंयोगादाववच्छेदकत्वमिति भावः । तेष्वपि अन्यावयवविषयि । तथैव ह्युक्तकारणतावलेनैव । गुणकर्मादीनामपि महाकालनिष्ठकालिकसंबन्धावच्छिन्नगुणलाघाधिकरणतावच्छेदकत्वात्, तादृशहेतुत्वं ह्यस्तिमेवेति सूचनायाहस्तत्वेऽपीत्यपि शब्दः । तद्विशेष्यकेति । गुणादिविशेष्यकेत्यर्थः । तत्संबन्धेनेति । अवच्छेदकतासंबन्धेनेत्यर्थः । आश्रयतासंबन्धेनेति वा । विशेष्यपदद्वय विशेष्ये कार्यकारणयोः सत्त्वसूचनाय ।—दोषाणामिति । यद्यपि विशेष्यस्यैव तादात्म्येन हेतुता वक्तुं शक्यते, तथापि भ्रमे तद्विषये न दोषाणां हेतुत्वस्य ह्यस्तत्तात् दोषपर्यन्तात्तु धावनम् । तन्मृदेवमपि रजतमिदमित्याकारे रजतादिरूपविशेष्य इदमादिरूपविशेष्यतादात्म्यावच्छेदकं सिध्यति । तत्र च रजतादे भ्रमपूर्वमसिद्धतां शोकादीत्या कार्यकारणभावेन न निर्वाहः अज्ञानस्य चानादितया भ्रमपूर्वमेव रजतावच्छेदेनेदतादात्म्योत्पत्तिः स्वादिलतत्तां योऽपूर्वसर्वशिष्य कारणतावच्छेदकमुपात्तमिति ध्वनयनाह—अव्यवहितपूर्वक्षण एवेति । इदमादिविशेष्यमिति । विशेष्यत्व इदं रजतमित्याकारमाश्रित्य स्वरूपकीर्तनमात्रम् । ईश्वरेति । विषयताया स्वीयत्वानिवेद्यादिति भावः (स्वीयत्वानिवेचो बीजमाह) अधिष्ठाननेवाज्ञानविषयो नलभ्यत्वमिति बोध्यम् । ननु तादात्म्यमेव जनकतावच्छेदकसम्बन्धोऽस्तित्यत आह—स्वपरिणाम इति । भाविनीति हेतुगर्भम् । उक्तमिति । तादात्म्यरूपाया ईश्वरज्ञानविषयताया अपि भाविन्यसमवाया विषयताया तादात्म्यभिन्नत्वविशेषणोपादानमिति चेत्तिदाह । एव चांशेश्वरज्ञान मायावृत्ति तदीयाकाराद्यसंबन्धो विषयतेति बोध्यम् ।—परंतु रजतादितत्तादात्म्ये इदमादितत्तादात्म्यावच्छेदकत्ववारणाय तादात्म्यभिन्नत्व स्वपरिणामविशेषणमिति वदन्ति । ननु भाविन्यज्ञानमपि कथं तिष्ठति विषयतायास्तत्र दुर्बलत्वादित्यत आह—विषयतासंबन्धस्येति । ज्ञानादे विषयतासंबन्धस्येति योजना ।—उक्तेति । स्वपरिणामनिष्ठेत्यर्थः । ननु इदमवच्छिन्नचिद्विद्याधिष्ठाननिष्ठयो रजततादात्म्यरूपतत्संबन्धयोरिदमवच्छिन्नत्वस्य सिद्धावपि रजतादिविषयताया इदं विषयतावच्छिन्नत्वमपिदमत आह—रजतादीति । तदीयं रजततत्संसर्गीयम् । चित्तादात्म्यरूपं वृत्त्यवच्छिन्नचिदप्रज्ञानतादात्म्यरूपम् । तथा इदमवच्छिन्नम् । यस्य वस्तुनो यदवच्छिन्नत्व तत्संबन्धस्यापि तदवच्छिन्नत्वमनियमात् । अतएव कपितथोपाधेरभावावच्छिन्नत्वात् तदीयसंबन्धस्य समवायरूपस्य तादात्म्यरूपस्य चाऽप्रायवच्छिन्नत्वमिति वदन्ति ।—संभवतीति । तस्येदमवच्छिन्नत्वात् । यस्य यदवच्छेदकत्व तत्संबन्धस्यापि तदवच्छेदकत्वमनियमादिति भावः । एवंच इदं रजतमित्याकारनिर्वाह इति बोध्यम् । इदमादिविषयत्वस्येति । इदं रजमित्याकारनिर्वाहवस्येत्यादि ।—रजतादिप्रतियोगिकेत्यादि । अस्यापि तादृशकारनिर्वाहक्येत्यादि । मानाभावादिति । तत्रिवाद्यकार्यकारणभावविर-

गौडनखानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

द्वितीयाकारसिद्ध्यर्थं रजतादितद्विषयत्वावच्छेदेन तादात्म्योपपत्तिः स्वीक्रियते । तस्य च तादात्म्यस्येवमादिप्रतियोगि-
त्यसिद्ध्ये प्रतियोगितासंबन्धेन तादात्म्यस्थोत्पत्तौ स्वाध्यायतावच्छेदकत्वसंबन्धेनोक्ताज्ञानस्य हेतुतान्तरं कल्प्यते ।
तथाच भ्रमपूर्वसिद्धं यदिदमादिकं तद्विषयत्वं च तदेव रजतादौ तत्तादात्म्ये तयोर्विषयत्वे च तादृशपहितरूपेणावच्छे-
दकम् । यत्तु भ्रमकाले इदमर्थस्य तादात्म्यं तद्विषयत्वोपहितमिदमादिकं च जायते यच्च तयोर्विषयत्व, तानि तदु-
पहिततादृशरजतादिनावच्छिद्यन्ते । एवञ्च मूलसंयोगादीनामिव परस्परानवच्छिन्नत्वनिवमो न व्याहृतः, न वा पर-
स्परभिन्नसर्वविषयकत्वरूप आकारयोर्भेदनिवमो व्याहृतः । 'इदं रजतं' मित्याकारे तादृशावच्छेद्यावच्छेदकयोरैव भावेन
जायमानस्य रजतप्रतियोगिकतादात्म्यस्य प्रतियोगित्वोपहितरजतस्य तदनुयोगित्वोपहितेदमर्थस्य च भानात् । 'रजत-
मिदं' मित्याकारे तु जायमानस्येदमर्थप्रतियोगिकतादात्म्यस्य प्रतियोगित्वोपहितेदमर्थस्य तदनुयोगित्वोपहितरजतस्य
चावच्छेद्यावच्छेदकतया भावेनाकारद्वयविषयाणां मिथो भिन्नत्वात् । नच—इदमाद्यवच्छेदेन जायमानतादात्म्यस्य
रजतादौ प्रतियोगितासंबन्धेनोत्पत्त्या तत्रोक्तसंबन्धेनाज्ञानस्याभावात् व्यभिचार इति—वाच्यम्, रजतादेरुक्तादा-
त्म्यस्य प्रतियोगिताभावेऽपि रजतादिसमगंतया भानसमभवात् । नहि विशेषणविशेष्ययोः सत्सर्गप्रतियोगिगानुयोगित्वे

लघुचन्द्रिकाया चिह्नलेशोपाध्यायी ।

हादिति भावः । इदमवच्छिन्नचिदनुयोगिकरजतप्रतियोगिकतादात्म्यनिर्वाह्यतादृशविषयताभ्यां द्वितीयाकारमित्यसमभवा-
दिति शेषः । तादात्म्यस्य तादात्म्यान्तरस्य । ननू कान्क्षानरूपकारणयत्नाद्रजतावच्छेदेन तादात्म्योपपत्तिर्नाहेऽपि
तादृशतादात्म्यस्येदमर्थप्रतियोगिकत्वे किं नियामकमत आह—तस्य चेति । स्व अज्ञानं तदाध्यायता इदमवच्छिन्नचित्तं
तदवच्छेदकतया इहमि सत्त्वात् तत्र प्रतियोगितासंबन्धेन तादात्म्यसिद्धिः । तथाच तादात्म्यद्वयोपगमे च । अत्र
मूलसंयोगयोः परस्परानवच्छिन्नत्वनिवमयात् मूलसंयोगलायीनां परस्परानवच्छिन्नत्वनिर्हितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वनि-
वमोऽपि वर्तते । तथाच भ्रमपूर्वमदिरिदमादिकरूपेण रजताद्यवच्छेदकत्वे भ्रमकालोत्पन्नतादात्म्योपहितेदमर्थ इत्येवैव
रूपेण रजताद्यवच्छिन्नत्वे चोपगम्यमाने रजताद्यवच्छेदेदमर्थतादात्म्यरूपोपाधिभेदात् भेदेन प्रथमनियममागतेऽपि रजताद्य-
वच्छेदकतावच्छेद्यतावच्छेदकत्वेनैवोक्तद्वितीयनियमभक्तं स्यादतउक्तम्—तादृशपहितरूपेणेति । रजतादिरुपेतुपा-
ध्युपहितरूपेणेत्यर्थः । रजतोपहित इदमादिकं रजताद्यवच्छेदकं, तत्तादात्म्योपहितं च तादात्म्यावच्छेदकमित्यासीति यावत् ।
इदमिष्टावच्छेदकताया रजतोपहितं तादात्म्यसंबन्धेनावच्छेदकम्, उपाधे स्वविषयान्वयिनाऽनन्वयेनावच्छेदकरोदायनि-
वेद्याह न रजतादिरस्य तादृशावच्छेदकतावच्छेदकताप्रति । नचैवोपहितरूपेणैव सर्वत्र प्रत्यवच्छेदकत्वमस्तिस्ति वाच्यम् ।
एकसैव रूपेण नानेकावच्छेदकतेति नियमसत्त्वे तस्याभ्यासमात्राय विनिगमनाविरेणे सर्वपादार्थेनावच्छेदकतावच्छेदक-
तावारणाय च तत्तदुपहितरूपस्य तत्तदवच्छेदकतावच्छेदकत्वानुसारा (नुसरणा)दिति बोध्यम् । भ्रमपूर्वसिद्धा-
दिदम तत्तालीनस्येदमो भेदकमाह—तत्प्रतियोगित्वोपहितमिति । इदं रजतमित्याकारे भासमानरजताद्रजत-
मिदमित्याकारे भासमानरजतस्य भेदकमाह—तदुपहितेति । तादृशतादात्म्यादिनोपहितमित्यर्थः । एवंच—आकार-
द्वये भासमानेदमर्थलोपाधिभेदेन भेदाश्रयणं च । नन्विदमर्थभेदोपगमेनैव तादृशप्रतियोगिनिर्वाहे रजतादेरुपुपाधि-
भेदेन भेदाश्रयणं व्यर्थं अत आह—नचा परस्परभिन्नेति । एव चेदप्रतियोगिनिर्वाहार्थं रजतादेरपि भेद आद्यस्य
दिति भावः । आकारयोः ज्ञानमिलापकविभिनानुपूर्वकसन्द्वयो । एवञ्च भिन्नसर्वविषयकत्वमित्यत्र विषयता-
व्यापाररूपः । यद्वा—आकारयोः भिन्नानुपूर्वकशब्दाभिलापप्रत्यययोः । तदभिलाप्यत्व च तन्मन्त्रशब्दबोधसम्पान-
विषयकत्वम् ।—इदंरजतमित्याकारे । अभात्मकप्रत्यये इति शेषः । तादृशावच्छेद्यावच्छेदकयोः रजतादिह्पा-
वच्छेदेदमादिह्पावच्छेदकयोः भावेन भानसावश्यकतया । भानादित्वान्नयः । इदंरजतमिति शब्दजबोधे तथैव
भानादिति भावः । अवच्छेद्यावच्छेदकतया । रजतान्वयि भानान्वयिताश्रयत्व तृतीयार्थः । प्रतियोगितासंबन्धेन तादा-
त्म्यं प्रति स्वाध्यायतावच्छेदकत्वसंबन्धेनाज्ञानस्य हेतुताया व्यभिचारमाशङ्कते—नचेति । उत्पत्त्येति । अन्यथा तत्प्रति-
योगिभूतसर्गविषया तद्भानासमभवादिति भावः ।—अज्ञानस्याभावादिति । स्वोत्पाद्य रजतादिकं नाज्ञानस्याश्रयतावच्छे-
दकं, आत्माश्रयपर्यवसानप्रसङ्गात् । नच—अनादि रजतोपादानाज्ञानस्य जन्यमिदमादिकमपि कथमाश्रयतावच्छेदकम्,
तथा सति तत्पूर्वं तदाश्रयतया निरवच्छिन्नचित्रिलप्रसङ्गादिति—वाच्यम्, तत्पूर्वं तदुपादानमूलाविषयाया एव जन्यत्वेन
तूत्पादानाश्रयतावच्छेदकत्वसमभवादिति भावः । ननु रजते तत्प्रतियोगिताभावे कथं तत्ससर्गतया तादात्म्यभानम्,
रजतससर्गतया तादात्म्यभावे विशिष्टयुद्धं सगर्गप्रतियोगितानुयोगित्वोर्विषयतया रजते तत्प्रतियोगित्वभावेन रजते
तत्प्रतियोगित्वसावश्यकत्वादित्यत आह—नहीति । विशेषणे प्रतियोगित्वं, विशेष्ये अनुयोगित्वं । नन्वेव इदंरजतसि-

गोडप्रह्लाणन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

विशिष्टबुद्धोर्विषयौ, येनानुभववलादेव तयोस्ते सिध्यत । अथवा रजताद्यवच्छेदेन जायमानतादात्म्यस्यापि नेदमादिप्रतियोगित्वम्, किन्तु तत्संसर्गतया भानमात्रमते न तादृशकार्यकारणभावाभावेऽपि क्षति । चस्तुतस्तु दोषादिघटिता सामर्थ्येव रजतादिप्रातीतिकप्रतियोगिकतादात्म्ये नियामिका, व्यावहारिकप्रतियोगिके प्रातीतिके तादात्म्ये च अज्ञानाश्रयतावच्छेदकत्वं नियामकम् । ननु—‘रजतमिदं’मित्याकारमिदमेव इदमादितादात्म्योत्पत्तिस्वीकारो व्यर्थ, इदमादिसंसर्गोत्पत्त्यापि तादृशकारसिद्धे—इति चेत् । तादृशकारे तादृशस्य संसर्गस्य तादात्म्यस्य वा भावमित्यत्र निगमकाभावात् । तस्मादस्यो संसर्गाविव धर्मिणोस्तादात्म्ये अपि प्रातीतिके जायेते । तयोरिव तयोरपि सप्रतियोगिकतया प्रतीयमानत्वात् बाध्यत्वानुभवाच्च । एतेन ‘इह रजत ने’ इति बाधस्य बाध्य रजतमेव, नतु तदप्रतियोगिकतादात्म्यम्; तथाच भ्रमपूर्वसिद्धिं यदिदमादितादात्म्यं तस्यैव रजतादिविशेषणं प्रति संसर्गतया भान—इत्यपास्तम् । रजतादिप्रतियोगिकतादात्म्यत्वेन प्रतीतेर्बाध्यत्वानुभवस्य च रजताद्यप्रतियोगिकतादात्म्येनाभिन्याहात् । नहि विशेषणविशेष्ययोः संसर्गप्रतियोगित्वानुयोगित्वेन न भासेते इति धत्तुं शक्यते । घटभूतलादिनिष्ठयोर्वृत्तिज्ञानीयविशेषणताविशेष्यतयोर्भासमानवैशिष्ट्यीयभासमानप्रतियोगित्वानुयोगित्वस्वरूपत्वादवच्छेदवाच्यच्छेदभावापत्तिश्चेत्यतादात्म्यरूपयोर्विशेष्यताविशेषणतयोश्चिदपज्ञान एव स्वीकारेण वृत्तौ स्वीकर्तुमशक्यत्वात् । ननु—तथापि रजतादिरूपवचनसन्निकर्षेण

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

स्वाकारे भासमानतादात्म्यसंसर्गप्रतियोगिताया अपि इदमि भानाभावेनानुपगमसम्भवेन तत्र तन्निर्वाहकोक्तहेतुतात्पर्यत्वं व्यर्थमित्याह्वादिप्रतिपादयत्या परिहरति—अथंचति । ननु संसर्गप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्विशिष्टबुद्धिविषयत्वस्यानुपदव्यवस्थापनीयतया भ्रमविषयसंसर्गभूततादात्म्यप्रतियोगित्वस्येदम्यावश्यकतया तथिर्वाहकोक्तहेतुताया रजते उक्तरीत्या व्यभिचारो दुर्वार इत्याह्वा परिहरति—चस्तुतस्त्विति । दोषादिघटितेति । विशेष्यनिष्ठावच्छेदकतासबन्धेन रजत तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यं च प्रति तन्निष्ठावच्छेदकतासबन्धेन दोषाणां हेतुत्वस्योक्तत्वाद्भजते तत्सबन्धप्रतियोगिकत्वस्य कार्यतावच्छेदकपटव्यतया उत्पत्तिनिर्वाहदिति भाव ।—यद्वा प्रातीतिकनिष्ठप्रतियोगितासबन्धेन तादात्म्यं प्रति स्वजन्यप्रकारनिष्ठविषयतासबन्धेन दोषाणां हेतुत्व, कार्यतावच्छेदके निष्ठान्तनिवेशात् व्यावहारिके इदमि न व्यभिचार इति भाव । नियामिका प्रतियोगितासबन्धेन तदुत्पत्तिप्रयोजिका । एव नियामकमित्यत्रापि ।—व्यावहारिकप्रतियोगिकेइति । व्यावहारिकनिष्ठप्रतियोगितासबन्धेन तादात्म्यं प्रति स्वाध्यायवच्छेदकतासबन्धेनाज्ञानस्य हेतुत्व निष्ठान्तनिवेशात् रजते नेकरीत्या व्यभिचार इति भाव ।—इदंत्वसंसर्गोत्पत्त्येति । नच—रजतमिदमिति वाच्यस्य तादात्म्यसबन्धेनेदंप्रकारकबोधजनकस्यैदत्त्वप्रकारकबोधजनकतयैदत्त्वप्रकारकज्ञानस्य तादृशकारत्वासमवादिस्त्वसंसर्गात्पत्तिरिति चित्करीति—वाच्यम्, तादृशवाच्ययोः धर्मिपारतन्त्र्येणैदत्त्वप्रकारकतयैदत्त्वप्रकारकज्ञानस्यापि कथंचित्तादृशकारकत्वसम्भवात् । अन्यथैदत्वादिप्रकारकज्ञानाकारस्य सुविशेषस्य दुर्लभत्वापत्ते । अत एवैदत्त्वव्यवत्वादि-साध्यकप्रतिज्ञाया इव इव्यमिति रीत्यैव साम्यनिर्देश इति भाव । धर्मयोः इदत्वरतत्वयोः । संसर्गौ स्वरूपसमवायी । धर्मिणो इदंरजतयोः । प्रातीतिके मिथ्याभूते । उत्पत्तौ प्रतीयमानत्वं हेतु । मिथ्यात्वे ह्युपाध्यत्वानुभव ।—सप्रतियोगिकतयेति विशेषणयोः तादात्म्यप्रतियोगितासिद्धये ।—तस्यैवेति । तथाच रजतप्रतियोगिकतादात्म्यं व्यर्थमिति भाव ।—रजतादिप्रतियोगिकतादात्म्यत्वेनेति । संसर्गप्रतियोगित्वादे विशिष्टबुद्धिविषयमत्वादिति भाव ।—वाच्यत्वानुभवस्य चेति । विषयविशिष्टभ्रमस्य मिथ्यात्वप्रत्ययेन रजतप्रतियोगिकतादात्म्यत्वावच्छिन्नापि रूपविषयस्यापि मिथ्यात्वावगाहनस्योक्तत्वादिति भाव ।—यद्वा तस्येत्यादि । व्यधिकरणसबन्धेन रजताप्रतियोगिकतादात्म्येन रजताभावस्य केवलान्वयित्वेन मिथ्यात्वापटवत्वादिति भाव ।—अनिर्वाहादिति । अनिर्वचनीयत्वातिवादिभिरस्मान्मिरन्यथाख्यातेरनुगमादिति भाव । ननु संसर्गप्रतियोगित्वानुयोगित्वे विशिष्टबुद्धौ न भासेते इति वक्तुं शक्यते । तत्र तद्भावेन युक्त्यभावादित्याह्वा परिहरति—नहीति । तत्र तद्भावे युक्तिमाह—घटेत्यादि । प्रत्युगेति भासमानत्वानुपादाने घटभूतलघुयोगा इति समूहालम्बनेऽपि घटभूतलघुयो परस्पर विशेष्यविशेषणभावापत्तिर्विध्या । नन्ववच्छेदकीभूत ज्ञानविषययोस्तादात्म्यं विशेष्यता, अवच्छेद्यभूत तु तत्र प्रकारता, तथोक्तं वृत्तिज्ञाने उपगमे प्रतियोगित्वादिभावेन बोध्यं इत्यत आह—अवच्छेदकेति । ननु वृत्तेरपि ज्ञानत्वे चिद्वपुज्ज्ञाने एवेति बोध्यमाग्रह इत्यत आह—चेतन्यस्येवेति । वृत्तौ ज्ञानव्यवहारस्तु ज्ञानवच्छेदकतयौपचारिक इति भाव ।—अशक्यत्वादिति । वृत्तिर्हन्त करणस्य परिणाम, तथा च सह घटभूतलादेर्भावस्यवाचयविभावादि नाप्यप्यक्षाधिष्ठानभाव, अतो न तादात्म्यं सम्बन्ध । नापि सयोगादिक, गुणादिषु तदसम्भवात् । अतो वृत्तिविशेष्यतादिकमुक्तह्यनेवेति भाव । भ्रमस्य रजतमिदं

गौडप्रधानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

प्रत्यक्षे विपयीभवतो विदोषणत्वमेव नतु विषयत्वं; अपनीतं विशेषणतयैव भावीति नियमात्—इति चेन्न । अपनयस्य सिद्धान्ते प्रत्यक्षविषयत्वानियामकत्वादुक्तनियमस्याभावात् । परमते तद्भावेऽप्यलौकिकविदोषणतायामेव तस्य नियामकत्वात् । लौकिक्यां च विदोषणतायामिव विदोष्यतायामपि दोषाणामेव बाधविदोषाभावादिसहृत्तानां नियामकत्वात् । ननु—रजतस्याप्यासे स्वीकृते तत्तादात्म्यस्यापि अध्यास आवश्यकः, स एव कुतः, रजतत्वादिधर्मस्यैव संमर्ग आरोप्यते; तावतैव प्रतीतिबाधयोरपपत्तेः, किमिति रजततत्तादात्म्ययोरध्यास उच्यते—इति चेन्न । रजतस्योत्पत्तिं विना रजतत्वमत्र साक्षात्करोमीति प्रत्ययानिर्वाहात् । देशान्तरस्थरजते मनोवच्छिन्नचित्तादात्म्याभावेन तद्वतरजत्वादावपि तदभावात् । नच—रजतत्वादेरेवोत्पत्तिरस्तु नतु तद्वत् इति—वाच्यम्; अनेकधर्माणामुत्पत्तिवत्पन्यामपेक्षं क्लृप्तं धर्मिण एवोत्पत्तिकल्पनाया लघुत्वात् । अतएवरजतत्वादेरत्युच्चौ तस्य पूर्वमननुभूतत्वेन पूर्वानुभूतरजतत्वादिप्रकारकमवृत्त्यादिकार्यस्य भ्रमस्य लेऽनुपपत्तेः । तस्मादिदमादितादात्म्यस्य रजताद्यवच्छेदेनायस्यमुत्पत्तिः प्रातीतिकभ्रमस्य लेऽपि प्राप्या । तथाच तद्देव व्यावहारिकघटादिभ्रमस्य लेऽपि 'सन्तं घटं जानामि' 'घटं सन्तं जानामी' त्याकारद्वयानुभवात्, तादृशभ्रमस्य विषयविशिष्टस्य बाधकप्रत्ययेन श्रुत्यनुमानादिना च मिथ्याप्रत्ययत्वाच्च, सदपच्छेदेन घटादिकं सत्तादात्म्यं घटत्वादिसंसर्गश्च, घटाद्यवच्छेदेन सत्तादात्म्यं सत्तादिधर्मसंसर्गश्च जायते; केवलस्य सतोऽधिकरणत्वेऽपि तादात्म्यप्रतिशोभाद्योपहितरूपेण तस्य तत्संबद्धत्वेनायच्छेदकत्वम् । नच—एकस्यैधानादेः सत्तादात्म्यस्याविद्यायामिव घटादावपि संभवात् घटाद्यवच्छेदेनानन्तसत्तादात्म्यानामुत्पत्तौ न मानमिति—वाच्यम्; सत्तादात्म्यं हि चिद्रूपज्ञानस्य विषयतारूपतादा-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

मिल्याकाराविद्धि शङ्कते—नन्विति । सिद्धान्ते गीमासकसिद्धान्ते । परमते नैयायिकमते । तद्भावे उपनयसन्निकर्षभावे । लौकिक्यांचेति । रजते च लौकिक्येव सा, रजतं पदयामीत्यनुव्यवसायादिति भावः । दोषाणां—बाधकत्रयाशीना । कानलाविदोषाणां तु बाधाभायोऽपि न सहनारीति शोभ्यम् । स एव रजताभ्यास एव । रजतत्वादिधर्मस्येति । देशान्तरस्थरजतादिगतस्येति शेषः । प्रतीतिः इदं रजतमिल्याकारः । बाधो नैदं रजतमिल्याकारः । रजतोवत्तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नाभावस्यापि तत्र प्रतीयमानस्य रजतत्वबाधरपत्त्यात्, इदं रजतमिति ननु रजतशब्दोक्तिरिदं प्रतीति रजतत्ववैशिष्ट्याद्वगाहित्वोपगमेन नैदं रजतमिति प्रतीति रजतत्वाभावावगाहित्वस्य मुक्तत्वाच्च; प्रतियोगितदभावयोः समानयोगक्षेमत्वात् । शङ्कासुपहरति—किमिति । देशान्तरस्येति । रजतत्वमत्र साक्षात्करोमीत्यनेन दृश्यवच्छिन्नचित्तं साक्षात्कारः, तदन्वयि तादात्म्यरूपं विषयत्वं द्वितीयार्थः, आर्यातावत्तादात्म्यावच्छिन्नतादृशत्वत्, तस्यावगाहित्वान्नाह्वयदार्थेऽन्तःकरणावच्छिन्नमित्यन्वयः । एवञ्च रजतवीर्यतादात्म्याभ्रयदृश्यवच्छिन्नचित्तादात्म्याभ्रयभूतमन्तःकरणावच्छिन्नचित्तं न्यं तत्र भासते । तथाच दृश्यवच्छिन्नचित्तादात्म्यद्वारकमन्तःकरणावच्छिन्नचित्तादात्म्यं रजतवीर्यं तादृशप्रतीतिं प्रयोज्यम् । तच्च रजतस्य तादृशचित्तादात्म्यनियतम् । तत्र रजतस्योत्पत्त्यनङ्गीकारे देशान्तरस्थरजतस्य तादृशतादात्म्यमेव प्रकृते वाच्यम्, तच्च न संभवति । तदाकारवृत्तिप्रयोजकसन्निकर्षादिविरहेण तादृशदृश्यभावेन तदवच्छिन्नचित्तादात्म्याभावेन तस्यान्तःकरणावच्छिन्नचित्तादात्म्याभावादिति देशान्तरस्थरजतगत रजतत्वस्यापि न तादृशचित्तादात्म्यमिति तादृशप्रत्ययानुपपत्तिरिति भावः । मनः अन्तःकरणम् । तद्वतरजतत्वेति । प्रकृते तदीयसंमर्गोपसंवेद्योपगतत्वेन रजतत्वोपसंवेद्यत्वस्याऽनुगमादिति भावः । रजतोत्पत्तेरभावेऽपि रजतत्वोत्पत्तिमभ्युपगम्य तादृशप्रत्ययोपपत्तिः शङ्कते—नचेति । धर्मिण पृथेति । तथाच तद्वत्तदधर्माणां सहजतो मनोवच्छिन्नचित्तादात्म्यमिति भावः ।—अखण्डेति । अतिरिक्तैर्धर्मैः । देशान्तरस्थरजतवृत्ते रजतत्वस्यान्यत्रोत्पत्तेरसंभवादिति भावः ।—अनुपपत्तेरिति । तथाचाखण्डरजतत्वप्रकारज्ञानत्वेन प्रवृत्तौ कारणत्वान्तरूपनापस्या गौरवान्तरमिति भावः । दृष्टान्तसुपहरति—तस्मादिति । दार्ष्टान्तिक च्युत्यादयति—तथाच तद्वदेति । मन्तं घटं जानामीत्यत्र सद्रूपयतावच्छिन्नघटतादात्म्यविषयत्व, घटं सन्तं जानामीत्यत्र च घटविषयतावच्छिन्नसत्तादात्म्यविषयत्व भावीत्यादिदृष्टान्तरीत्या सर्वं योजनीयम् । बाधकप्रत्ययेन 'सन् घट' 'घटस्य' इति यत् ज्ञानं तन्निष्पेक्षाकारकेणेति शेषः । अयं च प्रत्ययः तत्र तत्र श्रुत्यादी द्वैतप्रभो मृषेति वाक्यजन्यो बोधः ।—श्रुत्यनुमानादिनाचेति । घटादिप्रपञ्चस्येति । श्रुतिः, 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यादिरूपा । अनुमानं प्रकृतमेव । ननु सद्रूपं ब्रह्म घटादेरधिष्ठानं, तत् कथं तदवच्छेदकम् ? तस्य साधयद्वयता अवच्छेद्याधिकरणात्सर्वद्वयादित्याह । (परिहरति) चारयति—केवलस्य सत् इति । एतत्संबद्धत्वेन अवच्छेद्यघटाधिकरणीभूतब्रह्मसंबद्धत्वेन ।—अनादेरिति । 'जीव ईशो विद्युद्वा चित् तथा जीवेशयोर्मिदा । अविद्या तथितोयौगं पदस्याकमनादयः ॥' इत्युक्तेरिति भावः ।—न मानमिति । तथाच तावतैव घटं सन् इत्यादिप्रत्ययोपपत्तेरिति भावः । हि यत् । सत्तादा-

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रूपम् ; तथाच कपालादिनिष्ठविषयतारूपसत्तादात्म्येनावच्छिन्नस्य घटादिनिष्ठविषयतारूपस्य सत्तादात्म्यस्य तन्वादि-
निष्ठविषयतारूपसत्तादात्म्यावच्छिन्नेन पटादिनिष्ठविषयतारूपेण सत्तादात्म्येनाभेदासंभवादवच्छेदकभेदेन सत्तादा-
त्म्यानां भेदस्यावश्यकत्वेनानन्त्यं प्रामाणिकम् । नहि तार्किकादिभिरपि तत्तद्विषयतावच्छिन्नविषयतानामेक्यमुच्यते ।
तेषां च संयोगादियदेवोक्तरीत्या जन्यत्वमपि । तस्मादाकारद्वयानुभवात्, भ्रमविषयत्वहेतुना मिथ्यात्वानुमितिः,
'सत्तादात्म्यमिदमादितादात्म्यं च यदि मिथ्या न स्यात्तदा भ्रमविषयो न स्यात् विषयविशिष्टभ्रमस्य मिथ्यात्वप्रत्ययात्'
इति तर्कादिदमादितादात्म्यमिव सत्तादात्म्यमपि मिथ्या । तदिदं सर्वं शारीरकसंक्षेपशारीरकपञ्चापादिकादिमूलकम् ।
उक्तं हि शारीरके—'अन्योन्यास्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्माश्चाप्यस्याहमिदं भ्रमेदमिति व्यवहार इति । अन्योन्य-
स्मिन् परस्परवच्छेदेन । उक्तं च संक्षेपशारीरके—'इदमर्थवत्स्वपि भवेद्रजते परिकल्पितं रजतयस्त्रिषदमि । रजतभ्र-
मेऽस्य च परित्स्फुरणात् यदि स्फुरेत् खलु शुक्तिरिव । इतरेतराध्यसनमेव तत्तद्विचित्येयोरपि भयेदुचितम् । रजतभ्रमा-
दिवु तथागमागच्छि कल्पना गुरुतरा घटते ॥ अनुभूतियुक्त्यनुमितित्रितयादितरेतराध्यसनमेव ततः । चित्तिचेत्य-
स्तुयुगलस्य न चेन्नितयस्य बाधनमिहापतति ॥' इति । अस्य इदमर्थस्य, न यदीत्यादि । यदीदमर्थो न कल्पितः तदा भ्रमे न
स्फुरेत् । शुक्तिरिव शुक्तिव्यतिनिष्ठमिवेत्यर्थः । इतरेतराध्यसनं परस्परवच्छेदेनाध्यासः । गुरुतरेति । रजतादिभ्रमे
यथा दृष्टं तद्विपरीताव्यावहारिकभ्रमस्थले एकस्यैवाध्यास उत्पत्तिश्चेति कल्पनानुपस्थितविषयकत्वेन गुरौ । आवश्यकाना-
मनन्तसत्तादात्म्यानां विषयस्वरूपाणामन्यस्तत्त्वे सत्यव्यापचेरद्वैतश्रुतिसङ्कोचापत्तेश्च । तेषामप्यस्तत्त्वेऽपि न जन्य-
त्वमिति स्वीकारे कपालादिनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नानां घटादिनिष्ठविषयत्वानां पूर्वोक्तरीत्या कपालादिनाप्यवच्छिन्न-

लघुचन्द्रिकाया चिद्वल्लोपाध्यायी ।

रम्यानामानन्त्यं प्रामाणिकमिति योजना । तत्रावश्यकत्वेनेत्यन्तं, तत्र च असंभवादित्यन्तं हेतुः । एकस्यैव सत्तादात्म्यस्य
कपालादिघटादिनिष्ठविशेषणताविशेष्यतारूपविषयतारूपत्वेऽवच्छेद्यावच्छेदकभावो न स्यादिति भावः । अत्र दार्शनिकसंवा-
दमाह—नहीति । तत्तद्विषयतेति । कपालस्यादिविषयतावच्छिन्नघटपटादिविषयतानामित्यर्थः । सत्तादात्म्यानां नित्य-
त्वेऽवच्छेदकनियमात्तुपपत्तिर्बैषम्यमाणातीत्या गौरवं चेत्यतः तेषां जन्यत्वमाह—तेषां चेति । दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति—त
स्मादिति । 'भ्रमविषयो न स्याद' इत्यस्य, इति तर्काभेद्यन्वयः । आपाद्यापादकयोः व्यतिरेकव्याप्तिनिबध्यं दर्शयति—
विषयविशिष्टभ्रमस्येति । विषयितासंबन्धेनेदं सदादिविषयविशिष्टे भ्रमे मिथ्यात्वप्रत्ययो हि इदमादी भ्रमविषयत्वं मिथ्यात्वं
चावगाहमानस्तदुभयसहचारप्रत्ययविषया व्यभिचाराग्रहसाहचर्येण तदुभयव्याप्तिनिबध्यं जनयतीति भावः ।—यद्वा इदमा-
देर्मिथ्यात्वप्राहकान्तरमाह—विषयविशिष्टस्येति । एतेन एतस्य तर्काकारे प्रवेष्टासंभवेऽपि नासन्नतिरिति बोध्यम् ।—
इदमादितादात्म्यमिति । रजतावच्छेदेन रजततादात्म्यापन्नचित्तीति शेषः ।—सत्तादात्म्यमिति । घटावच्छेदेन
घटतादात्म्यापन्नचित्तीति शेषः । एवं च रजते इदंतादात्म्यमिव घटेऽपि सत्तादात्म्यं पर्यवस्यतीति भावः ।—मिथ्येति ।
जायत इति शेषः । तेनाकारद्वयादित्यस्य नान्वयः । नवा घटादौ सत्तादात्म्यवत्त्वे किं मानमिति प्रश्नोत्तरे तन्मि-
थ्यात्वमात्रोपसंहारसार्थान्तरता । मिथ्यात्वकथनं तु तत्सत्यत्वशङ्कानिरासाय, भ्रमकाले तदुत्पत्तौ बाध्यात्मरूपयुक्तिसू-
चनाय च । मिथ्यात्वस्य बाध्यत्वरूपत्वादिति ध्येयम् । परस्पराध्यासे युक्तिसिद्धेऽध्याचार्योऽननुमत्तिशङ्कां परिहरति—तदि-
दमिति । घटादेरध्यासाभिधानत्वासंभवात् व्याचष्टे ।—अन्योन्यास्मिन्निति । एवं रजते इदमीत्युभयप्रापि अव-
च्छिन्नत्वमेव सप्तम्यर्थः । इदमि रजतवस्तुपरिकल्पनस्य सर्वसिद्धत्वाद्भ्रमे इदमर्थकल्पन एव 'रजतभ्रमस्य च परित्स्फुरणा'
दित्यनेन युक्तिरुक्ता । तत्र अत्येति व्याचष्टे—अत्येति । न यदीत्यत्र इदमर्थ इति पक्षवाचकं कल्पित इति प्रतियोगि-
भावकं च पूरयित्वा व्याचष्टे—नयदीत्यादीति । शुकेरपीदंत्वेन भ्रमे मानात् शुक्तिरिवेति दृष्टान्तासन्नतिः । अतो
व्याचष्टे—शुक्तिरिवेति । प्रथमश्लोके दृष्टान्तमुक्त्वा इतरेतराध्यासनमेवेति द्वितीयेन दार्ष्टान्तिकमुक्तम् ; तथाचष्टे—
इतरेतराध्यसनमिति । चित्तिः सद्रूपाचित् । चेत्यं घटादि इदमर्थम् । ततः तस्मात् । 'रजतभ्रमादिवु' इत्य-
स्यार्थं व्याचष्टे—गुरुतरेतीति । अनुपस्थितविषयकत्वेनान्यत्र ह्यसजातीयत्वाभावेनोक्तकल्पनाया गुरुत्वे युक्तिमुक्त्वा
गुरुतरत्वे तामाह—आवश्यकत्वादित्यादिना । अनध्यस्तत्त्वे तस्वीकारे । नन्वस्तु तेषां सत्यत्वं (सम्यक्त्वम्)
नचाद्वैतश्रुतिविरोधः ; तस्याः सत्तादात्म्यातिरिक्तद्वैताभावप्रतिपादनपरत्वेनोपपत्तिसंभवादिति शङ्कां निरस्यति—अद्वैत-
श्रुतिसंकोचापत्तेश्चेति । संकोचो द्वैतसायान्तर्यकपक्षे द्वैतविशेषलक्षणाकल्पनम् । तथाच एतत्कल्पनसापेक्षतयै-
कस्यैवाध्यास इति कल्पना गुरुतरेति भावः । न अन्यत्वं—नोत्पत्तिः । किंतु अविव्यादिवदनादित्वमेवेति भावः ।

सिद्धिव्याख्या ।

धायोगे तत्र साध्यवैकल्यात् ॥ ननु—अविद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वं मिथ्यात्वं, नच—अन्यतरत्वान्तर्भावेण प्रत्येकमव्याप्तिवारणेऽप्यनादौ जीवब्रह्मविभागादावव्याप्तिरिति—शङ्कनीयम्; अविद्यापदस्य ध्वंसप्र-
तियोग्यतादिपरत्वेन तस्या अव्याप्तेर्वारणात् । नच—सत्यत्ववादिमतेऽज्ञानस्य भ्रमप्रागभावरूपस्य
तत्कार्यस्य भ्रान्त्यादेश्च प्रागभावभ्रमरूपाविद्यातत्कार्यान्यतरत्वेऽपि सत्यतया, तद्वद्वटादेरपि
सत्यत्वेनाप्युक्तसाध्योपपत्त्याऽर्थान्तरतेति—वाच्यं; तर्हानिर्वाच्याविद्यातत्कार्यान्यतरत्वस्य लक्षणावर्त्येन
मिथ्यापदेन विवक्षणीयतयोक्तदोषानवकाशादिति—चेन्न । शुक्तिरूपादौ परमतेऽनिर्वाच्याविद्यातत्कार्या-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्वात्तादृशानित्यसाधारणेन कपालाद्यवच्छिन्नत्वरूपेण संयोगादीनां कपालादिकार्यता न संभवतीत्यतो जन्मत्वशेषितेनो-
क्तत्वेन सा धाव्या । तथा चेत्तादृशगुरुतरकल्पनामूलकत्वेनैकस्यैवाध्यासोपादादिकल्पना गुरुतरेत्यर्थः । अनुभूतिरा-
कारह्वयानुभूतिः आद्यपद्यसाधारणं उक्ता । अनुमितिः भ्रमविषयत्वहेतुका मिथ्यात्वानुमितिस्तृतीयधरणे । युक्तिस्तर्क-
श्चतुर्थधरणे । पञ्चपादिकाध्यामप्युक्तम्—‘यद्यनात्मन एवाध्यासस्तदा आत्मा न भ्रमे भासेत । तस्मादात्मानात्म-
नोद्वेपोरप्यहमनुभवे अध्यास’ इति । ननु—विप्रतिपत्तौ मिथ्यात्वविरोधस्यैव साध्यतयोक्तत्वाभ्यायप्रयोगेऽपि तस्यैव
तदुचितम्, नतु मिथ्यात्वसामान्यस्य—इति चेन्न । विप्रतिपत्तायपि मिथ्यात्वस्य सामान्यरूपेणैव साध्यतायां तात्प-
र्यात् । तच्च सामान्यरूपं पक्ष्यमाणपञ्चविधमिथ्यात्वसाधारणं मिथ्याशब्दार्थस्वरूपं मिथ्याशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वम्, नतु
पञ्चविधमिथ्यात्वानामन्यतमत्वम्; न्यायप्रयोगे आधुनिकलक्षणया शब्दप्रयोगस्यासांप्रदायिकत्वम् । मिथ्याशब्दार्थस्वरू-
पेण मिथ्याशब्देन मिथ्यात्वस्य बोधने निरुद्धलक्षणेन नाधुनिकलक्षणा । ‘वृक्षो महीरुह’ इत्यादौ कोशावाक्ये व्याख्या-
नवाक्ये च महीरुहादिपदस्य तदर्थपरत्वेन भूमिप्रयोगदर्शनात् ॥ ॥ इति लघुचन्द्रिकायां पक्षतायच्छेदकनिरुक्तिः ॥

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

तादृशानित्येति । घटादिनिष्ठाविषयतारूपसत्तादात्म्यरूपा निखेल्यर्थः । उक्तत्वेन कपालाद्यवच्छिन्नत्वेन । सा
संयोगादीनां कपालादिकार्यता । तथाचेत्तत्कल्पनासापेक्षतयैकस्यैवोत्पत्तिरिति कल्पना गुरुतरेति भावः । —इत्यर्थ इति ।
तथाच ‘रजतभ्रमादिध्विरादेः’ विखेलयोः परस्पराप्यासादौ स्वीकृते सति रजतभ्रमे परस्पराप्यासादेर्दृष्टत्वाद् गुरुतरा कल्पना
न घटते नापततीत्यर्थ इति भावः । अनुभूतीत्यादिवृत्तीयश्लोकं उपसंहाररूपतया व्याचष्टे—अनुभूतिरिति । वृत्तीयेति ।
आद्यपद्यखेलानुपपन्नः । एवं चतुर्थेऽपि । तत्र ततः तस्मात् अनुभूतीत्यादिप्रतिपत्त्यात् विखेलयुगलत्वेतरेताभ्यासगमनं
युक्तमिति योजना । विमतं मिथ्येति प्रतिज्ञाया असङ्गतिमाशङ्कते—नन्विति । मिथ्यात्वविशेषस्य प्रतिपन्नोपाधिनिष्ठ-
कालिकनिषेधप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नस्य । साध्यतया विप्रतिपत्तिकोटितया । न्यायप्रयोगे तद्वद्वक्तृप्रतिज्ञायाम् ।
तस्यैव तादृशप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नस्यैव । तत् तादात्म्येन पक्षविशेषणतापन्नधर्मिविशेषणतारूपसाध्यतया प्रतिपा-
दनम् ।—उचितमिति । तस्यैव जिज्ञासितत्वादिति भावः ।—ननु मिथ्यात्वसामान्यस्येति । पञ्चविधमिथ्या-
त्वानुगतरूपावच्छिन्नस्य न तदुचितमित्यर्थः । विप्रतिपत्तिकोटित्वाभावेन अजिज्ञासितत्वेनार्थान्तरतापत्तेरिति भावः ।
नच—विमतं मिथ्येत्यत्र मिथ्यापदस्य प्रतिपन्नोपाधिनिष्ठकालिकनिषेधप्रतियोगि इत्यर्थकतया (योगित्वार्थकतया)
नार्यं दोष इति—वाच्यम्; तथा सति “ननु किमिदं मिथ्यात्वं साध्यते” इत्युत्तरग्रन्थानुष्ठानापत्तेरिति बोध्यम् ।—तात्प-
र्यादिति—अन्यथा अन्यविधमिथ्यात्वसाध्यकविप्रतिपत्तीनामदर्शनात् न्यूनतापत्तेरिति भावः । मिथ्यात्वसंबन्धस्य
तदभिनिधय वारणायाह—मिथ्याशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वरूपमिति । मिथ्याशब्दार्थस्वरूपमिति रूपपदघटितपाठो न
समंजसः, किंतु मिथ्याशब्दार्थत्वमित्येव । ननु तावदन्यतमत्वमपि सामान्यरूपं कुतो नेहोच्यते इत्यत आह—
नत्विति । खोक्तैरसंप्रदायिकत्वं परिहरति—मिथ्याशब्दार्थत्वरूपेणेति । बोधनेल्लान्वयः ॥ इति पक्षतायच्छे-
दकविचारः ॥

नेत्यदोषः । ननु—किमिदं मिथ्यात्वं साध्यते, न तावत् 'मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयतावचन' इति पञ्चपादिकावचनात् सदसदनधिकरणत्वरूपमनिर्वाच्यत्वम्; तद्धि किं असत्त्वविशिष्टसत्त्वाभावः, उत सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपं धर्मद्वयम्, आहोस्वित् सत्त्वात्यन्ताभाववत्वे सति अस-

सिद्धिव्याख्या ।

न्यतरत्वस्याप्रसिद्ध्या दृष्टान्तासिद्धेरित्याशयेन शङ्कते—नन्विति । उक्तदोषाणामनभिमतपक्षैकविषयतयाऽभिमतपक्षेषु किमपि दूषणे नास्तीति शङ्कमानं सिद्धान्तिनं प्रत्यभिमतपक्षेष्वपि दूषणं वक्तुं पृच्छति—किमिदमिति । बक्ष्यमाणा पञ्चधा निरुक्तिः किंशब्दार्थः । न तावदिति । सदसत्त्वानधिकरणत्वमनिर्वाच्यत्वं, मिथ्यात्वमिति न तावद्युक्तम् । सदसत्त्वानधिकरणत्वस्यैव निर्वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । तद्धि किमिति । सदसत्त्वानधिकरणत्वमित्यर्थः । बक्ष्यमाणविकल्पत्रयं किंशब्दार्थः । सत्त्वविशिष्टेति । सदसत्त्वानधिकरणत्वमित्यत्र सच्छब्दस्य सत्यपरत्वे तस्य चासत्त्वविशेषणत्वेऽनधिकरणत्वस्य चाधिकरणत्वाभाववत्त्वे च सत्त्वविशिष्टासत्त्वाभावे पर्यवसानादिति भावः । सत्त्वात्यन्ताभावेति । सत्त्वासत्त्वयोः प्रत्येकमनधिकरणत्वविशेषणत्वेऽनधिकरणत्वस्याधिकरणत्वात्यन्ताभाववत्त्वरूपत्वेन पर्यवसानेन च सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपधर्मद्वयं लभ्यत इति ध्येयम् । आहोसिद्धिति । सच्छब्दात्परतोऽनधि-

गाडैग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अथ प्रथममिथ्यात्वविचारः ।

ननु किमिदं मिथ्यात्वमित्यादि । मिथ्यात्वं मिथ्याशब्दार्थः । साध्यते तादात्म्यसंबन्धेन पक्षविशेषणतया निर्दिश्यते । अथवा मिथ्यात्वं मिथ्याशब्दार्थतावच्छेदकं साध्यते साध्यविशेषणतया निर्दिश्यते । मिथ्याशब्दार्थतावच्छेदकविशिष्टस्वरूपेण मिथ्याशब्दार्थस्वरूपेण मिथ्याशब्दार्थः तादात्म्येन साध्यः; तत्र विशेषणतयोध्यमानं किमिति वाक्यार्थः । असत्त्वेत्यादि । असत्त्वसमानाधिकरणस्य सत्त्वस्यात्यन्ताभाव इत्यर्थः । सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपम् । मत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावोभयत्वावच्छिन्नम् । स्वीतीति । सतिससम्भ्याः सामानाधिकार्यार्थकत्वात्, सत्त्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणः असत्त्वात्यन्ताभावोऽर्थः । नाद्य इति । साध्यमते इति शेषः ।

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

अथ प्रथममिथ्यात्वम् ।

नन्वेवं तावत् न सदसत्त्वानधिकरणत्वरूपमनिर्वाच्यत्वं मिथ्याशब्देन साध्यतया तादात्म्येन पक्षविशेषणतया निर्दिष्टमर्हमित्यर्थो न तावदित्यादेवार्थः; तथाचासङ्गतिः; तादृशनिर्वाच्यत्वस्य तादात्म्येन प्रपञ्चरूपपक्षे बाधेन तस्य तथा निर्दिष्टासाप्रत्यक्षेस्तत्पण्डनवैयर्थ्यात्; तादृशनिर्वाच्यत्वाप्रयत्नेन तथानिर्दिष्टप्रत्यक्षेरेल्लत आह—अथवेति । निर्गलितं वान्मयमाह—मिथ्याशब्दार्थतावच्छेदकविशिष्टेनेति । आश्रयतासंबन्धेन मिथ्याशब्दार्थतावच्छेदकस्यैव साध्यत्वे तादृशप्रतिपादकप्रतिज्ञाया ईर्लभ्येन तादात्म्येन तद्विशिष्टप्रतिपादकप्रतिज्ञैव प्रयोक्तव्या । तथाच विमतं मिथ्या इत्यत्यात् इत्यादी हेतवयवस्य एकदेशान्वयप्रसङ्ग इत्यत आह—तादात्म्येनेति । तथाच तद्विशिष्टमेव साध्योक्तं व्यमिति भावः । निरुक्तानिर्वाच्यत्वस्य मिथ्यापदार्थतावच्छेदकत्वे आसत्त्वान्यरूपं प्रमाणमाह मूले—मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयतावचन इति । असत्त्वविशिष्टसत्त्वमात्रेणैव सात्त्विकत्वविशिष्टत्वं सत्त्वाभावेन विशेषणम्, स्वस्मिन् स्वविशिष्टत्वविशेषणवैयर्थ्यात्, नापि साधे असत्त्वोपलक्षितसत्त्वस्याप्यलीकतया तदभावस्य प्रपञ्चे सात्त्विकेन तद्विशिष्टस्य प्रतियोगितावच्छेदककोटिनिवेशवैयर्थ्यात्, किन्तु सत्योपलक्षणम् । नच—तदपि व्यर्थमिति—वाच्यम्; एवमेवैवानुमानेन प्रपञ्चस्य सदमद्रूपतापरिनिरासाय तत्सार्यमात्र । अत्र सिद्धप्रतियोगिभाषाभ्यामुपगमेन केयं कोटिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—असत्त्वसमानाधिकरणस्य सत्त्वस्येति । मत्त्वात्यन्ताभावागत्वात्यन्ताभावरूपमिति, गन्ताहारद्वन्द्वः । रूपराशो धर्मद्वयान्वयवेदार्थकः प्रमाणवत्त्वेन व्याचष्टे—सत्त्वात्यन्ताभावेत्यादि । सत्तन्तायस्य प्रतियोग्यन्यवयवमनं निरन्तरमात्रेण सत्योपलक्षणतां सूचयति—सत्त्वात्यन्ताभावसमानाधिकरण इति । सिद्धतापनवाक्यायैवम् । अतद्रूपतयेनार्थान्त-

स्वात्यन्ताभावरूपं विशिष्टम् । नाद्यः; सत्त्वमात्राधारे जगत्सत्त्वविशिष्टसत्त्वानभ्युपगमात्, विशिष्टाभावसाधने सिद्धसाधनात् । न द्वितीयः; सत्त्वासत्त्वयोरैकाभावे अपरसत्त्वावश्यकत्वेन व्याघातात्, निर्धर्मकब्रह्मवत्सत्त्वासत्त्वराहित्येऽपि सद्रूपत्वेन अमिथ्यात्वोपपत्त्या अर्थान्तराच्च, शुक्तिरू-

सिद्धित्वात्प्या ।

करणत्वशब्दरूपमध्यमपदलोपिसमासाश्रयणेन सत्त्वानधिकरणत्वस्यासत्त्वानधिकरणत्वविशेषणत्वे तथा पर्यवसानमिति ध्येयम् । आद्यपक्षं सिद्धसाधनेन दूषयति—नाद्य इति । सिद्धसाधनादिति । विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य सत्त्वादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत्, सर्वे सत्यसत्त्वरूपविशिष्टस्य प्रतियोगिनोऽप्रसिद्धाऽप्रसिद्धिरित्यपि बोध्यम् । द्वितीयं दूषयति—न द्वितीय इति । अर्थान्तरमप्याह—निर्धर्मकेति । दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमप्याह—शुक्तिरूप्य इति । तृतीये उक्तदूषणान्यतिदिशति—अत-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

साधनादिति । माध्यमते अलीकस्यैवात्यन्ताभावस्वीकारेणोक्तविशिष्टप्रतियोगिकाभावप्रसिद्धावपि मतान्तरे तदप्रसिद्धिरित्यपि बोध्यम् । सत्त्वासत्त्वयोरिति । परस्परभावरूपत्वेनेति शेषः । एकाभावे एकस्याभावे सति । निर्धर्मकेत्यादि । यथा केवलब्रह्मणे बाध्यत्वाभावरूपसत्त्वादिकं न धर्मः, 'केवलो निर्गुण' इत्यादिश्रुतेः ब्रह्मनिष्ठसत्त्वस्याबाध्यत्वेनाद्वैतश्रुतिविरोधाच्च, अथच तस्य बाध्यत्वादिधर्मोऽपि नास्ति, श्रुतिप्रमितत्वात्, साक्षित्वा-

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

स्वार्णाय विशेष्यम् । शेषपूर्णफलं दर्शयन् मतान्तरे दोषं पूरयति—माध्यमते इति । मतान्तरे नैयायिकादिमते—तदप्रसिद्धिरिति । तथाच तत्र सिद्धसाधनार्थं भवादित्येव दूषणमिति भावः । आवश्यकत्वे हेतुं पूरयति—परस्परेति । सत्त्वासत्त्वोभयप्रतियोगिके एकस्मिन्भावे । अन्यतरत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताके सत्स्यि नापरसत्त्वावश्यकत्वं, अतो व्याचष्टे—एकस्याभावे इति । सतीति पूरितम् । न धर्म इति । बाध्यत्वात्यन्ताभावस्याधिकरणभूतब्रह्माभिमतया (ब्रह्मस्वरूपतया) धर्मधर्मिभावार्थं भवात् । ननु बाध्यत्वात्यन्ताभावत्वमिशिष्टत्वेण बाध्यत्वाभावस्य ब्रह्मभिमतया तेन रूपेण धर्मधर्मिभावः संभवेदित्याहङ्गां परिहरति—केवलो निर्गुण इति । निर्गुणः स्वसमसत्ताकधर्मशून्यः । तथाच बाध्यत्वाभावत्वमिशिष्टस्य तद्वर्त्मसंभवेऽपि तस्य मिथ्यात्वात् तेन सधर्मकत्वं वक्तुं शक्यमिति भावः । ननु निर्गुण इत्यत्र गुणमालोपादानादगुणात्मकबाध्यत्वाभावत्वं धर्मस्वीकारे किं बाधकम्, अत आह—ब्रह्मनिष्ठेति । सत्त्वस्य-बाध्यत्वात्यन्ताभावस्य ।—अबाध्यत्वेति । तस्य बाध्यत्वे तु न तेन सधर्मकमिति भावः । ननु बाध्यत्वात्यन्ताभावस्य ब्रह्मण्यसत्त्वे तत्प्रतियोगिबाध्यत्वमेव धर्मः स्यात्, प्रतियोग्यभावयोरुत्तरस्यावश्यकत्वादित्यत आह—अथ चेति । ननु ब्रह्मणो बाध्यत्वेऽपि ब्रह्मप्रतिपादकश्रुतीनां तत्र स्वर्गादिप्रतिपादकश्रुतिवत् व्यावहारिकप्रामाण्योपपत्तिः संभवतीत्यत आह—साक्षित्वादित्येनेति । साक्षित्वं—भासकत्वम् । ब्रह्मैव हि स्वावच्छेदकाविद्यादीनां प्रकासरूपतया भासकम् । यथा चन्द्रविम्बादि स्वावच्छेदकराहुभासकम् । बाध्यत्वं वैकालिकप्रामाण्यनिषेधप्रतियोगित्वम् । एवंच ब्रह्मणे यदि कालस्येऽभाव एव प्रामाण्यः स्यात् तदाऽविद्यादीनां भावं कथं स्यात् । किंच ब्रह्मणः उक्तबाध्यत्वावगाहिज्ञानप्रामाण्यनिषेधं विना नार्थनिषेधः । तादृशप्रामाण्यं च चिद्रूपब्रह्म ब्रह्मणैव भास्यम् । एवंच ब्रह्मण एवोक्तनिषेधप्रतियोगित्वे उक्तप्रामाण्यप्राप्तकत्वत्प्रामाण्यनिषेधसाक्षितापि नोपपद्यते । नच—प्रपञ्चनिषेधसाक्षि ब्रह्म, तन्निषेधसाक्षित्वन्य एवेति स्वीकुर्म इति—बाध्यम्; अन्योऽपि स्वीक्रियमाणः किं ब्रह्मब्रह्मण्यः आहोस्त्विह, प्रामाण्यः । आद्ये तद्वापसाक्षिणा अन्येन भवितव्यम्, तस्यापि बाध्यत्वे तस्य बाधसाक्षिणाप्यन्येनेत्यनवस्था । अन्ये तदेव ब्रह्म स्वीकुर्मः । किंच एवंसति प्रपञ्चनिषेधसाक्षिणमेव लक्षणादबाध्यं स्वीकुर्मः । ब्रह्मणः साक्षित्वं 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इति श्रुतिसिद्धमिति भावः । स्वस्य स्वाभावज्ञानप्रामाण्याप्राप्तकत्वानङ्गीकारेणैवम् । तदङ्गीकारे न आदिना प्रपञ्चासाक्षिणात्वात् । आदिना प्रपञ्चासाक्षिणात्वात् । तथाहि—ब्रह्म यदि बाध्यं स्यात्, तदा सर्वत्र बाधविघ्नानं न स्यात्, रजतमालाविघ्नानभूतस्यावहारिकेदं पदार्थवत् । ब्रह्मणे बाध्यत्वे हि तदस्यासत्त्वान्यत्र वक्तव्यतया ब्रह्मणः सर्वान्तर्गतब्रह्माधिष्ठानत्वात्तु उपपत्तिः । किंच ब्रह्मणे बाध्यत्वे प्रतीयमानस्य तद्विद्वत्साक्षात्प्राप्त्यो बाध्यः । ब्रह्माधिष्ठानतया स्वीकृतस्यान्यस्य बाध्यत्वेन तस्याप्यन्यत्वाप्याह इति रीत्याऽनवस्था । अबाध्यत्वे ब्रह्मण एव तदुचितम् । एवं 'नेह नानास्ति किञ्चन' इति निषेधान्न्येन ब्रह्मणेऽपि निषेधे इदं पदेन तस्य निषेधाधिक-

प्ये अवाप्यत्वरूपसत्त्वव्यतिरेकस्य सत्त्वेन, बाध्यत्वरूपासत्त्वस्य व्यतिरेकासिद्ध्या साध्यवैकल्याच्च । अतएव न तृतीयः, पूर्ववद्वाधात्तात्, अर्थान्तरात्साध्यवैकल्याच्च—इति चेत्, मैथम् । सत्त्वात्यन्ताभावात्सत्त्वात्यन्ताभावरूपधर्मद्वयविवक्षायां दोषाभावात्— । नच व्याहतिः । सा हि सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपतया वा, परस्परविरहव्यापकतया वा, परस्परविरहव्याप्यतया वा । तत्र नाद्यः, तदनङ्गीकारात् । तथाह्यत्र त्रिकालावाच्यत्वरूपसत्त्वव्यतिरेको नासत्त्वम्, किंतु कचिदप्युपाधौ

सिद्धिव्याख्या ।

एवेति । अतदशब्दार्थमाह—पूर्ववदिति । मध्यमपक्षमादाय परिहारं प्रतिजानीते—मैवमिति । व्याधातमाशङ्क्याह—नचेति । व्याहतिर्न च युक्त्यर्थः । ननु—सत्त्वासत्त्वयोरेकाभावेऽपरसत्त्वस्यावश्यकत्वात्कथं न व्याहतिः—इत्याशङ्क्य व्याहतिं विकल्पयति—सा हीति । एवं त्रिधा विकल्प्यावपक्षमनङ्गीकारेण दूषयति—तत्र नेति । विवक्षायां नाद्य इति । अनङ्गीकारमेवोपपादयति—तथाहीति । नासत्त्वमिति । येन परस्परविरहरूपतया व्याधातः स्यादित्यर्थः । तर्हि किमित्याशङ्कते—किंत्विति । उत्तरमाह—कचिदपीति । नाधिकरणत्वमित्यनन्तरमसत्त्वमित्यस्यानुपङ्गः कर्तव्यः । तद्व्यतिरेकश्चेति ।

गौडग्रन्थानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

दिना बाध्यत्वात्संभावाच्च, तेन तत् सद्रूपम्; तथा प्रकृतानुमानात् प्रपञ्चलोकसत्त्वाभावसिद्धावपि न बाध्यत्वम्; स्वतः प्रमाणप्रत्यक्षादिप्रमाणविपर्ययात्, तेन सोऽपि सद्रूप इति सद्रूपत्वविरोधिर्मिथ्यात्वासिद्ध्याधोन्तरमिति भावः । अतः शब्दार्थस्य विवरणम् पूर्ववदित्यादि । व्याहतिः प्रपञ्चे उक्तव्याधातः । सा हीत्यादि । सत्त्वस्याभावोऽस्तत्त्वं असत्त्वाभावः सत्त्वमिति वा, सत्त्वाभावव्यापकमसत्त्वं, असत्त्वाभावव्यापकं सत्त्वमिति वा, सत्त्वाभावव्याप्यमसत्त्वम्, असत्त्वाभावव्याप्यं सत्त्वमिति वा, व्याधाते हेतुरित्यर्थः । तदनङ्गीकारात् प्रकृते निषेधानीय-

लघुचन्द्रिकायां चिद्वलेशोपाध्यायी ।

रणताप्रत्ययो निरूप्येत । तत्र निषेध्यमानकिंचनपदार्थभिन्नस्यैव निषेधाधिकरणस्य स्वरसत् इहपदात्प्रतीतेरानुभाषिकत्वादिति दिक् । तेन बाध्यत्वतदभावरूपसत्त्वयोरसंभवेन (बाध्यत्वतदभावयोरसंभवेन)—सद्रूपमिति । इति स्वीकार्यमिति शेषः । अन्यथा 'सदेव सोम्येदमप्र आसीत्' इति श्रुतौ तत्त्वबहाराणुपपत्तेः । नच—सत्त्वात्यधर्मोऽनङ्गीकारे कथं तत् सत्त्वबहारा, कचिद्वर्गपुरस्कारेण पदानां धर्मिप्रत्यायकत्वमित्यादिति—वाच्यम्; आकाशपदेनाकाशरूपधर्मिमात्रप्रतिपादनेन तादृशमित्यस्य सत्त्वेनेहापि सत्पदेन ब्रह्मरूपधर्मिमात्रप्रत्यायनसंभवादिति भावः ।—उत्तेति । असत्त्वाभावसमानाधिकरणे-त्यर्थः ।—न बाध्यत्वमिति । न चैवं—निरुक्तसत्त्वात्यन्ताभावे बाध्यत्वव्याप्यत्वस्य शुक्तिरजते एहीतस्य भ्रान्तापत्तिरिति—वाच्यम्; ब्रह्मणि तद्रूपप्रदर्शनायेव निर्धर्मिकेत्यादिदृष्टान्तोपादानादिति भावः । ननु प्रमाणप्रमितत्वादिरूपं यद्वाप्यत्वमाधकं तदभावविशिष्टसत्त्वाभाववत्त्वं बाध्यत्वव्याप्यमिति नियमस्य न ब्रह्मणि भ्रान्तः व्याप्यसंवासात्त्वादित्याशङ्क्य प्रपञ्चस्याभावादेऽपि उक्तनियमभङ्गाय प्रपञ्चे बाध्यत्वबाधकमाह—स्वत इति । प्रत्यक्षेति । अयं घट इत्याकारकेत्यादिः । सद्रूप इति । अत एव सन् घट इत्यादिप्रत्यक्षोपपत्तिरिति भावः । ननु कुरीत्यास्तु प्रपञ्चः सद्रूपः, तथापि तस्य निरुक्तमित्यात्वविशिष्टिरत्यर्थेऽपि स्वत आह—सद्रूपत्वविरोधीति । अर्थान्तरमिति । परान्युपगतस्य प्रपञ्चे सद्रूपत्वस्य निरासार्थं सद्रूपत्वविरोधिर्मिथ्यात्वमिद्वेदोद्देश्यत्वादिति भावः । पूर्ववदित्यादेः अतएवैवमेव पौनरुक्त्यं वारयति—अत इति । नापि व्याधात इत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थेनापौनरुक्त्याय व्याहतिपदार्थं व्याचष्टे—प्रपञ्चे उक्तव्याधात इति । सत्त्वासाध्ययोरेकस्याभावेऽपरस्य सद्रूपावश्यकत्वेन प्रपञ्चस्य निरुक्ताभावद्वयवत्तानुपपत्तिरूपः प्रतिकूलतर्क इत्यर्थः । तद्वैवेचित्यपक्षेऽर्थाभ्युपगम इति शेषः । व्याधाते तर्कः ।—हेतुमिति । आपाद्यव्यतिरेकनिर्णयनिषेधेति शेषः । असत्त्वं यदि सत्त्वाभावावगमा-नाधिकरणस्याभावकं स्यात्, तदा सत्त्वाभाववत्त्वं न स्यादिति विरोधतो व्याप्तां सर्वं दृष्टान्तः । यत् यदभावसमानाधिकरणस्याभावकं, तत् न तदभाववत्त्वमिति सामान्यव्याप्तां तु घटादिः । एवं सत्त्वं यदि असत्त्वाभाववगमानाधिकरणस्याभावकं

सत्त्वेन प्रतीयमानत्वानधिकरणत्वम् । तद्यतिरेकश्च साध्यत्वेन विवक्षितः । तथाच त्रिकालाध्याय-
विलक्षणत्वे सति क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूपं साध्यं पर्यवसितम् । एवंच सति न
शुक्तिरूप्ये साध्यवैकल्यमपि । बाध्यत्वरूपासत्त्वव्यतिरेकस्य साध्याप्रवेशात् । नापि व्याघातः ;
परस्परविरहरूपत्वाभावात् । अतएव न द्वितीयोऽपि; सत्त्वाभाववति शुक्तिरूप्ये विवक्षितासत्त्वव्य-

सिद्धिव्याप्त्या ।

उक्तासत्त्वव्यतिरेकश्रेयर्थः । विवक्षया पर्यवसितं रूपं दर्शयति—तथाचेति । यदुक्तं शुक्तिरूप्ये साध्यवैक-
ल्यमिति तन्निराकरोति—एवंच सतीति । ननु—बाध्यत्वरूपासत्त्वस्यैव तत्र सत्त्वेन तद्यतिरेकाभावात्सा-
ध्यवैकल्यं कथं न—इत्याशङ्क्याह—बाध्यत्वेति । विवक्षितासत्त्वव्यतिरेकस्य साध्यप्रविष्टस्य शुक्तिरू-
प्येऽपि सत्त्वान्न तत्र साध्यवैकल्यमिति भावः । व्याघातं परिहरति—नापीति । तत्र हेतुमाह—परस्परेति ।
तस्योक्तत्वादिति भावः । परस्परविरहव्यापकतया व्याघात इति पक्षं दूषयति—अतएवेति । विवक्षि-

गौडप्रहसनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

योः सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहत्वास्वीकारात् । प्रतीयमानत्ववरूपं प्रतीयमानत्वयोग्यत्वम्, तच्च सत्तादात्म्यवत्त्वेन ।
ननु—सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं न दृश्यमात्रेऽस्ति, घटो गुरुरित्यादिप्रमाणाश्रयित्वे गुरुत्वादी सत्त्वेन प्रत्यये मानाभावात्;
तथाच तद्योग्यत्वमपि नास्ति, अतः सत्त्वस्य विशेषणशुक्तम् । क्वचिदप्युपाधाविति । किञ्चिद्वर्गमिति यच्च सत्त्वं तेन
प्रतीयमानत्वेत्यन्वयः । तथाच गुरुत्वादेरपि घटाद्यच्छिन्नचित्त्वित्वात्सद्गतस्य सत्त्वस्य तत्रारोपात्, पृथिव्यादिनिष्ठगुरु-
त्वादिकं सदिति प्रत्ययाच्च सर्वत्र दृश्ये सत्त्वेन प्रतीयमानत्वयोग्यतासीति भावः । त्रिकालाध्यायविलक्षणत्वे स-
तीति । त्रिकालाध्यायत्वात्यन्ताभावे यच्च सद्ब्रह्ममन्त्रं त्रिकालाध्यायत्वात्यन्ताभावसत्तादात्म्योभयत्वं तत्संबन्धीत्यर्थः ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

स्यात्, तदा असत्त्वाभाववरूपं न स्यादिति प्रथमकल्पे तर्का । द्वितीयकल्पे तु, प्रथमतर्कं असत्त्वे सत्त्वाभावव्यापकत्वाभाव
आपाद्यः । द्वितीये च सत्त्वे असत्त्वाभावव्यापकत्वाभाव आपाद्यः इत्यनयोर्विशेषः कथं चिदुपपादनीयः । तृतीयकल्पे
असत्त्वे सत्त्वाभावव्याप्यत्वाभावः, सत्त्वे चासत्त्वाभावव्याप्यत्वाभाव आपाद्यः । एतच्च तर्कः सत्त्वाभावासत्त्वाभा-
वयोः सामानाधिकरण्याभावात्सिद्धिसमर्थविपर्ययप्रतियोग्यापादकरेकधर्मिनिष्ठतदुभयसंबन्धरूपसामानाधिकरण्यावगाहिन्याः
प्रपञ्चे उक्ताभावद्वयव्यप्याश्रयित्वे प्रतिबन्ध इति शङ्कितुरभिप्रायः ।—परस्परविरहरूपत्वास्वीकारादिति । तथाच
प्रथमकारणोक्तकर्ताविष्टापत्तिपराहतामिति भावः । मूल—प्रतीयमानत्वानधिकरणत्वं प्रतीयमानत्वाभावत्वम् ।
तथाच एतादृशसत्त्वप्रतियोगिनः तादृशप्रतीयमानत्वस्य त्रिकालाध्याय्यरूपसत्त्वानात्मकत्वात् सत्त्वासत्त्वयोः (अबाध्य-
स्वरूपसत्त्वातिरिक्तत्वात् सत्त्वासत्त्वयोः) परस्परविरहरूपतेति भावः । अत्राप्रतीयमानत्वाभावाभावत्वेन प्रतीयमानत्वप्र-
वेशे गौरवादाह—तथाचेति । प्रतीयमानत्वमित्यत्र लक्ष्यवर्तमानत्वविवक्षणे प्रतीतिशून्यत्वकाले सिध्दात्वावुपपत्तिसद-
विवक्षां स्फुटयति टीकायां—प्रतीयमानत्वयोग्यत्वमिति । सत्तादात्म्यवत्यमिति । सत्तादात्म्यापक्षे सत्त्वप्रतीति-
रावश्यकत्वादिति भावः । ननु गुरुत्वस्य सत्त्वेन प्रतीयभावे (प्रत्ययाभावे) गुरुत्व एव किं मानम्, अत आह—
घटो गुरुरिति । घटादीनां घटः सन् इत्याकारकप्रत्ययं सर्वसिद्धं साधकम्, गुरुत्वादीनां त्वतीन्द्रियतया न 'गुरुत्वं
सत्' इत्यादिप्रत्ययसम्; नापि तादृशी अनुमितिः; पक्षस्यैवासिद्धेः, किन्तु पतननिष्ठिका 'घटो गुरुः' (गुरुत्व-
वान्) इत्यनुमितिरेवेति भावः ।—किञ्चिद्वर्गमिति । अत्रसाधारणप्रतीतिर्विवेकादिति भावः ।—
घटाच्चच्छिन्नचित्तीति । तादात्म्येनेति शेषः ।—तद्वदेति । तादृशचित्तवृत्तेत्यर्थः । यस्मिन् धर्मिणि यस्य तादात्म्ये-
नाध्यासः तत्र तद्वर्गमाध्यासनिमित्तमादिति भावः ।—प्रत्ययाच्चेति । अयं प्रत्ययः अलौकिकमानसस्थानीयपरोक्षवृत्तिविशेष-
रूपः, घटो गुरुरित्यनुमितिषिद्धगुरुत्वपक्षकप्रतीतिप्रकारत्वलिङ्गकानुमितिरूपो वा बोध्यः । पूर्वप्रकान्तोभय-
त्वावच्छिन्नरूपसाध्यपरिष्कारत्वं विशिष्टस्यानुचितमित्याशङ्का, अतएव सत्त्वात्यन्ताभाववत्त्वे सतीत्यादिवक्ष्यमाणप्रत्ययेन
पीनरुक्त्वं च परिहर्तुमाह—त्रिकालेति । विलक्षणत्वं न भेदः, सत्प्रतियोगिकभेदघटितसाध्यैः पीनरुक्त्वप्रसङ्गात्,
अत्यन्ताभावसंयोजकमात्रेणावयवेनाह—त्रिकालाध्यायत्वात्यन्ताभावे इति । तत्संबन्धीति । आधेयतासंबन्धाव-

तिरेकेस्य विद्यमानत्वेन व्यभिचारात् । नापि तृतीयः; तस्य व्याघाताप्रयोजकत्वात्, गोत्वाभ्यत्वयोः

सिद्धिव्याख्या ।

तेति । यद्यपि सत्त्वाभाववति शुक्तिरूप्ये बाध्यत्वरूपासत्त्वस्य विद्यमानत्वान्न व्यभिचारः; तथापि विवक्षितासत्त्वव्यतिरेकेस्य विद्यमानत्वेन सत्त्वव्यतिरेकं प्रत्यसत्त्वव्यतिरेकेस्य व्यापकत्वाभावाद्यभ्यचार इत्यर्थः । निर्धर्मके ब्रह्मणि उभयस्यापि व्यभिचार इत्यपि द्रष्टव्यम् । तृतीयं दूषयति—नापीति । तस्येति । परस्परविरहव्याप्यत्वस्येत्यर्थः । अप्रयोजकतामेव दर्शयति—गोत्वेति । ततश्च सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहव्याप्यत्वेऽपि तदभावयोरेकत्र प्रपञ्चे संभवाच्च व्याहृतिरिति ध्येयम् ॥ यत्तु—सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वमेव वक्तव्यम्, ‘असञ्चेन प्रतीयेत’ इति वदता त्वयोक्ताप्रतीतिप्रयोजकतयाऽप्रतीतिघटितासत्त्वकथने ‘कचिदप्युपाधौ सत्त्वेनाप्रतीयमानं चेत् अप्रतीयमानं स्यात्’ इत्यापाधापादकयोरभेदापत्तेः । एवंच पूर्वदूषणं स्यादेवेति—तन्न । कचिदप्युपाधौ सत्त्वेनाप्रतीयमानसत्त्वरूपत्वेऽपि ‘असञ्चेन प्रतीयेत’ इत्यस्य कचिदप्युपाधौ सत्त्वेनाप्रतीयमानं चेत् अपरोक्षत्वेन न प्रतीयतेत्यापादाने आपाधापादकभेदस्य स्फुटत्वात् । यदपि—तन्मात्रस्य महण्यतिव्याप्तत्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थं त्रिकालाबाध्यविलक्षणत्वे सति कचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वमिति त्वसत्त्वाभावस्य सत्त्वेन प्रतीयमानत्वे पर्यवसानमिति तत्साधनं व्यर्थमिति—तदपि न, त्रिकालाबाध्यविलक्षणत्वस्यावश्यकत्वे तस्य चातिव्याप्तत्वेनासद्वैलक्षण्यसिद्धयर्थं तत्साधनस्यावश्यकत्वात् । नच—प्रतीयमानत्वमपि तत्साधारणं, ‘तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्’ इत्यसतः सत्त्वेन प्रतीतेऽश्रयनूदितत्वादिति—वाच्यम्, असत इव प्रतीतेरप्यनुवादस्य प्रतीतिसत्त्वापादनाक्षमत्वात् । नच—असतः सत्त्वेन प्रतीतिमत इति, एक इति, असत्प्रतीतेः सत्त्वमेवोच्यत इति—वाच्यम्, ‘तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्’ इति श्रुत्या ‘सदेवेदमग्र आसीत्’ इति श्रुत्यर्थस्याभाव एव नञा निषेधेन प्रतिपाद्यत इत्यभ्युपगमान् । नच—‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ इति श्रुत्यर्थाभावस्यासत्त्वेनासतः सत्त्वेन प्रतीयनिवारणमिति—वाच्यम्, तादृशाभावस्यानिर्वचनीयाव्याकृताकार्यस्वरूपत्वेन तस्यैव सत्त्वेन प्रतीतेरिति । किञ्च सत्त्वासत्त्वयोः परस्परप्रागभावरूपतया परस्परविरहरूपत्वासंभवेनात्यन्ताभावरूपतयैव परस्परविरहरूपता वाच्या, तत्रापि त्रिकालसर्वदेशीयनिषेधप्रतियोगित्वादिरूपस्यासत्त्वस्याभावरूपतयाऽसत्त्वाल्यन्ताभावः सत्त्वमिति वाच्यम्, तथाच भवन्मतेऽत्यन्ताभावस्यासत्प्रतियोगित्वस्वीकारेण सत्त्वस्यात्यन्तासत्त्वापत्तिः । नच—तार्किकादिमतेन तयोः परस्परविरहरूपत्वाभिधानमिति—वाच्यम्, भवन्मते व्याहृत्युक्तेरसंभवापत्तेः । भवन्मतेऽप्यसत्त्वाभावस्यैव सत्त्वेन स्वीकृतत्वाच्च ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तस्य च प्रतीयमानत्वेनान्वयः । तथाच काचनवच्छिन्नं यदबाध्यत्वं तदत्यन्ताभावः सत्तादात्म्यं चेत्युभयवत्त्वं साध्यम् । यथाश्रुते तु त्रिकालाबाध्यत्वाल्यन्ताभावसमानाधिकरणस्य सत्तादात्म्यस्य लाभात्तस्य च बह्व्यमानत्वात् पौनरक्त्यम् । व्याघातः शुक्तिरूप्ये ङ्को व्याघातः । प्रपञ्चे व्याहृत्यभावस्य पूर्वोक्तरीत्यैव शुक्तिरूप्येऽप्यधीतस्य लभ्यत्वेऽपि

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

च्छिन्नादशोभयत्वनिष्ठसन्निवृत्तानिर्गुणकेत्यर्थः । एतेन सवन्धे ससम्बन्धशानविरहादिदमसत्तमित्युपास्तम् । तादृशोभयत्वाभ्येतिपाद्यत् । व्याप्यतैरवच्छेदकानुपगमे कालत्रयावच्छिन्नरूप त्रिकालत्व न समवतीत्यत आह—कालाद्यनवच्छिन्नमिति । देशः आदिपदार्थः ।—अबाध्यत्वमिति । ब्रह्मणि प्रसिद्धमिति (प्रसिद्धतीति) शेषः । नच व्याहृतिरिति ग्रन्थेनार्पणद्वयस्य व्याघातपदार्थं व्याचष्टे—शुक्तिरूप्य इति । ह्यन्त इति शेषः ।—उक्त इति । शुक्तिरूप्येलादिग्रन्थेनेति शेषः । व्याघातः साध्यवैक्यम् ।—लब्धत्वेऽपीति । तथाच ‘नापि व्याघातः, परस्पर-

सिद्धिव्याख्या ।

अन्यथा 'मया लाघवाद्दशक्यत्वा'दित्यादिभवद्वचनविरोधापत्तिः । अतएव—सत्त्वासत्त्वे एकधर्मिनि-
 ष्टालन्ताभावप्रतियोगिनी न भवतः, परस्परालन्ताभावरूपत्वात्, घटत्वाघटत्ववदिति—निरस्तम् ;
 उक्तरीत्या हेतोरसिद्धेरिति ॥ केचित्तु—नित्यत्वानित्यत्वयोरिव सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वंमेवेति
 नासिद्धिर्हेतोः । यद्वा—तयोः परस्परविरहव्यापकत्वम् । नच—सत्त्वासत्त्वयोः गोत्वाश्वत्वयोरिव
 परस्परविरहव्याप्यत्वलक्षणपरस्परविरोधेऽपि घटादौ तदुभयाभावाच्छुक्तिरूप्यादौ सत्त्वासत्त्वोभयाभावस्य
 संभवेन न व्याहृतिरिति—वाच्यं; गवाश्वोभयविलक्षणघटपटादेरभ्युपगमेन विरुद्धयोर्गोत्वाश्वत्वयोर्नि-
 रूपिताभावयोर्घटपटादौ अव्याहृतत्वेऽपि सदसद्विलक्षणस्यान्यस्यानभ्युपगमेन तत्र सत्त्वासत्त्वाभावयोर-
 व्याहृत्युक्तिरयुक्ता—इत्याहुः ॥ तत्र यद्वेद्यायुक्तं । सत्त्वासत्त्वेत्यादिनादत्तौत्तरत्वात् । यत्तु—गवाश्वो-
 भयविलक्षणेत्याद्युक्तमित्यन्तं—तन्न—शीतोष्णस्पर्शविलक्षणानुष्णाशीतस्पर्शवत्, प्रमाप्रमोभयवहिर्भूत-
 निर्विकल्पकवच्च, शुक्तिरूप्यादेः सदसद्वहिर्भूतत्वाङ्गीकारात् । नच—सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूप-
 त्वस्यैव प्राप्त्या नेदं समाधानं युक्तमिति—वाच्यम् ; परस्परविरहाभावस्योक्तत्वात् । नच—शीतोष्णस्पर्श-
 योः परस्परविरहरूपत्वाभावेन तदुभयविलक्षणानुष्णाशीतस्पर्शस्य संभवेन तस्य प्रकृते दृष्टान्तत्वायोग
 इति—वाच्यम् ; तद्वत् सत्त्वासत्त्वयोरपि परस्परविरहरूपत्वाभावस्योक्तत्वेन सदसदुभयविलक्षणस्यापि
 संभवेन तस्य दृष्टान्तत्वोपपत्तेः । नच—निर्विकल्पकेश्वरज्ञानयोरपि विशेष्याद्युक्त्यप्रकारत्वेन प्रमात्वेना-
 दृष्टान्ततेति—वाच्यम् ; 'तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमा' इति मतानुसारेण तस्य दृष्टान्ततोक्तेः । 'द्वौपजन्यं
 ज्ञानमप्रमा' 'गुणजन्यं प्रमा' इति मतेनेश्वरज्ञानस्य दृष्टान्ततोक्तेश्च । नच—निर्विकल्पकस्याप्रामाणि-
 कत्वात् दृष्टान्तत्वायोग इति—वाच्यम् ; तस्य प्रामाणिकत्ववादिमतानुसारेण दृष्टान्तितत्वात् । ईश्वरज्ञा-
 नस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वप्रयुक्तसप्रकारकत्वविरहमादाय प्रमावहिर्भावसंभवाच्च । नच—इदं परिभाषा-
 मात्रं, अन्येश्वरस्य प्रवृत्तिर्विस्वादिन्येव स्यादिति—वाच्यम् ; तज्ज्ञानस्यावधारणात्मकतया तज्जन्य-
 प्रवृत्तेरविस्वाद्यत्वोपपत्तेः । नचैवं—नित्यानित्यविलक्षणमपि किञ्चित् स्यादिति—वाच्यं; नित्यानित्यत्व-
 योः परस्परविरहरूपत्वेन घटपटोभयविलक्षणवस्त्वन्तरवत्त्वानापादनीयत्वात् । सत्त्वासत्त्वयोस्तु,
 त्रिकालावाध्यत्वस्य कचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वानधिकरणत्वरूपत्वेनापरस्परविरहरूपत्वात् नचैवं—
 ध्वंसानुपलक्षितसत्तायोगित्वं नित्यत्वं, तदुपलक्षितसत्तायोगित्वमनित्यत्वमिति, निरूपणसंभवेन तयोरपि
 न परस्परविरहरूपत्वमिति—वाच्यं; न्यायाश्रिते सामान्यादित्रिके सत्ताभावेन नित्यत्वाभावप्रसङ्गात्,
 प्रागभावा नित्यत्वाभावप्रसङ्गाच्च । तथाच ध्वंसाप्रतियोगित्वं नित्यत्वं, तदभावश्चानित्यत्वमिति तयोः
 परस्परविरहरूपत्वमेवेत्युक्तत्वात् । एतेन—परेणापि प्रातिभासिके ब्रह्मणि प्रपञ्चेऽपि प्रामाणिकत्वस्य
 स्वीकृतत्वेन तस्यैव सत्त्वरूपत्वेन तत्र तदभावसाधनायोग इति—निरस्तम् ; सत्त्वस्य त्रिकालावाध्यत्व-
 रूपत्वेन तस्य प्रपञ्चेऽभावसाधनेनादोषात् । प्रामाणिकत्वं सत्त्वमिति पक्षेऽपि, तत्त्वावेदकप्रमाणवैधत्व-
 स्यैव प्रामाणिकत्वेन विवक्षिततया प्रत्यक्षादेरतथात्वेन प्रपञ्चे सत्त्वाभावसाधनसंभवाच्च । नच—
 प्रत्यक्षादेरतत्त्वावेदकत्वस्य प्रपञ्चमिध्यात्वसिद्धिधीनसिद्धिकत्वेनासिद्धिरिति—वाच्यम् ; संप्रतिपन्नशुक्ति-
 रजतप्रत्यक्षदृष्टान्तेन प्रत्यक्षादेरतत्त्वावेदकत्वस्य सिद्धत्वेनासिद्धनवकाशात् । एतेन—तत्त्वावेदकप्रमाणं
 न तावच्छ्रुतिमात्रं, यागोपसाधनत्वादेरपि श्रुतिवैधत्वेन सत्त्वापातान्, नापि ब्रह्मपरस्मद्भावाः, विद्यदा-
 देरपि 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादितथाविधवेदान्तवैधत्वेनोक्तदोषतादयश्चयादिति—निरस्तम् ।
 शुद्धब्रह्मपरवेदान्तभागस्य तत्त्वावेदकप्रमाणत्वोक्तौ दोषाभावान् । यत्तु—तथाविधप्रमाणगम्यत्वाति-

सिद्धिव्याख्या ।

रिक्तमेव सत्त्वं वाच्यं, अन्यथा तादृशप्रमाणविषयत्वरूपप्रामाणिकत्वस्यैव सत्त्वरूपत्वे तस्य ब्रह्मणि 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' इत्यादिप्रमाणप्रवृत्त्यधीनत्वेनात्माश्रयादिति—तत्र; अस्मादेव वाधकात् त्रिकाळा-
घाध्यत्वं सत्त्वमित्यतिरिक्तसत्त्वस्याभ्युपगमात् । नच—प्रामाणिकत्वं सत्त्वमिति पक्षेऽपीत्यादिना तस्यैव सत्त्वरूपत्वाभ्युपगमात्तेनातिरिक्तसत्ताभ्युपगमो विरुद्ध इति—वाच्यम्; प्रामाणिकत्वस्यैव सत्त्व-
रूपत्वाभ्युपगमस्य प्रौढिवादाभिप्रायात्; अन्यथा परेणापीत्यादिना त्वयाऽपि प्रामाणिकत्वस्यैव सत्त्वरूप-
त्वाभ्युपगमेनेदानीमात्माश्रयपरिहारायातिरिक्तसत्त्वं वदतस्वाऽपि पूर्वोत्तरविरोधापत्तेः । कथंचित्समा-
धानंतु प्रकृतेऽपि तुल्यम् । वस्तुतस्तु सत्त्वं, न सत्यादिपदघटितवेदान्तविशेषगम्यत्वातिरिक्तं, किंतु
तदेव । नचैवमात्माश्रयः; शुद्धब्रह्मपरवेदान्तगम्यत्वरूपेण तन्निर्वचने आत्माश्रयानवकाशात् । अतएव—
ब्रह्मणि नित्यत्वज्ञानत्वप्रकाशत्वानन्दत्वानन्तत्वादिकमपि अतिरिक्ते धर्मः स्यात्, सत्त्ववन्नित्यत्वादरेपि
नित्यादिपदघटिततत्त्वेदान्तवाक्यविशेषगम्यत्वातिरिक्तत्वरूपेण निर्वचनसंभवादिति—प्रत्युक्तम् । यत्तु—
प्रमाणविषयत्वं दुर्बलं, प्रामाणिकत्वमिति वदता प्रमाणाप्रमाणव्यवस्थ्यासिद्धये तद्विषयप्रयुक्त एव तयोर्वि-
शेषो वाच्यः; तथाच सत्त्वरूपविषयकं प्रमाणं, निःस्वरूपविषयमप्रमाणमित्येव वाच्यम्; एवंच सत्त्वरूप-
त्वनिःस्वरूपत्वरूपसत्त्वासत्त्वयोः नित्यत्वानित्यत्वयोरिव परस्परविरुद्धरूपत्वमेवेति—तत्र । तथासति प्राति-
भासिकरजतादेरपि अपरोक्षतया सत्त्वरूपत्वेन तद्विषयकस्यापि प्रत्यक्षादेः प्रमाणत्वापत्तेः । नच—
आहार्यभ्रमविषयरूप्यादेरिवानाहार्यभ्रमविषयीभूतरूप्यादेरसत्त्वेऽप्यपरोक्षत्वमस्त्विति—वाच्यं; 'असत्त्वेन
प्रतीयेत' इति व्याख्येयपपत्त्याऽनाहार्यभ्रमविषयीभूतरूप्यादेः सत्त्वेनैवापरोक्षत्वे स्थिते तद्वृष्टान्तेनाहार्य-
भ्रमविषयीभूतरूप्यादेरपि भ्रमकाले प्रातीतिकसत्त्वस्याभ्युपगन्तव्यतया तस्यापि सत्त्वेनैवापरोक्षत्वोपपत्तेः ।
नच—अनाहार्यापरोक्षभ्रमस्थले विषयसत्त्वमङ्गीकरणीयं, नत्वाहार्यापरोक्षभ्रमस्थलेऽपीति नियमः कुलधर्मः;
अख्यात्यन्यथानुपपत्त्या विषयसत्त्वाभ्युपगमस्योभयत्र तुल्यत्वात् । नच—आहार्यापरोक्षभ्रमस्थले विरोध्य-
धिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारे सति अज्ञानं न संभवति, तदभावे च कथं तत्र प्रातिभासिकरजताशुत्पत्तिसंभव
इति—वाच्यं; अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेणाधिष्ठानांशावरणशक्तिमदज्ञाननाशेऽपि प्रातिभासिकरजतोत्पादक-
विक्षेपशक्तिमदज्ञानसंभवेन प्रातिभासिकरजताशुत्पत्तिसंभवादिति । शशविपाणादेः सत्त्वरूपताङ्गीकारेऽ-
सत्त्वव्याघातेन वाधकेन लाघवं त्यक्त्वाऽपरोक्षप्रतीतिविषयत्वस्यैव तत्रत्वे स्थिते तदभावाच्च शशविपा-
णादेर्निःस्वरूपत्वसंभवात् । तस्माच्छ्रुतिरूप्यादिविषयकप्रत्यक्षादेः प्रमाणत्वोपपत्तिर्दुर्बला ॥ केचित्तु—
देशकालसंबन्धित्वं सत्त्वं, निःस्वरूपत्वमसत्त्वमिति न सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरुद्धरूपत्वेति—वदन्ति ।
नच—एतन्मतेऽसत्त्वत्वश्रुत्यनुवोधेन ब्रह्मणो देशकालसंबन्धशून्यत्वेनासत्त्वापत्तिरिति—वाच्यं; वस्तुतस्त-
च्छून्यत्वेऽपि कल्पितस्य संबन्धस्य तत्र सत्यात् । नच—वस्तुतस्तच्छून्यत्वेन नृशृङ्गादेरिव ब्रह्मणो
वस्तुतोऽसत्त्वापत्तिरिति—वाच्यं; वस्तुतस्तच्छून्यत्वस्य कल्पितसंबन्धप्रतियोगिकतया कल्पिततत्त्वसंबन्ध-
वति ब्रह्मणि तत्संभवेऽपि तद्वद्विषये नृशृङ्गादौ वस्तुतस्तच्छून्यत्वस्याप्यभावात् । नच—नृशृङ्गादवपि
देशकालसंबन्धः कल्प्यतामिति—वाच्यं; सत एव सर्वत्र भ्रमाधिष्ठानतया कल्पितत्वेनासतस्तस्याधि-
ष्ठानत्वायोगात् । अतएव—देशकालासंबन्धित्वे ब्रह्मणो नृशृङ्गादेरिव निःस्वरूपत्वापात इति—निरस्तम्;
देशकालसंबन्धित्वस्य कल्पितस्याप्यभावेन नृशृङ्गादेर्निःस्वरूपत्वेऽपि कल्पितस्य तस्य सत्त्वेन तेन ब्रह्मणः
, सत्त्वरूपत्वोपपत्तेः । एतेन—सत्त्वरूपत्वे कालसंबन्धस्य देशसंबन्धस्य वा तत्रत्यात्सत्त्वेन प्रतीतत्वमात्रस्य
साधारणतया ब्रह्मणस्तत्कृतनृशृङ्गादिवैलक्षण्यानुपपत्तिरिति—परास्तम् । तथा सति ते सत्त्वरूपत्वनिः-

परस्परविरहव्याप्यत्वेऽपि तदभावयोरुद्भावावेकत्र सहोपलम्भात् । यच्च—निर्धर्मकस्य ब्रह्मणः सत्त्वर-
हित्वेऽपि सद्रूपत्वप्रपञ्चस्य सद्रूपत्वेनाभिध्यात्वोपपत्त्या अर्थान्तरं—उक्तम् । तत्र । एकेनैव सर्वानुगतेन

सिद्धिव्याख्या ।

स्वरूपत्वव्यवस्थैवोच्छिद्येत्यतः देशकालसंबन्धित्वस्यैव तत्रत्वे स्थिते, ब्रह्मणस्तत्कृतनृशृङ्गादिवैलक्षण्यो-
पपत्तेः । अतएव प्रातिभासिकस्यापि सत्त्वोपपत्तिः, प्रातिभासिकरूप्यादेः शुक्त्याद्यधिष्ठानातिरिक्तदेश-
संबन्धानङ्गीकोरऽप्यधिष्ठानसंबन्धसंभवेन सत्त्वोपपत्तेः । नच—कालत्रयेऽपि ‘इदं रजतं न, नात्र रज-
तम्’ इति बाधकज्ञानेन तत्संबन्धाभावस्यैव सिद्धिरिति—वाच्यं; बाधकज्ञानस्य वास्तवसंबन्धित्व-
विषयत्वेऽपि ‘इदं रजतम्’ इति प्रतीतिकालीनावास्तवाधिष्ठानदेशसंबन्धत्वाविषयकत्वात् । अतएव
देशकालसंबन्धित्वस्य स्वरूपत्वत्वेऽज्ञाने तत्कार्यभूतवियदादौ च सत्त्वसाधक ‘तम आसीत्’ इत्यादिश्रुत्या
कालसंबन्धप्रतीतिरुपपद्यते ॥ यत्तु—शशविपाणाद्यसद्भाष्युत्तदेशकालसंबन्धप्रयोजकत्वेन स्वरूपत्वस्या-
वश्यकत्वे तदेव सत्त्वं तदभाव एवासत्त्वमस्त्विति—तत्र । तत्रापि मते, वियदादिसद्भाष्युत्तदेशकाला-
संबन्धित्वप्रयोजकत्वेन निःस्वरूपत्वस्यावश्यकत्वाद्वाच्यत्वेनासत्त्वं, तदभावः सत्त्वमित्यापत्तेः । नचेष्टा-
पत्तिः; त्रिकालसर्वदेशीयनिषेधप्रतियोगित्वाप्रतियोगित्वे सत्त्वासत्त्वे इति भवत्सिद्धान्तविरोधात् ।
यदपि—देशकालसंबन्धित्वं सत्त्वं निःस्वरूपत्वमसत्त्वमिति वदता तदभाव एवासत्त्वव्यवहारप्रयोजकौ
वाच्यः, आवश्यकत्वाविरोधितया तस्यैव तत्त्वौचित्याच्च, नान्यत्, अतथात्वात्, तथाच कथमेवं
सति सत्त्वासत्त्वयोर्येन परस्परविरहरूपत्वमिति न जानीम इति—तत्र । सत्त्वासत्त्वव्यवहारप्रयोजकयोः
परस्परविरहरूपत्वत्वेऽपि तत्प्रयोज्ययोर्व्यवहारयोर्धिषयीभूतसत्त्वासत्त्वयोरपि परस्परविरहरूपत्वमित्यत्र
नियामकाभावात्, नहि प्रयोजकस्य प्रयोज्यविषयस्य चैकरूपत्वनियमोऽस्तीति ॥ वस्तुतस्तु सत्त्वास-
त्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वत्वेऽपि प्रपञ्चे न तदुभयाभावसिद्धिविरोधः, यत्र घटादिसत्त्वं तत्र न तदत्यन्ता-
भावाधिकरणत्वं यत्र तदधिकरणत्वं तत्र न घटाधिकरणत्वमिति सहाचारदर्शने सत्यपि घटात्यन्ताभावे
तदुभयानधिकरणत्ववत्, यत्र सत्त्वाधिकरणत्वं तत्र न तदत्यन्ताभावाधिकरणत्वं, यत्र तदत्यन्ताभावा-
धिकरणत्वं तत्र न सत्त्वाधिकरणत्वमिति सहाचारदर्शने सत्यपि प्रपञ्चे तदुभयाभावाधिकरणत्वसंभ-
वात् । नच—घटात्यन्ताभावे घटो नैववाधितप्रतीत्या घटात्यन्ताभावस्यापि घटात्यन्ताभावाधिकरणत्वेन
दृष्टान्तासम्मतिरिति—वाच्यम्; अभावस्याभावाधिकरणत्वे भावाभावोभयानधिकरणत्वाभ्युपगमविरो-
धात् । नच—अभावप्रतियोगिकाभावाभ्युपगमवत् अभावेऽभावो नैवभ्युपगमस्य सजातीयधिकरणा-
तिरिक्ताभावविषयत्वमिति—वाच्यं; तर्हि घटात्यन्ताभावाधिकरणत्वेन घटात्यन्ताभावाऽधिकरणत्वो-
क्त्वाऽऽत्माश्रयात् ॥ नच—प्रमेयत्वे प्रमेयत्ववत् दृश्यत्वमिध्यात्वयोर्दृश्यत्वमिध्यात्ववत्, सिद्ध-
विषयत्वेनात्माश्रयो न दोष इति—वाच्यं; उदाहृतस्थलेष्वभ्युपगमानुसारेण तस्यादोषत्वेऽप्यभावानधि-
करणकस्यानभ्युपगमेन तत्रात्माश्रयस्य दोषत्वादित्यलम् ॥ परमार्थतस्तु सत्त्वमेव दृष्टान्तः, तत्र सत्त्वास-
त्त्वोभयाभावसत्त्वात्, सत्त्वस्य सत्त्वाधिकरणकत्वाभ्युपगमे आत्माश्रयात्, असत्त्वाधिकरणत्वाभ्युपगमेऽ
सत्त्वापत्तेरिति दिक् ॥ पूर्वोक्ताऽर्थान्तरत्वं निराकर्तुमनुवदति—यच्चिति । अर्थान्तरमुक्तमिति ॥
उभयाभावासाधनेऽपि ब्रह्मवत्सद्रूपत्वानुपगमर्वादित्यर्थः । ब्रह्मवत्प्रपञ्चस्य सद्रूपत्वे मानाभावाच्च सद्रूपत्वे-
नाऽप्युपपत्त्याऽर्थान्तरता । नच—सर्व घट इत्यादिदुद्धिरेव मानमिति—वाच्यं, एकेनैव सर्वानुगतेन
सर्वत्र सत्प्रतीत्युपपत्तौ प्रपञ्चस्य प्रत्येकं सत्त्वमावतां विना तदनुपपत्त्यभावादित्यभिप्रेत्यर्थान्तरतां निरा-
करोति—एकेनैवेति । नच—रजतं विना शुक्लो रजतप्रतीतिव्यवहारोर्देर्शनात् सत्त्वार्थं विनाऽपि

सर्वत्र सत्प्रतीत्युपपत्तौ ब्रह्मचत् प्रपञ्चस्य प्रत्येकं सत्त्वभावताकल्पने मानाभावात्, अनुगतव्यवहारा-

सिद्धिव्याख्या ।

सत्प्रतीत्यादेरुपपत्तौ अतिलाघवमिति, ब्रह्मापि सद्रूपं न सिद्धयेदिति—वाच्यं; प्रमितत्वाद्व्रक्षणः सद्रूपत्वे-
ऽपि जगतस्तदभावे सद्रूपत्वायोगात् । जगति प्रत्यक्षयोग्यसत्त्वानिरुक्त्या सद्रूपत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वस्य वक्ष्यमा-
णत्वात् । अत एवानेकसत्कल्पनरूपवाधकर्तृसहकृतसत्त्वाभावानुमानमेव सद्रूपत्वाभावेऽपि पर्यवस्यतीति
न सद्रूपत्वेनार्थान्तरमित्यपि साधु । करणस्याप्रमितसद्रूपत्वापवादकत्वात् । नच—सत्त्वाभावानुमानस्य
लाघवेन प्रातिभासिकसत्त्वाभावेऽपि पर्यवसाने जगच्छून्यमेव स्यादिति—वाच्यं; अस्मादेव बाधकालाघवं
हित्वा पारमार्थिकसत्त्वाभाव एव पर्यवसानस्यावश्यकत्वादिति साधूकं नार्थान्तरं । बाधकसद्भावाच्च न
प्रपञ्चस्य सद्रूपतेत्याह—अनुगतव्यवहाराभावेति । नच—तस्यानुगतजातिविपक्षत्वेनोपपत्तिरिति—

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

‘अतएव न द्वितीय’ इत्याद्युक्तिर्वैचित्र्या नानीत्याद्युक्तम् । सत्त्वभावता सदाकारबुद्धौ विशेषणता । ननु—सा
ब्रह्मण एवास्तु—तथापि प्रपञ्चस्योक्तिराला सद्रूपता किमिति न स्यात्—इति चेन्न । यतः प्रपञ्चे तस्या स्वीकारे
तार्किकादिमते घटः सक्षित्याकारप्रत्यये शुद्धसत्ताया विशेषणत्वादन्येरपि तादृशप्रत्यये शुद्धसत् एव तादात्म्येन
विशेषणत्वं वाच्यम्, तथाच प्रपञ्चे बाध्यत्वाभाववैशिष्ट्यं नोक्तप्रत्ययेन सिध्यति; नापि घटोऽबाध्य इत्यादिप्रत्ययेन;
तस्याबाध्यब्रह्मतादात्म्यविषयकत्वेनाप्युपपत्तावबाध्यत्वप्रपञ्चयोर्वैशिष्ट्यविषयकत्वे मानाभावात् । नच—वितिंगमका-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

विरहरूपत्वाभावात्’ इत्यस्य पौनरुक्त्यं तदवस्थमेवेति भावः ।—अतएवेति । अतएवेत्यनेन परस्परविरहरूपत्वाभावस्य
परामर्शैकया युक्त्यैव कल्पद्वयनिरासादुक्तैर्वैचित्र्यमिति भावः । मूले परस्परैरेत्यस्य सत्त्वासत्त्वयोरित्यादि । अतएव
सत्त्वासत्त्वयो परस्परविरहरूपत्वाभावादेव । तयो परस्परविरहरूपत्वे हि सत्त्वाभाववति युक्तिरूपे असत्त्वस्यावश्यकत्वेन
परस्परविरहव्यापकतया समवेन तद्वेतुको द्वितीयव्याघातोऽपि भवेत्, तदेव नेति भावः ।—व्यभिचारादिति । सत्त्वा-
भावे असत्त्वस्यासत्त्वाभावे सत्त्वस्य व्यभिचारादित्यर्थः । तथाच द्वितीयकस्योक्तकर्तृवर्गीयपतिपराहतावेति भावः । तस्य
परस्परविरहव्याप्यतोपगमस्य । व्याघाताप्रयोजकत्वात् । तादृशव्याप्यत्वाभावापत्तिरुपपत्तौऽङ्कारणत्वादित्यर्थः । अस-
त्त्वादौ सत्त्वाभावसमानाधिकरणस्याभावकलरूपापादकोपगमेऽपि व्यापकस्याधिकृदेशावृत्तिताया व्याप्यत्वाभक्ततया
तुच्छाद्यन्तर्भावेन सत्त्वाभावव्याप्यरूपोपपत्तिसमवेन मूलशैथिल्यादिति भावः । ननु यो यदभावसमानाधिकरणसम्भावक
स न तदभावव्याप्य इति सामान्यव्याप्यत्वे तादृशापत्तिर्निर्वहेदिति शङ्कानिराकरणाय तादृशव्याप्ता व्यभिचारमाह—शो-
त्वाभ्यस्तयोरिति । एवंच तृतीयकस्योक्तकर्तृ मूलशैथिल्यपराहताविति भावः । अर्थान्तर इयमित्यनुवदति—यथेति ।
एकेनैवेति । सद्रूपेण ब्रह्मणेति शेषः । सर्वानुगतेन सर्वेन तादात्म्यसम्बन्धेन संबद्धतया विशेषणतया मानाहं । सर्वेन
प्रतीतिः घट सन् इत्यादिप्रतीतिः ।—प्रत्येकमिति । तथाचैवं कल्पने गौरव स्यादिति भावः । टीकाया—सदाका-
रबुद्धिः घट सन् इत्यादिवुद्धिः । सद्रूपता अबाध्यरूपता ।—किमितीति । कुतो बाधकादित्यर्थः । तथाच बाध-
काभावः स्यादिति भावः । साधकाभाव एव प्रपञ्चस्य सद्रूपत्वे बाधक इत्याशयेन समाधत्ते—नेति । ननु—घट सन् इत्या-
दिप्रत्यय एव घटादौ अबाध्यरूपं पटमेव विशेषणतयावगाहमानो घटस्य सद्रूपत्वे साधक इत्याशङ्क्य परिहरति—यत् इति ।
तस्याः सद्रूपताया । स्वीकारे स्वीकारेऽपि । अन्यैः घटादौ सत्त्वहृषधर्मीभावमुपगच्छद्भिः ।—शुद्धसत् एवेति ।
शुद्धसद्रूपब्रह्मण एवेत्यर्थः । शुद्धसदाकारेत्युत्तरग्रन्थात् । (सदाकारेणाद्युत्तरग्रन्थात्) । एवकारेण सद्रूपतया अभ्युप-
गम्यमानस्य घटस्य अबाध्यत्वात्प्रत्ययरूपधर्मस्य च विशेषणत्वव्यवच्छेदः । प्रत्येकं घटादेर्विशेषणत्वे गौरवात् । अनु-
गतव्यवहाराभावप्रसङ्गाच्च । अबाध्यत्वरूपधर्मस्य चातुपगमात् । वाच्यमिति । सा ब्रह्मण एवास्तु इत्यनेन लयोपगतं
चेति शेषः । ननु पट सन् इति प्रत्ययेनैव बाध्यत्वाभावरूपसत्त्ववैशिष्ट्यं घटादे सिध्यति तेन च सद्रूपत्व इत्यत आह—
तथाचेति । पट सन् इति प्रत्यये शुद्धसद्रूपब्रह्मण एव तादात्म्येन विशेषणत्वे चेत्यर्थः ।—बाध्यत्वाभावेति ।
कालायनवाच्छिन्नेत्यादि । उक्तप्रत्ययेन घट सन् इत्यादिप्रत्ययेन । प्रत्ययेनेति । प्रपञ्चे बाध्यत्वाभावरवैशिष्ट्यं सिध्यती-
त्यनुपपत्तिः । ननु पटादिप्रपञ्चस्य बाध्यतापि नास्ति, नच अबाध्यत्वरूपसत्त्वाभावस्य बाध्यत्वस्यातिभ्रमप्रसङ्गः, प्रपञ्च-

भावप्रसङ्गाच्च । सत्प्रतियोगिकासत्प्रतियोगिकभेदद्वयं वा साध्यम् । तथाचोभयात्मकत्वेऽन्यतरात्मक-
त्वे वा, तादृग्भेदासंभवेन ताभ्यामर्थान्तरानवकाशः । नच-असत्त्वव्यतिरेकांशस्यासद्भेदस्य च प्रपञ्चे

सिद्धिव्याख्या ।

वाच्यं; तस्या निरसिष्यमाणत्वादिति भावः । सदसदुभयान्योन्याभावस्य साध्यतायां तु न व्याहृतिसाध्य-
वैकल्यार्थान्तरत्वानीत्याह—सत्प्रतियोगिकेति । एकैकप्रतियोगिकान्योन्याभावसाध्यतायामेकैकरूपत्वे-
नार्थान्तरतासिद्धसाधने स्याताम्, अत उभयप्रतियोगिकभेदद्वयं साध्यमित्युक्तं, एवंच फलितमाह—
तथाचेति । तादृग्भेदासंभवेनेति । सत्प्रतियोगिकासत्प्रतियोगिकभेदद्वयासंभवेनेत्यर्थः । उभयात्मक-
त्वे सदात्मके सत्प्रतियोगिकभेदस्यासदात्मकेऽसत्प्रतियोगिकभेदस्य चासंभवादिति भावः । ताभ्या-
मिति । उभयात्मकत्वान्यतरात्मकत्वाभ्यामित्यर्थः । अर्थान्तरतानवकाश इति । सिद्धसाधनसाध्यवै-
कल्ययोरपि नावकाश इति द्रष्टव्यम् । नचासत्त्वेति । यथै पक्षतावच्छेदकनानात्वे कचिद्विपरिणये

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भावः । शुद्धसदाकारपूर्वोक्तप्रत्ययसिद्धस्य ब्रह्मप्रपञ्चतादात्म्यस्यैवैतत्प्रत्ययविपरित्यक्तसंभवेनोक्तवैशिष्ट्यस्य तद्विपरित्यक्ताकल्पने
गौरवस्यैव विनिगमकत्वात् । नापि प्रत्यक्षादीनां स्वतः प्रामाण्यबलेन तत्कल्पनम्; प्रत्यक्षादीनां ध्यावहारिकमेव
प्रामाण्यमित्यस्य धक्ष्यमाणत्वात् । ननु—सदाकारप्रत्ययो यदा द्रव्यादौ, तदा नत्र समवायेन सत्ताजातिविशेषणमस्तु,
यदा द्रव्यत्वाद्दौ, तदा सामानाधिकरण्यासंबन्धेन सा, तथाच कथं ब्रह्मण एव तथात्वं—तत्राह—अनुगतैति । संब-
न्धांशेऽप्यनुगताकारेत्यर्थः । उक्तमर्थान्तरं स्वीकृत्यापि तद्वहारायाह—सत्प्रतियोगिकेत्यादि । भेदेति । आत्यन्तिक-
भेदेत्यर्थः । उभयात्मकत्वे इति । 'अभविषयीभूतालीकसंसर्गविशिष्टादिरूपेण प्रपञ्चोऽलीकः रूपान्तरेण तु सत्य'
इति न्यायपेटिकाकारवाचस्पत्युक्तपक्षे इत्यर्थः । अन्यतरात्मकत्वे इति । अभविषयोऽपि संसर्गो देशान्तरस्यत्वाद्
सत्य इति प्रपञ्चः सत्य एवेति पक्षे, ज्ञानातिरिक्तरूपेणालीक एव प्रपञ्चो विकृत्प्रविषय इति पक्षे चेत्यर्थः अनवकाश

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

व्यभिचारवारणाय व्याप्यकोटौ बाध्यत्वे बाधकभावस्य प्रवेशान् । ब्रह्मणि श्रुतिप्रमितत्वसाधित्वादितरेषु प्रवेष्टेऽपि अयं घट
इत्यादिप्रत्यक्षप्रमितत्वस्य बाध्यत्वमाधकस्य सत्त्वादित्युक्तम् । एवंच घटोऽबाध्य इति प्रत्ययस्य घटे अबाध्यत्वरूपसत्त्वावगा-
हित्वमावश्यकम्; अन्यथा बाध्याबाध्याभ्या घटादेस्तृतीयप्रकारतापत्ते, नहि प्रतीयमानस्य तदिष्टमिच्छायाः परिहरति—
नापीति । प्रामाण्यबलेन प्रामाण्यभङ्गभयेन बाध्यत्वस्वीकारासंभवेन । तत्कल्पनं घटोऽबाध्यइत्यादिप्रतीतेर्घटादाव-
बाध्यत्वरूपसत्त्वावगाहिलकल्पनम् ।—**बाध्यमाणत्वादिति** । तथाच श्रुतिरूपपारमार्थिकप्रमाणप्रमितत्वस्यैव बाध्य-
त्वबाधकतया प्रपञ्चे तदभावेन प्रकृतमिथ्यात्वरूपसत्त्वघटकाबाध्यत्वरूपसत्त्वाभावेमुपगम्य बाध्यत्वान्तरीकारे उक्तव्याप्ति-
भङ्गप्रसङ्ग इति प्रपञ्चस्य बाध्यत्वमावश्यकमिति नार्थान्तरं प्रकृतानुमाने इति भावः । ननु मूले अनुगतेत्यादिना प्रत्येकं
प्रपञ्चस्य सदाकारबुद्धौ विशेषणत्वे प्रकारांशेऽनुगतत्वव्यवहारानुपपत्तिरुक्ता, सा च न युक्ता, सत्तावातेरेव सदाकारबुद्धौ
सम्भूतसंबन्धेन विशेषणत्वोपगमेऽनुगतत्वव्यवहारोपादनसंभवात् इत्यत तादृशमूलं तादृशसद्भावविराकरणपरतयापि व्याख्या-
तुं तादृशशङ्कया अवतारयति—**नन्विति** । संबन्धांशेऽपीति । अपिना प्रकारांशे । ब्रह्मणस्तादात्म्येन विशेषणत्वोपगमे
तृमयांशेऽप्यनुगतत्वव्यवहारोपपत्तेर्ब्रह्मण एव तथात्वमिति भावः । स्वीकृत्येति । उक्तव्याप्तावप्रयोजकत्वश(लाश)इयेति
भावः । ननु प्रपञ्चस्य सदसदुभयरूपतामते सद्भेदासद्भेदयोरप्यवच्छेदकभेदेन तत्र सत्त्वात् सिद्धसाधनं अत आह—
आत्यन्तिकेति । सदाव्यवृत्तीत्यर्थः । अभविषयीभूतालीकसंसर्गविशिष्टादिरूपेण प्रपञ्चोऽलीक इति । इद-
जतमित्यादिप्रमेयु सत्ये धर्मिणि सत्यमेव हि दृश्य रजतादिक अलीकसंबन्धेन भासते, तत्र खरूपतः सत्ययोरपीदं रजत-
योरलीकसंसर्गविशिष्टरूपेणासत्त्वत्, संसर्गविशिष्टत्वं प्रतियोगित्वा (अलीकसंसर्गविशिष्टत्वं प्रतियोगित्वा) न्युयोगित्वान्यतर-
संबन्धेन, खरूपसंबन्धेन संसर्गविशिष्टत्वमिव तादात्म्यसंबन्धेन संसर्गविशिष्टत्वमपि रजतादे रूपम् । एतन्मते ब्रह्मणि प्रप-
ञ्चस्यालीकसंबन्धेन भ्रम इति न भ्रमितव्यम् । इदमि रजतस्यैव तत्र तत्तत्पदार्थानां प्रमानादायैव सर्वस्यापि प्रपञ्चस्याली-
कतोपपत्ते । रूपान्तरेणेति । इदं रजततादिना प्रमाविषयीभूतसत्यसंसर्गविशिष्टरूपेण वैत्यर्थः ।—ज्ञानातिरिक्तरूपे-

सिद्धिव्याख्या ।

पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेर्ज्ञातत्वात् तत्पक्षांशे सिद्धसाधनं, तथा साध्यतावच्छेदकनानात्वेऽपि सिद्धसाध्यांशे सिद्धसाधनमेव, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिरूपस्य सिद्धसाधनतावीजस्योभयत्रापि तुल्यत्वादित्यर्थः । ननु—साध्यतावच्छेदकनानात्वे उभयाभावगोचरसमूहालम्बनरूपकानुमित्युद्देशेन नांशतःसिद्धसाधनं, असत्त्वात्यन्ताभावांशेऽप्युद्देश्यायाः समूहालम्बनरूपायाः सिद्धेरजातत्वात्; अनुमितिद्वयोद्देशे च सिद्धसाधनमेव, नांशतःसिद्धसाधनम्; नचैवं—पक्षतावच्छेदकनानात्वेऽप्युक्तविधया नांशतःसिद्धसाधनमिति—वाच्यं, इष्टापत्तेरिति—चेत् सत्यं समूहालम्बनानुमित्युद्देश्यत्वमेव, तथापि तस्या असत्त्वाभावांशे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धं यत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यं तद्विषयसिद्धिरूपत्वेन सिद्धसाधनाभिधानमित्यदोषः । ननु—साध्यनिविष्टस्यासत्त्वात्यन्ताभावस्य पक्षे सिद्धौ यदि सिद्धसाधनं, तदा पृथिवीतरभिन्नेत्यत्र त्रयोदशान्योन्याभावानां घटो न जलादिरिति प्रतीत्या घटादौ सिद्धेः सुतरां सिद्धसाधनमिति—चेन्न; पृथिवीतरभिन्नेत्यत्र त्रयोदशान्योन्याभावानां पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यस्य घटादौ सिद्ध्या सिद्धसाधनेऽपि घटादिभिन्नपृथिवीत्वोपहिते तदसिद्ध्या सिद्धसाधनानवकाशात् । ‘अनित्ये बाह्यनसी’ इत्यत्र पक्षतावच्छेदकनानात्वेऽप्युक्तरीत्यांशतःसिद्धसाधनत्वाभावेऽपि मतान्तरेण सिद्धसाधनत्वेऽपि पृथिवीतरभिन्नेत्यत्र पक्षतावच्छेदकैक्याद्यथा नांशतःसिद्धसाधनं, पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धौ सिद्धसाधनमेव, वादशसिद्धेरेवानुमानफलत्वात्, तदसिद्धौ तच्छब्दैव नास्ति, नहि पक्षे साध्यसिद्धिमात्रेण तत्, किंतु पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्या, अन्यथा धूमवत्त्वेन पर्वते वह्निनिश्चयेऽपि सिद्धसाधनप्रसङ्गात्, तथा साध्यतावच्छेदकस्य समूहालम्बनैकज्ञानोपाकृत्यैक्यान्नांशे सिद्धसाधनं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसिद्धेरभावात् । अतएव न व्यर्थविशेषणत्वमपि, सद्विलक्षणत्वे त्वसत्यसद्विलक्षणमिति प्रतीतेरुद्देश्यत्वादिति दोषे सत्येव दोषान्त-

गौडग्रन्थानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

इति । असत्त्वाभावस्य केवलप्रपञ्चे सारवत् तदुपहितप्रपञ्चे स्वीकारे सारोपहितप्रपञ्चस्य केवलप्रपञ्चे तादात्म्यसत्त्वात्

८

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

येति । अभेद तृतीयायं । ज्ञानादत्यन्तमित्र प्रपञ्चोऽलौक एवेत्यर्थः । साकारवादिबौद्धमतमिदम् । तन्मतेहि अयं घट इत्यादिविज्ञानेषु बाह्योऽर्था घटादिर्न भासते, किंतु विज्ञानमेव स्वप्रविज्ञानवत् ॥ तदुक्तं शास्त्रदीपिकायां तर्कचरणे—‘ज्ञानमेवैवमाकारमात्मना प्रयते कुत । नाप्रत्यक्षस्य तस्यास्ति प्रमाणान्तरतो गति ॥ सचेयत्वाच्च नीलादेर्ज्ञानाकारत्वनिश्चयः । अर्थान्तरस्य च प्राणलक्षणं युज्यते नहि ॥’ इति । ज्ञा(विज्ञा)नाकारो ज्ञानस्य तादात्म्यसंबन्धेन धर्मो विपर्ययास्यानीयः, तादात्म्यं च मित्राभिनयोरैवेति, ज्ञानादत्यन्तमित्रो विपर्ययोऽलौक एवेति, तत्रैव विस्तरेण निरूपितम् । ननु ज्ञानातिरिक्तप्रपञ्चस्थालीकत्वे तदनुभवविरोध इत्याशङ्कोक विकल्पचिपय इति । प्रपञ्चस्य ज्ञानादत्यन्तमित्रत्वात् गाहिनी वृत्तिस्तु विकल्परूपा नानुभवरूपेति भावः ।—इत्यर्थे इति । तथाच सद्भेदाग्निवेशे प्रथमे पक्षे असद्भेदाग्निवेशे द्वितीये अर्थान्तर, अतस्तदुभय निवेद्यमिति भावः । अन्यतरात्मकत्वेऽर्थान्तरानवकाशस्य यथाश्रुतेऽपि सभवात् वाचस्पत्युक्तोभयात्मकत्वपक्षे च निरवच्छिन्नविशेषणतासंबन्धस्य साध्यतावच्छेदकसंबन्धत्वोपपत्तेर्नापि सभवादात्यन्तकत्वसाध्यविशेषण व्यर्थमित्याहानिराकरणाय प्रकारान्तरेणोभयात्मकत्वपक्षे प्रदर्श्यं तत्र तादृशविशेषणवरेनार्थान्तरानवकाशमुपपादयति—असत्त्वाभावेत्येति । सद्भेदस्येति बोध्यम् । तदुपहितेति । सारोपहितेत्यर्थः ।—तादात्म्यसत्त्वा-

सिद्धत्वेनांशतः सिद्धसाधनमिति—वाच्यम्; 'गुणादिकं गुण्यादिना भिन्नाभिन्नं समानाधिकृतत्वा-

सिद्धिव्याख्या ।

रमाह—गुणादिकमिति । समानाधिकृतत्वादिति । शुक्लः पट इति सामानाधिकरण्यवत्त्वादित्यर्थः । सिद्धत्वेऽपीति । व्यापकविशेषणानामुद्देश्यप्रतीत्यर्थत्वेन भेदाभेदवादिना तार्किकं प्रति प्रयुक्तमिति । भिन्ना-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तत्रैकान्तिकः सद्देह इति भावः । गुणादिकं गुणः क्रिया जातिः विशिष्टरूपं अवयवी अंशी । गुण्यादिना गुणिना क्रियावत्या व्यक्त्या केवलरूपेण अवयवेन अंशेन । भिन्नाभिन्नं भेदाभेदोभयवत् । समानाधिकृतत्वात् भेदसं-सर्गकधीविषयतायोग्यत्वात् । पराभ्युपगतसमवायतादात्म्यभिन्नाः ये संयोगादयस्तेषामन्यतमसंबन्धेन गुण्यादिवि-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

दिति । केवलप्रपञ्चनिष्ठसद्देहस्य सद्वाचित्वादिति शेषः । ऐकान्तिकः सदृशतिः ।—इति भाव इति । एवं सदृशतिः सद्देहासदृश्यसद्देहोभयवत्तासिद्धिः जायमानोभयात्मकत्वमुन्मूल्यैव जायत इति भावः । ननु—सदृशतिरेव सति असदृशतिर्यो भेदः तद्वत्त्वमेव साध्यमस्तु, सदसदन्वयतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव तादृशभेदस्य प्रसिद्धेः, तथाच किं सदसत्प्रतियोगित्वद्वयनिवेशेनेति—चेन्न, प्रपञ्चे सदादितादात्म्यसंशयोच्छेदाय सदादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टभेदसिद्धिरैवोद्देश्यत्वात् । नच—सदाद्यदृष्टिधर्मवत्ताज्ञानस्यापि तादृशसंशयविरोधित्वात् सदाद्यदृष्टित्वविशिष्टभेदसिद्धेरैवालमिति—वाच्यम्; सदादिभेदाभावात्वेन सदादितादात्म्यसंशयस्य सदाद्यदृष्टिधर्मवत्ताज्ञानाप्रतिबध्यस्योच्छेदाय सदादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टभेदसिद्धेरावश्यकत्वात् । व्यापके व्यर्थविशेषणत्वं न होपायेति तु शुभ्रसिद्धमेवेति ध्येयम् । गुणो रूपादिः । क्रिया उत्प्रेषणादिः । जातिः घटत्वादिः । विशिष्टरूपं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तादिः । अवयवी घटादिः । अंशी धान्यादिभिः, गवाश्चादिसमुदायश्च । गुणिना घटादिविवेकः । क्रियावता घटादिना । व्यक्त्या घटादिना । केवलरूपेण सत्तादिना । अवयवेन मृत्कपालादिरूपेण । अंशेन धान्येन, गवाश्चादिना च । भिन्नाभिन्नमिति कर्मधारय इत्यभिप्रायेण व्याख्या—भेदाभेदोभयवदिति । तथाच गुणो गुणिप्रतियोगिकभेदाभेदोभयवानिति रीत्या कमेणान्वयो बोध्यः ।—अभेदसं-सर्गकैति । गुण्यादिविशेषणकेत्यादि । अत्र धीः प्रमात्राया निवेदना; अन्यथा पटो घट इति प्रममादाय व्यभिचारात्, तथाच परमते गुणगुणिनोरभेदसंसर्गकप्रमाया अप्रसिद्धा हेतोरप्रसिद्धिः, समवायसंसर्गकप्रमायाश्च खमतेऽप्रसिद्धा तद्वदितहेतुरपि तथैवेति मतद्वयसाधारण्येन हेतुं परिष्करोति—परेति । समवायत्वेन पराभ्युपगतभिन्नत्वे सति तादात्म्य-भिन्ना इत्यर्थः । समवायस्य खमतेऽप्रसिद्धावपि तत्वेन पराभ्युपगतं प्रसिद्धमेव । यद्वा—भिन्नान्तं परिचायकमेव । अतएव तेषामन्यतमेत्युक्तम् । संयोगाद्यन्यतमसंबन्धावच्छिन्नगुण्यादिनिष्ठविशेषणतानिरूपितप्रतीयविशेष्यत्वादित्यर्थः । नीलो घटः, बलः पटः, सन् घटः, मृद घटः, इदं ध्यान्यं, अयं ग्रीहिः इत्यादिवृद्धिषु गुणादीनां विशेष्यतया हेतोः पक्षधर्मतानिवाहः । यद्यपि संयोगाद्यन्यतमसंबन्धावच्छिन्नगुण्यादिविशेष्यधीप्रकारत्वमपि हेतुः संभवति, घटो नील इति बुद्धौ नीलादेः प्रकारत्वात्; तथापि तत्प्रतियोगिकभेदाभेदवत्तायाः तद्विशेषणकोषधीविशेष्यत्वं प्रत्येव प्रयोजकतया तस्यैव हेतुताभ्यवगमः । व्याप्तिधाम्नान्वयतः, दृष्टान्तासंभवात्; किंतु व्यतिरेकतः । यो घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभेदोभयभाववान्, ॥ घटत्वाव-

१ गुण्यादीं गुणादिप्रतिबन्धकप्रमाविषयत्वात् । यो वद्विशिष्टप्रतियोगिताकभेदधीप्रतिबन्धकप्रमाविषयः, स तद्भेदाभेदोभयवानि-
ति । व्याप्तिनिष्कर्षस्तु यो यद्वर्तमानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वावच्छिन्नविशेष्यताकक्षानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता-
निरूपितप्रतिबन्धकतावत्संयोगादिसंसर्गकप्रमाविषयः स तद्वर्तमानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभेदानुयोगितावच्छेदकतादयवानिति सामान्य-
व्याप्तौ, घटत्वादिवदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रकारतानिरूपितत्वावच्छिन्नविशेष्यताकक्षानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धक-
तावत्प्रमाविषयो द्रव्यत्वादि, यथा घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभेदोभयवानुयोगितावच्छेदक इति दृष्टान्तः । आहार्यत्वाप्रतिब-
न्धकत्वात् घटो घट इति ज्ञानमादाय, भूतलं घटवदित्यादिज्ञानस्य संयोगादिसंसर्गकत्वात्तादृशज्ञानमादाय, घटः पट इति ज्ञानस्य
भ्रमत्वात्तादृशज्ञानमादाय च घटोऽयं, घटभूतल्योः, घटवत्त्वोः, तादात्म्यापर्यायान्तरम् । यदि तु संयोगादिसंसर्गकैति निवेशे-
ऽनुगुणम् इति शङ्क्यते, तर्हि आधारतावच्छेदकतानवच्छेदकरूपावच्छिन्नसंसर्गसंसर्गकत्वं प्रमायां विवक्षणीयम् । कपालो घटो
घटो रूपमित्यादिप्रतीतिमादाय समन्वयः, घटो रूपमित्यादयस्तु प्रत्यया भ्रमरूपा एव । 'गुणे शुक्लादयः पुंति' इति कोशस्य तु
नामान्तराविशेषणस्य गुणपदस्य तद्विशेषणगुणपदस्य च पुंस्त्वनामान्तरसमिद्धत्वात्तद्वैत- तात्पर्यम्, 'आकाशं शब्दमात्रं तत्पर्य-
भात्रं समाविशे' विश्वादिपुराणादिवचनादिति शुक्लचन्द्रिका ।

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

शेषणिका या धीस्तद्व्या गुण्यादिविशेषणिका या धीस्तद्विशेष्यत्वादिति यावत् । नचाप्रयोजकत्वम् ; नीलगुणघटयो-
स्तादात्म्यसंबन्धस्वीकारे 'घटो न नील' इत्याकारकनीलगुणभेदबुद्धौ तादात्म्यसंबन्धेन नीलगुणप्रकारकधीत्वेनैव
प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, नतु नीलगुणसमवायिभेदबुद्धौ नीलगुणसमवायितादात्म्यधीत्वेन; समवायस्यालीकत्वात्,
समवायस्वीकारे तु नीलगुणसमवायिभेदबुद्धावुक्ततादात्म्यधीत्वेनैव घटादौ नीलगुणभेदबुद्धौ नीलगुणतादात्म्यधी-
त्वेनापि प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमिति गौरवम् । एवं नीलादिसमवायविषयके विशिष्टज्ञानमात्रेऽनुमित्यादौ च कारणत्व-
प्रतिबन्धकत्वादि च कल्प्यानीति समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताधिकरणत्वयोस्तादृशप्रतियोगिताद्यस्तन्ताभावस्य तादृश-
प्रतियोगिताकास्यन्ताभावस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतायाः समवायेन नीलादिविशिष्टस्य भेदप्रतियोगितातदवच्छे-
दकत्वानां च कल्पनं समवायपर्युपास्यण्डधर्मतद्भावावच्छिन्नपञ्चादिकल्पनं चेति महागौरवम् । ननु—विशि-
ष्टकेवल्योर्भेदस्वीकारे एकस्यैव घटस्य तत्तत्क्षणविशिष्टरूपान्यनन्तानि कल्पनीयानीति महागौरवं—इति चेन्न ताद-
शरूपानामनन्तानां केवलघटभिन्नानामकल्पने केवलघटविशिष्टबुद्धितत्तादृशरूपविशिष्टबुद्धीनां धैलक्षण्यानुपपत्तेः । नच-
तासां तत्तत्क्षणवैशिष्ट्यविषयकत्वमेव धैलक्षण्यमिति—वाच्यम्; विदोष्ये' विशेषणं तत्रापि च विदोषणान्तरमित्येवमा-
कारेऽपि तत्क्षणविशिष्टघटवदिति ज्ञाने तादृशविषयकत्वसत्त्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशास्त्रितादृशज्ञानस्य ततो धैल-
क्षण्यानुपपत्तेः । अथ—विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताकज्ञाने तत्तत्क्षणेण घटनिष्ठविशेषणतावच्छेदकत्वरूपस्य विशेषणतावि-
शेषस्य स्वीकाराद्विदोष्ये विदोषणमिति रीत्या ज्ञाने च तद्भावात्तदेव धैलक्षण्यं—इति चेन्न । ज्ञानविषययोः संबन्धो
हि विषयतारत्वेन तादात्म्यरत्नेनैव वा तत्क्षणविशिष्टवन्तं जानामीत्याद्यनुभवेन गृह्यते, न त्ववच्छेदकतात्वेन विशेष्यता-
त्वेन प्रकारतात्वेन सांनिर्गमकविषयतात्वेन वा अखण्डधर्मेण । नचैवं—विशेष्यतात्वादिविशिष्टविषयताशास्त्रितया ज्ञान-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

च्छिन्नोक्तविशेषणताकधीविशेष्यताभाववान्, यथा घटलावच्छिन्नघटः, पटत्वावच्छिन्नपटव्येति, घटो घट इति, पटो घट
इति वा प्रमाया अभावात् ।—नचाप्रयोजकत्वमिति । उक्तसाध्यास्वीकारे पक्षे हेतुभङ्गापत्तिर्वाच्या, सा च न संभवति;
उक्तसाध्यघटकामेदास्वीकारेण तद्रूप तादात्म्यासंबन्धेन तत्संसर्गकधीपटितहेतोरसंभवेऽपि तद्वदकमेवमाप्रस्वीकारेण तन्नि-
यतसमवायसंबन्धमुपगम्य तत्संसर्गकधीपटितहेतोरुपपत्तिसंभवादिति भावः । अभेदघटितोक्तसाध्यनियततादात्म्यमु-
पगम्य हेतोरुपपादने लाघवम्, समवायोपगमे तु गौरवमित्याह—नीलगुणेति । यद्वा नचाप्रयोजकत्वमिति । तत्र-
प्रतियोगिकभेदाभेदोभयवत्त्वस्य निरुक्तताद्विशेषणताकधीविशेष्यत्वप्रयोजकत्वस्वीकारे मानाभावाविति भावः । उक्तस्वीकारे
लाघवज्ञानसहकृतमनुमानमेव प्रमाणमित्याह—नीलगुणेति । तादात्म्येति । अभेदपदार्थत्वादिः । भेदसमुपसंगत
इति न तत्र युक्त्युपन्यासः ।—अलीकत्वादिति । तथाच प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावप्रमाप्रसिद्धिरिति भावः ।
इति लाघवमिति । इतीति शेषः । निरुक्तताद्विशेषणताकधीविशेष्यता किंचित्प्रयोज्या व्यतिरेकितात् इत्यनुमानं,
नीलगुणे घटभेदविशिष्टघटतादात्म्यस्योक्तधीविशेष्यतत्प्रयोजकत्वे लाघवमिति ज्ञानसहकृतं तादृशविशेष्यत्वे तादृशता-
दात्म्यप्रयोज्यतामनुमिनोति । तथाचोक्तप्रयोज्यप्रयोजकभावभङ्गापत्तिरुपास्यकूलतर्केण तादृशतादात्म्यपटितोक्तसाध्य-
सिद्धिः । घटतादात्म्यमात्रस्य तादृशधीविशेष्यत्वप्रयोजकता न संभवति । घटे घटतादात्म्यसत्त्वेऽपि तादृशधीविशेष्य-
त्वाभावेन व्यभिचारात् । अतो भेदस्यापि प्रयोजकशरीरान्तर्भावः । अतएव च साध्ये उभयसिद्धस्यापि तस्यान्तर्भावः ।
प्रयोज्येन प्रयोजकतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैवानुमानात् । ननु नीलगुणघटयोः समवायस्वीकारे घटे नीलगुणभेद-
बुद्धौ नीलगुणतादात्म्यधीत्वेन प्रतिबन्धकत्वं न वाच्यम्, नीलगुणघटयोस्तादात्म्यस्यालीकत्वादिति साम्यमित्याहङ्गा
परिहरति—समवायस्वीकारत्वमिति । वाच्यमिति । अन्यरीत्यतादात्म्यसंबन्धस्य प्रसिद्ध्या घटादौ तत्संसर्ग-
कनीलगुणभ्रमरूपस्य प्रतिबन्धकप्रदस्य प्रसिद्धेरेति भावः । सर्वस्य सर्वत्रप्रमे मानाभावेन तादृशप्रमाप्रसिद्धिस्थले
गुणगुणिनोः समवायस्वीकारेऽप्युक्तगौरवासंबन्धेन तत्र तयोः तादात्म्यसिद्धिप्रसङ्ग इत्याहङ्गा समवायस्वीकारे गौर-
वान्तराण्याह—एवमिति । समवायस्वीकारे इत्यनुपप्यते ।—नीलादिसमवायेति । नीलादितादात्म्यस्थले
(व) एतत्सर्वमुभयमते क्लृप्तम् । नीले नीलनादात्म्यस्य परैरङ्गीकाराविति भावः । मूले—भिन्नत्वस्येति । गुणादित्रयप-
सकगुण्यादिभिन्नाभिन्नसाम्यकस्थले इत्यादिः । विशिष्टपक्षकेवलभिन्नाभिन्नसाम्यके त्वभिन्नत्वस्येति श्रौयम् । एवं च
तत्र भेद एव विवादादभिन्नत्वमात्रवादी भेदस्वीकारे गौरवमाशङ्कते—नन्विति । एतस्य गौरवस्य प्रमाणिकत्वात् वाच-
कतेत्याशयेन समाधत्ते—नेत्यादि । केवलघटविशिष्टबुद्धितः । भूतलं घटवत् इत्याकारकबुद्धितः ।—बुद्धीनामिति ।
भूतलं तत्क्षणविशिष्टवदित्यावाकारकाणामिति शेषः । इत्येवमाकारे इति रीत्या जायमाने—अखण्डधर्मेणेति ।

गौडनखानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ग्राहकत्वं तादृशानुभवस्य सर्वसंमतं न स्यात् इति—वाच्यम्; परस्पराप्यासविषेचनोक्तरीत्या विशिष्टज्ञानमात्रस्य एकविषयतावच्छिन्नविषयत्वान्तरशालित्वेन तद्विशिष्टज्ञानग्राहकत्वादुक्तानुभवस्य विशेष्यतात्वप्रकारतात्वादिविशिष्टविषयताविशिष्टतया ज्ञानग्राहकत्वोपपत्तेः । तथाहि—‘इदं रजतं’ मिलाद्विज्ञाने तादात्म्यादिसंसर्गनिष्ठया विषयताया रजतादिविषयताविशिष्टाया इदंविषयतावच्छिन्नत्वमिदमवच्छिन्नत्वं चेति पूर्णमुक्तम् । तथाच विशिष्टविषयतावच्छेदकत्वविशिष्टविषयताग्राहकोऽनुभवो विशेष्यतात्वादेर्ग्राहकः । विषयता हि यथा विषयतया विशिष्टायां यस्यां विषयतायाः मवच्छेदिका सा विशेषणीभूता प्रकारता, विशेष्यभूता सांसर्गिकविषयता, तदवच्छेदकविषयता तु विशेष्यता; तथाच विषयतानिष्ठं विषयतावच्छेदकत्वं विशेष्यतात्वम् । तादृशावच्छेदकत्वं यां विषयतां प्रति तत्रां तादृशावच्छेदकतानिरूपकविषयतात्वरूपं सांसर्गिकविषयतात्वम् । विषयतानिष्ठयां तादृशावच्छेदकत्वनिरूपकतायामवच्छेदकविषयतात्वं प्रकारतात्वम् । नच—तादात्म्यादिविषयतानिष्ठायामुक्तनिरूपकतायां रजतादिनिष्ठा विषयता यथावच्छेदिका तथा तादात्म्यस्यादिविषयतापीति तस्या अपि निरूपकप्रकारतात्वं स्यादिति—वाच्यम्; तादृशनिरूपकतायाः समानाधिकरणं सत् तदवच्छेदकत्वं, तस्यैव प्रकारतात्वरूपत्वात् तादात्म्यत्वादिनिष्ठविषयतायां तदभावात् । रजततादात्म्येनेदं जानामीत्यनुभवे हि रजतविषयताविशिष्टस्य तादात्म्यविषयत्वस्योक्तनिरूपकतां गृह्यन् रजतविषयताया अपि तां गृह्णाति, ननु तदवच्छेदकत्वमात्रम् । नहि रजतादिविषयत्वस्येदंविषयतावच्छिन्नत्वे कस्यापि विप्रतिपत्तिः; तस्य तादात्म्यादिसांसर्गिकविषयताग्राहकेणापि ‘इदं रजतं जानामि’ ‘इदं रजतत्वेन जानामी’ त्याधनुभवेन ग्रहणात्, तादात्म्यत्वविषयत्वस्य उक्तनिरूपकत्वाननुभवेन तदवच्छेदकत्वमात्रं गृह्णाति । नचैवमपि—सांसर्गिकविषयतात्वस्य उक्तनिरूपकतामात्ररूपत्वे

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

अखण्डानां तादृशधर्माणां भाने सति हि विशिष्टशेषविषयताकक्षानस्यैव तत्क्षणनिष्ठविशेषणतावच्छेदकतात्वरूपान्धधर्मैवविषयतानिरूपकत्वं, ननु विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या ज्ञानस्येति बैलक्षण्यं सुवचम्, तादृशधर्माणां सखण्डत्वे तु निर्वक्ष्यमाणप्रकारतावच्छेदकतात्वस्य तादृशद्विविधज्ञानीयतत्क्षणविषयतयोः सत्त्वेन तादृशज्ञानयोर्बैलक्षण्यानुपपत्तिर्दृढद्वैतेति भावः । नचैवमिति । एवं विशेष्यतात्वादिनामखण्डानामभावे । सखण्डानां तेषां निर्वचनासंभवात् इत्यभिमानः । तादृशानुभवस्य तत्क्षणविशिष्टवन्तं (विशिष्टवन्तं) जानामीत्यनुभवस्य । ‘शालिखेने’ खेतेनानुव्यवसाये तादृशविषयतावैशिष्ट्यभानस्य सन्निकर्षयोग्यत्वेन तदुर्वारता तस्य प्रमात्वं च सूचितम् । उक्तानुभवस्य तत्क्षणविशिष्टवन्तं जानामीत्याकारानुव्यवसायस्य । (तत्क्षणविशिष्टवन्तं जानामीत्यनुभवस्य ।) एतावता कथं विशेष्यत्वादिग्राहकत्वमिलासाद्वैतपरस्पराप्यास एव, तदुपपादयति—तथाहीति । अनुभवः इदंरजतं तादात्म्येन जानामीत्याकारकः ।—विशेष्यत्वादेः ग्राहक इति । भवतीति शेषः ।—विषयताहीति । यथा इदंविषयता रजतविषयताविशिष्टायां तादात्म्यविषयतायां अवच्छेदिका । प्रकारतेति । इति व्यवहियत इति शेषः । एवं सांसर्गिकविषयताविशेष्यतापदयोस्तत्तमपि । एवं सति विशेष्यत्वादेः किं लक्षणं फलितम्, तदाह—तथाचेति । इदंनिष्ठावच्छेदकतावारणाय विषयतानिष्ठमिति; विषयरूपताशास्त्रावच्छेदकतावारणाय विषयतेति । तादृशावच्छेदकत्वं विषयतानिष्ठमवच्छेदकत्वं । यां विषयतां प्रति यद्विषयतानिष्ठमिति । यवतत्त्वयोरननुगततादाह—तादृशेति । विषयतानिष्ठत्वार्थः । निष्ठान्तविषयतापदप्रयोजनं पूर्ववत् ।—तादात्म्यादीति स्वरूपकीर्तनम् । प्रकारतालक्षणातिव्याप्तिं शङ्कते—नच तादात्म्येति । उक्तनिरूपकताया मिति । इदंविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकतायामित्यर्थः ।—रजततादात्म्येनेति । तृतीयार्थं विषयता ज्ञानविशेषणं । तन्निरूपितावच्छेदकता धर्मितावच्छेदकीभूतेदंविषयतायां तादृशानुभवे भानते इति तुन्यवितिलेयतया विशिष्टविषयतायां निरूपकताभानमिति भावः । ननु रजततादात्म्येनेत्यस्य रजतविषयताविशिष्टत्वे सति तादात्म्यत्वविषयताविशिष्टा तादात्म्यविषयतेत्यर्थः, एवंच रजतविषयतायामिव विशेषणीभूतायां तादात्म्यत्वविषयतायामपि तादृशनिरूपकत्वभानं स्यादित्याशङ्क्य प्रमाणान्तरसंकादात् रजतविषयतायां तादृशनिरूपकत्वभानम्, ननु तादात्म्यत्वविषयतायां, प्रमाणान्तरसंवादाभावात् इत्याह—नहीति । इदंविषयतावच्छिन्नत्वे इदंविषयतानिष्ठानवच्छेदकतानिरूपकत्वे । अननुभवेन अनुभवान्तरभावेन । तदवच्छेदकत्वमात्रमिति । रजततादात्म्येनेदं जानामीत्यनुभव इत्युपदः । मात्रपदेनोक्तनिरूपकत्वमवच्छेदः । उक्तानुभवे तादात्म्यत्वविषयत्वस्य तादात्म्यत्वविषयतायां उपलक्षणत्वेन ननु रजतविषयताया इव विशेषणतेत्युपगमसंभवेन तादात्म्यविषयतायां निरूपकत्वानुग्राहनेऽपि तादृशानुभवोपपत्तेरिति भावः । निरूपकतावच्छेदकता तु निरूपकांशे उपलक्षणतया भासमानेऽपि भासत एवेति हृदयम् । ननु यदि रजतविषयताया अप्युक्तनिरूपकत्वं तदा संसर्गतालक्षणातिव्याप्तिरित्याशङ्कते—नचैवमपीति । एवमपि प्रकारतात्वज्ञानतिप्रसङ्गेऽपि । ननयानिवे-

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रजतादिविषयतायामपि सत्यादिति—वाच्यम् ; उक्तनिरूपकतानवच्छेदकविषयतानिष्ठसैवोक्तनिरूपकत्वस्य सांसर्गिक-विषयतात्वरूपत्वात्, तादृशनिरूपकत्वाश्रयविषयतावच्छिन्नस्यैव तादृशनिरूपकत्वस्य तदुपवादात् । तादात्म्यविषयता-निष्ठैव हि तादृशनिरूपकता तादृशनिरूपकताश्रयेण रजतविषयत्वेनावच्छिन्ना, न रजतविषयतानिष्ठा, तादात्म्यत्वादिविषयता तु उक्तनिरूपकतावच्छेदकत्वाच्च सांसर्गिकविषयता, किंतु तदवच्छेदिका । एवमिदंत्वादिविषयतापि तादात्म्यादिविषयतावच्छेदकतायामिदंविषयतानिष्ठायामवच्छेदिका, अतो विशेष्यतावच्छेदिका । अयं—तादात्म्यत्वादिविषय-तायाः सांसर्गिकविषयतावच्छेदकताशब्देन कथं तादृशव्यवहार—इति चेत्, तादात्म्यत्वादेरपि सांसर्गिकविषयताव-च्छेदकत्वेन तद्वर्ततेति गृह्णन् । एवमिदंत्वादिविषयतायामपि विशेष्यतावच्छेदकताशब्देन व्यवहारः । तादात्म्यसं-बन्धेन रजतादि यदेवमादौ प्रकारः, तत्र रजतत्वादिकमप्याधारत्वसंबन्धेन प्रकारः, यत्र तु संयोगादिसंबन्धेन रजतादिकं प्रकारः, तत्र रजतत्वादेर्नोक्तसंबन्धेन प्रकारस्त्वनियमः, प्रकारतावच्छेदकत्वं तूभयत्र । नचैवं—रजतादिवि-षयतानिष्ठस्येदंविषयतानिष्ठत्वच्छेदकतानिरूपकत्वस्य प्रकारतात्वरूपस्य तादृशनिरूपकत्ववत्त्वा रजतत्वादिविषयताव-च्छिन्नत्वेन तादात्म्यसंबन्धेन रजतादिप्रकारकप्रमथले रजतादिप्रकारता सांसर्गिकविषयता स्यात्, पूर्वोक्तस्य द्वितीय-रक्षणस्य तत्र सत्त्वादिति—वाच्यम् ; रजतादिविषयतानिष्ठस्योक्तनिरूपकत्वस्य तादृशनिरूपकतायत्वा रजतत्वादिविषय-तयानवच्छिन्नत्वात् । इयं हि तादृशस्थले रजतत्वादिप्रकारता, एका प्रार्थितिकेनेदमनुयोगिकसंसर्गेण, अस्या व्याव-हारिकेण रजतादिनिष्ठसंसर्गेण । आद्या इदंत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतावच्छिन्ना, अस्या रजतादिनिष्ठया अनवच्छिन्नविशेष्य-तयावच्छिन्ना, तदवच्छिन्नत्वं च तसिद्धावच्छेदकतानिरूपकत्वम् । तथाप्यास्या नेदंविशेष्यतानिष्ठायच्छेदकतानिरूपिका, तदवच्छेदकस्य व्यावहारिकस्य रजतत्वादिसंसर्गस्य इदंविशेष्यतावच्छेदेनानुभावेनोक्तावच्छेदकतानिरूपकत्वाभावात् । नहि यत्संसर्गावच्छेदिका या विशेष्यता सा तत्संसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदिका, आद्या तु तादृशावच्छेदकता निरू-पिका, ननु रजतादिप्रकारतानिष्ठायाम्तादृशनिरूपकताया अवच्छेदिका, रजतत्वादिप्रार्थितिकसंसर्गोपहितरूपेण रजसादेरुक्तनिरूपकत्वानुभवात् । नच यत्संसर्गो नोक्तनिरूपकतावच्छेदकः तत्संसर्गावच्छिन्नप्रकारता उक्तनिरूपकता-वच्छेदिका, तस्माद्रजतादिप्रकारतायां न सांसर्गिकविषयतायापत्तिः । अतएव तादृशप्रमास्थलेऽपि नोक्तापत्तिः 'इदं

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

शेन व्याध्यादाह—तादृशेति । तद्रूपत्वात् सांसर्गिकविषयतात्वरूपत्वात् । न रजतविषयतानिष्ठेति । अतो न तत्र ससर्गतात्वरूपसङ्ग इति भावः । ननु तादात्म्यत्वविषयताया ससर्गतात्वं न स्यात्, उक्तनिरूपकत्वस्य तन्माभादिसाध-हामिष्टाप्रत्या परिरुति—तादात्म्यत्वविषयतात्विति । तादात्म्यत्वविषयता तु न सांसर्गिकविषयता, किंतु तदव-च्छेदिका उक्तनिरूपकत्वावच्छेदकत्वादिति योजना । नचैव—ससर्गविशेषणाना ससर्गतेवेति नियमभङ्ग इति—वाच्यम्, विशेष्यविशेषणाना विशेष्यत्वाभावेन तादृशनियमस्याप्रयोजकत्वात्, तत् भवनयनम्—एवमिति । कथमिति । तादात्म्यत्वविषयता हि सांसर्गिकविषयतानिष्ठनिरूपकतावच्छेदकताश्रया, ननु सांसर्गिकविषयतावच्छेदकतारूपेति भावः ।—तद्वर्ततेति । तादृशविषयतावच्छेदकीभूततादात्म्यत्वधर्मैवैतत् । अथ कथंहीन व्यवहार इत्यन्तमनु-वर्तते । सांसर्गिकविषयतावच्छेदकताशब्देन भावप्रत्ययान्तेन तादृशविषयतावच्छेदकस्य धर्म तादृशविषयतावच्छेदकता-मात्मकोऽपि परिभाषया प्रतिपाद्यत इति भावः । एव विशेष्यतावच्छेदकीभूतेदत्त्वधर्मतया रजतविषयताया प्रकारता-वच्छेदकताव्यवहारोपपादनायाह—तादात्म्यसंबन्धेनेति । रजतत्वादिकमपीति । अतएव रजतत्वेनेदं जानामी-त्यनुभव इति भावः । (जानामीत्यनुव्यवसाय इति भावः) । एवं इदंरजतमिति श्रमे इदमशे रजतत्वस्यापि प्रकारत्वे ।—रजतत्वविषयतयेति । इदमशे रजताशे चैकैव रजतत्वस्य प्रकारतेत्यभिमान । अभिमान निराकरोति—इयं हीति । नचैव इदं रजत रजतत्ववचेति समूहालम्बनादिदं रजतमिति श्रमस्य वैलक्षण्यानुपपत्तिः, तादृशश्रमे रजतत्वनिष्ठप्रकारत्वयो रवच्छेदावच्छेदकभावोपगमेन तदुपपत्तिः ।—अन्येति । रजतप्रकारतानिष्ठया उक्तनिरूपकताया अवच्छेदिकापीति शेषः । ननु रजतत्वीयव्यावहारिकसंसर्गस्योक्तनिरूपकत्वाभावेऽपि तत्संसर्गावच्छिन्नरजतत्वप्रकारताया उक्तनिरूपकत्व कुतो नेत्यत आह—नहीति । तत्संसर्गावच्छेदकत्वस्य तत्संसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताव्यापकत्वोपगमादिति भावः ।—नचेति । नहीत्यर्थः । तदवच्छेदकतानिरूपकतावच्छेदकत्वसंबन्धत्वस्य तादृशनिरूपकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकत्वसंबन्ध-त्वापत्त्युपगमादिति भावः । उपसहरति—तस्मादिति । अतएव रजतत्वस्य प्रकारताद्वयोपगमादेव । तादृशप्रमा-स्थलेऽपि इदंरजतमिति प्रतीयप्रकारतायामपि । नोक्तापत्तिः न ससर्गतात्वापत्तिः । इत्यत उत्तरमिदं रजतमित्यादिप्र-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रजत'मित्यादिप्रमायां हि रजतत्वप्रकारता द्वयी, एका इदंत्वावच्छिन्नविशेष्यतयावच्छिन्ना; अन्या रजतनिष्ठयानवच्छिन्नविशेष्यतया अवच्छिन्ना; आद्या इदंत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिकापि नोक्तनिरूपकतावच्छेदिका, रजतप्रकारतानिष्ठा उत्तनिरूपकतां प्रति तस्याः अव्यापकत्वेनानवच्छेदकत्वात्, नहि रजतत्वविशिष्टवैशिष्ट्ययुद्धिसु सर्वासु तादृशप्रकारतास्ये मानमस्ति । नच—विशेषणतावच्छेदकयोरेकधर्मिणि एकसंघन्धावच्छिन्नप्रकारताशालि-युद्धित्वमेव विशिष्टवैशिष्ट्ययुद्धित्वम्, तथाचैकसंघन्धावच्छिन्नप्रकारता एकैव तादृशविशेष्यताद्वयावच्छिन्ना, नतु द्वयी, तथाच तादृशनिरूपकतावच्छेदिकापि सेति—वाच्यम्; संयोगादिसंघन्धेन रजतत्वादिविशिष्टस्य प्रकारतास्यले रजतत्वादेः संयोगादिना प्रकारस्य भ्रमत्वापत्त्या प्रकारतयोरेकसंघन्धावच्छिन्नत्वनिवेशासंभवेन विशेषणतावच्छेदकस्य स्वाश्रयप्रतियोगिकेन विशेषणसंघन्धेन प्रकारताया विशिष्टवैशिष्ट्ययुद्धित्वशरीरे नियेश्यत्वात् । यस्तुतस्तु नोक्त-रूपं विशिष्टवैशिष्ट्ययुद्धित्वम्, विशेष्ये विशेषणमिति ज्ञानापेक्षया विषयकृतविशेषस्य वाच्यत्वात्, किंतु विशिष्टस्य केवलतादन्यत्वेन तत्प्रकारकत्वमेव; सिद्धान्ते तथैव स्वीकारात्, तस्माद्विषयतानिष्ठं यद्विषयतावच्छेदकत्वं तद्विशेष्य-तात्वम् तद्वच्छेदकविषयतात्वं विशेष्यतावच्छेदकतात्वम्, विषयतानिष्ठसावच्छेदकत्वस्य निरूपकत्वविशेषौ सांस्-गिकविषयतात्वप्रकारतास्ये, तद्वच्छेदकविषयतास्ये सांस्गिकविषयताप्रकारतावच्छेदकते । ननु—तादृशविशेष्यता-त्वादीनामलक्षणविशेष्यतात्वादिव्यतिरेकः को विशेषो येन तादृशत्वेन पक्षपात—इति चेत्, अदृश्यं सर्वैः कल्पनीयत्वमेव विशेषः । अन्योऽप्ययं विशेषः, मूलादौ तत्संघन्धे च यद्वच्छेदकत्वं यच्च तन्निरूपकत्वं संयोगादौ तत्संघन्धे च तज्जा-तीययोरेकावच्छेदकत्वतन्निरूपकत्वयोर्विषयतासु कल्पनात् विषयविषयतयोर्द्वयोरेव ते धर्तते, नैकत्रैव; तथाच विषय-विषयतयोरेकमपि नापलपितुं शक्यते, तज्जातीयवच्छेदकतातन्निरूपकत्वयोः संघन्धसंबन्धयुग्मसापेक्षत्वात्, अल-क्षणविशेष्यतात्वादेर्विषयतायां स्वीकारे तु तस्य ज्ञानवैलक्षण्यानुभवाभ्यानुपपत्तिरेव कस्यिका, सा च ज्ञानगतमेव वैलक्षण्यं कल्पयेन्न विषयतानिष्ठम्; तथाच घटत्वादिकमपि ज्ञानस्यैव धर्मः, घटपटादिज्ञानानां मियो वैलक्षण्यानुभ-वस्यान्यथानुपपत्तेः । तथाच ज्ञानस्य घटादिविषयैरन्यन्ताभेदापत्त्या तार्किकाणां बौद्धस्वीकृतसाकारवादापत्तिः । अथ—यैदास्तिनां मतमालम्ब्य तार्किकेरेवं वाच्यम्, घटादीनामुत्पत्तिविनाशवश्यानुभवात् ज्ञानस्य च विषयाविशे-पितरूपेण तथानुभवेन लाघवेन चैक्यकिरूपत्वाच्च ज्ञानस्य ज्ञातवदादिभिरभेदः; नचैवं—तेषां व्यवहारो

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

मायाहीत्यादिपाठः क्वचित् । अव्यापकत्वेन न्यूनश्रुतित्वेन । अन्यूनश्रुतेरेवावच्छेदकत्वादिति भावः ।—नहीति । मुख्य-धर्मिणि रजतवधाधमहकालीनरजतत्वविशिष्टप्रकाररुद्धौ मुख्यधर्मिणि रजतत्वमानासंभवात्, तावतापि वक्ष्यमाणरीत्या विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिलोपपत्तेरिति गूढभावः ।—सेति । तथाच रजतत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रमयीप्रकारतायां संसर्ग-तालापत्तिर्दुर्बारेवेति भावः ।—प्रकारतयोरिति । विशिष्टवैशिष्ट्ययुद्धिशरीर इत्यादिः ।—विशेषणतावच्छेदकस्येति । विशेषणतावच्छेदकधर्मनिष्ठस्वाश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टविशेषणतावच्छेदकसंघन्धावच्छिन्नप्रकारताया इत्यर्थः । नोक्त-रूपं नैकसंघन्धावच्छिन्नप्रकारतागमम्, उक्तविशिष्टसंघन्धावच्छिन्नप्रकारतागमं वा ।—विषयकृतस्येति । प्रकारकृतस्ये-त्यर्थः । तेन द्वितीयरीत्या स्नावच्छिन्नत्वविशिष्टप्रतियोगिताकत्वविशिष्टस्य विशेषणसंघन्धस्य आनोपगमेन संसर्गकृतवैलक्षण्य-स्य संभवेऽपि न क्षतिः । विशेष्यतावच्छेदकतात्वादिकं निर्वक्तुं विशेष्यतात्वादिकं निगमयति—तस्मादिति । प्रकारता-वच्छेदकते इति । इदं च प्रकारतावच्छेदकत्वात् द्विविधं तत्स्यविशिष्टघटवान् इति ज्ञानीयतत्स्यनिष्ठविषयतासाधारण-मिति नैतेनोक्तज्ञानयोर्वैलक्षण्यनिर्वाह इत्यतो विषयकृतवैलक्षण्यमेव वाच्यमिति विशिष्टस्य केवलभित्तलं स्वीकार्यमिति भावः । अयं च तथाचेलनेन वक्ष्यमाणविषयमाश्रयलापप्रसञ्जकलरूपः । विषयविषयतयोः संबन्धिसंघन्धरूपयोः । तथाच कृतज्ञातीयावच्छेदकत्वादिकल्पने च । विषयविषयतयोरिति निर्धारणविभक्तिः ।—सापेक्षत्वादिति । असंघद्वय वस्तुनः सं-बन्धिघनं विना संबन्धमात्रस्य चावच्छेदकत्वासंभवात् अवच्छेद्याधिकरणसंबन्धस्यैवावच्छेदकत्वनियमादिति भावः । अल-क्षणविशेष्यतादिस्वीकारे तु विषयमाश्रयप्रसञ्जमाह—अलक्षणेति । ज्ञानवैलक्षण्यानुभवाभ्यानुपपत्तेर्ज्ञानग-तवैलक्षण्यमात्रकल्पकत्वे चेत्यर्थः । अन्यथा घटत्वादीनां ज्ञानधर्मैवं विना विषयतारूपवैलक्षण्यान्तरकल्पनापेक्षया कृतपट-त्वादीनामेव तद्वर्गकल्पने लाघवादिति भावः । तथा सति किमनिष्ठं तत्राह—तथाचेति । अभेदापत्त्येति । घटत्वादीनां घटाद्यभेदव्याप्यत्वादिति भावः । तथा उत्पत्तिनाशवत्त्वेन । लाघवेन चेति । घटाद्यभिन्नरूपत्वेन नानालकल्पनापेक्ष्येला-दिः । तेषां घटादीनाम् । व्यवहारः अयं घटः इत्यादिबोधवशब्दप्रयोगः, उपादानं वा । ननु व्यवहारे तदात्म्येन ज्ञानस्यैव तदीयविषयतारूपसंघन्धस्याप्राथम्यादासंघन्धेन प्रयोजकतोपेयते, तथाच घटादेर्ज्ञानादात्माभावेऽपि ज्ञानविषयलाघय-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

न न्यायव्यवहारविषयतायां तादात्म्येन ज्ञानव्यक्तेः प्रयोजकतया कृतव्येऽपि ज्ञान एव तत्तादात्म्यमत्वात् ज्ञानवि-
शेषेऽपि विषये ज्ञानसंयन्त्रं स्वीकृत्य तस्य तत्र व्यवहारविषयताप्रयोजकत्वत्पत्तेर्गौरवादिभिः—वाच्यम् । ज्ञानता-
दात्म्यापन्नतया विषयाणां कल्पितत्वेन ज्ञान इव विषयेऽपि कल्पितस्य ज्ञानतादात्म्यस्य सत्त्वात् । तथाच न ज्ञानस्य
घटत्वादिकं धर्मः, नहि नैस्व्यादिकं गगनादाचारोपितमपि तस्य धर्मः; धर्मितमसत्तावत्स्य धर्मपदमुपार्थयत्वात् ।
नच—ज्ञानानां मिथो वैलक्षण्यानुभवानुपपत्तिरिति—वाच्यम्; ज्ञानानां मिथो विलक्षणविषयतादात्म्यमनुभूयते,
ननु मिथो वैलक्षण्यम्; तथाच ज्ञानगतस्य वैलक्षण्यस्य साधारणादिवैलक्ष्यीकृतस्य कः प्रसङ्ग इति चेत्, तर्हि वेदा-
न्तिभिरेव जितम् । तार्किकस्वीकृतस्य संबन्धरूपविषयतागतस्यापि वैलक्षण्यस्य विरोधतात्वादेः कः प्रसङ्गः । अर्थेयं
—इदमादितद्विषयत्वयोरुक्तव्यच्छेदकत्वमपि न स्यादिति चेन्न; नहि तत् ज्ञानानां मिथो वैलक्षण्यानुभवान्वयानुप-
पाया कल्प्यते, येनोक्तरीत्या न स्यात्, किन्तु भूलादितत्संबन्धयोः संयोगावच्छेदकत्ववत्त्वं भाष्येर्लाङ्घितेन पूर्वोक्तानुभ-
वेनेत्यलं विस्तरेण ॥ तस्माद्विषयवैलक्षण्येनैव ज्ञानानां वैलक्षण्यस्य वाच्यत्वात् विनिश्चयैरिति शब्देन विनिश्चितस्य विषय-
त्वात्, 'विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणान्तरं' इति ज्ञाने च तस्याविषयत्वाद्युक्तज्ञानयोर्लक्षणविशिष्टपदयामि-
त्याकारसाध्येऽपि मिथो विशेषः । एषमेकत्र द्वयमिति रीत्या तादृशावारज्ज्ञाने तत्क्षणघटत्वाभ्यां विशिष्टो विशेषणम्,
तदतिरिक्तं तत्क्षणविशिष्टो घटः, घटत्वविशिष्टानुयोगिकस्य तत्क्षणवैशिष्ट्यस्य तत्र घटत्वात्; तादृशघटस्य तत्क्षणविशि-
ष्टपदत्वेन विशिष्टस्य वा विशिष्टवैशिष्ट्यशब्देन विषयत्वात् । विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति ज्ञाने च भूत-
लादी वैलक्षण्यस्य विशेषणत्वात्तथापि मिथो विशेषः । नच—तत्क्षणविशिष्टघटस्य तद्व्यतिरिक्त्यरूपेण यत् ज्ञानं तस्य ताद-
ृशघटत्वरूपेण ज्ञानावेषक्या वैलक्षण्यं न स्यादिति—वाच्यम्; तद्व्यतिरिक्तविशिष्टविषयकत्वस्यैवोक्तवैलक्षण्यरूपत्वात् ।
अथ—तत्क्षणविशिष्टस्य यत्र विषयत्वादिकं व्यवहित्यते तत्र तत्क्षणोपहितस्य तत्क्षणोपलक्षितस्य वा तद्व्यवहार-
स्यादिति—चेन्न । उपहितोपलक्षितशब्दयोर्हि न विशिष्टमर्थः, किन्तु येन धर्मिणोपहितमुच्यते त्रिधर्मानेन तेन तद्वृ-
त्त्याभावयितुमुपहितशब्दार्थः । तथाच तत्क्षणोपहितघटो विषय इत्यत्र विषयत्वाकाले घटे विद्यमानेन तत्क्षणेन तत्क्ष-
णान्तर्गच्छिन्नघटादिभ्यो व्यापत्तिर्तो घटो विषय इत्येव बुध्यते, ननु निश्चितो घटो विषय इति । तत्क्षणोपलक्षितो घटो
विषय इत्यादावप्येवम् । विद्यमानपदस्थाने अविद्यमानपदमिति तु विशेषः । तथाच तदुभयस्थले विदिष्टस्य विषय

लघुचन्द्रिकाया चिद्विश्लेषोपाध्यायी ।

तथा व्यवहारोपपत्तिरित्यत आह—तादात्म्येनेति । कृतव्येऽपीति । अतएव ज्ञानरूपात्मकविषयकव्यवहारोपपत्तिरिति
भावः । कृतव्येऽपीत्यस्य कल्पनेऽन्वयः । सत्त्वादित्यन्तं स्वीकृत्येत्यत्र हेतुः । तथाच ज्ञानतादात्म्यापन्नतया घटादेः कल्पि-
तत्वे च । (तथाच घटाद्यभेदरूपघटत्वादिव्यापकधर्मविरहे च ।) ननु घटादेर्घटत्वं वा ज्ञानरूपे ब्रह्मणि आरोपितम-
स्येवैवेत्यत आह—नहीति । नचेति । एवमिति शेषः । ज्ञानवैलक्षण्यानुभवमप्यपलभ्य समाधत्ते—ज्ञानानामिति ।
विशेष्यतात्वादेः कः प्रसङ्ग इति । ज्ञानवैलक्षण्यमिव तत्संबन्धरूपविषयतावैलक्षण्यमपि मानुभूयते, किन्तु विषय-
वैलक्षण्यमेवानुभूयते, तच्च विषयतागतविशेष्य विनेव सर्वसिद्धमिति भावः । एतेन विशिष्टोपलक्षितज्ञानयोर्वैलक्षण्यसिद्ध्यर्थं
विशिष्टस्य केवलतिरिक्तत्वं विशेष्यतात्वादिकमखण्डं वा स्वीकार्यमिति विनिगमनाविरह इत्यापास्तम् । विशेष्यतात्वादेर-
तिरेके विषयापत्त्यपेन तद्वैलक्षण्यसाधकत्वात् विषयवैलक्षण्यस्यैवानुभवाच्चैवमुत्तन्वयेयम् । तस्मात् अखण्डस्य विशेष्य-
त्वादेरसिद्धेः, सखण्डस्य चोक्तिरलोक्तज्ञानवैलक्षण्यसाधकत्वात् । घटयोः 'एकत्र द्वयमिति' रीत्या तत्क्षणघटत्वोभयावगाहि-
धर्मितावच्छेदकविशेषणभावेन तदुभयावगाहिविशिष्टघटप्रकारकज्ञानयोर्विशेषं प्रदर्श्य विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या ज्ञाने
ताभ्यां विशेषं स्मारयति—यद्यमित्यादिना । तत्क्षणवैशिष्ट्ये घटस्य तदतिरिक्त इत्यन्वयः । अत्र हेतुमाह—घटत्वेति ।
तादृशघटस्येति । विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विषयत्वादित्यन्तं ज्ञानान्वयः । वैशिष्ट्यरूपे सप्तगतानुपगमे लाह—तत्क्षणविशिष्टघ-
टत्वेनेति । सामानाधिकरम्यसंबन्धेनेत्यादि । तत्क्षणेन चेति शेषः । केवलघटस्येवेति । उक्तविशिष्टघटद्वयातिरिक्त-
त्वेति शेषः । एवकारेण विशिष्टद्वयव्यवच्छेदः । विशेषणत्वादिति । तत्र च तत्क्षणस्य विशेषणत्वादिति शेषः । अत
एव घटत्वानिति ज्ञानात् तस्य विशेषः, त्रयाणामाकारसाम्येन विशेषोपपादनावसरश्च । अत्रायस्य तुल्यतया तत्क्षणघटत्वो-
भयप्रकारकं ज्ञानं कारणम्, द्वितीयस्य घटत्व धर्मितावच्छेदकीकृत्य तत्क्षणवैशिष्ट्यज्ञानम्, तृतीयस्य तु तत्क्षणे घटत्वेति
विश्लेषत्वेन ज्ञानमिति बोध्यम्—तादृशेति । तत्क्षणविशिष्टेत्यत्र । उपहितोपलक्षितशब्दयोर्विशिष्टार्थकत्वब्रमेण शङ्कते-
अथेति । यत्र ज्ञानं निरूपितत्वं साम्यर्थ्यं विषयज्ञानव्ययी, व्यवहारश्च, 'तत्क्षणविशिष्टो घट एतज्ज्ञानविषय इत्याकारकः ।
उक्तब्रम निराकरोति—उपलक्षितोपहितशब्दयोर्पिति । विद्यमानेनेति । व्यापत्त्यस्य सममिव्याहृतपदार्थान्व-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

स्वाप्रत्ययात् विशिष्टस्य विषयत्वप्रत्ययस्थले विशेषणस्यापि विषयताप्रत्ययादुक्तव्यवहाराणां मिथो विदोषः । अथ—
तत्क्षणविशिष्टं यत्र न विषयस्तत्र केवलघटादावसंयुक्ततत्क्षणस्य तदनवच्छिन्नघटादिभ्यो व्यावर्तकत्वानुपपत्तिः, घटादौ
हि तत्क्षणादियुक्ते तत्क्षणाद्युक्त्यावृत्तिधीर्न तु केचले इति—चेन्न; तत्क्षणादियुक्ते केवलघटयोस्तत्क्षणादियुक्तव्यव-
स्वरूपाभ्यां अभेदस्येव भेदस्यापि स्वीकारात्, घटस्तत्क्षणयुक्त इत्यनुभवात् । अतएव घटो न तत्क्षणविशिष्ट इति धीर्न
प्रमा, अभेदविरोधिभेदस्य नञादिनोल्लेखात् । तद्विरोधित्वं चेकावच्छेदेनैकाधिकरणत्वसाभावः, तेन कृष्णसंयोगिन्यपि
दृक्षे मूले न कृष्णसंयोगीति धीः प्रमेय । ननु—कथं भेदाभेदयोरैकधर्मप्रतियोगिगतत्वमवच्छेदकभेदमस्वीकृत्यो-
च्यते, नच—अवच्छेदकभेदं स्वीकृत्यैव तौ वाच्याविति—वाच्यम्; मणिकाराद्युक्तिविरोधात् । मणिकारेण हि 'दृक्षे
कपिसंयोगतद्भेदे' स्वीकृत्य 'नचं भेदाभेद' इत्यनेन भेदाभेदमतमापाद्यावच्छेदकभेदाभ्युपगमा' दित्यनेनोक्तमता-
पत्तिः परिहृता; तथाच भेदाभेदमतमवच्छेदकभेदनिरोधकमिति तदभिप्रेतम् । नच—[कार्यात्मना तु नानाकार्यभेदः
कारणात्मना । हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदे]ति वाचस्पत्युक्त्या भेदाभेदादिकारिकया अवच्छेदकभे-
देनैव भेदाभेदयोरुक्तत्वान्मणिकारोक्तवाक्यस्थस्य भेदाभेद इति पदस्य षोप इति शेषतया पूरणीयम्, तथाचावच्छेद-
कभेदस्वीकारे भेदाभेदस्वीकारो न दोष इति मणिकारवाक्यार्थ इति—वाच्यम्, अवच्छेदकभेदेन गुणगुण्यादिषु
भेदानेदानुमाने तात्किंकादिभिरिति क्रियमाणे सिद्धसाधनतापत्ते, नहि तात्किंकादिभिः कुण्डलादौ हेमत्वाद्यवच्छिन्ना-
भेदो न स्वीक्रियते । किञ्च हेमत्वादिना कुण्डलादावभेदस्वीकारे भेदोऽपि तेनैव रूपेण स्वीकार्यः, अन्यथा हेमकु-
ण्डलमिति सामानाधिकरण्यप्रत्ययानुपपत्ते, नहि द्वयत्वघटत्वाभ्यां भेदसत्त्वेऽपि घटः कलश इति सामानाधिकर-
ण्यधीर्भवति । तस्मात् कार्यात्मना कार्यमात्रगतकटकत्तत्त्वकुण्डलादिरूपं, कटककुण्डलादीनां मिथो भेद एव, कारणा-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलोपोपाध्याय्य ।

यकाले इत्यादि । तच्छून्यात् व्यावर्तितः प्रकरीभूततच्छून्याविषयकबुद्धिविषयीकृत लिङ्गीभूततच्छून्यमिदमेव ज्ञा-
पितो वा । विषयः तज्ज्ञानविषय । विशेषणस्यापीति । येन अंगेण विशिष्टमुच्यते विशेषणान्वयि समभिध्याह-
तपदार्थान्वयिनाविधमानेन तेन तच्छून्यात् व्यावर्तित विशिष्टशब्दार्थ । तथाच तत्क्षणविशिष्टो घट इत्यत्र विषयताकाले
घटे विद्यमानेन विषयताश्रयेण तत्क्षणेन तत्क्षणापच्छिन्नघटादिभ्यो व्यावर्तितो घटो विषय इति दुष्यत इति भाव ।
एतेनोपहितोपलक्षितपदस्थले उपायुपलक्षणयोर्विषयताप्रत्ययो नास्तीति सूचितम् । विशिष्टकेवलयोरभेदमनुस-
न्धानस्तत्क्षणोपलक्षितघटो घट इति ज्ञानव्यक्तिविषय इति व्यवहारानुपपत्ति शङ्कते—अथेति । यत्र तत्क्षणोपलक्षि-
तघटविषयकज्ञाने । तत्र तादृशज्ञानविषये इत्यर्थ । —केवलघटादावसंयुक्ततत्क्षणेति । तत्क्षणविशिष्ट एव
घटे तत्क्षणस्य ननु केवलघटे, अखण्डघटरूपधर्मिभिरस्य केवलघटपदार्थत्वात्, विशिष्ट एव केवलात् भिन्न,
तथाच तत्क्षणस्य केवलघटरूपधर्मासंबद्धतया व्यावर्तकत्वानुपपत्तिरित्यर्थ । तथाचोपलक्षितपदार्थघटकव्यावर्तितलवा-
धात् तत्क्षणोपलक्षितघट तज्ज्ञानविषय इति व्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थ । युक्ते शब्दे । विशिष्टकेवलयोरभेदमनुसन्धाय
समापत्ते—नेत्यादि । अभेदस्येव भेदस्यापीति । भेदस्त्वेवाभेदस्यापीत्यर्थ । यथाश्रुते भेद-व्यवस्थापनस्योक्तशङ्का-
परिहाराणीपकितवाऽर्थान्तरापत्ते, 'अतएवेत्युपलक्ष्यमासङ्गतेषु । तथाच तत्क्षणस्य केवलविशिष्टयोरभेदादेव । ननु अभेदे सत्यपि नचर्भेदोऽवा-
धित एवेत्यत आह—अभेदविरोधीति । अत्र 'अथे'तिशङ्कातत्समाधानव्याजेन विशिष्टकेवलयोरभेदे युक्त्यन्तर्
व्यञ्जितमिति बोध्यम् । तदभिप्रेतमिति । अवच्छेदकभेदाभ्युपगमान् भेदाभेदमतप्रवेशापत्तिरिति तद्वक्तव्यार्थमिति
भाव । मणिकारेण हीति । व्यासिपूर्वपक्षत्रये इति शेष । भेदाभेदयोरिति । परस्परभावरूपयोरिति
शेष । उक्तत्वादिति । पूरणीयमित्यत्र हेतु वाक्यार्थ इति । तथाच भेदाभेदमत्स्यावच्छेदकभेदनिरोधकता
न तद्वक्तव्यार्थ इति भाव । कुण्डलादौ कुण्डलावच्छिन्ने । हेमत्वाद्यवच्छिन्नाभेद इति । कटकलाद्यवच्छि-
न्नभेदश्चेति शेष । सामानाधिकृतत्वरूपहेतोरुपपत्तये गुणादौ गुण्यादिभेदाभेदौ स्वीकार्यौ, तत्रावच्छेदकभेदेन तत्स्वीकारे
तदनुपपत्तिसिद्धयर्थेवेत्याह—किंचेति । हेमत्वादिनेति । —कुण्डलावच्छिन्ने कटकस्य हेमत्वेनाभेदस्वीकारे
कटकस्य भेदोऽपि हेमत्वेनैव स्वीकार्य इत्यर्थ । तेनैव रूपेणेति । तद्व्यावच्छिन्ने तद्व्यावच्छिन्नस्य सामानाधिकरण्य-
धियं प्रति तद्व्यावच्छिन्ने—तद्व्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभेदयो प्रयोजकत्वोपगमादिति भाव । नहीति । तादृ-
धियंप्रति निश्चिद्रूपावच्छिन्ने तत्र किंचिद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभेदयो प्रयोजकत्वोपगमे घट कलश इति बुद्ध्याप-
त्तिरिति भाव । तस्मात् सिद्धसाधनादिवारणानुरोधात् । एकेनैव रूपेणेत्यत्रान्वय । ननु तर्हि कार्यात्मनालियादि-

गोडग्रहणानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्मानेत्यत्र कार्यात्मनेत्यनुपपद्यते, तथाच कारणगतने रूपेण कार्यमात्रगतने रूपेण च हेमत्वकुण्डलत्वादिभ्यामभेदः, नानात्वमित्यनुपपद्यते, अभेदः अभेदोऽपि, मिदा मिदैवेत्युक्तकारिकाव्याख्यानस्य व्याच्यतेनैकरूपेणैव भेदाभेदौ वाच्यौ । अतएव भामत्यामुक्तम्—‘हाटकत्वेनैव रूपेण कटकादेः कुण्डलत्वादिमत्त्वभेदो ननु कटकत्वादिरूपेण, तेन रूपेण तु तत्र तस्य भेद एव । एव भेदोऽपि हाटकत्वादिना कटकादेः कुण्डलत्वादिमत्त्वसिद्धिः, हाटकत्वादिरूपेण ज्ञातेऽपि कुण्डलत्वादिरूपेण जिज्ञासोदया’ इति । ननु—हाटकत्वकुण्डलत्वाभ्यामपि कटककुण्डलयोः कथमभेद उक्तः ? शिञ्ज देशस्थत्वेन युगपदनुभूयमानयोरभेदाप्रत्ययात्—इति चेन्न, यदि पूर्वं कटकादिरूपेण स्थित पश्चात् कुण्डलभावमा-
पन्न तस्यैव कटकादेस्तत्र कुण्डलाग्रे हाटकत्वकुण्डलत्वादिरूपाभ्यामभेदः, तद्वाटकमिदं कुण्डलमित्यादिप्रत्ययात्, ननु कटकत्वकुण्डलत्वादिरूपाभ्याम्, इदं कुण्डलं तत् कटकमित्यप्रत्ययात्, तथाच युगपत् प्रमेण वा यानि कार्या-
ण्येकोपादानव्यवस्थां जनितां तेषामुपादेयमात्रगतत्वरूपमिथो भेद एव तद्व्यपेक्षादानगतरूपाभ्यां मिथो भेदाभेदौ ।
अतएवैकघटोपादानकानां रूपरसादीनामपि तथा व्यवस्था । ननु—इदं कुण्डलं कटकं स्थितिमिति प्रत्ययात्कथमुक्त-
यम्—इति चेन्न, उक्तप्रत्ययेन कटकत्वोपलक्षितस्याभेदाद्यगहनाच्चतुर्पहितस्य कुण्डलत्वाद्युपहितभेद एवेति नियम-
स्थानपाथात् । अतएवोक्तकारिकायाः हेमात्मनेत्यादेः हेमत्वकुण्डलत्वादिरूपाभ्यां मिथोऽभेदोऽपि कुण्डलकटकादिरू-
पाभ्यां मिदैवेति व्याख्या । तस्मादुक्तकारिकायामेकोपादानकनानाकार्यदृष्टान्तेन कारणकार्यरूपाभ्यामेव भेदाभेदावि-
स्थस्यास्तदुक्तस्यैवोक्तत्वाच्च कोऽपि दोषः । तथाच आवाभावयोरवच्छेदकभेदं विना विरोधादसंगतिः—इति चेन्न,
अवच्छेदकाभेदेन सयोगतद्भावयोः विरोधः, घटवत्तद्भावयोः स्ववच्छेदकनिरपेक्ष एव विरोध इत्यप्यनुभवमलादेव
स्वीक्रियते, तथाचावच्छेदकभेदं विनापि गुणगुण्यादिस्थले भेदाभेदावपि सामानाधिकरण्यप्रत्ययादेव स्वीक्रियेते,
अत्यन्ताभेदे अत्यन्तभेदे वोक्तप्रत्ययासम्भवात् । तदुक्तं वाचस्पत्ये—‘विरुद्धमिति न क प्रत्ययो यत्तत्र प्रमाणगो-
चरः, प्रकृते च प्रमाणसत्त्वाच्च विरोधप्रत्ययः, सामानाधिकरण्यप्रत्यये हि भेदाभेदौ भासेते’ इति । ननु—कथमुक्त-
प्रत्यये भेदाभेदयोर्भाजनम् ? तयोरेकवत्ताज्ञानस्यापरवत्ताधीविरोधित्वेनैकनिश्चयविषयत्वाभावात्, नच—गुण्यादिस्थले
नोक्तविरोधित्वं कल्प्यते, सामानाधिकरण्यप्रत्ययस्यान्यथानुपपत्तेरिति—वाच्यम्, ‘घटो न नील’ इति वाक्यजम्ब-
धीकाले ‘घटो नील’ इति ज्ञानापत्तेः । नच—तयोरेकप्रकारकज्ञानस्यैव सामाया उत्तरविरोधित्वम्, नत्येकसंसर्गकज्ञा-
नसामाभ्यां, उक्तप्रत्यये च तयोः ससर्गतयैव भानाच्चोक्तदोष इति—वाच्यम्, एकसंसर्गकधीसामाया अच्युक्तविरोधि-
त्वस्यानुभवसिद्धत्वात्, नहि घटोऽभेदसबन्धेन नीलविशिष्ट इति धीकाले घटो भेदसबन्धेन नीलविशिष्ट इति धीम-

लघुचन्द्रिकाया विट्कलेशोपाध्यायी ।

कारिकाविरोध इत्याशङ्क्य ता व्याचष्टे—कार्यात्मनेति । भेद एवेत्येवकारेणाभेदव्यवच्छेदः । अतएव कटक कुण्डलमिति
प्रत्ययो नेति भावः । अनुपपद्यत इति । तथान कारणान्तेनैव हेमत्वकुण्डलत्वाभ्यां कटककुण्डलयोर्भेदाभेदाविलम्बः ।
कुण्डले कुण्डलत्वावच्छेदेन हेमत्वावच्छिन्नकटकस्य भेदाभेदाविति यावत् । एवञ्च हेमकुण्डलमिति प्रत्ययोपपत्तिरिति भावः ।
हेमात्मना यथाऽभेद इत्यभेदपदं व्याचष्टे—अभेद इति । अभेदोऽपीत्यपिशब्देन भेदः । हेमात्मनेत्यस्य कुण्डले कटकस्य
घटके वा कुण्डलस्येत्यादि । कुण्डलाव्याप्तत्वादिपदेन कटकात्मना कुण्डले कटकत्वावच्छिन्नस्य, कटके वा कुण्डलत्वावच्छि-
न्नस्येत्यर्थः । भिदेलान्नाप्यन्तर्भावप्रश्नं निरस्यति—भिदैवेति । उक्तरीत्या कारिकाव्याख्यानं अप्याहारहेन इत्याशङ्क्योक्तं
व्याख्यानं वाचस्पतिसमितिमाह—अतएवेति । अभेदः कथमुक्त इति यो नान् । सङ्कीर्तिमन्यत्र सचारायति—तथाचेति ।
तथाव्यवस्थेति । रूपरससामाभ्यां रूपरसयोर्भेद एव घटलरूपताभ्यां तु भेदाभेदाविलम्बः । पूर्वपक्षमुपसहर्तुमुपक्रममु-
पदति—अतएवेत्यादि । दोषः विरोधः । पूर्वपक्षमुपसहरति—तथाचेति । अवच्छेदकाभेदेन एकदेशकालावच्छे-
देन । विरोधः एकधर्म्यतुल्यम् । अवच्छेदकनिरपेक्षः एकदेशकालावच्छिन्नतापदितः । यत् न प्रमाणगोचर-
इति । तनति शेषः । प्रकृते गुणादिषु । अवच्छेदकभेदनिरपेक्षगुण्यादिभेदाभेदयोः किं तत्प्रमाणं तत्राह—सामाना-
धिकरण्यप्रत्यये हीति । एकवत्ताज्ञानस्येति । तादृशनिश्चयस्येत्यर्थः । कार्यसहभावेनेति शेषः । एकवत्ताज्ञानसामाभ्यां
इति पाठोऽपि ज्ञानपदं निश्चयपरम् । एकनिश्चयेति तयोरुपपन्नं । ज्ञानापत्तेरिति । गुण्यादिस्थलेऽच्युक्तविरोधित्वक-
रूपमाया आवश्यकत्वादिति शेषः । एकसंसर्गकेति । तयोरेखादि । उत्तरविरोधित्वस्य अपरसंसर्गकधीविरोधित्वस्य ।
घटो न नील इति । एवचाभेदसंसर्गकधियो भेदप्रकारकबुद्धावपि विरोधित्वमिति भावः । तादृशानुभवे विप्रतिपन्न

गौडब्रह्मनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

दो न नील इति धीर्वाऽनुभूयते । किंच सामानाधिकरण्यप्रत्यये संसर्गत्वेनाभेदस्य भानेऽपि भेदस्य भाने माभाभावः, तथाच द्वयोस्तत्र भानं वाच्यपल्लुमसन्नत—इति चेन्न; एकधर्मावच्छिन्ने धर्मिणि भेदाभेदविषयकस्य निश्चयस्यासंभवेऽपि तादृशप्रत्यये भेदसामानाधिकरण्यविशिष्टाभेदविषयतायां बाधकाभावात्, नहि 'नीलभेदविशिष्टं द्रव्यं नीलो घट' इत्याकारकधीनोत्पद्यते । नच—घटो नील इत्यादिज्ञाने तादृशविषयतापि न संभवति, घटत्वविशिष्टे हि तादृशाभेदस्य विषयत्वे भेदस्यापि घटत्वविशिष्टे विषयताया आवश्यकत्वेन पूर्वं घटत्वविशिष्टे भेदनिश्चयस्यावश्यकत्वे घटे नीलभेदस्य संशयोत्तरं घटे नीलस्य भेदसामानाधिकरण्याभेदसंसर्गकनिश्चयस्यानुत्पत्तेः, तत्र नीलभेदनिश्चयस्य हेतुत्वात्, तदुक्तमनुमानदीधितौ—'साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतौ । पक्षे निश्चयस्तु पक्षे साध्यनिश्चयं विनाऽनुपपन्न' इति । एतावांस्तु भेदः यद्वह्निसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमवान् पर्यंत इति पर्यतादौ विशिष्टधूमस्य प्रकारत्वात् यद्वह्निरपि तत्र प्रकारः, घटो नील इत्यादौ तु घटे विशिष्टाभेदस्य संसर्गत्वाद्भवत्यापि संसर्गता; अतएव घटे भेदसंसर्गकज्ञाने भेदसंसर्गं नीलप्रकारकज्ञानमेव हेतुः; औचित्यात्, ननु भेदप्रकारकमिति—वाच्यम्; भेदसामानाधिकरण्योपलक्षिताभेदविषयतायामुक्तदोषाभावात् । अथ—भेदस्य तथाभानेऽपि किं मानं—इति चेत्, अत्र ब्रूमः—तद्वदे तद्वदस्य संयोगाद्विसंबन्धेन धीर्न प्रमा, किंतु तद्वदभिन्न इति व्यवस्थासिद्धये विशिष्टधीमान् विशेष्ये विशेषणस्य भेदसामानाधिकरणः संघ-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

प्रत्याह—किंचेति । यद्वा—तयोरैकत्र भानं बाधनमुक्त्वा साधकाभावमाह—किंचेति । अभेदस्य भानेऽपीति । अतएव पदो घट इति धीर्न प्रमेति भावः । मानाभाव इति । नच—घटो घट इति प्रमानुत्पादान्यथानुपपत्तिरेव तत्र मानमिति—वाच्यम् । अभेदसंसर्गावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिर्दिष्टविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन प्रमा प्रति घटत्वभेदस्य हेतुत्वकर्तृत्वेनापि तादृशप्रमानुत्पादोपपत्तेरिति भावः । केचित्तु—पदोघट इति हानस्योत्पत्तावपि न तत्र प्रमा, घटत्वावच्छिन्नानुयोगिताकप्रतियोगिताकतादात्म्यस्य घटत्वरूपत्वमत इव तदतिरिक्तत्वमेतदपि घटत्वसमशीलस्य घटत्वावच्छिन्नेन तुल्यवित्तियेष्टोपगमेनाज्ञातविषयकत्वमिति प्रमात्वस्य तत्र दुरपपादत्वात्, प्रमाभ्रमानामकं तु तादृशज्ञानं निर्विकल्पकवद्विध्यतएवेति—घटन्ति । विषयकस्येति संसर्गप्रकारकसाधारण्यमाह । तादृशप्रत्यये घटोनील इतिप्रत्यये । बाधकाभावादिति । सामानाधिकरण्यघटवाधिकाकरणो भेदस्य निर्धर्मितावच्छेदकभानादिति भावः । भानान्विशेष्यकत्वमनस्य, विरोधित्वविषयकत्वे निर्धर्मितपक्षेदकस्यापि भेदभानस्योपपत्तात् तत्र सप्रकारमाह—नर्हति । भेदसामानाधिकरण्याभेदविषयतेत्यस्य भेदसामानाधिकरण्यविशिष्टाभेदविषयतेत्यर्थं इत्याशयेनाज्ञाते—नचेति । तादृशविषयता भेदसामानाधिकरण्यविशिष्टाभेदविषयता । तादृशाभेदस्य भेदसामानाधिकरण्यविशिष्टाभेदस्य । आवश्यकत्वत्वेनेति । विशिष्टविशेषणकबोधे विशेषणतावच्छेदकस्य धर्मिपारतज्येण धर्मिण्युपलक्षितविशेषणकज्ञानवैलक्षण्यानुसंधेन विशेषणत्वमिव विशिष्टसंसर्गकबोधेऽपि तस्य तथा तत्र संसर्गताया उपलक्षितसंसर्गकज्ञानवैलक्षण्यानुसंधेनावश्यकत्वादिति भावः । आवश्यकत्वमिति । तथाच पूर्वं घटत्वावच्छिन्ने भेदनिश्चये संतुत्तरकाले तत्राभेदनिश्चयो दुर्घट इति भावः । ननु—कलीभूतज्ञानस्य घटत्वावच्छिन्ने भेदभेदोभयबाधाहर्त्वे तयोरेकज्ञानसामम्य अपरज्ञानविरोधितयैव तादृशज्ञानस्य दुर्घटत्वनिर्वाहे किं पूर्वकालिकोक्तप्रतियन्त्रकत्वानुभावनेनेति चेत्, बलम्, तयो सातत्येण अपरज्ञान प्रत्येयप्रतिबन्धकत्वमित्यनुपगमेऽपि पारतज्येण भेदसातत्येण चाभेदमवगाहमानस्योक्तज्ञानस्य दुर्घटत्वायै उक्तप्रतिबन्धकत्वानुभावात् । हेतुत्वादिति । यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयः यत्र प्रतिबन्धकौ तत्रिन्धयस्तद्वेदुरिति व्याप्तेरिति भावः । उक्तव्याप्तेरप्रयोजकत्वमाज्ञाह—तदुक्तमिति । तथाचोक्तव्याप्तेरनभ्युपगमेऽपि तदभिनि तत्त्वशये तत्सामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यसन्देह औचित्यावर्जित इति व्यावर्तकधर्मदर्शनविधया तनिश्चयस्तत्त्वशयनिरासायापेक्षणिग इति दीधितिः कारानुमत व्यक्तमिति भावः । ननु—उक्तभेदोऽस्तु, किं तावतेत्यत आह—अतएवेति । तावद्भेदसत्त्वादेवेत्यर्थः । ननु—व्यावर्तकधर्मदर्शनरूपता भेदसंसर्गप्रकारकज्ञानयोलुब्धेत्यत आह—औचित्यादिति । सावात्यादिति भावः । यद्यपि भेदसामानाधिकरण्यविशिष्टाभेदविषयतायामपि न बाधकम्, विशिष्टोपलक्षितादन्त्यत्वेनैव विशिष्टविषयकज्ञानस्योपलक्षितविषयकज्ञानात् वैलक्षण्यनिर्वाहे विशेषणतावच्छेदकस्य पारतज्येण धर्मिणि भानस्याग्रामाणिकत्वेनोक्तज्ञाने भेदस्य घटत्वावच्छिन्नेऽमानात्, तथापि भेदसामानाधिकरण्योपलक्षिताभेदविषयतास्वीकारेण निर्वाहे उक्तविशिष्टविषयतास्वीकारे प्रयोजनाभाव इत्याशयेन समाधत्ते—भेदेति । किंचेलादिनोक्त परिहर्तुमनुवदति—अथेति । संबन्ध इति । नच—संयोग इत्येव वाच्यमिति—वाच्यम्, असति बाधके प्रमाणाना सामान्ये पक्षपातात् । एवच

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

न्धो विषय इति कल्प्यते; तथा सति हि तद्वदे तस्य संयोगादिसञ्चयेऽपि तद्वदसमानाधिकरणसंयोगादिसंयन्धस्या-
सत्त्वाद्भोक्तृधी प्रमा । नच—उक्तसामानाधिकरण्यं तद्वदसंयोगेऽप्यस्यैव, तस्य तद्वद इव तदन्यस्मिन् पटादामपि
सत्त्वात्, तथाच तदुपलक्षितसंयोगस्य तद्वदेऽपि सत्त्वात् कथं न प्रमेति—वाच्यम्; उक्तोपलक्षितत्वं हि प्रकृते
तद्वदेऽपलक्षिताधिकरणवृत्तिविविशिष्टत्वम्; तथाच अधिकरणादेर्भेदस्य विरोधपण्येन न भानम्, किन्तु उपलक्षण-
तया; तदुपलक्षिताधिकरणवृत्तितत्त्वस्य तु संयोगादिसंयन्धादेर्, विरोधपण्येन सप्रथं भानम्, तादृशाधिकरणवृत्तिविवि-
विशिष्टसंयोगादेर्यत् न तद्वदादीं सत्यमिति नोक्तधी प्रमा । ननु—“तद्वदन्तकम्बुग्रीवादिमान्” इत्यादीं घटत्वकम्बु-
ग्रीवादिमत्वरूपाभ्यां भेदसंभवात्तादात्म्येन प्रमा स्वीक्रियते, तथा तद्वदन्तकम्बुग्रीवादिमद्भानमिति संयोगेनापि प्रमा
स्यात्—इति चेन्न; व्याप्यव्यापकभावापक्षधर्मद्वयं यत्र विशेषणतार्था विरोध्यतायां वा अयच्छेदकं, तत्र व्याप्यधर्म-
एव भेदे प्रतियोगितायच्छेदकतयाऽनुयोगितायच्छेदकतया वा भासते, व्यापकधर्मस्तु प्रतियोग्येन विशेषणमात्रत-
या भासते; ननु उक्तायच्छेदकप्रतिष्ठतया । द्वयं घटो नास्तीत्यादिप्रतीते द्रव्यवस्तुपक्षे, व्यापकविशिष्टव्याप्यस्य तु
गौरवेणानयच्छेदकत्वात् । अतएव प्रमेयघटो नास्तीत्यादीं प्रमेयत्वादेरयच्छेदकत्वासंभवात् प्रमेयव्योपलक्षितघट-
त्वादेरयच्छेदकत्वमुक्तं पक्षधरमिध्यादिभिः । तत्र घटत्वमेवायच्छेदकं प्रमेयत्वं तु प्रतियोगिनि विशेषणमित्यर्थः ।
तथाच तद्वद इत्याद्युक्तस्थले व्याप्तीभूततद्वदविविशिष्टप्रतियोगितानुयोगिताकभेदस्यैव भानं व्युत्पत्तिरिति वाच्यम्,
स च बाधित इति न प्रमा । अतएव तादात्म्येनोक्तधीरपि न प्रमा, तद्वद्विस्तारवृत्तिमतीति धीयत् । नच—तथापि
कम्बुग्रीवादिमान् समवायेन घटवानित्यपि प्रमा स्यात्, घटीयसमवायस्य घटेस्त्वादिति—वाच्यम्; घटो भूतलसं-
योगीति प्रमावत् घटः कपालसमवायीति शुद्धभावेन घटस्य स्वसमवायानुयोगित्वाभावात् । ननु—यस्माद्विशेषणा-
द्वस्तुगत्वा भिन्नं विशेषणसंबन्धं च यत् विरोध्यं तस्य तत्र विशिष्टधीत्वं प्रमात्वं वाच्यम्, न संसर्गघटकतया भासमान-
विशेषणभेदघटितम्; तथाच विशेषणभेदस्य विशिष्टधीविषयत्वानियमेऽप्युक्तधियः अप्रमाव्योपपत्तिः—इति चेन्न, प्रमा-
त्वस्य तादृशत्वे पारिभाषिकत्वापत्तेः । प्रकृष्टज्ञानं हि प्रमापदमुत्तरांशः, प्रकृष्टज्ञाज्ञाताबाधितविषयकत्वम्, तद्वोक्त-
ज्ञानेऽप्यस्तीति तस्योक्तमुत्तरार्थत्वं हुवीर्यम् । अतएव तस्य भ्रमपदमुक्त्यार्थत्वमपि न स्यात्, प्रमापदविपरीतार्थत्वेन

लघुचन्द्रिकाया चिह्नलेशोपाध्यायी ।

भेदस्यापि भेदसमानाधिकरणस्यैव भानेन घटो घट इति प्रमानुत्पादनिर्वाहे तद्वारकोक्तकार्यकारणभावाकल्पनेन लाघ-
वमिति भावः । ननु व्याप्यधर्मं प्रतियोगितायच्छेदकतामान् कृतो नेत्याशङ्क्या, किं तावन्मात्रे तत्पर्याप्तिभानं,
किंवा व्याप्यव्यापकभूतधर्मद्वये इति विरुल्य आये दूषणमाह—द्रव्यमिति । द्वितीये—व्यापकेति । अत्र
पक्षधरसमतिमाह—अतएवेति । प्रमेयत्वादेरित्यादिना । प्रमेयत्वविशिष्टघटत्वपरिग्रहः । ननु प्रमेयलोपलक्षित-
घटत्वस्यायच्छेदकत्वे प्रमेयत्वस्याप्युपलक्षणतयाऽयच्छेदकत्वमागतमित्यत आह—तत्रेति । तद्वद इत्यादीति । तद्वद-
संयोगेन तत्कम्बुग्रीवादिमद्भानमिति युक्तवित्यर्थः । न प्रमेति । तादृशी बुद्धिरित्यादि । नन्वेवं तादात्म्यसंसर्ग-
कतादृशज्ञानमपि न प्रमा स्यादित्याशङ्का इष्टापत्त्या परिहरति—अतएवेति । घटत्वकम्बुग्रीवयोरयच्छेदकत्वोक्त्यप्रवै-
धादेवेत्यर्थः । घटीयसमवायस्य घटत्वविशिष्टभेदसमानाधिकरणस्येति शेषः । घटे तर्हि सभेदसमानाधिकरणव्योप-
लक्षितसमवायसत्त्वेऽपि विशिष्टसमवायमात्राप्रमात्वापत्तिरित्यत आह—कम्बुग्रीवेति । कम्बुग्रीवादिविशिष्टे । सत्त्वा
दिति । सवन्धसोभयाधितत्वादिति भावः । नच—घटीयसमवायानुयोगिता तादृशप्रमाप्रयोजिका, सा च घटमिदं एव स्वी-
क्रियत इति—वाच्यम्, तथासति तद्वद्विषयसंयोगानुयोगितायां संयोगेन तद्वदप्रमाप्रयोजकत्वमुपगम्य तस्या तद्वदे असत्त्वेन
तद्वदे तादृशप्रमावारणेऽपि विशेषणभेदसमानाधिकरणस्य संसर्गतायच्छेदकतया भाने मानाभावप्रसङ्गादिति शङ्काभावः ।
प्रमाघटिति । तथाचैतत्प्रमानुरोधात् घटे घटीयसंयोगानुयोगितायां आवश्यकत्वेन तद्वदे संयोगेन तद्वदप्रमापते-
हुवीर्यतया निरुक्तसमानाधिकरणसंसर्गतायच्छेदकतायां आवश्यकत्वात् । नच—घटो भूतलसंयोगीति प्रमायां संयोगा-
धिकरणत्वं विषयो नानुयोगितेति—वाच्यम्, तदधिकरणतानिरुक्ततदनुयोगितायां अप्रमाणिकत्वादिति भावः ।
अनुयोगित्वाभावादिति । अधिकरणरूपत्वस्याप्यनुयोगितत्वाभावादित्यर्थः । तथाच तादृशानुयोगितायां समवायेन
कम्बुग्रीवावच्छिन्ने घटत्वावच्छिन्नप्रमाप्रयोजकत्वमुपगमात् न तादृशप्रमापत्तिरिति भावः । वस्तुगत्वेति भेदविशेषण
प्रतीयमानलव्यावर्तकम् ।—उक्तधियः संयोगेन तद्वद्वानिति धियः । तादृशत्वे वास्तवभेदघटितनिरुक्तपत्तेः ।
उक्तज्ञाने तद्वद संयोगेन तद्वद्वानिति ज्ञाने । प्रमात्वास्य भासमानभेदघटितनिरुक्तपत्तेः तु तादृशभेदस्य बाधितत्वेन

गौडब्रह्महानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भ्रमपदस्य बाधितविषयकज्ञानार्थकत्वेन विषयावाधेन च तत्सोक्तमुद्ययार्थत्वाभावात् । ननु—विशिष्टधीमात्रे नोक्तभेदो विषयः, 'घटाभावो घटाभाववा' नित्यादौ विशेष्यविशेषणयोरेक्येन भेदभावे भ्रमत्वापत्तेः, तद्वदन्तद्वयानित्यादिज्ञानस्यापि न प्रमात्वापत्तिः, तस्य हि प्रमात्व, संयोगादिसंघीया तद्वदभिष्टा या प्रतियोगिता तत्रिरूपितानुयोगितावति संयोगादिसंघन्धेन तद्वदप्रकारकधीयं, तादृशी चानुयोगिता तद्वदभिष्टा एव स्वीक्रियते, तद्वदे तस्य संयोग इति प्रत्ययाभावात्, घटाभावे तु विशेषणतासंघन्धीयप्रतियोगिताया घटाभावनिष्ठया निरूपितानुयोगिता स्वीक्रियते, घटाभावे तस्य संघन्ध इत्यनुभावात्—इति चेन्न, घटप्रतियोगिकाभावत्वमात्रेण विशेष्यत्वे तेनैव रूपेण न विशेषणत्वं, किन्तु घटविरोध्यभावत्वादिरूपेण । यथाहि मामह जानामीत्यादौ रूपभेदेनैव कर्मकर्तृता, अन्यथा अत्यन्ताभेदे परसमवेतक्रियाजन्यफलत्वरूपस्य कर्मत्वस्यात्मन्यसंभवात्, तथा रूपभेदेनैव विशेषणत्वमुक्तज्ञाने स्वीक्रियते, उक्तकरणानुरोधात् । घटाभावात्तद्वद्वानित्यादायैकरूपविशिष्टस्यैव घटाभावपदतत्पदाम्यामुल्लेखेऽपि सुयर्थकत्वादिप्रतिषेधितरूपेणैव शान्दधीविशेष्यता । तथाच भिन्नरूपाभ्यां घटाभावादौ तद्वदसंभवेन भेदविशिष्टविशेषणतासंघन्धस्य भानाद्विशिष्टधीमात्रे भेदविशिष्टसंघन्धस्य भाननियमो न व्याहृतः । यत्तु—अनुयोगिताविशेषघटित प्रमात्वमतस्तद्वद्वानित्यादिधीरप्रमा—इत्युक्तम् । तच्च, प्रमात्वस्य पारिभाषिकत्वापत्तेरित्याहुः कदोषात्, नहि उक्तरूपविशिष्टानुयोगिता नियमेन विशिष्टधीविषय इत्यत्र मानमस्ति, येन विषयवाधेन प्रमात्वाभावात् उक्तज्ञाने वाच्यं, नवा तादृशानुयोगिता प्रामाणिका । नच—कन्तुप्रीयादि-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

बाधितभेदविषयतया न प्रमापदसुरत्यार्थत्वापत्तिरिति भावः ।—विशिष्टधीमात्रे इति । किन्तु संयोगसर्गकविशिष्टबुद्धावेवेति शेषः । एवञ्च नीलो घट इति सामानाधिकरण्यप्रत्यये भेदभावे मानाभाव इति भावः । नन्वसति बाधके 'प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातः' इति न्यायविरोध इत्यावाहः—घटाभाव इति ।—भ्रमत्वापत्तेरिति । तथाच ईदृशबाधकसत्त्वात् न तन्यायावतार इति भावः । एवञ्चैकरूप्याय संयोगसर्गकबुद्धावपि नोक्तभेदो विषय इति पर्यवसितम् । यद्वा—विशिष्टबुद्धिमात्रे इति । विशिष्टबुद्धौ क्वचिदपि नेत्यर्थः ।—भ्रमत्वापत्तेरिति । क्वचिदुक्तभेदस्य विषयत्वे ऐकरूप्याय प्रमाणानां सामान्यपक्षपातार्थं चाभेदसर्गकबुद्धावपि सर्वत्रैव तत्स्वीकारस्यावश्यमस्तीति भावः । नन्वेवं तद्वद्वानित्यादिति ज्ञानस्य प्रमात्वापत्तिरित्यत आह—तद्वद इति । ननु अनुयोगिता अधिपरगतारूपा तद्वद्वद्वानित्यादित्यत आह—तादृशीचेति । अनुयोगितेति । अधिकरणत्वान्न स्वरूपसंघन्धविशेष पदार्थान्तरं वेति शेषः । स्वीक्रियत इति । उक्तज्ञानस्य प्रमात्ववारणानुरोधेनैवेति भावः । प्रत्ययाभावादिति । घटो भूतलसंयोगीत्यत्र त्वधिकरणतामानं विषयः । नन्वनुयोगितेति भावः । ननु तत्प्रतियोगिकसंघन्धानुयोगिता तद्विभेदे एवेति यदि नियमः, तर्हि घटाभावो घटाभाववानिति ज्ञानस्य प्रमात्वापत्तिरित्याहङ्कस्य, नाय नियमः सर्वसंघन्धविषयः, किन्तु प्रतीत्यनुरोधात् तत्तत्संघन्धेषु भिन्नेव व्यवस्थेयमिष्टायेण परिहरति—घटाभावेत्येति । एव अभेदसंघन्धस्यानुयोगिता नालन्त प्रतियोगिना भिन्नेऽभिन्ने वा स्वीक्रियते, किन्तु निष्ठाभिने इति तत्रैव तत्सर्गकज्ञानस्य प्रमात्वमिति बोध्यम् । भिन्निरूपान्मात्रेण विशेष्यविशेषणभाव इति नियममभ्युपगम्य समाधत्ते—न घटेति । उक्तकटपना भेदस्य विशिष्टबुद्धिष्विषयत्वरूपता । एकरूपविशिष्टस्यैवेति । तद प्रमातायत्वादिति भावः । प्रमातृत्वञ्चैव समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वम् । तेन वाक्योपस्थाप्यैकत्वविशिष्टघटाभावस्य तदा परामर्श इति बोध्यम् । तद्वद्वदसंभवेनेति । तथाच तादृशज्ञानस्य भेदावगाहिनोऽपि न भ्रमत्वापत्तिरिति भावः । ननु इदं सर्वं उक्तकल्पनानुरोधादित्युक्तम्, परतुक्तकल्पनतायामेव न मानम्, तद्वदे संयोगेन तद्वद्वत्ताज्ञानप्रमात्वस्यानुयोगिताविशेषावधिपयकत्वेनैव वारितत्वादिति शङ्का परिहरति—यत्त्विति । ननु तादृशानुयोगितावति तादृशानुयोगिताविषयधीत्व प्रमात्वम्, तथाच न पारिभाषिकत्व, प्रमापदस्योक्तज्ञानस्य तादृशानुयोगितारूपाबाधितविषयकत्वात्, संघन्धप्रतियोगितानुयोगितयोर्यद्विशिष्टधीविषयत्वादित्याहङ्का परिहरति—नहीति । संघन्धप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्विशिष्टबुद्धिष्विषयत्वे मानं यथापि पूर्वमुक्तम्, तथापि तत्तद्विशेषणनिष्ठप्रतियोगितानिष्ठितत्वंविशिष्टानुयोगिताभाननियमे मानाभाव इत्यर्थः । ननु—उक्तरूपविशिष्टानुयोगिता मा भासताम्, तथापि तादृशरूपोत्पत्तितादृशानुयोगिताया अपि तद्वदे वाधेन तन्मात्रभावेनाप्युक्तज्ञानस्य प्रमात्वनिर्वाहादिति—चेन्न; गदाधरोक्ताया तद्वद्वत्सुक्ततत्पदस्य परित्वस्थापनस्थले तद्वदनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितत्वेऽपलक्षितसंयोगानुयोगिताया तद्वद्वदवाधेन तद्वद संयोगेन तद्वद्वानिति ज्ञानस्य प्रमात्वापत्तिरिति तद्वद्वारणानुरोधेन निरुक्तरूपविशिष्टानुयोगित्वविषयताया एव प्रमात्वघटनत्वावश्यकतयोक्तपविशिष्टानुयोगितामानसावश्यकत्वादिति भावः । क्वचिद्भावेऽनुन्यवसायस्यैव मानत्वात् नियमेनेत्युक्तम्—नचेति । नचोक्तप्रमात्वव्यवस्थान्यानुपपत्तिरेव मानं, उक्तरूपविशिष्टानुयोगितारूपपदार्था-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

मान् घट', कम्बुप्रीवादिमान् तद्वद्वान्, तद्वयो घटवानित्यादीनां प्रमाणं तव मते दुर्वारम्, विदोष्यविदोषणयोर्मित्र-
रूपावच्छिन्नताया भेदसत्त्वात् तत्संबन्धीयघटादिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितानिवेशे तु तस्याः कम्बुप्रीवादिम-
त्त्वावच्छिन्नादावस्वीकारात् नोक्तधियां प्रमात्वापत्तिरिति—वाच्यम्, उक्तधियां प्रमात्वस्येष्टत्वात् । आद्यबुद्धौ विदोष्य-
विदोषणतादात्म्यस्याज्ञातत्वसंबन्धेनाज्ञातविषयकत्वसंबन्धात्, तस्य त्विन्द्रियविरुद्धादौ तु तस्य तदसंभवेन न तथा ।
द्वितीयतृतीययोरपि तथा, एकघटे घटान्तरसंयोगमादाय त्वयापि तस्येष्टत्वात् । नच—समवायेन तयोः प्रमात्वाप-
त्तिस्तव मते इति—वाच्यम्; तव मतेऽपि तादृशापत्तेः । अथ—तद्वदीयसमवायानुयोगित्वस्य तद्वदे स्वीकारे तद्वद-
स्वाध्वयकपालसमवायीति प्रत्ययापत्तेस्तत्संबन्धेन प्रमात्वस्य तत्संबन्धानुयोगिविशेष्यकत्वघटितत्वाच्च नोक्तापत्तिः—
इति श्रूयते, तदा अहमपि तथा प्रवीणीति न कोऽपि दोषः । यथाहि विषयतया विषयमात्रे ज्ञानस्य प्रमा, नतु ज्ञाने
विषयस्य, तस्याः ज्ञानानुयोगिकत्वाभावात्, तथा समवायेन कपाल एव घटस्य प्रमा, नतु घटे कपालत्वापत्तिरिति दिक् ॥
अथ—घटतद्वद्वानिति बुद्धेः प्रमात्वे विप्रतिपद्यते, तदा तादात्म्यसंबन्धेन प्रमात्वस्य लक्षणे भेदमात्रस्य निवेशोऽपि
तादात्म्यान्वसंबन्धेन प्रमात्वस्य लक्षणे औपाधिकभेदाभ्यामेवो निवेद्यताम् । घटत्वतद्वद्वद्विशिष्टयोर्भेदत्वौपाधि-
कत्वाज्ज्ञेयबुद्धेः प्रमात्वापत्तिः । सर्वेषां प्रमात्वानां लक्षणेण तद्वद्वयं नोपयुज्यते । नच—औपाधिकत्वं दुर्बलमिति—

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

न्तरतद्ज्ञाननियमयो कल्पनापेक्षया कृतभेदभाननियमकल्पनेन तदुपपादने लाघवादिति भावः । स्वमते तादृशबुद्धौना प्रमा-
त्वं वारयति—तत्संबन्धीयेति । ननु आद्यबुद्धौ कम्बुप्रीवावच्छिन्ने तद्वदे घटत्वावच्छिन्नतद्वदस्य तादात्म्यं ससंज्ञतया
भासते, तच्च तद्वदे न तुल्यवित्तिवैधमिति विशेष्यविशेषणयोरिव तत्तादात्म्यस्यापि पूर्वं ज्ञातत्वाद्ज्ञातविषयकत्वघटित प्रमा-
त्वस्य तथा तस्या, अतएव तद्वद्विप्रतिपत्तिरिति ज्ञानस्य न प्रमात्वमित्यत आह—अद्येति । विशेष्येति । कम्बुप्रीवावच्छिन्नानु-
योगिरुघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितातादात्म्यत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । एकधर्मावच्छिन्नानुयोगिकप्रतियोगितातादात्म्यस्यैव पूर्वं
नियमेन ज्ञातत्वमिति भावः । तस्य विशेष्यविशेषणतादात्म्यस्य । तदसंभवेन अज्ञातत्वासंभवेन । इदमुपलक्षणम्, स्वमते
तत्र ससंज्ञघटकतया भासमानभेदस्यावाधितत्वासंभवेनेत्यपि बोध्यम् । नतथा नप्रमात्वम् । तथा प्रमात्वमिष्टम् ।—नच
समवायेनेति । घटे घटान्तरसमवायाभावेन प्रमात्वस्यानिष्ठत्वादिति भावः । तवमतेऽपीति । समवायस्यैकत्वेन तद्व-
दे घटान्तरसमवायसत्त्वात्, तन्नानात्वे तद्वदे घटान्तरसमवायाभावेऽपि तद्वदीयसमवायस्यैव द्विष्टत्वेन सत्त्वादिति भावः ।
अद्येति । समवायेभेदमुपगम्येति शेषः । तद्वदीयेत्यस्य तद्वद्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टेति वार्थः । तेन समवायैक्यपक्षसत्त्वेऽपि न
क्षतिः । तद्येति । तद्वदीयसमवायेत्यादि नोक्तापत्तिरित्यन्तमित्यर्थः । भेदस्य विशिष्टबुद्धिविषयतावादिनाप्येकस्यैव सवन्धस्य
क्वचिदेवानुयोगिता, सा च विशिष्टप्रमानियामिकेत्यवश्यं स्वीकार्यमिति—यथाहीति । ज्ञानविषययो परस्पर भेदेऽपीति
शेषः ।—कपालस्येति । समवायस्य घटानुयोगित्वाभावादिति शेषः । इदं च परीत्या । स्वमते विषयतासमवाययो स्थाने
तादात्म्यस्य, तेन च नीलघटयोरिव प्रकृतेऽपि परस्पर विशिष्टबुद्धे स्वीकारादिति बोध्यम् । ननु—तदा अहमपि तथा
प्रवीणीति न सुसङ्गतम्, भेदस्य विशिष्टबुद्धिविषयतावादिनापि समवायससर्गकोकद्वितीयतृतीयज्ञानयो प्रमात्ववारणाद्योक्त-
रूपविशिष्टानुयोगिताया, प्रमात्वपारिभाषिकत्ववारणानुरोधेन तयोर्वाधितविषयकत्वनिर्वाहाय च तस्या विशिष्टबुद्धिविषय-
तायाश्चावश्यं स्वीकारे भेदस्य विशिष्टबुद्धिविषयताविलोपप्रसङ्गात्, तादृशानुयोगितयैव सयोग्यससर्गकस्य तद्वद्वानिति ज्ञान-
स्यापि प्रमात्वपत्तेर्वाच्यसमवात्—इति चेत्, सत्यम्; एतस्य वितन्धमात्रत्वात् । वस्तुतस्तु तादात्म्यान्वसवन्धस-
सर्गकप्रमात्वलक्षणेऽनौपाधिकभेदनिवेशस्य वक्ष्यमाणतया समवायससर्गकप्रमात्वे तस्यैव निवेशनीयतया द्वितीयतृतीयज्ञा-
नीयप्रारम्भताविशेष्यतावच्छेदकविशिष्टयोर्भेदस्यौपाधिकतया प्रमात्वापत्तिवारणसमवेन समवायससर्गकोकरूपविशिष्टानुयो-
गिताया प्रमात्वनियामकताया भेदस्य विशिष्टबुद्धिविषयतावादिनाऽन्युपगमादुक्त्युक्त्या भेदस्य विशिष्टबुद्धिविषयत्वसिद्धि-
रिति बोध्यम् । पूर्वं 'द्वितीयतृतीययोरपि तथा, एकघटे घटान्तरसंयोगमादाय त्वयापि तस्येष्टत्वात् इत्युक्तम्, तत्र शङ्कते—
अद्येति । तद्वद्वानिति यद्वदस्य क्वचिदपि घटे न संयोग तद्वद्वानित्यर्थः । एवञ्च तादृशज्ञानस्य प्रमात्वस्य परेण
कथमप्यनर्हीकारात् तत्र परस्य विप्रतिपत्तिरसमतिः सम्भवति । एव चैतन्मते इष्टापत्तेरनुकरतयोक्तानुयोगिताया एव प्रमा-
त्वनियामकत्वेन भेदस्य विशिष्टधोविषयत्वमते तदसंभवेनेत्यर्थः । सनियामकतयाभ्युपेतस्य विशेष्ये विशेषणभेदस्य चेहौपाधि-
कस्य सत्त्वादुक्तबुद्धे प्रमात्वापत्तिर्दुर्वारेति शङ्काभावः । समापत्तेः—तदेति । भेदमात्रेति । औपाधिकानौपाधिकसाधारण-
रूपावच्छिन्नभेदेत्यर्थः ।—तद्वद्वितमिति । तद्वद्वानुयोगिकतद्वद्वप्रतियोगिकभेदमित्यो यः । तद्वद्वानुयोगिकतद्वद्वानु-

गोडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वाच्यम्, तद्वर्तमानो भेदलक्षणं यत्तद्वर्तमानोपहितयोर्भेदस्तद्वर्तमानोपहितयोरेकस्मिन्नपरस्य प्रमात्वमित्यस्य सुच-
चत्वात् । नच—घटादौ द्रव्यत्वघटत्वरूपाभ्यां भेदो न मानसिद्ध, उक्तव्यवस्थान्यथानुपपत्त्या कल्पनं तु तादृशानु-
योगित्वस्यापि सम्भवतीति—वाच्यम्, तादृशभेदो हि न तथा कल्प्यते किन्तुनुभवसिद्धः । य एव हि द्रव्यत्वघटत्व-
योर्भेदः स एव तदुपहितयोरपि । अतएव द्रव्यत्वस्य तत्रैव तदुपहितेऽपि भेदासत्त्वान्न विशिष्टधीः । नचैव—द्रव्यत्व-
स्य स्वोपहिते व्यावर्तकत्वादानुपपत्तिः, द्रव्यत्वभेदाभावे स्वोपहिते स्वस्य विशिष्टद्रव्यत्वसम्भवादिति—वाच्यम्, द्रव्यत्वत्व-
विशिष्टस्यैव शुद्धद्रव्यत्वोपहिते तत्सम्भवात् । अतएव 'गुणानां गुणत्वाभिसम्बन्ध' इत्यादिकं गुणभाष्यादायुक्तम् ।
अथवा द्रव्यं घट इत्यत्र द्रव्ये यस्य विशेषणस्य भेदो भाति, तस्य द्रव्यविशेषणे शुद्धद्रव्यत्वेऽपि, विशेष्यविशेषणयो-
रेकभेदभाननियमात् । तथाच द्रव्ये शुद्धद्रव्यत्वस्य न विशिष्टधीः, भेदप्रतियोगिताऽपि द्रव्यत्वतदुपहितयोरैकैव,

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

पहितप्रतियोगिकभेदः तदुपलक्षितधर्मवृत्तित्वविशिष्टसयोगादिसमर्थनं तद्वर्तमानोपहितविशेष्यकतद्वर्तमानप्रकारकज्ञा-
नत्वमित्यर्थः । अपरस्येति । सयोगादिसम्बन्धेनेति शेषः । न मानसिद्ध इति । तथाचौपाधिकभेदस्यैवास्ति तादृ-
शतादात्म्यसम्बन्धेन प्रमात्वमुच्यते इति भावः । उक्तव्यवस्था घटो घट इति ज्ञानं न प्रमा, द्रव्यं घट इति तु प्रमेति व्य-
स्येत्यर्थः ।—तादृशानुयोगित्वस्येति । घटत्वान्यधर्मावच्छिन्नानुयोगिकघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदादिसम्बन्धानुयो-
गित्वस्येत्यर्थः । तथा उक्तव्यवस्थान्यथानुपपत्त्या । ननु द्रव्यं न घट इति प्रत्ययाभावात् कथमनुभवसिद्धेत्यत आह—
यप्यवहीति । भेद इति । द्रव्यत्व न घटत्वमित्यनुभवसिद्धः । सप्येति । उपाधुपहितयोरभेदोपगमात् । एवचोपहितयो-
रपि भेदोऽनुभवसिद्ध इति भावः । कम्बुग्रीवादिसामान्यघटत्वानित्यादितादात्म्यसमर्गकज्ञाने प्रमात्वोपपत्तावपि सयोगादिस-
मर्गज्ञानप्रमात्वापत्तिवारणाय तद्वर्तमानोपहितानुयोगिकतद्वर्तमानोपहितप्रतियोगिताकभेदपर्यन्तानुधावनम् । अतप्येति उपाधुप-
हितयोः उपाधिभेदोपहितभेदयोश्चाभेदादेवेत्यर्थः । तत्रैव द्रव्यत्वे इव । तदुपहिते द्रव्यत्वोपहिते । द्रव्यत्वस्य भेदासत्त्वादि-
सम्बन्धः । नविशिष्टधीरिति । 'तत्रैव तदुपहितेऽपि द्रव्यत्वस्यैवतद्वर्तते । द्रव्यं द्रव्यमित्याकारे इति शेषः । उपाधुपहि-
तयोर्भेदे तु द्रव्यत्वोपहिते द्रव्यत्वस्य भेदसत्त्वात् विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गः । एवमुपाधिभेदादुपहितभेदस्यानतिरेके । द्रव्यत्वोपहिते
शुद्धद्रव्यत्वभेदासत्त्वेऽपि द्रव्यत्वत्वविशिष्टद्रव्यत्वभेदसम्भवात् तत्र तद्विशिष्टबुद्धिप्रसङ्ग इत्युपपन्नमिति । तत्सम्भवात्
भेदविशिष्टबुद्धिः व्यावर्तकत्वात् समवायः । तथाच शुद्धद्रव्यत्वस्य भेदविशिष्टबुद्धिः व्यावर्तकत्वासम्भवेऽपि न कापि हानिरिति
भावः । ननु शुद्धद्रव्यत्वोपहिते द्रव्यत्वत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्यापि न तत्सम्बन्धः, विशिष्टशुद्धयोर्भेदात् इत्याशङ्क्य तत्र गुणभा-
ष्यसमतिमाह—अतप्येति । विशिष्टशुद्धयोः भेदाभेद उपगन्तव्य इति भावः । गुणानां स्वरूपतोः गुणलोपहितानाम् ।
गुणत्वभासिसम्बन्धः । गुणत्वत्वविशिष्टाभिसम्बन्धः विशिष्टबुद्धिपथत्वयोग्यता । ननुपाधुपहितयोरलन्ताभेदो वा, भेदा-
भेदो वा । आद्ये उपाधुपहितभावो न स्यात्, तस्य भेदनिश्चयत्वात् । अन्ये उपाधिभेदादुपहितभेदोऽनतिरेको न स्यात्,
तयोरलन्ताभेदस्यैव तत्र वीरत्वसम्भवात् । किंचैवं द्रव्यत्वोपहिते द्रव्यत्वस्य भेदस्यापि सत्त्वात् विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गो दुर्वारः,
अभेदपक्षेऽप्युपगन्तव्यम्, एवमुपाधुपहितभेदयोरनतिरेके घटत्व न घट इति प्रत्ययो न स्यात्, घटत्वभेदानतिरिक्तपक्षभेदस्य
घटत्वेऽसम्भवात्, नच घटनिष्ठप्रतियोगिताकभेदसत्त्वेन तस्य तत्र सम्भव एवसति सर्वपामभावानामेक्यप्रसङ्गात्,
इत्याशङ्क्याह—अथयेति । इत्यत्र इत्याशङ्कारके घटत्वादिसप्रकारकज्ञाने ।—न विशिष्टधीरिति । शुद्धद्रव्यत्वस्यैव उपाधि-
भावच्छेदेदे शुद्धद्रव्यत्वभेदस्य बाधादिति भावः । विशेष्यविशेषणयोः विशेष्यविशेष्यतावच्छेदकयोः । नन्वेवमन्यौपा-
धिकभेदो न सिद्ध इत्यत आह—भेदप्रतियोगितापीति द्रव्यत्वस्यैवलानुपपन्न्यते । ननु अत्र कल्पे उपहितमानप्रतियोगिको-
भेद उपाधुपहितोभयत्रत्येकप्रतियोगिताकादस्मादुपाधिभेदादतिरिक्त उपेयवे, न वा । अन्ये पूर्वकल्पोक्तरीत्यैव द्रव्यत्वो-
पहिते शुद्धद्रव्यत्वविशिष्टबुद्धिवारणे धर्मितावच्छेदके विशेषणभेदानन्तरकल्पस्यैव तत्त्वत्वात्किञ्चित्करलापति, आद्ये
लाघवादिस्मात्सङ्गतिः, भेदद्वयस्य प्रतियोगिताद्वयस्य वा आवश्यकत्वे लाघवासम्भवात्—इति चेन्न, औपाधिकभेदसिद्ध्यनु-
रोधेनोपाधिभेदस्योपहितमानप्रतियोगिकभेदादतिरिक्तस्योपहिते प्रतियोगिताया आवश्यकत्वे तत्र प्रतियोगितान्तरकल्पनापे-
क्षया उपाधिरुतिप्रतियोगिताया एव कल्पने लाघवसम्भवेनाये लाघवादिस्मात् सङ्गेतरावलोपगमात् । अतएवोपाधुपहितो-
भयत्रत्येकप्रतियोगिताकभेदात् उपहितमानप्रतियोगिकभेदस्य धृक्त्वस्वीकारादेव द्रव्यत्व न द्रव्यमित्यादिप्रत्ययोपपत्तिः,
उपहितमानप्रतियोगिकभेदस्य तत्र मानसम्भवात् । नचैव—द्रव्यत्वोपहिते द्रव्यत्वोपहितमानप्रतियोगिकभेदवत् । द्रव्यत्वतदु-
पहितोभयप्रतियोगिकभेदोऽपि न सम्भवति, भेदस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वात्, नह्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः,

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

लाघवात्, एवं भेदानुयोगिताऽपि । तथाच द्रव्यत्वघटत्वयोः शुद्धयोर्भेदानुभवे भासते यो भेदः तस्यैव 'द्रव्यं घट' इत्यनुभवे द्रव्यत्वतदुपहितानुयोगिकतया घटत्वतदुपहितप्रतियोगिकतया भानम्; औपाधिकभेदधीस्थले तथैवानुभवात्, द्रव्यत्वोपहितानुयोगिकतया तद्भाने घटत्वोपहितस्याभेदो नोक्तानुयोगिकतया भातुमर्हतीति सामानाधिकरण्यघटकतयैव द्रव्यादौ भेदभानमिति पूर्वोक्तम् । नच—उक्तानुभवे द्रव्यत्वयोर्भेदानुयोगिमप्रतियोगिताभाने तदवच्छेदकतया द्रव्यत्वत्वादेरपि भानापत्तिः, भेदप्रत्यक्षे प्रतियोग्यनुयोगिनोक्तत्वच्छेदकभानस्यावश्यकत्वादिति—वाच्यम्; इतरविशेषणीभूते प्रतियोग्यादौ तद्भानस्यानवकाशात् । नच—उक्तानुभवे द्रव्यत्वघटत्वयोरैव भेदो भाति, नतु तदुपहितयोः, तथाच विशिष्टधीमात्रे विशेषणताविशेष्यतावच्छेदकयोरेव भेदभानेनैकधर्मविशिष्टयोर्विशिष्टज्ञानप्रमात्ववारणसंभवाद्विशेष्यविशेषणयोरपि भेदो भातीत्यत्र न भानमिति—वाच्यम्; विनिगमकाभावाद्भानुक्तानुभवस्थोपाधोरि-
वोपहितयोरपि भेदे भानत्वात्, अनुभवान्तरस्य शुद्धद्रव्यत्वघटत्वयोर्भेदायगाहिनोऽभावात्, केचले घटे नीलावादिविशिष्टादिव द्रव्यत्वादिविशिष्टादपि भेदस्य पूर्वोक्तयुक्तिभिर्व्यवस्थापितत्वात्, 'तद्वदः सत्त्वदा' नित्याकारकस्य तद-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

तथासति द्रव्यत्वेऽप्यस्यावाधेन द्रव्यत्वोपहिते द्रव्यत्वविशिष्टपुद्गलप्रसङ्गतादवस्थापत्ते, तथाच पूर्वोक्तरीत्यैव द्रव्यत्वोपहिते द्रव्यत्वविशिष्टपुद्गलवारणे 'अथवेति' वरपथैवार्थमिति—वाच्यम्; भेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्यावृत्ततया द्रव्यत्वतदुपहितोभयप्रतियोगिकभेदस्यापि द्रव्यत्व एव प्रतियोगितावच्छेदकतया उपगमेन द्रव्यत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदक-
शून्ये द्रव्यत्वोपहिते द्रव्यत्वभेदस्य सत्त्वेन पूर्वेरीत्या द्रव्यत्वविशिष्टपुद्गलवारणतया 'अथवे' तिकरूपसार्थस्यात् । अतएव प्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वोपहिते भानादेव द्रव्यत्वं न द्रव्यं इत्यादि प्रत्ययोपपत्तिरिति दिक् । भेदानुयोगि-
तापि घटत्वादिभेदानुयोगितापि । द्रव्यत्वस्यादिलाघवादिलान्तस्यानुपपत्तिः । यद्वा—भेदानुयोगितापीति । द्रव्यत्वत्वेति वर्तते । घटत्वतदुपहितयोरेति शेषः । एकैव लाघवादित्यपि वर्तते । तथाच—उपाधिभेदस्योपहितप्रतियोगिकत्वे उपा-
धुपहितानुयोगिकत्वे च । अनुभवे द्रव्यत्वं न घटत्व इत्याद्याकारकानुभवे । तस्यैवेति । यथा अस्यानुभवसिद्धत्वं तथा द्रव्यत्वोपहितानुयोगिकघटत्वोपहितप्रतियोगिक औपाधिकभेदोऽप्यनुभवसिद्ध एवेति भावः । घटत्वतदुपहितप्रतियो-
गिताकतयेति । तदुपहितेति घटत्वोपहितप्रतियोगिकतयैत्यर्थः । ननु घटत्वोपहितमानप्रतियोगिकभेदभानेनैव घटो घट इति प्रमाचारणे किं द्रव्यं घट इति बुद्धौ उभयप्रतियोगिकैकभेदात्मकौपाधिकभेदभानेनेति—चेत्, शृणु । तादृश-
बुद्धौ हि द्रव्यत्वोपहिते धर्मिणि घटत्वोपहितस्य स्वातन्त्र्येण, घटत्वस्य च पारतन्त्र्येण भानम् । तथाच तयोऽभेदभान-
मावश्यकम् । तत्र चैककमालप्रतियोगिकभेदद्वयभाने गौरवाद्भयप्रतियोगिकतया एक एव भेदो भासते । अतएव द्रव्यं घटो घटत्ववचेति स्वातन्त्र्येण घटत्वावगाहिज्ञानादुक्तज्ञानस्य विषयवैलक्षण्यं निर्वहति । उक्तभेदद्वयस्य तत्र भानोपगमात् ।
एवं तादृशोभयप्रतियोगिकभेदस्य द्रव्यत्वोपहिते भासमानस्य द्रव्यत्वेऽपि भानावश्यकत्वेनोभयवृत्त्येकानुयोगिकत्वस्यैव
भानमिति ॥ ग्रन्थकारेण तूपहितमानप्रतियोगिको भेद उपाधिभेदातिरिक्तो न कण्ठोक्तः, अतस्तस्योपाधिभेदस्यैव उपहित-
प्रतियोगिकतया भानं घटो घट इत्यस्य प्रमालवारणाय द्रव्यं घट इत्यस्य प्रमालाय आवश्यकम् । परन्तु द्रव्यत्वं नेति प्रत्य-
युपपत्तिश्चिन्त्येति ध्येयम् ।—ननु इदमेव भेदस्योपाधिकत्वम् यदुपाधुपहितोभयविशेष्यताविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात्, इत्यत आह—औपा-
धिकेति । ननु यदि द्रव्यं घट इत्यभेदसंसर्गवर्तुद्धौ घटत्वभेद एव भासते, तर्हि तस्य घटाभेदाविरोधितया द्रव्यत्वोपहित
एव भानसम्भवे किमिति सामानाधिकरण्यघटकतया भेदभानं पूर्वमुक्तमित्यत आह—द्रव्यत्वोपहितानुयोगिकतये-
ति । तद्भाने घटत्वभेदभाने । विशिष्टेति । अमेदसवन्धनेत्यादि ।—विशेष्यविशेषणेति । अमेदससर्गके विशिष्टज्ञाने
न विशेष्यविशेषणयोरपि भेदो भासते, तेन घटसद्वद्वानिति संयोगसंसर्गकुद्धौ प्रमालवारणानुपेक्षेन विशेष्यविशेषणयोर्भेद-
भानस्यावश्यकत्वेऽपि न क्षतिः ।—विनिगमकाभावादिति । उपहितभेदभानोपगमेनापि एकधर्मविशिष्टयोस्तादात्म्येन वि-
शिष्टज्ञाने प्रमालवारणसम्भवादिति भावः । उक्तानुभवस्य द्रव्यं घट इत्यस्य । उपाधयोः द्रव्यत्वघटत्वयोः । ननूपाधोरिवेति
दृष्टान्तासङ्गतिः, तद्वदेव द्रव्यत्व घटत्व नैत्यनुभवस्यैव मानत्वादित्यत आह—अनुभवान्तरस्येति । शुद्धेति । उक्तानुभवान्त-
रतु द्रव्यत्वोपहिते घटत्वोपहितभेदमेवेवावगाहत इति भावः । ननु तर्हि केचले घटे घटत्वविशिष्टमेवेति किं मानम्, नहि तत्र
द्रव्यत्वविशिष्टप्रकार तादात्म्यसंसर्गवोऽनुभवोऽस्तीत्यत आह—केचलेति । पूर्वोक्तयुक्तिभिः घटत्वोपलक्षितं द्रव्यत्ववि-
शिष्टं इत्यनुभवानुमानशान्वेतद्व्यानुन्यानुपपत्त्यादिभिः । ननु द्रव्यं घट इत्यादौ भासमान उपहितभेद उपाधिभेदरूप एव;

सत्पथं कथं विनिगमकाभाय १ इत्योहिं स इति चेत्, न, भासमानभेदस्योपाधिसंयोगिकत्वं उपहितप्रतियोगिकत्वं
येति सम्भवात् । विशेष्यविशेषणयोर्भेदभावे युक्त्यन्तरमाह—तद्वद्वानिति । तद्वद्विशेष्योक्तस्येति । तादात्म्यसंसर्ग-
कज्ञानस्येति शेषः, शास्त्रायास्तन्मात्रविषयत्वात् । संयोगादिसंसर्गकज्ञानस्याभिमतत्वे घटस्तद्वद्वानिति स धर्मितावच्छेदकज्ञा-
नोपेक्षाया निर्वाजित्वापाताच्च । तादात्म्यसंसर्गकं घटस्तद्वद्वद्व इति सर्वमितावच्छेदकमित्यत एव, निर्धर्मितावच्छेदक पर
तद्वद्वानिति नेप्यत इति बोध्यम् । ननु—इदं ज्ञान केवले तद्वदे तद्वत्तात्त्विकविशिष्टतद्वद्वप्रकारकम्, तथाच केवले विशिष्ट-
भेदस्य व्यवस्थापनात् विशेष्ये विशेषणभेदभावोपगमेनापि नैतस्य प्रमात्वापत्तिवारण—इति चेन्न, विशेष्ये विशेष-
णमिति रीत्या तद्वत्तात्त्विकोपलक्षितघटस्यैवात्र प्रकाशत्वात् । उपसहरति—तस्मादिति । संयोगादिसंसर्गस्य घटस्तद्वद्वद्व-
निति ज्ञानस्य प्रमात्वापत्तिवारणाजुरोधादित्यर्थः । अन्यथासिद्धिनिरासं स्मारयति—पूर्वोक्तेः । बाधकनिरासं स्मारयति—
द्रव्यत्वेति । पक्षे घटत्वोपहिते औपाधिके द्रव्यत्वोपहितभेदोपगमे । तादात्म्यविरोधित्वविशिष्टभेदस्येति ।
तादृशार्थानौपाधिक एव भेद इति न तादृशज्ञानस्य प्रमात्वमिति भावः । ननु भेदे अलन्ताभावे स्वाभावत्वेन नञ् द्राक्-
रैक्यं, एवमवात्, तथाचाख्यन्ताभावेऽपि प्रतियोगिविरोधभावात् वान्यम्, तच्च न सम्भवति, अख्याप्यत्त्वख्यन्ताभावे प्रति-
योगिविरोधस्य बाधेन भानासम्भवात्, इत्याशक्यावच्छेदघटितविरोधं निर्वक्ष्यन् तत्रापि प्रतियोगि विरोधभावात् व्यवस्था-
पयति—अतएवेति । अतएव प्रतियोगिविरोधित्वविशिष्टाभावस्यैव नव्यताभिलष्यज्ञानविषयत्वादेव ।—कृणोति
“सादृश्यं परिहास्यं वा” इति स्मार्तन्यायमनुसन्धाय । ननु नञ् प्रतियोगिविरोधभावात् नान्यथाभिलाषकत्वं कथं,
विरोधस्य नञ्बन्धकत्वोपेक्षायाः इत्यत आह—नञादीति । बोधकत्वेन शाब्दबोधीप्रमिकाङ्गाशङ्कित्वेन ।
तेन नञ् । ननु पदादुपस्थाप्यस्य विरोधसाकाङ्क्षाभावात् कथं शाब्दविषयत्वम्, अत आह—विरोधस्येति ।
संसर्गविधयेति । प्रतियोगिनिरोधिरूपरूपेण स्वरूपसंबन्धस्याभावमुद्बोधे संसर्गतेति भावः । यद्वा—द्रव्यं न इत्यादौ
नञर्थे प्रतियोग्यस्योपनिभावेन संबन्धेन प्रतियोगिनी भानं सर्वमतितदम्, स च संबन्धः केपाचिन्मते विरोधरूपं,
स्वरूपविशेष एवेति मतेऽपि विरोधविशिष्टरूपविशेषस्यैवाभावे प्रतियोगिसंसर्गत्वसम्भवः, एवञ्च प्रकारकोट्यापि विरोधस्य
संसर्गत्व सम्भवतीति योष्यम् । ननु तर्हि दृष्टे न कृष्णसंयोग इति धियः प्रमात्वं न स्यात्, कृष्णसंयोगवति तद्विरोधि-
तदभावस्य बाधात् इत्याशङ्का निरस्त्यति—अतएवेति । उच्यते प्रमात्वादेवेत्यर्थः । ननु प्रत्युक्त्या यो द्रव्यतादा-
त्म्यविरोधभावात् द्रव्यमेतद तद्विषयता घटो न द्रव्यमिति प्रत्यक्षसंयोगप्रतन्व्या, तादात्म्यं प्रमात्वाधारणादिति किमु-
नविरोधस्य तद्विषयत्वोपगमेनेत्यत आह—अतएवेति । घटो न द्रव्यमिति ज्ञानस्य द्रव्यतादात्म्यविरोधित्वविशिष्ट-
द्रव्यभेदविषयकत्वादेवेत्यर्थः । विरोधस्य तद्विषयतानुपगमे द्रव्यभेदवत्त्वेन घटत्वावयवाहिनी ज्ञानस्य घटो द्रव्यमिति
ज्ञानप्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः, रूपान्तरेणानौपाधिकद्रव्यभेदावयवाहिनी ज्ञानस्योक्तप्रतिबन्धकत्वापत्तिर्येतो द्रव्यभेदत्वाव-
च्छिन्नविषयकनिश्चयत्वेन तत्प्रतिबन्धकता वाच्या, सा च न युक्ता, द्रव्यभेदवत्सौपाधिकद्रव्यभेदताधारणतया द्रव्यता-
दात्म्यविरोधितानवच्छेदकत्वात्, विरोधितावच्छेदकत्वापत्तिरनपिषयकत्वस्यैव प्रतिबन्धकताया तन्प्रत्याह, विरोधस्य
तद्विषयतोपगमेतु द्रव्यतादात्म्यविरोधित्वविशिष्टद्रव्यभेदस्य द्रव्यतादात्म्यविरोधितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नविषयकत्वेन
तत्प्रतिबन्धकता युज्यत इत्युपपन्नमिति । नचैव—द्रव्यभेदवत्विषयताया प्रतिबन्धकतावच्छेदकोटिनिवेशो व्यर्थ इति—
वाच्यम्, निश्चयतादिनिर्धननायासमयेन तदघटितरूपेणापि स्वतत्त्वप्रतिबन्धकत्वस्योपपन्नव्यत्वात् । एतेन ज्ञानवैशि-
ष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतया गतार्थलभ्यप्राप्ताम् । वस्तुतस्तु—द्रव्यतादात्म्यविरोधविशिष्टस्वरूपावच्छिन्नसंसर्गताक-
द्रव्यभेदत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकतेति न निविच्छेद्वावसर इति—ध्येयम् । नन्वेवं कृष्णसंयोगसमाना-
धिकरणकृष्णसंयोगाभावत्वात् कदा इति ज्ञानस्य दृष्टं कृष्णसंयोगीति ज्ञानप्रतिबन्धकं न स्यात्, कृष्णसंयोगविरोधभावा-
अति १०

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

संयोगादिविशिष्टधीविरोधित्वम् । अतएव च मूले वृक्षे न कृष्णसंयोग इत्यादिधीरपि मूले वृक्षे कृष्णसंयोग इति ज्ञाने नियमेन विरोधिनीः प्रतियोगिविरोधविशिष्टाभावनिश्चयत्वेनैव विरोधित्वस्वीकारात्, तादृशस्यैव तथारूपेन सर्वानुभाविकत्वात् । अतएव च भूतले घटोऽस्ति न वेति संशयनिवृत्तये भूतले घटाभावोऽस्तीति न प्रयुज्यते, किंतु भूतले घटो नास्तीति । एतेन—विशिष्टकेवल्योर्भेदे विशिष्टसत्ता सत्ता नेति प्रमा स्यात्—इति शिरोमण्युक्तापत्तिः—अपास्ता । तस्मात् 'सामानाधिकरण्यप्रत्यये भेदाभेदौ भासेते' इति वाचस्पत्युच्युक्तैव ॥ तत्र भेदो भेदस्वरूपा-
ण्डधर्मविशिष्टो भावोऽभावो वा यथासंभवं बोध्यः । अयं घटान्य इत्यादौ घटान्यस्य भेदो घटान्यत्वभेद एव, उपहि-
तभेदस्योपाधिमेदात्मकत्वमित्युक्तत्वात् । तथाच तस्याभावप्रतियोगिकाभावत्वेनाधिकरणात्मकत्वादिदम्भनिरूप्येनैव
स्वरूपत्वात् भावरूप एव सः । 'अयं घट' इत्यादौ घटादिभेदोऽभावरूपः । अभेदस्तु तादात्म्यम् । तादात्म्यत्व वा-
खण्डधर्मविशेष एव । ननु—तथापि तादात्म्यं न विशेषणस्वरूपं, द्रव्यं घट इत्यादौ द्रव्यत्वोपहितस्य विशेष्यस्यापि
विनिगमकाभावेन तादात्म्यत्वापत्तेः, अथ—तस्य पटादिद्रव्येऽपि सत्त्वेन तत्रापि घटवोपहितप्रकारकज्ञानस्य अम-
त्वानापत्त्या न तादात्म्यत्वापत्तिरिति—चेत्, सत्यम् ; तथापि विशेषणस्वरूपघटाद्यसंयद्धपटादेरपि तत्तादात्म्यता
स्यात् ; विशेषणस्वरूपस्यापि तदसंयद्धत्वेन विनिगमकाभावात्, नह्यत्यन्ताभेदो संयद्धता संभवात्, घटो घट इत्यादिप्रत्य-
याभावात् । किंच स्यं न स्वीयमित्यनुमयेन स्वप्रतियोगिकत्वस्य स्वसिद्धसंभवेन विशेषणस्य न स्वप्रतियोगिकतादात्म्य-
त्वसंभवः । अथ—आत्मा विशेषणतावच्छेदकघटत्वादेर्घटाद्विनिगम्यता—इति चेन्न, शुद्धघटत्वादिविशेषणस्य तद-
संभवात्, घटत्वादिकमविषयीकृत्यैवायं घट इत्यादिबुद्धयुदयात्, तद्व्यतिरिक्तस्य विशेषणतावच्छेदकत्वस्यैव रूपरसाद्यनै-

लघुचन्द्रिकाया विह्वलेशोपाध्यायी ।

स्य तद्दीजस्य तत्रासम्बाधित्वाशङ्का इष्टापरया परिहरति—प्रतियोगीति नञ्प्रदानमिलप्यतयेति । नञ्प्रत्यय प्रतियो-
गिविरोध्यभावबोधकत्वेनेत्यादि । तदभिरूपज्ञानस्यैव प्रतियोगिज्ञानविरोधित्वादिति भावः । (यद्वा—नञ्प्रत्यय प्रतियोगि-
रोध्यभावबोधकत्वे युक्त्यन्तरमाह—प्रतियोगीति । तस्य तदबोधकत्वे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविशिष्टाभावज्ञानस्यापि
नञ्प्रदानमिलप्यतापरया तस्य प्रतियोगिविशिष्टबुद्धिविरोधित्वं दुर्वारं स्यात्, नञ्प्रदानमिलप्यज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानविरोधिताया
आनुभाविकत्वादिति भावः । केचित्तु—अतएवचेति । नञ्प्रदानमिलप्यज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानविरोधित्वमिव चेत्तर्था ।
नञ्प्रदानमिलप्यतदमिलप्यत्वयो को विशेषः ? यत् तस्यैव प्रतियोगिज्ञानविरोधित्वम् अत आह—प्रतियोगिविरोधवि-
शिष्टेति विरोधपदपठित पाठः । तादृशविषयस्य नञ्प्रदानमिलप्ये कुतो नेत्यत आह—तादृशस्यैवेति । नञ्प्रदानमिलप्य-
स्यैवेत्यर्थः । तथारूपेन तादृशनिधयत्वेन । अथवा—विरोधविषयस्यापि कुतो न विरोधित्वमिति आह—तादृशस्यैवेति ।
प्रतियोगिविरोधविशिष्टाभावविषयस्यैवेत्यर्थः । तथात्वेन प्रतियोगिज्ञानविरोधित्वेन । अत्र प्रतिबन्धप्रतिबन्धकमहयो 'मूले'
इत्येकावच्छेदकोलेख प्रतियोग्यभावयो विरोधलाभाय । अत्र नमोघटनं । ननु—वृक्ष प्रतियोगिसामानाधिकरणकृष्ण-
संयोगाभावात्तस्मिन् ज्ञानमपि अभावपदपठित नञ्प्रदानमिलप्यमेवेति कुतो न तस्य विरोधिता—इति चेन्न, असमस्तनञ्प्र-
दानमिलप्यस्यैव विरोधित्वमित्यभिप्रायात् ।—अतएवचेति । असमस्तनञ्प्रदानमिलप्यस्यैव प्रतियोगिविरोध्यभावनिश्चयत्वेन
प्रतियोगिज्ञानविरोधित्वादेव चेत्तर्था ।—नास्तीति । प्रयुज्यत इत्यनुग्रहः । एतेन नञ् प्रतियोगितादात्म्यविरोध-
विशिष्टभेदबोधकज्ञाननियमेन । उपसहरति—तस्मादिति । भेदाभेदपदार्थौ विवेचयति—तत्रेति । अधिकरणात्म-
कत्वादिति । अधिकरणस्य आत्मा स्वरूप अधिकरणतावच्छेदकीभूतो धर्मः, तद्रूपत्वादित्यर्थः । तदाह—
इदंनिष्ठत्वेनेति । वाकाराभावेन यथाश्रुतासन्नते । एतेन—अभेद आधारभेदभाव कथमिति शङ्का—परास्ता ।
अभेदो यद्यपि भेदाभावः, भावाभावयोरवच्छेदकभेद विना विरोधादिति पूर्वमुक्तिः, तथापि भेदाभाववृत्तौऽपि स न
भावमिदमसमपदार्थरूपः, किंतु भावरूप इत्याह—अभेदस्तु तादात्म्यमिति । भेदाभावस्य प्रतियोगितादात्म्यरूपता
तार्किकागमप्यनुमतैव । इयास्तु विशेषः—यत्तेषां प्रतियोगितादात्म्यं केषांचित् प्रतियोगिरूपं, केषांचित् प्रतियोगिताव-
च्छेदकरूपम्, एतेषां तु तदतिरिक्तमित्याह—तादात्म्यंचेति । तस्य द्रव्यलोपहितरूपविशेषस्य । तत्रापि घटादिद्रव्येऽ-
पि । नेति । तस्यैवादि । नन्वत्यन्ताभेदेऽपि संयद्धता उपेयते, घटो घट इति प्रत्ययस्तु न, धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन
पटलोपहितप्रकारकबुद्धौ घटत्वबोधस्य हेतुलोपगमादित्यत आह—किंचेति । ननु विशेषणतावच्छेदकविषया घटत्वस्य
अयं घट इति बुद्धावविषयत्वेऽपि समन्विधया तद्विषयत्वं तस्यास्मागित्याशङ्का घटत्वविशेषणतास्थल एव घटत्वस्य तादा-
त्म्यरूपत्वं उपदेमित्याह—तद्व्यतिरिक्तस्येति । अयं तद्व्यतिरिक्तस्यादात्मित्यादि । रूपरसेति विनिगमनाविरेहेत्यादि ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

कथंमरूपस्य तद्व्यक्तिवत्स्य तद्व्यक्तितादात्म्यत्वकल्पने गौरवाच्चक्षुष्युत्पत्तिकावायच्छेदेन रूपादेस्तत्त्वकावभावाच्च, तदन्यस्यैव तत्कालावस्थायिनस्तत्कल्पनाया आवश्यकत्वेन, घटत्वादेर्विशेषणतावच्छेदकत्वस्थलेऽपि तादृशतादात्म्यमानसंभवेन घटत्वादेस्तादात्म्यत्वाश्रयत्वकल्पने गौरवाभ्यानाभावाच्च । अथ—घटादेस्तादात्म्यं तत्स्वरूपमेव, अभावादेस्वरूपस्यैवाधिकरणे संबन्धत्वदर्शनात्, स्वरूपस्यापि संबन्धत्वोपपत्तेः, उक्तंच यौद्धाधिकारे शिरोमणिना—‘ज्ञानस्य स्वरूपमपि विषयतानामकस्तरसंबन्धः, अभावाधिकरणयोः स्वरूपवत्—इति चेन्न; स्वं न स्वीयमित्याद्युक्तानुपपत्तेः, अभावाधिकरणयोरपि स्वरूपान्मस्यैव संबन्धत्वात् । अतएव विषयतापि न ज्ञानस्वरूपेति तत्रैव तेनैव पश्चादुक्तम् । अथ—घटादिविशेषणस्वरूपस्यापि तादात्म्यत्वरूपेण घटादितो भेदसंभवेन घटादिविप्रतियोगिकत्वसंभवात्तदीयतादात्म्यत्वमुपपद्यत—इति चेन्न; घटादौ तादात्म्यत्वकल्पनायाः पूर्वं तस्य तत्संबद्धत्वासिद्ध्या तस्या असिद्धेः । नहि घटत्वविशिष्टप्रतियोगिकतादात्म्यत्वसिद्धेः पूर्वं तादात्म्येन तत्संबद्धं किंचित् सिद्धमस्ति, येन तत्संबद्धस्य तादात्म्यत्वमात्रं कल्पयेत् । तथाच भेदे सिद्धे तादात्म्यत्वं कल्प्यं तादात्म्यत्वे क्लृप्ते तदुपहितरूपेण भेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । तस्मात्तादात्म्यत्वमिव तदाश्रयस्तत्र घटादिसंबन्ध इति प्रथममपि क्लृप्तघटादिव्योऽतिरिक्तं कल्प्यते । तत्र तादात्म्ये तदन्यस्य घटादिसंबन्धस्य कल्पने अनवस्थानाद्वर तत्स्वरूपसंबन्धेन घटादिसंबद्धत्वं तस्य स्वीक्रियते; अनवस्थापेक्षया आत्माश्रयस्य युक्तत्वात् । अनवस्थायां हि तादात्म्ये घटस्यैव संबन्धो वाच्यः, असंबद्धस्य तादात्म्यस्य संबन्धत्वासंभवात्, एवं तत्रापि घटस्य संबन्धान्तरमेवं तत्रापीत्यादि महागौरवम् । यदि तु तादात्म्यद्वयं घटस्य स्वीक्रियते तयोः परस्परसंबद्धता च स्वीक्रियते, तदान्योन्याश्रयः, तत्रापि गौरवं च । यदि तु तादात्म्यत्रयं स्वीकृत्य प्रथमस्य द्वितीयं संबन्धन्तस्य तु तृतीयं तस्य तु प्रथममित्युच्यते, तथापि चक्रकं गौरवं च । अथ तादात्म्यमेकं स्वसंबन्धिभ्यामतिरिक्तं तथैव प्रतीयमानत्वात्कल्प्यते, तदाऽनवस्थापेक्षया लाघवम् । अतः स्वस्यैव एव प्रति संबन्धत्वादात्माश्रयोऽपि स्वीक्रियते ।

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्याय्य ।

गौरवात् अभावाच्चेति द्वयमप्यावश्यकत्वेनेत्यत्रान्वेति । प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह—तद्व्यक्त्युत्पत्तिकावायच्छेदमिति । अभावाच्चेति एतत्काले इदानीमियं तद्व्यक्तिरिति प्रत्ययानुपपत्तेरिति शेष । अन्यस्य असद्व्यक्तितादात्म्यस्य । तत्कल्पनायाः तादात्म्यकल्पनाया । ननु मानसिद्धं गौरवं न दोषायेत्यत आह—मानाभावाच्चेति । अन्योपपत्तेरिति भावः । ननु स्वं न स्वीयमित्यनुभवेन स्वस्य स्वप्रतियोगिकत्वसंबन्धता कथमित्यत आह—अभावादेरिति । तथाच सोऽनुभवोऽङ्गीकृत्येत्यभिमान । तादृशानुभवापलापपेक्षया अभावस्थलेऽपि स्वरूपान्मस्यैव संबन्धत्वकल्पना युक्तेति मनसिदृश्य समापत्ते—न स्वं नेति । तर्हि ज्ञानस्य स्वरूप तत्संबन्ध इति कथं शिरोमणिनोक्तम्, अत आह—अतएवेति । स्वरूपस्य संबन्धत्वासंभवादवैल्यं ।—पश्चादुक्तमिति । पूर्वं तद्व्यक्तितु शास्त्ररूपा मतान्तरोपन्यासरूपा वेति न पूर्वोक्तिविरोध इति भावः ।—घटादिविप्रतियोगिकत्वेति । भेदनिबन्धनेत्यादि । तत्संबन्धे तु न तत्कल्पनेति भावः । तस्याः तादात्म्यत्वकल्पनाया । ननु—घटादौ तादात्म्यत्वकल्पनाया पूर्वं तत्संबन्धत्वं कृतौ न सिद्धमित्यादि घटप्रतियोगिकतादात्म्यासिद्धेरित्याशयेन समापत्ते—नहीति । किंचित् घटादिकम् । ननु—तादात्म्यत्वकल्पना स्वोत्तरभाविषिदिकभेदमिच्छुत्तरभाविमिदिके तादात्म्येन घटसंबन्धे घटोऽस्तु, कथं इत्यत आह—तथाच्चेति । अन्योन्याश्रय इति । दोष इति शेषः । उपपत्तरिति । तादात्म्यत्वस्य सर्वमतेऽतिरिक्ततया दृष्टान्तेति । तत्र तादात्म्ये ।—घटादिसंबन्ध इति । तदनङ्गीकारे घटादितुल्यतापरया घटीयसंबन्धतानुपपत्तेः । ननु तादात्म्ये घटसंबन्ध तत्तादात्म्यान्यत्वेन तत्राप्यन्य इति रीत्याऽनवस्था, तत्तादात्म्यमेव चेत् आत्माश्रयः, तत्र किं स्वीक्रियते, तत्राह—तत्रेति ।—घटादिसंबद्धत्वमिति । अतिरिक्तत्वेनाभ्युपगम्यत इत्यर्थः । ननु तादात्म्यद्वयमुपगम्यताम्, अनवस्थाताश्रययोरभावात्, इत्यत आह—यदित्येति । परस्परसंबन्धताच्चेति । एक तादात्म्यं इदमादौ घटस्य संबन्ध उभेयः । तत्रैव तत्र सिद्धये तत्र घटीयसंबन्ध तादात्म्यान्तर, तत्र घटीयसंबन्धत्वसिद्धितु प्रथमतादात्म्येन घटसंबन्धत्वोपपत्तेरिति भावः । तर्हि तत्रायमस्तु, उक्तोपाणनप्रभावादित्यत आह—यदित्येति । उपसहरति—तादात्म्यमेकमिति । तस्मादित्यादि । नन्वेवं विशेषणस्वरूपमेव तादात्म्यमस्तु, नचासंबद्धताया पटादितुल्यता; तत्रातिरिक्ततादात्म्यस्यैव विशेषणस्यापि स्वात्मकत्वसंबन्धेन विशेषणसंबद्धत्वोपगमसंभवादित्यादि परिहरति—तथैवेति । स्वस्यैव स्वं प्रति संबन्धत्वादात्माश्रयोऽपि स्वीक्रियत इति क्लृप्ताना विशेषणादीना संबन्धतानुपपत्त्याऽतिरिक्ततादात्म्यमुप-

गोडनृत्तानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अतएव योद्धाधिकारक्षिरोमणौ घटाभावस्य मयुचित्वस्वीकारे आत्माश्रयेऽपि लाघवमुक्तम् । तच्च तादात्म्यं घटादौ रूप-
रसादेर्जायते । रूपादीनां नित्यत्वादुत्पत्तिनाशप्रत्ययस्य तादात्म्योत्पत्तिनाशप्रत्ययस्यत्वात् ॥ पाकादिना घटादेर्नाशोत्पत्तिः,
रूपादीनां तादात्म्यस्य चेत्यत्र विनिगमकाभावादिति भट्टादिमतम्, मन्मते खविधादेः श्रुतियुक्तिसिद्धान्तादि-
ताकात् भिन्न इत्ययमात्रमुत्पत्तिनाशपदिति स्वीक्रियते । 'याचद्विकारं विभागो लोकत्र' इति न्यायात् ।
विभागः तादात्म्याविधादिभेदः । याचद्विकारं उत्पत्तिमन्तमस्य वर्तते, उत्पत्तिव्याप्य इति यावत् । 'यतो वा इमा-
नि भूतानि जायन्ते' इति श्रुताविमानि भूतानीति पदाम्यामात्माविधादिभिन्नस्योत्पत्त्यमात्रस्योक्तेश्च । भूतानीत्युक्ते
उत्पन्नत्वसामानाधिकरण्यापेक्षया ब्रह्मजन्मस्य ह्यस्यते इत्यतन्मद्वच्छेदेन जन्यतादात्म्य इमानीत्युक्तम् । सर्वाणीति
तदर्थः । अथवा भूतानि सत्तादात्म्यपक्षे, ब्रह्मभिधानीति यावत् । अविद्याघनादिव्यवहारयोगेयमानीति । अविद्याघ-
नादिभिन्नानीत्यर्थः । विशेष्यतावच्छेदकीभूततादात्म्याविधादिभिन्नस्योत्पत्तिमन्तमस्य ह्यस्यतादात्म्यासंगिह्युत्पत्त्या भव-
त्येव । तथाच कपालाद्यवच्छेदेन घटादेः घटाद्यवच्छेदेन कपालादेर्नादात्म्यं जायते । परस्परान्यातोत्तरीया जन्यमा-
त्रस्य तादात्म्यं जायते । यत्तु—कपालघटाभ्यामुपहिता सत्त्व तयोर्नादात्म्यमिति—मतम्, तत्राप्यासक्ततादात्म्ये
नैव चिद्रूपसत्तायां घटाद्युपहितत्वं याच्यम्, तथाच कपालघटयोर्यथादात्म्यं सत्तायां सन्निवृत्त्येव तयोरन्योन्यासिद्धि-
पि सम्बन्धोऽस्तु, कपालादितादात्म्यापससत्तानुयोगिकस्य घटादितादात्म्यस्य कपालाद्यनुयोगिकत्वसम्भवात् सत्तायामे-

लघुचन्द्रिकायां चिद्विशेषोपाध्यायी ।

गम्यते । तच्च असद्वदस्य सवन्धानुपपत्त्या सवन्धान्तरोपगमेऽन्योन्याश्रयादिभयात् गौरवात् स्वत एव घटादिसद्वदमुप-
गम्यते, स्वतोव्यावृत्तविशेषवत् । तत्र चात्माश्रयो दोषो गत्यन्तराभावात् लाघवात् सहाय इति भावः । घटादौ पाकादौ
इयामताप्रत्ययो न कृतरमिति नियमः, स किं इयामरूपस्य नाशात्, उत तत्सम्बन्धभूततादात्म्यस्येति सहाये भर्ता
दिशिद्धान्तमाह—तच्चेति । रूपरसादेरिति । एवञ्च सर्वशिद्धोत्पत्तिनाशानां घटादीनां कपालादौ नित्यसद्वद्वद-
त्तादीनां घटादौ च तादात्म्यं नित्यमेवेति भावः । ननु पाकादिना घटस्यैव नाशः, न रूपस्य वा रूपतादात्म्यस्य वेत्यत
आह—पाकादिनेति । श्लिष्टान्तमाह—मन्मतेत्येति । श्रुति 'अजामेका लोहितशुद्धा' इत्यादि । युक्तिः
सर्वभूतोपादानभूतमायायां जन्यत्वे तदुपादानमन्यद्वाच्यम् । तथाचान्योन्याश्रयादिदोषप्रत्ययसहाय इति ।—इदयमात्र-
मिति । मानं कार्त्स्न्यं । तथाच रूपादि पटपटलादि तत्तादात्म्यं चानित्यमेवेति भावः । मन्मदविधादिभिन्नइत्यलसामा-
नाधिकरण्येनोत्पत्तिनाशसम्बन्धमुपगम्यताम्, तावता घटादाद्युत्पत्तिनाशप्रत्ययरोपपत्तेः, तथाच तदवच्छेदेन तदभ्युपगमे किं
मानम्, अत आह—याचद्विकारमिति । सूत्र व्याचष्टे—विभाग इति । उत्पत्तिमिति । नाशस्योपपत्तिमिति ।
अनतिक्रम्य वर्तते अतिक्रमात् तद्विना न वर्तते । उत्पत्त्यभाववद्वृत्तिरिति यावत् । तदाह—उत्पत्तिव्याप्य इति ।
—याचदिति । अविद्यादिभेद इत्यादिपदेन ब्रह्मभेदोऽपि ग्राह्यः । तेन ब्रह्मणि न व्यभिचारः । व्याप्तिमाहकसहचार-
स्थल दर्शयति—लोकचदिति । लोकदर्शने चाक्षुषप्रत्यक्षसिद्धघटादिवदित्यर्थः । ननु—विभागपदस्याविद्यादिभेदाधिक्ये
किं मानमिति शङ्का परिहरन्विधादिभिन्नसामान्यस्योत्पत्त्यादिमन्त्रे मानान्तरमाह—यतो वेति । उत्पन्नमात्रस्येति ।
भूतानीति । भवतिरुत्पत्तिकर्मा । एव चाविद्यादेरुत्पत्त्या तद्विन्नस्यैवत्यलमिति भावः । मात्रार्थलामक विमज्ज
दर्शयति—भूतानीत्युक्ते इति । भूतानि सत्तादात्म्यवन्तीति । मू सत्ताया, सत्ता च सद्रूपब्रह्मतादात्म्यमिति
भावः । नन्विदानीति पदस्य सर्वार्थकत्वाद्युपगमे विधेयोत्पत्तिमन्त्रे जडैर्यथावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य कथं लाभ इत्यत
आह—विशेष्यतावच्छेदकेति । एवञ्च पूर्वत्वमे इमानीतिपदवैयर्थ्यशङ्कावासरसमीपमिति भावः ।—मतं ।
अन्यथा मत, यथाश्रुते स्वमतविरुद्धः, स्वमताविरोधाय परित्यक्तुमुपन्यस्यति—यत्त्विति । सत्त्व ब्रह्मसत्त्व । एवकारेण
अतिरिक्तातादात्म्यव्यवच्छेदः । तत्रादौ यथाश्रुते तन्मतापेक्षया स्वमतस्य लाघवेन युक्तत्वमाह—तत्रेत्यादिना
लाघवादित्यन्तेन । तदनुशोधेन कपालोपहितसत्त्वलो(प)हितपदस्य विशिष्टपरत्वमिति भावः । कपाल विशेषणमेव ।
अतएव "यद्विशिष्टे" इति वक्ष्यति । नच तस्याप्यासाधिष्ठानत्वापत्तिः, तदवच्छेदकत्वमात्रेणापि विशेष्यान्वयविधिरा-
गत्वान्वयोपपत्तेरिति । आध्यायिकतादात्म्यसम्बन्धार्थं चिद्रूपेति ।—यत्तादात्म्यमिति । अतिरिक्तमिति शेषः । ननु
घटकपालादिप्रतियोगिकसत्तानुयोगिकतादात्म्यस्य कथं कपालघटाद्यनुयोगिकत्वम्, अत आह—कपालादीति । ननु
विशेषण एव विशेष्यान्वयसिद्धिः, न त्वापार्थः अन्यथा तयोरविशेषोपापत्तेः । नच कपालादिविशेषण सत्ताया इव तस्या
अपि घटाप्यासाधिष्ठानतापत्तेः, जडस्य तदनुपगमेनेष्टपत्तेर्योगादिसत आह—सत्तायामिति । लाघवादिति ।

गौडब्रह्मनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

कानुयोगिकत्वापरप्रतिभोगिकत्वयोन्मादात्म्यत्वस्य च कृत्पनापेक्षया एकप्रतिभोगिकतया कृते तादात्म्ये अपरानुयोगिकत्वमात्रस्य कृत्पने लापवात् । तस्मादयमात्रयमनोप्राप्नोति, उचरीत्या कपालघटयोन्मादात्म्यसंयन्धस्वीकारे एकघटनिष्ठानां रूपरसादीनामपि मिथ्यत्वादात्म्यापत्तिः । तेषामपि परस्परपहिताया एकसत्तायाः स्वीकारात्, अतो यद्विशिष्टे सत्तारूपाधिष्ठानचैतन्ये आधारिभूते यसारोप्यस्य तादात्म्यमारोप्यते, तत्रैव तसारोप्यस्य सत्तादात्म्यं स्वीक्रियते; विशिष्टस्य तदनुयोगित्वेन विशेषणस्यापि तदनुयोगित्वात्, रूपादिविशिष्टे तु चैतन्ये रसादीनां न तादात्म्यमारोप्यते, घटादिविशिष्टचैतन्ये रूपरसादीनां युगपदारोपात् । एवञ्च कपालोपरहितसत्तायां वस्तुगत्या त्रिसमानं घटस्य वत्तादात्म्यं तस्य तादात्म्यत्वरूपेणयोक्तसत्तायामिव कपालेऽपि संयद्धत्वेऽप्युक्तसत्त्वोपहिततादात्म्यस्य स्वरूपपरिचयाभ्युपगम्योपहितसत्तासंयन्ध इत्युच्यते । उक्तसत्ताया अपि तादृशतादात्म्यरूपसंयन्धपरिचायकत्वात् । यथाश्रुतं त्वसङ्गतम्; उक्तयुक्तं, 'सन् घट' इति प्रत्ययस्यैव 'कपालं घट' इति प्रत्ययस्यापि तादात्म्यत्वविशिष्टसंसर्गविषयकत्वस्य सर्वानुभाषिकत्वात्, उक्तसंसर्गेणैव घटाद्युपपत्तौ कपालादिरूपधेनोपादानकारणत्वादिवक्ष्यतात्, तादात्म्योपहितसत्तात्वादिविशिष्टसंसर्गेण तदुत्पत्तौ तत्त्वत्वेन गौरवान्मानाभावाच्चेत्याह्वां विम्वरः । तस्मादुचरीत्या भेदाभेदयोरविरोधादिकमुपपादनीयम् । वेदान्तदर्शने तु एकाधिकरणकत्वाभावाभावावच्छान्तेन मूले बध्यमाणः व्यावहारिकयोः प्रपञ्चतदभावयोरविरोध इव भेदाभेदयोरविरोधः । अथवा व्यवहारदृष्ट्याभेदाऽव्यवहारव्यविगुणमुण्यादिभेदस्य विचारेण मिथ्यात्वनिश्चयात्तादृशभेदः प्रातीतिक, अभेदस्तु व्यावहारिक, अतो भिन्नसत्ताकत्वेन तयोरविरोध इत्यादिपुक्तिरपि

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

एवंचातिरिक्तमेव कपालादीं घटादेस्तादात्म्यं पर्यवसितम्, ननु सत्तारूपं गौरवादिति न यथाश्रुतं तन्मतं युक्तमिति भावः । कथं तर्हि भवता तन्मतविरोध इत्याशङ्क्य तत् परिष्कुरते—तस्मादित्यादिना । यथाश्रुतार्थस्य इत्याय तन्नानिप्रसङ्गमाह—उचरीत्येति । उक्तमतानुसारेणेत्यर्थः । तथाच कपालघटोभयोपहितसत्तापरतादात्म्यसम्बन्धस्वीकारे इति सप्तम्यन्तार्थं पर्यवसन्नम् । एकघटनिष्ठानां घटात्मकैकोपाधुपहितविट्टलसत्तानिष्ठानाम् । एतेन तादात्म्येन रूपरसोपहितसत्ताया एकत्व एभ्यते । तादात्म्यापत्तिरिति । तथाच रूप रस इति प्रतीत्यापत्तिरिति भावः । तत्रैव तद्विशिष्टानुयोगिनमेव, तद्विशेषणानुयोगिकमेवेत्यर्था वा । ननु कपालादिविशिष्टे चैतन्ये घटादेस्तादात्म्यसारोपात् चैतन्यस्य घटादितादात्म्यानुयोगिलभ्यते, कपालादेस्तात् उत इति शङ्का निरस्यति—रूपादीति । आरोप्यत इति । अतो रूपादीं न रसादितादात्म्यमिति शेषः । घटादीं रूपादितादात्म्ये युक्तिमाह—घटादीति । नन्वेव कपालोपाधिकसत्तानिष्ठं घटीयतादात्म्यमेव कपाले घटस्य सम्बन्ध इति पर्यवसितम्, तथाच कपालघटाभ्यामुपहिता सतैव तयोस्तादात्म्यमित्युक्तिरसङ्गतैवेत्याशङ्क्य कथञ्चित् सङ्गमयति—पर्यवेत्यादि । वस्तुगत्येति । कपालोपहितसत्तानिष्ठस्य सम्बन्धतावच्छेदककोट्यप्रवेष्टालाभाय तदाह—तादात्म्यत्वरूपेणेति । एवकारेणोभयोपहितसत्तात्वव्यवच्छेदः । उक्तसत्तायां कपालोपहितसत्तायाम् ।—उक्तसत्तोपहिततादात्म्येति । कपालोपहितसत्तानिष्ठोपहिततादात्म्येत्यर्थः । नन्वनयोक्तया कथं तादृशतादात्म्यस्वरूपपरिचयः, उक्तसत्तात्वरूपपरिचायकस्य तादृशतादात्म्ये सत्त्वादत्ताह—उक्तसत्ताया अपीति । घटीयतादात्म्यरूपसम्बन्धस्याप्याध्यात्मिकपदार्थभूतस्य वस्तुगत्या कपालघटोभयोपहितसत्तारूपाधिष्ठानचैतन्ये तादात्म्येनाध्यस्ततया कपालघटोभयोपहितसत्ताया घटीयतादात्म्यरूपसम्बन्धेन भेदात् तादृशसम्बन्धस्योक्तसत्तात्वरूपपरिचायकप्राप्त्यवसितमिति भावः । एवञ्च तन्मतेऽपि कपाले घटीयमतिरिक्तमेव तादात्म्यमिति पर्यवसितमिति न तद्विरोधोऽस्माकमिति भावः । तथापि यथाश्रुतविरोधो दुर्वार एवेत्यत आह—यथाश्रुतं त्विति । उक्तयुक्तः रूपरसयोस्तादात्म्योपपत्तौ । ननु कपालाद्युपहितसत्तानिष्ठसत्तासम्बन्धेन घटं प्रति कपालस्य हेतुतयं लापवाद्युचितेति वाच्यम् । कपालं घट इति प्रत्ययस्य कपालोपहितसत्तात्वविशिष्टसंसर्गकत्वोपगमेन कपाले घटीयतादात्म्यस्याप्रामाणिकत्वादिनि शङ्का परिहरति—सन् घट इतीति । सन् घट इति प्रत्यये यथा तादात्म्यत्वविशिष्टसंसर्गकत्वं सर्वत्रोपगम्यते, तथा तद्विशेषोपात् कपालं घट इत्युपापीति भावः । उक्तसंसर्गेण तादात्म्यत्वविशिष्टसंसर्गेण । प्रकृतमनुसन्धते—तस्मादिति । खल्विद्वान्ते भेदाभेदयोरविरोधं प्रकरान्तरेणानुपपादयति—वेदान्तदर्शनेत्विति । यदि प्रपञ्चतदभावयोः भिन्नसत्ताकत्वादविरोधस्तदा प्रकृतेऽपि तद्वेद्याह—अथयेति । विचारेण घटादिनां कपालादिभ्यो न भिद्यते, तन्म पृथक्त्वेन अनुपगम्यात्, अन्वयेन कपालादिवत्, व्यतिरेकेण घटादिवत् इत्युपमानेन ।—प्रातीतिक इति । प्रतीतिश्च कपालं घट इति सामानाधिकरण्याप्रतीतिरूपैव । तत्र भेदभानस्योपादितत्वात्—इत्यादीति । आदिपदेन भेदत्वभेदाभावताभ्यामेव तयोरविरोधेन भेदत्वतादात्म्यत्वाभ्यामिति युक्तेरुपसग्रहः ।

दिति भेदाभेदवादिप्रयोगे तार्किकाङ्गीकृतस्य भिन्नत्वस्य सिद्धावपि उद्देश्यप्रतीत्यसिद्धेर्यथा न सिद्धसाधनं, तथा प्रकृतेऽपि मिलितप्रतीतेरुद्देश्यत्वाच्च सिद्धसाधनम् । यथा तत्त्वाभेदे घटः कुम्भ इति सामानाधिकरण्यप्रतीतेरदर्शनेन मिलितसिद्धिरुद्देश्या, तथा प्रकृतेऽपि सत्त्वरहिते तुच्छे दृश्यत्वाददर्शनेन मिलितस्य तत्प्रयोजकतया मिलितसिद्धिरुद्देश्येति समानम् ।

सिद्धिव्याख्या ।

भिन्नमिति । साध्ये भिन्नत्वस्य विशेषणस्य तार्किकाङ्गीकृतत्वेन सिद्धत्वेऽपि । उद्देश्यप्रतीत्यसिद्धेरिति । यथा न सिद्धसाधनमित्यर्थः । द्वाष्टान्तिकेऽप्याह—तथा प्रकृते सति 'सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वं' मितिप्रतीतेरुद्देश्यत्वाच्च सिद्धसाधनमित्यर्थः । अन्यथा भेदाभेदवादिना तार्किकं प्रति प्रयुक्ते भिन्नाभिन्नमिति साध्ये भिन्नत्वस्य तार्किकैरङ्गीकृतत्वेन तत्रापि सिद्धसाधनप्रसं स्यादिति ध्येयम् ॥ ननु—भेदाभेदानुमानेऽप्रयोजकत्वनिरासाय भिन्नत्वविशेषणस्योद्देश्यता, तथाहि—'गुणादिकं गुण्यादिनाऽभिन्नं समानाधिकृतत्वात्' इत्येव कृतेऽभेदरूपसाध्यवत्यपि घटकलशादावविद्यमानस्य समानाधिकृतत्वादित्यस्यभेदरूपसाध्यव्यभिचरितत्वेनाप्रयोजकता स्यादित्येतदर्थं मिलितसिद्धिरुद्देश्येतादृशञ्च प्रकृते सत्त्वाभावमात्रस्य साध्यत्वे सत्त्वाभाववति तुच्छेऽविद्यमानस्य दृश्यत्वस्याप्रयोजकत्वं स्यादित्यतस्तन्माभूदित्यसत्त्वाभावोऽपि

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

बोध्या । भेदाभेदवादीति । भेदसार्वपातजलादिभिः तार्किकादीन् प्रति क्रियमाणे न्यायप्रयोगे । भिन्नत्वस्य गुणगुण्याद्योभिन्नत्वस्य । सिद्धो निश्चितत्वे । उद्देश्यप्रतीतेः उक्तप्रयोगात्पर्यवेषिणीभूताया, गुणादी गुण्यादेर्भेदाभेदोभयवत्ताप्रतीतेरित्यर्थः । प्रकृते उक्तमिध्यात्यसाधकन्यायप्रयोगे । मिलितप्रतीतेः सदसज्जेदादिरूपोभयवत्ताप्रतीतेः । तथा बोधयत्वरूपेणानुमितौ प्रत्येकरूपेण सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् नोक्तदोष इति भावः । ननु—दृश्यत्वस्य सदस्यसकलनिष्ठत्वेन सदस्यत्वमात्रस्य दृश्यरूपोपपादकत्वेन तदेव साध्यता—इत्यत आह—यथाचेत्यादि । अभेदे अत्यन्ताभेदे । सामानाधिकरण्येति । भेदसमानाधिकरणाभेदसंसर्गविषयकेत्यर्थः । मिलितस्य तत्प्रयोजकतयेति । उभयत्वमित्यस्य दृश्यरूपोपपादकत्वेत्यर्थः । यथा सामानाधिकरण्यप्रतीतिविशेषत्वं 'चक्षुर्भवं विनाऽपि स्पर्श, तदा घटश्च'

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

भेदाभेदवादिन के इत्यत आह—भेदेति । गुणगुण्योरिति । गुणाद्यनुयोगिकगुण्यादिप्रतियोगिकत्वेत्यर्थः । भूताया इत्यन्तमुद्देश्यपदार्थः । प्रतीतेर्विषय पूरयति—गुणादाविति । प्रयोग इति । सप्तम्यर्थो मिलितप्रतीत्यन्वयितात्पर्यविषयत्वम् । ननु सद्भेदत्वादिप्रत्येकरूपेणोभयवत्ताऽनुमितावपि प्रत्येकरूपेण सिद्धे प्रतिबन्धकत्वात् सिद्धसाधनं दुर्वारमित्यत आह—तथाचेति ।—सदस्यसकलनिष्ठत्वेनेति । सदस्यमात्रनिष्ठत्वेनेत्यर्थः । सद्रूपशुद्धब्रह्मण्यसत्त्वेनेति यावत् । एवंच दृश्यत्वे सदस्यत्वव्याप्यतालाभात् सदस्यत्वस्य दृश्यत्वोपपादकत्वोक्तिः सन्नच्छते, व्यापकस्य व्याप्योपपादकत्वात् । यथायुते दृश्यत्वस्य सदस्यसकलान्त पातितुच्छेऽसत्त्वेन यावत्, तावता सदस्यत्वे दृश्यत्वव्याप्यताया लगेऽपि व्याप्यस्य व्यापकोपपादकताया असत्त्वाच्चासन्नते । यद्वा—निष्ठत्वेनेत्यस्य सदस्यत्वेनेति शेषः । तेन सदस्यत्वदृश्यत्वयो समनैयत्यलम् । तुच्छे तु दृश्यत्वमस्तीत्यभिमानेन चेमानवतारिकामवतार्य मूले सत्त्वरहिते तुच्छे दृश्यत्वाददर्शनेनेत्युक्त्वा च तनिरासः । सदस्यत्वस्य दृश्यत्वोपपादकत्व तत्प्रयोजकत्वेन वाच्यम् । तच्च न सदस्यत्वमात्रस्य सम्भवति । तथासति सदस्ये तुच्छे दृश्यत्वापत्तेरिति तद्भावात् । मूले—घट कुम्भ इत्यत्र घटोघट इति वक्तव्ये कुम्भपदं सर्वं शब्दानुविद्धं भासत इत्युपगम्य घटकुम्भादिपर्यायपदानामपि स्वात्मकभिन्नप्रकारकबोधजनकत्वमिति श्वाचिदकमतानादरसूचनाय । पटी नील इत्यादिप्रतीते कथं सामानाधिकरण्यविषयकत्वं, जतो व्याचष्टे—भेदसमानाधिकरण्येति । उभयत्वेति । सद्भेदासद्भेदोभयत्वेत्यर्थः । ननु—दृश्यत्वस्य सद्भेदासद्भेदोभयत्वावच्छिन्नस्याप्यत्वे सत्येव व्यापकीभूतोभयत्वावच्छिन्नस्य दृश्यत्वोपपादकता तत्प्रयोजकतारूपा सम्भवति, परंतु तादृशव्याप्यत्वमेव दुर्ग्रहं, व्यभिचारशङ्काया दुरुच्छेदत्वादित्यत आह—यथेति । सामानाधिकरण्येति । घटप्रकारकभेदसमानाधिकरणाभेदसंसर्गवेत्यर्थः । उभयं

अतएव सत्त्वात्यन्ताभाववत्त्वे सत्यसत्त्वात्यन्ताभावरूपं विशिष्टं साध्यमित्यपि साधु । नच—मिलितस्य विशिष्टस्य वा साध्यत्वे तस्य कुत्राप्यप्रसिद्ध्या अप्रसिद्धविशेषणत्वं, प्रत्येकं सिद्ध्या मिलितस्य

सिद्धिर्न्याय्या ।

निवेशनीय इति मिलितसिद्धिरुद्देश्येति समानमित्याह—यथाचेति । अतएवेति । उक्तदूषणं निरस्तमिति भावः । नचेति । अस्य वाच्यमित्यनेनान्वयः । मिलितस्येति । अनुमिति विषयस्योभयाभावरूपस्य साध्यस्य विशिष्टस्य वा सत्यसति वैकस्मिन्नधिकरणेऽप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धविशेषणत्वमित्यर्थः । ननु—एकस्मिन्नधिकरणे प्रसिद्धभावेऽपि 'पृथिवीतरमिन्ना पृथिवीत्वात्' इत्यत्र त्रयोदशान्योन्याभावाभावानामिवात्रापि सत्त्वात्यन्ताभावा-

गौडप्रह्लानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भयोरपि घटपटयोरपि वा स्यादिति तर्केण व्याप्तिग्रहादुभयं हेतुपपादकम्, तथा दृश्यत्वं 'यद्युभयं विनाऽपि स्यात्, तदा तुच्छेऽपि ब्रह्मण्यपि वा स्या' दिति तर्केण व्याप्तिग्रहादुभयं तथेति भावः । ननु—उभयस्योपपादकत्वेऽपि प्रत्येकरूपेणैव साध्यतास्तु, 'यदि भिन्नं न स्यात् तदा समानाधिकृतं न स्या' इत्यादेर्दृष्टान्ते, 'यदि सत्त्वात् तदा दृश्यं न स्या' इत्यादः दार्ष्टान्तिके च प्रत्येकरूपेण व्याप्तिग्राहकस्य तर्कस्य संभवात् । नच—उभयत्वेन रूपेणैकस्यानुमितिौ लाघवावकाशप्रयोगोऽप्युभयत्वेनैवेति—वाच्यम्; न्यायप्रयोगोत्तरं प्रत्येकांशप्रयोजकत्वे वादिना शङ्किते प्रत्येकांशतर्कापन्यासक्रमेण प्रत्येकानुमित्योरुत्पादेन लाघवानवकाशात्—इति चेन्न; प्रत्येकानुमित्योरुत्पादेऽपि तयोः न्यायवाक्यतापर्यायविषयत्वेनोभयत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितेरेवोक्तवाक्यतापर्यायविषयत्वरूपोद्देश्यत्वेन लाघवानपायात् । नच—'भेदाभेदयत्' 'सदसन्नित्त'मित्येव प्रयोगोऽस्तु, 'भेदाभेदोभययत्' 'सन्नेदासन्नेदोभययत्' इति प्रयोगे गौरवादिति—वाच्यम्; सिद्धसाधनदोषस्योक्तत्वेनोक्तलाघवस्यसंभवात् । अतएव बाध्यनसे भनित्ये इति समूहालम्बनानुमितिर्वाङ्मात्रे सिद्धिसत्येऽपि न जायत एवेति नव्यतार्किका । अप्रसिद्धविशेषणत्वं विशिष्टस्य साध्यत्वे साध्यनिर्देशोपप्राप्तिरिति । उभयस्य साध्यत्वे तु साध्यरूपविशेषणस्य वाच्यप्रमित्यसम्भवदृष्टान्ता-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

विनापि स्यात् घटीयभेदाभेदोभयाभाववदिति स्यात् । घटकुम्भयोरपि स्यात्—कुम्भश्रुतिस्यात् । घटपटवृत्ति-स्यात् पटश्रुतिस्यात् । कुम्भघटपटितसाध्यहेतुकस्थले घटश्रुतित्वस्याप्यापायतालाभाय घटपदं । वेति । एवं चापायभेदेन तर्कद्वयमिति भावः । एवमग्रेऽपि । उभयं सदसद्वेदोभयम् ।—तुच्छे इति । तुच्छश्रुति स्यात्, ब्रह्मश्रुतिर्वा स्यात् इत्यर्थः । तथा दृश्यत्वरूपहेतुपपादकं । भिन्नं न स्यादिति घटादीनां । नीलादिकं पक्षः । धमिनं न स्यादित्याद्यभेदाभावापादकतर्कान्तरलाभायादिपदम् ।—सत्स्यादिति । असत् स्यादित्यादे असदापादकतर्कलाभायादिपदम् । इदमुपलक्षणम् । घटादिसामानाधिकरण्याप्रतीतिविशेष्यत्वं यदि घटादिभेदं विनापि स्यात्, तदा कुम्भश्रुतिस्यात् । यदिवा तदभेदं विनाऽपि स्यात् तदापटश्रुति स्यादिति तर्कं दृष्टान्ते, दृश्यत्वं यदि सद्भेदं विनापि स्यात्, तदा ब्रह्मश्रुति स्यात्, यदि बाधपदेन विनापि स्यात् तदा तुच्छश्रुति स्यात् इति च तर्कौ दार्ष्टान्तिके बोध्यौ । एवं चैकेनानुमानेन सदभेदासदभेदयोः सिद्धिरिति व्यर्थमुभयलावच्छिन्नसाध्यकानुमानमिति शङ्कामिप्रायः । तत्रशङ्कते—नचेति । न्यायप्रयोगोत्तरमिति । उभयत्वेन न्यायप्रयोगोत्तरमपीत्यर्थः । क्रमेणेति । एवं चानुमितित्वं दुर्वोरमेवेति भावः ।—न्यायवाक्येति । उभयत्वावच्छिन्नसाध्यप्रयोगोत्तरमिति ।—उद्देश्यत्वेनेति । अनुद्देश्यानुमिला अर्थसिद्धिस्तु न वादिभिजयायेति भावः ।—लाघवानुपायादिति । प्रत्येकरूपेण न्यायद्वयप्रयोगे विना प्रत्येकानुमित्योरुद्देश्यत्वसमवादिमिति भावः ।—नच भेदाभेदवदिति । तथा चान प्रत्येकरूपेणोभयविधेयवैकसमूहालम्बनानुमितेर्द्देश्यत्वेन सिद्धाध्यायिपि तावन्विषयकत्वेन च तथैव वादिभिजयसिद्धौ उभयत्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायप्रयोगे पदगौरवमिति भावः । एवं सिद्धिर्न्यूनविषयिणी कथं समूहालम्बनानुमिति विहन्त्यादित्यत आह—अतएवेति । शुद्धतदमावच्छिन्नोद्देश्यकशुद्धतदमावच्छिन्नविधेयकशुद्धसमर्गकानुमितित्वरूपस्य तदमावच्छिन्नविशेष्यकतदमावच्छिन्नप्रकारकतत्त्वसमर्गकसिद्धिप्रतिपत्त्यतत्त्वच्छेदकस्य समूहालम्बनानुमितिसाधारण्यादिति भावः । अप्रसिद्धविशेषणत्वं विशिष्टसाध्यकोभयसाध्यकस्थलद्वयसाधारण्येन व्याचष्टे—विशिष्टस्य साध्यत्वे इति । ननु कोऽयं दोष इत्यत आह—अन्वयेति । शङ्कश्रुत्साधनमिति मूलं द्वेषा व्याप्यायुः शङ्कते—नन्विति । ननु निर्धर्मकत्वं कथं

विशिष्टस्य वा साधने, शशशृङ्गयोः प्रत्येकं प्रसिद्ध्या शशीयशृङ्गसाधनमपि स्यादिति—वाच्यम्; तथाविधप्रसिद्धेः शुक्तिरूप्य एवोक्तत्वात् । नच—निर्धर्मकत्वात् ब्रह्मणः सत्त्वासत्त्वरूपधर्मद्वयशू-

सिद्धिव्याख्या ।

सत्त्वाव्यन्ताभावयोः प्रत्येकं प्रसिद्धत्वेन नाप्रसिद्धविशेषणतेत्याशङ्क्याह—प्रत्येकं प्रसिद्धेति । नच—यदि सत्त्वाभावविशेषितासत्त्वाभावरूपविशिष्टसाध्येऽप्रसिद्धविशेषणत्वं, तदा जलादिद्वादशान्योन्याभावविशेषित-समवायान्योन्याभावरूपविशिष्टसाध्यस्याप्रसिद्धत्वेन प्रत्येकान्योन्याभावानां प्रसिद्ध्या साध्यप्रसिद्ध्युपवर्णनं विरुद्ध्यतेति—वाच्यं; नहि पृथिवी इतरभिन्नेत्यत्र जलादिद्वादशभेदविशेषितसमवायभेदरूपं विशिष्टं साध्यं, न वा त्रयोदशान्योन्यभेदानामैकाधिकरण्यं साध्यतावच्छेदकं, येनाप्रसिद्धविशेषणं स्यात्, किंतु स्वाधिकरणे विद्यमानानां त्रयोदशान्योन्याभावानामपेक्षाबुद्धिविषयत्वसमूहालम्ब्यैकज्ञानोपासृद्धत्वाविरूप-व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यताकानां साध्यत्वं, तथाच नाप्रसिद्धिरिति भावः । इदमप्रसिद्धविशेषण-त्वमुद्धरति—तथाविधेति । शुक्तिरूप्य एवोभयाभावप्रसिद्धेरुक्तत्वादित्यर्थः । नच—सत्त्वेन प्रतीयमानत्वा-नधिकरणत्वरूपासत्त्वस्याभावे विद्यमानेऽपि साध्यत्वरूपस्यासत्त्वस्य व्यतिरेको नास्तीति प्रागुक्तमिति—वाच्यं; क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वरूपासत्त्वव्यतिरेकसत्ताप्यस्तीति प्रागेवोक्तत्वादिति भावः ॥ केचित्तु—सत्त्वासत्त्वे समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी, धर्मत्वाद्भूतपरसवदित्यनेन सामान्यतस्तत्प्रसि-द्धेर्नाप्रसिद्धविशेषणत्वम्, नच—तत्र परस्परविरहानात्मकत्वरूपाविरुद्धत्वमुपाधिरिति—वाच्यम्; पक्षे साध-नव्यापकत्वात् । नच—पक्षत्वाभिमतसत्त्वासत्त्वयोः प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वादिरूपत्वे, एतदनुमानसाध्य-भूतसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वशरीरप्रविष्टाधिकरणशब्दार्थस्याप्येतदनुमानप्रमाणवित्पथतया प्रा-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भावेन व्याख्यग्रहपर्यवसितदोषः । शशीयशृङ्गेति । ननु—विशिष्टस्य साधने दूषणमिदम्, मिलितस्य साधने तु दूषणं नोक्तमिति न्यूनतेति—चेन्न; शशीयशृङ्गसाधनमित्यस्य हि द्वावयौ; शशीयस्यविशिष्टशृङ्गस्य संयोगा-दिसंबन्धेन साधनमित्येकः, शशीयं शृङ्गं चेति द्वयोस्तादात्म्यसंबन्धेन साधनमित्यन्यः । तथाच तादात्म्यसंबन्धेन तदुभयस्य क्वाप्यज्ञातत्वेन साध्याप्रसिद्ध्या उभयसाधनेऽपि दूषणमेतदेषेति भावः । निर्धर्मकत्वादित्यादि । सत्त्वादि-धर्माणां तदुपहिते एव ब्रह्मणि संबन्धः, नतु शुद्धे; धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यस्वीकारेण तत्त्वज्ञानेन धर्मोणां नाहो धर्मिणो-ऽपि नाशापत्तेः । अथ—धर्मिसमानसत्ताकधर्मनाशे सत्येव धर्मिणो नाशः, आरोपितस्य वास्तवधर्मोभवाभावेन तस्मा-दोऽपि न धर्मिनाशः, तर्हि शुद्धस्य सत्येऽपि कैवल्ये तत्र धर्माप्रत्ययाच्छुद्धे धर्मो न स्वीक्रियते । तदुक्तमाचार्यैः—'रागेच्छा सुखदुःखादिशुद्धौ सत्यां प्रवर्तते । सुप्तसौ नास्ति तन्नाशे तस्माच्छुद्धेस्तु नात्मनः ॥' इति । तस्माद्यथा शुद्धस्य स्वप्रकाशत्वेन न वृत्तिज्ञानविषयत्वादिकं, किंतु तदुपहित एव ब्रह्मणीति वाच्यरूपतिसंगतं, तथोक्तयुक्तैः सत्त्वादिधर्म-

लघुचन्द्रिकाया विह्वलेशोपाध्यायी ।

ब्रह्मणः, सत्संज्ञानमिति श्रुत्युक्तसत्त्वादिधर्माणां तत्र सत्त्वादित्यत आह—सत्त्वादिधर्माणामिति । तदुपहिते सत्त्वाद्युप-हिते । अथ धर्मात्तादि तादात्म्येन धर्मधर्मिभाव एवेदम् । यथा नीलत्वावच्छिन्ननाशे घटत्वावच्छिन्ननाशः । नच—घट-नाशेऽपि घटोऽज्ञातात् व्यभिचार इति—वाच्यम्; घटोपहिताया एव घटः तद्वर्तमानः, तस्याथ तदनाशादिति भावः । शुद्धसत्त्वेऽपीत्यादि । कैवल्यदशायां शुद्धस्य ब्रह्मणः सत्त्वेऽपि तत्र शुद्धे धर्माप्रत्ययादित्यर्थः । आचार्यैः मूलकारैः श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिः । दुःखादीति कर्तृपदं । समुप्तौ तन्नाशे शुद्धेर्बिलये, तन्नागादि नास्ति । अत्र समुप्ताविति दृष्टान्तः, कैवल्ये इति दार्शनिकं बोध्यम् । शुद्धेऽस्त्विति । शुद्धेऽनुपहितस्य चेत्यर्थः । आत्मनः शुद्धस्यात्मनः । तदित्यनुपपन्नते । नन्विदमनाकरं, अत आह—तस्माद्यथेति । उक्तयुक्तैः तत्र धर्माप्रत्ययाद् ।—तदुपहित एवेति । एतावतीं तत्त्व-

सिद्धिच्याप्त्या ।

माणिकत्वावश्यंभावेन बाधः स्यात्, नहीदमनुमानमप्रमाणं, तथासति साध्यप्रसिद्धधर्मस्यानुमानस्य परं प्रत्यनुपन्यासप्रसङ्गादिति—वाच्यम्; पक्षत्वाभिमतसत्त्वासत्ययोजिकालावाध्यत्वस्य कचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वानधिकरणत्वादिरूपत्वेनावाधात् । नचैवमैव—ज्ञेयत्वपदप्रतिपाद्यत्वे समानाधिकरण्याल्यन्ताभावप्रतियोगिनी धर्मत्वादिति साधनसौलभ्येन सदसद्विलक्षणस्येव ज्ञेयपदार्थविलक्षणस्यापि सिद्धिप्रसङ्ग इति—वाच्यम्; अप्रयोजकत्वात्, प्रमाणविरुद्धत्वाच्च, न्यायमते बाधाश्च । अतएव—आत्मत्वानात्मत्वे समानाधिकरण्याल्यन्ताभावप्रतियोगिनी धर्मत्वादिति साधनसौलभ्येन, आत्मत्वमात्मान्यनिष्ठाल्यन्ताभावप्रतियोगि धर्मत्वादिति अनात्मत्वं अनात्मान्यनिष्ठाल्यन्ताभावप्रतियोगि धर्मत्वादिति साधनसौलभ्येन च सदसद्विलक्षणवदात्मानात्मविलक्षणस्यापि सिद्धिप्रसङ्ग इति—निरस्तम्; अप्रयोजकत्वात्, प्रमाणविरोधाच्च । नच—इदमुभयत्र तुल्यमिति—वाच्यम्; असदनुमाने प्रमाणविरोधाभावात्, अप्रयोजकत्वाभावाच्च । अतएव—सत्यमसत्त्वानधिकरणानात्मनिष्ठाल्यन्ताभावप्रतियोगि, धर्मत्वान्, रूपवदित्यनुमानेन सामान्यतस्तत्प्रसिद्धेर्नाप्रसिद्धविशेषणत्वमित्यपि—साधु; साध्यतावच्छेदकप्रकारेण साध्यप्रसिद्धेरनुमानाद्भवेऽप्युक्तानुमानप्रवृत्त्यनन्तरं सत्त्वाल्यन्ताभाववत्त्वे सत्यसत्त्वाल्यन्ताभाववत्किञ्चित् सिद्धमिति मानसज्ञानसंभवेन तथा तत्प्रसिद्ध्युपपत्तेः । यद्वा—सत्य एव तत्प्रसिद्धिरात्माश्रयद्वारेण स्वस्मिन् स्वस्याभावात् असत्यस्याभावाच्च । अथवा—निर्धर्मकब्रह्मण्येव तत्प्रसिद्धिः, नचैवं तद्वदेव सद्रूपत्वेनाभिध्यात्वोपपत्त्याऽर्थान्तरं; सधर्मकत्वेन पक्षविशेषणात् । एवंच सधर्मके प्रपञ्चे सत्त्वाल्यन्ताभावविशिष्टासत्त्वाल्यन्ताभावः सिद्धयन् पक्षधर्मतावलात्मिध्यात्वमादायैव पर्यवस्यति, नतु सद्रूपत्वमादाय; ब्रह्मवत्सद्रूपत्वे सधर्मकत्वव्याघातात्, न हि ब्रह्मण इव प्रपञ्चस्य सदेव रूपं; सद्गयापरिमाणादिरूपान्तराङ्गीकारादिति । यत्तु—सत्यशब्देन प्रमाणिकत्वविवक्षायां सत्त्वे ब्रह्मणि च तस्य परेणाप्यङ्गीकृततया साध्याप्रसिद्धिरिति—तन्न; ब्रह्मणो वस्तुतो निर्धर्मकत्वात्साध्यप्रसिद्धेस्तत्राविकलत्वात् । नच—तथासति ब्रह्मणो नृशृङ्गादिवद्वस्तुतोऽसत्त्वापात इति—वाच्यम्; तथात्वे जगदान्ध्यापत्तेः । किञ्चिद्वस्तु स्वतएव विलक्षणमिति न्यायेन सदसद्रूपत्वोपपत्तेः । नच—ब्रह्मणः सत्त्वाल्यन्ताभाववत्त्वे सत्यसत्त्वाल्यन्ताभावस्वीकारे निर्धर्मकत्वव्याघातः तस्याभाववत्त्वरूपत्वेऽपि धर्मवत्त्वाक्षतेरिति—वाच्यम्; निर्धर्मकत्वेनैवाभावरूपधर्मस्याप्यनधिकरणत्वात् । नच—तर्हि सत्त्वानधिकरणत्वापत्तिरिति—वाच्यम्; इष्टापत्तेः, कल्पितसत्यस्याङ्गीकारात् । नच—ब्रह्मणि प्रसिद्धमुक्तसाध्यं ब्रह्मातिरिक्तं पारमार्थिकचेत्, अद्वैतश्रुतिविरोधः, अपसिद्धान्तश्च; अपारमार्थिकचेत्, जगत्सत्यत्वहानिः, नहि बहवौष्ण्याभाव आरोपितः स्वाभाविकौष्ण्यविरोधि तदुचितार्थक्रियाविरोधादिति—वाच्यम्; सत्त्वाभावविशिष्टासत्त्वाभावस्य साध्यत्वेनाभिमतस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाङ्गीकारेणाद्वैतश्रुतिविरोधाभावात् । नच—नच—ब्रह्मण उक्तविशिष्टाभावस्वरूपत्वे सविशेषत्वापत्तिरिति—शङ्क्यं; स्वरूपत्वोक्त्यैव तन्निषेधात् । नच—सत्ववद्ब्रह्मणोऽप्यभावरूपत्वेन भावरूपत्वाभावप्रसङ्ग इति—वाच्यम्; घटस्य स्वात्यन्ताभावरूपत्वेपि भावत्ववद्ब्रह्मणोऽपि सत्त्वाल्यन्ताभावरूपत्वेऽपि भावत्वाविरोधात् । नचैवं—घटाल्यन्ताभावस्येव सत्वस्यापि ब्रह्माल्यन्ताभावत्वापत्त्या भावत्वानुपपत्तिरिति—वाच्यम्; परस्परविरुद्धैकस्वभावस्य घटाल्यन्ताभावस्य तथात्वेऽपि अनैवंविधस्य सत्वस्य भावत्वोपपत्तेः । नच—उभयोरपि भावरूपत्वे ब्रह्मणः सत्त्वाल्यन्ताभाववत्त्वं पारिभाषिकमेव स्यादिति—वाच्यं; इष्टापत्तेः, सत्त्वाल्यन्ताभावस्वरूपत्वेन वस्तुतस्तद्वत्त्वाभावात् । यत्तु—सधर्मकत्वेन पक्षविशेषणेऽपि ब्रह्मवत्सद्रूपत्वमादायार्थान्तरावारणमिति—तन्न; सद्रूपत्वेन सधर्मकत्वव्या-

सिद्धिः सञ्ख्याख्या ।

हतेः । नच—सद्रूपत्वेऽपि ब्रह्मण इव प्रपञ्चस्य कल्पितधर्ममादाय सधर्मकत्वाविरोध इति—वाच्यम् ; ब्रह्मणि धर्माभावस्य श्रुत्यादिप्रमितत्वेन वस्तुतो निर्धर्मकतया तत्र धर्माणां कल्पितत्वसंभवेऽपि प्रपञ्चे तस्याप्रमितत्वेन तत्र कल्पितधर्मैः सधर्मकत्वाविरोधस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अतएव—कल्पितसंख्यापरिमाणादिरूपान्तरसत्वेऽपि प्रपञ्चस्य ब्रह्मण इव सदेव वा स्वमेव वा रूपं यस्येत्यर्थोश्रयणेनाविरोध इत्यपि—निरस्तम् ; उक्तीत्या प्रपञ्चस्य कल्पितधर्माश्रयणायोगात् । एतेन—ब्रह्मणः सदेव रूपमिति कोऽर्थः, किं प्रामाणिकमेव रूपं धर्म इति, किं वा सत्ताजातिमानेव धर्म इति, यद्वाऽवाध्यमेव स्वरूपमिति । नाद्यः ; ब्रह्मणो वस्तुतः सविशेषत्वापत्तेः, कल्पितधर्मस्य परेणापि प्रामाणिकत्वास्वीकारात् । न द्वितीयः ; षटादाविव ब्रह्मण्यपि सत्वजातिमत्संख्यापरिमाणादिरूपान्तरावराणात् । न तृतीयः ; सति ब्रह्मण्यवाध्यत्वरूपधर्मस्य भङ्गान्तरेणाङ्गीकारापत्त्या तस्य निर्धर्मकत्वाभावापत्तेः, नह्यवाधितत्वरूपधर्मं विना ब्रह्मस्वरूपमवाधितमिति स्वीकारो युज्येतेति—निरस्तम् ; प्रथमतृतीयपक्षयोर्दोषाभावान् । यदुक्तं—ब्रह्मणो वस्तुतः सविशेषत्वापत्तिः, कल्पितधर्मस्य परेणापि प्रामाणिकत्वास्वीकारादिति—तदयुक्तम् ; इदं रजतमित्यादिप्रमाणगम्यत्वलक्षणप्रामाणिकत्वस्य शुक्तिरजतेऽप्यस्माभिरप्यङ्गीकारात् । यदपि—तृतीयपक्षे सति ब्रह्मणीत्यादिनिरस्तमित्यन्तं तन्न ; अवाधितत्वरूपधर्मस्याप्यवाधितत्वधर्मान्तरस्वीकारेऽनवस्थानात्तादृशधर्मान्तररहितस्यावाधितत्वस्याङ्गीकारे प्रथममेवावाधितत्वरूपधर्मरहितमवाधितं ब्रह्मस्वरूपमङ्गीक्रियतां, किंतावदूरगमनेनेति ? नच—ब्रह्मस्वरूपगतावाध्यत्वरूपधर्मेऽवाध्यत्वरूपधर्मान्तरविरहेऽपि प्रमेयत्वे प्रमेयत्ववत् स्वरूपभूतावाध्यत्वसत्त्वेन नानवस्येति—वाच्यम् ; तर्ह्यस्माश्रयदोषापत्तेः । नच—तस्य सिद्धविषयत्वेनादोष इति—वाच्यम् ; विवादास्पदत्वेन सिद्धविषयत्वाभावान् । नचैवं—प्रमेयत्वादावपि प्रमेयत्वाद्यभावप्रसङ्ग इति—वाच्यम् ; इष्टापत्तेः, अन्यथा तत्राप्युक्तदोषतादवस्थापातान् । नापि दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं ; शुक्तिरूप्यादेः सत्त्वाभाववत्त्वे सत्यसत्त्वाभाववत्त्वस्यावश्यमङ्गीकर्तव्यत्वात्, अन्यथा सत्त्वे बाधो न स्यात् ब्रह्मवत् ; असत्त्वेऽपरोक्षत्वं न स्यात् शशविपाणवत् ; तस्मात्ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्या दृष्टान्तस्य शुक्तिरूप्यादेः सत्त्वाभाववत्त्वे सत्यसत्त्वाभाववत्त्वं दुर्वारमिति न साध्यवैकल्यम् । नच—तथापि सदसदात्मकत्वमादायार्थान्तरमिति—वाच्यम् ; सदसदात्मकस्य षटादेः सत्त्वासत्त्वाधिकरणत्वेनैव दृष्टतया तदभाववत्त्वाधिकरणत्वाददर्शनान्, नहि नीलपीतात्मकचित्रकम्बलादेः नीलत्वपीतत्वाधिकरणत्वव्यतिरेकेण नीलाभाववत्त्वे सति पीताभाववत्त्वं दृष्टम् ; न वा नित्यकाम्याग्रिहोत्रादेर्नित्यत्वकाम्यत्वव्यतिरेकेण नित्यत्वाभाववत्त्वे सति काम्यत्वाभाववत्त्वं । नचैवं सति—सत्त्वात्यन्ताभाववतोऽसत्त्वनियमेन, असत्त्वात्यन्ताभाववतोः सत्त्वनियमेनोक्तसाध्यद्वयं सदसद्विलक्षणवत्त्वादाय पर्यवस्यतीति सुवचमिति—वाच्यम् ; अत्रोभयसंमतदृष्टान्तासंमत्या वैपम्यात् । अतएव—सत्त्वासत्त्वरूपधर्मरहितस्यापि ब्रह्मणः सद्रूपत्ववत्तद्वहितस्यापि प्रपञ्चस्य सद्रूपत्वस्य सदसद्रूपत्वस्य बोधपत्तिरिति—निरस्तम् ; प्रपञ्चस्य ब्रह्मवत्सद्रूपत्वे मानाभावान्, सत्त्वासत्त्वरूपधर्मरहितस्यापि तस्य सद्रूपत्वमादायार्थान्तरत्वशङ्कानवकाशात् । नच—ब्रह्मणोऽपि सद्रूपत्वे मानाभाव इति सुवचमिति—वाच्यं ; सत्यज्ञानादिवाक्यस्यैव तत्र मानत्वात् । नच—तस्य सत्वविशिष्टब्रह्मण्येव मानत्वेन तत्त्वरूपपरत्वेऽमानतेति—वाच्यम् ; अस्यन्मते सत्त्वादेः कल्पितत्वेन तदुल्लङ्घ्य स्वरूपपरत्वं एव मानत्वात्, भवन्मतेऽपि धर्मधर्मिणोरभेदेन विशिष्टपरत्वे स्वरूपपरत्वेत्यावश्यकत्वात् । नच—‘सदेव सोम्येदमप्र आसीत्’ इत्यादिनेदंशब्दपराश्रयस्य व्याकृतनामरूपात्मकप्रपञ्चस्य तदत्यन्ताभेदावेदनेन तस्य सद्रूपत्वे मानाभावाति-

सिद्धिव्याख्या ।

द्विरिति—वाच्यं; तदत्यन्ताभेदे प्रपञ्चस्य सत्कार्यत्वानुपपत्त्या तत्र श्रुतेस्तात्पर्याभावेनामानत्वात्, सामानाधिकरण्यस्य च श्रुतिकायामिदंरजतमित्यादिवद्वाधायामप्युपपत्तेः । यत्तु—‘मृत्तिकेलेव सत्यम्’ इति सावधारणेन मृत्तिकाशब्दितप्रकृतेः सद्रूपत्वावेदनेन तदुपादानकप्रपञ्चस्य सद्रूपप्रकृत्यतिरिक्तरूपान्तरासंभवेन तद्रूपकत्वेन सद्रूपताया दुर्निवारत्वम्, ‘तम आसीत्’ इति श्रुत्यन्तराद्य प्रकृतेः सद्रूपत्वं दुर्वारमिति—तन्न; ‘वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेलेव सत्यम्’ इति पूर्ववाक्येन विकाराशब्दितस्य कार्यजातस्य वागालम्बनमात्रत्वायेदनात् ‘मृत्तिकेलेव सत्यम्’ इत्यवधारणेन कार्यसत्त्वव्यवच्छेदाच्च । ‘मृत्तिकेलेव सत्यम्’ इति वाक्यस्य प्रपञ्चसत्यत्वेऽमानत्वात्, प्रत्युत तन्मिथ्यात्वमेव मानत्वाच्च, मृत्तिकाशब्दस्य प्रकृतिपरत्वे मानाभावाच्च । यदपि—‘स भूमिं विश्वतो धृत्वाऽऽतिप्रदशाङ्गुलं’ इत्यादौ भूमिशब्दस्य ‘आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्’ ‘तमेवंविद्ब्रह्मनमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽन्याये’ त्युपसंहारे तमश्चाश्रितप्रकृतिरूपत्वप्रतिपादानुसारेण प्रकृतिपरत्वावसायात् मृत्तिकाशब्दस्य परेणाप्युपादानपरताया अवश्याश्रयणीयत्वेन लक्षणावश्यकत्वात् जगदुपादानभूतमायापरनामकत्रिगुणात्मकप्रकृतिपरताया एव न्याय्यत्वाच्च मृत्तिकाशब्दः प्रकारवाची; तथाच मृत्तिकाप्रकार एव सत्यो न तु तत्प्रकाररहित आरोपित इत्यवधारणेनारोपितसत्यत्वव्यवच्छेदान्न तेन प्रपञ्चसत्यत्वव्यवच्छेदः क्रियते, प्रत्युत तद्विधीयत इति पर्यवस्यति, मृत्तिकाकार एव क इत्यपेक्षायां ‘वाचारम्भणं विकार’ इति वाक्यं प्रवृत्तं । तस्यायमर्थः—वाचाया आरम्भणं आलम्बनं प्रवृत्तिनिमित्तं यस्मिन्निति तत्तथोक्तमिति विकारविशेषणं । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । स विकारः नामसिद्ध इत्याह—नामेति । पुनः कथंभूत इत्यत आह—धेयमिति । यत्रने धारणयोग्य इत्यर्थः । इत्येवेति शब्दो हतौ । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकाहेतोस्तज्जन्यत्वादेव सत्यमवाध्यमित्यर्थः । कार्यस्य कारणानुरूपत्वनियमात् । परेणाप्युपादानसत्यत्व एव श्रुतिः प्रमाणीक्रियत इत्यविवादम् । उपादानं च न ब्रह्म भवितुमर्हति; जगतो जडत्वेन ब्रह्मणस्तदनु रूपत्वाभावात्, प्रकृतिस्तुपादानं भवितुमर्हति, उपादानत्वेनोभयवादिनां प्रतिपन्नत्वात्, ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्’ ‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्’ इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्, कार्यानुरूपत्वाच्च, मृत्तिकेति स्त्रीलिङ्गेन निर्देशाच्च, मूलकारणत्वाच्च, ब्रह्मणोऽकृतेत्वेनाष्टष्टस्योपादानत्वस्य कल्प्यत्वाच्च, ‘तदनन्त्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः’ (ब्र. सू. २-१-१४) इति सूत्रस्येश्वरातिरिक्तसत्त्वकारणत्वनिराकरणपरत्वेन तदविरोधोपपत्तेश्चेति—तदपि न; वाचारम्भणश्रुतेर्जगन्मिथ्यात्वावश्यकत्वात् । तथाहि—विकारो घटशरावादिरूपः, वाचाऽऽरम्भणं आरभ्यत इत्यारम्भणं, वाचा व्यवहारमात्रं, नामधेयं नाममात्रं शब्दव्यतिरेकेण वस्तुतो विकारः कोऽपि नास्ति मिथ्येति यावत्; किं तर्हि सत्यम् मृत्तिकेव उपादानभूतं ब्रह्मेवेति तदर्थप्रतीतेः । ननु—वाचारम्भणमित्येकं पदं, अनेकं वा, नाद्यः; वाचारम्भणशब्दस्य मिथ्यात्वे रुद्धेर्भावात् । द्वितीयेऽप्यारम्भणपदं रुद्धं, यौगिकं वा । नाद्यः; तत्र प्रमाणाभावात् । न द्वितीयः; आरभ्यत इत्यारम्भणमिति योगेऽपि कृत्वोगे ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ (पा. सू. २-३-६५) इति पष्ठया एवानुशासनेन तृतीयानुपपत्तिप्रसङ्गात्, ल्युटन्तस्यारम्भणशब्दस्य ल्युटः कर्मण्यननुशासनेन कर्मार्थत्वासंभवाच्च, वाचारन्धकाव्यवाक्योदरिव मिथ्यात्वालाभाच्च, घटशरावादिरूपमृत्तिकाविकारस्य वागिन्द्रियानारब्धत्वाच्च—इति चेन्न; वाचारम्भणमित्येकं पदं तच्च वाचाशब्दपरम् । तथाच वाचाया आरम्भणं आलम्बनमात्रमिति मिथ्यात्वसिद्धेरविकलत्वात् । नच—वागालम्बनमिति व्याख्यानेऽत्यश्रुतकल्पना, अक्षरसाम्येन निर्वचनेऽपि मात्रशब्दाश्रवणादिति—वाच्यम्, गत्यन्तराभावेऽश्रुतकल्पनाया अपीष्यमाणत्वान्मा-

सिद्धिव्याख्या ।

अपदस्थाने वाक्यशेषे श्रूयमाणैवकारस्यानुपह्वेण वागालम्बनमेवेत्यर्थकल्पनेऽश्रुतकल्पनाया अभावाच्च । नच—
 त्वया नामधेयमित्यस्यापि नाममात्रं ह्येतदिति व्याख्यातत्वेन पौनरुक्त्यमिति—वाच्यम्; व्याख्यानव्या-
 ख्येयभावेनापौनरुक्त्यात् । नच—इदमनन्यगतिकमिति—वाच्यम्; इष्टापत्तेः, गत्यन्तराभावाच्च । नच—
 वागिन्द्रियजन्यं नामधेयं; प्राकृतादिशब्दो विकारोऽनित्यो मृत्तिकेत्यादिसंस्कृतनामधेयं सत्यमित्यक्षरार्थः
 संभवतीति—वाच्यम्; भवन्मते प्राकृतशब्दस्यापि सत्यत्वेन ततो वैपम्यायोगात् । नच—सत्यमित्यस्य नित्य-
 मित्यर्थकथनेन वैपम्यमस्तीति—वाच्यं; त्वदुक्तार्थपरत्वे उपक्रमे श्रुतस्य मृद्विज्ञानात् तद्विकारस्वरूपपरि-
 ज्ञानस्यानुपादानेन ‘यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन’ इत्यादिनैकवाक्यत्वविरोधापत्तेः । नच—उपक्रमेऽपि
 भाषादिशब्दपरिज्ञाने यत्फलं तद्याधिकं च सार्वत्रिकव्यवहारादिकं संस्कृतज्ञानाद्भवतीत्युच्यत इति नोक्तद्वेष
 इति—वाच्यम्; ‘एकेन मृत्पिण्डेन मृण्मयम्’ इत्यादिश्रुतिविरोधात्, संस्कृततज्ज्ञानतत्फलवाचकशब्दा-
 नामश्रुतानां कल्पनीयत्वापत्तेश्च, संस्कृतशब्दादौ किञ्चैर्व्यवहारासंभवेन फलभूयस्त्वायोगाच्च, भाषाऽपरि-
 ज्ञाने सर्वेण व्यवहारासंभावाच्च, संस्कृतपरिज्ञाने सार्वत्रिकव्यवहारा भवन्तीत्यस्यापूर्वत्वाभावेन श्रुत्यर्थत्वा-
 योगाच्च मृत्तिकेत्यस्य शब्दपरत्वे मानाभावाच्च । नच—मृद्विज्ञानेऽपि घटादिसंशयदर्शनात् नत्वभिमत-
 वाक्यार्थोऽपि संभवतीति—वाच्यम्; स्वरूपपरिज्ञानेऽपि कल्पितभेदवद्विकारसंशयस्योपपत्तेः । नच—
 नामाधेयपदस्य मृत्तिकेति पदेनाप्यन्वयात्तस्य शब्दपरत्वमिति—वाच्यम्; अनुपपन्नकल्पने गौरवात् । न-
 च—तवाप्येवकारानुपपन्नस्तुल्य इति—वाच्यं; बाचैवारम्भणमिति त्वयापि वक्तव्यत्वात्, इतरथा संस्कृ-
 तपदानामपि वाचाऽऽरम्भणसत्त्वादिनाशब्दप्रसङ्गादिति शब्दस्य शब्दानुकरणरूपत्वे मृदादिशब्दानाम-
 नित्यत्वप्रसङ्गाच्च । नच—मृत्तिकादिशब्दानां विवक्षितत्वाददोष इति—वाच्यम्; आदिपदाश्रवणात् ।
 नच—निपातानामनेकार्थत्वादिति पदेन वाचाऽऽरम्भणेतत्पदानि गृह्यन्त इति—वाच्यं; प्राकृतभाषाप्रव-
 न्यादेरपि तद्व्याकरणादिसापेक्षत्वेन बाह्यत्रेणानारब्धत्वात्तस्यापि संग्रहापत्तेः । किञ्च, सत्यपदेन नित्यत्वा-
 मिधाने लक्षणाप्रसङ्गानुक्त्यर्थ एव ग्राह्यः, स च तवानिष्टः परमार्थत्वस्यैव सत्यशब्दमुक्त्यर्थत्वेन
 संस्कृतस्यैव परमार्थत्वविधौ भाषादेः श्रुत्यभिमतमिथ्यात्वापत्तेः । ‘येनाश्रुतं श्रुतम्’ इत्यादिनैकविज्ञानात्सर्व-
 विज्ञानं प्रतिज्ञाय प्रपञ्चब्रह्मणोर्भेदेन ‘कथं नु भगव’ इत्यादिनाऽऽक्षिप्य धर्मसमाधानार्थं ‘यथा सोम्यैकेन
 मृत्पिण्डेन’ इत्यादिवचनं प्रयुक्तं, तेन च त्वदुक्तार्थेन तत्समाधानायोगात्सर्वमेवासङ्गतं स्यादिति । तस्माद्ब्रह्मण
 इव प्रपञ्चस्यापि सद्रूपत्वे मानाभावान् सत्त्वासत्त्वरहित्ये सति सद्रूपत्वमादाय नार्थान्तरम् । एतेन—
 सदसदात्मकत्वमादायार्थान्तरं तस्य दुर्वारमिति—निरस्तम्; सद्रूपत्वे ब्रह्मब्रह्माभावापत्तेः प्रपञ्चस्य ।
 नच—एतावन्तं कालं श्रुत्यज्ञानमासीत् ‘भ्रम आसीदिति’ सद्रूपत्वेनावाधितप्रतीतिसिद्धि एवाज्ञानादौ
 ज्ञाननिर्वर्त्यत्वरूपबाधो न दृश्यत इति—वाच्यम्; सद्रूपत्वाविशेषे नियामकाभावे च ब्रह्मणो ज्ञानाद्वाधापत्तेः ।
 नच—मिथ्यात्वाविशेषेऽपि प्रागभावादिसंबन्धो वियदादावेव नत्वज्ञानादावितिवत्, सद्रूपत्वाविशेषेऽपि
 ब्रह्मणोन्यत्रैव ज्ञानाद्वाधसंबन्धो, नतु ब्रह्मणीति व्यवस्थोपपत्तिरिति—वाच्यम्; वैधर्म्यात् । मिथ्यात्वस्यो-
 भयत्र सिद्धत्वेऽपि सद्रूपत्वाविशेषस्य कल्पनीयतया तस्य व्यवस्थायाश्च कल्पने धर्मधर्म्युभयकल्पनागौरव-
 प्रसङ्गात्, प्रागभावानङ्गीकारमते वियदादौ प्रागभावसंबन्धायोगाच्च, अज्ञानानङ्गीकारवादिमते व्यव-
 स्थाया दुर्निरूपत्वाच्च । अतएव—पदार्थत्वाविशेषाभृष्टद्वेदेरपि प्रतिपन्नोपाधिप्रसङ्गः, तथोत्पत्तिविनाश-
 प्रसङ्गश्चेति—निरस्तम्; धर्मिणस्तस्यैवाभावात् । अत एवासद्रूपत्वेऽपरोक्षताप्रतीतिर्न स्यादित्यपि साधु ।

१ इदं गुरुचन्द्रिसोदाहृतपक्षांतरानुगतेन प्रथमपक्षादरणे तु घटे रूपमियादिप्रत्ययानां अमरूपरयमवलादि तत्तदभावसं-
यमिति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पक्षे, किंतु 'सत्य सर्वं वाच्य' मित्याकारकस्य पराम्युपगतस्य कस्यचित् ज्ञानस्य यद्विषयत्व तद्व्यवस्थित-
च्छिन्नप्रतियोगिताकभेदेत्येन सद्भेदस्य तद्व्यवस्थितान्ताभावत्वेन सत्त्वाभावस्य वा निवेदः । तादृशज्ञाने चासदभ्यु-
लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

सुत्तया न्यूनता, ग्रन्थस्य दिग्दर्शकत्वात् । न च तर्हि निवेदः, तत्राह—कित्विति । सत्यत्वाच्छेदेन वाच्यत्वस्य
प्रकारविधया भानसूचनाय सर्वमिति—पराम्युपगतस्येति । साधुपगतस्य चेति शेषः । तेन न सत्य साध्याप्रगिति ।
अस्या हि प्रतीतां परमते ब्रह्मप्रपञ्चयो विशेष्यत्वस्मृतं ब्रह्ममात्रस्येति विवादबीजमनुपपद स्फुटम् । विषयत्वं विशेष्यत्वम् ।
सद्भेदस्य सद्भेदपदार्थस्य । सत्त्वाभावस्य तत्पदार्थस्य । यथाश्रुते ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपसद्भेदज्ञानानिवर्त्यत्वरूपसत्त्वाभावयो-
स्तुच्छस्यावृत्तयो तस्माधारणोक्तज्ञानीयविषयताव्यवस्थितभेदतादृशव्यवस्थितान्ताभावपरत्वाच्चभवेनासङ्गते । न च सद्भे-
दस्येत्यस्य सद्विलक्षणतरूपवाच्यत्वाभाववद्भेदस्येति, अन्ताभावस्येत्यस्य च तादृशवाच्यत्वाभावपरत्वाच्चभवेनासङ्गते, तादृ-
शभेदस्यतादृशभावत्वाभ्या तयोनिवेदो आत्माश्रयोक्तं तत्समनियततदभिप्राभावनिरूपपान्तरेणात्र निवेदः उच्यते इति—
वाच्यम्, तथापि सद्भेदस्य सत्त्वाभावस्येत्युक्तं प्रयोजनाभावेन निस्मरतापत्तेः । न च—प्रतिज्ञासत्यासवारणाय तदुक्तिरिति—
शङ्क्यम्, ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपसत्त्वाभावनिवेशस्यैव प्रतिज्ञातत्वेन तादृशसत्त्वाभावादिनिवेशस्याप्रतिज्ञातत्वेन तद्विधानवका-
शात् । प्रत्युत तदनिवेशस्यैव प्रतिज्ञातत्वेनेदानीं तदनिवेशोपगमे विपरीतप्रतिज्ञासत्यासप्रसङ्गाच्च । न च रूपभेदेन निवे-
दानिवेशान्मा नाय दोषः, तावताप्याद्यसमाधानस्यानपवादात् । न च—सद्भेदादिपदस्य तत्पदार्थावयवत्वेऽपि ज्ञानानिवर्त्य-
रूपसद्भेदादेनिवेशस्य प्रतिज्ञातस्यात्र परित्यागात् प्रतिज्ञासत्यासो दुर्वार इति—वाच्यम्, सद्भेदादिपदार्थनिवेशमात्रेण कथ-
ञ्चित् तदोपहाने । एतदर्थमेव सद्भेदस्येत्याद्युक्तम् । एतेन—ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपसत्त्वाभावनिवेशो अन्ताभाववैयर्थ्यमादाह-
ित, विषयताविशेषरूपसत्त्वाभावनिवेशेन च तत्समाहितमिति "कर्णपृष्ठे" इति न्यायेन सन्दर्भाशुद्धिरिति—परास्तम्,
सत्त्वाभावपदार्थनिवेशो तच्छासमाधानयो मत्वेन कथञ्चित् तच्छुद्धेः । किञ्चेति चेत्—इत्यादिना ज्ञानानिवर्त्यत्वाभावनिवेश-
स्यैव एव । न च—“प्रक्षालनादि पङ्क्त्य दुरादरूपशर्मं वरम् ।” इति न्यायेन पूर्वं तदुपगम एव वृत्तेति—वाच्यम्,
तस्य शिष्यशुद्धिर्ब्रह्मार्थकत्वात् । तथासति च प्रतिज्ञासत्यास, कथं सन्दर्भाशुद्धिरित्यलम् ।—इदं त्वर्थं वक्ष्ये । सर्वं सर्वं
चान्यमित्याकारकज्ञानविषयताव्यवस्थेः भावरूपत्वात् ब्रह्मणश्च भावरूपधर्मानाश्रयत्वात् तद्वद्भेदतत्त्वान्ताभाववदितरक्षणयो
ब्रह्मण्यतिव्याप्तिः । न च—इदं सर्वं मिथ्येति स्वाभ्युपगतप्रतीतिविषयत्वाभाव स्वमते ब्रह्मणि परमते तु प्रपञ्चेऽप्यस्ति,
तद्वद्भेदतत्त्वान्ताभाववदितरक्षणे प्रकृतमन्यतापस्यम् तत्र च न ब्रह्मण्यतिव्याप्तिः, न वा सिद्धसाधनमिति—वाच्यम्,
तादृशप्रतीतिविषयत्वाभावस्य तुच्छसाधारणतया तद्वद्भेदादिषट्पदितरक्षणस्य तुच्छेऽनतिप्रसङ्गेनासत्त्वाभाववैयर्थ्यापातात् ।
तादृशभावेऽमद्भिन्नत्ववैशिष्ट्यं निवेदय तत्सार्थकस्य “प्रक्षालनादि” इति न्यायेनायुक्तत्वात् । न च—आत्मभिन्न सर्वं
तद्भिन्न इत्याकारकवृत्तिविशेषविषयत्वस्य तुच्छसाधारणस्याभाव स्वमते ब्रह्मण्येव परमते प्रपञ्चेऽपीति तद्वेदादिषट्पदितर-
क्षणे न कोऽपि दोष इति—वाच्यम्, तादृशवृत्तेर्विकारपरत्वे प्रपञ्चभानस्य स्वमतेऽपि तत्रासमभेदेन तद्विषयत्वाभावस्य प्रप-
ञ्चसाधारणतया बाधप्रसङ्गात्, तस्याज्ञानरूपत्वे तद्विषयत्वाभावस्य तुच्छेपि सत्त्वेनासत्त्वाभाववैयर्थ्यात् । न च—तादृशी
वृत्तीयं कचनान्तं करणवृत्तिरूपमते, यत्र प्रपञ्च तुच्छीरुभयोरपि विषयतेति वाच्यम्, तादृशवृत्तेरयथाध्याया परेणाज्ञा-
कारात् तद्विषयत्वाभावस्य परमतेऽपि ब्रह्ममात्रवृत्तितया तद्वेदादिसाधने सिद्धसाधनप्रसङ्गात् । न च वृत्त्येवार्थवृत्ति-
त्वेन निवेदो नाय दोषः, परमते यथापि तादृशवृत्तेरसिद्धेः । न च—सर्वपदलागेन शुक्तिरजततुच्छविषयिणी सा प्रसिद्धेति—
वाच्यम्, तादृशप्रतीति कतिपयानामेवार्थमभिधाना आनेन तादृशप्रतीतिविषयत्वाभावस्य स्वमतेऽपि प्रपञ्चसाधारणतया
तत्र तद्वेदादिसाधने बाधात् । एतेन—आत्मभिन्न सर्वं इदं तुच्छान्यतरत्वं इति वृत्तिविषयत्वाभावो इदं तुच्छान्यतरत्वा-
भावो वा निवेदय—इत्यपरास्तम्, तस्य परेया ब्रह्ममात्रवृत्तितया सिद्धसाधनप्रसङ्गादिति ।—अत्रेदमालोचनीयम् ।
एतदनुशङ्गेनैव मूले निधर्मवत्त्वेनेवेत्यादिना प्रकारान्तरेणातिव्याप्तिः परिहृता । न च—टीकाया तदवतारिकाया ब्रह्मणि
व्यवस्थान्ताभावसमव एयोपपत्तो न तूक्तज्ञानविषयत्वासमव इति—वाच्यम् भाववदिति दृष्टान्तो सुतरा तदसमवस्योक्तत्वात् ।
इति॥ प्रकृतमनुसराम ॥ ननु सत्य सर्वं वाच्यम् इत्याकारकज्ञानीयविषयताव्यवस्थितभेदतत्त्वान्ताभावयो साध्यत्वे
सिद्धसाधनं कुतो नेत्यत आह—तादृशज्ञानेचेति । ब्रह्मप्रपञ्चोभयवृत्तिविशेषाश्च इति शेषः । बाध्यत्वाविरोधित्वं सत्ता-

१ एतेन ज्ञानानिवर्त्यत्वरूप तुच्छसाधारणतया ब्रह्ममात्रविषयकविषयत्वस्य लघुपदमन्यतापि तदमननितत्वात् तस्यैव मद्भक्षि-
योगितावच्छेदकवसमभेदेन तद्विषययोगितावच्छेदकववगणनमसम्भवं, लघुपदमननितयगुरुधर्मावैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वनियमात् ।
एवञ्च ज्ञानानिवर्त्यत्वाविच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदेनैव विपक्षणीयताऽमन्ताभावनिवेशवैयर्थ्यं ज्ञाननिवर्त्यत्वेतराद्यभेदश्च च तदव-
स्थेनेवेत्यादि—न्यायमार्शरोक परास्तम्, उक्तशङ्कानां साप्रदायिकाभानभिज्ञाननिवृत्ततादिल्लादिप्रवृत्तिद्वेषेऽन्यवचनैर्यावग-
म्यते इति ॥ २ इदं त्ववयवमित्यादिना अब्रह्मलोचनीयमिति यद्यपूज्य भागेनोपासा ध्वं दोषा न्यायमार्शरोके परमोपपत्तयोदा-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

कताकप्रतियोगितानिरूपकभेदत्वेन मुख्यविशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नतज्ज्ञानव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वेन वा निवेशाच्च व्यापकत्वादिनिवेशकृतगौरवादिकम् । तेन—“घटादिकं ब्रह्मवृत्तित्वविशिष्टतादृशविशेष्यतावन्ने”ति प्रतीतेः घटादौ तादृशविशेष्यतावन्नेदसत्त्वास्तिद्वसाधनमिति—परास्तम् ; तादृशप्रतीतिविषयीभूतायाः भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायाः ब्रह्मवृत्तित्वावच्छिन्नत्वेनानवच्छिन्नत्वविशेषणेन तस्याः चारणात् । ननु—वाप्यरवाभाप-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

व्यापकतावच्छेदकीभूततादृशज्ञानीयविशेष्यतावृत्तिरूपावच्छिन्नाभावादिनिवेशे गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तज्ज्ञानीयमुख्यविशेष्यतास्वस्य रूपस्य व्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्विशेष्यतदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिः । ‘क्रिय’ तज्ज्ञानीयमुख्यविशेष्यतात्वस्यापि खमते ब्रह्ममात्रवृत्तिविशेष्यतावृत्तितद्व्यक्तित्वापेक्षया गुरुतया न प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवः । न च—व्यापकतावच्छेदकत्वादिकमुपलक्षणम्, उक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रकारतया निवेशनीयतया प्रतियोगिताप्रकारकाभावज्ञाने प्रतियोगिकोदायुपलक्षणतया भानस्य नैयायिकसंमतत्वात्, एवं खमते तादृशं रूपं तादृशतद्व्यक्तित्वम्, परमते तज्ज्ञानीयमुख्यविशेष्यतात्वम्, इत्थं च तादृशरूपावच्छिन्नाभावः प्रसिद्ध एवेति—वाच्यम् ; एवमपि व्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशेन गौरवमित्यत आह—तज्ज्ञानीयेति । भेदत्वेनेति—अनवच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्रसिद्ध्या तत्तिरूपकात्यन्ताभावात्वेन वेति नोक्तम् । ननु तज्ज्ञानीयमुख्यविशेष्यतायाः स्वरूपेण भेदप्रतियोगितायामव्यवच्छेदकत्वासंभवादनुवच्छिन्नत्वं कथं तस्याः ? न च—खमते ब्रह्मनिष्ठायास्तादृश(मुख्य)विशेष्यतायाः तद्व्यक्तित्ववत् अरण्योपाधिसोपगमात् स्वरूपत एव तस्यां भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभव इति—वाच्यम् ; एवं सति परेणापि तादृशज्ञानीयविशेष्यतानां प्रपञ्चे तादृशीनामेवोपगमादुक्तीत्या सिद्धसाधनतादवस्थप्रसङ्गात् । न च—तादृशज्ञानीयतत्तद्विशेष्यत्वावच्छिन्नभेदकूटमेव साध्यताम्, तत्र सिद्धसाधनाभावादिति—वाच्यम् ; खमते तज्ज्ञानविशेष्यतत्त्वस्यैकत्वेन तादृशभेदकूटस्याप्रसिद्धिरिति चेत्, न ; तज्ज्ञानीयमुख्यविशेष्यतात्वसमानाधिकरणानवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकभेदव्यपकाधेयतानिरूपिताधिकरणताया एव साध्यत्वात्, तत्र च न सिद्धसाधनं, नापि खमते अप्रसिद्धिः । तादृशाधिकरणतायाः प्रपञ्चे एकैकविशेष्यतान्मन्युपगच्छता वादिनाऽनुपगमात् ; तुच्छे चोभयमतेऽप्रसिद्धेः । न च व्यापकत्वनिवेशकृतगौरवम् ; प्रतियोगितावच्छेदकताविषयकस्य तस्य प्रतियोगितावच्छेदककोदायेव निवेशस्य दुष्टतयाऽत्र तन्निवेशगौरवस्यादूपकत्वात् । एकैकतज्ज्ञानविशेष्यत्वोपगमा कथं तादृशाधिकरणतायुपगम्यतामिति चेत्, इत्यत्वादितेनुभक्तमित्येकैकविशेष्यत्वमप्यपहायेति गृहाण । लाघवार्थमत्यन्ताभावघटितमिथ्यात्वरूपसाध्यनिर्वाहार्थ आह—मुख्यविशेष्यतासंबन्धेति । खमते ज्ञानव्यक्तिसंज्ञानिष्ठव्यक्तित्वापेक्षया गुरुत्वात्तदवच्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्या तदुपेक्षा । व्यापकत्वादौत्यादिना तदवच्छेदकत्वपरिग्रहः । गौरवादिकमित्यादिना अभावप्रतियोगिककोदायुपलक्षणतया भानोपगमपरिग्रहः । अवच्छेदकतायां अनवच्छिन्नत्वविशेषोपगमोपगमाह—तेनेति—अनवच्छिन्नत्वघटितताप्यादरेणैवार्थः । तेन वारणं स्फुटयति—तादृशेति—एवंचोपमेदोक्तज्ञानव्यक्तित्वस्यन्ताभावयोः सद्भेदसत्त्वाभावपदार्थयोः तुच्छसाधारणतया तत्रातिप्रसङ्गवारणाय मिथ्यालक्षणे असत्त्वाभावार्थो-

१ इदं लक्षणत्वपक्षानुरोधेन । साध्यत्वपक्षेण यद्यपि न्यायभास्करोक्तरीत्याऽनुचितत्वादायार्थान्तरवारणार्थं स्वाधिकरणताव्यापकाभावप्रतियोगित्वनिष्पन्नेनैकासत्त्वादायार्थान्तरवारणस्य संभवेन, स्वप्रकारकधीनिशेष्यताव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपत्वाभावात्सर्वत्र निवक्षणेऽपि पक्षतावच्छेदकत्वे सत्तादात्म्यनिवेशेनैवोक्तार्थान्तरवारणसंभवेन चासत्त्वाभावनिवेशो व्यर्थ इति भवति शङ्का, यद्यपि च वृत्तिमत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तत् परार्थान्तरवारणेन विशेषानुमानेन सत्तादात्म्यस्य पक्षतानवच्छेदकत्वेन च यथाभूतसत्त्वाभाव निवेशस्यैव निवक्षणे, न दोषेण तथानिवेशप्रसक्तस्याप्यसत्त्वादायार्थान्तरस्य वृत्तिमत्वस्यैव प्रतीयमानत्वरूपासत्त्वाभावस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत् एव वारणसंभवेनासत्त्वाभावनिवेशो व्यर्थ एवेति शङ्का च प्रसरतः ; तथापि असत्त्वप्रसंजकासदेवेदमिति मूलयुग्युक्तीकोक्तसत्त्वस्य प्रत्यक्ष-वाधासंभवेन प्रसक्तोक्तार्थान्तरवारणार्थमुक्तवृत्तिमत्वप्रसंजकत्वप्रतिपादनपूर्वकं प्रपञ्चासत्त्वाभान्तरवारणार्थमुक्तसाध्यकोदायेनासत्त्वाभावनिवेशोप्यावश्यक एव, प्रपञ्चासत्त्ववृत्तिप्रसक्तिका तु युतिः कापि नोपलभ्यत इति अवृत्तित्वान्तरवारणार्थं न यत्नान्तरमाश्रितं, यदित्यसत्त्वाभावप्रत्यक्षप्राप्त्यैव प्रमाणः तदाऽसत्त्वाभावनिवेशोप्यावश्यक एव—रूपं चैतज्ज्ञानवृत्तित्वमिति ॥

न्यत्वेन तत्रातिव्याप्तिः, सद्वृत्तत्वेन ब्रह्मणः तद्वृत्तन्ताभावादनधिकरणत्वात् निर्धर्मकत्वेनेवाभावरूपधर्मानधिकरणत्वाच्चेति दिक् ।

इति सदसद्विलक्षणत्वरूपमित्यव्यात्वविचारः ।

सिद्धिव्याख्या ।

नच—सद्वैलक्षण्यानीकारेऽपि नृशृङ्गादिवदपरोक्षताप्रतीतिर्न स्यादिति सुवचमिति—वाच्यम्, निःस्वरूपे नृशृङ्गे सद्वैलक्षण्यरूपधर्मस्याप्यनङ्गीकारात्, सदसद्रूपत्वं वाधितमिति तदादायार्थान्तरानवकाशाच्च । नच—

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रूपो धर्मोऽपि न शुद्धे ब्रह्मणि, किन्तु स्वोपहिते, भाववदभावेऽपि युक्तेत्युत्तरत्वात्—नत्राह—निर्धर्मकत्वेनैवेति । अभावरूपधर्मानधिकरणत्वात् सत्त्वाभावरूपधर्माधिकरणत्वाप्यसंभवात् । तथाच सत्त्वाभाव ब्रह्मणि स्वीकृत्यातिव्याप्तिदानं तयासङ्गतम् । तस्मादभावरूपधर्मस्य न भावरूपधर्मतुरययुक्तिरुक्त्यम्, प्रपञ्चे करिपतस्य व्यावहारिकवाच्यत्वादेरभावस्याधिष्ठानब्रह्मस्वरूपत्वात्; अन्यथा तस्यापि व्यावहारिकत्वे उक्त्याप्यत्वप्रतिक्षेपकत्वासंभवात्, तत्संभवस्वीकारपक्षेऽपि सत्यब्रह्मस्वरूपादतिरिक्तस्य तादृशाभावस्वरूपस्य रूपने गौरवात्, अतिरिक्तादृशस्वरूपस्वीकारपक्षेऽपि तस्य ब्रह्मणि त्वया संबन्धास्वीकारेऽसत्त्वाभावस्याप्यतिरिक्तस्य शुद्धब्रह्मसंबन्धासंभवात् न कोऽपि दोष इति

लघुचन्द्रिकाया चिद्वलेशोपाध्यायी ।

क्यमिति भावः ।—भाववदिति । सत्यम्यन्ताद्वैति ।—अभावे इति । उपगम्यमाने इति शेषः । युक्तैः निर्धर्मकत्वव्याघातस्य । निर्गुण इत्यत्र गुणपदस्य भावमानार्थकत्वे न मानम्, लक्षणाया दुर्बारात्वादिति भावः ।—तुल्यत्वादिति । तथाच बाध्यत्वाभावरूपसत्तस्य ब्रह्मण्यभावसत्त्वादितिव्याप्तिदुर्वारिवेति भावः । निर्धर्मकत्वेनैवेत्यादिमूलं यथाश्रुतेभावाभावरयुक्तितौल्योपगमेऽप्यतिव्याप्तिनिराकरणपरम्, तत्र न युक्तम्, अधिकरणीभूतब्रह्मस्वरूपाभावतदतिरिक्ताभावयोर्युक्तितौरयामावस्य वक्ष्यमाणत्वात् इत्यतः तन्मूलं युक्तितौल्योपगमापादकतापत्तिपूर्वकतया व्याचष्टे—भावरूपेत्यादि । इष्टापत्तिद्राक्षा वारयति—तथाचेति । असङ्गतमिति । स्यादिति शेषः । तस्मात् अतिव्याप्तिः नानुरोधात् ।—अभावस्येति । पारमाधिकत्वानुरोधादिति शेषः ।—ब्रह्मस्वरूपत्वादिति । तथाच न तेन सभर्मेत्त्वापातः । धर्मधर्माभावस्य भेदनिबन्धनत्वेन स्वातिरिक्तधर्मवत्त्वस्यैव सधर्मेत्त्वत्वात्वादिति भावः । अन्यथा बाध्यत्वाभावस्य पारमार्थिकब्रह्मरूपत्वानङ्गीकारे । व्यावहारिकत्वे ब्रह्मज्ञानान्यावाच्यतया प्रातिभासिकत्वासंभवेन व्यावहारिकरूपत्वावयवंभावेन ।—उक्तेति । व्यावहारिकत्वार्थः ।—असंभवादिति । प्रतियोगिसत्ताधिकसत्ताकस्यैवाभावस्य प्रतियोगिविरोधित्वादिति भावः । स्मारिमकभावाभाववत् तदन्ययोरपि भावाभावयोस्समसत्ताकयोर्विशेष इति पक्षानिप्रायेणाह—तत्संभवेति । गौरवादिति । ब्रह्मस्वरूपत्वावयवत्वादिति शेषः । बाध्यत्वाभावस्य ब्रह्मस्वरूपत्वे तादृशाभावस्य ब्रह्मणिकल्प्यम् । अन्यथा तु तादृशाभावः, तत्र च तत्त्वमिति गौरवम् । यदि वैवाल्यात् उक्तयोरन्तरादरः, तदा यथाश्रुतार्थ एव पर्यवसानमाह—अतिरिक्तेति । त्वया भावाभावयोरपि निर्धर्मकत्वव्याघातकत्वरूपयुक्तितौल्यं वदता । कोऽपि दोषः वक्ष्यमप्यतिव्याप्तिः । यदि च बाध्यत्वरूप एव बाध्यत्वाभावरूपसत्त्वस्याभावस्य तस्य ब्रह्मणि सचन्वगन्धस्याप्यभावात् नातिव्याप्तिरिति बोध्यम् । असत्त्वाभावः सत्त्वेन प्रतीयमानत्वम् । तच्च सत्त्वप्रभारकवृत्तिविषयत्व, तत्तु विकल्पाख्यावृत्तिमादायालीकेऽपि समवसीत्यभिमानिनामुक्तिः । मिथ्यात्वलक्षणस्यालीकेऽतिव्याप्त्या दुष्टतेति दृष्टान् परिहर्तुं उपन्यस्यति

१ एतेन—बाध्यत्वाभावस्य ब्रह्मरूपत्वे तदभावो ब्रह्मण्यस्त्यवेति अतिव्याप्तिः, अभावस्य स्वात्मकेऽव्यतिरिक्तेने आधाराधेयभावाभ्युपगमात् घटाभावो घटाभावान् भूतल घटाभाववदिलादौ, अभाववत्त्वदवाच्यापत्तिश्च, अभावेन तदाश्रयत्वादिना ब्रह्मणः समिप्रेषणवत्पक्षिध, ब्रह्मभित्ते तेनैवादेतद्वान्तिरिलादियायाभूतसौगन्धोक्त परास्तम्,—तादात्म्यस्य वृक्षनिर्वाकत्वाय, घटे रूपमिलादिप्रत्ययाना भ्रमरूपवर्मेवेति उरुचन्द्रिकायामुपपादितत्वात्, लघुचन्द्रिकापक्षेण वतिद्विपिनियामवत्तदानीरेऽपि निर्गुणवृत्तिविरोधेन ब्रह्मणि बाध्यत्वाभावादिधर्मकत्वासाभवेन तदनभ्युपगमात् । एवञ्च ब्रह्मभिन्नत्वपक्षादप्येव न कोऽपि दोष इति ।

सिद्धिव्याख्या ।

देशकालभेदेन घटादावेव सदसद्रूपत्वं दृष्टमिति—वाच्यं; तथापि यत्र यदा यस्य सद्रूपत्वं तस्य तत्रैव तदेवासत्त्वरूपस्यादृष्टेरिति दिक् ॥

इति सिद्धिव्याख्याने प्रथममिथ्यात्वनिरूपणं समाप्तम् ।

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भावः । यत्तु—सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूपोऽसत्त्वाभावोऽलीकेऽप्यस्तीति तददितं लक्षणमयुक्तं इति । तच्च । सत्त्वेन प्रतीयमानत्वस्य सत्तादात्म्यनद्वन्द्वन्यतरत्वपर्यवसितस्य निवेशसंभवात् । नचैवं—सत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यस्य ब्रह्मण्यसंभवात् ब्रह्मवारणस्य तेनैव संभवेन सत्त्वाभावोपादानं व्यर्थमिति—चाच्यम्; परमते घटाद्यात्मकसत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यस्य सद्रूपघटाद्यादौ संभवेन प्रपञ्चस्य सद्रूपाद्यादृश्यसम्भवेन अनुमाने सिद्धसाधनात्, विजातीय-व्यावृत्त्यसंभवेन लक्षणाभावाच्च ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां सदसद्विलक्षणस्वरूपप्रथममिथ्यात्वविचारः ॥

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

—यश्चिन्तति । सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं नोक्तत्वं, किन्त्वन्यदेवेति नातिव्याप्तिरित्याह—सत्त्वेनेति । नचैवमपि—अलीके प्रातीतिकसत्तादात्म्यमादायातिव्याप्तिर्दुर्वारैति—शङ्क्यम्; तस्य पूर्वं विरासात् । सत्त्वेन प्रतीयमानत्वस्य सत्तादात्म्यवत्त्वरूपत्वे सत्तादात्म्येऽध्याप्तिः । अनवस्थाभयेन तत्र सत्तादात्म्यान्तरानुपगमात् । इत्यतः सत्तादात्म्यघटितान्यतरत्वनिवेशः । यदि तु घटाभावे घटाभावस्येव सत्तादात्म्ये स्वस्यैव सत्तादात्म्यस्य स्वरूपसंबन्धेन दृष्टिः स्वीक्रियत इत्युक्तं स्मर्यते, तदोक्तान्यतरत्वनिवेशोऽपि न क्षतिरिति बोध्यम् । एवं उक्तान्यतरत्वरूपस्यासत्त्वाभावस्य निवेशः । सत्प्रतियोगिकत्वोपलक्षिततादात्म्यस्य संबन्धतया संयोगस्य द्विष्टस्य ब्रह्मण्यपि संभवाद्विशिष्टेत्युक्तम् । यद्यप्युक्तोपलक्षिततादात्म्यघटितलक्षणे न सत्त्वाभाववैयर्थ्यम्; तथाप्युक्तविशिष्टघटितलक्षणेऽपि तत्सार्थक्यं संभवतीत्यभिप्रायेण समाधत्ते—परमत इति । सद्रूपाद्यावृत्तिः सद्रूपत्वविरोधिमिथ्यात्वसिद्धिः । नन्वेवमपि लक्षणे तद्वैयर्थ्यं दुरुद्धरं; इत्यत आह—विजातीयेति । अयं भावः । व्यावर्तकमेव हि लक्षणम् । व्यावर्तकत्वं न लक्ष्यभूतपक्षधर्मिकेतरभेदानुमितस्वरूपयोग्यत्वम् । तच्च लक्ष्यघटितत्वे सति इतरभेदव्याप्यत्वम् । मिथ्यात्वलक्षणस्य चोभयमते लक्ष्यं व्यवस्थाप्यानिर्वचनीयतां शुक्तिरजतादिकम् । तत्र च प्रकृतलक्षणं हेतुभूयेतरभेदोऽनुमेयः । एवं च यदि सत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्याधिकरणत्वघटिते सत्त्वाभावाघटितं लक्षणं तदा तस्य परमते घटत्वादिसद्रूपमाधारणतया घटत्वादावितरभेदव्यभिचारित्वात् न तादृशानुमिति-स्वरूपयोग्यत्वम् । इतरपदार्थधात्र सदसती, तदुभयभिन्नस्यैवात्र शुक्तिरजतादिलक्ष्यभूतपक्षरूपत्वात् घटत्वादेः सद्रूपेतरभेदोऽपि व्यभिचारसंशयस्य दुर्वारत्वात् सत्त्वाभावघटितलक्षणादिवेव युक्तः । तादृशलक्षणवति दृष्टान्ते परेणापि सदसद्रूपेतरभेदसंभवाद्गीकार्यत्वेन घटत्वादीं च तादृशलक्षणरूपत्वे हेतावपि विवादेन तद्व्याप्यत्वघटितं स्वरूपयोग्यत्वमक्षतमिति ॥ अत्र परमतेऽपि शुक्तिरूपमेकं प्रातिभासिकं पक्षीकृत्यापरेण तेन रज्जुसर्पादितृष्टान्तेनोक्तलक्षणरूपहेतुना सदसद्रूपेतरभेदः साधनीयः, नस्त्यतरसामान्यभेदः । रज्जुसर्पादौ व्यभिचारात् । नापि प्रातिभासिकसामान्यं पक्षीकृत्य तदितरसामान्यभेदः साध्यः; अन्यत्रदृष्टान्ताभावेनान्वयव्याप्तिर्ग्रहात् । घटत्वादेः सत्त्वे विवादेन दृष्टान्तत्वासंभवात् व्यतिरेकव्याप्तिश्चानुमानाद्वैतानुपगमादिति बोध्यम् । एतत्सूचनार्थेतेरनुक्त्या विजातीयेत्युक्तम् इति शिवम् ।

इति ब्रह्मानन्दीयव्याख्याने विट्टलेशीये प्रथममिथ्यात्वनिराकटिप्पणी ॥

इत्यद्वैतसिद्धौ प्रथममिथ्यात्वम् ।

श्रीरस्तु ।

अथ प्रथममिथ्यात्वनिरूपणम्—

तदयं संग्रहः—

(१) न्यायामृतकाराः—

न तापसदराद्विलक्षणत्वं मिथ्यात्वम् । तद्धि तत्त्वविशिष्टासत्त्वाभावो वा, सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावधर्मद्वयं वा, सत्त्वात्यन्ताभाववत्ये सत्यसत्त्वात्यन्ताभाववत्त्वं वा, । नायः । अन्मते सदेतस्यभावे जगति तस्याप्रसिद्धत्वात् । न द्वितीयः । सत्त्वासत्त्वयो परस्परविरहस्वरूपत्वेनैकाभावेऽपरसत्त्वावश्यत्वत्वेनोभयसाधनस्य व्याहृतिपराहृतत्वात् । यद्यपि अस्मन्मतेऽप्रामाणिकस्यैवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन प्रामाणिकस्य सत्त्वस्याभावाप्रसिद्ध्या न सत्त्वाभावोऽसत्त्वम्, एव असत्त्वस्यापि वृत्ते प्रामाणिकत्वेन तदभावोऽपि न सत्त्वमिति, न परस्परविरहरूपत्वसम्भव इत्यारोपितसत्त्वासत्त्वयोरेव परस्परविरहरूपत्वाद्वास्तवसत्त्वासत्त्वाभावराधाने न व्याहृतिरिति परस्परविरहरूपत्वोक्तेः परस्परविरहव्यापकत्वतात्पर्यमेव वर्णनीयम् ; तदपि यत्तारोपितसत्त्वाभाव, तन्नासत्त्वमिति व्याप्तिप्रसिद्धावेवोपपद्यते, सा च न सम्भवति, वास्तवसत्त्वाधिकरणे षडादावारोपितसत्त्वाभावसत्त्वेप्यसत्त्वाभावादिति न दोषः, तथापि अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिना सहैव प्रतियोग्यारोपे प्रधानभूतेनापि विरोधेनारोपितसत्त्वाभावस्यारोपितसत्त्वत्वेनैव वास्तवसत्त्वेनापि विरोधस्याङ्गीकारादुक्तव्यापकत्वसम्भवः । यत्र वास्तवसत्त्व तन्नारोपितसत्त्वाभावो नास्तीति प्रतीत्या प्रतियोग्यारोपे प्रधानेनापि विरोधस्याङ्गीकार्यत्वात्, आरोपितसत्त्वात्यन्ताभावो नास्तीत्यस्य प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गारोपपूर्वकप्रतीतिविषयत्वाभावो नास्तीत्यर्थकरणत्वात्, यत्र वास्तवं सर्वं तत्र सत्त्वाभावस्य सत्त्वारोपपूर्वकप्रतीतिविषयत्वाभावात् । अत एव हि दोषात्यन्ताभावो भगवत्क्षणमिति सिद्धान्तोऽपि सगच्छते, अन्यथा तत्रापि पूर्वोक्तरीत्याऽऽरोपितदोषाभावस्यैव भगवत्क्षणत्वापत्त्यः तस्य जीवसाधारण्यापत्तेः । निर्धर्मकमद्भन्तसत्त्वरहित्येऽपि सद्रूपत्वापत्त्याऽर्थान्तराद्यः । न द्वितीयः, असत्त्वाभावाद्यस्य सिद्धत्वाद्वा तद्विद्वत्साधनात् । नापि-तृतीयः ; व्याहृते, अर्थान्तरात्, साध्यैककत्वात्, विशिष्टस्याऽप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धविशेषणत्वाच्च इति वर्णयन्ति ॥

(२) तत्राद्वैतसिद्धिकाराः—

यद्यपि सत्त्वविशिष्टासत्त्वाभावपक्षो न क्षोदक्षमः, तथापि द्वितीयतृतीयपक्षौ विचारसहचयेवैति न मिथ्यात्वनिर्वचना-सम्भवः । तथाहि—न सत्त्वासत्त्वयो परस्परविरहरूपत्वमङ्गीक्रियते, अप्रामाणिकस्यैवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमित्यादि—भवदीयसिद्धान्तस्य प्रामाणिकानां षडादीनामप्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वदर्शनेनायुक्तत्वेन वास्तवसत्त्वाभावात्तादृशासत्त्वाभावरूपोभयस्यैवान् विवक्षणेन सन् षट् इतिवच्छ्रुतिर्ह्यसिद्धिः प्रतीत्याऽऽभाष्यस्वरूपसत्त्वव्यतिरेके एवासत्त्वमिति वर्णनासम्भवेन क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्ययोग्यत्वस्यैवासत्त्वस्वरूपताया अङ्गीकरणीयत्वात् । एवञ्च तादृशसत्त्वाभावसत्तादात्म्योभयसङ्गत्यमेवान् तात्पर्येण नोक्तव्यात्तेरेवसर । अस्तु वा परस्परविरहरूपत्व, तावतापि भवत्सिद्धान्तानुसारिणाऽऽरोपितसत्त्वाभावस्यैवासत्त्वस्वरूपत्वमिलेवाङ्गीकरणीयतया वास्तवसत्त्वासत्त्वाभावसाधने न व्यापातावकाशः । यदितु तदर्थं परस्परविरहरूपत्वोक्तेः परस्परविरहव्याप्यत्वे तद्व्यापकत्वे वा तात्पर्यमित्यङ्गीक्रियते, तावतापि प्रतियोग्यारोपस्य प्रधानेनापि विरोधस्यासम्भवः, भिन्नसत्ताकमोविरोधस्योपपादयिष्यमाणत्वादिति, वास्तवसत्त्वाधिकरणे षडादौ प्रातीतिक-सत्त्वप्रतियोगिका भावरूपसत्त्वाभावसत्त्वेऽपि तादृशसत्त्वाभावाभावाभ्यासत्त्वेन परस्परविरहव्यापकत्वासम्भवः, वास्तवसत्त्वाधिकरणे तस्य निषेधानर्हतया प्रातीतिकसत्त्वारोपपूर्वकमेव प्रातीतिकसत्त्वाभावस्य षडे विषयताया वाच्यतया प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गारोपपूर्वकप्रतीतिविषयत्वाभावो नास्तीत्यर्थकरणेऽप्यनिस्तरात्, अन्यथा दोषाभावो भगवत्क्षणमिति भवदीयसिद्धान्तस्यापि भङ्गापत्तेः, तत्रापि प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गारोपपूर्वकप्रतीतिविषयदोषाभावस्याभावात्, वास्तवदोषादिसत्त्व-एव दोषाधनारोपः, तत्तत्त्वे ॥ तस्याप्यारोप इत्यत्र विनियमकामावात् । अतएव—परस्परविरहव्याप्यत्वपक्षोऽपि निरस्तः ; गोत्वाश्वत्वयो परस्परविरहव्याप्यत्वेऽपि तदभावयोगंजे सामानाधिकरण्यदर्शनेन तस्य व्यापाताप्रयोजकत्वाच्च । केवलो निर्गुण इति श्रुत्या निर्धर्मकत्वेनावगतस्य मद्भण श्रुतिप्रमितत्वेन सद्रूपत्वाङ्गीकारेऽप्यतादृशस्य प्रपञ्चस्य सद्रूपत्वाङ्गीकारायोगात् । एकपक्षतावच्छेदकत्वच्छेदेनानेकधर्मसाधने सिद्धसाधनाभावस्य भवदीयप्रपञ्च एव प्रतिपादनात्कस्यापि

दोषस्याभावेन द्वितीयपक्षः समीचीन एव । यदितु प्रत्यक्षप्रमितत्वेन प्रपञ्चस्यापि सद्रूपत्वसिद्धिः, प्रत्यक्षमेवागमात्प्रचलमिति च विभाव्यते, तदापि तुप्यतु दुर्जनन्यायेन अर्थान्तराभावोपपादनार्थं सत्प्रतियोगिकासत्प्रतियोगिकभेदद्वयं साध्यमिति भेदघटितसाध्यमङ्गीकृतम् । सर्वथाऽपि सदसद्विषयत्वस्वरूपमित्यात्वविद्विरप्रत्यूहः । एतेन—तृतीयपक्षेऽप्युक्तव्याघातादीनां नावसर इति—सूचितम् । शुक्तिरूप्ये सत्त्वाभावविशिष्टसत्त्वाभावप्रसिद्ध्या नाप्रसिद्धविशेषणत्वमपीति सर्वमनवयम् इति निरूपयन्ति ॥

(३) तदेतत्तरङ्गिणीकारा न सहन्ते—

तथाहि—“असत्त्वेन प्रतीयेत” इति वदता त्वयोक्ताप्रतीतिप्रयोजकस्य प्रतीयन्नुपाधिकस्य बाध्यत्वाभावस्वरूपस्यैवासत्त्वस्य वक्तव्यत्वेन घटादिगतसत्त्वस्य दशशृङ्गादिगतासत्त्वाभावरूपत्वस्य घटादिगतारोपितासत्त्वास्तन्ताभावरूपत्वस्य वा स्वीकारे, क्रमेण तुच्छत्वस्य, असत्त्वास्तन्ताभावरूपत्वस्य निःस्वरूपत्वेन तदस्यन्ताभावरूपत्वस्याऽसत्त्वनुपपत्तेर्धापत्तावपि समानसत्ताक्रमोः परस्परविरहयोर्व्याप्यत्वविशिष्टव्यापकत्वरूपत्वनियमस्याङ्गीकरणीयत्वेनोक्तव्याघातात्तादवस्थम् । उक्तविधिसत्त्वाभावव्यापकत्वं च उक्तविधासत्त्वे विद्यत एव; शुक्तिरूप्ये तादृशासत्त्वस्यैव विद्यमानत्वात् । एतेन—परस्परविरहव्याप्यत्वैऽपि गोत्वाश्वत्वयोः तदभावयोरुद्दे सहोपसम्भवदुपपत्त्या तस्य व्याघाताप्रयोजकत्वादिवचनमपि—पराहृतम्; केवलव्याप्यत्वस्य व्याघातप्रयोजकत्वस्यासदनमितत्वात्, व्याप्यत्वविशिष्टव्यापकत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वस्याभिमतत्वात् । एवंच गोत्वाश्वत्वयोः परस्परविरहव्यापकत्वाभावाभ्युपगमः । सत्त्वाभावेऽपि ब्रह्मवत्सद्रूपत्वोपपत्त्याऽर्थान्तराच्च । नच—आगमापेक्षया प्रत्यक्षस्य दीर्घत्वेन तद्वाधितं सद्रूपत्वं न सिध्यतीति—वाच्यम्; एवंसति रजतं विनाऽपि शुक्लौ रजततादात्म्यवत् सद्रूपं वस्तु विनाऽपि प्रपञ्चे सत्तादात्म्यप्रतीत्युपपत्तौ ब्रह्मणोऽपि सद्रूपताया अस्तिप्रसङ्गात् । एतेन—शुक्तिरूप्ये साध्यवैकल्यमपि—सूचितम् । ऐकाधिकरण्येनोभयाप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धविशेषणत्वम् । इति ॥

(४) ब्रह्मानन्दसरस्वत्यस्तु—

यद्यपि अन्यत्रासत्त्वं प्रतीयन्नुपाधिकमेव विवक्ष्यते; तथापि प्रकृते निवेशनीययोः सत्त्वासत्त्वयोरसत्त्वं न तादृशं विवक्ष्यते इत्येव सिद्धिप्रत्याशयः । नह्यन्यत्र प्रतीयन्नुपाधिकमेवासत्त्वं विवक्षितमित्येतावता सर्वत्रापि तथैव विवक्षणीयमिति समस्ति काचन राजाज्ञा । एवंचात्र क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयन्नुपहृत्यैवासत्त्ववपदेन विवक्षणात्तस्य च शुक्तिरूप्येऽभाव्यामिचारेण परस्परविरहव्यापकत्वस्यासम्भवाद्वाप्यत्वविशिष्टव्यापकत्वस्य समानसत्ताकपरस्परविरहनिष्ठस्यात्राभावात् व्याघातः । परस्परविरहव्याप्यत्वं तु संभवदपि न व्याघातप्रयोजकमिति सिद्धावेवोक्तम् । एवंच द्वितीयपक्षो न दुष्टः । इदं रजतमित्यादी विद्यमानस्यैव रजतस्य तादृशत्वं शुक्लो भासते, नाविद्यमानस्य; अनिवेचनीयस्यासङ्गीकारात्, एवं सत्तादात्म्यमपि सद्रूपसत्तायामिव संभवति, नान्यथा । ह्यस्तु विशेषः,—रजतस्य बाधकज्ञानवाधितत्वात्प्राप्तिमाप्तिफलम्, ब्रह्मणस्त्वतत्तात्वात्पारमार्थिकत्वमिति । एतेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमपि परिहृतम् । प्रविवीतरमित्येवैव विशकलितप्रसिद्धिमादायोभयसाधनसंभवेन, शुक्तिरूप्ये उभयप्रसिद्धेरपि विद्यमानत्वेन चाप्रसिद्धविशेषणत्वस्याप्यसंभवात् । एतेन विशिष्टसाध्यकत्वपक्षोऽपि व्याख्यातः । भेदघटितसाध्यकत्वपक्षे तु न कोऽपि दोषः पृथक्प्रतीतिरिति तत्तल्लङ्घनार्थं न यतितम् । गुणादिकं गुण्यादिना भिन्नाभिन्नमित्येवार्थतः सिद्धसाधनं न दोषाय । भेदसामानाधिकरण्योपलक्षिताभेदस्यैव संसर्गताया अभ्युपगमेन न भेदाभेदज्ञानयोरेकज्ञानेनापरज्ञानस्य प्रतिबन्धः । इति प्रतिपाद्यन्ति ॥

इति प्रथममिष्यात्वरूपणम् ॥

अथ द्वितीयमिथ्यात्वोपपत्तिः ।

प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम् । ननु—प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषे-

सिद्धिव्याख्या ।

अथ सिद्धिव्याख्यायां द्वितीयमिथ्यात्वम् ।

प्रतिपन्नोपाधिविति, असद्भाववर्तनायेदं विशेषणं । प्रागभावादप्रतियोगित्वमादायांशतः सिद्धसाधन-
वारणाय त्रैकालिकेति । ननु—विवरणे आपणादिनिष्ठस्यैव पारमार्थिकरजतस्य स्वरूपेण श्रुत्या-
दिरूपप्रतिपन्नोपाधिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्योक्तत्वात्तद्वदेव प्रपञ्चस्य प्रतिपन्नोपाधिनिष्ठत्रैकालिक-
निषेधप्रतियोगित्वसाधनस्य सत्यत्वेऽयुपपत्त्याऽर्थान्तरम्, संयन्धान्तरेण स्वसमवायेदेशनिष्ठत्रैकालिकनि-
षेधप्रतियोगित्वाच्च सिद्धसाधनं—इति चेन्न; सर्वत्र प्रतिपन्नोपाधौ प्रतिपत्तिविषयीभूतसकलसं-
वन्धेन स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य वा विवक्षि-
तत्वात् । तत्रैवं विवरणे सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा सत्यत्ववादिनोद्भावयितुं शक्यते, तेन केवला-

गौडप्रह्लाणन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अथ द्वितीयमिथ्यात्वोपपत्तिः ।

‘नेह नानाली’त्यादिश्रुत्यैव विवक्षितं प्रति साध्यान्तरमाह—प्रतिपन्नेत्यादि । प्रतिपन्नः स्वप्रकारकधीवि-
शेषः य उपाधिरधिकरणं तन्निष्ठो यत्त्रैकालिकनिषेधोऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः । कपालादिनिष्ठभेद-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

अथ विट्टलेशप्रणीतायां प्रह्लाणन्दीयव्याख्यायां

द्वितीयमिथ्यात्वम्

प्रतीति । निराकर्तुमिलयै । शशविषाणावसङ्गादृत्यैव प्रतिपन्नत्वमुपाधिविशेषणम् । तदुभय व्याचष्टे—प्रतिपन्न
इत्यादि । प्रतिपत्तिः ज्ञान तद्विषयताया केवलान्वयितया स्वशून्यतद्विषयतत्त्वादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमादाय घटादौ
सिद्धसाधनमत पूरयति—स्वप्रकारकेति । स्व मिथ्यात्वैनाभिमतम् । न च—तन्तोऽपि स्वप्रकारकभ्रमविषयतासमवा-
दुक्तदोषतादवस्थम्, तादृशप्रभावविक्षणे सिद्धान्ते कपालादिरपि घटादिभ्रम प्रत्येव विषयतयाऽसमवापत्तिरिति—वाच्यम्,
स्वप्रकारकप्रभाविषयत्वेन पराभिमतत्वस्य विवक्षितत्वाधिति भावः । यस्तुतस्तु स्वप्रकारकत्वोपादानं तुच्छातिश्यासिवा-
रणाय । न च—असन्नशङ्क इति विषयरूपप्रतीतिमादाय सा दुर्वारेति—वाच्यम्; स्वप्रकारताया सत्त्वावच्छिन्नत्वस्यासदृ-
शित्वस्य वा निवेशात् । धीविषयत्व तु न घटक, अव्यावर्तकत्वात् । ननु त्रैकालिकनिषेधो भेदोऽपीत्यतो व्याचष्टे—त्रैकालिकनि-
षेधोऽत्यन्ताभाव इति । ननु—त्रैकालिकनिषेधपदेनात्यन्ताभावविवक्षणे प्रपञ्चाभावस्य कालिकान्वाप्यवृत्तितामादाया-
र्थान्तरवारकस्य त्रैकालिकत्वरूपविशेषणस्य त्रैकालिकपदेन पूर्वं लभितस्यानालभ्यप्रसङ्गः, निषेधपदोपस्थाप्याभावे त्रैकालि-
कपदेन भेदव्यावर्तकविशेषणालाभेन त्रैकालिकनिषेधपदेनात्यन्ताभावविवक्षाया असम्भवः, न च—त्रैकालिकपदस्य सदात-
नो निषेधपदस्य चान्योन्याभावविनाभावरूप समर्थाभावोऽर्थ इति मत्वा नित्यसमर्थाभावार्थकत्यन्ताभावपदेन त्रैकालिक-
निषेधपदस्य विवरणं युज्यते, उक्तशङ्काद्वयाप्रसरादिति—वाच्यम्, कपालादिनिष्ठभेदव्यासिद्धिप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधन-
स्यात् अतस्त्रैकालिकेत्युत्तरपरिपूर्णाञ्जनेन निषेधपदाथै अभावत्वावच्छिन्ने त्रैकालिकपदेनैव भेदध्वंसादिवारकविशेषण-

१. सप्तम्यन्तपदसमिथ्यात्वतन्मोलान्ताभावबोधकत्वस्यैव व्युत्पत्तिरिति द्रष्टव्यं ‘नेह नाने’ति श्रुतेरत्यन्ताभाववदिति मिथ्यात्वसमर्पण एव
सामर्थ्यात् द्वितीयमिथ्यात्वमत्यन्ताभाववदिति तत्रैव निर्वचनीयमित्यपि नेहेति श्रुतिनिर्दिष्टेन युचितमिति, अत्यन्ताभाववदिति तत्रैव मिथ्यात्व
वक्तव्यमिति निर्वचनीयमावेति न्यायभारवरोक्तमपि पराहसम् ॥ इति ॥

धस्य तात्त्विकत्वे अद्वैतहानिः, प्रातिभासिकत्वे सिद्धसाधनं, व्यावहारिकत्वेऽपि तस्य बाध्यत्वेन सिद्धिव्याख्या ।

नव्यत्यन्ताभावप्रतियोगिनस्तदप्रतियोगिनश्च स्वदेशकालसबन्धयोश्च प्रतिपत्तिविषयीभूतसकलसंबन्धेन स्वरूपेणासत्त्वस्यैवाङ्गीकारात् । नचैव—प्रतिपन्नोपाधाविति व्यर्थ विशेषणम्, सर्वत्रेत्येतेनैव तद्भावादिति—वाच्यम्, प्रतिपन्नोपाधावित्येतेनैव तस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम् । ननु—त्रैकालिकनिषेधः किं तात्त्विकः ? उत प्रातिभासिकः ? आहोस्विद्व्यावहारिकः ? इति त्रिधा विकल्पनं मनसि निधायाह—नन्विति । अद्वैतहानिरिति । तथाच ततो भीतेन त्वया त्रैकालिकनिषेधस्य तात्त्विकस्य नाङ्गीकर्तव्यमिति ध्येयम् । द्वितीयं त्वाह—प्रातिभासिकस्य इति । आगन्तुकदोषप्रयुक्तभानत्वमित्यर्थः । तथा च घटवति घटप्रतियोगिकनिषेध इव प्रपञ्चयति ब्रह्मण्यन्यत्र वा तत्प्रतियोगिकनिषेधः आगन्तुकदोषप्रयुक्तभानरूपाध्यास एव त्वन्मते पर्यवसित इति प्रपञ्चे तादृशनिषेधप्रतियोगित्व साधयतस्तत्र न तत्र स्याभिमतमिध्यात्वसिद्धिः । अतएव प्रपञ्चसत्यत्वादिना मिध्यात्व साधयन्त प्रति सिद्धसाधनमर्थान्तरोद्घाटनं वा सुकरमिति भावः । तृतीयं दूषयति—व्यावहारिकत्वेऽपीति । तस्य बाध्यत्वेनेति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ध्वसादिप्रतियोगितामादाय सिद्धसाधनं स्यादतस्त्रैकालिकेति । अद्वैतहानि 'नेह नाने'त्यादिभूतिशेषितस्य ब्रह्मणि दृश्यसामान्याभावस्य निरोधः । सिद्धसाधनमिति । कपाले धरो नाम्नीत्यादिप्रमे प्रातीनिकस्यात्यन्ताभावस्य लघुचन्द्रिकाया विद्वेशोपाध्यायी ।

लाभ इति प्रवर्तते, तस्य चासम्भवं इत्युक्तत्वादिति—चेन्न, मिथ्यालघटकाभावस्य व्याप्यवृत्तितया कालानवच्छिन्नसर्वपक्षे त्रैकाग्रिपदस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यावच्छिन्नलक्षणया आवश्यकत्वेन तस्यैवान्योन्याभावभित्तमन्तर्भाव्यं तद्वद्वैतधर्मावच्छिन्ने लक्षणोचिता । निषेधपदस्यान्योन्याभावभित्तार्थे पदद्वये लक्षणापत्त्या तस्याभावलावच्छिन्नमात्रार्थकताया युक्तत्वादित्यभिप्रायात् । प्रवृत्ते विवरणभूतान्यन्ताभावपदार्थघटक नित्यत्वमपि अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वमेव । ध्वसादेरपि कालावच्छिन्नवृत्तिरूपात् व्युत्पत्तिः । विप्रतिपत्तिव्याप्यावसरैस्तु व्याप्यवृत्तिं सर्वकालावच्छिन्नत्वमुपगम्य त्रैकालिकपदसदतत्तरूपयथाधुताधरतया व्याप्यवृत्तयः निषेधपदस्यैव लक्षणया सप्तर्षिभाषार्थकतया व्याख्यानं कृतमिति न किञ्चित् पूर्वपरविरोधोऽपीत्यलम् ॥ नन्वेव—त्रैकाग्रिकस्य निषेधे 'नन्वि'त्यादिमूलशङ्काया असङ्गतिः, प्रातिभासिकस्य व्यावहारिकस्य च ज्ञानबाध्यत्वेन ज्ञानोत्तरकालेऽसत्त्वेन त्रैकालिकत्वासम्भवात्, त्रैकाग्रिकनिषेधपदेनात्यन्ताभावमानविवर्धनं तु तत्संप्रति स्फुटयेति—चेन्न, त्रैकाग्रिकत्व हि भूतदिविविधससारकालिकैकत्वमेव, तत्त्वज्ञानोत्तरकालस्यैवास्तत्वात् । तथाच ब्रह्मज्ञानमानबाध्यस्यापि प्रातिभासिकस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रपञ्चाभावस्य प्रातिभासिकत्वेऽपि ब्रह्मज्ञानमानबाध्यसोपगमेन व्यावहारिकाबाध्यत्वेन त्रैकाग्रिकत्वनिर्वाहः । एवञ्च व्यावहारिकत्वे शङ्कापि न । अत्र प्रातिभासिकत्वं व्यावहारिकत्वरूपद्वैविध्यं तून्मूलज्ञानकपतत्वाभ्यामिति ध्येयम् । अद्वैतहानिनिषेधपक्षेऽपि निरस्यति—नेहेति । विरोधः

१ एतत्पक्षे कालिकाबाध्यवृत्तिमदल-ताभावप्रतियोगितामादाय सिद्धसाधनप्रसक्तिरेव नास्ति, एवमपि निरवच्छिन्नविशेषणतासबन्धावच्छिन्नप्रकारवृत्तिरूपस्योक्तविषयैव नित्यवस्य, भावस्य निरवच्छिन्नविशेषणतासबन्धावच्छिन्नवृत्तेरप्रसिद्धा घटवृत्तिपदाभावाभावे त्रैकाग्रिकत्वस्याभावेन तत्प्रतियोगितामादाय घटाभावे लक्षणसम्भवासम्भवादव्याप्तिः अभावाभावसत्तातिरिक्ततामताशायणं तु नस्तम्भवात्, स्यात्प्रगनाभावादीना स्वप्रगनामकाल-ताभावप्रतियोगितामादायैव सिद्ध्या वस्य समर्थत्वात् । एतन् स्वप्रगनाभावेऽपि अन्यासि-रिति युचितमिहादिशङ्का प्रमरति । तामा तु समाधानं अभावाभावाभावाभावत्वरूपस्य निरवच्छिन्नविशेषणतासबन्धावच्छिन्नत्वा-ङ्गीकारात्तु दोष इति ॥ २ तादात्म्यसम्भवास्य भदप्रतियोगितावच्छिन्नत्वमपि यथा भूता तत्रे प्रसिद्धमिति पर्याप्तं सिद्धसाधनमात्मनश्चाभान्तरं, न तथा त्रैकाग्रिकत्वस्य परमतेऽपि ध्वसे प्रतिधिरिति न त्रैकाग्रिकत्वसिद्धिप्रसक्तप्रतियोगितामादायार्थोत्तरमिदं युक्त्या तत्पदादन्तर-यथास्वरूपचनमपि न सदानन्तत्वमपि तादृशभावप्रतियोगितामादायार्थोत्तरप्रमत्तिर्भवति । एतेन कालचयापकत्वरूपे त्रैकालिकत्व-निषेधोऽपि न निरस्यते । तदायमात्रोक्तं परास्तं, सर्वकालावच्छिन्नं घटवति सर्वकालावच्छिन्नेन तदभावमात्रपक्षमिप्राययैव तादृशस्य व्याख्यानस्य कृतत्वरिति ॥

तात्त्विकसत्त्वाविरोधितया अर्थान्तरं, अद्वैतश्रुतेरतत्त्वावेदकत्वं च तत्प्रतियोगिनोऽप्रातिभासिकस्य प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वं च स्यादिति—चेन्न; प्रपञ्चनिषेधाधिकरणीभूतब्रह्माभिन्नत्वान्निषेधस्य तात्वि-

सिद्धिव्याख्या ।

घटादितुल्यतया प्रपञ्चनिषेधस्यापि निषेधवाध्यत्वं, अन्यथा दृश्यत्वादेस्तत्रैव व्यभिचारः स्यादित्यर्थः । तात्त्विकसत्त्वाविरोधितयेति । त्वया समसत्ताकयोरेव विरोधस्वीकारादिति भावः । अर्थान्तरमिति । व्यावहारिकप्रतियोगिमति व्यावहारिकतदत्यन्ताभावसाधने बाधोऽपि बोध्यः । तृतीयपक्षे दूषणान्तरमाह—अद्वैतश्रुतेरिति । तत्रैव दूषणान्तरमाह—तत्प्रतियोगिन इति । निषेधप्रतियोगिन इत्यर्थः । ननु—किं पारमार्थिकत्वेऽप्रातिभासिकत्वे सति व्यावहारिकनिषेधप्रतियोगित्वं प्रयोजकमभिप्रेतम् ? किं वा विमतः प्रपञ्चः पारमार्थिकः, अप्रातिभासिकत्वे सति व्यावहारिकनिषेधप्रतियोगित्वादिति साधनमभिप्रेतम् ? नाह; त्वदुक्तप्रयोजकं विनापि ब्रह्मणः पारमार्थिकत्वेन व्यभिचारात् । न द्वितीयः; व्याप्तिमहत्स्यलाभावात् । नच—अन्वयव्याप्तिमहत्स्यलाभावेऽपि निर्धर्मकब्रह्मणो व्यतिरेकव्याप्तिमहत्स्यत्वं संभवतीति—वाच्यं; पारमार्थिकस्वरूपे ब्रह्मणि पारमार्थिकस्वरूपसाध्याभावस्यासंभवेन तस्य व्याप्तिमहत्स्य-लत्वायोगात्, निर्धर्मकत्वेनैव हेत्वभावानधिकरणत्वाच्चेति—चेन्न; रूप्यादेरेव व्यतिरेकद्वष्टान्तत्वसंभ-धात् । रूप्यादौ पारमार्थिकत्वाभाववति व्यावहारिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वेन व्यतिरेकव्याप्तौ व्यभिचारधारणायाप्रातिभासिकत्वेति विशेषणं, शुक्तिरूप्यादौ चोक्तप्रातिभासिकस्वरूपविशेषणविरहप्र-शुक्तविशेष्याभावोऽस्त्येवेति न व्यभिचारः । न च—साध्यवति ब्रह्मणि हेतोरभावादसाधारण्यमिति—वाच्यम् ; वास्तवासाधारण्यस्य सतोऽप्यप्रतिबन्धकत्वात्, नहि साध्यवति वृत्तिमात्रेणासाधारण्यं, किंतु सर्वनिश्चितसाध्यवद्यावृत्तत्वेन हेतोर्ज्ञानाब्रह्मणस्त्वन्मतेऽज्ञेयत्वेन साध्यवत्तयाऽनिश्चयादिति भावः । प्रथ-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

विषयत्वेन सिद्धसाधनमित्यर्थः । व्यावहारिकत्वे ब्रह्मज्ञानवाध्यत्वे । तात्त्विकसत्त्वाविरोधितया प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्यावाध्यत्वेऽपि तदधिकरणे संभाविततया । अर्थान्तरं प्रपञ्चे सत्यत्वविरोधिमिथ्यात्वसिद्धिरूपान् प्रकृतानुभा-नप्रयोजनादव्यस्य साध्यसिद्धिमात्ररूपप्रयोजनस्य सिद्धिः । अद्वैतश्रुतेः 'नेह नाने'त्यादिश्रुतेः । अतत्त्वावेदकत्वे वाध्यविषयकस्वरूपम् । तत्प्रतियोगिनो व्यावहारिकात्यन्ताभावप्रतियोगिनः । पारमार्थिकत्वमिति । समानत्वाकबोधाभावाद्योर्विरोधाद्भावस्य व्यावहारिकत्वे प्रतियोगिनः । प्रातिभासिकत्वासम्भवेन पारमार्थिकत्वमेव बला-स्यादिति भावः । ब्रह्माभिन्नत्वात् ब्रह्मस्वरूपात्यन्ताभिन्नत्वात् । निषेधस्य प्रपञ्चात्यन्ताभास्यत्वविशिष्टतादात्म्या-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

अनुपपत्तिः । कपाल इति । प्रातीतिवपदार्थाभ्युपगन्तुपरमते इत्यादि ।—ब्रह्मज्ञानवाध्यत्वे इति । एवं च तात्त्विकत्ववाध्यत्वं प्रातिभासिकत्वं ब्रह्मज्ञानान्यवाध्यत्वं बोध्यम् । ब्रह्मणि व्यावहारिकप्रपञ्चाभावस्यापि परेणानभ्युपग-मात् विप्रतिपत्त्या संशयकोटितया जिज्ञासितलक्षणात् अविज्ञासिताभिधानरूपार्थान्तरसंभवाच्च व्याचष्टे—अर्थान्तरमिति । प्रयोजनादिति । अर्थशब्दः प्रयोजनवाचीति भावः । अतत्त्वं तद्विकृतदभाववत्त्वम् । तदावेद-कत्वं नोक्तश्रुतेरापद्यत इत्यत आह—अतत्त्वावेदकत्वमिति । वाध्यविषयकत्वं तदाध्यज्ञानजनकत्वम् । भ्रमत्वं तत्कारणत्वं व्यापारानुबन्धिनी वा विषयता । इदं च दूषणं प्रातिभासिकत्वत्वेऽपि बोध्यम् ।—प्रातिभासिकत्वासं-भवेनेति । ब्रह्मज्ञानान्यावाप्यत्वादिति भावः । प्रपञ्चनिषेधस्य ब्रह्माभिन्नत्वं यदि भेदसहितं, तदा प्रपञ्चेऽपि तादृशस्य ब्रह्माभेदस्य संख्यात् प्रपञ्चतुल्यतया तस्य व्यावहारिकत्वापत्तिरत आह—ब्रह्मस्वरूपात्यन्ताभिन्नत्वादिति । यदा ब्रह्मा-भिन्नत्वं यदि भेदसहिष्णु तदा ब्रह्माभिन्नस्य तात्त्विकवस्तुन प्रपञ्चाभावस्य सत्त्वे कथं नाद्वैतहानिरित्यत आह—ब्रह्मेति । नन्वेवं ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावविशिष्टबुद्धेर्नेहेत्यादिश्रुतिजन्याया अनुपपत्तिः, भेदस्यापि तत्र प्रयोजकत्वादित्यतो व्याचष्टे—

कत्वेऽपि नाद्वैतहानिकरत्वम् । नच तात्त्विकाभावप्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वापत्तिः; तात्त्विक-

सिद्धिव्याख्या ।

भषक्षमादाय समाधत्ते—प्रपञ्चेति । प्रपञ्चनिषेधाधिकरणीभूतं यद्ब्रह्म तदभिन्नत्वान्निषेधस्येत्यर्थः । नाद्वैतेति । तथाच ततो निर्भातेन मया त्रैकालिकनिषेधस्य तात्त्विकत्वमङ्गीकार्यमेव । ननु—प्रपञ्चभ्रमार्थमधिष्ठानब्रह्मणः स्फुरणस्यावश्यकतया ब्रह्माभिन्नप्रपञ्चनिषेधस्यापि प्रकाशे प्रपञ्चभ्रमासंभव—इति चेन्न; सत्त्वादिनाऽधिष्ठानाभिन्ननिषेधप्रकाशेऽपि प्रपञ्चनिषेधत्वादिनाऽप्रकाशनात्तत्संभवात् । न च—त्वन्मते प्रपञ्चनिषेधत्वादेर्ब्रह्मातिरिक्तत्वे निर्विशेषत्वहानिप्रसङ्गेन ब्रह्माभात्रत्वमेवेति—वाच्यम् ; ब्रह्माभात्रत्वेऽप्यध्यासाधिष्ठानत्वादिना प्रकाशमानत्वेऽपि प्रपञ्चनिषेधत्वादिनाऽप्रकाशेन तस्मिन् प्रपञ्चभ्रमोपपत्तेः । न च—ब्रह्मणो विषयदादिभावरूपप्रपञ्चप्रतियोगिकत्रैकालिकनिषेधानतिरिक्तत्वे घटादिप्रतियोगिकत्रैकालिकनिषेधवदनुपलब्धिप्रमाणकत्वापातेन भावरूपत्वाभावप्रसङ्गः, भावप्रतियोगिकत्रैकालिकनिषेधस्यानुपलब्धिप्रमाणकत्वादित्येवमादिति—वाच्यम् ; निषेधसमसत्ताकप्रतियोगिकत्रैकालिकनिषेधत्वस्योपाधित्वेन तादृशघटप्रतियोगिकनिषेधस्यानुपलब्धिप्रमाणकत्वादित्येवमपि, प्रपञ्चस्य निषेधभिन्नसत्ताकत्वेन तादृश-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पञ्चस्वरूपस्य । तथाचोक्तविशिष्टरूपेण निषेधस्य वाध्यत्वात् केवलरूपेण ब्रह्मात्मत्वाभेदाद्वाद्वाहानिरिति भावः । तात्त्विकत्वापत्तिरिति । अन्यथा मिथ्याप्रतियोगिकत्वेनाभावस्यापि मिथ्यात्वापत्तिः, निरूपकस्य मिथ्यात्वे निरूप्यस्य सत्यत्वासंभवात् । नहि शुक्तिरूप्यादेः सादृश्यादिकमप्रतिभासिकम्, किंतु प्रातीतिकेन शुक्तिरूप्यादिना निरूप्यत्वाद् प्रातीतिकमेवेति भावः । उक्तविशिष्टरूपस्यैव मिथ्याप्रतियोगिकनिरूपितत्वात्मिध्यात्वम्, केवलरूपस्य तु ब्रह्मण उक्तनिरूपितत्वाभावात् मिथ्यात्वम् । अतएव शुक्तिरूप्याद्यभावोऽप्यधिष्ठानचिद्रूपः प्रातीतिकप्रतियोगिकनिरूपितत्व-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

निषेधस्येति । ननु विशिष्टरूपस्य निषेधस्य निर्धर्मकब्रह्मस्वरूपात्यन्ताभेदस्यासंभवाद्भुक्तविशिष्टबुद्धधर्मपक्षावपि कथं नाद्वैतहानिरित्यत आह—तथाचेति । वाध्यत्वादिति । उक्तरूपस्य प्रपञ्चरूपवाध्यवस्तुषडितत्वादिति भावः । केवलरूपेण निर्धर्मकब्रह्मरूपेण । ननु तात्त्विकाभावप्रतियोगित्वे तात्त्विकत्वव्याप्तिरिच्छावैधेन तेन तदापत्तिः शुकरा, सैव तु नैव सिद्धा, अप्रयोजकत्वशङ्काया दुर्वारत्वादित्यत आह—अन्यथेति । प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वाभावे इत्यर्थः । तस्य मिथ्यात्वमेति शेषः । अभावस्य प्रपञ्चाभावस्य । सत्यत्वासंभवादिति । यत् यन्निरूप्यं तत् तत्समानसत्ताकमिति व्याप्तेरिति भावः । इमां व्याप्तिमेव ग्राहयति—नहीति । एवं चैतद्याप्याऽप्रयोजकत्वशङ्कानिरासेन प्रपञ्चाभावस्य तात्त्विकत्वोपगमे प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वापत्तेः संभाविततया तदभावस्य तात्त्विकत्वोपगमासंभव इति मूलशङ्काया इति भावः । नन्वेवं शुक्तिरजते व्यभिचारेणोक्तब्रह्मसमाधानमसङ्गतम्, उक्तीत्या प्रपञ्चे तात्त्विकत्वापत्तिरहेदतयोक्तव्यमिचारास्माधिकरत्वात्, निरूप्यस्य निरूपकसमसत्ताकलनियमे शुक्तिरूप्यस्य तात्त्विकत्वापत्तिर्भावेन तदभावस्याप्यतात्त्विकत्वेन तत्र तात्त्विकाभावप्रतियोगिकस्वरूपव्याप्यसंभवाभावेन व्यभिचारासंभवाच्चेत्याद्यङ्ग समाधानमाह—उक्तविशिष्टरूपस्यैवेति । प्रपञ्चाभायव्यविशिष्टरूपस्येत्यर्थः ।—मिथ्यात्वमिति । इदं इति शेषः । केवलरूपस्य तादृशाभावत्वोपलक्षिताभावस्य । न मिथ्यात्वमिति । आपद्यत इति शेषः । अयं भावः—यत् येन रूपेण यन्निरूप्यं तत् तेन रूपेण तत्समानसत्ताकम्—इत्येव व्याप्तिः, न तु रूपाद्यदिताः अनया न व्याप्या न प्रपञ्चतात्त्विकत्वापत्तिप्रयोजकव्याप्तावप्रयोजकत्वशङ्काव्युदासः; प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वमनुपगम्य मिथ्यात्वोपगमेऽपि तन्निरूप्यतानवच्छेदककेवलरूपेण तदभावस्य मिथ्या-

१ यत् भगवताप्रतीततापेक्षयाभावस्य भगवताप्रतीतिरपेक्ष्यब्रह्मरूपत्वासंभव इति—वनमालामिश्रैरुक्ते, तदेतेन पराहतम् ; उक्तरूपस्य निषेधस्यापि प्रतियोगिकनिरपेक्षत्वात् जगत्त्वविशिष्टस्यैव तत्पत्वात् । भगवताप्रतीतत्वमपि ब्रह्मरूपत्वादित्ये । यदितु निर्विशेषब्रह्मणोऽपि भगवते न प्रलय इत्यादिपरमसिद्धान्तः पर्यालोच्यते, यद्विच ' निवृत्तिरात्मा मोहस्य घातत्वेनोपलक्षित ' इति शारिकार्थोऽपि पर्यालोच्यते, तदा नासाः शङ्काया अवसरोपीति मन्तव्यम् ।

सिद्धिव्याख्या ।

प्रपञ्चप्रतियोगिकत्रैकालिकनिषेधस्य तदभावेन तद्रूपब्रह्मणोऽप्यनुपलब्धिप्रमाणकत्वाभावेन भावरूपत्वोपपत्तेः । न च—वियदादिप्रपञ्चकारणस्य ब्रह्मणो वियदाद्यभावत्वाङ्गीकारे तत्कारणीभूताभावस्य तत्प्रागभावत्वापत्त्या तदत्यन्ताभावत्वं न स्यात्; प्रागभावत्वरूपत्वे च प्रतियोगिनाश्रयत्वाद्यापत्तिश्चेति—वाच्यम्; तार्किकमते दाहकारणीभूतप्रतिबन्धकाभावस्य दाहप्रागभावरूपत्वाभावेनोक्तनियमासिद्ध्याऽत्यन्ताभावत्वोपपत्तेः, प्रतियोगिनाश्रयत्वायोगाद्य । नच—तत्कारणीभूततत्प्रतियोगिकाभावस्य तत्प्रागभावत्वमिति नोक्तदोष इति—वाच्यम्; अस्मन्मते ब्रह्मण्युक्तनियमासिद्ध्या व्यभिचारादावस्थानाश्रयप्रतियोगित्वस्योपाधित्वमपि । नच—निषेधस्य ब्रह्मानतिरिक्तत्वे त्रैकालिकत्वं विरुद्धं, त्रिकालसङ्गरूपस्यासङ्गश्रुतिविरोधेन ब्रह्मण्यसंभवादिति—वाच्यम्; कल्पितेन त्रिकालसङ्गरूपेण तेन सह वास्तवसङ्गाभावबोधकश्रुतेर्विरोधाभावात्, निषेधस्य त्रैकालिकत्वं, प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वम्, ननु त्रिकालसङ्गित्वमित्युक्ते उक्तदोषाभावाद्य । नच—प्रागभावाप्रतियोगित्वादेर्नृशृङ्गादावतिव्याप्तिरिति—वाच्यम्; नृशृङ्गादेर्धर्मिणोऽसत्त्वे तत्रोक्तत्रैकालिकत्वधर्मस्याप्यसत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशात्, तत्सत्त्वे तस्यासत्त्वव्याहृतेश्च । अतएव—ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वस्य नृशृङ्गादिसाधारण्यस्य ब्रह्मादिसाधारण्यत्वायोगेनातल्लक्षणत्वप्रसङ्ग इति—निरस्तम्; उक्तरीत्या तत्साधारण्याभावेन 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुत्युक्तसत्यत्वादित्यल्लक्षण्यत्वसंभवात् । अतएव च—प्रागभावप्रतियोगित्वरहितत्वादेर्बुद्धिमत्त्वेन वृत्तेश्च सङ्गत्वेनासङ्गत्वश्रुतिविरोधतादवस्थमिति—अपास्तम् । कल्पितसङ्गेन सह वास्तवसङ्गनिषेधकश्रुतेरविरोधस्योक्तत्वात्, प्रमेयत्वस्य घटितत्वाङ्गीकारेण तेषामप्यात्माश्रयापत्तेः । अतएव—ब्रह्मणो ध्वंसाप्रतियोगित्वसंयन्धित्वेन ध्वंसविरहमात्ररूपत्वे नित्यत्वाभावप्रसङ्गः, प्रत्युत ध्वंसविरहात्मकत्वेन नित्यत्वपर्यवसितब्रह्मसंयन्धवत्त्वेन प्रपञ्चस्यैव रूपसंयन्धतया घटादेः रूपित्वबन्धित्वप्रसङ्ग इति—निरस्तम्, उक्तरीत्या ध्वंसाप्रतियोगित्वसंयन्धित्वेन ध्वंसविरहमात्रत्वाभावेन नित्यत्वोपपत्तेः । न्यायमते नित्यघटादिजातिसंयन्धित्वेऽपि घटादेर्नित्यत्वाभाववत् नित्यब्रह्मसंयन्धित्वेऽपि प्रपञ्चस्यास्मन्मते नित्यत्वाभावोपपत्तेश्च । अतएवच—ब्रह्मणः प्रपञ्चनिषेधरूपत्वे प्रपञ्चस्य वियत्त्वाद्यनन्तधर्मावच्छिन्नतया वन्निषेधात्मनो ब्रह्मणोऽप्यनन्तत्वापत्तिः, प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनात्यन्ताभावव्यक्तिभेदावश्यमाभावादिति—निरस्तम्; प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावचतुष्टयभेदकत्वेऽप्यत्यन्ताभावावान्तरभेदकत्वाभावात्, ब्रह्मणश्चाल्यन्ताभावरूपत्वाङ्गीकारात् । न च—प्रागभावादौ एकत्वापत्तिरूपवाधकेन प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावचतुष्टयभेदप्रयोजकत्वकल्पनसमये सामान्यतोऽत्यन्ताभावावान्तरभेदं प्रत्यपि प्रयोजकत्वं कल्प्यते, अतिप्रसङ्गादिवाधकाभावादिति—वाच्यम्; प्रमेयघटो नास्ति, पृथुबुध्नोर्द्राकारो नास्तीत्यादिप्रतीत्या, प्रमेयघटत्वपृथुबुध्नाकारत्वादेरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वापत्त्या तद्भेदादेकस्यैव घटात्यन्ताभावस्य नानात्वापत्तेः । यदिच तत्र घटरूपप्रतियोगितावच्छेदकैक्यात्र नानात्वमत्यन्ताभावस्य, तदा प्रपञ्चत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकैक्यात्र नानात्वं, तदभावरूपब्रह्मणोऽपि । अतएव—प्रागभावप्रतियोगित्वरहितत्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वरहितत्वस्य त्रैकालिकपदार्थस्य ब्रह्मानतिरिक्तत्वे प्रतियोगितावच्छेदकभेदप्रयुक्तसङ्केदो दुर्वार—इत्यपास्तम्; दत्तोत्तरत्वात् । तस्माद्वियदादिप्रपञ्चप्रतियोगिकत्रैकालिकनिषेधस्य ब्रह्मानतिरिक्तत्वे वाधकाभावात् पारमार्थिकत्वेऽपि नद्वैतहानिरिति भावः । ननु—प्रपञ्चस्तात्त्विकः स्यात् तात्त्विकाभावप्रतियोगित्वात्—इत्याशङ्कते—नचेति । शुक्तिरजतादौ व्यभिचारेण

काभावप्रतियोगिनि शुक्तिरज्जतादौ कल्पिते व्यभिचारात् । अतात्त्विक एव वा निपेधोऽयम् । अता-

सिद्धिव्याख्या ।

दूषयति—तात्त्विकेति । अतात्त्विक एवेति । तथाच हेतोरसिद्धिः; न वाऽद्वैतहानिः; तस्य ब्रह्मभिन्न-
त्वेऽपि मिथ्यात्वादिति भावः । ननु—अतात्त्विकत्वेऽपि तस्य प्रातिभासिकत्वे तत्पक्षोक्तदोषतादवस्थम्—
इत्याशङ्क्याह—अतात्त्विकत्वेऽपीति । तथाच न तत्पक्षोक्तदोषावकाश इति भावः । तर्हि कीदृक् ?

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

विशिष्टरूपेणैव प्रातीतिकः, अभिधानतावच्छेदकशुक्तयवच्छिन्नरूपेण प्रातीतिकप्रतियोग्युपलक्षिताभावत्वविशिष्टेन
व्यावहारिकः, तात्त्विकस्तु केवलचिद्रूपेणैवाशयेन समाधत्ते—तात्त्विकेत्यादि । व्यभिचारात् योयन्नादिवक-
स्वरूपाभावप्रतियोगी स तात्त्विक इति व्याप्नो व्यभिचारात् । तथाच 'निरूपकं निरूप्यतावच्छेदकविशिष्टसमसत्ताक-
मेवे'ति व्याप्तिर्नास्माकं क्षतिकरीति भावः । ननु—तद्वैकाधिकरणे आवाभावयोरसमसत्ताकत्वाव्यावहारिकस्य पटादेः
प्रकृतानुमानाद् प्रातीतिकाभावो वाच्यः, तथाच सिद्धसाधनं तदवस्थम्, तस्मात्तात्त्विक एवाभावो वाच्यः—तत्राह—
अतात्त्विकत्वेऽपीति । अत्यन्ताभावस्वरूपेणाभावस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्तैरेव रूपेण प्रतियोगिनिरोधित्वेन विरो-
धमन्नार्थं प्रतियोगिभिन्नसत्ताकत्वमभावस्याकाङ्क्षितम्, तदस्वीकृत्य केवलब्रह्मरूपेण भिन्नसत्तास्वीकारस्य व्यर्थत्वेना-
भावस्य ब्रह्मस्वरूपत्वस्वीकारो व्यर्थः, आवाभावयोरैकाधिकरणे समसत्ताकत्वे तु न दोष इति स्वमग्नतद्भाषट्टा-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

त्वापत्तिविरहेण तात्त्विकत्वोपगमसम्भवात्, तत्प्रतियोगितया प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वापत्त्यसम्भवात् । एवं शुक्तिरज्जते व्यभिचारो-
ऽपि सम्भवत्येव, तस्य मिथ्यात्वेऽपि तन्निरूपकतानवच्छेदककेवलरूपेण तदभावस्य तात्त्विकत्वोपगमसम्भवेन तत्र तात्त्विकभाव-
प्रतियोगित्वरूपव्याप्यस्य सत्तात्, तात्त्विकत्वरूपव्याप्यस्य चासत्तादिति । उक्तव्याप्ती रूपनिवेशे युक्तिमाह—अतएवेति ।
उक्तव्याप्ति रूपघटितत्वदिवैलथं । तस्मा रूपाघटितत्वे तु शुक्तिरूप्याभावस्य तत्वेन प्रातीतिकशुक्तिरूप्यनिरूप्यत्वेन प्राती-
तिकत्वे रूपान्तरेणापि तत्तात्वात् व्यावहारिकत्वतात्त्विकत्वे न स्याताम् । ब्रह्मज्ञानान्वयाप्यत्वरूपप्रातीतिकत्वस्य तदभाप्य-
त्वविशिष्टाभाप्यत्वरूपव्यावहारिकत्वेन अभाप्यत्वरूपतात्त्विकत्वेन च विरोधादिति शुक्तिरूप्याभावत्वेनापि प्रातीतिकत्वावुपगमे
उक्तव्याप्ती व्यभिचार इति भावः—चिद्रूपोऽपीति । अनेन तात्त्विकत्वोपगम्यतोका ।—निरूपितत्वेति । निरूपित-
त्वावच्छेदकेत्यर्थः ।—विशिष्टरूपेणेति । प्रतियोगितासवन्धेन शुक्तिरूप्यविशिष्टाभावत्वविशिष्टरूपेणैत्यर्थः । रूपघटित-
वक्ष्यमाणव्याप्ती व्यभिचारासम्भवात् व्यावच्छेद—व्यभिचारादिति । व्याप्ताविति । प्रपञ्चतात्त्विकत्वापादिकायामिति
शेषः । एव च प्रपञ्चस्य तात्त्विकभावप्रतियोगित्वेऽपि न तात्त्विकत्वापत्तिरिति भावः । ननु तथापि यत् यद्वैविशिष्टनि-
रूपकं तत् तद्वैविशिष्टसमानसत्ताकं यथा शुक्तिरूप्याभावत्वविशिष्टनिरूपकं शुक्तिरूप्यं प्रातीतिकमिति व्याप्ती न व्यभि-
चार इत्यत आह—तथाचेति । प्रपञ्चतात्त्विकत्वापादकोक्तव्याप्ती व्यभिचारे चेत्यर्थः ।—न क्षतिकरीति । प्रपञ्चाभा-
वस्य केवलब्रह्मरूपेणैव तात्त्विकत्वोपगमात् तद्रूपस्य च प्रपञ्चनिरूप्यतानवच्छेदकतया प्रपञ्चे केवलब्रह्मरूपविशिष्टनिरूपक-
त्वरूपस्य केवलब्रह्मस्वरूपाभाप्यत्वरूपस्य वा आपादकस्याभावेन तात्त्विकत्वपर्वयसिततत्समसत्ताकत्वापत्तेरसम्भवादिति
भावः । तर्हि प्रपञ्चाभावस्यातात्त्विकत्वोपगमे । अवतारिकोचतात्त्विकत्वपक्षं दूषयति—अत्यन्ताभावस्वरूपेणेति ।
प्रपञ्चविशिष्टात्यन्ताभावत्वरूपेणैत्यर्थः । प्रतियोगी प्रपञ्चः । विरोधमन्नार्थं ब्रह्मरूपैकाधिकरणवृत्तित्वोपपत्त्यर्थः—प्रति-
योगिमन्नेति । प्रतियोगिसत्ताविरक्षणैत्यर्थः । देवैव रूपेणैत्यनुपगमः । तथाच व्यावहारिकसत्ताकप्रपञ्चके ब्रह्मणि प्रपञ्चाभाव-
त्वविशिष्टस्य व्यावहारिकसत्ताया असम्भवात् पारमार्थिकसत्य स्वीकार्यमित्यर्थः । केवलब्रह्मरूपेण । प्रतियोगिविरोधितान-
वच्छेदकेनेति शेषः । भिन्नसत्ता पारमार्थिकसत्ता । व्यर्थत्वेनेति । तावतापि प्रपञ्चाभावत्वविशिष्टस्य प्रपञ्चवत् ब्रह्म-
वृत्तित्वानुपपत्तेरिति भावः । पारमाधिक्यत्ववैयर्थ्यं तत्रिर्वाहकब्रह्मरूपत्वोपगमोऽपि नावश्यक इत्याह—अभावस्येति । कथं
तर्हि व्यावहारिकप्रपञ्चतद्भावावच्छिन्नयो ब्रह्मरूपैकाधिकरणे सत्वमत आह—आवाभावयोरिति । न दोष इति ।

१ एवमाभावपारमार्थिकपक्षेऽभावत्वविशिष्टतादात्म्यापनकेवलचिद्रूपसंवाभावस्य मिथ्यात्वपक्षत्वाच्च स्वाग्रगजादव्याप्ति-
रिति, तत्र पक्षे तत्राव्याप्तिरूपेणभन्वाभावस्वरवचन न संगतमिति युजितम्—इति ।

त्विकत्वेऽपि न प्रातिभासिकः, किंतु, व्यावहारिकः । नच—तर्हि निषेधस्य बाध्यत्वेन तात्त्विकसत्त्वा-

सिद्धिच्याख्या ।

इति पृच्छति—किंलिति । उत्तरमाह—व्यावहारिक इति । नच तर्हीति । निषेधस्य व्यावहारिकत्वे इत्यर्थः । निषेधस्य बाध्यत्वेनेति । अध्यस्तत्वे सत्यागन्तुकदोषाजन्यत्वस्य भवता व्यावहारिकशब्दार्थत्वेन स्वीकृतस्य ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वस्वीकारादित्यर्थः । यथा जीवे ईशप्रतियोगिकस्य व्यावहारिकभेदस्य स्वप्रतियोगिभूततदभेदपारमार्थिकत्वाविरोधित्वं, तथा प्रपञ्चप्रतियोगिकस्य व्यावहारिकनिषेधस्य बाध्यत्वाद्यभवेन स्वप्रतियोगिभूतप्रपञ्चपारमार्थिकत्वाविरोधित्वं संभवति; तथाच स्वसिपाधविपितमिध्यात्वशरीरप्रविष्टनिषेधस्य व्यावहारिकत्वमङ्गीकुर्वतस्तव स्वानमिमतार्थसिद्ध्याऽर्थान्तरमिति भावः । यदि निषेधस्य बाध्यत्वं स्वप्रतियोगिपारमार्थिकत्वाविरोधि स्यात्, तदा स्वप्रार्थस्य स्वाननिषेधेन सह बाधो न स्यात्; बाध्यमानविषेधगतबाध्यत्वस्य तत्रापि स्वप्रतियोगितपारमार्थिकत्वाविरोधित्वस्य वक्तुं शक्य-

गौडब्रह्मणन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

स्तेन वक्ष्यत इति भावः । तात्त्विकसत्त्वाविरोधित्वात् निषेधसत्तापेक्षया प्रतियोगिनोऽधिकसत्तायामविधातकत्वात् । निषेधस्य पारमार्थिकत्वे सत्येव प्रतियोगिनोऽपारमार्थिकत्वमायाति, भावाभावयोरैकाधिकरणे पारमार्थिकत्वासंभवत्, अतएव स्वसमानाधिकरणस्याधिकसत्ताकालान्ताभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वम्, ननु स्वाधिकसत्ताद्यधिति-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तयोपिरोधसैवानुपगमादिति भावः । तात्त्विकसत्त्वाविरोधित्वं तात्त्विकवृत्तित्वम्, तत्र च न बाध्यत्वं हेतुः, न धातु-
स्वार्थान्तरहेतुतेल्यतो व्याचष्टे—तात्त्विकत्वादि । निषेधस्य सत्तापेक्षया प्रपञ्चनिषेधीयव्यावहारिकसत्तापेक्षया प्रति-
योगिनः प्रपञ्चस्य । अधिकेति । व्यावहारिकसत्तापेक्षा च पारमार्थिकत्वेनेति भावः । अविधातकत्वात् तद्विरहाप्रयोज-
कत्वात्, एकाधिकरणे प्रतियोगिनिष्ठे पारमार्थिकत्वाभावं प्रत्यभावनिष्ठपारमार्थिकत्वस्यैव प्रयोजकत्वादिति भावः । तदाह—
निषेधस्येति । पारमार्थिकत्वं ब्रह्मवदवाच्यत्वं । मौलमर्थान्तरं पूर्वं व्याख्यातमेवान् बोध्यम् । नन्वेवं ब्रह्मणस्त-
त्वाभावात्तत्वेन तात्त्विकत्वात् स्वसमानाधिकरणस्यान्ताभावप्रतियोगित्वस्य प्रातीतिकाभावमादाय तात्त्विकब्रह्माधारण-
त्वात् तस्य मिथ्यापदार्थतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः । अतात्त्विक एव मिथ्यापदप्रयोगेणातात्त्विकवृत्तेर्भेदस्यैव तदर्थतावच्छेद-
कत्वादित्यत आह—अतएवेति । प्रतियोग्यपारमार्थिकत्वेऽभावपारमार्थिकत्वस्यैव प्रयोजकत्वादित्यर्थः । अन्यथा
ब्रह्मणोऽन्यपारमार्थिकत्वापत्तिः । तत्साधारणस्य स्वाधिकसत्तापटितस्यैव मिथ्यापदार्थतावच्छेदकत्वं च स्यादिति भावः —
स्वसमानेनेति । इदं च न पारमार्थिकं संभवति, तदधिकसत्ताया अप्रसिद्ध्या तदधिकसत्ताकस्य तदभावस्याप्रसिद्धे ।
अतो नास्य मिथ्यापदार्थतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति भावः । ननु स्वसमानाधिकरणाभावे पारमार्थिकाप्रतियोगिकत्वनि-
वेशेनापि मिथ्यात्वस्य तात्त्विकव्यावृत्तत्वसंभवात् स्वाधिकसत्ताकत्वनिवेशोऽनावश्यकः । न चैवं—स्वसमानाधिकरणत्ववैय-
र्थ्यम्, पारमार्थिकाप्रतियोगिकाभावप्रतियोगित्वस्य सिद्ध्यापि प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वोन्मूलनसंभवेनार्थान्तरनिरासार्थादिति
—वाच्यम्, स्वाधिकरणकपालाद्यवच्छेदेन पारमार्थिकत्वेऽपि घट्यादे पारमार्थिकत्वाव्यावृत्ततामुपगम्य स्वाधिकरण-
तन्त्रादौ तस्य प्रातीतिकतया तदवच्छेदेन तदभावस्य पारमार्थिकाप्रतियोगित्वोपगमसंभवेनार्थान्तरावराणात् । स्वसमा-
नाधिकरण्यनिवेशे तु तस्य पारमार्थिकाप्रतियोगित्वे स्वाधिकरणावच्छिन्नत्वपर्यवस्यितया घट्यादे स्वाधिकरणावच्छेदेन
पारमार्थिकत्वे तादृशतदभाववत्त्वाभावप्रतियोगित्वस्यासंभवेन तादृशप्रतियोगित्वसिद्धे स्वाधिकरणतावच्छेदेनापि पार-
मार्थिकत्वविरोधितया अर्थान्तरावराणादित्याद्यद्वा गिरस्यति—नत्विति—तादृशेति । स्वसमानाधिकरणपारमार्थिका-
प्रतियोगिकत्वस्य । शुक्तित्वस्य व्यावहारिकत्वादित्यादौ प्रातीतिकेत्युक्तम् । मिथ्यात्वव्यवहारादिति । तथाच तत्र तद्व्यवहारापत्तिः ।
स्वाधिकसत्ताकत्वनिवेशे तु प्रातीतिकाभावस्य व्यावहारिकशुक्तित्वानुसत्ताकतया तदा तत्र तद्व्यवहारापत्तिर्नैव भावः ।

स्वाधर्मान्तरमिति—वाच्यम्; स्वामार्थस्य स्वाम्रनिपेधेन बाधदर्शनात् । निपेधस्य बाध्यत्वं पार-
स्वत्वाविरोधित्वे न तन्नम्, किंतु निपेध्यापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वम्; प्रकृते च तुल्यसत्ताकत्वात् ।

सिद्धिव्याख्या ।

अतो निपेधस्य बाध्यत्वं प्रतियोगिपारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वे न तन्नमित्याह—स्वामार्थस्येति ।
किं तन्नं ? इति पृच्छति—किन्त्विति । उत्तरमाह—निपेधेति । तदर्थस्तु असमसत्ताकत्वं
ताकनिपेधप्रतियोगित्वाभावः । एवञ्च फलितमाह—प्रकृते चेति । चशब्दः समुदायार्थः । त्रैका-
निपेधतत्प्रतियोगिनोः स्वामार्थतन्निपेधयोश्च तुल्यासत्ताकत्वात् त्रैकालिकप्रपञ्चनिपेधस्वामार्थभा-
गतस्य निपेधसत्ताकत्वस्य स्वप्रतियोगिगतपारमार्थिकत्वविरोधित्वमस्येवेति नार्थान्तरतेति भावः ।
एव जीवे ईशप्रतियोगिकस्य व्यावहारिकभेदस्य स्वप्रतियोगिभूततदभेदगतपारमार्थिकत्वाविरोधि-
युपपद्यते; निपेध्यापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वस्य भेदे सत्त्वेन, तत्प्रतियोगिकभेदे तदपेक्षया न्यूनसत्ताक-
विरोधित्वप्रयोजकस्य सत्त्वादिति द्रष्टव्यम् । न च—स्वप्रदृष्टार्थस्य जाग्रत्यवाधानुभवात् तस्य बाध्यत्वं,
तत्साधारणं बाध्यताप्रयोजकं कल्पनीयं स्यात्; न हि स्वप्रदृष्टत्वमात्रेण बाध्यत्वं, आत्मादेरपि
पक्षेरिति—वाच्यम्; बाध्यताप्रयोजकतुल्यसत्ताकत्वे विद्यमाने सति, तस्यापि बाधावश्यंभावेन
ार्थतत्प्रतियोगिकाभावौ बाधितावित्यनुभवबलेन चावाधानुभवस्य भ्रमत्वकल्पनावश्यंभावादिति ॥
—प्रतियोगितन्निपेधयोरुभयोरपि व्यावहारिकत्वाङ्गीकारे तुल्यसत्ताकत्वप्रयुक्तविरोधादिदानीम-
रमात्रसत्वप्रसङ्ग इति-शङ्कते—नचेति । अन्यतरनिपेधेऽन्यतरसत्त्वस्थलं प्रदर्शयन् प्रकृते नान्यतरसत्त्व-
मिति परिहरति—यत्रहीत्यादिना । तुल्यत्वादिति । नन्वेवमपि त्रैकालिकनिपेधस्य बाध्यत्वे प्रतियो-
गिसत्त्वापत्तिर्दुर्वारा, यथोदाहृतजतादौ; यत्र हि प्रतियोगिसत्त्वं विना निपेधस्य निपेधोऽनुपपन्नः, तत्र
निपेधस्य निपेधे प्रतियोगिसत्त्वमित्यपि संभवात्—इति चेन्मैवम् । तथात्वे प्रागभावप्रतियोगिसत्त्वं विना

गौडब्रह्मनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तमेव; प्रातीतिकतादृशात्यन्ताभावप्रतियोगिरूपेण ज्ञातेऽपि श्रुत्वाद्गौडमिथ्यात्वव्यवहारमिति भावः । स्वामार्थस्य
स्वमे आरोपितस्य गजादेः । स्वाम्रनिपेधेन स्वमे आरोपितमभावमादाय । बाधदर्शनात् मिथ्यात्वव्यवहारवर्ज-
नात् । न तन्नं न व्याप्यम् । न्यूनमिति । निपेधस्येत्यनुपपद्यते । प्रकृते प्रपञ्चतत्त्वानामाधिकरण्यनिपेधयोः । तुल्यस-

लघुचन्द्रिकाया चिद्वलेशोपाध्यायी ।

एवं च प्रपञ्चनिपेधस्य व्यावहारिकत्वोपगमे यथाश्रुतमिथ्यात्वसाधने मूले इयमर्थान्तरशङ्का । स्वाधिकसत्ताकत्वपटितमि-
थ्यात्वसाधने ॥ बाध एव दूषणमित्यवधेयम् । स्वाग्रत्यत्रापदवच्छेदपिकोऽण इत्याशयेनाह—स्वमे आरोपितस्येति ।
निपेधबाधपदयोरेकार्थकतया निपेधेन बाधदर्शनादित्यनन्वितमतो व्याचष्टे—स्वाम्रप्रतिपेधेनेत्यादि । आदाय
तत्प्रतियोगितां स्वाम्रगजादौ गृहीत्वा । व्यवहारदर्शनादिति । तथाच निपेधबाध्यत्वस्य प्रतियोगिपारमार्थिकसत्त्वा-
विरोधित्वे तन्त्रत्वे तादृशव्यवहारानुपपत्तिः । स्वाम्रगजाभावस्य बाध्यत्वेन तत्प्रतियोगिनः स्वाम्रगजस्य पारमार्थिकत्वसंभ-
वेन तदधिकसत्ताकत्वपटितमिथ्यात्वज्ञानासंभवादिति भावः । तन्त्रमित्यस्य व्यापकमिति नार्थः । व्यापकस्य व्याप्याना-
पादकतया निपेधबाध्यत्वेन प्रतियोगिपारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वापत्तेरसंभवेन शङ्कितुरनभिप्रेतत्वेनादृष्टीयमत्वाद्, अतो
पादकतया निपेधबाध्यत्वेन प्रतियोगिपारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वापत्तेरसंभवेन शङ्कितुरनभिप्रेतत्वेनादृष्टीयमत्वाद्, अतो
व्याचष्टे—न तन्नं न व्याप्यमिति । कसेत्याकाङ्क्षायामाह—निपेधस्येति । पारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वे तन्त्रमिति
चेति शेषः । नन्वेवमपि स्वाम्रगजतदभावयोः प्रातीतिकतया स्वाम्रगजे स्वाधिकसत्ताकत्वपटितमिथ्यात्वासंभवाद्
मिथ्यात्वव्यवहारानुपपत्तिः, प्रकृतानुमाने तदव्यभिचारश्च, एवं प्रपञ्चतदभावयोर्व्यावहारिकतया प्रपञ्चेऽपि तादृशमि-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

साक्षात्त्वात् व्यावहारिकत्वात् । विरोधित्वं प्रपञ्चनिषेधस्य प्रपञ्चपारमार्थिकत्वव्याघातकत्वम् । तथाच स्वान्यूनस-
त्ताक्समानाधिकरणान्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्व वाच्यम्, नतु स्वाधिकसत्ताघटितम्, स्वामार्थस्य स्वामत
दभावघटितमिथ्यात्वव्यवहारानुपपत्ते । न च—स्वमे प्रतीयमानेन व्यावहारिकात्यन्ताभावेन घटित स्वामार्थस्य
मिथ्यात्व प्रतीयते, तथाचाधिकसत्ताकात्यन्ताभावघटितमेव मिथ्यात्व वाच्यमिति—वाच्यम्, स्वमे व्यावहारिकस्य
प्रत्यक्षज्ञानासम्भवादिन्द्रियाणामुपरतत्वादभावस्यानुभूयमानप्रत्यक्षत्वस्यापलापे स्वाम्रात्रेऽपि स्मरणान्ते वतु शक्य-
त्वात् । तस्मात्तादृशाभावे प्रातीतिकत्वस्यावश्यं याच्यत्वात्स्वान्यूनसत्ताकात्यन्ताभावघटितमेव मिथ्यात्वम् । ननु—
किमिदमभावस्य स्वप्रतियोगिन्यूनसत्ताकत्वम् ? उच्यते, प्रातिभासिकनिष्ठ व्यावहारिकपारमार्थिकान्यतरप्रतियो-
गिकस्य व्यावहारिकनिष्ठं पारमार्थिकप्रतियोगिकत्वं चेत्यन्यतरत्वम्, तथाच व्यावहारिकपारमार्थिकान्यतरनिष्ठं यत्

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

ध्यात्वाभावात् बाधधैत्यत आह—तथाचेति । ननु स्वाधिकसत्ताघटितमिति । पारमार्थिके तदन्यूनसत्ताप्र-
सिद्धौ तद्वद्वक्तृप्रतियोगित्वस्य पारमार्थिकव्यावृत्तत्वसम्भवेन मिथ्यापदार्थत्वावच्छेदकत्वसम्भवात् व्यावहारिक
श्रुतित्वाभावस्य प्रातीतिकतया प्रतियोगिन्यूनसत्ताकत्वेनैव व्यावहारिकश्रुतिके स्वान्यूनसत्ताकत्वघटितमिथ्यात्वात्-
भवेन तद्व्यवहारपसिवारणसम्भावयेति भावः ।—तथाच, अधिकेति । स्वान्यूनसत्ताकत्वापेक्षया स्वाधिकसत्ताकत्वस्य
लघुत्वादिति भावः । तथाच प्रपञ्चाभावस्य व्यावहारिकत्वे उक्तानुमाने बाधप्रसङ्ग इत्यत आह—अभावस्येति—शक्य-
त्वादिति । तथाच “अथ रथानि”त्यादिस्वामपदार्थवृष्टिप्रतिपादकश्रुतिविरोध इति भावः । तस्मात् स्वामगजादिष्व-
प्रत्यक्षज्ञानविपर्ययादुरोधात् । तादृशाभावे स्वामगजाद्यभावे ।—वाच्यत्वादिति । स्वामगजादे स्वाधिकसत्ताकत्व-
घटितस्य मिथ्यात्वस्यासम्भवेन तत्सम्भावयेति शेषः ।—स्वान्यूनैति । तथाच स्वामगजाद्यभावव्यावहारिकप्रपञ्चाभावयो-
प्रतियोगिसमसत्ताकत्वेनान्यूनसत्ताकत्वात् तद्वद्वतिमिथ्यात्वस्य स्वामगजव्यावहारिकप्रपञ्चयो- सत्त्वात् कोऽपि दोष इति
भावः । ननु स्वान्यूनसत्ताकत्व नाम स्वसत्तान्यूनसत्ताकत्वस्याभावः । तच्च न्यूनत्वस्य दुर्बलत्वादुर्बलम् । न च—पारमार्थिकस्य
अवाध्यत्व, व्यावहारिकस्य ब्रह्मज्ञानान्यज्ञानायाध्यत्वे सति बाध्यत्व, प्रातिभासिकस्य ब्रह्मज्ञानान्यवाध्यत्वम् । एतेषां च
परस्पर प्रतियोग्यभावघटितत्वेन यद्यपि परस्परज्ञानयो- प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः, तथापि प्रतियोगिज्ञानमुद्रयोस्तर्ह-
नस्यैव पृथक्ज्ञान प्रति स । इत्थं च स्वान्यूनत्वं स्वनिष्ठसत्ताज्ञान प्रति या प्रतिबन्धकता प्रतिबन्धता वा प्रतियोगिविधया
तदवच्छेदकप्रकारताधरत्वम् । (प्रतियोगिविधयेत्यस्य स्वनिष्ठसत्ताप्रतियोगिभूतभाववृत्तिधर्मवच्छिन्नत्व प्रकारतान्वयि
अर्थः ।) अभावज्ञानत्वापेक्षया प्रतियोगिज्ञानत्वस्य न्यूनपदार्थघटितत्वेन तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतादिघटितस्य न्यूनपदार्थत्व-
मित्यात् । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतभाववृत्तिधर्मवत्त्वं वा तत् । तादृशप्रकारताशून्यत्वं तादृशधर्मशून्यत्वं वा
स्वान्यूनत्व, तद्वत्सत्ताकत्व स्वान्यूनसत्ताकत्वमिति—वाच्यम्, व्यावहारिकस्य स्वपदेनोपादाने तादृशन्यूनत्वस्य प्रातिभासि-
कसत्ताया- प्रसिद्धस्य व्यावहारिकाद्यभावसत्तायामभावसौलभ्येऽपि प्रातिभासिकस्य स्वपदेनोपादाने (पुनरुक्तं) तन्निष्ठसत्ता-
गान प्रति तदितरसत्ताद्वयज्ञानस्याभावज्ञानमुद्रयैव प्रतिबन्धकतया प्रतियोगिविधया तदवच्छेदकविपर्ययाद्यप्रसिद्ध्या त-
न्यूनसत्ताकत्वस्याप्रसिद्ध्या तदन्यूनसत्ताकत्वस्याप्रसिद्धिप्रसङ्गात् । नापि तादृशप्रकारतावच्छेदकीभूतधर्मवत्त्वभावसौ-
भवाभावत्ववत्सत्ताकत्व समुदायार्थः । पारमार्थिकस्य व्यावहारिकस्य वा स्वपदेनोपादाने व्यावहारिकप्रातिभासिकस्य
तयो- निश्चोभयवत्त्वात्, प्रातिभासिकस्योपादाने सर्वस्वपि सत्तासु निश्चोभयाभावसत्त्वात् कोऽपि दोष इति वाच्यम्,
गौरवात् । उक्तप्रतिबन्धकत्वाद्यप्रदृश्या मिथ्यात्वब्रह्मसम्भवेन मिथ्यात्वव्यवहारानुपपत्तेर्धैर्याशयेन पृच्छति—ननु
किमिति । व्यावहारिकप्रतियोगिकव्यावहारिकाभावस्य न्यूनसत्ताकत्ववारणाय प्रातिभासिकनिष्ठत्वनिवेशः । न च—व्या-
वहारिकनिष्ठत्वं व्यर्थं, प्रातिभासिकनिष्ठत्वस्य पूर्वदलोपात्तत्वात्, पारमार्थिकप्रतियोगिकपारमार्थिकाभावानभ्युपगमाच्च
व्यावृत्त्याभावादिति—वाच्यम्, पारमार्थिकब्रह्मप्रतियोगिकस्य व्यावहारिकस्याप्यभावस्य दास्यत्वाभावेनोत्तरद्वयस्यैव वै-
श्यापत्ते । अत्र च निश्चान्यतरवर्द्धित्वमन्यूनसत्ताकत्व पर्यवसितं । तथाचोक्तप्रतियोगित्वान्यतरत्वतद्वर्द्धिमिर्गोनिवेशात्
गौरवमतो निश्चान्यतरत्ववदकप्रतियोगितयोर्भेदादेव मिथ्यात्ववदकप्रतियोगित्वे निवेदय परिष्करोति—तथाचेति ।

१ ननु—पारमार्थिके ब्रह्मणि प्रातिभासिवाभावप्रतियोगिविवादाय मिथ्यावप्रसङ्गवारणार्थं प्रातिभासिवाभावप्रतियोगि-
त्वायनिवेशावश्यकत्वेऽपि निष्ठातविशेषण-व्यर्थं, स्वामगजादावपि स्वसमानाधिवारणागमप्रतियोगित्वं प्रातिभासिवाभावप्रति-

गौडब्रह्मनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वं, यच्च पारमार्थिकनिष्ठं व्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वं तदन्यत् यत् स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्, तदेव मिथ्यात्वम् । 'व्यावहारिक' पारमार्थिको वा अयं घट स्वसमानाधिकरणप्रातिभासिकात्यन्ताभावप्रतियोगी'ति ज्ञानकाले एतद्वदे मिथ्यात्वव्यवहाराभावात् 'पारमार्थिकमिदं पारमाधिकान्यस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावस्य प्रतियोगी'ति ज्ञानकाले इदं मिथ्येति व्यवहाराभावाच्च तदन्यदित्यन्तं प्रतियोगित्वविशेषणम् । ननु—पारमार्थिकत्वमिथ्यात्वम्, तथा च मिथ्यात्वघटित मिथ्यात्वमित्यात्माश्रय, ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावरूपं पारमार्थिकत्वमेव घटकमित्युक्तावपि तद्वदितस्य प्रकृतमिथ्यात्वस्य मिथ्यालक्षणत्वानुपपत्ति, ज्ञाननिवर्त्यत्वाभ्यवैयर्थ्यादिति—चेन्न; धूमप्रागभावादौ धूमादेरिव ज्ञाननिवर्त्यत्वस्योक्तप्रतियोगित्वे विशेषणत्वात्, अविनाशित्वरूपस्य पारमार्थिकत्वस्य प्रकृते निवेशसंभवाच्च । प्रातिभासिकनिष्ठं यत् स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं विनाशिनिष्ठं यत् अप्रातिभासिकस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वं तयोरन्यतरयत्वं मिथ्यात्व-

लघुचन्द्रिकाया चिट्टलेशोपाध्यायी ।

अत्र प्रतियोगितान्यत्वानिवेशे पारमार्थिके ब्रह्मणि प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वमादाय मिथ्यात्वप्रसङ्गोऽत तन्निवेश । तत्र निष्ठान्तानिवेशे स्वाग्रजार्दां स्वाग्रतदभावमादाय मिथ्यात्वानुपपत्तिरस्तन्निवेश । परन्तु व्यावहारिकनिष्ठत्वनिवेशो व्यर्थ । व्यावहारिकघटादेर्मिथ्यात्वस्येष्टत्वात् प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वज्ञानकालेऽपि तत्र प्रातिभासिकत्वग्रहदशाया इष्टत्वादित्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह—**व्यावहारिक इति** । एव चोक्तज्ञानकाले उक्तग्रहदशाया घटादौ मिथ्यात्वव्यवहारोपपादनाय व्यावहारिकनिष्ठत्व वैज्ञानिक, न तु वास्तविकमिति बोध्यम् । एव पारमार्थिकनिष्ठत्वानिवेशे ब्रह्मण्येव प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वमादायातिव्याप्तिर्यद्यपि, तथापि पारमाधिकनिष्ठत्वमपि वैज्ञानिकमिति सूचनाय पारमाधिकत्वग्रहदशाया घटादेरेव तत्प्रयोजनमाह—**पारमार्थिको घातं घट इति** । पारमाधिकस्य ब्रह्मणो व्यावहारिकाभावानभ्युपगमे द्वितीयप्रतियोगितान्यत्वप्रयोजनसंभवात् ज्ञानातिव्याप्तिवारकतयैव तत्सार्थक्यमिति—**पारमार्थिकमिति** । इदं घटादि । **पारमार्थिकान्यस्य** व्यावहारिकस्य प्रातिभासिकस्य पूर्वदेनेनैव वारणात् । अत्रापि पारमाधिकनिष्ठत्वं वैज्ञानिकम् । तेन नाप्रसिद्धि, न वतहोपादयस्त्वमिति बोध्यम् । **विशेषणत्वादिति** । तथाच धर्मभेदान वैयर्थ्यमिति भावः । ननु ज्ञाननिवर्त्यत्व, ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं । तद्वद्विरहस्य च प्रकृतमिथ्यात्वघटकविरहेणैव तदप्रतियोगिताया प्रतियोगित्वरूपतामते तदुभयघटकप्रतियोगितयोर्यदस्वरूपत्वाच्च ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वप्रकृतमिथ्यात्वरूपधर्मिणो कथं भेद इत्यत आह—**अविनाशित्वरूपस्येति** । किं चोक्तप्रतियोगिताद्वयान्यत् एक प्रातिभासिकनिष्ठ प्रतियोगित्वं, अपर च पारमार्थिकान्यनिष्ठम् व्यावहारिकपारमार्थिकाभावप्रतियोगित्वमवशिष्यते । तथाच लघुवात् तदुभयान्यतरत्वमेवोचितम् । पारमार्थिकान्यस्य पारमाधिकलघावहितेन विनाशित्वादिना रूपेण व्यावहारिकपारमार्थिकयोश्चाप्रातिभासिकत्वेन निवेशे अन्योन्याश्रयवैयर्थ्ययोः शङ्क्य नैवाशयेन निष्कर्षमाह—**प्रातिभासिकनिष्ठमिति** । **विनाशिनिष्ठमिति** । व्यावहारिकप्रातिभासिकान्यतरनिष्ठत्वस्य व्यावहारिकनिष्ठत्वस्यैव वा निवेशेनाप्युक्तशङ्कावारणस-

योगित्वप्रतियोगिकप्रातिभासिकभेदवैध्वं विधत्ते इति नाभ्यासिरिति—**चेत्** पारमार्थिकब्रह्मनिष्ठप्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वेऽप्युक्तरीत्या प्रातिभासिकतादृशप्रतियोगित्वभेदसंपादनसंभवेन मिथ्यात्वप्रसङ्गेन व्यावहारिकस्यैव तद्वदस्य विवक्षणीयतया निष्ठा तविशेषणावश्यकत्वात् । नच—व्यावहारिकभेदमपि तमिथ्यात्वस्य स्वाग्रप्रत्यक्षानुभासिरिति—**वाच्यम्**, भेदस्योपलक्षणतयैव तत्र निवेशेन स्वाग्रप्रत्यक्षनिर्वाहात् । यदपि ब्रह्मनिष्ठप्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वे तादृशप्रतियोगित्वान्यत्वभावनं न संभवति, घटो न घट इतिवत् प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वं न तादृशमिति ज्ञानस्याहारात्वादिति विभाज्यते, तदा स्वाग्रगोपादानव्याप्तिवारणार्थं निष्ठा तविशेषणमावश्यकमेवेति । १ एतेन भवन्मतेऽपि पारमार्थिकनिष्ठस्य व्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति न्यायभारकरोक्तं पराहतम् । २ प्रातिभासिकनिष्ठत्वं विनाशिनिष्ठत्वं चेति विवेचनं लक्षणत्वपक्षानुसारेण, साध्यनिवचनरूपत्वे तु स्वसमानाधिकरणभावप्रतियोगित्वं, अप्रातिभासिकस्वसमानाधिकरणरूपं चेति बोध्यम् । प्रातिभासिकपक्षकानुमाने प्रथमसाध्यं विनाशिपक्षकानुमाने तु द्वितीयमिति विवेकः । उक्ताग्रगुणन्यायैव साध्यनिवचनप्रकरणेऽप्यन्योक्तविशेषणविवक्षा । एतन्न घटादीनां विनाशित्वेपि पारमार्थिकत्वानुपाध्यासपक्षानुसारेण मिथ्यात्वशङ्का समाहिता इति मत्तन्मिति । शुक्तिरूपे साध्यमानं पारमार्थिकत्वानुपाध्यासपक्षानुसारेण विनाशिपक्षकानुमाने दृष्टान्तत्वमप्युपपन्नमेव । अतएव स्वाग्रदृष्टान्तपरित्याग इति सर्वभवनमिति ।

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

मिति तु निष्कर्षः । शुक्तिरूप्यादेः व्यावहारिके अत्यन्ताभावे मिथ्यात्वं नानुपपन्नम्, तदधिकरणे व्यावहारिकस्य तदत्यन्ताभावस्य स्वीकारात् । नच—अन्यूनसत्ताकाल्यन्ताभावघटितमिथ्यात्वस्वीकारे द्वयोरपि स्वाम्योर्भावाभावयोर्मिथ्यात्वनिश्चयापत्तिरिति—वाच्यम्; स्वप्ने द्वयोरन्यूनसत्ताकाभावघटितोत्तप्रतियोगित्वनिश्चये तस्या इष्टत्वात् । अतएव जागरे तयोः परस्परान्यतादृशाभावघटितमेव मिथ्यात्वं प्रतीयते, तयोरभावान्तरस्य व्यावहारिकस्य कल्पने गौरवात् । नच—स्वप्ने घटादेः प्रतीयमानस्य व्यावहारिकोऽभावः कृत एवेति न गौरवमिति—वाच्यम्; यस्य चैतस्यादिजातिविशेषस्य जाग्रत्काले न ज्ञानं, किंतु स्वप्न एव नानान्यत्किंच तादृशव्यक्तीनां तादृशजात्यवच्छिन्नाभावस्य

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

भवेऽपि लाघवादिदमेवोक्तम् । अन्यत्र प्रह्लादवृत्तित्वमुक्तम् । ननु शुक्तिरूप्याभावस्य व्यावहारिकत्वेन प्रथमप्रतियोगित्वस्याभावात् तदभावस्य शुक्तिरूप्यस्वरूपतया प्रतिभासिकत्वेन द्वितीयप्रतियोगित्वस्याभावाच्च तत्रोक्तमिथ्यात्वं ननुपपन्नम्, तत्राह—शुक्तिरूप्यादेरिति । तदत्यन्ताभावस्येति । शुक्तिरूप्यातिरिक्तस्येति भावः । अधिकसत्ताभावघटितमिथ्यात्ववादी शङ्कते—नचेति । भावाभाधयोरिति । भावस्येवाभावस्यापि भावात्मकतादृशाभावप्रतियोगित्वादिति भावः ।—निश्चयापत्तिरिति । अन्यूनसत्ताकालनिवेशवादिनापि स्वाप्नप्रज्ञादेरेव मिथ्यात्वनिश्चय इत्युच्यते, न तु तादृशाभावस्यैवमिमानः । यस्य यदा बाधप्रसङ्गस्य तस्य मिथ्यात्वमह इति सर्वत्रपि स्वीकार्यम् । स्वप्ने च यदि गजो नास्तीतिवत् गजाभावो नास्तीति बाधप्ररो नास्ति तर्हि गजाभावस्य बह्वुतो गजात्मकतादृशाभावप्रतियोगितावत्येऽपि तदप्रह्लाद तद्रूपमिथ्यात्वनिश्चयापत्तिः । अथ यदि तदा तादृशबाधप्ररोऽस्ति, तर्ह्येष्टव्य एव तदा गजस्यैव तदभावस्यापि मिथ्यात्वनिश्चय इत्याशयेन समाधत्ते—स्वप्ने इति । ननु स्वाम्योर्भावाभावयोः स्वप्ने बाधप्रहेऽपि न मिथ्यात्वनिश्चयः, अपि तु जागरे तयोर्व्यावहारिकाभावान्तरप्रह्लात्मकबाधप्रहे सत्येवेवाधिकसत्ताकालमेव निवेशयितुमुचितमित्याशङ्का परिहरति—अतएवेति । अन्यूनसत्ताकालस्यैव मिथ्यात्वे निवेशादेवेत्यर्थः ।—तादृशाभावेति । अन्यूनसत्ताकाभावेत्यर्थः ।—प्रतीयते इति । अधिकतत्ताकालनिवेशे तु तत्प्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः ।—गौरवादिति । जागरकालीने स्वप्नो गजस्तदभावो वा नास्तीति प्रत्यये स्वप्नो गजस्तदभावभावभासेते न व्यावहारिकावतिरिक्तौ तदभावायिति स्वीकारेणोपपत्तेरिति भावः । पुनरधिकसत्ताकालनिवेशाबाधुक्तानुपपत्तिपरिहारः शङ्कते—नचेति । कृत एवेति । घटस्य हि व्यावहारिकप्रतिभासिकस्वाप्नप्रज्ञादृशाधारणम् वक्ष्यते । तथाच जागरे 'इहेदानीं घटो नास्ती'त्यादिप्रत्यये तादृशघटस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताक सकलघटाभावो व्यावहारिकः प्रतीयत इत्यस्य निर्विवादत्वात् । किंच जागरे 'य इहेदानीं स्वप्नो घटो नास्ती'ति चाक्षुषादिप्रत्ययो जायते । तत्र न स्वप्नो घटाभावो भासते । तस्मान्नेन्द्रियकलेनेन्द्रियकज्ञाने भानानर्हत्वात्, तस्य जागरकाले बाधप्रसङ्गेन तद्वद्वैभ्रमस्यापत्तेश्च, किंतु स्वाप्नप्रतियोगिको व्यावहारिकोऽभाव एव भासते । एव स्वाप्नघटाभावो नास्तीत्याकारे जागरिकचाक्षुषादिप्रत्यये न स्वाप्नघटरूपस्तदभावो भानयोग्यः, अनेन्द्रियकत्वात् बाधापत्तेश्च, किलतिरिक्त एव तदभावो व्यावहारिकस्तत्र भासते । तथाच जागरे स्वाप्नप्रज्ञादृशमिथ्यात्वमहो व्यावहारिकाभावमादायैव समधतीति नान्यूनसत्ताकालमावश्यकमिति शङ्काभावः । तथापि विषयविशेषेऽन्यूनसत्ताकालनिवेशा विनाऽप्यतिरेकेति भावेन समाधत्ते—यस्येति । जातिविशेषस्येति । तुल्य सत्त्वरूपव्यङ्ग्य—व्यङ्ग्यकलन्यापकजालान्तरसाहित्येन जागरिकप्रतिभासिकावृत्तित्वेन च स्वाप्निकजागरिकोभयविधप्रतिभासिकघटसाधारणघटत्वादिविलक्षणजातीयार्थः । यादृशजातिविशेषस्य इच्छित जागरे प्रत्ययस्तदवच्छिन्नसामान्याभावो व्यावहारिकः कृत एवेत्यत उक्तम्—जाग्रत्काले न ज्ञानमिति । इदमुपलक्षणं तादृशजात्यवच्छिन्ने द्रव्यत्वादिसामान्यवत्ताज्ञानमपि नेत्यस्य, अन्यथा सामान्यधर्मावच्छिन्नतदभावो व्यावहारिकः कृत एव स्यात् । सामान्यवलेनाज्ञाते तु तस्मिन् तत्र तत्सत्ये मानाभावात् सामान्याभावस्य न तत्प्रतियोगिकत्वमिति बोध्यम् । यत्कैर्योगिके न प्रत्ययः, तद्यत्केरपि केनचित् व्यावहारिकेण सजातीयतया सामान्यधर्मावच्छिन्नतदभावः कृत एवेत्यतो ज्योतिर्विशेषावच्छिन्नाभावानुपाधनम् । जाति

१ किं चेत्स्यादित्वा वर्णितसत्ताकाभाव एव व्यावहारिकत्वेऽपि विशेषतः परिरक्षित इति उक्तं तद्वत्सामान्यधर्मेणैव तस्यापि समाधानं कर्षित्वा तत्राप्येवेति मन्तव्यम् । २ एतेन द्रव्यत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावः कृत एवेति स्वाप्निकाभावस्य व्यावहारिकत्वेनेति व्यावहारिकत्वेनेति पराहता ।

कथं न विरोधित्वम् । न च—निपेधस्य निपेधे प्रतियोगिसत्त्वापत्तिरिति—वाच्यम् ; तत्र हि निपेधस्य निपेधे प्रतियोगिसत्त्वमायाति, यत्र निपेधस्य निपेधबुद्ध्या प्रतियोगिसत्त्वं व्यवस्थाप्यते, न निपे-

सिद्धिव्याख्या ।

प्रागभावस्य निपेधोऽनुपपन्न इति ध्वंससमये प्रागभावप्रतियोगिनोरुभयोरनिपेधेऽपि प्रागभावप्रतियोगिनः सत्त्वापत्तेः । न च—द्वितीयप्रकाराभावे सति एवं नियमोऽभ्युपगम्यते, प्रागभावादी तु नैवमिति, न प्रागभा-

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

चैकाधिकरणे स्वाप्रपदायै एष स्वप्ने जागरे वा ज्ञानं जातं, तद्वच्छिन्नाभावस्य व्यावहारिकत्वेनाकृष्टत्वाद्यावहारिकत-
त्कल्पने गौरवेण तादृशजातिविशिष्टतद्भावबोधः परस्परसत्ताकाभाववदितस्यैव मिथ्यात्वस्योचितात् । निपेधस्य अप
ज्ञाभावस्य । निपेधे प्रकृतानुमानेनास्तन्नाभावबोधने । प्रतियोगिसत्त्वापत्तिरिति । निपेधापेक्षया अधिकसत्त्वस्य
प्रतियोगिग्न्यापत्तिः । रजतादौ रजतत्वादिनिपेधस्य निपेधेन रजतत्वादेव्यावहारिकत्वसिद्धिर्दृष्टान्तादित्यर्थः । प्रतियो-
गिसत्त्वं प्रतियोग्यमिथ्यात्वम् । व्यवस्थाप्यते प्रतीयते । निपिध्यते मिथ्यात्वेन निश्चीयते । रजतं रजतत्वम् ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

स्वनिर्वाहय नानेति । मिथ्यात्वनिर्वाहायैकाधिकरण इति । आगमिकपदार्थस्य न स्वप्ने भानं संभवति, जागरे तत्संभवे-
ऽप्यभावस्याधिकरणरूपतामते प्रकृताभावस्य व्यावहारिकत्वं स्यात्, अत उक्तम्—स्वप्न पदार्थ एवेति । स्वप्ने ज्ञान-
मनुभवः, जागरे तु स्मरणमेव । तेन—आगमिकचाक्षुषादौ उक्तयुक्त्या साग्निकभानासंभवेनोक्तभावस्य व्यावहारिकत्वेन
कृष्टत्वापत्तिरिति—परास्तम् ; ननु स्वप्न एव प्रतीयमानस्यापि तादृशाभावस्याधिकसत्ताकाभाववदितमिथ्यात्वनिर्वाहादु-
रोधेन तस्य व्यावहारिकत्वं कल्प्यत इत्यत आह—व्यावहारिकतत्कल्पने इति—उचितत्वादिति । तथाचैतदर्थम-
न्यूनसत्ताकाभाववदितमेव मिथ्यात्वमभावसाधकमिति भावः । मिथ्यात्वानुमाने प्रतिकूलतर्कं शङ्कते—मूले—नचेति । निपेध-
पदस्याभावबोधकवाक्यवाक्यसाधनकाभावबोधनान्यतरपरत्वे प्रकृतासन्नतिः, मिथ्यात्वानुमाने तादृशनिपेधनिपेधाभावात्
अतो व्याचष्टे—निपेधस्येत्यादि—मिथ्यात्वानुमानेनाद्वैतसिद्धये प्रपञ्चमिव तदभावमपि पक्षोक्त्य मिथ्यात्वसाधनादिति
भावः । प्रतियोगिसत्त्वापत्तिरित्यल प्रतियोगिसत्त्वपदं न प्रतियोगिमत्वपरम् ; अभावाभावस्य प्रतियोग्यतिरिक्ततामते ध्वंसप्राग-
भावयोरस्तन्नाभावविरोधितामते च प्रतियोगिमत्वाव्याप्यतया तद्वोधकमानेन तदापत्तेरसंभवात् एतच्छङ्कासमाधानप्रत्ये-
न प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वमित्युपसंहारविरोधाभावेत्यतो व्याचष्टे—प्रतियोगीति । तथाचान्न प्रतियोगिनि प्रपञ्चरूपे पक्षे ब्रह्मध-
र्मिकत्वाभावाभावबोधकप्रमाणकत्वमापादकीकृत्य ब्रह्मधर्मिकत्वाभावसत्ताधिकसत्ताकात्वमापादनीयम् । यत् यद्वर्त्मिकत्वाभा-
वाभावासाधकप्रमाणकं तत्त्वाभावाधिकसत्ताकमिति व्याप्तेरिति भावः । तथाच प्रपञ्चस्यान्यूनसत्ताकाभाववदितमिथ्यात्व-
शून्यत्वापत्त्या तात्त्विकत्वापत्तिरिति पर्यवसितम् । उक्त्व्याप्तिं दृष्टान्ते आह्वयति—रजतादादिति । व्यावहारिकत्वेत्यादिः ।
द्वितीयनिपेधान्वयिधर्मिकत्वं सप्तम्यर्थः । रजतत्वादिनिपेधस्य नेदं रजतमिति भ्रमविषयस्य रजतमेदंरूपरजतत्वा-
भावस्य । निपेधेन अभावबोधनेन । नारजतमिति प्रमाणेन । रजतत्वान्वयिर्वाैशिष्ट्यं तृतीयार्थः । व्यावहारिकत्वसिद्धेः ।
सर्वसिद्धिव्यावहारिकसत्ताकत्वस्य सिद्धेरित्यर्थ इति प्रतियोगिसत्त्वापत्तिरित्यनेनानेति । उक्तापत्तिदृष्ट्याय तन्मूलभूतोक-
व्याप्तौ व्यभिचारप्रदर्शनाय दृष्टान्तव्यभिचारिरूपकाधिकरणयोरुक्तापादकत्वोरप्युक्तापायसत्त्वतदसत्त्वयोर्वाजभूतं विशेषं
प्रपञ्चयति मूले—तत्रहीति । तत्रैव हीत्यर्थः । निपेधस्य निपेधे स्वाभावाभावबोधकप्रमाणवतारे । प्रतियोगि-
सत्त्वं प्रतियोगिनः स्वाभावसत्ताधिकसत्ताकत्वं । आयाति सर्वसिद्धं भवति । तृतीयप्रतियोगिसत्त्वपदस्योक्तार्थकारणे
यत्तद्वद्वितीयार्थोक्तयेन पीनत्वर्थं स्यात् ; यत्र निपेधमात्रं निपिध्यते इत्यस्यैव समन्वितत्वात्, अतो व्याचष्टे—प्रतियो-
गिसत्त्वमिति । द्वितीयप्रतियोगिसत्त्वपदस्य ॥ नेदं व्याख्यानम् । निपेधमात्रान्वयि निपिध्यत इति पदस्य 'मिथ्यात्वेन
निश्चीयत' इति व्याख्यानम्, मातृपदेन प्रतियोगिन्यमिथ्यात्वस्यैव लोभेन तत्स्फुटीकरणाय मातृपदवदितवाक्यस्यप्रतियोगि-
सत्त्वपदस्यैव प्रतियोग्यमिथ्यात्वपरताया युक्तात् । अन्ये तु—'नचेति' शङ्कातत्समाधानयोः प्रतियोगितात्त्विकत्वापत्ति-
तद्वारणपर्यवसायितया द्वितीयस्य प्रतियोगिसत्त्वपदस्य तात्त्विकत्वमर्थः । तृतीयस्य स्वनिपेधापेक्षयाऽधिकसत्ताकत्वं, निपि-
ध्यत इत्यस्य च प्रतियोग्यपेक्षया न्यूनसत्ताकत्वेन निश्चीयत इति—वदन्ति । व्यवस्थापनं व्यवस्थितिजनकशब्दप्रयोगः ।

धमात्रं निषिध्यते, यथा रजते नेदं रजतमिति धानानन्तरं इदं नारजतमिति ज्ञानेन रजतं व्यवस्थाप्यते । यत्र तु प्रतियोगिनिषेधयोर्मयोरपि निषेधस्तत्र न प्रतियोगिसत्त्वम्; यथा ध्वंससमये प्रागभा-

सिद्धिच्याप्या ।

वप्रतियोगिनः सत्त्वं, तृतीयप्रकारस्य ध्वंसस्यापि संभवादिति—वाच्यम्; तर्हि प्रकृतेऽपि 'प्रपञ्चोपशमम्' इति ध्रुतिबोधितध्वंसस्यापि तृतीयप्रकारस्य संभवात् । तस्य चारोपितप्रतियोगिकस्याधिष्ठाने प्रतीयमान-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

व्यवस्थाप्यते अमिथ्यात्वेन निश्चीयते । स्वसमानाधिकरणस्य रजतमेदात्मकस्य रजतरास्यन्ताभावस्य प्रातीतिक्रमेनैव निश्चयादन्यूनसत्ताकात्यन्ताभावघटितमिथ्यात्वाभाववाचेन रजतत्वं निश्चीयत इति भावः । प्रागभावप्रतियोगिनोरिति । प्राक् अज्ञातयोरभावप्रतियोगिनोरित्यर्थः । निषेधधीर्पूर्वमारोपितयोरख्यन्ताभावप्रतियोगिनोरिति यावत् । तथाच घटादेः ध्वंसकाले कपालादौ प्राचीनतार्किकादिमते तत्र घटाख्यन्ताभावस्य व्यावहारिकस्यास्तीकारेणारोपसंभवात् 'इदं कपालं घटपक्षे' ति संशयरूपस्थारोपस्योत्तरं 'अत्र घटमदख्यन्ताभावश्च नास्तीति निषेधेऽपि घटाघटस्य नामिथ्यात्वं निश्चीयते, किं नु तयोः घटतदख्यन्ताभावयोः परस्पररात्मकान्यूनसत्ताकात्यन्ताभावघटितमिथ्या-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेक्षोपाध्यायी ।

तत्र निषेधनिषेधबुद्धेः कर्तृतयान्वयो न संभवतीत्यतो व्याचष्टे—व्यवस्थाप्यत इति । निषिध्यत इत्यस्याभावप्रतियोगित्वेन विषयीक्रियते इत्यर्थेन मात्रप्रदायांसङ्गतिः; नारजतमिदमिति बुद्ध्या प्रतियोगिनोऽपि तथात्वेन विषयीकरणत्वात्, अतो व्याचष्टे—निषिध्यत इति । मूले ज्ञानानन्तरं भ्रमानन्तरम् । एतेन प्रतियोगिप्रसक्तिरुक्ता । इदं नारजतमिति ज्ञाने रजतमिदमेवो भासते । स च रजतस्वरूप एवेति रजतमित्यसङ्गतमतो व्याचष्टे—रजतमिति । ननु नारजतमिति बुद्ध्या रजतमेदस्य बाधेऽपि रजतत्वं कथममिथ्यात्वेन निश्चीयत इत्यत आह—स्येति । स्वं रजतसम् । मूले—निषेधयोः अभावयोः । निषेधः मिथ्यात्वनिश्चयः । न प्रतियोगिसत्त्वं न प्रतियोगितात्विकलम् । प्रागभावपक्षस्य यथाधुतार्थकत्वे दूषणस्य वक्ष्यमाणत्वात् ध्वंससमये अभावप्रतियोगिनोरप्रसक्तौ तत्रिपेधानुपपत्तेः, विवक्षितस्याभावप्रतियोगिप्रातिभासिकत्वस्याभावाच्च व्याचष्टे—प्रागभावेति । यद्यपि प्राक्-अज्ञातयोरित्यस्य स्वपूर्वज्ञानाविषययोः, स्वसमानकालिकज्ञानमात्रविषययोरित्यर्थे प्रातिभासिकत्वं तयोर्लभ्यते; तथापि तयोः प्रसक्तेरपि स्पष्टलाभाय पूर्वकालिकाज्ञानविषययोरिति तदर्थं मनसिकृत्य पूर्वेत्वावधिमाह—निषेधधीरिति । यद्यपि आरोप्यस्य नाज्ञानविषयत्वम्; तथापि तत्परिणामभूता-रोपात्मकवृत्तिविषयत्वे तात्पर्यमाह—आरोपितयोरिति । एवं बोधयलाभ इति भावः । केचित्तु—प्रागज्ञातयोरिति युगमं पाठं स्वीकृत्यः । अभावपक्षस्याभावान्तरपरत्वे वक्ष्यमाणदूषणस्य दुर्बारत्वेन आह—अत्यन्तेति । ननु स ध्वंसकालेऽस्तौ घटस्यारोपसंभवेऽपि सतस्यदख्यन्ताभावस्य कथं आरोपसंभव इत्यत आह—तथाचेति—प्राचीनेति । ध्वंसप्रागभावयोरख्यन्ताभावविरोधिताङ्गीकर्तृप्राचीनेत्यर्थः । तत्रेति अधिकं उभयोर्योनिषेध इति सप्तम्यन्तमात्रेण वाक्यार्थपर्यवसानात् । 'न प्रतियोगिसत्त्व'मित्यनुपपन्नं पर्यवसितार्थमाह—इदमिति । युगपत्प्रतियोग्यभावयोर्योनिषेधात्पूर्वं युगपदेव तदुभयप्रसक्तिरपेक्षणीया । सा च न तदुभयनिधयरूपासंभवादित्यतः संशयरूपतदनुसरणम् ।—तौ न स्त इति । अत्र नोभयत्वावच्छिन्नाभावे तात्पर्यम्; तादृशाभावस्य मिथ्यात्वापटकत्वात्, किन्तु घटत्वावच्छिन्नाभावघटाभावत्वावच्छिन्नाभावद्वये घटतदभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावे वा; निरुक्तान्यतरत्वरूपव्यापकरूपेण मिथ्यात्वनिधये घटत्वादिव्याप्यरूपाणि तन्निधयस्मोचिन्त्यावर्जितत्वात् । क्वचित् घटः तदख्यन्ताभावश्च नास्तीति पाठः—नामिथ्यात्वं निश्चीयत इति । निषेधमात्रस्य निषेधाभावात् । ननु घटस्य तदख्यन्ताभावस्य वा न मिथ्यात्वनिधयः; ध्वंसावच्छिन्ने कपाले घटाख्यन्ताभावस्य व्यावहारिकस्य तदभावस्य च व्यावहारिकस्य घटरूपस्य सर्वमतेऽप्यसत्त्वादित्यत आह—परस्पररात्मकेति । प्रातीतिकघटाख्यन्ताभावप्रातीतिकघटात्मकेत्यर्थः । मिथ्यात्वस्यान्यूनसत्ताकलघटितस्यैव व्यवस्थापितत्वेन प्रतियोगिसमसत्ताकाभावघटितमिथ्यात्वस्योक्तसंशयरूपारोपविषयप्रातीतिकघटतदख्यन्ताभावयोः स्माप्रिकगजतदख्यन्ताभावयोरिव निधयसंभवादिति भावः । अत्र स्वात्मिकगजतदभावयोः क्रमिकमिथ्यात्वकज्ञानविषयतया परस्पररात्मकाभावघटितमिथ्यात्वनिधयो युक्तः । प्रकृते तु, अत्र घटतदख्यन्ताभावात् न स्त इति प्रत्ययस्यैकधर्मिकविरुद्धोभयवागाहिज्ञानरूपत्वे संशयरूपतया तद्विषयपरस्पररात्मकाभा-

चप्रतियोगिनोरुभयोनियेधः । एवंच प्रकृतेऽपि निषेधबाधकेन प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य निषेधस्य च

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्वमेव निश्चीयत इति दृष्टान्तार्थः । यथाश्रुतं तु प्रागभावेत्यसङ्गतम् । अत्यन्ताभावात्मकनिषेधस्य निषेधे प्रतियोगिसत्त्वापत्तेः पूर्वमुक्तत्वेन प्रागभावात्मकनिषेधस्य निषेधे प्रतियोग्यसत्त्वदृष्टान्तेन तस्याः खण्डनस्यासङ्गतेरिति ध्येयम् । प्रकृते प्रतिपत्तेत्याणुमाने । बाधकेन मिथ्यात्वानुमापकद्वयत्वादिहेतुना । बाधनात् मिथ्यात्वनिश्चयात् ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

बाबादाय कथं मिथ्यात्वनिश्चयः । तादृशप्रत्ययस्य घटतदत्यन्ताभावान्यतरत्वावच्छिन्नभावाविषयकत्वे तु परस्परारम्भकैः सङ्गतं यद्यपि ; तथाप्युक्तप्रत्ययस्योक्तभावाभावयोः विरोधानवगाहितया न संशयत्वं विरोधावगाहितादृशज्ञानस्यैव संशयत्वादिति बोध्यम् । अन्ये तु—घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावो घटध्वंसरूपी व्यावहारिक एव भासते । तथाच तन्मतमवलम्ब्य शङ्कितं वीथितिकृता “नचैव रक्तिमध्वंसायवगाही”ति । एवं घटात्यन्ताभावोऽपि तद्रूप एव । तन्मते घटध्वंसात्यन्ताभावयोः समन्यत्वेनैक्यात्, तद्वत्तस्यापि तदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् । एवं च तयोरविरोधात् तदुभयज्ञानस्य संशयरूपता । यद्वा—घटतदत्यन्ताभावान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको घटध्वंसरूपोतिरिक्तो वाऽभावाव्यावहारिको भासते । वक्ष्यमाणदार्ष्टान्तिकवन्निषेधत्वावच्छेदकैक्याजुरोधात् । एवं च नोक्तज्ञानस्य संशयरूपत्वशङ्कापि । मिथ्यात्वं त्वधिकसत्तापरसराचार्यकाभावावच्छिन्नमपि निर्वहतीति—चूडन्ति । केचित्तु पूर्वोक्तपाठान्तरमाश्रित्य ‘घटो नास्ति’ ‘घटाभावो नास्ति’ इति क्रमिकनिश्चयद्वयं विवक्षितमित्याहुः । दृष्टान्तार्थः यथेत्यादिवाक्यार्थः । एवं च प्रमाणपदस्य मानसामान्यपरत्वे घटध्वंसावच्छिन्नकपाले घटतदत्यन्ताभावयोरत्यन्ताभावौ प्रातिभासिकघटतदत्यन्ताभावात्मकप्रतियोगिरूपविति पक्षे, प्रमाणपदस्य व्यावहारिकप्रमाणपरत्वे तौ व्यावहारिकघटध्वंसरूपविति पक्षे च घटध्वंसावच्छिन्नकपालनिष्ठे प्रातिभासिकघटे तद्वर्त्मिकत्वाभावाभावबोधकप्रमाणकलसत्त्वेऽपि तद्वर्त्मिकत्वाभावसत्ताधिकसत्ताकलस्यासत्तादुक्त्याप्तौ व्यभिचारः । यदि चोक्तव्यभिचारवारणाय सामायाबोधकत्वे सति स्वाभाव्याभावबोधकत्वरूपं स्वाभावाभावाभावाभावबोधकत्वं हेतौ निवेदयम् । न च क्रमिकनिमित्तद्वयापेक्षेऽयं व्यभिचारो दुर्वार इति वाच्यम् ; तद्वर्त्मिकत्वाभावप्रमाणकत्वस्यैव सति तद्वर्त्मिकत्वाभावाभावप्रमाणकत्वनिवेद्येन तद्वारणसंभवात् । अत्र प्रमाणपदं व्यावहारिकप्रमाणपरम् । मानसामान्यपरत्वे दृष्टान्ते व्यावहारिकरजतत्वे सत्यन्तार्थघटितहेतुभावेन व्याप्तेर्ग्रहत्वापत्तेरित्युच्यते, तदा ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावाभावबोधकमिथ्यात्वानुमाननेत्यादिश्रुतिप्रमाणस्य प्रपञ्चाभावबोधकत्वान्मात्रपदार्थघटितनिरुक्तापादकस्यैव प्रपञ्चेऽसत्त्वात् स्वाभावसत्ताधिकसत्ताकलापला तात्विकलापतिरिति भावः । तदेतत् वक्ष्यति मूले—एवंचेति—यथाश्रुतप्रागभावपदार्थलागवीजमाह—यथाश्रुतं स्थिति । निषेधे तद्वद्विमतमापादकीकृत्य । पूर्वं ‘नचेति’ शङ्काग्रन्थे । निषेधे तद्वद्विमतमापादके । प्रतियोग्यसत्त्वदृष्टान्तेन घटाद्यन्तर्भावेन प्रतियोगिसत्त्वरूपादिव्यभिचारप्रदर्शनेन । असङ्गतेरिति । स्वाभावाभावबोधकप्रमाणकत्वरूपापादकेऽत्यन्ताभावनिवेद्यस्य मात्रार्थनिवेशवदापादकस्य पक्षधर्मत्वाविषयकत्वात् तेषोक्तव्यभिचारवारणासंभवादिति भावः । अनुमाने न्यायप्रयोगे । बाधकपदार्थघटकहेत्वन्वय विषयत्वं सप्तम्यर्थः । मूले—निषेधबाधकेनेत्यस्य प्रपञ्चाभावाभावप्राहृकेनेत्यर्थः । तच्च न प्रकृते प्रमाणान्तरमस्तीत्यतो व्याचष्टे—बाधकेनेति । मिथ्यात्वेति । निरुक्ताभावप्रतियोगितारूपेत्यर्थः । अनुमापकपदार्थघटानुमिलनवधि प्रपञ्चाभावपक्षत्रयं निषेधबाधकेनेत्यत्र निषेधेत्यस्यार्थः । मिथ्यात्वनिश्चयात् निरुक्ताभावप्रतियोगितारूपमिथ्यात्वानुमितिरूपनिश्चयजननादित्यर्थः । एवं च

१ यो यद्वर्त्मिकत्वाभावाभावबोधकप्रमाणकः स तद्वर्त्मिकत्वाभावावच्छिन्नसत्ताक इति व्याप्तिशरीरम्, इदमेव न्यायभास्करेऽपि प्रथमनचशङ्कायां निर्दिष्ट इति । २ अथमेव दोषः न्यायभास्करे प्रथमनचशङ्कासमाधानत्वेन वर्णितः इति । ३ द्वितीयनचशङ्कायां परिश्रुतं व्याप्तिशरीरमपि न्यायभास्करीयमिदमेव नापूर्वमिति मन्तव्यम् । ४ अथमेव दोषो द्वितीयनचशङ्कासमाधानतयानन्तरनिर्दिष्ट इति । ५ न्यायभास्करे द्वितीयनचशङ्कापक्षिकता परिश्रुतं व्याप्तिशरीरमपीदमेवैवत्येव दर्शनमात्रेणैव स्फुरो भवति इति । ६ अथमेव दोषस्तृतीयनचशङ्कासमाधानपरतया वर्णितः, सच न संगत इति प्रमाणपदं व्यावहारिकप्रमाणपरमिति ग्रन्थेनैव वर्णितप्रत्ययं श्लुक्तव्याप्तिशरीराङ्गीकारे बाधकाभावः । रजतेनेद रजतमिति अगोचरं इदं नारजतमिति प्रमितिसत्त्वे रजतत्वाभावबोधकप्रमाण कत्वस्यावस्यैव सत्तासम्बन्धः । यत्तु न्यायभास्करे तत्र संख्या-तररूपातरवच्छिन्नरजतत्वाभावप्रमितिकत्वस्यैव नियमान्त्योर्वदं व्याप्तिशरीरमित्युक्तं, तत्र संगतः स्वाभावबोधकप्रमाणपदेन हि स्वबाधप्रमाणस्यैव निवृत्त्येनोक्तोत्तरादीनामप्रसक्त-रक्षर चेतदिदुलेशीय एव भवतीतिविध्यति इति ॥

गोडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वाच्यत्वे निषेधे । वाच्यतावच्छेदकस्य उक्तमिध्यात्वानुमानपक्षतावच्छेदकघटकस्य । इदृश्यत्वादेः चिद्विज्ञत्वे सति सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वरूपं यदृश्यत्व तदादे । आदिपदेन विशेषानुमानीयपक्षतावच्छेदकस्याकाशत्वाकाशाभावत्वादे

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

प्रपञ्चरूपे उक्तापत्तिपक्षे आपाद्याव्यभिचारिणो मानार्थघटितापादकस्याभाव इति भावः । मानार्थघटितापादकतु पक्षे सदप्युक्तीत्याऽऽपाद्यव्यभिचारित्वादकिञ्चित्करम्, इत्याह मूले—निषेधस्येति—प्रपञ्चाभावस्येत्यर्थः । वाच्यत्वेऽपीत्यत्र वाच्यस्य व्याचष्टे—वाच्यत्वे इति—निषेधे । अभावप्राप्त्येकोकमिध्यात्वानुमानरूपप्रमाणवसरे इत्यर्थः । मूले—तात्त्विकत्वमेत्यव्ययः । आपादयितुं दाक्यमिति शेषः । तत्प्रयोजिकाया स्वाभावसत्ताधिकसत्ताकत्वापत्तेरेवोक्तीत्याऽऽपादकभावे नासत्तादिति भावः । ननु प्रपञ्चाभावनियेधकस्य तत्पक्षकमिध्यात्वानुमानस्य कथं प्रपञ्चनियेधकत्वम्, तत्राह—उभयो-रपीति । प्रपञ्चतदभावयोरित्यर्थः । निषेध्यतावच्छेदकत्वं इत्यत्र नास्तीति प्रत्ययीयप्रतियोगितासंगर्वाविच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वम् । तादृशप्रत्यये प्रतियोगितावच्छेदकतया भासमानत्वं वा तदाश्रयस्य इत्यत्वादे । उभयसाधारणरूपोभयतु-इत्यत्रां न प्रपञ्चाभावपक्षकमिध्यात्वानुमानस्य प्रपञ्चनियेधकत्वे प्रयोजिका । तदनुमानपक्षतावच्छेदकतुभयसाधारण्य-स्यैवं तत् प्रयोजनफलादित्यत्र व्याचष्टे—निषेध्यतावच्छेदकस्येति । पक्षतावच्छेदकस्येति । पक्षतावच्छेदकी-भूतइदमन्वाधच्छेदेन निरुक्ताभावप्रतियोगितारूपमिध्यात्वावगाहानुमितां पक्षतावच्छेदकस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया भासमानत्वेन निषेध्यतावच्छेदकपदाधत्तेति भावः । उक्तानुमानपक्षतावच्छेदक सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वे सति चिद्विज्ञत्व मूले पूर्वमुक्तं न तु इदमत्यन्त उक्त—घटकस्येति । उक्तं यन्मिध्यात्वानुमानपक्षतावच्छेदक तद्वद्वक्तव्येत्यर्थः । ननु तद्व-द्वक्ततापि न इदमत्यन्तस्याशङ्क्यं तद्वद्वक्त यत् सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वं तदेवान् इदमत्यन्तदोष्यते । न च—तत्पक्षतावच्छेदकताव-च्छेदकमेव न पक्षतावच्छेदकमिति तदवच्छेदेन प्रतियोगितारूपमिध्यात्वाभावेन तस्य निषेध्यतावच्छेदकपदार्थानुपपत्ति-रिति—शङ्क्यम्, विनिगमनाविरहेण चिद्विज्ञत्वविशेषितस्य तस्यापि पक्षतावच्छेदकत्वसम्भावत्वमिदमिदं व्याचष्टे—इदं त्वादेरिति—चिद्विज्ञत्वमेवतीति । यद्यपि चिद्विज्ञत्वविशिष्टं सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वं न तद्विशिष्टचिद्विज्ञत्वस्यैव उक्तपक्षता वच्छेदके घटकम्, तथापि विशिष्टावस्था तत्वात्वे विशिष्टस्यापि तद्वन्नतिरेकात् तथालम्बनस्येति हृदयम् । एतेन—उक्तं यन्मिध्यात्वं तदनुमानं वा तत् पक्षतावच्छेदकघटकस्येत्यन्वाधार्त्तं चिद्विज्ञत्वविशिष्टसत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वात्प्रत्यक्षं पक्षतावच्छे-दकत्वेन घटकपदासङ्गतिः । सामानाधिकरन्ध्याननुमानपक्षतावच्छेदकस्य ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाच्यत्वावच्छेदकावच्छेदेनानु-मानपक्षतावच्छेदके प्रवेशाभावस्य पूर्वमुक्तत्वादिति—अपास्तम्, सम्बन्धपक्षतावच्छेदकस्याप्युक्तविशिष्टस्य पूर्वोक्तेऽनुमा-नपक्षतावच्छेदके विशेष्यादाद्वारा घटकस्य तादृशपक्षतावच्छेदकस्यैव घटकपदसङ्गते । यदृश्यत्वमिति । यद्यपि इदमप्युक्तमानं इदमत्यन्तपक्षार्थं, तथापि तुच्छे “यत्तद्वेदय”मिति श्रुतिप्रतिपाद्यब्रह्मणि च इदमत्यन्तव्यवहारव्यवहार्यं सत्त्व-प्रकारकस्य चिद्विज्ञत्वसामानाधिकरण्यं च विपश्यत्वे विवेदय विशिष्टे तत्पदस्य निरुद्धलक्षणा परिभाषा वा रक्षीकार्यः । सत्त्वेन प्रत्ययार्हत्विशेषितचिद्विज्ञत्वमेव न सा रक्षीकर्तुं युक्ता । स्वार्थोल्यागेन लक्षणादिस्मर्ये सर्वथा तत्प्रागपस्यान्याव्यवसादिति भावः । नच—अत्र मूले निषेध्यतावच्छेदकतयोक्तइदमत्यन्तमेवोपास्तम्, न तु सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्विशेषितचिद्विज्ञत्वमेव केन विशेषेणेति—वाच्यम्, आदिपदेन तस्याप्युपादानात् । न च तत्र घटकपदार्थोन्मथं, स्वघटकताया स्वासाधारण्या अपि निबन्धनसम्भवात् । अस्तुतस्तु नेहानेति श्रुती किञ्चनपदस्य इदमत्यन्ततथा तस्यैवपदार्थप्रपञ्चवत् ब्रह्मणि इदमसामान्याभा-वनोपपत्तया वक्ष्यमाणत्वेन प्रकृतमिध्यात्वानुमानस्य तादृशश्रुत्यनुपपत्त्या इदमत्यन्तविच्छिन्नपक्षकत्वं युक्तमेवधेयम् । अत्र इदमत्यन्तपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन निरुक्तप्रतियोगितारूपमिध्यात्वावगाहिन्यामनुमितां साध्यासे भासमानं इदमत्यन्तविच्छि-न्नं न व्यापकत्वरूपं, तथासति इदमवृत्तिव्यवस्थावच्छिन्नप्रतियोगितामादाय सिद्धसाधनात्, किन्तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः । न हि देहाकालादिरूपपक्षतावच्छेदकस्यैव स्वरूपसम्बन्धरूपसम्बन्धेदकत्वं भासते इति नियमे मानमस्ति । अत एव विशिष्ट-प्रागपत्यत्वावच्छेदेन स्वाश्रयप्राहकयावत्सामग्रीप्राहकत्वासाधनमुक्तप्रामाण्यवादे तथाच इदमत्यन्तविच्छिन्नतादात्म्यापत्ते ब्रह्मणि इदमत्यन्तविच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावतात्पर्यपर्यवसानात् इदमत्यन्तविच्छिन्नस्य सत्यतामत्र न चैवमाकाशत्वत्वादिरूपेणाकाशादी-ना सत्यत्वापत्तिः, इदमत्यन्तस्याकाशत्वादिन्यापकतया व्यापकधर्माविच्छिन्नप्राभावस्य व्याप्यधर्मोपविच्छिन्नप्राभावस्याप्यतया इदम-त्यन्तविच्छिन्नप्राकाशाधर्मावयवति आकाशत्वाविच्छिन्नपक्षभावस्याप्यवयवतया तेनापि रूपेण तेषां सत्यतामत्रस्य निष्प्रत्ययत्वात् । अप्राहार्थत्वपरिहारस्तु वक्ष्यत इति विभावनीयम् । ननु मिध्यात्वानुमानेन साक्षादेवमाकाशत्वावच्छिन्नाकाशादीना मिध्यात्व-सिद्धत्वाकाशत्वादिविशेषरूपेणैव तेषां पक्षता युक्ता । उक्ता च पूर्व प्रत्यङ्गता । तथाच तत्तदभाविच्छिन्नपक्षकानुमानसमूहैव

वाधानान्ननिषेधस्य चाध्यत्वेऽपि प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वम् ; उभयोरपि निषेध्यतावच्छेदकस्य दृश्यत्वा-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

संग्रहः । उभयोस्तुल्यत्वात् मिथ्यात्वानुमितिर्विशेष्यतावच्छेदकत्वेनोभयत्र प्रतीयमानत्वात् । तथाच निषेधस्य लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

क्रमेण जगतो मिथ्यात्वसिद्ध्युपगमादाकाशाभावत्वावच्छिन्नपक्षकमिथ्यात्वानुमानस्याकाशत्वावच्छिन्नमिथ्यात्वानुमापक-
तया मात्रार्थघटितोक्तापादकवृत्त्याया आकाशत्वावच्छिन्ने पक्षेऽक्षततया स्वाभावसत्ताधिकसंज्ञाकत्वापत्त्या तस्य तात्त्विक-
त्वापत्तिर्दुर्वारित्याद्यां परितर्हन् मूलकृतोक्तमादिपदं विष्णोति—आदिपदेनेति । नन्याकाशत्वतदवच्छिन्नमावत्वयोः
प्रत्येकमाकाशतदभावरूपोभयसाधारण्यरूपोभयतुल्यत्वं न संभवतीत्यतो व्याचष्टे—उभयोस्तुल्यत्वादिति—उभयोः
आकाशत्वतदवच्छिन्नमावत्वयोः । तुल्यत्वात् । परस्परं सदृशत्वादित्यक्षरार्थः । तत्र सादृश्यघटकधर्मं निषेध्यताव-
च्छेदकपदलभ्यं दर्शयन् पर्यवसितायैमाह—मिथ्यात्वानुमितिर्ति—उभयत्र आकाशतदभावयोः । यथायोरयम् ।
अयंभावः—आकाशादीनां विशेषरूपेण पक्षतापक्षे जगत्पक्षकसमूहालम्बनस्यासंभवेऽपि संभवत्कतिपयपदार्थपक्षक-
समूहालम्बनपरामर्शोभ्यः समूहालम्बनानुमितिभिरेव जगन्मिथ्यात्वसिद्धिर्वाच्या । प्रत्येकं जगत्त्वव्याप्ययावद्रूपावच्छिन्नपक्ष-
कतावदनुमितिर्ना दुर्घटत्वात् । तथाचाकाशाभावे मिथ्यात्वप्राहकप्रमाणस्य परामर्शरूपस्याकाशेऽपि मिथ्यात्वानुमापक-
परामर्शरूपतानियमेन आकाशे पक्षे मात्रार्थघटितनिरुक्तापादकस्य दुर्लभत्वाच्चोक्तीत्या तात्त्विकत्वापत्तिः संभवति । न च-
सादृशनियमे मानाभाव इति—वाच्यम् ; आकाशाभावे मिथ्यात्वव्याप्यदृश्यत्वादिहेतुमत्तापरामर्शपूर्वं आकाशाभावोपस्थितेरा-
वदयकतया तस्याथ नियमेनाकाशोपस्थितिरूपतयाऽऽकाशतदभावोभयपक्षकसमूहालम्बनपरामर्शोभ्यः नियमसंभवात्, प्रतियो-
गितासंबन्धेनाकाशविशिष्टाभावे मिथ्यात्वानुमितितत्त्वाप्यवत्तापरामर्शोर्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादायाऽऽकाशेऽपि मिथ्यात्व-
तत्त्वाप्यवत्तावगाहननियमेनाकाशमिथ्यात्वप्राहकतदभावमिथ्यात्वप्राहकप्रमाणसंभवाच्च । व्यासिज्ञानस्य तद्विषयलिङ्गस्य
वाऽनुमानप्रमाणतापक्षे त्वाकाशतदभावपक्षकानुमितिपरामर्शयोः पार्थक्येऽप्यसमनियतकालस्थेऽपि च मिथ्यात्वघटकत्वस्य
दृष्टान्तसिद्ध्युरोधेनानुगतस्यैव वाच्यतया साध्यहेत्वोरिक्येन व्यासिज्ञानस्यैकजातीयतयैकरूपेण हस्तकरणत्वादिकतया
दुर्तरा तादृशप्रमाणसंभवः । अथवा भवतु लिङ्गपरामर्श एवानुमानम्, मा भूशोक्तसमूहालम्बननियमः, विशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधमर्यादा नियमो वा, तथाप्याकाशतदभावपक्षकमिथ्यात्वानुमानद्वयं तु निर्विवादम् । तथाचावृहीताप्रामाण्यप्रतियोगि-
तदभावोभयविधिमिथ्यात्वप्राहकप्रमाणद्वयस्य तादृशकप्रमाणसमशीलतया, ध्वंसावच्छिन्नपक्षकालादौ क्रमेण घटादितदभाव-
योरभावप्रत्ययद्वयस्थलेऽपि प्रतियोगिनो घटादेस्तालिकलाभावेन तत्रोक्तव्यभिचारवारणयोक्तापादककोटी स्वाभावबोध-
कत्वं स्वाभावभावबोधकप्रमाणविशेषणं परिलज्य स्वाभावबोधकप्रमाणकलशून्यत्वे सतीति स्वाभावभावबोधकप्रमाणक-
त्वे, विशेषणं मात्रार्थतया निवेदयमित्याकाशादिपक्षे निरुक्तमात्रार्थघटितापादकाभावाच्च तात्त्विकत्वापत्तिरिति । यत्तु—
आकाशाभावपक्षकमिथ्यात्वानुमानस्याकाशमिथ्यात्वप्राहकत्वेऽपि “नेह नाना” इति श्रुतिरूपप्रमाणस्य ब्रह्मण्याकाशत्वतद-
भावत्वादिसकलविशेषमर्यादविच्छिन्नमावबोधकत्वात् न यथाश्रुतमात्रार्थघटितापादकस्यापि पक्षे निर्वाह इति भावः—इति ।
तत्तुच्छम्, स्वाभावभावप्राहकप्रमाणत्वावच्छेदेन मात्रार्थनिवेशे प्रयोजनाभावेन तादृशप्रमाणत्वसामानाधिकरण्येनैव
स्वाभावप्राहकलरूपमात्रार्थनिवेशेन तादृशश्रुतिरूपप्रमाणस्य प्रतियोग्यभावोभयभावप्राहकत्वेऽप्यभावपक्षकमिथ्यात्वानुमा-
नघटितापादकस्य प्रतियोगिनि पक्षेऽक्षतत्वात् । केचित्तु—आकाशाभावपक्षकमिथ्यात्वानुमितिराकाशाभावत्वावच्छिन्ने
स्वसमानाधिकरणत्वानुसृताकाशान्ताभावप्रतियोगिलरूपमिथ्यात्वमवगाहते । तत्र सामानाधिकरण्यघटकं चाधिकरणं
प्रज्ञैव ; तस्यैव कृत्तृजगदुपादानत्वात्, उपादानादन्यत्र च वस्तुनोऽसत्त्वात्, तथाचोक्तमिथ्यात्वानुमितेः सामानाधिकरण्यघट-
कतयाऽऽकाशाभावभावप्रत्ययं ब्रह्मण्यवाहितत्वात् तादृशब्रह्मश्रुतितया चाकाशाभावालम्बनताभाववगाहितत्वात् ब्रह्मरूपधर्माभ्या-
काशाभावावतदभावोभयवगाहितयाऽऽकाशाभावपक्षकमिथ्यात्वानुमानस्यैकधर्माभ्याकाशाभावाभावप्राहकत्ववदाकाशाभाव-
प्राहकत्वस्यापि सत्ताम तदभावरूपमात्रार्थघटितापादकस्याकाशरूपपक्षे निर्वाह इति न तस्य तात्त्विकत्वापत्तिरित्यभिप्रायं—
घर्णयन्ति । तदसत् ; तथासतिआकाशत्वआकाशाभावत्वयोरुभयोः मिथ्यात्वानुमितिर्विशेष्यतावच्छेदकत्वेन तुल्यत्वाभि-
धानस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तेः । प्रपञ्चतात्त्विकत्वापत्तिश्चास्माधानग्रन्थनिर्गमितभावायैमाह—तथाचेति—निषेध्यताव-

१ अयं भाव इत्यादिना ब्रह्मपरमिकाकाशाभावभावबोधकप्रमाणकाकाशाभावविकृतघटकत्वस्याकाशे प्रसक्तस्य समाधानं
मार्गितमिति न्यायभारतक्रियोक्तापदानमपि परादत्तमेव ॥

देस्तुल्यत्वात् । नचातात्विकनिषेधबोधकत्वे श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिः; ब्रह्मभिन्नं प्रपञ्चनिषेधादिकं अता-

सिद्धिव्याख्या ।

स्याधिष्ठानमात्रत्वात्, तत्संभवे न प्रतियोगिनः पारमार्थिकसत्त्वमिति ममापि तुल्यम् । उक्तं च—
‘अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः’ इति ॥ नचातात्विकेति । यद्यप्यद्वैतश्रुतेरद्वैतमतेऽखण्ड-
चिन्मात्रपरत्वे उच्यमानेऽतात्विकनिषेधबाधकत्वाभावेनाप्रामाण्ययोगाच्छङ्काग्रन्थ एवानुपपन्नः; तथापि
तच्छ्रुतित एव प्रपञ्चमिध्यात्वसिद्धिं प्रार्थयताऽद्वैतिना तच्छ्रुतेरखण्डचिन्मात्रपरत्वं नाङ्गीकरणीयम् ।
अन्यथा मिध्यात्वशरीरप्रविष्टत्रैकालिकनिषेधासिद्ध्या तद्वद्विगतमूर्तिमिध्यात्वासिद्धिप्रसङ्गात् । अतस्तन्नि-
षेधेऽपि तात्पर्यावश्यकत्वे सत्यतात्विकत्वेनाप्रामाण्यं स्यादेवेति तद्वन्धः सूपपन्न एव । नच—तात्पर्या-
विषयस्यापि त्रैकालिकनिषेधस्य श्रुतितः प्रतीतत्वमात्रेण श्रुत्यर्थतया सिद्धिर्भविष्यतीति—वाच्यम्; तर्हि
‘जर्तिलयबाग्वा जुहुयात्, गवीधुकयबाग्वा वा जुहुयात्’ इत्यादिश्रुतिप्रतिपन्नजर्तिलयबाग्वागवीधुकयबाग्वा-
द्रव्यकहोमविध्योरपि स्वीकारापत्तेः । नच—श्रुतेरखण्डचिन्मात्रपरत्वेन तत्त्वावेदकत्वेऽपि केवलानुमा-
नात् प्रपञ्चमिध्यात्वसिद्धिरभ्युपगमाहंति—वाच्यम्; प्रयत्नप्रमाणावष्टम्भं विना केवलानुमानस्यासां
प्रदायिकत्वेन विवक्षितार्थासाधकत्वात्, अद्वैतिनापि तथाऽभ्युपगमाच्च । न च—अद्वैतश्रुतेरखण्ड-
चिन्मात्रपरत्वेऽपि तत्र पूर्वं विनापि तात्पर्यं मानान्तराविरोधे द्वितीयाभावः सेत्स्यति, तत्र तात्पर्या-
भावाच्च तच्छ्रुतेर्नातत्त्वावेदकत्वमिति—वाच्यम्; तर्हि मानान्तराविरोधेनैव श्रुतितोऽखण्डचिन्मात्रसिद्ध्यु-
पपत्तौ द्वितीयाभाव इव चिन्मात्रेऽपि श्रुतेस्तात्पर्यान्भ्युपगमप्रसङ्गात् । उपक्रमादिलिङ्गवत्त्वेन तत्र श्रुति-
तात्पर्याभ्युपगमे च द्वितीयाभावेऽपि लिङ्गसत्त्वेन तात्पर्याङ्गीकारस्य दुष्परिहरत्वात्, प्रत्युत अहमस्मीति
वा, अहं सुख्यस्मीति वाऽनुस्यूताखण्डचैतन्यस्य जीवचैतन्यस्य सद्रूपब्रह्माभेदस्य च भाततयाऽपूर्वत्वा-
भावेनाखण्डचैतन्ये जीवब्रह्माभेदे वा, तात्पर्यान्भ्युपगम एव न्याय्यः । न चाहमित्यादिप्रत्यये चैतन्या-
तिरिक्तांशस्य भानमस्तीत्येतावताऽनुस्यूतचैतन्यं तदभेदेवाऽहमर्थभूतचैतन्ये न भातीत्यसि । नन्वेवं—

• गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

निषेधमात्रं न प्रतियोगिनोऽधिकसत्तासाधकम्, किंतु निषेधस्य न्यूनसत्ताग्राहकं प्रमाणम्; प्रकृते च तदभावाच्च

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

च्छेदकतुल्यत्वे चेत्सार्थः । प्रकृते तदभावादित्यत्र हेतुतया अन्वेति । निषेधस्य निषेधमात्रं स्वाभावाभावग्राहकप्रमाणक-
त्वमात्रम् । मात्रपदेन स्वाभावग्राहकप्रमाणकत्वाभावविशिष्टलक्ष्मणमात्रार्थभूतविशेषणव्यवच्छेदः । न प्रतियोगिनोऽधि-
कसत्तासाधकम् न स्वाभावसत्ताधिकसत्ताकत्वव्याप्यम् । प्रतियोग्यभावोभयनिषेधस्थले व्यभिचरोक्तैरिति भावः ।
निषेधस्य न्यूनसत्ताग्राहकं प्रमाणं तत्र स्वाभावग्राहकप्रमाणाभावविशिष्टं स्वाभावाभावग्राहकं प्रमाणमेव । तादृश-
प्रमाणस्थले एव हि स्वाभावस्य न्यूनसत्ताकत्वग्रहो जायते । यथा रजते नेदं रजतमिति अमोत्तरं नारजतमिति बाधकप्र-
माणापतारे सति रजतभेदरूपो रजतत्वाभावः, सप्रतियोगिरजतत्वापेक्षया न्यूनसत्ताकः, तादृशरजतत्वाधकप्रमाणकत्वा-
भावविशिष्टस्वाधकप्रमाणकत्वात्, इत्यनुमानेन रजतत्वाभावस्य प्रतियोगिन्यूनसत्ताकत्वसिद्धिः । तस्यां च सत्यां अर्थत
एव तादृशभावप्रतियोगिनोऽधिकसत्ताकत्वं सिध्यति । एवं च तादृशप्रमाणकत्वाभावविशिष्टतादृशप्रमाणकत्वमेव स्वाभावस-
त्ताधिकसत्ताकत्वव्याप्यमिति पर्यवसितोऽर्थः । प्रकृते विषयदादिप्रपञ्चरूपेक्षे । तदभावात् निरुक्तविशिष्टतादृशप्रमाण-

१ एतेन ध्वंसरूपेऽद्वैतहमिति तृतीयप्रकारार्थबन्धाच्छङ्काऽपि पराहता । २ पयसादिहोत्र जुहोतीति निषिद्धेपत्वेन जर्तिलय-
व्यस्यार्थवादत्वमेवेति सिद्धान्तगङ्गापत्तिरिति भावः इति ॥

सिद्धिद्वयाख्या ।

प्राशस्त्यादिमात्रपरार्थवादादितो देवताविग्रहाद्यसिद्धिप्रसङ्गः, मानान्तराविरोधसहकृतार्थवादत एव तत्सिद्धयभ्युपगमे तद्व्यायेनैवाखण्डचिन्मात्रपराद्वैतश्रुतित एव मानान्तराविरोधसहकारेण द्वितीयाभाव-
सिद्धिरविकला । न च प्राशस्त्यद्वारतयाऽऽयते विग्रहादिविशिष्टदेवतादावपि तात्पर्य स्वीकार्यम् ; तथासति गौरवप्रसङ्गात् । यद्यप्यर्थवादादेः पृथक्त्वेन चानेकार्थत्वाद्वाक्यभेदोऽवशिष्टः ; तथापि तादृशदेवतादेस्ता-
त्पर्यं विनाऽर्थवादतः सिद्धौ तत्र तत्स्वीकारो युक्त—इति चेन्न ; दत्तोत्तरत्वात् । मानान्तराविरोध-
सहकृतादेव सर्वश्रुतिवाक्यात् तदर्थसिद्ध्युपपत्तौ कस्मिन्नप्यर्थे तात्पर्यस्यानभ्युपेयत्वात् । वाक्यार्थतात्पर्या-
नभ्युपगमेऽतीव लाघवात् । अन्यथा 'अर्धजरी'न्यायापत्तेः । लघुत्वेन तत्तात्पर्यस्य दुर्वारत्वाच्च । गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् । अवान्तरवाक्यार्थभेदेऽस्यैवावान्तरवाक्यार्थतात्पर्यस्यापि अवाक्यभेदकत्वात् ।
महावाक्यार्थभेदवत्तात्पर्यस्यैव वाक्यभेदापादकत्वाच्च । प्रयाजादिवाक्यानां दर्शपूर्णमासादिवाक्येनैकवा-
क्यतावदर्थवादवाक्यानामपि विधिवाक्येनैकवाक्यतास्वीकारेण वाक्यभेदशङ्काया एवानुदयाच्च । नह्यस्माकं
भवतामिव पदैकवाक्यता, तथा चैवंविधदेवताकं कर्म प्रशस्तमिति, विशिष्टवाक्यार्थतात्पर्याभ्युपगमे
वाक्यभेदलक्षणदोषाद्यनवकाश इति दिक् । एवमेव द्वितीयाभावादिविशिष्टचैतन्ये तात्पर्यं दुर्वारे तत्प्रयु-
क्तमतत्वावेदकत्वं दुर्वारमिति । एतेन—द्वितीयाभावविशिष्टचैतन्येऽद्वैतश्रुतेस्तात्पर्याङ्गीकारे विशेषणी-
भूतद्वितीयाभावस्य सिध्दिविशेषात्मकव्यावहारिकत्वेन धायेऽपि, तात्पर्यमावश्यकमिति तत्परत्वेन श्रुते-
रतत्त्वावेदकत्वदोषापातेऽपि, द्वितीयाभावोपहितचैतन्ये तात्पर्यमित्यङ्गीकारे तदोषापत्तिर्नास्त्येव ; विशेष-
णोपाध्योः सत्त्वेन व्यावर्तकत्वाविशेषेऽपि क्रियान्वयित्वाभावादुपाधेः, नचैवमुपाधेरुपलक्षणाविशेषः ;
विद्यमानत्वेनैव ततो विशेषसत्त्वादिति—निरस्तम् ; तथासति द्वितीयाभावासिद्धिप्रसङ्गेन तदुपाधि-
त्वस्य सुतरामयोगात्, श्रुतितात्पर्याविषयस्य श्रुत्यर्थत्वप्रसङ्गात्, 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः'
इति घण्टाघोषेण प्रमाणान्तरायोग्ये तात्पर्यं विना शब्दप्रमाणस्याप्रवृत्तेः, शब्दस्य स्वतात्पर्यगोचरार्थ-
प्रमाणत्वमिति नियमात् । अन्यथा जर्तिलादिवाक्यादेरपि प्रतीयमानार्थं प्रमाणत्वप्रसङ्ग इत्युक्तम् ।
न च तत्र मानान्तराविरोधोऽस्ति ; येन तत एव तत्र प्रमाणं नेत्युच्यते । किंच श्रुतेर्द्वितीयाभा-
वोपहितचैतन्ये तात्पर्याङ्गीकारे भवदभिमतानुपहिताखण्डचिन्मात्रासिद्धिप्रसङ्गः ; उपहितस्यानुपहिता-
दन्यत्वेन तत्प्रमाणस्य तन्मात्रसाधकत्वात् । अतः स्वस्मिन् प्रमाणस्य तत्प्रमाणत्वेऽतिप्रसङ्गात् । उपहित-
स्यानुपहितादन्यत्वेन, अनुपहितस्योपहितादन्यत्वेऽपि तत्प्रमाणमेव तत्प्रमाणमिति चेन्न ; अनुपहित-
स्योपहिताद्भेदे उपहितस्यानुपहिताद्भेदावश्यंभावात् । यतो यद्विद्यते, ततस्तस्य भिन्नत्वनियमात् । अपि-
चाद्वैतश्रुतेर्द्वितीयाभावोपहिते तात्पर्याङ्गीकारे उपहितस्य कल्पितत्वेन वाध्यतयाऽतत्त्वावेदकत्वतादवस्थेः,
तस्माद्वितीयाभावसिद्धिर्न तस्य श्रुतेस्तात्पर्यविययत्वमफामेनापि स्वीकार्यम् । एवंच व्यावहारिकधाध्यद्वि-

१ तथाच देवताधिकरणविरोध इति भावः । २ नहि कुकुट्या अर्धांशमक्षणं अर्धांशपरित्याग इति युक्तमिति वाचस्पतिमिश्राः ।
अन्ये तु वृद्ध्या अर्धांशः उपभोगाय अर्धांशः परित्यागायेति न युक्तं इति । अपरे तु जरणी अल्पादुः तस्याः अर्धांशमक्षणं अर्धा-
ंशपरित्याग इति न युक्तं ; तावताऽपि निषेधशालोहज्वलस्य जातत्वादिति वर्णयन्ति ॥ ३ भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुखविशेषसादि-
त्वस्यैकवाक्यत्वेन तस्यावान्तरवाक्यार्थभेदेऽप्यनपपादिमिति भावः । ४ ननु विध्यर्थवादयोः पदैकवाक्यताया एव मिमांसकसं-
मतत्वात्प्रागदर्शपूर्णमासावाक्ययोश्च वाक्यैकवाक्यताया एव तत्प्रमाणत्वाच्च कर्म तदुद्घाततेलत आरेलवतरणिकात मोध्या ।

त्विकमित्यतात्विकत्वेन योधयन्त्याः श्रुतेरप्रामाण्यासंभवात् । ननु—स्तित्तिनियेधप्रतियोगित्वं किं स्वरू-

सिद्धिव्याख्या ।

तीयाभावपरतायां श्रुतेरतत्त्वावेदकत्वं सर्वथा दुर्वारम् । अत एव—अद्वैतश्रुतेर्विचाररूपश्रवणादिविरहदृश्या-
यामतत्त्वावेदकत्वापादनमिष्टमेव; नह्यविचारदशोत्पन्नत्वेनापातप्रतीतिरूपे श्रुतिजन्यज्ञानमात्रेऽपि यथार्थत्वं
केनापि शक्यमवगन्तुम्, विचाररूपश्रवणादिसंपत्तिदृश्यां त्वाधातित्तिन्मात्रबोधकत्वेनातत्त्वावेदकत्वा-
पादनमयुक्तम्, आपादकाभावादिति—निरस्तम्; तथासति द्वितीयाभावाभावेन तद्वद्विस्तृप्तिप्रपञ्च-
मिध्यात्वस्य दत्तजलाजलित्वप्रसङ्गात् । तथाच विचारश्रुत्यैव द्वितीयाभावोऽपि ब्रह्मचैतन्यबद्धोच्यत इति
प्रपञ्चमिध्यात्वमिच्छताऽवश्यं स्वीकार्यम् । एवंच सति तस्य द्वितीयाभावस्य व्यावहारिकत्वं दुर्वारम् ।
एवमद्वैतश्रुतेरतत्त्वावेदकत्वमिति भावः । उक्तातात्विकत्वमेवाङ्गीकृत्योक्ताप्रामाण्यं परिहरति—ब्रह्मभिन्न-
मिति । ब्रह्मभिन्ननिषेधातात्विकत्वस्य वास्तवत्वेन तद्वोचरप्रतीतिजनकश्रुतेरप्रामाण्यायोगादित्यर्थः । यद्यपि
प्रतियोगितदभावयोरतात्विकत्वबोधनस्य विरुद्धत्वाद्वस्तुतो मानस्य स्वार्थसत्तानिर्णायकत्वेन जगदभाव-

गौडब्रह्मानन्दी. (उद्युचन्द्रिका) ।

तत्सिद्धिरिति भावः । श्रुतेः ‘नेह नाने’त्यादिश्रुतेः । अतात्विकं मिथ्या । अतात्विकत्वेन मिथ्यात्वेन ।
असंभवादिति । तथाच ‘यजेते’त्यादिश्रुतेरिव व्यावहारिकप्रामाण्यमुक्तश्रुतेरक्षतम्, तात्विकप्रामाण्यं तु ‘तत्त्वमसी’
त्यादिश्रुतेरैवेति भावः । ननु—कथमुक्तश्रुत्या मिथ्यात्वेन प्रपञ्चतदभावबोधोऽर्थः । प्रह्मणि प्रपञ्चस्याभावबोधनेऽप्य-
भावे प्रपञ्चसामानाधिकरण्यस्य प्रपञ्चान्यूनसत्ताकत्वस्य बाधोचनात्—इति चेन्न; इहेत्यस्य प्रपञ्चविशिष्टब्रह्मणीत्यर्थ-
त्वात्, किञ्चनेत्यस्य च ‘अतोऽन्यदाते’मित्यादिश्रुत्यादिमानेन विनाशितया प्रमितं दृश्यमात्रमिष्यार्थकत्वात्, ‘विनाशि-
दृश्यविशिष्टे ब्रह्मणि विनाशितदृश्यं नास्ती’ति बोधस्य उक्तश्रुत्या संभवात्; विनाशितदृश्यवति विनाशितदृश्याभावस्य चो-
क्तश्रुतिप्रमितत्वेनैवाप्राप्ति-भासिकत्वावुमितिसंभवाद्दिनाशितदृश्यत्वावच्छेदेनाप्राप्तिभासिकत्वसमनाधिकरणास्तन्ताभा-

उद्युचन्द्रिकाया चिद्विशेषोपाध्यायी ।

त्वाभावात् । तत्सिद्धिः न स्वाभावसत्ताधिकसत्त्वापत्तिः । एवं च क तात्विकत्वापत्तिरिति भावः । “सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”
इत्यादिश्रुतीनामप्रामाण्यप्रसङ्गेन श्रुतिपदस्य तत्त्वामान्यपरत्वासंभवात् तद्विशेषपरतामाह—श्रुतेरिति—आदिपदेन-
“सदेव सोम्येदमप्र आसीत्” “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतयोः प्राज्ञाः । प्रथमस्यातात्विकपदस्य तात्विकभित्तिर्भाष्ये
द्वितीयस्य मिथ्यात्वपरत्वेन सारिषकभित्ति मिथ्यात्वेन बोधयन्त्या इत्यर्थपर्यवसानेऽपि मिथ्यात्ववति मिथ्यात्वबोधकत्वस्य
प्रामाण्यं स्फुटं नेत्यतो व्याचष्टे—अतात्विकमिति—द्वितीयस्य यथाश्रुतत्वे नेहेत्यादिश्रुतीनां तात्विकभित्तेन प्रपञ्चनिये-
धाबोधकतया मूलासङ्गतिः, अतो व्याचष्टे—अतात्विकत्वेनेति—तद्वति तद्वोधकत्वं न प्रामाण्यं; किंतु तत्त्वावेदक-
त्वम् । तत्त्वं च पारमार्थिकं कालत्रयावाप्यं वस्तु, तन्मात्रावेदकत्वमर्थः । तच्च न नेहानेत्यादिश्रुतेरपारमार्थिकप्रपञ्चनिषेध
बोधकत्वादिति शङ्कितुं कालमिष्यमनुपेक्षेव समाधातुं भावमाह—तथाचेति—व्यावहारिकप्रामाण्यं व्यवहारका-
लाभाध्यावेदकत्वम् । उक्तश्रुतेः नेहेत्यादिश्रुतेः । कस्यास्तर्हि तत्त्वावेदकत्वलक्षणं प्रामाण्यमत्र आह—तात्विकप्रामाण्यं
त्विति । आदिना ‘सर्वं ज्ञानमित्यादयोऽप्यण्डार्याः । अवोधनादिति । तदर्थकपदाभावादिति भावः । इति चेन्न ।
अत्र चरमपञ्चमन्तं हेतुः । तत्र संभवादित्यन्तं द्वयं, तत्र नेत्यर्थकत्वादित्यन्तं द्वयम् । विनाशितया प्रमितमिति । इदं
च प्रातिभासिकनिष्ठं सत्—स्वसमगनाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं यच्च विनाशिनिष्ठमप्राप्तिभासिकत्वसमनाधिकरणाभावप्रति-
योगित्वं तदन्यतरत्वेन मिथ्यात्वमिति पूर्वनिष्कर्षपट्टकद्वितीयदलघटकस्य विनाशिनियुक्तस्य व्याप्यम् । श्रुत्या संभवादिति ।
एवं च प्रपञ्चाभावे प्रपञ्चसामानाधिकरण्यस्य शब्दादेव लाभ इति भावः । तदन्यूनसत्ताकत्वलाभस्त्वनुमानादित्याह—
विनाशिदृश्यवतीति । दृश्यवति दृश्याभावोऽप्राप्तिभासिकः, श्रुतिप्रमितत्वात्, यागादिधर्मेव ब्रह्मवैश्वानुरानं बोध्यम् ।
न च—स्वाग्रिकपदार्थानामप्यर्थस्यानित्यादिश्रुतिप्रमितत्वात् व्यभिचार इति—वाच्यम्; “न तत्र रथा न रथयोगा-
न पन्थानो भवन्ति” इति सन्निहितवाक्येन तेषां व्यवहारकालावधिलक्षणोचनात्, श्रुतिजन्यव्यवहारकालावधिविषयकज्ञा-

पेण, उतासद्विलक्षणस्वरूपानुपमर्देन पारमार्थिकत्वाकारेण वा । नाद्यः, श्रुत्यादिसिद्धोत्पत्तिकस्या-

सिद्धिव्याख्या ।

तत्त्वप्राहकमानस्यापि तथात्वान्, जगदभावे तदभावस्यापि बाध्यत्वाङ्गीकारे श्रुतेरतत्त्वावेदकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम्; तथापि भिन्नसत्ताकयोस्तयोरतात्त्विकबोधनस्य विरुद्धत्वेऽपि समसत्ताकयोस्तयोरतात्त्विकबोधनस्याविरुद्धतया वस्तुतो मानस्य स्वाथेतत्त्वनिर्णायकत्वेन जगदभावातात्त्विकत्वबोधकमानस्यापि तथात्वान् तदभावस्यातात्त्विकत्वाङ्गीकारेऽपि श्रुतेरतत्त्वावेदकत्वायोग इति भावः । एतेन—तत्प्रतियोगिनोऽप्रातिभासिकस्य प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वं स्यादित्यपि—निरस्तम् । ब्रह्मणोऽस्मिन् मते होयत्वेन साध्यवत्तया निश्चिते सत्यसाधारण्यज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकतयाऽनुमानापप्रवृत्तेरिति । नन्वेतदिति । वायौ रूपात्य-

गौडप्रह्लानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नच—तथाप्युक्ताभावे प्रतियोग्यवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नत्वस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वस्य वा असिद्ध्या मिथ्यात्वबोधनमसिद्धमिति—वाच्यम्; निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वेन निषेधवाक्यस्वाभावेन प्रतियोगिसमकत्ववच्छेदकदेशावच्छेदेनैवोक्तवाक्येनोक्ताभावस्य बोधनीयत्वात्तत्त्ववच्छेदकविशिष्टस्य इदमवत् मह्येण एवाधिकरणत्वेन इहेति सर्वनामपदेनोक्तिर्संभवेन तात्पर्यवशात्तत्त्वभावानां स्वस्वप्रतियोग्यवच्छेदकावच्छिन्नतया इहेति ससम्या अनवच्छिन्नविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नाभेयतया वोक्तश्रुत्या बोधनसंभवात् । एतन्निषेधेत्यादि । उक्तानुमाने उक्तश्रुतौ च बुध्यमानं निषेधप्रतियोगित्वमित्यर्थः । स्वरूपेणेति । स्वं निषेधप्रतियोगि । तस्य यद्रूपमसाधारणः सामान्यधर्मो इदमिहादिः विशेषधर्मो वाकाशत्वादित्येनेत्यर्थः । पारमार्थिकत्वाकारेण पारमार्थिकस्वरूपेण । ननु—इदमिहादिरूपेणैव प्रतियोगित्वस्य सर्वइदमेतु संभवे इत्यावृत्तिना पारमार्थिकस्वरूपेण प्रतियोगित्वं कृतो वाच्यं, तत्राह—असिद्धि-

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलशेपाध्यायी ।

हिं न शाब्दज्ञानं प्रतिषेध्यते, किंतु उत्पत्ते तत्र अप्रामाण्यं गृह्यत ” इति—इति वाच्यम्; लौकिकबाधकमानापेक्षया श्रुतेः प्राबल्यस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात्, सापेक्षया प्रबलप्रमाणवाधितार्थप्राहिताया एवाप्रामाणिकत्वप्रयोजकत्वादिति भावः । असिद्धयेति । तद्वोधने प्रयोजनाभावेन तात्पर्यापिषयत्वात्तद्वोधकपदाभावाच्चेति भावः । असिद्धमिति । मिथ्यात्वस्य तदन्यतरपटितत्वादिति भावः ।—बोधनीयत्वादिति । एतेन तात्पर्यनिर्वाहकप्रयोजनमुक्तम् । तल्लभकमाह—तदवच्छेदकविशिष्टेति । इदमरूपप्रतियोग्यवच्छेदकीभूतदेशकालविशिष्टेत्यर्थः ।—प्रतियोग्यवच्छेदकेति । तादृशदेशादिरूपेणैवसावच्छेदकत्वादिति भावः । यद्यपि इदमस्य धर्मितावच्छेदकतया तत्कालावच्छिन्नत्वभानेनैव समीहितनिर्वाहे तादृशकालादिर्धर्मितावच्छेदकत्वानुसरणं व्यर्थः तथापि विषये उद्देश्यतावच्छेदकीयदेशकालावच्छिन्नत्वभानोपपत्तेः देशकालयोर्इदम्यतानवच्छेदकत्वे तदवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नत्वभानप्रसङ्ग इति उद्देश्यतावच्छेदकीभूतं यदेषादि तदवच्छिन्नत्वभानमेवोपगन्तव्यमित्यभिप्रायेणैवम् । अवच्छिन्नतयेति । बोधनसंबन्धादित्यन्वयः । अनवच्छिन्नेति । देशकालरूपावच्छेदकबोधकपदासमभिध्याहृतसम्भवात्तादृशार्थबोधकताया व्युत्पत्त्यादिति भावः । एवमवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वलाभोऽपि पूर्वोक्तव्युत्पत्तिशिद्धिं इत्यवधेयम् ॥ मूलस्थाननिवत्याद्याशङ्कायाः प्रकृतार्थविषयकतालाभायैतत्पदं व्याचष्टे—एतन्निषेधेत्यादीति । बुध्यमानमिति तथानोक्तनिषेधप्रतियोगितायाः स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन वाऽसंभवे तद्वोधकमानानुसृत्योर्बाधप्रसङ्ग इति भावः । स्वरूपेणेत्यत्र स्वरूपपदस्य प्रतियोगित्वतदाध्यान्यतरस्वरूपपरत्वे, तृतीयार्थतदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगित्वेऽयोग्यत्वादसङ्गतितो व्याचष्टे—स्वरूपेणेतीति । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगमेन पारमार्थिकत्वेनेति क-

१ अयथातुसमभिध्याहृतसमस्या निरूपितत्वभावायैकतया इतवद्भङ्गनिरूपितवृत्तित्वाभावाद्देतमिति कोपे जाते मुख्यविचितवैयर्थ्यादित्याभावे प्रत्यक्षचित्तबोधोऽप्यर्थसिद्ध इति भावः । एतेन प्रतियोग्यभावो तुल्ययोगक्षेमाविति न्यायेन देते भङ्गनिरूपितवृत्तित्वाभावनोपेऽपि देताभावे भङ्गचित्तबोधोपासंभवात् श्रुतिप्रमितत्वाभावेनाप्रातिभासिकत्वानुमिलसमयः, देतकालावच्छिन्नत्वबोधोपासंभवेति शङ्का—पराहता; आर्षिकोदेदयविषेधमतेनापि तस्मिन्वाहिति । २ “आदित्यो यूपो” “यजमानः प्रसर” इत्यादौ विधिप्राप्तये लक्षणातः प्रागवतारैवादावाक्यमार्थस्य प्रत्यक्षवाचेनाप्राप्त्याप्येऽपि अद्वैतश्रुतौ तथाभावाप्राप्त्याप्यमित्याद्यदेतद्विवादेव वर्णितमिति तदप्राप्त्यापादकन्यायभारकरोक्तवः पराहताः

धैर्यक्रियासमर्थस्याविद्योपादानकस्य तत्त्वज्ञाननाशस्य च वियदादेः रूप्यादेश्च धीकालविद्यमानेन

सिद्धिव्याख्या ।

न्ताभाववत्स्वरूपेणैव ब्रह्मणि प्रपञ्चस्य, पुरोवर्तिनि रजतस्येवात्यन्ताभावो वा, अथवा घटे वाच्यत्वस्य सत्त्वेऽपि समवेतत्वेन वाच्यत्वात्यन्ताभाववत् पारमार्थिकत्वेन व्यधिकरणेन धर्मेण तत्र तस्यात्यन्ताभावो वेति, विकल्पार्थः । ननु—प्रपञ्चस्य रूप्यादेश्च स्वरूपानुपमर्देन निषेध इत्यनुपपन्नं, मिथ्यावस्तुनः स्वरूपस्यैवाभावात्, अत उक्तम्—असद्विलक्षणेति । असतो निःस्वरूपाख्यस्य परं स्वरूपं

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

लक्षणस्य रूपानुपमर्देनेति । इत्यत्वादिविशिष्टस्य अधिकरणे इत्यत्वादिरूपेणाभावो न संभवति; तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तद्रूपविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वेन सह विरोधात् । अथ उक्ताधिकरणत्वं कुत्रापि न स्वीक्रियते, किंतु दाशविषाणादेरिव इक्ष्माग्रस्य देशकालासंघनित्वमेवोच्यते, अत एव इक्ष्मसंघनित्वस्य इक्ष्माभावविरोधि त्वेऽपि न क्षतिरिति—चेन्न; सर्वदेशकालसंघनितया प्रतीयमानस्य इक्ष्मस्योक्तसंघनित्वाभावासंभवात्, अन्यथा

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

रूपान्तरासुरणमीजप्रकाशकतयाऽसद्विलक्षणस्वरूपानुपमर्देनेति तृतीयान्तसार्यकवित्तुमवतारयति-नन्विति । संभवतीति । इत्यत्वावच्छिन्नस्यावृत्तितत्त्वास्वीकारेणैव प्रतियोग्यभावयोर्विरोधनियममग्रादित्यभिमानः । तद्रूपविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वेन सहविरोधादिति । अधिकरणतासंबन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावव्याप्यत्वनियमादित्यर्थः । यथा-श्रुते गगनाभावे गगनाधिकरणत्वस्याप्रसिद्धा तद्विरोधस्याप्रसिद्धाऽस्तत्वेन व्यभिचारात् । अतएव 'अथे'लादिना इत्यत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वानुपगमेनैतद्विरोधनियमाभङ्गशङ्कासङ्गतिः । उक्ताभिमानं निरसितुं आशङ्कते—अथेति । ननु—तत्संबन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तत्संबन्धावच्छिन्नाधिकरणतासंबन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावव्याप्यत्वनियमो वाच्यः । तथाच तत्संबन्धावच्छिन्नाधिकरणतायास्तत्संबन्धस्वरूपत्वे संयोगादिसंबन्धस्थले तत्संबन्धावच्छिन्नाधिकरणताया एव संसर्गलमिति सिद्धान्तलक्षणस्य श्रीगदाधरभट्टाचार्योक्तमते वा व्याप्यव्यापकयोरैक्येनोक्तनियमोपगमवैयर्थ्यमिति तत्संबन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तत्संबन्धावच्छिन्नतद्रूपविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वाभावव्याप्यत्वमिति तादृशाधिकरणतावदवृत्तित्वमिति वा नियमो वाच्य इति गगनाभावे व्यभिचारतादवस्थं, अतस्तत्संबन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतायाः तत्संबन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविरोधित्वनियमो वाच्यः । तत्र च गगनत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वरूपस्याप्यस्यैवाप्रसिद्धा व्यभिचारवारणम् । इत्यत्वावच्छिन्नाधिकरणतानुपगमेन इत्यत्वावच्छिन्नाधिकरणस्थले व्यभिचारोद्धारसंभवश्चास्ति । परंतु तादात्म्यादिदृष्टयनियामकसंबन्धावच्छिन्नाभावस्य लातुगेन तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टतत्संबन्धस्य तदनुयोगिताया वा तत्संबन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविरोधित्वनियमसंबन्धाच्यतया प्रकृते इत्यत्वाधिकरणतायाः कुत्रचिदन्वयुपगमेऽपि इत्यत्वावच्छिन्नस्य देशकालज्ञानैर्दृष्टयनियामकसंबन्धस्योपगन्तव्यतया तादृशसंबन्धवति इक्ष्माभावोपगमे इक्ष्मसंबन्धादौ इक्ष्माभावविरोधित्वस्यासत्वेनोक्तनियमे व्यभिचारो दुर्बार इत्याशङ्कः । परितुं इक्ष्मस्य देशादिसंबन्धमप्यलपति—किंत्वंति । अतएव इक्ष्मस्य देशाद्यसंबन्धितादेव । इक्ष्मसंबन्धित्वस्य । तदनुयोगिताया वा इति शेषः । विरोधित्वेऽपि विरोधित्वनियमस्योक्तरीत्याऽऽवश्यकत्वेऽपि । न क्षतिरिति । इत्यत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वानुपगमेऽपि इक्ष्मसंबन्धे इक्ष्माभावविरोधित्वस्यासत्वेन व्यभिचारतादवस्थं नैत्यर्थः । एतेन—'किंत्विति' पक्षो देशकालासंघनित्वमित्यत्र देशकालावृत्तिलमिति युक्तं; पूर्वमधिकरणतानुपगमेकोऽपि, इक्ष्मसंबन्धित्वस्येलादिनियमोपगमस्य प्रयोजनाभावश्च; तदुपगमेऽपि योक्ताधिकरणत्वानुपगमे सति का वा कथं वा क्षतिः प्रसक्तैति शङ्काकलङ्को—निरस्तः; उक्तरीत्या सर्वसामञ्जस्यात् । शङ्काभिमानं निरस्यति—न सर्वेति । अन्यथा उक्तसंबन्धित्वलाभहीकारे । अलीकत्वापत्तेः दाशविषाणवत् देशकालसंघनितया अप्रतीयमानतापत्तेः । नचैतदभ्युपगम्यते साध्यत्वमिति नैव वद्विः सप्रपञ्चमसत्यत्वादिति मिति भावः । ननु यत्त्वतत्त्वयोरनुपगमात् घटत्वादिरूपसमवायादिसंबन्धघटितोऽनुगत एव प्रतियोग्यभावयोर्विरोधनियमः । तथाच इत्यत्वावच्छिन्नस्य तादात्म्यादिसंबन्धे तदभावविरोधित्वानुपगमात् तदधिकरणे देशकालादौ, तदभावस्वीकारे न कोऽपि नियमो भज्यते, न वा इक्ष्मास्वीकृतापत्तिरित्याशङ्कायां स्वसमानाधिकरणत्वावच्छिन्नतत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्संबन्धानुयोगिताकत्ववृत्तिपर्यवसानात्कत्वव्याप्यमसद्विलक्ष-

असद्विलक्षणस्वरूपेण त्रैकालिकनिपेधायोगात् । नापि द्वितीयः, अवाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वस्य

सिद्धिव्याप्या ।

नास्ति, प्रपञ्चरूपं तु असद्विलक्षणं, अतस्तस्य किञ्चित्स्वरूपमस्त्येवेति भावः । श्रुत्यादिसिद्धौ तत्त्विकस्ये-
त्याद्याविशेषणद्वयं वियदादेः, तृतीयचतुर्थे वियदादे रूपादेश्च । असद्विलक्षणस्वरूपेणेति । इत्थं

गोडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

इदमस्यालीकत्वापत्ते । तस्मादसद्विलक्षणद्वयस्य दृश्यत्वादिरूपावच्छिन्नाभावविरोधरूपमर्दपरिहारेण पारमार्थिक-
त्वेन ब्रह्ममात्रनिष्ठेन रूपेणाभावस्य निवेश इति भावः । असद्विलक्षणस्वरूपेणेति । असद्विलक्षणस्य इदमस्य

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

गलमिति नियमः । कालादिसबन्धित्वं, खनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतासबन्धेन खविशिष्टप्रतियोगिताकलव्याप्यमित्य-
र्थः । स्वस्य व्याप्यता, आधेयतासबन्धेन, प्रतियोगिताया व्यापकत्वतु, स्वावच्छेदकत्व—खसमानाधिकरणत्व—खनिरूपकाभा-
वीयसामानाधिकरण्यसबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदनुयोगितानिरूपकस्वावच्छेदकसबन्धप्रतियोगितावच्छेदकत्व—
एतन्नितयसबन्धेन । निरुक्तोभयसबन्धघटितसामानाधिकरण्यनिवेशे खगुतिव्यवस्थावच्छिन्नतदभावयोर्विरोधमुपगम्य खगु-
तिघटलावच्छिन्नतदभावविरोधानुपगमेऽप्युक्तनियमाभङ्गात्तयोर्विरोधो न स्यात्, अतो व्यापकतानिवेशः । तथाचोक्तविरोधा-
नुपगमे, आधेयतया घटवति घटत्वे उक्तनितयसबन्धेन प्रतियोगिताया दुर्घटत्वेन व्यापकतानुपपत्तिरतः तदुपगम आवा-
ध्यकः । घटलावच्छिन्नस्य इव्यत्वावच्छिन्नाभावघटलावच्छिन्नपटाभावविरोधमुपगम्य घटलावच्छिन्नाभावविरोधानुपग-
मेऽप्युक्तव्यापकलोपपत्तिस्मभावदुक्तदोषाप्रथमसबन्धद्वयनिवेशः । तस्य कस्याप्यभावस्य विरोधानुपगमेऽप्युक्तोपपत्तेरुक्तदोष-
इत्यतस्तृतीयसबन्धनिवेशः । एकसबन्धेन घटतदभावयोर्विरोधोपगमे सबन्धान्तरेण तदनुपगमेऽप्युक्तनियमाविधातात् सभ-
न्धान्तरेणापि तयोर्विरोधसिद्धये खसमानाधिकरणस्वावच्छिन्नतदभाववच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदनुतिस्वावच्छिन्नतदभाव-
च्छिन्ननिरूपिताधिकरणताकसप्रतियोगिकसबन्धसामान्यकत्वव्याप्यमसद्विलक्षणत्वमित्युक्तोऽपि नियमः स्वीकार्यः । व्याप-
कतासबन्धेन खविशिष्टप्रतियोगिताकलव सामान्यकत्वान्तार्थः । तत्र व्याप्यता, खप्रतियोगिकलसबन्धेन, व्यापकताक-
लवच्छेदकत्व—साधयप्रतियोगिकत्व—खनिरूपकाभाववदनुतिस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नीयाधिकरणतावच्छेदकत्व—एतन्नितय-
सबन्धेनाप्रथमसबन्धानिवेशे, समवायेन घटत्वस्य संयोगसबन्धावच्छिन्नतदभावविरोधमुपगम्योक्तनियमाभङ्गात् समवाया-
वच्छिन्नतदभावेन सह तदुपगमो न स्यात्, अतस्तानिवेशः । समवायेन घटत्वस्य घटत्वेन समवायेन गगनाभावविरोधोप-
गमेन नियमाभङ्गसमवायुक्तविरोधो न स्यात्, अतो द्वितीयतनिवेशः । नचैवमपि—तस्य घटत्वेन समवायेन पटाभावविरो-
धोपगमे निर्वाहसमवात् उक्तदोषतादवस्थमिति—वाच्यम्, घटाधिकारणतावच्छेदकस्य घटीयसमवायस्य पटाप्रतियोगि-
कतया द्वितीयसबन्धेन घटनिष्ठप्रतियोगितावत्त्वसमवात् । एवञ्च इदमत्वावच्छिन्नसबन्धनि ब्रह्मादिदेशे काले वा
तदभावस्वीकारे इदमत्वे तदवच्छिन्नसबन्धे च निरुक्तनितयसबन्धेन प्रतियोगितावत्त्वस्य दुर्घटत्वात् देशकालसबन्धित्व-
रूपमसद्विलक्षणत्वरूपव्याप्यवति इदमत्वावच्छिन्ने निरुक्तसबन्धेन खविशिष्टप्रतियोगिताकलवत्त्वस्याप्यपकस्याभावापत्त्योक्तानु-
गतविरोधनियमद्वयमत्र स्यादिति, तदनुरोधेन तत्रोक्तव्यापकाभाववति देशकालसबन्धित्वरूपव्याप्यस्यैवाभावापत्तिरु-
पालीकत्वापसिद्धिर्वैरेति परिहारः मनसि कृत्य पारमार्थिकत्वेनेति कल्पान्तरानुसरणीजमसद्विलक्षणस्वरूपानुपमर्दंति
मूलाक्षरैर्व्यक्तीकृत्वा निगमयति—तस्मादिति । प्रतियोग्यभावयोर्विरोधनियमानुपगमादित्यर्थः । असद्विलक्षणस्य
असद्विलक्षणत्वरूपव्याप्यवत् —विरोधरूपेति । विरोधनिर्वाहोक्तव्यापकरूपेत्यर्थः । उपमर्दपरिहारेण अभावापत्ति-
परिहारार्थम् । अध्ययनेन वसतीतिवत् फले हेतौ तृतीया । पारमार्थिकत्वेनेति । पारमार्थिकत्वेन इदयाभावस्य इदमविरो-
धेऽपि नोक्तनियमभङ्गप्रसङ्गः, पारमाधिकत्वस्य इदमगुतितया तत्र व्याप्यस्यैवावस्थावदिति भावः । केचित्तु—स्वावच्छे-
दकत्व—खसमानाधिकरणत्व—स्वावच्छेदकसबन्धावच्छिन्नखनिरूपकाभाववदनुतितावच्छेदकत्वे—तन्नितयसबन्धावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकप्रतियोगित्वसामान्याभाववत्त्ववृत्तिधर्मसामान्यकत्वव्याप्यमसद्विलक्षणत्वमिति, स्वावच्छेदकत्व—खसमानाधि-
करणत्व—स्वावच्छेदकसबन्धावच्छिन्नखनिरूपकाभाववदनुतितावच्छेदकत्वे—तन्नितयसबन्धेन प्रतियोगितावत्त्ववृत्तिधर्मसा-
मान्यकत्वव्याप्यमसद्विलक्षणत्वमिति वा नियमः । नच—उक्तसामान्यकत्वरूपव्यापकस्य सुच्छसाधारणतया वेवलान्वयि-
त्वेन तदभावाप्रतिषेधः । तेनासद्विलक्षणत्वरूपव्याप्यहानिर्नाऽऽपादयितुं शक्यते इति—वाच्यम्, निर्धर्मकं ब्रह्मणि सधर्म-
वत्त्वघटितनिरुक्तव्यापकाभावप्रसिद्धे । नचैव—असद्विलक्षणे ब्रह्मणि व्यभिचार इति—वाच्यम्, बालवन्निष्ठत्वस्य ।

ननु असद्विलक्षणस्वरूपस्य धीकाले विद्यमानत्वविशेषणं व्यर्थं, नच धीपदं अभावधीपरं, तथाच दण्डवत्पुरुषवत्स्यपि दण्डानधिकरणकालावच्छेदेन दण्डविशिष्टपुरुषाभाव इव असद्विलक्षणस्वरूपस्य स्थायमाभावधीकाले असत्त्वे स्थायवत्स्यपि तात्कालावच्छेदेन विशिष्टाभावः (न) संभवत्, अतः तत्सार्यव्यवृत्तिरिति वाच्यम्; स्वरूपपदस्यैव यावत्स्थावस्थितिकासाधारण-
धर्मपरत्वेन त्रैकालिकपदार्थभूताप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिप्रसक्तयवच्छेदकावच्छिन्नत्वा-वच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वा-न्य-
तरविशेषणकान्ताभावस्यैव मूले उक्तत्वेन तादृशविशेषणानाकान्तोक्तविशिष्टाभावासंभवस्याकिंचित्करत्वेनोक्तसाङ्गानवता-
रादित्यतो वर्णतासद्विलक्षणस्वरूपानुमर्दनेति विशेषणमिष्टायस्फोरकतया तत्सार्यकथितुमवतारयति—नन्विति । ननु
इदस्य देशकालासंबन्धित्वेऽसद्विलक्षणं न स्यात्, तथाच स्वाधिकरणतापठितमिष्यल्लक्षणसंभव इत्यत आह—तथा

धाध्यत्वरूपमिध्यात्वनिरूप्यत्वेन अन्योन्याश्रयात्, पारमार्थिकत्वस्यापि स्वरूपेण निषेधे प्रथम-

सिद्धिव्याख्या ।

भूतलक्षणे' (पा० १-३-२१) इति तृतीया । श्रुत्यादिसिद्धोत्पत्तिकस्य धीकाले विद्यमानस्यासद्विलक्ष-
णस्वरूपस्य त्रैकालिकनिषेधो न संभवति; उत्पत्त्याद्यसंभवापातादित्यर्थः । त्रैकालिकेति । तथाचापसि-
द्धान्त इत्यर्थः । द्वितीयपक्षं दूषयति—अवाध्यत्वेति । अवाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वज्ञाने सति तद्वदित-
मिध्यात्वज्ञानं, वाध्यत्वज्ञाने सति पारमार्थिकत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात्पारमार्थिकत्वासिद्धिः । अतो-
ऽधाध्यत्वरूपसिद्धिनिषेधाद्य बुद्धिपूर्वकारोपरूपा प्रसिद्धिर्वाच्य्या, आरोपश्चानिर्वचनीयपारमार्थिकत्वविषय
इति पारमार्थिकत्वस्यापि न स्वरूपेण निषेधः, किंतु पारमार्थिकत्वान्तरेण, तस्यापि उक्तविधया पारमा-
र्थिकत्वान्तरेणेत्यनवस्थानादित्यर्थः । आद्यकल्पमादाय समाधत्ते—मैवम् स्वरूपेणेति । तदङ्गीकारे-

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

मास्तु, पश्यमाणसन्माप्रवृत्तयत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तु स्यात्—तत्राह—धीकाले विद्यमानेनेति । इदमधीकाल-
संयन्धिनेत्यर्थः । कालसंसृष्टतया प्रतीयमानदृश्ये विशेषणतया प्रतीयमानेनेति यावत् । तथाचोक्तासंबन्धियावस्तीकारे
प्रतीतिविरोध इति भावः । उपपत्तिविनाशवत्त्वादर्थक्रियासामर्थ्यात् परिणामत्वाच्च न इदमसदित्याशयेनाह—श्रुत्या-
दीत्यादि । 'इदं सर्वमनृजत' 'सत्यं चानृतं च सत्यमभव' इत्यादिश्रुत्या सावयवत्वाद्विलिङ्गकानुमानादिना च ब्रह्माधी-
नोपपत्तिकार्येण रूपेण विद्यदादेः शुक्तिरूप्यादेश्च बोधनाद्यालीकतेति भावः । पश्यन्तश्चतुष्टयं विद्यदादेः शुक्तिरूप्यादेश्च
विशेषणम् । अर्थक्रिया कार्यम्, तत्र समर्थस्य प्रयोजकस्य । शुक्तिरूप्यादेरपि प्रवृत्त्यादिजनकधीविपश्चत्वात् ताद-
ज्ञानकतावच्छेदकत्वेनोक्तप्रयोजकता । अविद्योपादानकस्य अविद्यापरिणामत्वेन 'भजामेका'मिलादि श्रुत्या बोधि-
तस्य । तत्त्वं अधिष्ठानम् । निरूप्यत्वेन यदित्येन । अन्योन्याश्रयादिति । 'मिध्यात्वज्ञानं विना न मिध्यात्वव-

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

चेति । तथासतीत्यर्थः । यद्यपीति शेषः । मास्तु भावमवतु । स्यात् संभवेत् । तात्पर्यार्थमाह—कालसंसृष्टत-
येति । उक्तासंबन्धित्वेति । कालासंबन्धित्वेत्यर्थः । इदमस्य विद्यदादेः । इत्यलविद्यत्वादिरूपेणेत्यादिः । प्रतीती-
ति । इदमस्य इदमज्ञादिरूपेण कालादिसंबन्धिण्याः प्रतीतेर्विरोधः प्रमात्वानुपपत्तिरित्यर्थः । अत्र इष्टापत्तिं श्रुत्यादीत्यादि-
विशेषणवैयर्थ्यं नार्हाक्य, श्रुत्यादीत्यादिविशेषणचतुष्टयं इदमज्ञासत्ताद्वारावरकतया सफलयति । नाशस्तत्त्वज्ञाननाशस्येत्यनेन
योधितः । ननु—“ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ” इत्यादिप्रतिपाद्यवैयर्थ्या विद्यदादेर्ब्रह्मोपादानकत्वज्ञानेऽपि
शुक्तिरूप्यादेर्ब्रह्मोपादानकत्वालाम् इत्यत आह—इदं सर्वमिति । ब्रह्म कर्तृ पूर्वप्रकृतमिदं परिदृश्यमानं व्यावहारिकप्रा-
तिभासिकलक्षणं सर्वं अगदं अनृजत इत्यर्थः । अत्र स्फुटतात्पर्यकं श्रुत्यन्तरमाह—सत्यं चेति । सत्यं ब्रह्म । सत्यं
व्यावहारिकं, विद्यदादि । अनृतं प्रातिभासिकं शुक्तिरजतादि । अभवत् तद्वारेण व्यावर्तत इत्यर्थः । रज्जुसर्पोऽभव-
दितिवत् सामानाधिकरण्यं । आदिपदार्थमाह—सावयवत्वादिति । उपचयापचयादिक आदिपदार्थः । ब्रह्माधीने-
ति । सावयवत्वादिलिङ्गकानुमानादिनोत्पत्तिखिद्यौ परिशेषानुमानेन ब्रह्माधीनोत्पत्तिकत्वसिद्धिरिति भावः ।
यद्वा—सावयवत्वादिलि-
ङ्गकानुमानेनैव एकस्य ब्रह्मणः सर्वकारणत्वे लाघवमिति श्रुत्याधीनलाघवज्ञानसहकृतेन ब्रह्माधीनोत्पत्तिकत्वसिद्धिरिति भावः ।
ननु विद्यदादिविशेषणेन पश्यन्तेन शुक्तिरूप्यादेः कथं तत्त्वेन बोधनं, अत आह—पश्यन्तेति । अर्थस्य परार्थस्य
क्रिया व्यापार इति नार्थः; अर्थसंप्रदापत्तेः, किंतु कार्यरूपा क्रिया कार्यमितीत्याह—अर्थेति । समर्थपदं न जनक-
परम्, शुक्तिरूप्यादेः कार्यजनकत्वात्, अत आह—समर्थस्येति । तस्याजनकत्वे जनकजनकत्वादिरूपप्रयोजकतापि
कथं, तत्राह—शुक्तिरूप्यादेरपीति । अवच्छेदकत्वं विषयतया बोध्यम् । ननु ब्रह्मोपादानकस्य कथमविद्योपादान-
कत्वम्, अतो व्याचष्टे—अविद्योपादानकस्येति । परिणामत्वेनेति । ब्रह्मणस्तु श्रुत्यादेरेव विवर्तोपादानत्वमिति
भावः । परमाण्यानुपादानकत्ववादिनिरासाय श्रुत्यादिवोधितस्येति । श्रुतिश्च “अजामेकाम्” इत्यादिः । तत्र “स-
पाम्” इत्युक्तेः परिणामपरिणामिनोरेव सारूपात् । आदिना स्पष्टानुमानादिः । तत्त्वपदस्य ब्रह्मान्यस्वरूपपरत्वे हस्यादे-
रित्यज्ञानन्यायापत्तिरत आह—तत्त्वमधिष्ठानमिति । अत्र अर्थवादादिश्रुतीनां स्वार्थेऽप्राप्त्याप्यस्यापि दर्शनात् श्रुत्या-

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

दितस्य पारमार्थिकत्वस्य ज्ञानं, पारमार्थिकत्वज्ञानं विना पारमार्थिकत्ववदितमिष्यत्त्वस्य न ज्ञानंमित्यन्योन्याश्रया-
दित्यर्थः । ननु—पारमार्थिकत्वं प्रकृते न बाध्यत्वाभावात्, किंतु ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधीः, तथाच विदोष्यतासं-
यन्धेन तदवच्छिन्नस्य प्रतियोगित्वस्य निवेदो अन्योन्याश्रयानवकाशः, पारमार्थिकत्वस्य तदद्वितमिष्यत्वावधितत्वात् ।
नच—उक्तधियस्तद्व्यक्तित्वेन निवेदनासंभवः, परार्थानुमाने तदादिसर्वनामशब्देन साध्यनिर्देशासांप्रदायिकत्वात् ।
तद्व्यक्तित्वविशिष्टज्ञानापेक्षया लघोर्धट्यादेरेव विशेष्यतासंबन्धेन प्रपञ्चनिष्ठप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वात्, नापि
तादृशधीत्वेन, तस्य तद्व्यक्तित्वापेक्षया गुरुशरीरत्वेन तेन रूपेण धियः प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य निवेदयितुमशक्य-
त्वादिति—बाध्यम्; तादृशधीत्वोपलक्षितज्ञाननिष्ठावच्छेदकताया एव निवेदनेन तादृशधीत्वस्य गुरुत्वेऽपि क्षतिविर-
हात् । नचैव—प्रपञ्चस्य तादृशपारमार्थिकत्ववत्त्वेऽपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टतादृशपारमार्थिकत्वरूपतत्त्वज्ञानादिव्यक्तिरूपेण
तत्तद्व्यक्तित्वेन अधिकरणे अभावसत्त्वेन सिद्धसाधनम्, 'एतच्छेन पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टतत्त्वज्ञानवाचास्तीति प्रत्ययादि-
ति—बाध्यम्; अनवच्छिन्नोक्तावच्छेदकतायाः निवेदनात्, स्वरूपतत्त्वज्ञानादिव्यक्तेरवच्छेदकत्वसंभवात् । नच—प्रपञ्चस्य
मिथ्यात्वसंशयकाले प्रकृतानुमानस्यावतारः, तथाच तत्काले तादृशधियः प्रपञ्चविशेष्यकत्वस्य संदिग्धतया प्रपञ्चवति
तादृशधीरूपेण प्रपञ्चस्याभावो ज्ञातुमशक्य इति—बाध्यम्; उक्तधीरूपेण प्रपञ्चवत्त्वं यत्र निर्णीतं तत्रैव तद्रूपेण प्रप-
ञ्चाभावस्य ज्ञातुमशक्यत्वेन प्रपञ्चे तादृशधीसंशयप्रयुक्ते तादृशधीरूपेण प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि संशये सत्यपि तद्रूपेण तस्य
तत्राभावज्ञाने बाधकाभावात् । ब्रह्मसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वपक्षेऽपि प्रत्यक्षं प्रत्येव तत्स्वीकारादनुमिसात्मकोक्ताभावः

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

दिसिद्धोत्पत्तिकमपि हृदयमर्थक्रियाकारित्वरूपसङ्क्षणस्याभावे कथमसन्नेत्यादिशङ्कासुद्धरन् तत्क्षणरूपमेव हेत्वन्तरं असद्वै-
लक्षण्यसाधकमाह—अर्थक्रियासमर्थस्येति । तत्त्वेन । नन्वेवं ब्रह्मवत्परमार्थसंदेह तदस्तु, कुतस्तन्मिष्यत्वासाङ्गासुद्धर-
न्हेत्वन्तरमाह—अधिद्योपादानकस्येति ॥ तत्त्वे कथंतामुद्धरन् हेत्वन्तरमाह—तत्त्वज्ञाननाशस्येति । 'विज्ञाना-
मरूपादिसुक्तः " " ज्ञात्वा देवं मुच्यते, सर्वपापैः " " भियते हृदयग्रन्थिः छिन्यन्ते सर्वसंशयाः " इत्यादिश्रुतिप्रमितस्ये-
त्यर्थं इत्युत्प्रेक्षन्ते । बाध्यत्वाभावस्य न बाध्यत्वरूपप्रतियोगिनिरूप्यत्वं, अभावत्वरूपानुप्रयोगिताया एव तथावादातो
प्याचष्टे—निरूप्यत्वेनेति । बाध्यत्वाभावरूपपारमार्थिकत्वस्य निरूप्यत्वेनोत्पत्तौ तस्य ब्रह्मस्वरूपतया सत्यत्वेन मिथ्या-
त्वस्य च बाध्यत्वेन स्थितावपि अन्योन्याश्रयसांसंभवात् ज्ञातो तं व्युत्पादयति—मिथ्यात्वज्ञानं घिनैति । द्वितीयं
दूषणं सङ्गमयितुं अन्योन्याश्रयोद्धारं शङ्कते—नन्विति । धीरिति । ज्ञानानिवर्त्यत्वस्य तुच्छेऽपि सत्त्वेन तत्र पारमार्थि-
कत्वव्यवहारापत्तिरिति तादृशधीर्पर्यन्तानुपायनम् । सा च "सर्वं सर्वं बाध्यमिस्माकारिका सिद्धान्तितेन तद्ब्रह्मात्रविषया परे-
षां प्रातिमासिकातिरिक्तमात्रविषयिणीति, तदवच्छिन्नप्रतियोगितासाधने न सिद्धसाधनमिति पूर्वोक्तमसम्भेद्यम् । सा-
र्थानुमाने साध्यनिर्देशस्यैवास्तत्वात् तद्विशेष्यतासांप्रदायिकत्वोक्तिरसङ्गतेति—परार्थेति—षटोऽन्य इतर इत्यादिप्रतिज्ञा-
भामन्यादिसर्वनाम्ना साध्यनिर्देशस्य सांप्रदायिकत्वात् । तद्वादिति । तनोतीति तत् इति व्युत्पत्तिरिति सिद्धविस्तारकर्तृशंकास-
र्षणान्ना साध्यनिर्देशसंभवात् । सधेनामेति । निगमनादौ हेतुनिर्देशस्य तथात्वात् । साध्येति । अवच्छेदकत्वा-
दिति । तद्व्यक्तित्वविशिष्टज्ञानावच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्रसिद्धत्वादिति शेषः । तादृशधीत्वेन ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशे-
ष्यकधीत्वेन । अशक्यत्वादिति । अप्रसिद्धेति भावः । उपलक्षितेति । आश्रयीत्यर्थः । तादृशधीत्वसमानाधिकर-
णेति निष्ठान्तार्थः । तत्र तादृशधीत्ववत्ता च समवायेन तादात्म्येन, वैति सूचनाय ज्ञानपदम् । स्वरूपत इति । प्रति-
योगितावच्छेदकानुगमे एव प्रतियोगितावच्छेदकस्यानुगतसापेक्षा । नह्येकव्यक्तेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वे साऽस्ति ।
आख्यातिरिक्तपदार्थत्वस्याकिञ्चित्कत्वात्, धर्मप्रकारेणैव भानमिति नियमे जातिपदेनैकव्यक्तिकं विवक्षितम्; अन्यथा
तद्व्यक्तित्वादेरपि सरूपतोऽवच्छेदकत्वस्य दुरुपपादत्वादिति भावः । अशक्य इति । प्रपञ्चे विदोष्यतासंबन्धेन तादृश-
धियः संशयेऽपि तादृशधीरूपेण प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि निर्णयात् । सामानाधिकरण्यसंबन्धेन किञ्चिद्विशेषणविशिष्टो संशये
विशेषणसंशयस्य विशिष्टतदभावसहचरित्वेन गृहीतविशेषणतदभाववदमिज्ञानमुद्रया कारणत्वेऽपि आश्रयतासंबन्धेन
रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिकोटिकभूतलादिधर्मिकसंशये दण्डादिधर्मिकस्य विशिष्टदण्डव्यधिकरणरक्तत्वादिसंशयस्य कारणत्वे
मानाभावादिति भावः ।—निर्णीतमिति । प्रपञ्चे तादृशधीसंशयप्रयुक्ते इति । रक्तत्वादिविशिष्टद-
ण्डादिसंशये विभिन्ननिबन्धकस्यापि दण्डादौ रक्तत्वादिसंशयस्यान्यव्यतिरेकाभ्यां कारणतया दण्डादौ रक्तत्वादिसंशये,

पक्षोक्तदोषापत्तिः, अतस्तस्यापि पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधे अनवस्था स्यात्—इति चेन्मैवं, स्वरूपेणैव त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चे शुक्तिरूप्ये चाद्वीकारात् । तथाहि—शुक्तौ रजतप्रमानन्तरं अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारे रूप्यं नास्ति नासीन्नभविष्यतीति स्वरूपेणैव, 'नेह नाने' ति श्रुत्या च

सिद्धिव्याप्त्या ।

ऽनुभव एव प्रमाणमित्याह—तथाहीति । अतएव पारमार्थिकत्वेन रूपेण रूप्यं नास्ति,

गोडव्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ज्ञाने तदस्वीकारात्—अत आह—पारमार्थिकत्वस्यापीत्यादि । स्वरूपेण स्वनिष्ठमेष । अनवस्येति । 'ज्ञानं सर्वं स्वविषयकमिति' यादिनो मते ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधीरप्रसिद्धा, ज्ञानत्वविशिष्टतया स्वमाहकत्वेन ज्ञानमात्रस्य स्वविशेष्यकत्वात्, तथा च तादृशवादिन प्रति स्वभिन्न यत् ज्ञाननिवर्त्यं तदविशेष्यकधीरूपपारमार्थिकत्वं निषेध्यम्, तस्य च विशेष्यतासम्बन्धेन स्वनिष्ठत्वात् तादृशधीरूपेण स्वस्वेतरसकलदृश्यनिषेधासम्भवात् तादृशधीतरसकलदृश्यानामेव तादृशधीरूपेण निषेधप्रतियोगित्वम्, तादृशधिया तु 'एकस्या अन्यया तस्या अप्यन्यया तस्या अप्यन्ययेत्येवरीत्या निषेधप्रतियोगित्व'मित्यनवस्था । नच—तादृशधीरूपावच्छिन्नं यत् तादृशधीभिन्ननिष्ठप्रतियोगित्वं, यच्च तादृशधियां स्वेतरतादृशधीरूपावच्छिन्नं प्रतियोगित्वं, तदुभयस्य प्रत्येकरूपेण साध्यत्वे दृश्यत्वाद्विधेतोर्व्यभिचारिवमप्यस्तीति तदनुक्त्या नूनतेति—वाच्यम्, उक्तप्रतियोगित्वयोरेक्यतरत्वे साध्ये व्यभिचाराभावात् । यस्तु

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

रक्तत्वादौ दण्डादिनिष्ठभूतलादिभिर्मृत्तित्वावच्छेदकत्वसशयात् भूतलादौ दण्डादिनिष्ठसृत्तित्वावच्छेदकीभूतरक्तत्वादिविशिष्टदण्डाद्यभावव्यावर्तकधर्मस्यापि सशयेन तादृशव्यावर्तकधर्मनिगमयविषयकत्वात् प्रयोनकतया प्रपञ्चे उक्तपारमार्थिकत्वसशयस्यापि ब्रह्मणि तद्विशिष्टप्रपञ्चसशयप्रयोजकत्वादिति भावः । ननु प्रतियोगिसशयस्याप्रतिबन्धकत्वे तदुत्तरमभावप्रत्यक्षनिर्णयापत्तिरत आह—ग्राह्यसंशयस्येति ।—तदस्वीकारादिति । अनुमितौ प्राप्सशयस्य पक्षतापदकतयाऽनुकूलतया प्रतिबन्धकत्वास्वीकारादित्यर्थः । अनुमितिश्रद्धा शब्दबोधस्यानुपलक्षणम्, तत्रापि तस्य योग्यतासंपादकतयानुकूलत्वेनाविरोधात् । एतेन नैहेत्यादिभुतिजन्यबोधोपि निष्पत्स्युहः । ननु—पारमार्थिकत्वं ज्ञानानिवर्त्यमानविशेष्यकधी । सा च विशेष्यतासम्बन्धेन ब्रह्मज्ञानसृत्तिर्न ज्ञाननिवर्त्यतादृशधीरूपे पारमार्थिकत्वेऽस्तीति तेनैव ब्रह्मरूपेण पारमार्थिकत्वस्यापि निषेधे कथमनवस्था ? पारमार्थिकत्वस्य स्वेन रूपेण निषेधासम्भवं हि स्वभिनेन पारमार्थिकत्वेन तस्यापि स्वभिन्न इत्येवमनवस्था स्यादित्यत आह—ज्ञानं सर्वं स्वविषयकमिति । एतन्निर्वाहकं कार्यकारणभावमाह—ज्ञानत्वविशिष्टतयेति । विषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन ज्ञानत्वविशिष्टत्वेन कार्यसहभावेन कारणत्वेनेत्यर्थः । स्वविशेष्यकत्वात् ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपस्वविशेष्यकत्वात् । ज्ञाननिवर्त्यविषयकत्वस्य मानार्थत्वादिति भावः । तथाच ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधीरूपपारमार्थिकत्वस्याप्रसिद्धौ च । स्वभिन्नमिति । स्वविशेष्यकत्वानुयोगिनी धी । एवचेदशपारमार्थिकत्वस्याननुपमनेनैव तद्वद्विदिताननुगतानन्तसाध्यानुमितौ नामनवस्थया जगतो मिथ्यात्वनिश्चय विरेणापि दुर्घट । स्वभिन्नज्ञाननिवर्त्यविशेष्यका या बुद्धि श्रुत्यादौ रजतादिविषयिणी, ब्रह्मणि प्रपञ्चविषयिणी च, तद्विज्ञानत्वविशिष्टधीत्वेन स्वविशेष्यत्वस्वभिन्नत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञाननिवर्त्यमात्रविशिष्टधीत्वेन वा सत्य सर्वं वाच्यमित्याकारा पारमार्थिकत्वपदार्थभूता धिय उपगम्य तादृशधीत्वोपलक्षितावच्छिन्नप्रतिपन्नोपाधिनिष्ठभावाप्रतियोगित्वेनानुपद वस्तुतस्तिवत्सादिवक्ष्यमाणरीत्या साध्यानुगमे तु तदनुमिलनवस्थाविरेहेऽपि तदनुमितौ तादृशप्रतियोगित्वरूपसाध्यान्ने अवच्छेदकविषया भासमानानां तादृशधीरूपपारमार्थिकत्वानां विषयितानवत्त्वेनैव शुभमेतत्प्रकाशघटादिज्ञाने प्रमाणविषयितानवत्त्वावशेषः । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतामते तु तादृशधीरूपपारमार्थिकत्वानां ज्ञानोपेक्षणात् तेषां चानवस्थितपरम्पराकृतया सामान्यलक्षणाननुगमे विरेणापि प्रातिस्विकरूपेण दुर्ज्ञेयतया जगन्मिथ्यात्वानुमितिरूपे निश्चय दुर्घट इत्यपि दूषणं शुभचम् । स्वनिष्ठत्वादिति । तेन रूपेण ज्ञाननिषेधासम्भवेनेति शेषः । स्वस्वेतरैति द्वन्द्वः । तदुभयस्य तादृशसंज्ञयद्वयघटकस्य । प्रत्येकरूपेण तादृशैकधीपदिताननुगतत्वेन । व्यभिचारिवमप्यस्तीति । दृश्यत्वेहेतुमत्या तद्विषयावच्छिन्नप्रतियोगित्वरूपसाध्यान्ने तद्विषय तदन्यधीरूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वरूपसाध्यान्ने च तदन्यधियि असत्तादिति भावः । उक्तप्रतियोगित्वयोरिति । वस्तुत्वेऽपि राशिरिविध्यात् द्विवचनम् । अन्यतरत्वे अन्यतमत्वे । ननु—प्रातिस्विकरूपेण तत्तदीपदितान्यतमवत्त्व दुर्ज्ञेयमिति—आशङ्क्योक्तः

प्रपञ्चस्य स्वरूपेणैव निषेधप्रतीतिः । नच—तत्र लौकिकपरमार्थरजतमेव स्वरूपेण निषेधप्रतियोगी-
ति—वाच्यम् ; अत्रयाधयोवैयधिकरण्यापत्तेः, अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेश्च । नच तदुत्पत्त्याद्यसंभवः,

सिद्धिव्याख्या ।

पारमार्थिकत्वेन नाना नास्तीति तन्निषेधोद्वेसापत्तेरित्यर्थः । नच तत्रेति । शुक्तावित्यर्थः । लौकिकप-
रमार्थमेवेति । ननु लौकिकानिर्वचनीयमित्यर्थः । अमेति । इदं रजतमिति सामानाधिकरण्यानुभवविप-
यभूतानिर्वचनीयरजतं विना लौकिकपारमार्थिकरजतस्य बाधविषयत्वे उभयोर्भिन्नविषयतया वैयधिक-
रण्यं स्यादित्यर्थः । अप्रसक्तेति । अत्रप्रसक्तस्य चाप्रतिषेधात् निषिद्धस्याप्रसक्तेश्चेति भावः । नच तर्हीति ।

गौडगहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तस्तु—तादशधियां चेतस्तादशधीरूपापच्छिन्नप्रतियोगित्वमादाय साध्यवत्त्वपर्यवसानसंभवेन तादशधीवोपलक्षि-
तावच्छिन्नप्रतियोगित्वरूपेणैव साध्यत्वेन दृश्यमात्रेऽनुमानसंभवाच्च व्यभिचारप्रसक्तिरिति भावः । लौकिकपरमा-
र्थेति । परमार्थतया लोकसिद्धेत्यर्थः । व्यावहारिकेति यावत् । वैयधिकरण्यं मित्रविषयकत्वम् । अप्रसक्तेति ।
शुक्लौ व्यावहारिकरूपस्य तादात्म्येन ज्ञातव्यरूपप्रसक्तेरभावेन नत्र तद्विषये अप्रसक्तनिषेधः, तथाचानुभवविरोधः,

लघुचन्द्रिकाया विद्वेशोपाध्यायी ।

रीत्या तादशधिया अनुगममभिप्रेत्याह—वस्तुतस्त्येति । तादशधियामिति । तादशधीमिदानी । तादशधी
रूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वमादायेत्यादि । प्रतियोगित्वमादाय प्रतियोगित्वीयससर्गविषया विषयीभूय ।
साध्यस्यचन्यवर्तृकपर्यवसानक्रियासामान्यवर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्ययः । पर्यवसानं अनुमितिविषयीभवनम् । नेने निमीत्य
हसतीतिवत् समानकालीनत्वे क्त्वाप्रत्ययः । तादशधियामित्येतदथतादशधीपक्षकत्वस्यानुमितावन्वयः ।—यद्वा—
प्रतियोगित्वमादाय प्रतियोगित्वीयससर्गानुवोगिविषया विषयीभूय । धियामिति कर्तृवशी । साध्यवत्त्वपर्यवसानं
मिथ्यात्वानुमितिं साध्यस्यचन्यविषयतानिर्दिष्टविषयवताश्रयत्वम् । अस्य तादशधियामित्यनेनान्वयः । प्रतियोगित्व-
रूपेणैव साध्यस्य प्रतियोगित्वरूपैकधर्मावच्छिन्नसाध्यस्य ।

पादुरगाय नम ॥ मूले—प्रतियोग्यभाववोविरोधात् कथमिदमित्याह—तदनुमानानुबानुरोधात् इत्याह—तथाहीति ।
शुक्लो रजतप्रमानन्तरमिति । गहणे प्रपञ्चप्रमानन्तरं चेति शेषः । प्रतियोगिप्रसक्त्यर्थमिदमभिधानत्वं, शुक्लं नीलं
शुभ्रं लालं च द्रव्यगुणद्वितीयतत्त्वसाक्षादिकं तत्तादात्म्यकारकं अत्रसंशयोत्तरं प्रत्यक्षनिश्चये विशेषदर्शनस्य हेतुत्वादपेक्षणीयः ।
एवञ्चात्र प्रपञ्चमात्रावबोधे नैतदपेक्षेति अवधेयम् । अत्र रूप्यं नास्तीति स्वरूपेणैव निषेधप्रतीतिः इति योजनाया
शुक्तिरूप्यत्वेति शेषेण शुक्तिरूप्यस्य स्वरूपेण रूप्यं नास्तीत्याकारकनिषेधप्रतीतिरित्यर्थः वाच्यः । तथाचात्र ‘प्रपञ्चस्यापि
स्वरूपेणैवैवञ्च स स्वरूपेणैवैवञ्च नैवार्थः, एतच्चैवोभयान्वयसंभवात् । प्रतीत्यन्वितार्थकतृतीयान्तान्तरं विना श्रुत्याचेति
चकारासद्वितीयेत्येतो व्याचष्टे—इतिस्वरूपेणेति । नन्येवमनुभवेन प्रतीतेरित्यसद्वत्तम्, अतो व्याचष्टे—प्रतीतेरिति ।
‘नेहानाना’ इति श्रुतेरपि स्वरूपेणैव निषेधादिप्रपञ्चनिषेधकत्वं प्रागुक्तम् । लौकिकरजतस्य परमाथत्वाभावाद्याचष्टे—लो-
किकपरमार्थेति । परमार्थतया सत्यतया । ननु सत्यतया लोकप्रतीतिगोचरत्वं प्रातीतिकस्यापि सम्भतीत्यत्र आह-
व्यावहारिकमिति । मूले—नास्ति नासीत् नमयिष्यतीति, निषेधस्य वैकल्पिकत्वप्रदर्शनाय । नचेति शङ्काया
रजतमेवेत्येवकारेण शुक्तिरूप्यव्यवच्छेदः । एवञ्च शुक्तिरूप्यमपि तदभावस्योक्तानुभवेनानवगहानान् तस्य मिथ्यात्वसि-
द्धिरिति शङ्कामिप्रायः । नयधिकरण्यपदस्य सामान्यतो विषयतान्यस्यचन्यविशेषेण ना तदधिकरण्यविषयपरणकत्वार्थ-
कत्वे बाधः, अन्तःकरणवृत्त्यात्मकमोर्ध्वमाधोर्ध्वान्तं करणे वात्यादौ ना सामानाधिकरण्यात्, अतो विषयतासम्बन्धेन
तदधिकरण्यमिनाधिकरणसत्त्वार्थकतया व्याचष्टे—वैयधिकरण्यमिति । मित्रविषयकत्वमिति । तच्च नेष्ट, तयो
समानविषयकत्वनियमादिति भावः । एतन्निबन्धे मानं सूचयन् ‘प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते’ इतिन्यायमूलकानुभववि-
रोधपक्षपुण्यान्तर्गताह मूले—अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेश्चेति । ननु—प्रसक्तिरापत्तिः, सा च शुक्लौ व्यावहारिकरूपस्य
सम्बन्धत्वेन, शुक्तिर्महि रजतसामग्रीबन्धा स्यात् तर्हि रजतं स्यादित्याकारः, इत्याद्यन्त्यं व्याचष्टे—अप्रसक्तेतीति । शा-
वत्त्वेति । अनाद्यवैज्ञानविषयत्वेत्यत्र । उक्तापत्तिस्तु आपाद्यव्यतिरेकनिर्णयवन्तयाहार्यमिति भावः ।—अनुभव-

नह्यनिषिद्धस्वरूपत्वमुत्पत्त्यादिमत्त्वे तन्नम्, परैरनिषेधरूपत्वेनाङ्गीकृतस्य वियदादेरुत्पत्त्याद्यनङ्गी-
कारात्, किंतु वस्तुस्वभावादिकमन्यदेव किञ्चित् प्रयोजकं वक्तव्यम् । तस्य मयापि कल्पितस्य स्वी-
६२।७८

सिद्धिव्याख्या ।

निषेधस्वरूपत्वादिति भावः । नहीति । येन निषेधस्वरूपत्वादुत्पत्त्याद्यसंभवः स्यादिति भावः ।
परैरिति । तथाच परमतेऽनिषिद्धस्वरूपत्वं यथोत्पत्त्यादिमत्त्वे न तन्न, तथासन्मते निषेधस्वरूपमपि
नोत्पत्त्याद्यसंभवे तन्नमिति ध्येयम् । वक्तव्यमिति । उत्पत्त्यनुत्पत्त्योरिति शेषः । तन्ममार्पि समानमि-
त्याह—तस्येति । आशयानभिज्ञस्य चोद्यमनुवदति—नचेति । स्वरूपेणेत्यस्यापणस्य रूप्यमित्यनेना-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अमानन्तरमित्यादिनोक्तनिषेधस्य प्रसक्तनिषेधत्वानुभवस्योक्तत्वात् । तर्हि प्रपञ्चे शुक्तिरूप्यादो च स्वरूपेण निषेध
प्रतियोगित्वे उक्तप्रमाणसिद्धे । तन्नं समव्यापकम् । उत्पत्त्याद्यसंभव इत्यत्रानिषिद्धस्वरूपत्वे उत्पत्त्यादिव्यापकत्वात्
भात्, व्यापकाभावेन व्याप्याभावात् तत्रापादितत्वात्, अग्रे व्यभिचारोक्त्या उत्पत्त्यादौ व्यापकत्वलाभात् । अनङ्गी-
कारादिति । नच—उत्पत्त्यादौ व्याप्यताया अदूषणे न्यूनतेति—वाच्यम्, किंतु वस्तुस्वभावादिकमित्यादिप्रत्येन
तस्याः दूषितत्वेन व्यापकतामात्रस्यात्र दूषणात् । अन्यद्वस्तुस्वभावादिकम् । वस्तुस्वभावो 'जीव ईशो विशुद्धा
चिद्विभागश्च तयोर्द्वयो । अविद्या तच्चित्तोयंग्णपदसाकम्नादय' इति रीत्या अविद्याद्यनादिपङ्क्तिभिरद्वयैवम् । आदिप-
दान् 'अतोवे'त्यादिश्रुत्यादिरूपस्य उत्पत्त्यादिप्राहकप्रमाणस्य काम । प्रयोजकं समनियतम् । अन्यदेवेत्येवकारेण उत्पत्त्या-

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

विरोध इति । “ प्रसक्तं हि प्रतिपिध्यते ” इतिन्यायमूलकानुभवविरोध इत्यर्थः ।—प्रसक्तनिषेधत्वानुभवस्ये-
ति । तादृशानुभवप्रदर्शनादित्यर्थः । यथाश्रुते—मूलकृता खानुभवविरोधोद्भावरक्ता स्यात् । नहि अमानन्तरमित्यादि
निषेधात्मकानुभवाकारषट्क, अनुभवात् । तस्मात् शुक्तौ रूप्य नास्तीत्याद्यनुभवे शुक्तिरूप्यस्यैव स्वरूपेण निषेधो
विषय इति पर्यवसित, तदनुरोधेन तर्हिपद व्याचष्टे—तर्हीति । निषेधेति । नृकालिकनिषेधेत्यर्थः । उक्तप्रमाणं
रूप्य नास्तीत्याद्यनुभव । तन्त्रपदस्य प्रयोजकावयवत्वे व्यापकार्थकत्वे वा परैरित्यादिवृत्तस्य, प्रयोज्यव्याप्यान्यतराथकत्वे
'नचतर्हि' इति शङ्काया असङ्गतिरतो व्याचष्टे—तन्त्रमिति । समव्यापकार्थपरतामुपपादयन् 'नच तर्हि' इति शङ्का-
परैरित्यादिवृत्तणयोरभिप्राय ध्वनयति—उत्पत्त्याद्यसंभवे इत्यत्रेति । अनिषिद्धस्वरूपत्वेन रूपेण तदधिकरणकनिषेधा
प्रतियोगित्वे ।—उत्पत्त्यादिति । तेन रूपेण तदधिकरणकोत्पत्त्यादीत्यर्थः । नाश आदिपदार्थः ।—आपादितत्वादि-
ति । सिद्धान्तना शुक्त्यादौ प्रातिभासिकरजतादेरुत्पत्त्याद्यङ्गीकारात् नेष्टाप्रसिद्धसंभव इति भावः । अनङ्गीकारादिति
ति । तथाचानिषिद्धस्वरूपत्वे उत्पत्त्यादिव्याप्यतामप्राप्ता न समनैयस्य परवक्तुं शक्यमिति भावः । ननु—एवमपि तत्र
तद्व्यापकताया बाधकाभावात् 'नच तर्हि' इति शङ्कानपगम इत्याशङ्कते—नचेति । व्यापकतामात्रस्येति । तद्व-
र्भसमनैयस्येत्यर्थः, तस्यैव शङ्कावीजत्वेन दूषणीयत्वात् । अन्यदेवेत्यत्र अन्यदा, इव इति पदच्छेदभ्रम निराकुर्वन्
विधेयप्रयोजकपदार्थं प्रति उद्देश्यतावच्छेदार्थकपद उद्देश्यपदात् पूर्व योजयति—अन्यद्वस्तुस्वभावेति । अन्यदित्य-
स्यानुक्तौ वस्तुस्वभावपक्षेन पदार्थधर्मसामान्यार्थकनानिषिद्धस्वरूपत्वान्यधर्मालम्ब, तुरीयेमादिक न घटकारण, किंतु किं-
चिद्व्यमित्याद्यप्रयोगेण किंतुपदस्य स्वपूर्वावाक्यस्थननशब्दव्यपिपदायोन्यत्वालाभकत्वात्, अतस्तत्प्राधान्यानिषिद्धस्वरूपत्वा
न्याधकमन्यदित्युक्तम् । अन्यत्किञ्चित्पदयो समभिव्याहारवशात् वस्तुस्वभावपदात् प्रतीयमानो यो धर्मविशेष ए
वदीयति—जीव इत्यादि । तयो जीवेशयो । विभाग. मेद । एकजीवानुयोगिकस्य जीवेश्वरप्रतियोगिकमेदस्य ए
भाय द्वयोरेति । तच्चित्तो अविद्याचित्तो, । योग तादात्म्यरूप स्रग्भ्य । अशक्तिप्राणावालोकावाराणां दृश्यत्वमि-
ति । जीवादिवाराणां अनादिपङ्क्तमिष्टत्वम् । यद्यपि विगुह्यविद्वारण दृश्यत्वेनैव संभवतीति तदन्यानादिपङ्क्त-
भिन्नलक्षेण सम्यक्, तथापि उक्तपदसाधारणप्रागभावाप्रतियोगिभावात्तरूपानादित्वावच्छिन्नप्रतियोगितादिव मेदस्योक्तस्यो-
कप्रतिपादितस्वरूपतादृशधर्मवच्छिन्नमेदस्य या निवेशतात्पर्यात् न पद्वैसल्यसाम्येति । ध्वस्यत्ववत् प्रागभावस्याङ्गीकारे
तत्प्रागभावोत्पत्त्योरप्यनाकारात् न तद्विभचारः । नच—अनादिपदभिन्नदृश्यत्वस्योत्पत्त्यादिप्रयोनकत्वे किं मानमिति—
वाच्यम्, यतो वेत्तादिश्रुत्या अनादिभिन्नदृश्यानेवोत्पत्त्यादिवोधनात् । तत्र भूतपदस्य दृश्यार्थकत्वात् इमानौलस्य

कारात् । नच—त्रैकालिकनिषेधं प्रति स्वरूपेणापणस्थं रूपं पारमार्थिकत्वाकारेण प्रातिभासिकं वा प्रतियोगीति मतहानिः स्यादिति—वाच्यम् ; अस्याचार्यवचसः पारमार्थिकलौकिकरजततादात्म्येन

सिद्धिव्याख्या ।

नव्यः । पारमार्थिकत्वाकारेणेत्यस्य प्रातिभासिकं वेत्यनेनान्वयः । तथाच स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रति-
योगित्वाभ्युपगमे एवंभूतमतहानिः स्यादित्यर्थः । आशयमाविष्कुर्वन्परिहरति—अयेति । आपणस्थं
रूप्यमित्यस्य प्रातिभासिकमित्यनेनान्वयः । ‘ सर्वं वाक्यं सावधारणम् ’ इति न्यायेन प्रातिभासि-
कमित्यत्रैवकारणः । एवं सति पर्यवसितमर्थमाह—पारमार्थिकलौकिकरजततादात्म्येन प्रतीतं-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

दिव्यापकत्वमपि अनिपिद्वस्वरूपत्वे नास्तीति ज्ञापितम् । उत्पत्त्यादिमतोप्यनुभवश्रुतीर्निषेधविषयकत्वस्योक्तत्वात् तत्र
तथापकत्वमपि नेति भावः । मतहानिः पूर्वाचार्योक्तिविरोधः । ‘प्रतिपक्षोपाधावभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वं तद्य
वाधकज्ञाने रजतं प्रतिपक्षोपाधावभावप्रतियोगितयाऽवभासत’ इति प्रत्यक्षमिति विवरणकारोक्तैः प्रातीतिकमेव रजतं

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

चाविद्यायनादिभिन्नार्थकत्वात् । तत् ध्वनयन् आदिपदार्थभूतं प्रयोजकान्तरमाह—आदिपदादिति । श्रुत्यादिरूप-
स्येति । ब्रह्मजन्यत्वेन सप्रतिपाद्यलसंयन्नेन वियदादौ वर्तमानस्येति शेषः ।—प्रयोजकमिति । उत्पत्त्यादिमत्त्वे
इत्यनुपपत्त्ये । यद्यपि तन्मिलितस्याप्यनुपपन्नः संभवति ; तथापि तन्मिथ्याभावात् क्लेशविशेषरूपत्वाच्च प्रयोजकपदमेवोपा-
तम् ।—समव्यापकमिति । समं तुल्यसंख्यदेशशक्तिकं सदेव, नलधिकसंख्यदेशशक्तिकं सत्, व्याप्यं सत् व्यापक-
मिति पर्यवर्तितार्थः । व्याप्यत्वात् गगनादेरुत्पत्तिः, व्यापकत्वाच्च ब्रह्मातृत्वोक्तोत्पत्तिः । किंत्वित्यादिप्रत्ययेन तस्य व्य-
त्तादिति प्रतिज्ञातं स्फुटयति—अन्यदेवेत्यादि । ज्ञापिते युक्तिमाह—उत्पत्त्यादिमत इति । अनुभवः ‘शुक्लं रूपं
नास्तीत्याकारः, श्रुतिः ‘नेह नानास्ति किञ्चन’, तयोः उत्पत्त्यादिमतोपि यः स्वरूपेण निषेधः तद्विषयत्वस्योक्तत्वात् ।
भ्रमवाधयोर्वैयधिकरण्यापत्त्यादिना व्ययस्यापितलादित्यर्थः । तथाच उत्पत्त्यादिमत्त्वेन सामप्रदृष्टिजामप्रत्यक्षादिप्रतिपादकश्रु-
त्यादिभिदे प्रातिभासिके शक्तिरूप्यादौ व्यावहारिके च वियदादौ अनिपिद्वस्वरूपत्वस्याभाव इति भावः । तत्र अनिपिद्वस्व-
रूपत्वे । तद्व्यापकत्वं उत्पत्त्यादिव्यापकत्वं ।—अपिनेति । तथाच शक्तिरूप्यादावनिपिद्वस्वरूपत्वाभावे सत्त्वपि
नोत्पत्त्याद्यभावापत्तिरिति भावः । अपिना परमते दूषितस्य व्याप्यत्वस्य समुच्चयः । स्वमते वियदादेरप्युत्पत्त्यादिसत्त्वेना-
निपिद्वस्वरूपत्वे उत्पत्त्यादिव्याप्यत्वसंभवेऽपि न क्षतिः ; तदभावेन शक्तिरूप्यादेरुत्पत्त्याद्यभावाच्च आपादितुमशक्यत्वा-
त्, व्याप्याभावस्य व्यापकाभावापत्त्यापादकत्वात् । यच्च स्वयं उत्पत्त्या समनियतत्वेनाभ्युपगतमनादिपदकभिन्नद्वयवार्तिकं
तस्य शक्तिरूप्यादौ सत्त्वात् तदभावरूपापादकाभावेन नोत्पत्त्याद्यभावापत्तिरित्याह मूले—तस्य मयापि कल्पित-
स्याङ्गीकारादिति । तस्य वस्तुस्यभावादिप्रयोजकान्तरस्य । कल्पितस्य कल्पिते शक्तिरूप्यादौ । वस्तुस्यभावादेः
कल्पितत्वकथनस्यालान्तानुपयोगात् अधिकरणाप्याहारापत्तेश्च । नचेति । शुक्लं रूपं नास्तीत्यादिनिषेधप्रतीतिं स्वरूपेण
शक्तिरूप्यस्यैव प्रतियोगितया भानाङ्गीकारे इत्यर्थैकमिति शेषः ।—त्रैकालिकेति । शक्तिवृत्तित्वेन प्रतीयमानेत्यादिः ।
आपणस्थं रूपं प्रतियोगीति संबन्धः । आपणस्थपदं व्यावहारिके योगरूढम् । तेन प्रातिभासिकेन सहविकल्पसन्नतिः ।
प्रातिभासिकरूपं वा त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगीलानुपपन्नान्वयः । मतहानिश्चक्षुः मतिविषयस्यापणस्थत्वादेः तत्प्रतियोगित्वादेर्वा विभागानुकूलव्यापाररूपत्वागमप्रसङ्गेन
वेकदेशेऽन्यव्यप्रसङ्गः, तादृशमतिविषयस्यापणस्थत्वादेः तत्प्रतियोगित्वादेर्वा विभागानुकूलव्यापाररूपत्वागमप्रसङ्गेन
स्यादित्यस्यासन्नतिक्षेपलतो व्याचष्टे—मतहानिरिति । विरोधः विरुद्धार्थकत्वम् । तद्व्यावृत्त्यस्येति शेषः । त्रैकालिक-
निषेधं प्रत्यापणस्थं रूपं प्रातिभासिकं, स्वरूपेण पारमार्थिकत्वाकारेण वा प्रतियोगि इति योजनया आचार्योक्तिविरोधं
परिहरति मूले—अस्येति । प्रातिभासिके आपणस्थरूप्यतादात्म्यवाधात् तत्पदं तत्तादात्म्येन प्रतीतपरतया व्याचष्टे—
पारमार्थिकलौकिकेति । पारमार्थिकत्वेन लोकप्रियत्वं । नन्वेवं द्वेष्टेन वाचाप्योक्तिः किमनुसारेण व्याख्येयस्य
आह टीकायाम्—प्रतिपक्षोपाधाविति । तच्च प्रत्यक्षमित्यन्वयः । तत्र इत्यन्तं हेतुः । वाधकज्ञाने शुक्लं रूपं
नास्तीत्यादिज्ञाने । उक्तैः प्रतीयत इत्यनेनान्वयः । ननु विवरणकारोक्तौ रजतपदेन प्रातीतिकरजतस्यैव ग्रहणं कुत,
तत्राह—प्रतिपक्षपदेनेति । प्रातीतिकस्यैव पुरोगतिनि प्रकारतया भ्रमे भानात् तदेव स्वपदेन ग्राह्यमिति भावः ।

प्रतीतं प्रातिभासिकमेव रजतं प्रतियोगित्वर्थः । तच्च स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन वेत्यनास्थायां वा शब्दः । एतावदुक्तिश्च पुरोवर्तितादात्म्येनैव रजतं प्रतीयत इति मतनिरासार्थं लौकिकपरमार्थरजततादात्म्येनापि प्रतीयत इति प्रतिपादयितुं च । तदुक्तं तत्त्वदीपिकायां—‘तस्माल्लौकिकपरमार्थरजतमेव नेदं रजतमिति निषेधप्रतियोगीति पूर्वाचार्याणां वाचोयुक्तिरपि पुरोवर्तिनि रजतार्थिनः प्रवृ-

सिद्धिव्याख्या ।

प्रातिभासिकमेव रजतमिति । एवं सति वाशब्दानुपपत्तिमाशङ्क्याह—तच्चेति । एतावदुक्तेः फलं दर्शयति—एतावदिति । तथाच तदुभयं फलमिति ध्येयम् । उक्तार्थेऽभियुक्तवचनं प्रमाणयति—तदु-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पुरोवर्तिनिष्ठास्वन्ताभावप्रतियोगित्वेन प्रतीयते, प्रतिपक्षपदेन स्वप्रकारकधीविशेष्यलाभात् ; तदनुसारेणोक्तपूर्वाचार्योक्तित्वात्वेत्येत्याशयेनाह—अस्याचात्येत्यादि । तच्च प्रतियोगित्वं च । स्वरूपेणेत्यादि । तृतीयायंस्वादच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगित्वेऽन्वयः । अनास्थायामिति । एकैवेयं पारमार्थिकत्वरूपोक्तधिया स्वैतरसंबन्धयानां तस्याभ्रान्तया तादृशधिया निषेधप्रतियोगित्वसंबन्धमाचोक्तानवस्था । वस्तुतस्तु, ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपेण स्वैतरसंबन्धयानां निषेधप्रतियोगित्वं संभवति, तस्याभावीयविरोधपणतासंबन्धेन स्वसिद्धत्वात् स्वस्यापि ज्ञाननिवर्त्यत्वादिति स्वरूपतत्त्वासावच्छेदकत्वसंबन्धेन लाघवात्तदेव निवेदयत इति भावः । ननु—आपणस्थरूप्यशब्दस्य प्रातीतिकरजते व्यावहारिकरजततादात्म्येन प्रतीतत्वबोधकस्याचार्यवचसि किमर्थमुक्तिः—तत्राह—एतावदुक्तिरित्यादि । तस्मात् पाथस्य भ्रमवैयधिकरण्यापत्त्यादिना प्रातीतिकत्वं रजतस्य पुरोवर्तिनिष्ठास्वन्ताभावप्रतियोगितया पाथकधीविषयत्वात् । लौकिकेत्यादि । पूर्वाचार्याणां लौकिकेत्यादिवाचोयुक्तिः—‘इदं प्रातीतिकरजतं परमार्थरजतं न भवती’ति भेदात्मकनिषेधप्रतियोगित्वमप्रीकृत्य नेत्यर्थः । ननु—प्रातीतिकरूप्ये व्यावहारिकरूप्यस्य तादात्म्येन प्रसक्त्यभावात् भ्रमवैयव्यिकरण्यापत्त्यादिना निषेधो न युक्तः—तत्राह—पुर इत्यादि । रजतार्थिनः

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

मूले—तत्रैतस्य प्रकान्तप्रधानरजतपरामर्शित्वे तदेकदेशेऽपि स्वरूपेणेत्यादितृतीयायंन्यासमवात् व्याचष्टे—तच्चेति । ननु कल्पद्वयस्य निर्मुक्तत्वे अन्यतरप्रानाग्रहरूपानास्था स्यात्, तदेव न, चरमेऽनवस्थाया उक्तत्वात्, अत आह—एकैवेवेति । नन्वेवमन्यन्याप्रयो दुर्वार इत्यत आह—वस्तुतस्तुति । ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपेणेत्येति । यद्यपि नेदं पारमार्थिकत्वं, तुच्छवृत्तित्वात्, किंतु तद्व्याप्यता तादृशधीरेव, तथापि पारमार्थिकत्वपदस्य तद्वदकपरतया सन्नति । ननु ज्ञानानिवर्त्यत्वमपि तादात्म्येन समते तस्यापि जन्यतया कालिकसंबन्धेन च स्वसंबन्धेनेवेति तेन रूपेण तस्य कथमुक्तप्रतियोगित्वमिति रूपान्तराभेदेऽन्योन्याप्रयत्नद्वयस्य इत्यत आह—तस्येति । अभावीयेति, कालिकविशेषणताव्यावृत्तये । ननु तादृशधिय स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वसमवेन तन्निवेशे लाघवमय आह—स्वरूपत इति । तस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वस्य एकव्यक्तिकत्वाविशेषादिति भावः । लाघवादिति । ज्ञानानिवर्त्यत्वस्य तादृशधीपरिचायकत्वपदकत्वादिति भावः । केचित्तु—अभावविरहात्म्यत्वं नेतिवत् पारमार्थिकत्वेन वेत्यत्रापि वाशब्दोऽनास्थायामिति मूलस्थो द्वितीयकर्तृपदेनवस्थादिप्रयुक्ताखरससूचक इति अर्थं वदन्ति । किमर्थमुक्तिरिति । ता विनापि उदाहृतविवरणकोत्तयविरोधस्योक्ताचार्यवचसि समवादिति भावः । शुक्लो रूप्यं नास्तीत्यादिनिषेधे प्रातिभासिकस्यैव प्रतियोगित्वे लौकिकपरमार्थरजततादात्म्येन प्रतीतत्वे न सममिमाह मूले—तदुक्तं तत्त्वप्रदीपिकायामिति । न स्यादिति । पूर्वाचार्याणां वाचोयुक्तिरपीति तत्त्वप्रदीपिकापदानां योजना । एतत्सूचनायैवानुपदं वक्ष्यति—लौकिकेत्यादि । वाचोयोग इति । तादृशवाचोयोगे सन्नतिसूचकतया तस्यादिति व्याचष्टे—अमेति । व्यावहारिकरजतस्य पुरोवर्तिनि भ्रमाभावेन तद्वैयव्यिकरण्यापत्त्यादिना ‘लौकिकपरमार्थरजतमेव नेदंरजतमिति निषेधप्रतियोगि’ इति वचनमसन्नतमिति साधः । अत्र नेदं रजतमिति प्रतीतां शुक्तिरूपे पुरोवर्तिनि व्यावहारिकरजतत्वात्तन्ताभावो व्यावहारिकरजतभेदो वा विषयः, प्रत्यक्षज्ञाने शब्दादुरोधेनापेक्षयनग्राह्यत्वात्, प्रतियोगिप्रसक्त्यानुपयोगित्वादित्यभिमानमूलकत्वमुक्तवाचोयोगस्योक्त्यासन्नतिशङ्कापीनम् । तादृशाभिमानमेव ‘अयमभिप्रायः’ इत्यादिना मूलमृतिराकरिष्यति । निषेधे प्रतियोगिप्रसक्तयेपेक्षा तु उक्तैवेति शेषम् । मूले—पुरोवर्तिनि प्रातीतिकरजते । इदं, प्रतीतावप्यनेति । प्रतीतस्येति । लौकिकपरमार्थरजतस्येति शेषः ।

चिदर्शनात् लौकिकपरमार्थरजतत्वेनापरोक्षतया प्रतीतस्य कालत्रयेऽपि लौकिकपरमार्थरजतमिदं न
गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

‘सद्रजतप्राप्तिर्मम भवति’तीच्छावतः । लौकिकपरमार्थरजतत्वेन सद्रजतमिदमित्येवंरूपेण । तथा च प्रातीतिक-
रूपे व्यावहारिकरूपस्य सद्रजतत्वस्वरूपेण तादात्म्यं प्रसक्तमेव; अन्यथा प्रातीतिकरूपे व्यावहारिकरूपलिप्सोः प्रवृ-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

रजतमिदं नेत्यत्र ईदंपदमनुयोग्यार्थं पूर्वं योजयन् रजतमिदंपदानां व्यावहारिकरजततात्पर्यन्ताभावपुरोवर्त्यकत्वेऽतस्तत्ति-
तादवस्थपरिहाराय व्याचष्टे—इदमिति । तत्र नचोभेदार्थकत्वेऽपि इदंपदस्य पुरोवर्त्यकत्वं न संभवति, व्यावहारिक-
रजतस्य तत्राप्रतक्षरेष्वेव आह—प्रातीतिकं रजतमिति । तत्र तद्वेदवाधादाह—परमार्थरजतमिति । सद्रजत-
मित्यर्थः । लौकिकत्वसाभवात् त्यागः । एवमपि नचोऽप्यन्ताभावपरत्वं न संभवति, अत्र रजतमित्यप्रसङ्गेत आह—
न भवतीति । भेदात्मकान्निधेयेति । प्रतियोगिपदसमानविभक्तिकानुयोगिवाचकपदसमभिव्याहारस्येव भायो भव-
तिपदसमभिव्याहारस्य ननुपदेन मेदयोधे, सप्तम्यन्तानुयोगिवाचकपदसमभिव्याहारस्येव चास्तिपदसमभिव्याहारस्य ननु-
पदेनात्यन्ताभावबोधे प्रयोजकत्वं षटः षटो नास्तीत्यस्यात्र षटो न भवतीत्यस्य च त्रयोऽप्रयोगात्, इत्यभिप्रेत्य मूले
भवतीत्यप्याहृतमिति मनसि कृत्यात्र निषेधपदं मेदपरतया व्याख्यातम् । इति भेदेत्यस्य इतिप्रत्ययविषयमेत्यर्थः ।
नेयेति । संगमनीयेत्यर्थः । याचोयुक्तिरपीति पूर्वोक्तान्वयः । एवं च शुक्तौ रूपं नास्तीत्यन्ताभावप्रत्यये प्रातिभासिकर-
जतस्यैव प्रतियोगितया भावमिति तत्त्वप्रदोषिकासंमतमित्यायातम् । अन्यथा लौकिकेत्यादिवाचोयुक्तेर्नैदं रजतमिति प्रतीतेः
शुक्तौ व्यावहारिकरजताभावविषयकत्वेऽपि सङ्गतिसंभवेन तस्या प्रातिभासिकरजतव्यावहारिकरजतमेदविषयकत्वेन तत्स-
ङ्गमनैवार्थप्रसङ्गात् । इदानीं प्रातिभासिकरजतस्य लौकिकपरमार्थरजततादात्म्येन प्रतीतत्वे तत्संमतमिदं रजतमिदं अथ-
तारयति—नन्वेति । पुर इत्यादीति । प्रतीत्येत्यन्तेनेति शेषः । ‘पुरोवर्तिनः’ इत्यस्य शुक्तिरजतत्वे
पुरोवर्तिनीत्यर्थः । तत्र दर्शनादित्यन्तेन तादृशप्रतीतत्वे युक्तिरुक्ता । रजतार्थिन इत्यस्य रजतस्यार्थमयं इत्यर्थकत्वे सिद्ध-
विषयस्य पुंसः प्रत्ययसंभवादसङ्गतिः, कर्मधारयान्मल्लार्थीयापत्तिश्चेत्यतो रजतमर्थयतेऽसौ रजतार्थाति कृद्विभक्तिमित्य-
व्याचष्टे—रजतार्थिन इति । रजतप्राप्तिरिति । सद्रजतप्राप्तिरित्यर्थः; व्यावहारिकलिप्सोरित्युक्तेः । ननु लौकिकप-
रमार्थरजतत्वेन प्रतीतिर्न संभवति, परमार्थत्वेन लोके सिद्धत्वपर्यन्तभानस्यानुभवात्, इदं रजतमित्येवाकारात्, रजते तत्त्व-
तीतिसंभवेऽपि प्रातिभासिके तत्तादात्म्यप्रसक्तिर्न लब्धेयतः तथाचष्टे—लौकिकेति । सद्रजतमिदमित्येव रूपेणेति ।
इदं प्रातिभासिकरूपं । पुरोवर्ति सद्रजतं । इत्येवंरूपा इत्याकारेत्यर्थः । सामान्ये ननुसकम् । तृतीयाधोऽभेदः । तथा-
चष्टे सद्रजतमित्याकारा या सद्रजतत्वावच्छिन्नप्रकारिका इदंलावच्छिन्नविशेषिका अपरोक्षा प्रतीतिः तद्विषयस्येति
मूलार्थः । लौकिकपरमार्थरजतस्येति शेषः । प्रतियोगितामित्यन्तान्वयः । अत्रेदंपदार्थो न शुक्तिरूपः; पुरोवर्तिरजत-
धातुस्य शुक्तिरजतार्थकत्वे तत्र सत्यस्यासत्येन तद्वानुपपत्तेः, व्यावहारिकरजतार्थकत्वे प्रातिभासिकरजतेनैव शुक्तौ
तस्यात्यन्तासादृशत्वाभावेन तत्र तद्वानुपपत्तेः, अत्र रजतं पदस्यामीत्यनुभवात्पुरोधेन सविद्वद्विरजतभानार्थं प्रातिभासिकर-
जतोत्पत्तिस्वीकारे शुक्तिगतदेवेनापि तस्यैव भासमानतया इदंत्वेन शुक्तिभानार्थभावात्, किंतु प्रातिभासिकरजतमेदंप-
दार्थः । तत्र च सद्रजतशब्दोऽस्तिरहितं सत्यविशिष्टं व्यावहारिकरजतं तादात्म्येन भासते; अन्यथा इदंरजतमित्याकारानु-
पपत्तेरित्यभिप्रेत्य लौकिकपरमार्थरजतत्वेनेति तृतीयान्तार्थलक्ष्यप्रातिभासिकव्यावहारिकतादात्म्यप्रसक्तिहेतुं स्पष्टयति—
तथाचेति । इदं सद्रजतमित्याकारकप्रतीतिसत्त्वे चेत्त्यर्थः । प्रतीतेरिदं सद्रजतमित्याकारकत्वे इति यावत् । अत्र च ‘इदं
रजतं’मित्याकारय प्रतीतिः, नन्विदं सद्रजतमित्याकारकत्वे सिद्धिमात्राङ्गा तत्सिद्धये प्रवृत्तिदर्शनादिति हेतुं योजयति—अन्य-
थेति । इदं सद्रजतमित्याकारकप्रतीतेरसत्त्वे इत्यर्थः । परेतु—अस्तु इदं सद्रजतमित्याकारकप्रतीतिः; तथापि तद्विषयता
शुक्तिरूपपुरोवर्त्ये प्रातिभासिकरजतस्यैवास्तु, ननु प्रातिभासिके व्यावहारिकरजतत्वेत्यप्रयोगकलशान्निरासाय प्रवृत्ति-
दर्शनादिति मूलोक्तदेवमर्थं प्रसजयति—अन्यथेति । तादृशतादात्म्यप्रसक्त्यभावे इत्यर्थः—इति प्राहुः ।—व्यावहा-
रिकलिप्सरिति । इच्छाया असंभवेन तादृशेच्छाधीनप्रवृत्तेरनुभवसिद्धाया अनुपपत्तिः । नच—अनुभूयमाना प्रवृत्तिः
प्रातिभासिकलिप्सोः शुक्तिरूपपुरोवर्तिविषयत्वेति—वाच्यम्; प्रातिभासिकेच्छायाः प्रवृत्तिकारणलक्ष्यप्रापत्या गौरवा-
पत्तेः, व्यावहारिकेच्छायां तत्कारणत्वस्य कृतत्वादिति भावः । तथाच प्रातिभासिकरजतं सद्रजतत्वविशिष्टविषयके-
च्छाधीनप्रवृत्तिविषयत्वात्सद्रजतमित्याकारकप्रतीतिविशेष्यम् । तस्यासत्त्वाच्चोक्तविशिष्टप्रकारकतादात्म्यसंसर्गकप्रतीतिविशे-
ष्यमिति पर्यवसितम् । इदमेव प्रातिभासिकस्य व्यावहारिकतादात्म्येन प्रतीतत्वं पूर्वं मूले उक्तम् । एतावता च व्यावहारिक-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रक्ष्यनुपपत्ते । नच—व्यावहारिकरूप्यनिष्ठवोपलक्षितस्य रजतत्वस्य प्रातीतिकरूप्येऽपि स्वीकारात् शुक्तिगतस्येदत्त्वा-
देरेव सत्त्वस्यापि तत्र प्रत्ययाच्च 'सद्व्रजतमिद'मिति प्रत्ययोपपत्तेर्व्यावहारिकरूप्यस्य प्रातीतिके तादात्म्यारोपस्वीकारो
व्यर्थः, त विनाप्युक्तप्रवृत्त्युपपत्तेरिति—वाच्यम्, व्यावहारिकनिष्ठरजतत्वादिकं प्रातीतिके रजतादात्म्यं न स्वीक्रियते प्राती-
तिकादपि व्यावहारिकरजतादिकार्योपपत्ते । प्रथमपरिच्छेदान्ते मूले—'प्रातीतिकव्यावहारिकसाधारणमेकं रजत-
त्वादिकं व्यावहारिकमात्रेऽन्यत् प्रातीतिकमात्रेऽन्यत्'—इत्युक्तिस्तु, व्यावहारिकरजततादात्म्यस्य प्रातीतिकस्य प्राती-
तिके अनङ्गीकारपक्षे प्रौढिवादमात्रेण । एतस्यैव रजतत्वस्य व्यावहारिकस्य व्यावहारिकमात्रनिष्ठस्य स्वीकारेऽपि तदा-
श्रयतादात्म्यविशिष्टस्य उत्पत्तो तादृशतादात्म्यस्याप्युत्पत्त्या 'इदं रजत'मित्यादिव्यवहारोपपत्ते । तथाच व्यावहा-
रिकेऽनुभूतं यद्रजतत्वादिति तद्विशिष्टविषयकेच्छावता प्रातीतिके प्रवृत्तेरुक्तविशिष्टस्य प्रातीतिके तादात्म्यारोपं विनानु-
पपत्तेस्तादृशरोपावश्यकत्वम् । यदि तु "व्यावहारिकनिष्ठरजतत्वादे प्रातीतिके स्वीकारेऽपि ततो व्यावहारिकरजता-
दिकार्यस्य नापत्तिः, व्यावहारिकत्वविशिष्टस्यैव कारणस्य कार्यप्रयोजकत्वदर्शनेन तदन्तर्भावेनैव कारणकृतस्य फलोत्प-
त्तिव्याप्यतास्वीकारात्, अतएव प्रातीतिकं न कुत्रापि कारणं, किन्तु तस्य ज्ञानं चिद्रूपम्, अतएव यत्र व्यावहारिकविषय-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

जतस्य प्रातिभासिकरजतविषयकप्रवृत्तिप्रयोजकेच्छीयसद्व्रजतत्वावच्छिन्नविषयत्वात् सद्व्रजतमिदमित्याकारकप्रतीतिप्रकारत्वं
तस्मात्तत्वाच्च प्रातिभासिकविशेष्यकतादात्म्यसंसर्गकज्ञानीयसद्व्रजतत्वावच्छिन्नप्रकारत्वरूपं यत् प्रातिभासिके तादात्म्येन
प्रसक्तत्वं प्रातिभासिकनिष्ठभेदात्मकनिषेधप्रतियोगिताप्रयोजकं तद्वत्त्वं पर्यवस्यति । व्यर्थ इति । तथाच कथं व्यावहा-
रिकस्य प्रातिभासिकनिष्ठभेदप्रतियोगितामानमुक्तमिति भावः ।—स्वीकारादिति । अतएव हस्तशक्यता तत्र रजतपद-
प्रयोगनिर्वाह इति भावः ।—प्रत्ययाच्चेति । एवञ्च सत्त्वस्यापि तत्र स्वीकार आवश्यक इति भावः ।—तंविनापीति ।
तादृशारोपस्वीकारविनापीत्यर्थः । अस्य प्रत्ययोपपत्तिरित्यत्राप्यपक्षेणान्वयः ।—प्रवृत्त्युपपत्तेरिति । प्रवृत्तिं हि वस्तुगत्या
यत् सद्व्रजतं व्यावहारिकं तद्विषयकेच्छा न कारणम्, किन्तु व्यावहारिकरजतनिष्ठं यद्रजतत्वं यच्च सत्त्वं तदनुभयविशिष्ट-
विषयकेच्छैव सा चाक्षाक्षतेति भावः । सत्त्वं सद्व्रजततादात्म्यम्, तादात्म्येन सद्व्रजविशिष्टप्रवृत्तये तस्य सत्त्वव्या-
वहारिकाद्युपगतत्वात् व्यावहारिकरजततत्त्वसत्त्वपठितप्रवृत्तिकारणतावच्छेदकचोटी शुक्तिगतसत्त्वस्यानिवेशात् कथं हस्तको-
रणतया निर्वाह इति न शङ्कनीयम्, सत्त्वस्याप्यनुभयसाधारणस्य स्वीकारादिति ।—न स्वीक्रियत इति । नचैवमपि—तत्र
तद्ज्ञानं स्वीक्रियते, एव च रजतत्वविशिष्टविषयकत्वस्य प्रवृत्तिकारणतावच्छेदकस्य रजतत्ववत्त्वापठितस्य रजतत्वावच्छिन्न-
विषयकत्वरूपत्वोपगमात् न प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति—वाच्यम्, तत्र तद्ज्ञानस्वीकारे तत्स्वीकारस्यानिर्बन्धनीयत्वाविना
दुर्बारात्वादिति भावः ।—कार्योपपत्तेरिति । प्रातीतिके व्यावहारिकतादात्म्यस्वीकारे तु नेयमापत्तिः, व्यावहारिक-
रजतत्वविशिष्टस्य तत्कार्यं प्रति कारणत्वात् इति भावः । मूलविरोधमाशङ्क्य परिहरति—प्रथमेति । पक्ष इति ।
इदंरजतमित्यादिव्यवहारोपपादनाच्चेति शेषः । तथाच तद्वन्मैतद्व्यवहारोर्भिन्नपक्षानिप्रायकत्वात् अविरोध इति भावः ।
प्रौढिवादमात्रेणेति । तृतीयार्थं उक्तार्थान्वयी अभेदः । मानपदेन युक्तिवादव्यवच्छेदः । ननु—तदङ्गीकारपक्षेऽपि
प्रातिभासिके व्यावहारिकरजतत्वानुपगमे तत्रैव रजतमिति व्यवहारः कथमुपपद्यत इत्यत आह—एवमप्येवेति । ननु—
इदंरजतमिति व्यवहारो द्विविधः, शुक्तिरूपपुरोवर्तिविषयकं शुक्तिरूप्यात्मकपुरोवर्तिविषयकं । तत्र द्वितीयस्य शुक्तिरूप्ये
उक्तयुक्त्या व्यावहारिकरजतत्वोपगमासमवेऽपि व्यावहारिकरूप्यतादात्म्यतदारोपस्वीकारेणोपपत्तावपि शुक्तिं तादात्म्येन
भासमाने प्रातिभासिके व्यावहारिकरजतत्वमुपगच्छता सद्व्रजत इत्युत्पद्यमानस्य प्रथमस्य तदनुपगच्छता भयता कथमुपपत्ति-
रत आह—तदाश्रयेति । शुक्तिरूपपुरोवर्तिनि इत्यादि । विशिष्टस्येति । प्रातिभासिकस्येति शेषः । तादृशतादात्म्यस्य
व्यावहारिकरजतत्वाश्रयतादात्म्यस्य । प्रातिभासिके इति शेषः । उपसहरति—तथाच्चेति । प्रातिभासिके व्यावहारिकरज-
तत्वस्य व्यावहारिकरजतकार्योपपत्तिमयादुपगमासमवेत्येव । प्रवृत्तेरिति । अनुपपत्तेरित्यत्रान्वयः । प्रथमपरिच्छेदा-
न्तोक्तमूलग्रन्थं युक्तिवादतया सङ्गमप्यं प्रातीतिके व्यावहारिकतादात्म्योपगमवैयर्थ्यं शङ्कते—यदित्येति । अत्रो-
च्यते इत्यनेनान्वयः । कार्यस्य कटवादे । ननु—कारणतावच्छेदकरजतत्वविशिष्टप्रातिभासिकपठितसामग्रासत्ये कार्यं
इतो न जायत इत्यत आह—व्यावहारिकत्वविशिष्टस्येति । कार्यप्रयोजकत्वं कार्यापधायकत्वं । तदन्तर्भा-
वेनैवेति । तत्कार्यकारणतावच्छेदका यावन्तो धर्मा प्रलेखं तद्विशिष्टव्यावहारिकपदार्थवृत्तं यदा तदाऽव्यवहितोत्तराक्षणे
तत्कार्योत्पत्तिरिति व्याप्तिरिति भावः । नन्वेवं—प्रातीतिकपदादेभ्यः कम्पादिकार्योत्पत्तिव्याहृत्येति शङ्कनिशङ्कया
परिहरति—अतएवेति । व्यावहारिकस्यैव कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः । कारणम् यच्च तद्वि प्रातीतिकरूपमित्ये

गोडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

यकात् प्रातीतिकविषयकाश्च ज्ञानादेकजातीय कार्य तत्रैकेनैव रूपेण तयोर्हेतुत्वम्, नचैवं—व्याख्यादेव्यभिचारिहेत्वादी सत्प्रपत्ति, वह्निसमानाधिकरणस्य प्रतियोगिव्यधिकरणालन्तानाभावस्याप्रतियोगिप्रातीतिकधूमसामानाधिकरणस्य यद्वा सत्त्वादिति—वाच्यम्, व्यावहारिकमात्रवृत्तेरपि सयोगत्वादे स्वीकारेण तदाश्रयस्यैव सयोगादे सामानाधिकरण्यघटकाधिकरणादौ साध्यादिसंसर्गतया निवेदनेन व्यावहारिकस्य प्रातीतिकसाध्यसंसर्गाभावेन च प्रातीतिकधूममादाय व्याप्तिघटनाया असंभवात् । एवञ्च व्यावहारिकप्रातीतिकोभयवृत्तिसंयोगत्वादिक व्यावहारिकमात्रवृत्ति च तत् स्वीक्रियते, नतु प्रातीतिकमात्रवृत्ति, अतएव वाप्ये धूमत्वभ्रमेण प्रातीतिकधूमत्वाश्रये वाप्ये वह्निव्यापकता गृहीत्वा वह्निव्यापकधूमसामानाधिकरण्य यत्र गृह्यते यद्वा, तत्र न धूमव्याप्यतापत्ति, वाप्यत्वविशिष्टप्रतियोगिकस्य व्यावहारिकमात्रवृत्तिसंयोगत्वाश्रयस्य प्रातीतिकधूमत्वोपरक्षितप्रतियोगिकत्वेऽप्युक्तधूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वाभावात् । किञ्च विशिष्टसामानाधिकरण्यस्य व्यावहारिकमात्रवृत्तिविशेषणतत्ताश्रयसम्बन्धनाश्रयत्वमेव व्याप्तिरिति स्वीकारात्, प्रातीतिकधूमत्वादिघटितस्य न व्याप्तिवत् । प्रातीतिकघटितधर्मावच्छिन्नस्य प्रातीतिकत्वेन व्यावहारिकस्य तत्प्रतियोगित्वाभावाद्”ति नव्यमतमालम्ब्यते, तदा प्रातीतिके नियमतो व्यावहारिकतादात्म्यारोपस्तन्निषेधक्षोपेक्षणीय एव । कादाचित्का तादात्म्यस्य प्राचीनोक्तिर्नैया । नहि कदाचिदपि तौ न न्न इति वक्तुं शक्यम् । यत्तु—प्रातीतिके

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

भवादिकमनुभूयते तत्राह—किंत्विति । प्रातिभासिकस्य यत् ज्ञान तूलाविद्यावृत्तिरपि तदपि प्रातिभासिक कार्यानुपयोभवेत्येतत् उक्तं चिद्रूपमिति । तच्च तादृशवृत्त्युपहितमपि तत्तादात्म्यापनेदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नत्वेन व्यावहारिक कार्यानुपयोगेय, अन्यथा प्रातीतिके व्यावहारिकरजतत्वानुगमेऽप्यगततेरिति भावः । नन्वेवं—साम्प्रत्याप्यतावच्छेदके व्यावहारिकत्वनिवेशे गौरवम् ततो व्यावहारिकरजतया प्रातिभासिके नेत्येव लघु इत्यत आह—अतएवचेति । व्यावहारिकरजतत्वादे प्रातीतिकवृत्तिस्वादेयं चेत्तर्था । अन्यथा तज्ज्ञानयोरैक्यरूपेण हेतुत्वाद्यभावात् कार्यकारणभावद्वय विना तात्त्व्यामेकजातीयकार्यानुपपत्तेरिति भावः । व्यावहारिकनिष्ठरजतत्वादिहस्य प्रातीतिकवृत्तिरित्येव वाधकं वाङ्मते—नचेति । अयोगोल्लादी व्यावहारिकधूमत्ववच्छिन्नस्य प्रातीतिकधूमस्य सत्त्वेऽपि तदभावस्यापि वाचकाले सत्यात् प्रतियोगिव्यधिकरणस्येति । अप्रतियोगीति । प्रतियोगितानवच्छेदकीभूतव्यावहारिकधूमत्वाश्रयत्वार्थः । वह्निपदेनात्र यदधिकरणे व्यावहारिकसाध्यव्यभिचारिणिरूपके नियमेन कदाचित् प्रातीतिकधूमप्रसिद्धिः स प्रपद्यते, तेन सकलवह्निमिति प्रातीतिकधूमनियमेऽपि नास्ति इति । व्यावहारिकमात्रवृत्तेरपीत्यपिना प्रातीतिकसाधारणस्य समुच्चयः । तत्प्रयोजनम् प्रातीतिकसंयोगज्ञानात्कार्यानिर्वाहः, तत्सकुटयति—एवंचेति । तत् सयोगत्वादिकम् । नन्वेति । नि प्रयोगत्वादिति भावः । —प्रातीतिकमात्रवृत्तीति । तत् स्वीक्रियत इत्यनुपपन्नं । ईदृशतत्स्वीकारे वाधकमप्याह—अतएवचेति । प्रातीतिकमात्रवृत्तिसंयोगत्वादिस्वीकाराभावादेत्यर्थः । तत्स्वीकारे तदाश्रयस्य प्रातीतिकधूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वाद्भवेदेवमिति प्रसङ्ग इत्युपपन्नमिति । —भ्रमेणेति । तृतीयार्था जन्मत्वा प्रातीतिकधूमत्वान्वयि । वह्निव्यापकतामिति । तेन रूपेणेत्यादि । गृहीत्वा विषयीकृत्य वह्नीवह्निव्यापकधूमसामानाधिकरण्यं यत्र गृह्यते यद्वा वह्नि व्यापकधूमसामानाधिकरण इति प्रश्नो यदा जायत इत्यर्थः । धूमव्याप्यतापत्तिरिति । नच—प्रातीतिक धूमत्व कथं वह्निव्यापकतावच्छेदकं यत्किञ्चिद्बहिर्भूतमिति प्रातीतिकधूमनियमेऽपि तादृशधूमे वाप्यवृत्ते प्रातीतिकस्य धूमत्वस्यासत्तादिति—वाच्यम्, व्यावहारिकप्रातीतिकधूमत्वस्यो सत्प्रपत्त्याखण्डस्य वा धूमत्वत्वस्योपगमेन तेन रूपेण वाप्यनिष्ठप्रातीतिकधूमत्वस्य प्रातीतिकधूमनियतवह्निव्यापकतावच्छेदकत्वसंभवात् । अत्रापि वह्निपदस्य तादृशवह्निपरत्वात् । यद्वा—यत्र गृह्यते यद्वा तत्रैतल्लस्य, यद्बहिर्व्यक्ता गृह्यते तद्यथाविधयः । सा न व्यक्ति यदधिकरणवृत्तिवाप्यादी नियमेन कदाचित् धूमत्वभ्रम तादृशी प्राप्या । तादृशव्यक्तित्वापकतावच्छेदकत्वस्य च प्रातीतिके धूमत्वे सुलभत्वात् । धूमपदं च प्रातीतिकधूमत्वावच्छिन्नेऽपि शक्तं, तद्वत्तपि अथ धूम इति व्यपहारात्, प्रातीतिकमात्रं चान्यदिति वक्ष्यमाणमूलात् प्रातीतिकमात्रवृत्ति संयोगत्वादिसंकीकारेऽपि भेदमाप्तिरित्याह—किञ्चेति । विशिष्टेति । हेतुव्यापकतावच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकादिनिष्ठनिर्दिष्टविशिष्टत्वम् । धूमत्वादीत्यादिना प्रातीतिकसंयोगपरिग्रहः । —असंयन्धत्वादिति । एवञ्च व्याप्तां संयोगादिहपनाप्यसंसर्गस्य प्रातीतिकसाधारणरूपेण निवेशेऽपि प्रातीतिकधूममादाय व्याप्तिघटनाया असंभव इति ज्ञेयम् । —अवलम्ब्यते इति । एवञ्च व्यावहारिकवृत्तिरजतत्वेनैव इदं सद्रजतमिति प्रत्ययप्रवृत्ति निर्वाहात् प्रातीतिके व्यावहारिकतादात्म्यारोपो व्यर्थ इति भावः । प्राचीनोक्तिः—“लौकिकरजतमेव”नेदं रजतमिति निषेधप्रतियोगी”त्येवस्या । वक्तुं शक्यमिति । विनिगमनाधिराहिति भावः । पुरोवृत्तातादात्म्येनैव रजतं प्रतीयत

भवतीति निषेधप्रतियोगितामङ्गीकृत्य नेतव्ये'ति ।—अयमाशयः—एकविभक्त्यन्तपदोपस्थापिते ध-

सिद्धिव्याख्या ।

क्तमिति । तस्याभिप्राय विशदयति—अयमभिप्राय इत्यादिना । एव सत्यपसिद्धान्ताद्विदोष परिह-

गोद्वहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तदधिष्ठानस्यैव तादात्म्यारोपाद्याहकारिकजतादे प्रातीतिके तादात्म्यारोपोक्ति न युक्ता—इति । तत्र प्राती-
तिके तदुत्पत्तिफलोत्तरमुत्पत्तेन दूरत्वादिदोषेण सचिहितस्यानधिष्ठानस्यापि व्यावहारिकस्य तादात्म्यारोपदर्शनात् ।
व्यावहारिकरजतस्येन्द्रियासनिष्ठत्वेऽपि तद्वदो स्मृतिरूपस्य भ्रमस्य सम्भवात् । ननु—‘नेदं रजतमिति’ बाधोऽपि
रजतस्य मायामयत्वं सूचयतीति पञ्चादिकावाक्ये ‘प्रतिपक्षोपाधावभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वम्, तच्च बाधक
ज्ञाने रजत प्रतिपक्षोपाधावभावप्रतियोगिताया अवभासत इति प्रत्यक्षमिति’ विवरणवाक्य व्याख्यानम्, तथाच ताद
शाधस्यात्यन्ताभावविषयकत्वेनेव विवरणे व्याख्यानात् कथं प्रातीतिकव्यावहारिकभेदविषयकत्वं भवन्निरूप्यते ।
नच—समानविभक्तिकामद्वययुक्तजना भेदस्यैव बोधनादुक्तबाधज्ञानस्य भेदविषयकत्वमेव युक्तमिति—वाच्यम्,
प्रत्यक्षज्ञाने शाब्दस्वारस्येनार्थकथनस्यायुक्तत्वात् । अथ विवरणकाररेव पश्चादुक्तबाधज्ञानस्य भेदविषयकत्वमुक्तम्
तथाहि—‘प्रतिपक्षोपाधौ स्वरूपेण रजतस्यात्यन्ताभावस्वीकारेऽपि कालभेदेनेव रजततदभावयोर्व्यवस्था स्यात्, अन्यथा
‘रजतस्य ध्वन्यन्तारूपमस्तीकत्व स्या’ इत्याशङ्क्य लौकिकपरमाथेरजतस्य कालविशेषमनन्तर्भावेऽपि निषेधात्तादृशनिषेध-
सामर्थ्याच्च ‘प्रतिपक्ष प्रातीतिकरजत मिथ्ये’ति तत्तत्त्वम् । तथाच बाधकज्ञानस्योक्तभेदविषयकत्वं तेषां समतमित्युच्यते,
तथापि पूर्वोपरिविवरणवाक्ययोनिरुद्ध इत्याशङ्क्य उक्तविरोध परिजिहीर्षुराह—अयमाशय इत्यादि । पठेति ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

इति मतनिरासाधमिति मूलोक्तनिरासे युक्ति सिंहावरणेनन्यायेन वक्तुं तन्मतमनुवदति—यस्त्विति । तदुत्पत्तीति ।
प्रातीतिकोत्पत्तीत्यर्थः । ननु—प्रातीतिकरजतस्थाने सद्यः व्यावहारिकरजतरतिधानासम्भवात् दक्षितप्राचीनोक्ति
सामान्यविषया संगतवैल्यत आह—व्यावहारिकरजतस्येति । तदंशे स्मृतिरूपस्येति । प्रातातिकरजतायस्य
प्रत्यक्षरूपस्येति शेषः । परोक्षत्वापरोक्षत्वयोः समावेकोपगमादिति भावः । व्यक्तं च द वेदान्तपरिभाषायाम् । न वा
ग्रन्थविरोध इति । वक्ष्यमाणमूलेन अभिप्रायवर्णनपरिहार्यतया सूचितग्रन्थविरोध विशदयति—अयमभिप्राय-
इति । मूलमयतारयति—नन्वित्यादिना । उपन्यस्यमानविवरणवाक्यस्थबाधकज्ञानपदस्य नेदं रजतमिति ज्ञानपदस्य
स्फुटीकर्तुं तद्विभियमाणमूलवाक्यमाह—नेदमिति । नेदं रजतमिति । बाधोऽपि तादृशप्रत्यक्षबाधप्रसङ्गोऽपि,
रजतस्य प्रातीतिकरजतस्य, मायामयत्वं मिथ्यात्वं, सूचयति विषयीकरोति, इति पञ्चादिकावाक्यमात्रं । तत्र च
तादृशबाधप्रसङ्गस्य रजतमिथ्यात्वानिवगाहिलात् बाध इत्याशङ्क्याह—विवरणे प्रतिपक्षोपाधाविति । तच्च प्रत्यक्षमित्य-
न्वयः । अवभासत इति । प्रतिपक्षस्य स्वप्रकारकधीविशेष्यत्व, तदपि भासते, इदमप्यस्य रजतस्यैव भासमानपुरोवर्तिप-
रत्वात् । प्रतिपक्षपदस्य स्वाधश्चपरत्वेऽपि तद्वानमग्रे उपपादयिष्यते । बाधज्ञानस्य पञ्चादिकोक्तनेदंरजतमित्याकारक-
बाधज्ञानस्य । अत्यन्ताभावविषयकत्वेनेवेति । उक्तमिथ्यात्वशरीरेऽत्यन्ताभावस्यैव भेदमादाय सिद्धराधनवारणाय
निषेधितत्वादिति भावः । व्याख्यानात् वर्णनात् । अयुक्तत्वादिति । अभिलष्यमानप्रतीतेः अभिलाषान्वयप्रतीतिनु-
रयननियमस्य न पर्वतो बह्मिनामिति वाक्याभिलष्यवादविधेयवानुमिति व्यभिचारादित्यभिमानं । अथ यदि ‘इत्युच्यते’
इत्यन्वयः । पश्चात् उत्तरग्रन्थे । तत्र तस्य स्पष्टमनुक्तस्य तस्य तात्पर्यं द्योतयितुं तद्वन्मुपपन्नसति—तथाहीत्यादि ।
रजतस्य प्रातीतिकरजतस्य । शून्यता सद्यदेवकालवृत्त्यस्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । तथाच एव तदुक्तं च । उक्तं भेदेति ।
प्रातीतिकनिष्ठव्यावहारिकभेदेत्यर्थः ।—संगतमिति । लौकिकपरमाथेरजतस्य कालविशेषमनन्तर्भावेऽपि निषेधात् इति हि
तदुक्तं, सा च नास्तीत्याभावविषयकत्वे सत्तच्छेदे, अत्र रजतमित्यत्रतत्त्वे, ‘पुरा प्रातीतिकरजतं वा व्यावहारिकरज-

१ इदारागिभिरुपलोकप्रवृत्त्यापारणे भागयुक्तप्रकरणेनमि रनमाध्यामस्यावश्यमेव तादात्म्यारोपादयोगेऽपि प्रातीतिकरजतज्ञानस्य
व्यावहारिकरजतज्ञानस्य च स्वरूपतो विषयस्य भेदाभेदाभासहीनारूपं विषयभासात् ।—एतेन प्रातीतिकव्याधिष्ठानज्ञानस्य
तत्र रजततादृशमाध्याम इति शङ्कायि—पराहता, तादात्म्यारोपपदस्य रजत इदं तादात्म्यारोपस्य प्रति इदमवशिष्टं तेन वासितम्
तद्विषयस्य वेदोपादानाविति श्रुचिद्विज्ञायां प्रतिपादितत्वेन तदनुगारणं तत्र व्यावहारिकरजततादात्म्यारोपमाध्यामपदपरिधिः ।

मिणि प्रतियोगिनि च नञोऽन्योन्याभावयोधकत्वनियमस्य व्युत्पत्तिव्यलसिद्धत्वात् 'घटः पटो न भवती' ति वाक्यस्य 'दिदं रजतं न भवती' ति वाक्यस्य अन्योन्याभावयोधकत्वे स्थिते अभिला-

सिद्धिव्याख्या ।

रति—अत इति । अत्र वदन्ति—प्रातिभासिकस्य रजतस्य लौकिकपरमार्थरजततादात्म्येन त्वन्मते प्रतीतिर्न युक्ता; प्रातिभासिकस्य रूप्यस्य लौकिकपरमार्थिकरजतज्ञानाकार्यत्वात्, प्रातिभासिकस्य स्योपादानाज्ञाननिवर्तकज्ञानविषयेणैव तादात्म्यप्रतीतिश्च, नहि पुरोवर्तिशुक्तिज्ञानेऽपि लौकिकपरमार्थरजतत्वज्ञानमात्रात्प्रातिभासिकरजतनिवृत्तिरस्ति; शुक्रः पट इति शुक्रपटयोरैकज्ञानमाश्रयत्वात्, एकत्राध्यासाच्च । नचैवं घटपटयोरपि तादात्म्यप्रतीत्यापत्तिः; तादृशप्रतीतौ सत्यामेतस्य निमित्तत्वं कल्प्यते; 'आरोपे सति निमित्तानुसरणं, ननु निमित्तमस्तीत्यारोपः' इति न्यायाल्लौकिकपरमार्थसंनिकर्षादिरूपसामग्रीविरहाच्च । अतएव त्वयान्यथाख्यातिः प्रत्याख्याता । तस्माल्लौकिकपरमार्थरज-

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

प्रातिपदिकेत्यर्थः; 'चैत्रो न पचती'त्यादावेकविभक्त्यन्तोपस्थाप्यस्यान्योन्याभावायोधकत्वात् । अभिलापेति । नञ्युक्तवाक्यरूपाभिलापेत्यर्थः; पर्वतादौ बह्मवादिप्रकारकानुमितेः 'पर्वतो बह्निमा'नित्येन तादात्म्येन बह्निमादादिप्रकारकधीजनकवाक्येनाभिलम्बनमात्रत्वात्, 'उक्तवाक्यस्यापि संयोगेन बह्मवादिप्रकारकधीजनकर'मिति प्राचीनमते

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेखोपाध्यायी ।

तात्त्वन्ताभावसत्वेऽपि शुक्लं प्रतीतस्य रजतस्य सत्यत्वे धावकाभावात्, व्यावहारिकरजततात्त्वन्ताभावविषयकप्रतीतेः प्रातीतिकरजतमिथ्यात्वाप्रयोजकतया 'तादृशनिषेधसामर्थ्याच्च'इत्युत्तरवाक्यासङ्गतेऽर्थः । एवं शुक्तिरूपे पुरोवर्तिनि व्यावहारिकरजतभेदविषयकत्वेऽपि तत्र तादृशभेदस्य प्रातीतिकरजतमिथ्यात्वाप्रयोजकत्वात्, तादृशोक्तैः प्रातीतिके व्यावहारिकभेदविषयत्वे तु तदुक्तिः सङ्गच्छते; पूर्वांशयुक्त्या प्रातीतिके व्यावहारिकस्य तादात्म्येन प्रसक्तिसत्वात् परमार्थस्य ब्रह्मभिन्नस्य लौकिकपरमार्थभिन्नस्य प्रतीयमानस्य मिथ्यात्वनियमेन तादृशभेदप्रतीतेः प्रातीतिकरजतमिथ्यात्वप्रयोजकतया तादृशोत्तरवाक्यं च सङ्गच्छते इति भावः । तथापि भवदुक्तेरुत्तरविवरणग्रन्थानुरोधित्वेऽपि । विरोध इति । एवं च मूलशैलित्याद्भवदुक्तिरित्यसंगतित्वेति भावः । मूले—एकेति । सजातीयैर्धर्मैः । उपस्थापिते उपस्थितस्य । नन इति शेषेणाश्रयः । तथाच धर्म्युपस्थापकपदसमानविभक्तिपदोपस्थापितप्रतियोग्युपस्थापनसमानकालीनोपस्थितिविषयस्य तादृशपदसममिथ्यात्वात् नन इत्यर्थः । व्युत्पत्तिः कार्यकारणभावः । अत्र च समानविभक्तिकत्वं, नीलपटो नीलो घट इत्यादिसमासव्याससाधारण्यानुरोधेन विरुद्धविभक्तिराहिल्यरूपम् । तच्च विशेष्यवाचकपदोत्तरावृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मबद्धविभक्तिराहिल्यम् । विभक्तिविभाजकधर्मश्च प्रथमात्वादिः । तथाच चैत्रो न पचतीत्यादौ चैत्रः पचतीत्यनयोः समानविभक्तिकर्मात् सत्सममिथ्याहृतनयश्चास्तमाभावयोधकस्य अन्योन्याभावायोधकत्वेन उक्तनियमे व्यभिचार इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—पदेतीति । यद्यपि निरुक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यं नाकाङ्क्षघटकतया तज्ज्ञानकारणतावच्छेदकं, विभक्तिलादिकमजानतः शाब्दबोधोपाधुपपत्तेः; तथापि उक्तनियमशरीरे तन्निवेशेऽपि न क्षतिः; नियमज्ञानस्य शाब्दबोधोपाकारणत्वादिति भावः । यदि च निरुक्तविरुद्धविभक्तिराहित्ये विभक्तिविभाजकधर्मपदेन प्रथमपुरुषत्वादिकमपि गृह्यते, अथवा विरुद्धविभक्तिराहित्यं विशेष्यवाचकपदोत्तरावृत्तिविभाजकधर्मबद्धविभक्तिराहिल्यरूपं निवेदयते, राहिल्यप्रतियोगिनी विभक्तिश्च सुसिद्ध्यन्तररूपा, तदा चैत्रः पचति इत्यनयोः विरुद्धविभक्तिराहिल्याभावेनोक्तनियमे चैत्रः न पचतीत्यादौ व्यभिचारमावेऽपि पदोपस्थापितेत्यत्र पदशब्दस्य प्रातिपदिकेति व्याख्यानमावश्यकम् । सुसिद्ध्यन्तररूपपदपदार्थस्य एकविभक्तिप्रकृतित्वरूपकविभक्त्यन्तरत्वस्य वाधेन यथाश्रुतासङ्गतेः । नच—विभक्त्यन्तर्गतं विभक्तिचरमावयवकत्वमिति—वाच्यम्; तद्वतो धर्मिप्रतियोग्यनुपस्थापकत्वेन 'उपस्थापिते धर्मिणीत्वादेः' असंगत्यापत्तेः । मूले—तुल्यत्वादित्यस्य समानविषयकत्वनियमादित्यर्थः । अत्र पर्वतो बह्निमान् इति पदयुक्तमितौ व्यभिचारोद्धाराय व्याचष्टे—अभिलापेतीति । नञ्युक्तेति । ननु—एवमपि पर्वतो न बह्निमानित्याकारकवक्ष्यवच्छिन्नभेदविधेयकानुमितौ व्यभिचारो दुर्वार एवेत्यत आह—उक्तवाक्यस्यापीति । प्राचीनमते इति । अभेदसंसर्गमते तद्वोर्धोपपत्तिकाङ्क्षानिर्वाहकप्रथमादिवत् मनुष्यं निरर्थक एव सन् भेदानवयवोर्धोपपत्तिका-

पजन्यप्रतीतितुल्यत्वाद्भिलप्यमानप्रतीतेः 'नेदं रजत' मिति वाक्याभिलप्यप्रतीतेरन्योन्याभाव-
विषयत्वमेव । तथाचेदंशब्दनिर्दिष्टे पुरोवर्तिप्रतीतिकरजते रजतशब्दनिर्दिष्टव्यावहारिकरजतान्यो-
न्याभावप्रतीतेरार्थिकं मिथ्यात्वम्, 'नात्र रजत' मिति वाक्याभिलप्या तु प्रतीतिरत्यन्ताभावविष-
या; भिन्नविभक्त्यन्तपदोपस्थापितयोरेव धर्मिप्रतियोगिनोर्नबः संसर्गाभावबोधकत्वनियमात् । सा

सिद्धिख्याख्या ।

तमेवेदंपदास्पदे स्वरूपेण निषिध्यत इत्येव त्वत्वाचामाचार्याणां वाचामर्थः । तत्र भ्रमवाधवैयधिक्र-
प्यादिदोषस्तु, दण्डापूपन्यायेन ममानुकूल एवेति । तस्मादुप्परिहारोऽपसिद्धान्तादिदोष—इति ॥ अत्रो-
च्यते । न प्रातिभासिकस्य रजतस्य लौकिकपरमार्थरजततादात्म्येन प्रतीतिर्न युक्ता; शुक्तिरूपस्य
शुक्त्ववच्छिन्नचैतन्यनिष्ठतुलाविद्याकार्यत्वपक्षे लौकिकपरमार्थरजतज्ञानाकार्यत्वेऽपि, मूलाविद्याकार्यत्व-
पक्षे उभयोरेकाज्ञानकार्यत्वात्; नापि प्रातिभासिकस्य स्वोपादानाज्ञाननिवर्तकज्ञानविषयेणैव तादात्म्यं;
न हि ब्रह्मतत्वाज्ञानेऽपि शुक्तित्वज्ञानमात्रप्रातिभासिकरजतोपादानब्रह्माज्ञाननिवृत्तिरस्ति, तथात्वे तेनैव
मोक्षापातात् । अतएव—शुद्धः पट इति तादात्म्यप्रतीतिरूपपन्ना । शुद्धपटयोरेकाज्ञानकार्यत्वादेकप्रा-
ध्यासाच्चेत्यपि—साधु । न चैवं घटपटयोरपि तादात्म्यापत्तिः; तादृशप्रतीतौ सत्यामेतस्य निमित्तत्वं,
कल्प्यते, 'आरोपे सति निमित्तानुसरणं, न तु निमित्तमस्तीत्यारोपः' इति न्यायात् । यदुक्तं—
लौकिकपरमार्थरजतसन्निकर्षादिसामग्रीविरहात्तत्तादात्म्येन प्रतीतिरनुपपन्ना—इति । तत्र । भूतलादाव-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तु यथाश्रुतमेव साधु । आर्थिकमिति । तथाचोक्तपक्षपादिकावाक्येन तादृशभेदप्रतीतिरूपमेव पाधकप्रत्यक्षमभिल-
षितम् । तदभिप्रायेणैव पञ्चाद्विवर्णेऽपि तथोक्तम् । अतएव पञ्चपादां सूचयन्तीत्युक्तम् । तेन हि पञ्चपादिका-
कृता 'तस्य निरुपाख्यताबोधनपूर्वकं मिथ्यात्वं ज्ञापयति' 'नेदं रजतं मिथ्येवाभासिष्टे'ति च हेतुवाक्यं पञ्चादुक्तम् ।
परमार्थान्तररूपनिरुपाख्यताबोधनद्वाराऽर्थोन्मिथ्यात्वं ज्ञापयतीति हेत्वर्थः । अर्थापत्तिप्रकारो नेदमित्यादिनोक्तः ।

लघुचन्द्रिकाया विदुलेशोपाध्यायी ।

काङ्क्षानिर्वाहक इति मते इत्यर्थः । ननु—'नेदं रजतमिति' वाक्याभिलप्यप्रतीतेरन्योन्याभावविषयकत्वेऽपि पुरोवर्तिशु-
क्तिकार्या व्यावहारिकरजतान्योन्याभावविषयकत्वेऽप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिरिति प्रातीतिकरजतान्योन्याभावरूपनिषेधविषय-
कत्वं स्वीकार्यं, तथा सति मिथ्यात्वस्य बाधकधीविषयत्वपक्षेऽप्युक्तवत्संभवे 'मायामयत्वं सूचयतीति' पञ्चपादिकाया-
मयेन 'उक्तनिषेधसामर्थ्यात्' प्रतिपन्नप्रातीतिरजतमिथ्योक्तिविवरणवाक्येन च मिथ्यात्वस्य बाधकधीमूलकाघांपत्तिविषय-
स्वरूपाधिकत्वोक्त्या च विरोधो दुर्वारः, वस्तुतस्तु अन्योन्याभावरूपनिषेधस्य मिथ्यात्वापट्टकतया मिथ्यात्वस्य बोधक-
पक्षेऽप्युक्तवत्संभवा, नचोक्तबाधधीमूलकत्वं पञ्चपादुक्तमिथ्यात्वाघांपत्तिप्रकारस्येति, उक्तवाक्याभ्यां मिथ्यात्वस्य आधिक्यो-
क्तिविरोधो दुर्वार इत्यत आह मृदे—तथाचेति । 'अयमाशय' इति ग्रन्थावतारैकोकपञ्चपादिकग्रन्थविरोधपरिहारम्
'अयमाशय' इत्याद्याधिकं मिथ्यात्वमिलन्तग्रन्थलभ्यं स्फुटयति टीकायां—तथाचेति । मिथ्यात्वस्याधिक्ये चेत्तर्हः ।
उक्तेति । नेदं रजतमिति बाधोऽपि 'रजतस्य मायामयत्वं सूचयति' इत्याकारकेलभः ।—तादृशभेदेति । प्रातीति-
रजतानुयोगिकम्यावहारिकरजतप्रतियोगिकभेदेत्यर्थः । मिथ्यात्वस्य कष्टोक्तत्वे तु नेदं रजतमिति प्रतीतेः पुरोवर्तिशुपट-
उयोगिप्रतीतिकरजततात्त्विकभावविषयकत्वादयकत्वात् तथाचेत्याद्युपपन्नमिति । तदभिप्रायेण नेदं रजतमिति
प्रतीतिरुक्तभेदविषयकत्वाभिप्रायेण । पञ्चात् तथाहीलादिनोपपन्नसोत्तरग्रन्थे । तथोक्तं तादृशनिषेधसामर्थ्यात् प्रतिपन्नं
प्रातीतिरजतं मिथ्येत्युक्तम् । अन्यथा हि सामर्थ्यपदादन्तरेत्युपपन्नमिति । अतएव तादृशप्रतीतेर्भेदविषयकत्वा-
देव । अन्यथा एकातीत्येवं वदेत् । सूचयतिपदस्य स एवार्थः किं स्यात्, तथाह—तेनदीति । पञ्चपादित्वादीत्यर्थः ।
उक्तमित्यनेनान्ययः । तस्य प्रातीतिरजतस्य । ज्ञापयतेनेदं रजतवाचः कर्ता । ज्ञापयतीत्यन्तरेतुवाक्यं व्याचष्टे—पर-
मार्थान्तरयेति । लौकिकपरमार्थरजतान्यत्वस्यैव । अर्थात् अनुपपत्तिज्ञानरूपगृह्यारिवसात् । ज्ञापयति अर्थापत्तिः ।

च पुरोवर्तिप्रतीतरजतस्यैव व्यावहारिकमत्यन्ताभावं विपयीकरोतीति कण्ठोकमेव मिथ्यात्वम् । अतो

सिद्धिव्याख्या ।

भावस्यैव रजतादेरपि इन्द्रियसंयुक्तेदमंशविशेषणताया एव सन्निकर्षत्वसंभवात् । न च—भूतलेऽभाव-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

यतो नेदं परमार्थरजतम् अतो मिथ्यात्वेन प्रतिपन्नोपाधिनिष्ठालन्ताभावप्रतियोगित्वरूपेण हृदमभासिष्टेति तदर्थः । एवं चार्थिकमुक्तमिथ्यात्वं बाधकोक्तमेदधीलभ्यमित्याशयेन 'तच्च बाधकज्ञाने रजतं प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगितयावभासत' इति व्याख्यानरूपं पूर्वविवरणवाक्यमविरुद्धम् । अतएवोक्तनिषेधसामर्थ्यात् 'प्रतिपन्नं रजतं मिथ्ये'ति तत्रोक्तमिति भावः । प्रतीतिः भ्रमवाधकाले सर्वानुभवसिद्धीः । प्रतीतरजतस्य प्रतीतरजतसाधारणरजतमात्रस्य । रजतस्येन पारमार्थिकत्वेन वेति शेषः । ननु—रजतत्वं प्रतीतिकं निषेध्यतावच्छेदकं, व्यावहारिकं वा । आद्ये तादृशवा-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

तथाच नेदंरजतमिति बाधः प्रातीतिकरजतमात्राभ्यस्यैव सूचकः ज्ञानजनकः, तदर्थोपाधिप्रयोजनेन तेन विनामुपपद्यमानप्रातीतिकरजतधर्मिकपरमार्थरजतान्यलविषयकज्ञानत्वात् इति प्रतिज्ञाहेतुः पर्यवसितौ । यतइत्यादि । यदि रजतं अभासिष्ट प्रतीतं, तत्, मिथ्यात्वं विनामुपपद्यमानपरमार्थरजतमेदवत्त्वात्, मिथ्यात्वेन प्रतिपन्नोपाधिनिष्ठालन्ताभावप्रतियोगित्वरूपेण तादृशप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वविशिष्टमित्यर्थः । नैसिष्ट्ये तृतीया । प्रातीतिकरजतं मिथ्या, व्यावहारिकरजतमिदमेव प्रतीयमानत्वात् इति निर्गलितार्थः । ब्रह्मण व्यभिचारधारणाय प्रतीयमानत्वनिषेधः । तत्र प्रतीतिध्वस्त्यवच्छिन्नचिद्रूपेति न तद्गोपतादवस्थम् । एतेन—प्रतियोगित्वरूपेणैवमभासिष्टेयस्य तदप्रकारकातीतभाविषय इत्यपेक्षत्वात् प्रकृतार्थोपपत्तिपूर्व तादृशमानस्यासत्त्वात् तादृशार्थोपपत्तिः बाधपराहता—इत्यपास्तम् ; तादृशमानावपत्तित्वस्य निरुक्तमिथ्यात्वस्यैवार्थोपपत्तिप्राप्तत्वात् । नन्वेवं—नेदं रजतमिति ज्ञानस्य अत्यन्ताभावावच्छिन्नमिथ्यात्वविषयकलक्षणपर-सथेत्यादिपूर्वविवरणग्रन्थविरोधो दुरद्वार एवेत्यत आह—एवंचेति । आर्थिकं अर्थापत्तिप्राप्तम् । बाधकज्ञानाविपयी-भूतमिथ्यात्वार्थोपपत्तेर्बाधधीमूलत्वाभावे बाधकज्ञाने तादृशप्रतियोगितया अवभासत इति विवरणासन्नतिरत उक्तं—बाधकोक्तधीलभ्यमिति । लभ्यं जन्यार्थापत्तिविषयः । तथाच बाधकज्ञाने इति सतिसप्तमी, तस्याथ 'क्रितिच' इति सूत्रे निमित्तत्वपर्यवसायिताया वैयाकरणं स्वीकृतत्वात् उक्तविवरणवाक्ये तादृशप्रतियोगितया भावस्य बाधज्ञानाधीनत्वत्वाभात् तत्सन्नतिरिति भावः । उक्तविवरणवाक्यस्य ईदृशार्थपरत्वात्वांशं विवरणकारीयवाक्यान्तरसमादमाह—अतः पद्येति । मिथ्यात्वस्य बाधकधीमूलज्ञार्थापत्तिविषयत्वादेवेत्यर्थः । तत्र विवरणे । ननु—मिथ्यात्वस्यार्थिकत्वे बाधकज्ञाने रजतं प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगितया भासत इति प्रत्यक्षमिति विवरणवाक्ये तत् मिथ्यात्वं प्रत्यक्षमित्यन्याद-सन्नतिरिति—चेन्न; तदित्यस्य भासते इत्यत्रैवान्वयात्, इति प्रत्यक्षमित्यस्य इत्यनुभवविरुद्धमित्यर्थत्वात् । ननु—प्रातीतिकरजतमिथ्यात्वं किमाधिकमेवेत्याशङ्क्य नेत्याह मूले—नात्र रजतमिति । ननु—नेदंरजतमिति भ्रमोत्तरं नेदंरजतमित्येव प्रतीतिः, ननु नात्र रजतमित्याकारा इत्याशङ्क्य परिहृत्य व्याचष्टे—प्रतीतिरिति । भ्रमेति । अत्र रजतमित्यादिः । बाधकांश्च उत्तरकाले । सर्वानुभवसिद्धीरिति । इदं रजतमिति भ्रमोत्तरं नेदं रजतमिति बाध-प्रतीतिः, 'अत्र रजतमिति भ्रमोत्तरं नात्र रजतमिति बाधप्रतीतिः इति सर्वानुभवसिद्धमिति भावः । पठो न पठ इति वाक्यस्य प्रामाण्यधारणाय मूले मिश्रविभक्त्यन्तेति । इदं न चैत्रस्य चैत्रो न पचति इत्यादिप्रसंगे सप्तमीप्रथमेति भूतले न पठ इत्यादिप्रसंगे प्रथमापष्टीतिद्वन्द्वतरेति च नोक्तम् । नात्र रजतमिति प्रतीतिः, न पुरोवर्तिप्रातीतिररजते व्यावहारिकरजतमात्रस्यात्यन्ताभावं विपयीकरोतीति तदेदंरजतमिति सामानाधिकरूप्येन तदारोपर्यवसानुभवेन अत्र रजतमिति प्रतीतिरुपपत्तप्रसक्तत्वाभावात्, नापि पुरोवर्तिश्रुतिश्रुतिवत्, नापि पुरोवर्तिश्रुतिश्रुतिवत् तदनं तस्य कथमपि प्रसक्त-ध्रुपगमात्, नापि पुरोवर्तिश्रुतिश्रुतिवत् पुरोवर्तिप्रातीतिकरजतमात्रस्य, प्रातीतिकरजतस्यैवानुपपत्तिरित्यर्थेन रजत-पठोत्प्रेत्यस्य तन्मात्रवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकस्य दुर्लभत्वात्, किन्तु व्यावहारिकप्रातीतिकरजतसाधारणरजतत्वेन रूपेण प्रतियोगिविधया भासमानरजतसामान्यस्येतिप्रायेण व्याचष्टे—प्रतीतरजतस्येति । प्रतीतसाधारणेति । व्याव-हारिकप्रातीतिररजतोमयवृत्तिररजतत्वविशिष्टत्वम् । मात्रस्य सामान्यस्य । स्वीकृतपक्षानुसारेण प्रतियोगितावच्छेदकं पूरयति—रजतत्वेनेति । तुष्यतु दुर्जनन्यायेन पूर्यधोक्तयोगात् अभ्युपगम्याह—पारमार्थिकत्वेनेति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

धोत्तरं व्यावहारिकरजतत्वमादायेह रजतमिति विशिष्टबुद्ध्यापत्तिः, द्वितीये प्रातीतिकं तदादायोक्तापत्तिर्भ्रमबाधयोर्वै-
यधिकरण्यापत्तिश्च, न च द्वाभ्यां रजतत्वाभ्यां द्वे बाधबुद्धी जायेते, अनुभवविरोधात्—इति चेन्न; व्यावहारिकरजत-
त्वरूपैर्नैव रजतस्य भुक्तौ भ्रमे भानात्, तेन रूपेण च निषेधे वैयधिकरण्याद्यभावात्, भ्रमे हि व्यावहारिकरजत-
त्वस्य व्यावहारिक-संसर्गः प्रातीतिकरजते भासते; बाधज्ञाने व्यावहारिकस्य मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकसंबन्धभानवत् ।
न च—प्रातीतिकं रजतत्वं प्रातीतिकमात्रवृत्तितादात्म्यत्वविशिष्टसंबन्धं चादाय विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरुक्तबाधसत्त्वेऽपीति-
वाच्यम्; तादृशरजतत्वादी तादृशतादात्म्यत्वे च भानाभावात्, व्यावहारिकवृत्तेर्व्यावहारिकस्यैव रजतत्वस्य प्रातीति-
करजते भानाद्व्यावहारिकतादात्म्यसाधारणव्यावहारिकतादात्म्यत्वस्य तत्संसर्गतावच्छेदकतया भानाच्च । अथ—भ्रम-
स्थले दोषजन्यतावच्छेदकतया प्रातीतिकं रजतत्वादिकं प्रातीतिकमात्रवृत्तितादात्म्यत्वं च सिद्ध्यति, व्यावहारिकसाधा-
रणं रजतत्वादिकं च न दोषजन्यतावच्छेदकम्, दोषं विनापि तद्वच्छिन्नस्य व्यावहारिकस्योत्पत्त्या व्यभिचारात्—इति-
चेन्न; व्यावहारिकसाधारणस्य दोषजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि प्रातीतिकतादात्म्यस्यैव उक्तजन्यतावच्छेदकसंबन्धत्वेनो-
क्तव्यभिचारानवकाशात्, व्यावहारिकसंबन्धेनैव व्यावहारिकस्योत्पत्तेः । न च—उक्तकार्यतावच्छेदकसंबन्धे प्रातीति-
करत्वं यत् प्रवेक्षितं, तस्य व्यवहारकालबाधत्वस्वरूपेण गौरवात् प्रातीतिकमात्रवृत्त्यखण्डधर्मरूपत्वं वाच्यमिति—
वाच्यम्; तथा सति दोषजन्यज्ञानात् व्यावहारिकसाधारणतादात्म्यत्वविशिष्टसंबन्धविषयकप्रवृत्त्यादिकार्योत्पत्त्यसंभ-
वात् । अतएव चोक्तगौरवं प्रामाणिकम् । अतएव च रजतत्वादिकमपि न प्रातीतिकमात्रवृत्ति, प्राचीनोक्तिस्तु रजत-
त्वादिकं स्वरूपेण व्यावहारिकप्रातीतिकरजतसाधारणमपि प्रातीतिकरजतादिसंसृष्टरूपेण प्रातीतिकमेव, न व्यावहारि-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

यद्यपि पारमार्थिकत्वेन रजतात्यन्ताभावबुद्धिरिह रजतमित्याकारककैवल्यरजतत्वावच्छिन्नरजतविशिष्टबुद्धि न विरुण्धि,
तथापि इह सद्रजतमित्याकारकसत्तावच्छिन्नरजतप्रकारबुद्धिं विरुण्ण्येव । सत्त्वं सत्त्वं पारमार्थिकत्वमिति
हि अनर्थान्तरमिति बोध्यम् ।—इह रजतमिति । पारमार्थिकत्वेनेति द्वितीयकर्तृपेिदशविकल्पे इहसद्रजतमिति
बुद्ध्यापत्तिर्बोध्यम् । वैयधिकरण्येति । भ्रमे प्रातीतिकरजतत्वरूपेणैव रजतं प्रतीयत इत्यभिमानः । नचेति ।
जायेते इत्यन्वयः । अभिमान निराकृत्य समाधत्ते—नेति । भानवदिति । मिथ्यात्वादे प्रातीतिकत्वे रजतस्य
पारमार्थिकत्वस्यादिति भावः । संबन्धं रजतप्रतियोगिकं । एवञ्चानं रजतत्वस्यैवस्यधिकं पाठः । तत्संसर्गो-
ति । रजतसंसर्गैर्लभं । रूपत्वं वाच्यमिति । तथाच प्रातीतिकमात्रवृत्तितादात्म्यत्वसिद्धिरिति तेनैव हपेण
प्रातीतिकतादात्म्यस्य भ्रमे संसर्गतया भानसंभवेन व्यावहारिकतादात्म्यत्वस्य प्रातीतिकतादात्म्यसाधारण्ये भाना-
भावः, बाधसत्त्वेऽपि उक्तविशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति भावः । तथा सति प्रातीतिकमात्रवृत्तितादात्म्यत्वस्वीकारावश्यकत्वेन
व्यावहारिकतादात्म्यत्वस्य प्रातीतिकतादात्म्यवृत्तित्वे सति । प्रवृत्त्यादिकार्येति । तादृशप्रवृत्तिं प्रति तादृशसम्बन्धज्ञा-
नस्यैव हेतुतया कृतत्वेन दोषजन्यज्ञानोत्तर तादृशप्रवृत्तेर्जुभावसिद्धत्वेन तज्ज्ञानस्य तादृशसम्बन्धविषयकत्वमावश्यकम्,
अन्यथा तादृशप्रवृत्तौ प्रातीतिकतादात्म्यत्वविशिष्टसंबन्धविषयकज्ञानत्वेनापि कारणतान्तरस्यावश्यकत्वम्यतया गौरवं
स्यात्, एतदपेक्षया आवश्यकदोषजन्यतावच्छेदककोट्येव व्यवहारकालबाध्यत्वरूपप्रातीनिकत्वप्रवेशो लघवम्, इत्थं
चारण्यप्रातीतिकतादात्म्यत्वस्वीकारे भानाभाव इति भावः ।—अतएवेति । प्रातीतिकत्वस्याखण्डधर्मरूपत्वस्वीकारे
उक्तप्रवृत्तिरूपकार्योत्पत्तिनिर्वाहाय कारणतान्तरकल्पनारूपगौरवान्तरप्रसङ्गादेर्वैलम्बं । यदि चोक्तप्रवृत्तिरुपकार्यनिर्वाहाय
व्यावहारिकतादात्म्यत्वस्य प्रातीतिकतादात्म्यसाधारण्यमज्ञीकृत्य दोषजन्यतावच्छेदकत्वस्यापराधोपादेय प्रातीतिकत्वमर-
ण्यधर्मरूप स्वीक्रियते, तदापि अनिरिक्तप्रातीतिकतादात्म्यरूपधर्मकल्पनानन्तरप्रातीनिकतादात्म्यत्वमन्तरतत्त्वसम्बन्ध-
त्वेनोपादेय दोषजन्यतावच्छेदके व्यवहारकालबाधत्वनिवेशो लघवमिति नातिरिक्तातादृशधर्मसिद्धिरिति बोध्यम् । उच-
यभिचारवारणानुरोधात् दोषजन्यतावच्छेदके प्रातीनिकत्व प्रवेश्यम्, तच्च तद्वच्छेदकसंबन्धकोटौ धर्मकोटौ वैलम्ब-
विनिगमनाविरहात् तादृशधर्मकोटौवपि तन्निवेशे कर्तव्ये तस्य व्यवहारकालबाध्यत्वस्य गौरवादयद्रणप्रातीनिकरजत-
त्वमपि निर्दिष्टमिति मतमुच्यते । दूषयति—अतएवेति । दोषजन्यज्ञानात् व्यावहारिकसाधारणरजतस्य निर्दिष्टविषय-
कप्रवृत्त्यादिकार्यनिर्वाहानुरोधादेर्वैलम्बं । अनुपदोषानिरिक्ततादात्म्यत्वनिरासर्गनिरीहानुसृत्येति । नन्वेवे—मूल्य-
प्रपन्नपरिच्छेदान्ते प्रातीतिरमात्रं चान्यद्वजतमित्यादिप्राचीनोक्तिं स्मिन्मिमांसितेन तत्र आह—प्राचीनोक्तिसिद्धिरिति ।
साधारणमिति । व्यवहारिकमिति शेषः ।—प्रातीतिकमिति । प्रातीनिकमात्रवृत्ति चेति शेषः । नन्वेवे—

गौडनखानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

कसाधारणमित्यभिप्रायिका । अतएव व्यावहारिकसंबन्धेन कपालादेर्घटादिहेतुत्वे न प्रातीतिककपालात् घटाद्युपस्थापतिः । किंच 'कपालादिरूपकारणकूटविशष्टं यत् यक्षणं भवति तत् तदुत्तरक्षणवच्छेदेन घटव'दिति व्याप्तिवला-
दुक्तापत्तिः कार्या, उक्तव्याप्तिरेव न संभवति; कपालादिकारणकूटनिष्ठव्याप्ती कपालादेर्व्यावहारिकसंबन्धस्य प्रवेशात् ।
स्वव्यापकघटसमानाधिकरणवृत्तिककपालादिकारणकूटवत्त्वस्य व्यावहारिकसंबन्धावच्छिन्नस्य व्याप्तिस्वरूपात्वाद् ।
प्रातीतिककपालादिघटितस्य तादृशकूटस्य प्रातीतिकत्वेन व्यावहारिकसंबन्धेन तद्वत्त्वसालीकत्वात् । नच—तथापि
बाधोत्तरं व्यावहारिकरजतत्वस्य प्रातीतिकसंसर्गमादाय 'इह रजत'मिति विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति—वाच्यम्; रजत-
स्थीयप्रातीतिकसंसर्गस्यापि व्यावहारिकप्रातीतिकसाधारणेन तादात्म्यस्वरूपेणैव शुक्तिरजतोपरि भ्रमे बाधे न भानेन
तादृशबाधे सति तादृशतादात्म्यस्वरूपेण प्रातीतिकतादात्म्यावगाहिन्या अप्युक्तविशिष्टबुद्धेरसंभवात् । व्यावहारि-
कमिति । तदभ्यूनसत्ताकमित्यर्थः; स्वाभिभ्रमस्य स्वाभिभाधे प्रातीतिकाल्यन्ताभावविषयकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात् । अथवा
मिथ्यात्वं व्यावहारिकाल्यन्ताभावघटितमेव, स्वाभिभाधस्तु प्रातीतिकमेवाभावं व्यावहारिकत्वेन भासमानमवगाहते;
तथाच व्यावहारिकमित्यस्य व्यावहारिकत्वेन भासमानमित्यर्थः, व्यावहारिकत्वं च व्यवहारकालाद्याध्यत्वम्, तच्च
प्रातीतिकत्वेनोक्तभाध्यस्वरूपेणागृह्यमाणे प्रातीतिकेऽपि बाधकज्ञानेन गृहीतुं शक्यत एवेति भावः । कण्ठोक्तं बाध-
कधीविषयः । ननु—स्वसमानाधिकरणस्याभ्यूनसत्ताकाल्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वं बाधकज्ञानेन नियमतो
गृह्यत इति वक्तुमशक्यम्; स्वाधिकरणत्वस्य भ्रमरूपोपस्थितेः बाधापूर्वं सत्त्वेऽभ्यूनसत्ताकत्वस्य पूर्वमनुपस्थित-
त्वात्, चक्षुरादिमानाद्योग्यत्वादनुमानाद्यनवतारोऽपि बाधबुद्धयुदयाच्च इति—चेत्, अत्रोच्यते—भ्यूनसत्ताकत्वेन

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

व्यावहारिककपालत्वस्य तादृशतादात्म्यत्वस्य च प्रातीतिककपालतादात्म्यसाधारणतया प्रातीतिककपालात् घटोत्पत्तिप्रसङ्ग
इत्यत आह—अतएवेति । व्यावहारिकधर्मस्य प्रातीतिकसाधारणत्वादेवेत्यर्थः । व्यावहारिकत्वस्य कारणतावच्छेदक-
संबन्धे प्रवेशे इदमुपपन्नकं बोध्यम् । संबन्धेन तादात्म्येन । व्यावहारिकत्वस्य तत्राप्रवेशेनापि उक्तापत्तिं परिह-
रति—किंचेति । यत् अधिकरणं । क्षणे क्षणवच्छेदेन । तत् अधिकरणं । व्याप्तौ तद्वदकन्याप्यवसायां । हेला-
धिकरणभावादियहपदार्थानां प्रातीतिकानां व्याप्तिघटकतावारणाय बहुषु हेलादिसंबन्धेषु व्यावहारिकत्वनिवेशे गौरवात्
व्याप्तिघटकचरमपदार्थस्य हेतौ व्यावहारिकसंबन्धो निवेद्यः । प्रातीतिकहेलादिघटितविशिष्टस्य प्रातीतिकत्वात् व्याव-
हारिकसंबन्धस्य प्रातीतिकप्रतियोगिकत्वानुपगमेन प्रातीतिकहेलादिघटितसकलविशिष्टानां व्याप्यव्यवहारविषयतावारणा-
दित्याशयेनाह—स्वव्यापकेति । प्रातीतिकं प्रकारसंबन्धमादाय बाधोत्तरं विशिष्टबुद्धिरस्तावता चारिता, प्रातीतिकं
प्रकारतावच्छेदकसंबन्धमादाय विशिष्टबुद्ध्यापत्तिं वारयितुं शक्यते—नचेति । इह रजतमिति पाठः । एवं रजतोपरि इति
पाठः । असंभवादिति । समानविषयकत्वं न प्रतिबन्धकतायां तन्वं, अपितु समानप्रकारकत्वमिति यथा, एवं समान-
संसर्गकत्वं न तन्त्रं, किंतु समानसंसर्गावच्छेदकत्वमेवेति भावः ।—यद्वा—एतावता बाधोत्तरं शुक्तौ रजतविशिष्टबु-
द्धिर्चारिता, इदानीं शुक्तौ रजतलविशिष्टबुद्धिं वारयितुं शक्यते—नचेति । शङ्कायामिहरजतत्वमिति पाठः । समाधाने च
शुक्त्युपरि इत्येव पाठः । व्यावहारिकत्वस्य मिथ्यात्वापदकत्वात् व्याचष्टे—व्यावहारिकमितीति । व्यावहारिक-
त्वस्य तद्वदकत्वे बाधकं स्मारयति—स्वाप्नेति । व्यावहारिकपदस्य सन्निकृष्टलक्षणकित्यायाह—अथवेति । व्यावहा-
रिकात्यन्ताभावेति । वस्तुतो व्यावहारिकत्वेन भासमानाल्यन्ताभावेत्यर्थः । तेन स्वाभिप्रजानीनां स्वाप्रतदभावानां
च प्रातीतिकत्वेऽपि न तद्वदितमिथ्यात्वानुपपत्तिः । व्यावहारिकत्वेन भासमानत्वं वस्तुसदेव मिथ्यात्वपटकं, ननु
मिथ्यात्वज्ञाने तद्विषयकत्वमाश्रयकमिति सूत्रयितुं वस्तुत इत्युक्तम् । तेन बाधज्ञाने व्यावहारिकत्वेन प्रतीयमानाभा-
वांशे तादृशप्रतीयमानत्वाभावेऽपि न क्षतिः । ननु—व्यावहारिकत्वप्रातीतिकत्वयोर्विरोधात् कथं स्वाभिभाधस्य तदुभ-
यरूपेणाभावविषयकत्वमत आह—व्यावहारिकत्वंचेति । अगृह्यमाणेति । तथाच तत्र विशेषणज्ञानवाधाभाव-
घटितसामग्रीवलात् व्यावहारिकत्वेनैवाभावभावनमिति भावः । कण्ठोक्तत्वं कण्ठाधीनशब्दजन्यज्ञानविषयत्वं । तस्य प्राल-
म्बिकबाधस्थल्येऽसंभवादाह—कण्ठोक्तमिति । विशेषणज्ञाने सति बाधाभाववलात् बाधकज्ञानेन मिथ्यात्वग्रहेऽपि विशेषण-
ज्ञानविरहस्थले तदनुपपत्तिं शक्यते—नन्येति । अभ्यूनसत्ताकत्वस्येत्युपलक्षणम् । व्यावहारिकत्वस्यापि अनुपस्थितत्वे
हेतुः ।—चक्षुरादीति । ननु—विनाशिरहस्यवति विनाशिरहस्याभावस्य शुक्तिप्रमितत्वंवाप्रातिभासिकत्वापत्तिरूपैव
तदुपस्थितिर्भविष्यति इत्यत आह—अनुमानाद्यनवतारोऽपीति । आदिशब्दस्य तद्वदकपदार्थोपस्थितिमूलकविधि-

नापसिद्धान्तो नाप्यथाख्यात्यापत्तिर्न वा ग्रन्थविरोध इत्यनवयम् । ननु—एवमत्यन्तासत्त्वापातः,

सिद्धिव्याख्या ।

वच्छ्रुतौ लौकिकपरमार्थरजतस्याभावात्कथं तेन संयुक्तविशेषणताप्रत्यासत्तिः ? इति—वाच्यम्; पञ्चीकरणप्रक्रियया लौकिकपरमार्थरजतस्यापि तत्र सत्वात् । न च तर्हि तस्यैव प्रतीत्यापत्तिः; इष्टत्वात् । तत्तादात्म्यापन्नप्रतिभासिकरजतप्रतीतेरेव तत्प्रतीतित्वात् । न चैवं तस्यैव प्रक्रियया घटादावपि रजतसत्त्वेन तदुपलम्भप्रसङ्गः; रजतत्वविरुद्धघटत्वरूपधर्मप्रकारकनिश्चयस्य रजतोपलब्धिप्रतिबन्धकत्वात् । न च—श्रुतौ रजतसत्त्वे सर्वोपलम्भप्रसङ्ग इति—वाच्यम्; सर्वस्य दोषाभावात् । न च—सत्यज्ञानस्य

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रूपेण व्यवहारकाले यदज्ञातं तादृशाभावस्यैव मिथ्यात्वघटकतास्वीकारेण 'अज्ञातत्वेन सर्वं साक्षिभास्यमिति' विवरणाद्युक्तेः; स्वसामानाधिकरण्यादेशं बाधकवृत्तिज्ञानविषयत्वादुक्तमित्यर्थस्य बाधकवृत्तिज्ञानावच्छिन्नसाक्षिणा नियमेन प्रहणम् । एवं व्यावहारिकाभावघटितमिथ्यात्वपक्षेऽपि व्यवहारकालीनज्ञाननिवर्त्यत्वेनाज्ञाताभावस्य मिथ्यात्वघटकत्वं स्वीकृत्य निर्वहणीयमिति । नापसिद्धान्त इत्यादि । 'स्वरूपेण प्रातीतिकरूपस्य न निषेध' इति सिद्धान्तहानिर्न दोषः; तथा सिद्धान्तस्यैवास्मदाचार्यानिभित्तत्वात् । अस्यैव व्यावहारिकरजतस्यैव स्वरूपेण निषेधस्वीकारे अमयाध्वैयधिकरण्यादिवारणाय तस्यैव अग्रे भागस्य वाच्यत्वेऽन्यथाख्यात्यापत्तिरिति दोषोऽपि न । एवमुक्तपक्षपादिकाविवरणदिप्रत्यविरोधोऽपि नैत्यर्थः । अत्यन्तासत्त्वापात इति । अवच्छिन्नवृत्तिकान्यसर्वदेशवृत्तिकात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वमत्यन्तासत्त्वम्, तदादाय प्रपञ्चेऽर्थान्तरापत्तिरुक्तानुमाने स्वादित्यर्थः । ननु—प्रतिपक्षोपाधिमात्रनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमुक्तानुमानासिद्धम्, ननुक्तात्यन्तासत्त्वम्; अतः कथमर्थान्तरं—तत्राह—प्रतीत्यादि ।

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

छतदुपस्थितिपरिग्रहः । न्यूनैति । न्यूनसत्ताकं विप्रकारकव्यवहारकालिकाज्ञानविषय इत्यर्थः ।—अद्यातत्त्वेनेति । अनुपस्थितेनापि इति शेषः । साक्षि अन्तःकरणोपहितं चैतन्यम् । ज्ञानधर्माणामिदं अज्ञानधर्माणामपि तत्प्रकारकत्वादीनां तद्बाधकसाक्षिमाहृतत्वं । स्वसामानाधिकरण्यादेशेनेति । पूर्वमुपस्थितिरिति भावः । 'वृत्तिज्ञानेति । निवृत्तिरूपज्ञानेत्यर्थः ।—निवर्त्यत्वेनाज्ञानेनेति । निवर्त्यत्वप्रकारकाज्ञानविषयेत्यर्थः ।—निर्वहणीयमिति । व्यावहारिकाभावघटितमिथ्यात्वस्येति शेषः । बाधकवृत्तिज्ञानावच्छिन्नसाक्षिणा नियमेन प्रहणमित्युक्तम् ।—स्वरूपेणेति । प्रातीतिकरूपवति धर्मिणि इत्यादिः । अतएव 'इदं सिद्धान्तस्यास्मदाचार्यानिभित्तत्वादिषु । तथाच प्रातीतिकरूपस्यैव स्वरूपेण निषेधसंभवेन अग्रे तस्यैव भागसंभव इति भावः ।—विरोधोऽपि नेति । उक्तरीत्या परिहारादिति भावः । मूलं—अत्यन्तासत्त्वापात इत्यस्य अत्यन्तासत्त्वापत्तिरित्युक्तपरत्वं प्रतीयते, तद्य न घटते, प्रतिपक्षोपाधिः स्वप्रकारकधीमिश्रेण्यधर्मो तत्रिष्टकालिकनिषेधप्रतियोगित्वे सति तद्विषयनिष्ठकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य दृष्टान्तेऽसंभवेन सर्वदेशीयत्रैककालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपात्यन्तासत्त्वं अति व्याप्यत्वेन प्रहासंभवेनानापादकत्वात्, 'घटः कम्बुग्रीवादिमानं सन् ब्रह्म' इतिवत्, 'असत् शशशृङ्गमिति' प्रत्ययस्य विकाररूपस्य संभवेनापातः सातमकप्रतिपक्षोपाधिघटितमिथ्यात्वसंभवेन दृष्टान्तत्वसंभवेऽपि सदसत्तोरुपरगमाभावात् तज्जोक्षापादापादकयोर्ग्रहासंभवात् । नच—असतो विकल्परूपमापायापादकयोस्त्वयादर्शं ज्ञानमिति ज्ञानद्वयं उक्तधर्मधर्मिणोरसंशर्गापट्टसहितं विशिष्टवृद्धिरूपराहचारग्रहकार्यकारि इति शुक्रमतमाधित्य—ब्रह्मदीयम्, असति इच्छाप्रष्टुचरदरंनेन विक्षेपरूपतत्प्रत्ययस्याहार्यस्यैव प्रायः क्वचिदपि कारणत्वानुपगमात्, श्रुतिरूप्यनुच्छयोः प्रसिद्धयोरापादकपादयोः प्रप्रदृष्टाभौ व्यतिरेकव्याप्तिग्रहसंभवेऽपि व्यतिरेकव्याप्तेरनुमिताविवापत्तावप्यनङ्गत्वात् प्रपञ्चरूपक्षे निरूपणाद्यव्यतिरेकनिधिरूपकारणभावाधेत्येत्यज्याया तत् व्याचष्टे—अत्यन्तासत्त्वापात इतीति । संयोगाद्यव्याप्यहृतिताकेऽतिव्याप्तिवारणाय अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं । घटादादी तद्धारणाय सर्वेति । तुच्छं तुच्छमेदस्यासत्त्वेनासावन्निवत्त्वेन तमादाय लक्षणसङ्गमयोगात् तदत्यन्ताभावमादायैव लक्षणं सङ्गमनीयमिति सूचयितुमस्तत्पदं । प्रतियोगित्वं व्यातज्यहृतिधर्मानवच्छिन्नं प्राप्यम्, तेन उभयाभावाभावाय नानिप्रसङ्गः ।—तदादायेति । तदुपादजिज्ञासितार्थविषयकप्रपञ्चपरवर्गनिर्दिष्टं प्रकृतानुमितिः स्यादित्यर्थः । प्रतीत्यादीति । पर्यन्तमित्यनेनेति शेषः । अन्यप्रासत्त्यस्य अन्यवृत्तिताभावरूपत्वे तदि-

प्रतिपक्षोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं ह्यन्यत्रासत्त्वेन संप्रतिपन्नस्य घटादेः सधेयं त्रैकालिक-

सिद्धिव्याख्या ।

दोषानपेक्षेति—वाच्यम्; तादात्म्यापन्नप्रातिभासिकरजतज्ञानस्यापि तदपेक्षयाऽऽवश्यकत्वात् । अत एवान्यथाख्यातिरपि प्रत्याख्याता; लौकिकपरमार्थरजततादात्म्यापन्नप्रातिभासिकरजतस्य शुकावृत्य-भ्युपगमात् । तस्मादलौकिकपरमार्थरजततादात्म्यापन्नप्रातिभासिकरजतमेवेदंपदास्पदे स्वरूपेण निषिध्यत इत्येवास्मत्प्राचामाचार्याणां वचसामर्थः ॥ तत्र भ्रमवाधवैयधिकरण्यादिदोषस्तु वृथ्विकभयात्पलायमानस्याशीविपमुखनिपातवत्सवं प्रतिकूलः । अतएवातिमुपरिहारेऽपसिद्धान्तादिदोष इत्यलम् ॥ नन्वेवमिति । रूप्यस्य वियदादेश्च स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाङ्गीकारपक्ष इत्यर्थः । अत्यन्तासत्त्वोपपादनोपोद्घातत्वेनाह—प्रतिपक्षेति । अन्यथेति । मिथ्यात्वानुमानकाले पटादेस्तत्त्वव्यवसासत्वास-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्रैकालिकनिषेधेति । अयच्छिन्नवृत्तिकान्यात्यन्ताभावस्यैवार्थः । अस्य त्रैकालिकसत्त्वेन प्रतिपक्षोपाधिभिन्ननिष्ठान्तरावृत्तिकान्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन । प्रतिपक्षस्य प्रमितस्य । पर्यन्तं निश्चयप्रयोजकं, निश्चयकम् । तथाचोक्तानुमानेनाप्यत्रासत्त्वनिश्चयसहकृतमेतान्तरासत्त्वनिश्चयसम्भव इति भावः । ननु—तथापि सर्वत्रेत्युक्तम्, यत्किंचि-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

ध्यस्य मिथ्यात्वनिश्चयसहकारित्वमत्यन्तासत्त्वनिश्चयं प्रति न संभवति, यावद्विशेषनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चयकृतस्यैव सामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चयकत्वादतो व्याचष्टे—अन्यत्रासत्त्वेनेति । संप्रतिपत्तिर्न आहार्यपराभ्युपगमरूपा, आपत्तिजनिकायास्तस्याः अर्थान्तरावृत्तयोनिपात्ता अतो व्याचष्टे—संप्रतिपक्षस्येति । मूले—पर्यन्तमिति पाठापेक्षया पर्यवसितमिति पाठो युक्तः; पर्यवस्यतेः निश्चयसामान्यार्थकस्य निश्चयविशेषे लक्षणासंभवात्, पर्यन्तपदस्य तु तादृशार्थकत्वमदृष्टव्यमिति बोध्यम् । निश्चायकमिति । निश्चयविषयः । ननु—एतावता मिथ्यात्वानुमितेरत्यन्तासत्त्वनिश्चयरूपत्वं नायात, तथाच कथमभ्यन्तरं अनभिमतार्थसिद्धिरुपप्रकृतानुमितेरथाशान्तरपदार्थत्वात् अतआह—तथाचेति । अन्यत्रासत्त्वेन निश्चितार्थसिद्धिमिथ्यात्वनिश्चयस्यात्यन्तासत्त्वनिश्चयप्रयोजकत्वे चैवार्थः । उक्तानुमानेनेति । निष्कामि-भ्यात्वानुमितिरूपनिश्चयेनेत्यर्थः, ननु तादृशानुमितिजनकव्याप्तिहानादिनेति । अन्यत्रासत्त्वनिश्चयसहकृतस्य तस्य विशेषान्तरनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चयसहकृतविशेषनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चयानात्मकत्वेन सामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपा-सत्त्वनिश्चयं प्रत्यहेतुत्वात् । नच—एकविशेषनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चयसहकृतस्यापरविशेषनिष्ठाभावप्रतियोगित्वव्याप्य-सापरामर्शस्य सामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वानुमितिरहेतुता स्वीक्रियते इति—वाच्यम्; तथासति घटपार्थिकमिथ्यात्वनिश्चयस्य तद्वैकाल्यन्तासत्त्वनिश्चयप्रयोजकत्वोपपत्तिरसामञ्जस्येतासहकृतैः । उक्तानुमितेस्तु तादृशनिश्चयात्मकत्वेन भवति तादृश-निश्चयं प्रति हेतुत्वम् । यद्वा—अन्यत्रासत्त्वनिश्चयसहकृतमिथ्यात्वानुमितिरूपनिश्चयात् प्रतिपक्षोपाधिनिष्ठाल्यन्ताभावप्रति-योगित्वतद्विन्ननिष्ठाल्यन्ताभावप्रतियोगित्वनिश्चयः, तादृशविशिष्टप्रतियोगित्वस्य निष्काल्यन्तासत्त्वं प्रति ब्रह्मणि व्यतिरेक-व्याप्तिप्रसहकृततादृशनिश्चयादुक्ताल्यन्तासत्त्वनिश्चयः । अतएव निश्चयप्रयोजकं निश्चायकमित्यत्र प्रयोजकपदं सक्तच्छते । उक्ताल्यन्तासत्त्वनिश्चयस्य अर्थापत्तिरूपस्यैव वाच्यतया ह्युक्तकार्यकारणभावेन निर्वाह्य भवति । एतावता अर्थान्तरं कथ-मिति चेत्, अनभिमतार्थसिद्धिरुपप्रकृतानुमितेरित्यनभिमतार्थमिद्विप्रयोजकप्रकृतानुमितेरपि अर्थान्तरपदार्थत्वादिति भावः । अन्यथेत्यस्य प्रतिपक्षोपाधिभिन्ननिष्ठत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेनासंप्रतिपक्षावित्यर्थकत्वे 'न हि तेषां'मिति पंचरतुपयोग-प्रसङ्गः; तस्मान्मुक्तैरिति पदघटितत्वेन अन्यत्र सत्त्वापत्तिरपि निश्चयात्मकतयापयोग्ये तु तावदेवान्यत्रासत्त्वेनासत्त्वनिष्ठ-तर्तितनिराकरणेनाप्येति पंचिरतुपयोगिनी स्यात् । मिथ्यात्वशरीरे प्रतिपक्षोपाधेः सर्वत्वेन निषेधस्यात्यन्तासत्त्वापत्तिप्रयो-जकस्य प्रयोजनानुसारा न्यूनतापत्तिष्वेत्यतोऽन्येति पंचि मिथ्यात्वे प्रतिपक्षोपाधौ सर्वत्वनिषेधसङ्ख्याऽनवतारयति—ननु तथापीति । पूर्वोक्तवैपरीत्याकान्यथापदस्य मिथ्यात्वे सर्वप्रतिपक्षोपाधिनिषेधाभावापेक्षया तादृशनिषेधस्य कण्ठः पूर्वपंचावतुक्त्येऽपि तत्तासत्त्वविषयतां स्फुटयितुं तादृशनिषेधपुष्टयः सर्वत्वघटितात्यन्तासत्त्वापत्तिं पूर्वपंचयुक्तं आक्षिप-ति—सर्वत्रेत्युक्तमिति । मिथ्यात्वे सर्वप्रतिपक्षोपाधिनिषेधे सति प्रतिपक्षोपाधिभिन्ननिष्ठत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वनिश्च-

निषेधप्रतियोगित्वं पर्यवसितम् । अन्यथा तेषां अन्यत्र सत्त्वापातात्, नहि तेषामन्यत्र सत्ता संभव-
तीति त्वदुक्तेः । तथाच कथमसद्वैलक्षण्यम्, नहि शशशृङ्गादेरितोऽन्यदसत्त्वम् । नच निरुपाख्यत्व-

सिद्धिव्याख्या ।

स्मृतौ पटादेस्तनुभिन्नदेशे सत्त्वापत्त्यर्थान्तरता स्यादित्यर्थः । पटादेरन्यत्र सत्ता त्वयापि नाङ्गीकृते-
स्याह—नहीति । उपोद्धातेन यच्छुक्तिरूपे त्रियति च प्राप्तं तदर्शयति—तथाचेति । कथमिति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

प्रतिपक्षोपाधेरौकमिथ्यात्वे निषेधात्—तत्राह—अन्यथेति । उक्तमिथ्यात्वे सर्वस्य प्रतिपक्षोपाधेरनिवेश इत्यर्थः ।
अन्यथेति । स्वानधिकरणे प्रतिपक्षोपाध्यन्तर इत्यर्थः । सत्त्वापातात् सत्त्वभादायार्थान्तरतापातात्, किञ्चित्प्रति-
पक्षोपाधिसामान्यनिष्ठव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधनतापातात् । ननु—प्रतिपक्षोपाधिभिन्नदेशे स-
त्त्वस्य संदिग्धत्वेन न प्रपञ्चस्यात्यन्तासत्त्वापत्तिः—तत्राह—न हीत्यादि । त्वदुक्तेः स्वदाचार्योक्तेः । तथाच सिद्धि-
तमेव तदिति भावः । इतः सर्वदेशनिष्ठव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् । असत्त्वं असत्त्वशब्दार्थः । निरु-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

यसहितस्य सर्वप्रतिपक्षोपाधिनिष्ठत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिलरूपमिथ्यात्वनिश्चयस्य यावद्विशेषनिश्चयविधया सर्वत्र त्रैकालिक-
निषेधप्रतियोगिलरूपसामान्यात्मकाल्यन्तासलनिश्चयं प्रति प्रयोजकत्वात् भवति तादृशनिश्चयापत्त्याऽर्थपत्तिः, ननु, मिथ्यात्वे
यत्किञ्चित्प्रतिपक्षोपाधिनिवेशे, अन्यत्रासलनिश्चयसहितस्यापि यत्किञ्चित्प्रतिपक्षोपाधिनिष्ठत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिलनिश्च-
यस्य यावद्विशेषनिश्चयानात्मकत्वेनोक्ताल्यन्तासलनिश्चयाप्रयोजकत्वादिति भावः । एवं च सर्वत्वघटितात्यन्तासत्त्वापत्तिप-
रपूर्वग्रन्थे मिथ्यात्वे सर्वप्रतिपक्षोपाधिनिवेशाभिप्रायस्य स्फुटत्वात् तदभावार्थकतया अन्यथापदं व्याचष्टे—उक्तमि-
थ्यात्वे इति । मूले—तेषामित्यस्य मिथ्यात्वानुमानपक्षीभूतानां व्यावहारिकघटजतादीनामित्यर्थः । अत्र अन्यप्रप-
दस्य प्रथमान्यत्रपदवत् प्रतिपक्षोपाधिसामान्यनिष्ठे इत्यर्थकत्वं न संभवति, तत्रासत्त्वेन संप्रतिपत्तिस्तद्भावे तत्र सत्त्वमा-
दाय सिद्धसाधनतापत्तरसंभवात्, अतः अन्यथा तत् व्याचष्टे—अन्यथेतीति । प्रतिपक्षोपाध्यन्तरे इति । मिथ्या-
त्वघटकशुक्तयादिरूपयत्किञ्चित्प्रतिपक्षोपाधिभिन्ने व्यावहारिकरजतावयवादिरूपे प्रतिपक्षोपाध्यावित्यर्थः । सत्त्वापातादित्यस्य
सत्त्वापत्तित्यर्थकत्वं न संभवति; समानधर्मिकलस्य मिथ्यात्वघटकधर्मविषयकत्वेन समानधर्मिकाया अपि सत्त्वापत्तौ-
मिथ्यात्वानुमितावयवितोषितात्, विभिन्नधर्मिकायास्तु सुतराम्; व्याप्यापादकवत्साहचर्यविरोधिन्यामविरोध्यापत्तेरापा-
व्यापकापाद्याह्यज्ञानविशेषरूपाया धर्मविशिष्टबुद्ध्यविरोधितात्, अतो व्याचष्टे—सत्त्वापातादिति । सत्त्वं सत्त्व-
त्वम् । आदाय स्वीकृत्य । तदविरोधेनेति शेषः । सिद्धेति । सिद्धस्य व्यावहारिकरजतरूपे धर्मिणि प्रतिपक्षोपाध्यन्तरे
सत्त्वाविरोधिनः शुक्तिरूपयत्किञ्चित्प्रतिपक्षोपाधिनिष्ठभावप्रतियोगित्वस्य साधनसंभवे व्यावहारिकरजते तदवयवरूपध-
र्मिणि मिथ्यात्वसिद्धेरुद्देशाया असिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । श्वाधुते स्वानधिकरणे इत्यपूर्णेऽपि सिद्धसाधनस्य दुर्बलतया
अनुपदं दध्यमाणतत्पूरणप्रयोजनस्य दुर्बलतया तद्वैयर्थ्यापत्तेः । उक्तरीत्या व्याख्याने तु, मिथ्यात्वानुमापकस्य सिद्धौ
न्तिनोऽपि व्यावहारिकरजतस्य तदवयवरूपप्रतिपक्षोपाधौ सत्त्वत्वमिष्टमेव, ननु मिथ्यात्वमिति तत्तत्सिद्धिर्निर्दिष्टेत्याशङ्क-
वारणाय स्वानधिकरणे इति प्रतिपक्षोपाध्यन्तरविशेषणं पुरितमावदयकम् । स्वं व्यावहारिकरजतम् । सिद्धान्ते यस्तु-
स्तदनधिकरणे इत्यर्थः । तदारोपाधिघटने इति यावत् । नन्वेवं—मदुक्तिरस्ति चेत् उक्तपत्तिभिया सा ख्यते—
इत्यत आह—त्वदाचार्योक्तेरिति । नेहानानेतिश्रुत्या जगतो मिथ्यात्वं ना, यतोवेत्यादिश्रुत्या सत्त्वं वेति शङ्काया
यतोवेत्यादिश्रुतेः न सङ्गः तात्पर्यं, किन्तु नेहेत्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मणि प्रथमाभावे बोधितेऽपि प्रथमस्य ब्रह्मभिन्ने सत्तत्वा-
स्यात्, तद्वारणाय ब्रह्मणः प्रपक्षोपादानत्वे तात्पर्यम्; तथाचोपादानादन्यत्र कार्यस्यासत्त्वनियमेन ब्रह्मरूपोपादानादन्यत्र
अगत्वेन निधितस्य प्रपक्षोपादाने ब्रह्मणि अभावे बोधिते मिथ्यात्वं पर्यवस्यतीति शर्तः प्राचीनैरुक्तं यत् सत्यत इति
भावः । ननु—प्रपक्षस्याङ्गां सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वनिश्चयः, न हि तेन सत्त्वविषयाण्यतद्रूपत्वनिश्चयापत्तिः
संभवति; दस्यत्वादिना तद्विप्रत्ययविधयाशङ्काद्वाह मूले—तथाचेति । प्रथमस्य तादृशप्रतियोगितापत्तेरित्यर्थः ।
कथमसद्वैलक्षण्यमिति । असद्वैलक्षण्यं नाम, न तद्वृत्तिपरमेश्वरत्वं; तत्तात्पारणान्यतरत्वादेः प्रपक्षेऽनुपपन्नमेव
तत्प्रत्ययत्वे कथं तानुदयात्, नापि तद्वृत्तिपरमेश्वरत्वं; तादृशदस्यत्वादिभ्यः प्रासदात्वेन तत्रापि कथं तस्या अभावात्;
नापि प्रातिस्विकरूपेण तत्तद्विप्रत्ययत्वं; 'तत्तात्पारणान्यतरत्वात् कथं तस्या अनिष्टं', किन्तु शमन्तानुगततात्प-

मेव तदसत्त्वम् । निरुपाख्यत्वपदेनैव व्याख्यायमानत्वात् । नाप्यप्रतीयमानत्वमसत्त्वम् ; असतोऽप्रती-

सिद्धिन्यास्या ।

न कथञ्चिदित्यर्थः । एतावता शशशृङ्गादीनामिवासत्त्वं नैयाशङ्क्याह—नहीति । किंत्विदमेव, ततश्च शशशृङ्गादीनामिवासत्वमिति भावः । रूप्यादेरसद्वैलक्षण्यानिरासाय शशशृङ्गादीनामसत्त्वं शङ्कते—नचेति । निरुपाख्यत्वं पदशक्त्यविषयत्वं, किंवा प्रतीतिमात्रविषयत्वमिति विकल्प आद्यं दूषयति—निरुपाख्यत्वपदेनैवेति । तथाचासत्त्वेन संप्रतिपन्नस्यापि असत्त्वं न स्यादित्यर्थः । यदापि निरुपाख्येति 'शक्तं पदमिति' मते न पदम्, किन्तु वाक्यमेव; तथाच निरुपाख्यत्वं पदशक्त्यत्वमित्युक्ते न कोऽपि दोषः; तथाप्यत्यन्तासच्छृङ्गादेरपि शृङ्गादिपदवाच्यत्वमस्त्येव; अन्यथा कस्य विशेषणमसदित्यादिकमवधेयम् । द्वितीयमनूय दूषयति—नापीति । असद्वैलक्षण्यज्ञानार्थमसतः प्रतियोगिनोऽवश्यं ज्ञेयत्वात्, असत्त्वं-

गौडग्रन्थानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पाख्यत्वं शब्दवृत्त्यविषयत्वम् । व्याख्यायमानत्वात् वृत्तिसम्बन्धेन संशयमानत्वात् । निरुपाख्यादिपदानामली-
केऽनुभावकरूपरुपाक्षिरहेऽप्यनुभवरूपमलीकविषयकं विकल्पं प्रति योगेन लक्षणया संकेतविशेषेण वा अलीकोप-
स्थितिद्वारा जनकत्वमावश्यकम्; तादृशविकल्पस्य साक्षिसिद्धत्वात्, 'शब्दज्ञानानुपाती यस्तुशून्यो विकल्प' इति

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

रूपधर्माभावत्वं, तदवच्छिन्नभिन्नत्वं वा । तत्र च कथन्ता संभवति; सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्यैवास्तव-
रूपतया तद्व्याख्याय प्रपञ्चे निषेधेन तदभावस्य तदवच्छिन्नभेदस्य चासंभवात् वक्ष्यमाणरीत्या तादृशकथनानिश्चितरपि
संभवतीति भावः । ननु—सप्रेत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं नासत्त्वं, किन्तु निरुपाख्यत्वादिकं ततोऽप्यदेवेत्याशङ्का
परिहरति—नहीति । इत इत्यत्र इदंशब्दस्य न सप्तिकृष्टप्रधानभूतासद्वैलक्षण्यार्थकत्वं, तस्यासत्त्वपदार्थत्वाभावेनायो-
म्यत्वात् इत्यतो योग्यत्वबलात् व्यवहिताप्रधानपरामर्शितां दर्शयति टीकायां—इत इति । असत्त्वपदस्य तादृशप्रति-
योगित्वायैकत्वे शशशृङ्गादिनिष्ठतादृशप्रतियोगित्वादन्यत् तादृशप्रतियोगित्वं नेत्यर्थः स्यात्, स च घटो घट इतिवत्
घटादन्यत् न घट इतिवच्चानुक्तः; उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यात् । निरुपाख्यत्वायैकत्वे तादृशप्रतियोगित्वादन्यत्
निरुपाख्यत्वं नेत्यर्थः स्यात्, सोऽपि बाधप्रतियोगः; तादृशप्रतियोगित्वान्यत्वसामानाधिकरूपेण विकल्पविषयत्वादौ
निरुपाख्यत्वभेदस्याबाधेऽपि तद्विषयानुपयोगः, तादृशप्रतियोगितामात्रस्य असत्त्वपदार्थतायाः असद्वैलक्षण्यसंभवहेतु-
भूताया अप्रतिपादनात्, अतो व्याचष्टे—असत्त्वमिति । असत्त्वशब्दार्थ इति । तथाच शशशृङ्गादिनिष्ठं तादृश-
प्रतियोगित्वात् अन्यत् असत्त्वपदार्थो नेत्यर्थः । स च घटो घटपदार्थो घटान्यो न घटपदार्थ इतिवत् युक्त एव;
उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोः भेदात्, अभाधानु तादृशप्रतियोगित्वमेवासत्त्वपदार्थ इति पर्यवसानेनोपयोगश्चेति भावः ।
तत्र बाधमाशङ्क्य निराचष्टे मूले—नचेति । असत्त्वं असत्त्वपदार्थः । एवमत्रोऽपि । संकेतितः शब्द आख्या, लक्षणा-
दिसाधारणवृत्तिमान्, सा उपाख्या निर्गता यस्यात् नसिद्धाभावप्रतियोगिनीति विग्रहः; उपाख्याविग्रहान् समासार्थः ।
तत्र चामावप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वं वृत्तेरेव वाच्यम्, तत्र न संभवति; वृत्त्यनियामकत्वात्, अतः उपाख्यापदं
शब्दवृत्तिविषयतायैकत्वा व्याचष्टे—शब्दवृत्त्यविषयत्वमिति । शब्दानुभवाविषयत्वं तु नार्थः, असत्त्वद्विषयत्वा-
नुपगमेन निरुपाख्यपदेनेतिदूषणासंशयोः । मूले—तदसत्त्वं तस्य शशशृङ्गादेः असत्त्वपदार्थः । व्याख्यायमानत्वपदस्य
शब्दानुभवविषयत्वायैकत्वं न संभवति, असत्त्वानुभवविषयत्वौक्तौ शब्दे वृत्तिविषयताया आपदकत्वलाभेऽपि
सत्त्वोच्छेदभवेन असदादिपदानामनुभावकत्वशेकानुपगमात्, अतो व्याचष्टे—व्याख्यायमानत्वादिति । वृत्तीति ।
निरुपाख्यपदनिर्दिष्टवृत्तिरूपसंबन्धविषयत्वादिति समुदायार्थः । ननु—निरुपाख्यादिपदानामसत्त्वमात्रमिथ्या
अनुभवाविषयत्वेनानुभावकत्वशेकानुपगमे स्मारकशक्त्यादिवृत्तिरपि किमर्थं स्वीकृतव्या ? स्थितिबीजफलयोरनादित्यत
आह—निरुपाख्यादीति । अनुभावकशक्तिः शब्दानुभवकारणता । स्मारकशक्तिः स्थितिप्रयोजकः संबन्धवि-
शेषः ।—योगेनेति । अनुभवशेदे एव पदस्य हविषेति भावः ।—आवश्यकमिति । विकरपात्मकज्ञानरूपस्य स्थिति-
फलस्य संस्कारं प्रति रौप्यसंस्थित्युत्तिष्ठतिस्थापारणजानत्वेनैव हेतुताया वक्तव्यतया । विकरपट्टेति संस्कारहेतुताया

तो असद्वैलक्षण्यज्ञानस्यासत्प्रतीतिनिरासस्यासत्पदप्रयोगस्य चायोगात् । नचापरोक्षतया अप्रतीय-
मानत्वं तत् ; नित्यातीन्द्रियेष्वतिव्याप्तेः—इति चेन्मैवम् ; सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं यद्यपि

सिद्धिव्याप्या ।

तीतिनिरासार्थमसत्प्रतीतेः प्रसक्तव्यपेक्षया आवश्यकत्वात्, शब्दप्रयोगस्य शब्दार्थज्ञानपूर्वकत्वात्, असत्प-
दप्रयोगार्थमसतो ज्ञानस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । नाप्यपरोक्षेति । तथाच न पूर्वोक्तदोष इति भावः । शश-
भृङ्गादौ सत्त्वेऽपि नित्यातीन्द्रियेष्वतिव्याप्तत्वात्त्रेदमसत्त्वमित्याह—तथापीति । तस्योभयसाधारणत्वे-

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पातञ्जलसूत्रेण तादृशविकल्पस्य सद्रूपवस्त्वविषयकस्य शब्दज्ञानजन्यत्वस्य उक्तत्वात् । अतएव 'वृत्तयः पञ्चतयः'
प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः' इति वृत्तिज्ञानानां पञ्चधा विभागेन विपर्ययरूपात् सद्रूपविघटनविषयकात् भ्रमा-
त्पाथक्येन विकल्पः पातञ्जलसूत्र एवोक्तः । निद्रा सौषुप्तवृत्ति । नच—निर्धर्मकत्वादलीके निरुपाख्यादिपदानां
योगादिवृत्त्यसंभव इति—वाच्यम्, तस्येतरधर्मशून्यत्वेऽपि अभावस्य विकल्पविषयत्वादेव धर्मस्य तत्र स्वीकारेण
योगेन वाचकतत्त्वरूपोपात्त्याविरहस्यालीके प्रसिद्धयोपस्थित्योक्तविरहाभ्यालीकोपस्थितिसम्भवेन लक्षणासम्भवात्,
'अनेन पदेनालीक बोध्य'मिति सङ्केतसम्भवाच्च । तथाच वृत्तिविषय एवालीकमिति भावः । अपरोक्षतया अप्रतीय-
मानत्वं प्रमाणजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वम् । यथाश्रुते नित्यातीन्द्रियस्यापीशं प्रति अपरोक्षत्वाक्षित्येत्याद्यसङ्गते । नास्त्ये-

लघुचन्द्रिकाया चिट्टलेशोपाध्यायी ।

तस्याश्चित्तद्रव्ये पूर्वमेव वा सम्भवेन तदधीनसंस्कारस्य स्मृतिबीजभूतस्य च सम्भवादिति भावः । विकल्पे प्रमाणमाह—
तादृशेति । ननु—साक्षि न प्रमाण, किंच निरुपाख्यादिपदानां विकल्पजनकत्वं कृत इत्यत आह—शब्दज्ञानेति ।
शब्दज्ञानानुपाती शब्दज्ञानजन्य । वस्तुशून्यः सदविषयक । वृत्तिविशेषो विकल्प इति सूत्रार्थमाह—तादृ-
शेति । अननुभवरूपा अलीकविषयवेत्यर्थः । ननु—भ्रमस्यापि सदविषयकत्वात् विकल्पो भ्रमरूप ज्ञान, नतत्त्वी-
कविषयवृत्त्यन्तरम् । उक्तसूत्रे वस्तुशून्य इति लक्षणोक्तिः । शब्दज्ञानानुपातीति सामग्रीकथनम् । विकल्पस्य भ्रमत्वे
प्रत्यक्षादिभ्रमसामान्या शब्दापेक्षिताया अपि सर्वेण तादृशकथनस्यासङ्गतिः स्यादिति तु न शक्यम्, शब्दज्ञानजन्यो भ्रमो
विकल्प इति भ्रमविशेषलक्षणसम्भवादित्यत आह—अतएवेति । विकल्पस्य भ्रमान्यवृत्तित्वादेवेत्यर्थः । पञ्चधा वि-
भागेनेति । विकल्पस्य भ्रमविशेषत्वे पञ्चधा इति विभागो न स्यात्, मिथो व्यावर्तकधर्माणामेव विभाजकत्वादिति
भावः । ननु—अत्र विपर्ययदेव पृथगुक्तिः न भ्रमादित्यत आह—विपर्ययरूपादिति । ननु भ्रमस्यापि सदविषय-
कत्वाविशेषे कथं विकल्पः पृथगित्यत आह—सद्रूपेति । इदं रजतमिति भ्रमेऽपि शुक्लवच्छिद्यप्रचेतन्यरूपं सदेवेदन्त्येन
भासत इति भावः । पार्थक्येन व्यावृत्त्यपेक्षेण । पुरीतमिति मनःसंयोगरूपा मनसो विलीनावस्था वा निद्रा कथं वृत्तिज्ञान-
रूपा, तत्राह—निद्रेति । सुषुप्तिमनोविलयावस्था, तदभिरुणीभूताज्ञानरूपा, तत्कालीना सुखायाकारावृत्तित्वेति ।
विपर्ययविकल्पी व्याख्याती, प्रमाणस्मृती प्रसिद्धे—निर्धर्मिकत्वादिति । पदशब्दे किंचिद्वर्गविशिष्टविषयकत्वनिमित्तमादिति
भाष्य ।—स्वीकारेणेति । बहुमीहिरूपनिरुपाख्यपदस्य विकल्पविषयादिपदानां च योगसम्भवादिति शेषः । धर्मविशेष-
स्वीकारे योगस्य दुर्वारत्वात् । योगेनेति । उपाख्याया अभावो निरुपाख्यमित्यध्ययीभाववसामहपदस्येति आदि ।
बहुमीहेरुपाख्याविरहाभये शक्तिरूपकस्य निरुद्धलक्षणासम्भवेन लक्षणासम्भवेन सङ्गते । यद्वा—निरुद्धलक्षणापरतयै-
वाय प्रत्य उक्तशेषादिपूरणं विनैव व्याख्येय । अस्मिन् पक्षे विकल्पे विषयत्वादेरिति दृष्टान्तार्थम् । यद्यप्येतावता अतत्-
पदजन्यपदार्थस्मृतिविकल्परूपप्रतीतिविषयताया व्यवस्थापितत्वात् तावदेवाप्रतीयमानत्वमसत्त्वमिति शङ्काया वापि निरा-
सप्राप्त्यै, तथापि पातञ्जलस्वीकृताया अपि उक्तप्रतीतेः स्वमतेऽस्वीकारे बाधक उक्ताशङ्कासमाधानाध्याजिनाह मूले—
असतोऽप्रतीताविति । तत्रप्रतीतो तु असदग्रे विकल्परूप, वैलक्षण्यशेषे प्रमाणरूप सम्भवतीति भाष्य । असत्प्र-
तीतिः अगद्यमिति । तत्प्रसक्तौ हि तन्निरास इति भावः ।—असत्पदेनेति । निरुपाख्यपदस्यापरापराशङ्का त्यागः ।
अपरोक्षतयाप्रतीत्यमानत्वमिति । अपरोक्षतया परोक्षमिदमिति । नृतीयाद्यो र्निश्चितं प्रतीत्यन्यविषयगुंदासत्त्वात्
परोक्षसदृश प्रमाणजन्यत्वमपि लभ्यते । तथाच परोक्षान्यप्रमाणजन्यप्रतीतिविषयत्वाभावात् समुदायार्थः । धाम्प्रतीते
प्रत्यक्षत्वेन निषेदे परोक्षान्यज्ञानतन्निवेशापेक्षया रागवमित्यतिप्रसङ्गाह—प्रमाणजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वमिति । अत्र
प्रमाणपदं मूलविषयान्तरेण वृत्तिज्ञानोपादायोरेव वरणात् ज्ञानयोषोषक, न तु चतुस्रो, शुभादीं प्रतिमातिर-

तुच्छानिर्वाच्ययोः साधारणम् ; तथापि कचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयनहर्त्वं अत्यन्तासत्त्वम् , तद्य

सिद्धिव्याख्या ।

५पीत्यर्थः । कचिदिति । असन्नेति निषेधप्रतियोगितया प्रतीयमानेऽसत्यप्रसिद्धिवारणाय सत्त्वेनेति विशेष-

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वेति । प्रकृतानुमानायपक्षे ज्ञायमानमित्यादिः । तथाच सामान्यानुमाने सत्त्वेन प्रतीत्यहमित्यस्य पक्षविशेषणस्योक्तत्वेन तादृशविशेषणविशिष्टप्रपञ्चे प्रतिपक्षेत्यादिमिथ्यात्वसिद्धावपि नालीकत्वमादायार्थान्तरमिति भावः । ननु—शून्यपादिनो माध्यमिकस्य मते सर्वं मिथ्येति स्वीकारेऽपि घटः सन्नित्यादिष्वीः स्वीक्रियते, सर्वानुभवसिद्धायास्तस्या अपलापासंभवात् ; तत्र चाभाध्यरूपसत्तादात्म्यं न भाति, किंत्वर्थक्रियाकारित्वमिति तैः स्वीक्रियते; तथाचान्यैरपि तथैवोच्यतां-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

जतादौ चातिव्याप्तेः— यथाश्रुते इति । प्रमाणजन्यलानन्तर्भावे इत्यर्थः । यद्यपि नित्यतान्द्रियस्यैश्वरीयनित्यप्रत्यक्षविपर्ययैऽपि जन्यप्रत्यक्षविपर्ययेनातिव्याप्तिरिति ; तथापि “ ईक्षतेनांशवद्म् ” इत्यधिकरणे ईक्षस्य ‘स ईक्षते’ति श्रुत्युक्त-क्षणकर्तृत्वोपपादनाय जगद्विपर्ययकतरीयेक्षणस्य तदुपाधिविभूलाविद्यापरिणामरूपस्य जन्यस्योपगमात् जन्यप्रत्यक्षविपर्ययत्वं न निष्ठातीन्द्रियस्येत्यतः प्रमाणपदमुक्तार्थकमुपात्तम् । ननु नित्येत्यादिद्वेषणपरिहारायैव प्रमाणजन्यत्वमपहाय प्रत्यक्षविपर्ययमसत्त्वमित्युच्यते इति—चेत्, सत्यं; प्रत्यक्षं नाम वृत्तिविशेषाभिव्यक्तं चैतन्यं, चैतन्यमेव वा, तद्विपर्ययत्वं, तत्तादात्म्यरूपं, सत्त्वेनप्रतीत्यहर्त्वं च सद्रूपचित्तादात्म्यमिति पूर्वमुक्तम् । तथाच प्रत्यक्षविपर्ययत्वं असत्त्वपदार्थत्वेन सिद्धान्तमिष्यमाण-सत्त्वेनप्रतीत्यनहर्त्वंमेवेति तदन्यस्यासत्त्वपदार्थत्वशङ्काया अशंभवात् । चित्तादात्म्यं तु अलीके प्रातीतिकमपि नास्ति, ब्रह्मणि तु चित्प्रतियोगिकत्वोपलक्षिततादात्म्यमस्ति; अतएव सत्त्वेन प्रतीत्यहर्त्वंनिषेधेऽपि चिद्विभक्तस्य पक्षतावच्छेदके प्रवेशः । एवं चित्तादात्म्यं घटाभावे घटाभाववत् स्वस्मिन्नप्यस्तीति ग्रन्थकृतेष्वोक्तं सत्यमिति नासंभवात्तित्यासीत् शङ्कनीये । मूले-साधारणमिति । तथाचास्यासत्त्वपदार्थत्वे अनिवार्येण असत्त्वव्यवहारप्रसङ्ग आगच्छेतेति भावः—तथापि इति । तत्रासत्त्वपदार्थ इति शेषः । उक्तव्यवहारप्रसङ्गात् गौरवाच्चेति भावः ।—कचिदिति । किन्तित्यादिः । व्यावहारिकप्रातिभासिकयोः परस्परविधानयोः सत्त्वेनाप्रतीतेरितिप्रसङ्गस्य वारण्याय कचिदप्युपाधाविति । सत्त्वेन प्रतीत्यहर्त्वंसामान्याभावमावकं । पूर्वं ग्रन्थकारोक्तं च प्रयोजनमनुसन्धेयम् । तथाचान्यत्रासत्त्वनिधेयसहस्रतस्य प्रतिपक्षोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिलक्षणेभ्यालनिधेयस्य नेश्वासत्त्वपदार्थनिधेयत्वमिति ; तादृशप्रतियोगित्वात् सत्त्वेन प्रतीत्यहर्त्वंसाभावज्ञाना-फान्तत्वेनासत्त्वपदार्थविशेषणत्वाभावेन तदीयविशेषनिधेयानात्मकत्वादिति भावः । नन्वेवमपि—सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेन निश्चिते प्रपञ्चरूपे पक्षे निरुक्तासत्त्वपदार्थसंशयेऽपि तादृशप्रतियोगिलक्षणे पक्षीभूतप्रपञ्चादन्यत्रालीके सत्त्वेन-प्रतीत्यहर्त्वंसाभावरूपासत्त्वपदार्थव्याप्तिनिधेयः संभवति; प्रपञ्चस्य कचिदुपाधौ सत्त्वेनप्रतीत्यहर्त्वे सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं भज्येतेति अनुकूलतर्कसत्त्वात् । तथाच सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिलक्षणासत्त्वपदार्थत्वाभावेऽपि निरुक्तमिथ्यालनिधेयत्वात् उक्तरीत्या प्रपञ्चे जातेन तन्निधेयेन निरुक्तासत्त्वनिधेयापरव्याप्यन्तरं दुर्वारं इत्यत आह—तद्येति । सत्त्वेनप्रतीत्यहर्त्वं चेत्त्यर्थः । शुक्तिरूप्यादेः बाधोत्तरं सत्त्वेन प्रतीतेरभावात्तात्वेवेत्यसम्भूतमत्र उक्तं, भाषास्पृष्टमिति । ननु-तत्रास्त्येवेति सर्वं, तथापि उक्तरीत्या तन्निधेयापरव्याप्यन्तरं दुर्वारं इत्यतः पूरयति टीकायां—प्रकृतानुमानपक्षे ज्ञायमानमित्यादिरिति । तथाच पक्षे तज्ज्ञानं तन्निधेयः । नास्ति न संभवतीत्यर्थः । ननु—उक्तकारणसत्त्वे कुतः न संभवति—इत्याशङ्क्य मिथ्यात्वानुमितिरूपाधनिधेयेन प्रतिबन्धादित्याह—तथाचेति । अलीकत्वं तन्निधेयापत्ति आदाय । तत्तमुक्तम् । न चैवं—प्रपञ्चस्य कचिदुपाधौ सत्त्वेनप्रतीत्यहर्त्वे उक्तरीत्या निश्चितं सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं भज्येतेति तर्कपराहृतमिदमिति—वाच्यम् ; यदुपाधौ यस्य सत्त्वेनप्रतीत्यहर्त्वंतदुपाधिविभूतत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्यापि सिद्धान्ते तादृशप्रतीतेर्ग्रन्थतया स्वरूपावच्छिन्नस्य पारमार्थिकत्वावच्छिन्नस्य धोषममेवोक्ततर्काप्रसारादित्यभिप्रायः । ननु—शुक्तिरूप्यादेः सत्त्वेनप्रतीतेः सर्वसंयममात् तदनुपगमशङ्कावारकस्य न चेतिग्रन्थस्य निर्वैतल्यमित्यतः तद्वतारयति—ननु शून्येति । तथैव अर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वमानमेव । यद्यप्येवं प्रकृते न क्षतिः, तादृशसत्त्वेन-प्रत्यभाहर्त्वंस्य पक्षविशेषणतया तदभावरूपासत्त्वस्य प्रपञ्चे सिद्धसंभवात् ; तथापि वस्तुगतमनुसन्धेय तत्रिरासत्त्वमिति धोषम् । सत्त्वेनेत्यस्य अर्थक्रियाकारित्वेनेति नार्थः, तत्प्रतीत्याभासोक्ततत्प्रतीतिगिराकरणानुपपत्तेरित्यत आह—सत्त्वेनेति । सत्त्वं अवाप्यत्वं । रूपं । ब्रह्मणर्मत्वेन प्रपञ्चस्य प्रतीतेः । स्वरूपसंयमसंसर्गकत्वे भ्रमत्वं स्यात्, अतः

शुक्तिरूप्ये प्रपञ्चे च बाधात् पूर्वं नास्त्येवेति न तुच्छत्वापत्तिः । नच बाधात् पूर्वं शुक्तिरूप्यं प्रपञ्चो वा सत्त्वेन न प्रतीयते । एतदेव सदर्थकेनोपाधिपदेन सूचितम् । शून्यवादिभिः सदधिष्ठानभ्रमानङ्गी-

सिद्धिव्याख्या ।

पणम् । तच्चेति । निरुक्तासत्वमित्यर्थः । बाधोत्तरकालमस्त्येवेति सामान्यमेवेत्यभिप्रायेण बाधात्पूर्व-
मित्युक्तम् । एतदेव दर्शयति—नचेति । ननु—जगति रूप्यादौ च एवंविधासद्वैलक्षण्यस्य शून्यवादेऽपि
सत्वात्तैः सह साम्यापत्तिः इत्याशङ्क्याह—एतदेवेति । कचिदप्युपाधविलेतदेव । प्रतिपन्नोपाधविति मिथ्या-
त्वलक्षणघटकेनैतदर्थकेनोपाधिपदेन सूचितमित्यर्थः । ततश्च न शून्यवादिभिः साम्यमिति भावः । तत्र
हेतुमाह—शून्यवादिभिरित्यादिना । इदमुपलक्षणं, वस्तुतो ब्रह्मभिन्ने शून्यवादिभिरस्माकं साम्य-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तत्राह—नच बाधादित्यादि । सत्त्वेन अबाध्यरूपसत्तादात्म्येन । बाध्यमिकान्यैः सर्वैरपि बादिभिरिति शेषः ।
तथाच माध्यमिकभित्तानामनुभवस्तादृश इति भावः । ननु—तथापि विशेषानुमानेपूर्वविशेषणस्य पक्षे अनुक्तत्वाद्-
धान्तरम्, उक्तमिथ्यात्वस्य मिथ्यालक्षणत्वासंभवशालीकेऽतिव्याप्तेः—तत्राह—एतदिति । प्रपञ्चस्य सत्तादात्म्येन
प्रतीयमानत्वमेव । सदर्थकेन अबाध्यायकेन । प्रतिपन्नपदयुक्तेनेति शेषः । उपाधिपदस्य स्वसमीपवर्तिनि स्वधर्मसं-
क्रामकार्यकत्वात्, स्वसमीपवृत्तिद्वयत्वावच्छेदेन स्वगतसत्यादिधर्मभ्रमजनकत्वस्य प्रकृते तात्पर्यविषयत्वात्, सर्वा-
धिष्ठानमेव प्रकृते उपाधिपदार्थ इति भावः । लक्षणपक्षे ॥ उपाधिपदस्य सदर्थकत्वं विशेषानुमानपक्ष इवेति
पश्यते । सूचितमिति । प्रतिपन्नपदस्य स्वतादात्म्यधीविशेषाधिकृतयोपाधिपदार्थे सति प्रपञ्चरूपस्वतादात्म्यधीवि-

लघुचन्द्रिकाया विह्वलेशोपाध्यायी ।

स्वाध्यायतादात्म्यसंसर्गकत्वं वक्तव्यम् । तथाच गौरवमत आह—अबाध्यरूपसत्तादात्म्येनेति । तादात्म्यस्यापि
प्रतियोगितासंबन्धेन ब्रह्मधर्मेत्वेन लभ्यत्यर्थत्वम् । तृतीयार्थः प्रतीयत्ववि संसर्गलम् ; तथाच प्रपञ्चे तादात्म्येन ब्रह्मैव
सद्रूपं प्रकार इति भावः । माध्यमिकैस्तथाजुपगमात् सर्वैरपि इत्यसन्नतमतः पूरयति—माध्यमिकान्यैरिति । तेषामपि
तथा स्वीकारे किं प्रमाणमत आह—तथाचेति—नन्वेतदेवेत्यादिनोपाधिपदस्य सदर्थकत्वकथनं व्यर्थं ; उक्तरीत्या
उक्तपक्षविशेषणैर्नैव निर्वाहादतः तत्सार्थकमित्युक्तं अवतारयति—ननु तथापीति । ननु—विशेषानुमानेऽपि उक्तपक्ष-
विशेषणं पूर्वमेत, अतो नार्थान्तरमत आह—उक्तमिथ्यात्वस्येति । प्रतिपक्षे स्वप्रकारकधीविशेष्यो य उपाधिपदधिकरणे
तद्विधैरकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्येत्यर्थः । अलीके इति । इदं घट इतिवत्, असन्तृष्टमिति विकल्प-
रूपश्च्युपगमेन स्वमेवालीकृत्य रूपान्तरेण प्रतिपन्नोपाधिस्वमिथ्यात्वान्नाभावयोगित्वस्य तत्र सत्तादिति भावः । पूर्ववाक्ये
प्रपञ्चः सत्त्वेन न प्रतीयत इति न, किन्तु प्रतीयत एवेत्यर्थात् सत्त्वेन प्रतीयमानत्वविशिष्टप्रपञ्चस्य प्रपञ्चविषयकप्रतीतिर्धा-
प्रधान्येन प्रक्रान्तत्वेऽपि तात्पर्यवशादत्र सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूपविशेषणपरामर्शक एव एतच्छब्दो ननुत्तकलिङ्गतादित्याह—
प्रपञ्चस्येति । “सत्ताधी धीरास्तयोः” इति कोशात् सत्पदस्य नानार्थकत्वात् सर्वाधिष्ठानत्वलाभकोपाधिपदस्य सदर्थ-
कत्वसंभवाय च व्याचष्टे—सदर्थकत्वेनेति । श्रुत्यर्थासत्तातोः सदिति शत्रुग्नं, तत्र शत्रुर्ध्वस्तमानसापिब्रह्मस्य
यत्सवेदा वर्तमानमित्यक्षरार्थः, कालत्रयेऽप्यबाध्यमिति यावत् इत्याशयेनाह—अबाध्यायकेनेति । सत्पदं हि, अबाध्य-
त्वेनैव ब्रह्मणो बोधकम् । “असन्नेव समवति । असत् ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्तब्रह्मेति चेद्देव । सन्तमेनं ततो विदुः” इति
श्रुतेः । तावन्मात्रेणोक्तार्थलाभादाह—प्रतिपन्नैति । उपाधिपदस्य कथं सदर्थकत्वमत आह—उपाधिपदस्येति ।
उप समीपवर्तिनि स्वधर्ममादधाति संक्रामयति इति व्युत्पत्तेरिति भावः । संक्रमो न गमनं, किन्तु हानं ; गत्यर्थानां
शानार्थलात् ; तथाप्यस्मिन् स्वधर्मोद्गाहिलात् अमरूपमिलाशयेनोपाधिसामान्यान्वयोपाधिपदेन कथं प्रपञ्च एव लाभ
इति शङ्कानिरासाय फलितार्थमाह—स्वसमीपवर्तिद्वयत्वावच्छेदेनेति । उपाध्याधीनां स्फटिकादिवकिंचिद्वस्तुनि
धर्मसंक्रामकानां व्यावृत्तये अवच्छेदेनेति । ईदृशभ्रमजनकत्वं यत्र सर्वस्य दृश्यरूपधर्मिणोऽप्यसद्वैलक्षण्यमाह—सर्वा-
धिष्ठानमिति । तत्र सत्पदार्थकालत्रयाबाध्यरूपं ब्रह्मैव, बाध्यस्य स्वात्मकदृष्टानधिष्ठानत्वेन सर्वाधिष्ठानतामाधारि-
भावः । एतदभिप्रायेण सदर्थकेति मूले उक्तं, न तु ब्रह्मार्थकेति ; टीकायां चाबाध्यायैवेति विह्वलं । तादात्म्येन प्रतीयमा-
नस्य प्रतिपन्नोपाधिपदस्यामप्रतीतेः सूचितमित्युक्तम् । अर्थो लभितमिति तदर्थः । तदुपपादयति—प्रतिपन्नपद-

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

शेष्यत्वस्य शब्दतो लाभेन प्रपञ्चे सत्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वस्यार्थतो लाभ इति भावः । नच—अवाध्यत्वापेक्षया कालसंबन्धित्वमेव लघु, तस्य कालिकविशेषणतारूपविलक्षणसंबन्धप्रतियोगित्वरूपत्वात् ; तथाचोक्तप्रतियोगित्वे सति कालसंबन्धित्वमेव साध्यतामिति—याच्यम् ; एतस्येव तस्यापि साध्यत्वसंभवात् । लक्षणत्वपक्षेऽपि यथासन्निवेशो वैयर्थ्याभावात्, प्रतिपक्षेत्यादिविपरणाशुको उपाधिपदसाधेयंयय तस्यावाध्यायकत्वस्योक्त्याद्य । ननु—सदर्थको-

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

स्येति । सति अवाच्ये । सत्तादात्म्येन अवाध्यतादात्म्येन । तथाच सत्तादात्म्यधीविशेषीभूतसन्निधेर्नालिकनि-
पेधप्रतियोगित्वरूपमिध्यात्वलक्षणस्य शब्दलभ्यस्य नालीकेऽतिव्याप्तिः । सति असत्तादात्म्यधीविशेष्यत्वानुपगमेन स्व-
देनासतो दुर्भरत्वात् ; एवं विपरयत्वाद्यवच्छिन्ने पक्षे उक्तमिध्यात्वसिद्धौ सत्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वसाध्यतः सिद्धेर्दुर्भार-
तया तथा प्रतिपन्नाम तदभावरूपासत्तस्य सिध्यापत्तिरुपाध्यायान्तरम् । यद्वा—स्वनिवेशोऽननुगमात् सत्तादात्म्येन प्रतीय-
मानत्वे सति, भावत्सदधिकरणकालान्ताभावप्रतियोगित्वमेव लक्षणं साध्यं चेति सत्तत्त्वैव नोकार्यान्तरातिव्याप्ती इति भावः ।
अत्र प्रथमकल्पे उक्तोपयोर्वारणाय मिध्यात्वनरीरे प्रतिपन्नपदार्थेऽवाध्यत्वस्य सत्त्वं प्रविष्टं, तस्य निपेधप्रतियोगित्वेन
प्रतीयमानत्वरूपमिध्यात्वाभावरूपं, तत्र च गौरवमिध्याशङ्कते—नचावाध्यत्वापेक्षयेति । यथाश्रुतमेव सम्यक् । द्विती-
यकल्पे तु प्रतीयमानत्वस्यानतिप्रयोजनत्वात् अनुयोगितया सत्प्रतियोगिकतादात्म्यवच्यमेव सत्यन्तार्थः । तदभावोऽसत्त्वं,
तत्रापि गौरवमिध्याशङ्कते—नचेति । अवाध्यत्वेति । अवाध्यतादात्म्येत्वर्थः । सत्येन अवाध्यरूपसत्तादात्म्येनेतिवत् ।
ननु—कालानुयोगिकसंबन्धप्रतियोगित्वरूपकालसंबन्धित्वं; अलीकेऽपि स्वस्वरूपसंबन्धरूपविशेषणताप्रतियोगित्वसंभवात्
कालानुयोगिकत्वनिवेशः । तस्य सत्प्रतियोगिकतादात्म्यानुयोगितापेक्षया न लघु, अत आह—तस्येति । कालिकत्वं
न कालानुयोगिकत्वं, किन्तु अपरपक्षमेव धर्मान्तरमती न तौत्थताद्वैकमिध्याह—विलक्षणेति । तथाचोक्तलक्षण-
निवेशादेव नालीकेऽति प्रसङ्गः । भवदुक्तसत्यन्तार्थं तु तादात्म्यानुयोगित्वस्यासत्तादात्म्यानुयोगित्वमादायालीकेऽति-
व्याप्तिर्धारणाय सत्प्रतियोगिकत्वनिवेशासाध्यत्वत्वात् न तौत्थमिति हृदयम् । यदितु असत्तादात्म्यव्यापत्तं सत्तादात्म्येऽपि
वैलक्षण्यं स्वीक्रियते, तदा तु तुल्यत्वाभेदं द्वितीयकल्पे शङ्केति बोध्यम् । ननु—कालसंबन्धित्वे सति सत्तादात्म्यधी-
विशेष्यत्वावर्द्धमितिप्रैर्कालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य भावत्सदधिकरणकोक्तनिपेधप्रतियोगित्वस्य वा मिध्यात्वलक्षणत्वे
असत्यतिव्याप्तिपरिहारेऽपि तस्य साध्यत्वे विशेषानुमाने उच्यतेऽर्थान्तरं दुर्भारम् ; उक्तविशिष्टरूपमिध्यात्वनिधयस्य
तादात्म्यापभावरूपासत्त्वनिधयं प्रति विरोध्यविषयकत्वेनाप्रतिबन्धकत्वात्, सत्तादात्म्याद्यभावापेक्षया कालसंबन्धि-
त्वाभावात्स्येवासत्त्वपरत्वेऽन्युक्तमिध्यात्वनिधये कालसंबन्धित्वस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेनोक्तप्रतियोगित्वे भासमानतया
मिध्यात्वनिधयस्य विपरयत्वाद्यवच्छिन्ने पक्षे तदवगाहिलेनोक्तसलनिधयेऽप्यविरोधित्वादित्याशङ्क्य तस्य तद्विरोधित्वाय
साध्यमिध्यात्वमिध्यात्वे कालसंबन्धित्वं विशेष्यविधया निवेशयति—तथाचेति । यद्यपि कालसंबन्धित्वविशिष्टोक्त-
प्रतियोगित्वस्य साध्यत्वेऽपि तत्रिध्यादर्भात् उक्तप्रतियोगित्वविशिष्टकालसंबन्धित्वनिधयसंभवेन कालसंबन्धित्वा-
भावरूपा सत्त्वनिधयवारणसंभवः ; तथापि अविलम्बेन मिध्यात्वानुमित्वेनोक्तनिधयापत्तिरुपाध्यायान्तरवारणाय विशेषण-
विशेष्यमावयन्त्याह आदत्तः । एतस्येव कालसंबन्धित्वघटितस्य वापि । साध्यत्वसंभवादिति । व्यापके व्यर्थविशेषणताया अद्वयणतया
लघुसाध्यघटितस्यापि गुरोः साध्यता संभवति । प्रकृते तु गुरो लघोरघटत्वेन तस्य गुरोर्तत्संभवः । कालिक-
विशेषणतायामिव साध्यतादात्म्ये वैलक्षण्याभेदे द्वितीये तयोः समन्वयरीलाचेति भावः । अत्र लाभेन कालसंबन्धित्वस्य
सत्त्वपदार्थत्वे तद्विरोधिसत्तादात्म्यघटितस्य कथं साध्यता ? विलक्षणतादात्म्योपगमे तदभावस्यापि समत्वेन असत्त्व-
पदार्थत्वेन तद्विरोधिकालसंबन्धित्वघटितस्य कथं साध्यता ? अर्थान्तरानिराकरणादिति न शङ्कीयम् ; कालसंबन्धित्व-
सत्तादात्म्ययोः समनियतत्वेनैकतरस्य मिध्यात्वघटकतया सिद्धौ अपरस्यापि सिद्धिसंभवेनोभयविधासत्त्वनिधयरूपाध्यायान्तर-
रापत्तिवारणसंभवादित्यवधेयम् । लक्षणत्वपक्षेऽपीति । व्यवहारस्य लक्षणप्रयोजनत्वे लघोः संभवे गुरोः मिध्यापदार्थ-
तावच्छेदकत्वासंभवेऽपि व्यावृत्तेर्लक्षणप्रयोजनत्वे लघ्वघटितगुरोः व्यावर्तकत्वसंभवादिति भावः । ननु—तथापि लघु-
संभवे गुर्वेव मूलकस्य प्रयोजनाय उक्तमत आह—प्रतिपक्षेत्यादीति । प्राचीनोक्तानामेव परद्वयणनिरासायात्र समर्थ-
नीयत्वादिति भावः । ननु—उपाधिपदेन प्रपञ्चस्य सत्त्वेन प्रतीयमानत्वसूचने हेतुतया श्रुत्यवादिनां सत्त्वेन प्रतीयस्वैर्वा-
स्वीकारकथनं मूलकृतोऽसत्तत्त्वं, तेषां तत्त्वीकारस्य तदभिपटकत्वादित्याशङ्क्य तत्कलायान्तरनिरासहेतुतया तत्तद्व्यति-
ति-

सिद्धिव्याख्या ।

मिष्टमित्यपि ध्येयम् । यत्तु — त्वयाऽप्यसत्त्वेन प्रतीयेतेति वदतोक्ताप्रतीतिं प्रति प्रयोजकत्वेनान्यदेवास्तत्वं वक्तव्यम्, अन्यथा कचिदप्युपाधौ सत्त्वेनाप्रतीयमानं चेदप्रतीयमानं स्यादित्यापाद्यापादकयोरभेदः स्यात्—इति । तन्न; कचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयन्तर्हं चेन्न प्रतीयेतेत्यापाद्यापादकभेदस्य स्फुटत्वात् । कचिदप्युपाधौ सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वमसत्त्वमिति लक्षणेऽपि, सत्त्वेनाप्रतीतेरपरोक्षत्वेनाप्रतीतौ प्रयोजकत्वेनापाद्यापादकभेदस्य स्फुटत्वेनाभेदायोगाच्च । यच्च—ब्रह्मण्यङ्गीकृतं यत्प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेध-प्रतियोगित्वरूपबाध्यत्वाभावात्मकं सत्त्वं तद्विरुद्धसैवासरूपत्वं वाच्यम्, अन्यथा ब्रह्मण्यपि सत्त्वेन प्रती-त्यर्हत्वं तथाप्रतीयमानत्वं वा सत्त्वं स्यात्—इति । तदपि न; ब्रह्मनिष्ठसत्त्वाविरुद्धसत्त्वस्य निर्वक्तुम-शक्यत्वात् । तथाहि—ब्रह्मनिष्ठसत्त्वाविरोधित्वं तद्विरुद्धव्याप्यत्वं वा, किंवा तद्विरुद्धरूपत्वम् । नाद्यः; तस्यासत्त्वसत्त्वात्, व्याप्यत्वस्य सामानाधिकरण्यगर्भत्वात्, असतो निरधिकरणत्वात् । न द्वितीयः; तस्य प्रपञ्चसाधारणत्वेनासत्त्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगात्, असतः प्रतिपन्नोपाध्यभावेन तथोक्तलक्षणासं-भवाच्च । अतएव—तद्विरुद्धरूपत्वमेव ब्रह्मनिष्ठसत्त्वाविरोधित्वेन विवक्षितं, नच तस्य प्रपञ्चसाधारणत्वे-नासत्त्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगः, प्रपञ्चः प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि न वेति, विप्रतिपत्ति-दशायां ब्रह्मनिष्ठसत्त्वाविरुद्धस्य तत्रासिद्धत्वेन प्रपञ्चसाधारणासिद्धेरिति—निरस्तम्; उक्ताबाध्यत्वरूप-सत्त्वविरहात्मकत्वाङ्गीकारादसत्त्वस्य । अतएव च—प्रतिपन्नोपाधौ संसृष्टत्वेन प्रतीतत्वमात्रं तन्न; लाघवात्, न तु तत्प्रमाणप्रतिपन्नत्वं; गौरवात्, एवंचासन्नमृदङ्गादेरपि विशेषादर्शनदशायां भूगकर्ण

गोडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पाधिपदेनापि प्रपञ्चस्थालीकत्वमादायार्थान्तरं दुर्धारम्, उक्तालीकत्ववादिना माध्यमिकेन प्रपञ्चे क्षणिकवादिभा-धनानिर्वात्यैश्वर्यत्वादित्वाबाध्यत्वस्यापि शून्यत्वभावनानिवर्त्यस्य व्यावहारिकस्य स्वीकारेणाद्याध्यव्योपहितप्रपञ्चे प्रपञ्च-सादात्म्यधीविशेष्यत्वस्वीकारात्—तत्राह—शून्येत्यादि । शून्यत्वादिभिः माध्यमिकमतानुयायिभिः । अद्याध्य-व्योपहितास्वीकारादिति शेषः । सदधिष्ठानकेति । अद्याध्यव्योपहितविशेष्यकेत्यर्थः । अवश्यमूत्तेनार्थक्रियाकारित्वेन

लघुचन्द्रिकाया विवृलेशोपाध्यायी ।

भवतारयति—ननु सदर्थकेति । उक्तालीकत्ववादिनेति । सग्राहप्रपञ्चालीकत्ववादिनेत्यर्थः ।—माध्यमिकेनेति । स्वीकारद्वयान्वयि । ननु एतन्मते प्रपञ्चस्थालीकतया बाध्यत्वात् कथं तस्याबाध्यव्योपहितत्वम्, तत्राह—प्रपञ्चे इति । क्षणिकत्वं स्वाधिकरणक्षणाभ्याधिकरणक्षणावृत्तित्वम् । भावना निदिध्यासनाधीनो दृढतरसंस्कारः । निवृत्तिः । कारणीभूताज्ञानेन सह नाशः । स्थिरत्वं तादृशक्षणावृत्तित्वम् । अबाध्यत्वस्य बाधकज्ञानाविषयत्वस्य । शून्यत्वं बाधधी-विषयत्वम् ।—स्वीकारेणेति । अन्यथा क्षणिकत्वभावनाया इव शून्यत्वभावनायाः तदीयशास्त्रविहिताया वैयर्थ्य-स्यादिति भावः । स्वीकारादिति । तयांवाबाध्यतादात्म्येन प्रतीयमानत्वस्यापि तन्मतेऽलीकप्रपञ्चसाधारणतया तदभावो नासत्त्वप्रदार्थः, न वा तन्निधयः आपायेत; प्रतियोगिनिधयेन प्रतिबन्धात्, किन्तु शशगताद्यनुगतोऽन्य एव कथित सत्त्वण्डोऽसत्त्वण्डो वा धर्मोऽसत्त्वप्रदार्थः । अन्यत्रासत्त्वेन संप्रतिपन्ने प्रपञ्चे प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वनिध-यादित्यर्थेन त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपतयाप्यधर्मनिधयेन तन्निधयापत्तिरुपाधौन्तरं च दुर्धारम्, उपाधिपदाधीनस-त्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वनिधयस्य विरोधविषयकत्वेन तदप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । ननु शून्यमिति शब्दं यदन्ति इति व्युत्पत्त्या सर्वेऽपि शून्यत्वादिन एवेत्यत आह—शून्यत्वादिमिरिति । (अत्र पातः)

१ शून्यत्वादिमिरपि शून्यत्वभावनानिबन्धनामपि नियमादीनां बाधसत्त्वबाधन सत्त्वबाधोकारेण व्यावहारिकव्यवस्थायां व्यवधानात् । विवगन्ध्यात्ममिष्यात्वमनेव शून्यमन्तम् । नहि शून्यं नाम निमित्तत्वं तन्नोपपत्तेः । अतएव तत्सत्यं ब्रह्मविदिति श्रुत्याङ्गीकाराध्यवयानं विना सर्वत्रापासंभवेन गर्भमिष्यावासिद्धिरिति नन्म । दुष्टिर्भासतीत्यापरसावत्वादी भिन्नेन ॥

सिद्धिब्याख्या ।

प्रविश्य गजो गर्जति इत्यादिशब्दाभासेन गजस्य भृगकर्णसंसृष्टत्वेनेव, 'हिमालये नृशृङ्गादिकमस्ति' इत्यादिशब्दाभासेन नृशृङ्गादेर्हिमालयादिसंसृष्टत्वेन प्रतीतिसद्भावात्प्रतिपन्नोपाधिकत्वमङ्गीकर्तव्यमिति—
निरस्तम्; तथा प्रतीतस्य नृशृङ्गादेर्निर्वचनीयत्वं नासत्त्वरूपत्वम् । न च—शब्दाभासेनाभासरूपानिर्व-
चनीयनृशृङ्गाद्यन्यासन्नृशृङ्गादेः प्रतीत्यभावे ब्रह्मजगतोस्तद्वैलक्षण्यासिद्धिप्रसङ्गः, वैलक्षण्यसिद्धेः प्रतियोगि-
ज्ञानहेतुकत्वादिति—वाच्यम्; भयदमिमताभासासन्नृशृङ्गादेरेवास्माभिरनाभासानिर्वचनीयनृशृङ्गादिरूप-
त्वेनाङ्गीकारेण तदतिरिक्तस्यानाभासासन्नृशृङ्गादेरभावेनानिर्वचनीयविशेषरूपस्यैव शब्देन प्रतीतो प्रतियोगिज्ञा-
नस्यापि वृत्तत्वेन ब्रह्मजगतोस्तद्वैलक्षण्यसिद्धेः । न च—आभासासन्नृशृङ्गादेः प्रतीत्यभावे शब्दाभासेना-
भासानिर्वचनीयमेव प्रतीयते, नत्वनाभासासन्नृशृङ्गादिकमिति भवदीयव्यवहार एवानुपपन्न इति—वा-
च्यम्; अनाभासासन्नृशृङ्गादिकमिति भवदमिलापमात्रेण तस्य प्रतीतावस्मदीयस्य तथाव्यवहारस्योपपत्तेः ।
न च—परोक्षस्थले भवताऽनिर्वचनीयार्थोत्पत्त्यस्वीकारात् अपसिद्धान्त इति—वाच्यम्; तस्य पुरुषदो-
षत्वेन वस्तुदोषत्वाभावात् । न च—नवीनैस्तत्रान्यथारयातिरेव स्वीकृतेति—वाच्यम्; परोक्षस्थले एवान्यथा-
ख्यातिस्वीकारेण परोक्षस्थलमात्रे तैरपि तदनङ्गीकारात्, तथाऽनङ्गीकारे जगतोऽत्यन्तासत्त्वापत्तिरुपाध-
कस्यैव मूलत्वात् । तथाचासत्यकुलक्षणस्यासंभवात् न जगतोऽत्यन्तासत्त्वापत्तिः । यदपि—ब्रह्मण्यपि
सत्त्वेन प्रतीयहर्त्वं, तथा प्रतीयमानत्वं वा, सत्त्वं स्यात्—इति । तदपि न; तयोः परस्परविरुद्धरूपत्वाभा-
वात् । एतेन—येन पुंसां शशशृङ्गाभावो न निश्चितः तस्य गोशृङ्गमस्तीति वाक्यादिव शशशृङ्गम-
स्तीति वाक्यादपि ज्ञानोत्पत्तेरनुभवसिद्धत्वेन शशशृङ्गादावप्यसत्त्वं न स्यात्, न च—'घटधर्म' इत्यादि-
निरर्थकेष्विव पदार्थधीरेव वा, कुण्डमजीजनमित्याद्यपार्थकेष्विवान्वयधीर्वा नास्तीति—वाच्यम्; विप-
रीतबोधकेषु योग्यताया अभावेऽपि अयोग्यताज्ञानाभावस्य योग्यताभ्रमस्य वा आकाङ्क्षादिसामग्रीसमी-
चीनस्य सत्त्वात्, अन्यथा प्रवृत्त्याद्यभावप्रसङ्गात् इति निरस्तम्; योग्यताया अपि शब्दज्ञानसहकारि-
त्वेन तदभावेऽस्माद्वाक्याच्छब्दबोधेनानुपपत्तेः । न च—अयोग्यताज्ञानाभावस्य योग्यताभ्रमस्य वा आकाङ्क्षा-
दिसामग्रीसमीचीनस्य सत्त्वाच्छब्दज्ञानोत्पत्तिः, अन्यथा प्रवृत्त्याद्यभावप्रसङ्ग इति—वाच्यम्; तर्हि
इदं रजतमित्यादिप्रात्यक्षिकभ्रमवदस्याप्यनिर्वाच्यविषयत्वोपपत्तेः । न च—अस्याप्यनिर्वचनीयत्वे शुक्ति-
रूप्याद्भेदो न स्यादिति—वाच्यम्; को हि अनिर्वचन्यादनिर्वाच्यं भेदमुच्यवसितः । यत्सत्वमेवमाक्षि-
पत्ति, किन्तु निःस्वरूपात् । यथा च सत्त्वेन न निःस्वरूपविषयत्वं, तथोक्तं प्राह । शशशृङ्गमस्तीति
वाक्याभासाद्य अनिर्वचनीयभ्रमशृङ्गविषयको भ्रम उत्पद्यत इत्यत्र परोक्षबाधकानां उद्भूतत्वाच्च । अत
एव—“तदैक आहुः असदेवेदमग्र आसीत्” इति श्रुत्यापि असतः सत्वप्रतीतेस्तत्राव्याप्तिः । नचैत-
च्छ्रुतिगतासत्पदस्यापि आभासभूतानिर्वचनीयासत्परत्वं परेणाभ्युपगन्तुं शक्यम्; तच्छ्रुतेर्वोक्तमतनिराक-
रणार्थं प्रवृत्ततया तत्रत्यासत्पदस्य बाह्याभिमतासत्परताया एव स्वीकार्यत्वात्, अन्यथा 'कथमसतः
सज्जायेत' इत्युत्तरवाक्ये तन्निराकरणानुपपत्तेः—इति परास्तम्; 'सदेवेदमग्र आसीत्' इत्यस्यार्थस्याभाव
एव नत्वा प्रतिपाद्यते, नत्वसतः सत्त्वं विरोधादित्यत्र तत्राव्याप्त्यनवकाशात् । तस्मात्कचिदप्युपाधौ
सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वमसत्वमित्युक्तेऽपि न कोऽपि दोषः । ततश्चासच्छशशृङ्गादाविव प्रपञ्चे नात्यन्तास-
त्वमिति । यद्वा—सदनिर्वाचन्याभ्यामन्यत्वं, अशशृङ्गादीनामसत्त्वं न च—अनिर्वाच्यत्वस्य सद्बिलक्षणत्वे
सत्यसद्बिलक्षणस्वरूपस्यासत्यपदव्यतिर्गतिस्वरूपतया असत्वनिरूप्यतयाऽन्योन्याश्रय इति—वाच्यम्;

सिद्धिख्याख्या ।

अस्मिन्पक्षे बाध्यत्वस्यैवानिर्वाच्यत्वेन सदसद्वैलक्षण्यमात्रस्य वा सदसत्त्वानधिकरणगर्भस्य वा तत्त्वानङ्गी-
कारेणानिर्वाच्यत्वस्यासत्त्वाघटितमूर्तितयाऽन्योन्याश्रयानवकाशात् । नच—अनिर्वाच्यत्वे बाधान्यथानु-
पपत्तिं प्रमाणत्वेन वदताऽऽचार्येण ततोऽन्यस्यैवानिर्वाच्यत्वं वक्तव्यमिति—वाच्यम् ; बाध्यत्वस्यानिर्वा-
च्यत्वेऽपि 'यदि बाधयोग्यं न स्यात्, तर्हि बाधो न स्यादिति' बाधान्यथानुपपत्तेरनिर्वाच्यत्वे प्रमाणत्वेन
वक्तुं शक्यत्वात् । एतेन—सार्वत्रिकत्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगिरूपसदन्यत्वस्यैवासत्त्वरूपत्वे लाघवादिनि-
र्वाच्यमिन्नत्वं न निवेशनीयम् ; गौरवात्, ननु—व्यवहारानुरोधेन तदालम्बनतया अनतिप्रसक्तप्रवृत्ति-
निमित्तकल्पनं, न तु तत्त्वेन स्वाङ्गीकृतलघुशरीरकधर्मानुरोधेन व्यवहारनियमनं युज्यते ; अन्यथा गौर-
वेण कारणव्यवहारालम्बनत्वेनानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वं न स्वीक्रियेत, किंतु पूर्ववृत्तित्वमेव तथा
स्वीक्रियेत—इति चेन्न ; लोकेवेदयोरनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वादिकमादाय कारणादिव्यवहारस्या-
विगानसिद्धत्ववत्, सदनिर्वाच्याभ्यामन्यत्वमादाय नृशृङ्गादावसद्व्यवहारस्याविगीतत्वासिद्धेर्बेपम्यात् ।
तथाच लाघवेन सार्वत्रिकत्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वरूपसदन्यत्वमेवासव्यवहारालम्बनतया स्वीकर्तुमु-
चितं, न तु उक्तरूपसदनिर्वाच्याभ्यामन्यत्वं ; गौरवादिति साधूक्तं—इति निरस्तम् ; सार्वत्रिकत्रैकालि-
कनिषेधाप्रतियोगित्वरूपसदन्यत्वस्य तुच्छानिर्वाच्यसाधारणत्वेनेष्टापत्तेः । नच—अनिर्वाच्यस्यापि स्वरू-
पेण त्रैकालिकनिषेधेऽसतोऽनिर्वाच्यात् अन्यत्वासिद्धिरिति—वाच्यम् ; सर्वत्र स्वरूपेण त्रैकालिकनि-
षेधप्रतियोगित्वस्य तुच्छानिर्वाच्यसाधारण्येऽपि कचिद्व्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वरूपात्यन्तासत्त्वस्य
प्रपञ्चे शुक्तिरूप्ये च बाधातूर्वमसत्त्वेनासतोऽनिर्वाच्यात् अन्यत्वसिद्धेः, अनिर्वाच्यत्वस्य सर्वत्र प्रति-
पन्नोपाधौ स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपत्वेऽप्यसतः प्रतिपन्नोपाध्यभावेन प्रतिपन्नोपाधिस्थतादृश-
निषेधप्रतियोगित्वस्यानिर्वाच्यशुक्तिरूप्यादौ सत्त्वेन नृशृङ्गादावनिर्वाच्यादन्यत्वसिद्धेः । नच—तद्वेदे
गोशृङ्गमस्तीति वाक्यात् गोशृङ्गस्यैव विशेषादर्शनदशायां हिमालये देवदत्तगृहे नृशृङ्गादिकमस्तीति वाक्यात्
नृशृङ्गादेरपि प्रतिपन्नोपाधिमत्वस्य दुर्वारत्वेन तस्यापि असदनिर्वाच्योभयसाधारणत्वेनासतो व्यावृत्तत्वाभा-
वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति—वाच्यम् ; दत्तोत्तरत्वादिति । यद्वा—अर्थक्रियासामर्थ्याभावादिकं
वा शशशृङ्गादीनामसत्त्वं, न च—शुक्तिरूप्यादौ शुद्धे ब्रह्मणि चातिव्याप्तिः, शुक्तिरूप्यशुद्धब्रह्मणोरत्यन्तास-
त्त्वस्य स्वयानङ्गीकारादिति—वाच्यम् ; बाधानन्तरं प्रतियोगित्वेनान्ततः स्वनिवृत्तिं प्रत्येय जनकत्वेन शुक्तिरू-
प्यादावर्थक्रियाभावस्यासिद्धत्वात्, कटककुण्डलाद्यर्थक्रियाभावस्तत्पन्नविनष्टरूप्यादौ विनश्यद्व्यवहारगतकर्म-
करादौ चास्तीति तत्साधारणं नासत्त्वापादकम् । न च—बाधानन्तरं 'मम शुक्तिज्ञानं नष्टं' 'ममरूप्यभ्रमो
नष्टः' इतिवच्छुक्तिरूप्यमुत्पन्नं नष्टमिति कदाप्यननुभवेन तदुत्पत्तिविनाशयोरैव प्रमाणाभाव इति—
वाच्यं ; भ्रान्तिसमये पूर्वोत्पन्नाविनष्टशुक्त्वमिन्नतया ग्रहस्यैव प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेन विरोधिज्ञानानुदयेन
रूप्यस्याविनाशेन च शुक्तिरूप्यमुत्पन्नं नष्टमित्यनुभवाभावेऽप्यविवोपादानकत्वेनोत्पत्तेस्तत्त्वज्ञाननाशत्वेन
च स्वनिवृत्तिजनकत्वस्य चापलपितुमशक्यत्वात् । न च—बाधसमयेऽपि तथानुभवाभावाद्युक्तिरूप्यो-
त्पत्तिविनाशौ अप्रामाजिकाविति—वाच्यम् ; तदात्यन्ताभावग्रहस्यैव प्रतियोगिग्रह इव तदुत्पादविनाशम-
हेऽपि प्रतिबन्धकत्वात् । तस्मात् अनुभवाभ्यामन्यप्रयुक्तत्वात् ततः शुक्तिरूप्योत्पत्तिविनाशापलाप इति
उक्तार्थक्रियाजनके तत्र नातिव्याप्तिः । नापि ब्रह्मणि शुद्धेऽतिव्याप्तिः ; तत्र दृढदण्डत्ववत् शुद्धदशायां
जनकतावच्छेदकविरहात्, सदकारिविरहाद्वाऽर्थक्रियाऽजनकत्वेऽपि तदृश्यायां तदविरोधान् । नच—अमङ्ग-

सिद्धिव्याख्या ।

असतः प्रतीतिमात्राविषयत्वे, असत्पदस्याबोधकत्वापत्त्या तत्सममिव्याहृतवाक्यस्याप्यबोधकत्वं च स्यात्; असतोऽसत्त्वेनाप्रतीतौ असत्त्वव्यवहारो न स्यात्; असत्त्वप्रकारकप्रतीतेरेव व्यवहारहेतुत्वात्, तदुक्तम्—‘असद्विलक्षणत्वाद्यैर्ज्ञातव्यमसदेव हि । तस्मादसत्प्रतीतिश्च कथं तेन निवार्यते ॥’ इति—वाच्यम्; प्रतीत्यभावेऽप्यसतोऽसन्नृष्टमिति विकल्पमात्रेणैव सर्वोपपत्तेः । तदुक्तम्—‘शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्योविकल्प’ इति । शब्दज्ञानानुपातित्वं च, शब्दश्रवणोत्पत्तिकत्वम् । ननु—विकल्पः इच्छादिवज्ज्ञानान्यवृत्तिर्वा ? ज्ञानविशेषोवा ? आद्ये जानामीत्यनुभवविरोधः, प्रवृत्त्याद्ययोगश्च । द्वितीये त्वसतः प्रतीतिरागतैव—इति चेन्न; आद्यपक्षे बाधकाभावात् । नचानुभवविरोधः; शशविपाणं जानामीति वा अनुभवामीति वाऽनुभवाभावात्, विकल्पमात्रादेव प्रवृत्त्याद्युपपत्तेश्च । नच—शशशृङ्गस्यासत्त्वाज्ञानदशायां तदस्तित्वज्ञानस्य शोऽशृङ्गास्तित्वज्ञानवत् मात्रयाऽपि विशेषो नानुभूयत इति तस्यापि ज्ञानत्वं न स्यादिति—वाच्यम्; वाक्याभासानामासजन्यत्वाभ्यां विशेषस्य स्फुटत्वेन तस्य ज्ञानत्वसंभवात् । नचैवं—शुक्तिरूप्यादेरपि विकल्पमात्रं न तु प्रतीतिरिति स्यादिति—वाच्यम्; शब्दज्ञानानुपातीति विशेषणेन शब्दस्थल एव तदङ्गीकारेण शुक्तिरूप्यादेः शाब्दत्वाभावेन वैषम्यात् । विकल्पस्य ज्ञानत्वे तु तदन्यज्ञानाविषयत्वमसत्त्वं, शुक्तिरूप्यादेरसत्त्वे तु प्रतीतिविषयत्वं, विकल्पान्यप्रतीतिविषयत्वं चानुपपन्नमिति ततो वैलक्षण्यात्सस्वरूपत्वं, नृशृङ्गादेश्चोक्तरीत्या निःस्वरूपत्वम् । एतेन—वस्तुशून्य इत्यत्रापि किमपि नोद्विष्यतीति वा ? असदेवोद्विष्यतीति वा ? आद्येऽनुभवविरोधः, व्यवहाराद्यनुपपत्तिश्च । नह्ययं घटादिवत्किमपि अनुद्विष्यन्ननुभूयते, द्वितीये तु इष्टापत्तिः—इति निरस्तम्; सोपाख्यधर्मानुल्लेखित्वस्य वस्तुशून्यरूपत्वादिति । वस्तुवस्तु—शशशृङ्गशब्दो निश्चितानन्वयित्वात् अपार्थको वा, सङ्गतिग्रहणाभावात् अवोधको वा । ननु—अपार्थकशब्देनाप्रत्याख्यकोक्तौ अनन्वयानिश्चयदशायां प्रवृत्तिपर्यन्तप्रतीत्यनुभवविरोधः, असत्प्रत्याख्यकोक्तौचेष्टापत्तिः—इति चेन्न; शशविपाणं जानामीति अनुभवाभावात्, प्रवृत्त्युपपत्तेरुक्तत्वाच्च । न च—शैविकशब्दानामवयवसङ्गतिव्यतिरेकेण पृथक्सङ्गत्यनपेक्षतया सतो वाऽसतो वाऽर्थस्य बोधनं संभवतीति—शङ्क्यम्; तावता सतोऽसतोवा अवयवार्थस्यैव बोधनसंभवेऽपि समुदायार्थस्य बोधनासंभवात् । समुदायस्य शशो शृङ्गाभार्वार्थकत्वात् । नच—तत्र तस्याः शक्तिरिति—वाच्यम्; नास्तीति पदसहितस्य तस्य तत्र शक्तेःसंभवादिति द्रष्टव्यम् । यत्तु—सर्वस्मिन् प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमित्यस्यात्यन्तासच्छब्देन तुल्यार्थकत्वात् अत्यन्तासत्त्वं दुर्वारं, तुल्यार्थकत्वं च तत्र तदानीमसदित्यनेन तदा निषेधप्रतियोगित्वस्यैव अत्यन्तासदित्यनेनापि सर्वत्र निषेधप्रतियोगित्वस्यैव प्रतीतेर्द्रष्टव्यम् । नच मिथ्याभूतस्यापि स्वरूपेणैव प्रतिषेध इति पक्षे तदभावः सप्रतियोगिकः, तुच्छाभावो निष्प्रतियोगिक इति वा, मिथ्याभूतस्य सदा सर्वत्र सदैवलक्षण्यमात्रं, तुच्छस्य स्वरूपेणैव प्रतिषेध इति वा, वैषम्यं वक्तुं शक्यम्; मिथ्याभूतस्य स्वरूपेणैव निषेध इति पक्षे स्वरूपस्यैवाभावेन तदभावस्यापि निष्प्रतियोगितया सप्रतियोगिकत्वाभावात्, स्वरूपेणैव प्रतिषेधे सदा सर्वत्र सदैवलक्षण्ययोगाच्च—इति । तन्न; शब्दार्थसाम्येऽपि फचिदप्युपाधावित्यादिनाऽत्यन्तासत्त्वाभावस्य प्रपञ्चे उक्तत्वात्, असतः असत्त्वादेवात्यन्तिकनिषेधायोगेन मिथ्याभूतस्य तदोगेन तत्कृतस्य मिथ्याभूतेऽसदैवलक्षण्यस्य सिद्धेश्च । नच—असत्, नात्यन्ताभावप्रतियोगि, असत्त्वादित्यत्र हेतुश्रुतमसत्त्वं अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमित्युक्तस्याप्यविरोधीति—वाच्यम्; हेतुश्रुतासत्त्वस्य सदा निर्वाच्यमिन्नत्वादिरूपत्वे विरोधाभावात् । एतेन—अमत्वं प्रमाणमन्यथाविषयत्वं

सिद्धिव्याख्या ।

विवक्षितं, तथाच तेन तादृशनिषेधाप्रतियोगित्वाभावसाधने विरोधशङ्कैव नेति कैश्चिदुक्तं—निरस्तम्; असत्, स्वरूपेण न सार्वत्रिकत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि, प्रमाणसंबन्धाविषयत्वादिति साधने तस्यैवानुमान-प्रमाणत्वेन तत्संबन्धावश्यकभावेनासति प्रमाणसंबन्धाविषयत्वरूपहेतोः स्वरूपासिद्ध्यापत्त्या तस्य हेतूक-तुमशक्यत्वात् । एतेन—हेत्वन्तरानुपलब्ध्या पारिशेष्यादसत्त्वस्यैव हेतूकर्तव्यतया विरोधतादवस्थम्—इति निरस्तम्; असत्तुच्छादिपदजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वादिरूपहेत्वन्तरोपलब्धेश्च ॥ नच—तस्य प्रपञ्चेऽपि सत्त्वेन व्यभिचारः, नह्यसत्पदादिना प्रपञ्चो लक्षणयापि न प्रतिपाद्यते इत्यस्तीति—वाच्यं; शक्त्या तुच्छादिपदजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वेन हेतुत्वे व्यभिचाराभावात् । नच—येनापराधेनासति प्रति-योगित्वं नेत्यभ्युपगम्यते, तेनैवापराधेनासतस्तुच्छादिपदाशक्यत्वमभ्युपगम्यतामिति—वाच्यम्; तुच्छा-दिपदानामसति शक्तिप्राहकशोदादिविरोधप्रसङ्गेन तदशक्यत्वस्याभ्युपगन्तुमशक्यत्वात् । नच—संज्ञारूपेण तुच्छादिपदस्य शक्त्या देवदत्तादिप्रतिपादकत्वसंबन्धेन तत्पदजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वस्य तत्र व्यभिचार इति—वाच्यम्; संज्ञारूपेण तुच्छादिपदजन्यप्रतीतिविशेष्यमिन्नत्वस्यापि विशेषणेन तत्राव्य-भिचारात् । तस्मादसत्त्वस्य सदसदनिर्वाच्यमिन्नतादिरूपत्वे न विरोध इति तत्त्वम् । यदपि—असति निरुच्यमानप्रतियोगित्वाभावपरोक्षज्ञानव्यवहारप्रतीत्यविषयत्वादिवदसद्वैलक्षण्यनिषेधप्रतियोगित्वमभ्युप-पद्यत—इति । नच—धर्मिसत्तानपेक्षाणां धर्माणां धर्मिणं विना व्यवस्थानसंभवेऽपि अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं न तथा तिष्ठतीति—वाच्यम्; प्रागभावादिदशायां असत् एव घटादेर्विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्य धर्मि-सत्त्वनिरपेक्षस्य दर्शनेनाभावप्रतियोगित्वाविशेषात्, विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्य धर्मिसत्तानपेक्षस-त्त्ववदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यापि धर्मिसत्तानपेक्षसत्त्वसंभवात् । विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वं; न धर्मिसत्तानपेक्षम्, धर्मिणो घटादेः प्रागभावादूर्ध्वं ग्रन्थंसात्वाक् सत्तादित्यपि—नच वाच्यम्; यस्मिन् काले विद्यमानप्रागभावादिप्रतियोगित्वं धर्मो वर्तते, तस्मिन् काले धर्मा नास्ति; अन्यदा तु सत्यपि धर्मिणि विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपधर्म एव नास्ति; अतस्त्वादृशधर्मस्य धर्मिणं विनैवावस्था-नम्—इति ॥ तत्रासतो नाभावप्रतियोगित्वं, तत्प्रतियोगित्वेऽसद्वैलक्षण्यस्य प्रयोजकत्वात् । नच—तथासति लाघवायासत्त्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वापत्त्या अनिर्वचनीयस्य सद्वैलक्षण्यस्याभावप्रतियोगित्वं न स्यादिति—वाच्यम्; अत्यन्तमेऽसतोऽपि भावरूपत्वे लाघवानवतारेण तद्वैलक्षण्यस्यैव प्रयोजकत्वावश्यं-भावात् । यदुक्तं—घटादेरविद्यमानतादृशायां विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपधर्म प्रत्यायतनत्वं—इति । तदपि न; प्रागभावादौ घटादिप्रतियोगिकत्वमेव, नतु घटे प्रागभावप्रतियोगित्वम् । नच—घटादेः प्रागभावप्रतियोगित्वाभावे प्रागभावादिष्वपि तत्प्रतियोगिकत्वं न स्यादिति—वाच्यम्; धर्मिणो घटस्यानावेन धर्मस्याभावेऽपि घटप्रतियोगिकस्य धर्मिणः सत्त्वेन तद्वर्त्मस्य तत्प्रतियोगिकत्वस्य संभवात् । नच—प्रागभावादेर्घटप्रतियोगिकत्वे घटादेः प्रागभावप्रतियोगित्वमवर्जनीयमेवेति—शङ्कम्; इष्टापत्तेः । धर्मिसत्त्वासत्त्वयोरेव विरोधात् । एवं सद्वैलक्षण्यमपि नासति, किंतु सत्येवासद्वैलक्षण्यम् । प्रतियोगित्वाभा-वोऽपि नास्ति, किन्तु प्रतियोगित्वाभावेऽसदाश्रयत्वं । एवं ज्ञानव्यवहारयोरेवासद्विषयकत्वं, नतु असतो ज्ञान-व्यवहारविषयत्वम् । एवमसद्वैलक्षण्य एवासत्प्रतियोगिकत्वं, नत्वसद्वैलक्षण्यं प्रत्यसतः प्रतियोगित्वमिति न कोऽपि दोषः । केचित्तु—असत्त्वं सत्त्वाभावः, स एव सद्वैलक्षण्यरूपः, स च वस्तुगत्या निराधिकरणो-ऽप्यधिकरणत्वेन प्रतीतिमात्रेण निरूप्यते, नतु तस्य वास्तवसत्ताधिकरणवत्ताऽस्ति; एवं अतीताभावाधि-

सिद्धिव्याख्या ।

करणस्येव मयोच्यमानप्रतियोगित्वाभावेऽप्यधिकरणसत्त्वनिरपेक्षतेति तस्यापि असज्ज्ञानमात्रनिरूप्यत्वात् । एवं ज्ञानव्यवहारं प्रति विषयत्वमपि । नहि अतीतानागतवस्तुनो ज्ञानव्यवहारविषयत्वं स्वकाले तद्वस्तु-स्वरूपसत्त्वनिवन्धनमिति शक्यमभ्युपगन्तुम् । एवमसद्वैलक्षण्यमप्यसन्निधायन्ताभावप्रतियोगिधर्मवत्-स्वरूपमसज्ज्ञानमात्रनिरूप्यम् । एवंचोक्तोदाहरणेषु न काप्यसत्त्वादीनामधिकरणस्वरूपसत्त्वापेक्षत्वं, प्रति-योगित्वं त्वधिकरणस्वरूपसापेक्षमिति असत्त्वादितो वैपम्यात् न तदृष्टान्तेन निषेधप्रतियोगित्वस्योपपत्तिः—
इत्याहुः । तन्न; प्रतियोगित्वस्यापि अभावज्ञानजनकज्ञानविषयत्वरूपस्यासत्त्वादिवदेव धर्मस्वरूपनिरपेक्ष-त्वोपगमात् । शशविषाणत्वादिक्रारेण शशविषाणज्ञाने शशविषाणं नास्तीति असद्वैलक्षण्यादेस्तत् प्रतीत्य-धीनसिद्धिकत्वात् । असतोऽप्रसक्तत्वापराधेन यदि निषेधप्रतियोगित्वं न स्यात्, तदा ब्रह्मजगतोः तत्प्रति-योगिकभेदवत्त्वरूपसद्वैलक्षण्यं न सिद्ध्येत् । निषेधप्रतियोगित्वसिद्धौ प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गज्ञानरूपप्र-सक्तेरिव भेदप्रतियोगित्वसिद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणसंसर्गज्ञानरूपप्रसक्तेः कारणत्वेन तदभावे निषेधप्रतियोगित्वस्येव तदभावेऽपि भेदप्रतियोगित्वस्य कारणाभावेन सिद्ध्यसंभवात् । किंचासतः प्रस-क्तिरवश्यं स्वीकार्या, अन्यथा ‘नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं तम आसीत्’ इति श्रुत्या निषेधबोधनाभाव-प्रसङ्गात्, प्रत्यक्षेण प्रतियोगिप्रसक्तिं विना निषेधबोधसंभवेऽपि शब्देन प्रसक्तिं विना निषेधबोधनासं-भवः; तदभावज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वात् । एवं शशविषाणगोविषाणे इति समूहालम्बनादिकमादाय शशवि-षाणं नास्तीति निषेधज्ञानविशेष्यत्वस्य सति गोविषाणे सत्त्वेन तत्र नातिव्याप्तिः; शशविषाणं नास्तीति ज्ञाने शशविषाणत्ववैशिष्ट्यविषयकत्वेनैवोक्तसमूहालम्बनस्य जनकत्वात् । किंच प्रपञ्चे ब्रह्मणि चासद्वै-लक्षण्यमसन्निधायन्ताभावप्रतियोगिधर्मत्वस्वरूपं न परेणापि शङ्क्यम्; असन्निष्ठत्वस्य तदधिकरणकत्व-रूपत्वेनाधिकरणस्वरूपत्वप्रसङ्गात् । तस्मादसद्वैलक्षण्यधर्मविशेषवत्प्रतियोगिकत्वादिधर्मविशेषोऽपि धर्मस्व-रूपसत्त्वनिरपेक्ष एवेति परेणापि स्वीकर्तव्यमिति नायं पन्थाः । अतएव—“ तदेव निषेधप्रतियोगि-भवति, यत्प्रसक्तिमद्भवति, असञ्च न प्रसक्तिमत्, अतो न निषेधप्रतियोगि, नच ज्ञानमात्रं प्रसक्तिः; तथासत्यप्रसक्तप्रतिषेधत्वस्य कापि दोषत्वाभावप्रसङ्गात्, किंतु प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गज्ञानम्, नह्यसतः कचिदप्यधिकरणे संसर्गज्ञानं संभवति; सामग्रीविरहात्, अतोऽसति निषेधप्रतियोगित्वं नाङ्गीकाराह”-इति मकरन्दोक्तमपि—साधु । यत्तु दूषणं—असतोऽप्रसक्तौ ब्रह्मजगतोरसद्वैलक्षण्यस्य ‘नासदासीत्’ इति श्रौतनिषेधस्य चासिद्ध्यापातेन, तथाऽसतिच सद्वैलक्षण्यस्य चासिद्ध्यापातेन चासतो ज्ञानमवश्यं स्वीकार्यम्; असद्वैलक्षण्यादेस्तत्प्रतीत्यधीनसिद्धिकत्वात्, असतोऽप्रसक्तत्वापराधेन यदि निषेधप्रतियोगित्वं न स्यात्तदा ब्रह्मजगतोरसत्प्रतियोगिकभेदवत्त्वरूपमसद्वैलक्षण्यं न सिद्ध्येत् । निषेधप्रतियोगित्वे सिद्धे प्रति-योग्यधिकरणसंसर्गज्ञानरूपप्रसक्तेरिव भेदप्रतियोगित्वसिद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणसंसर्गज्ञानरूपप्र-सक्तेः कारणत्वेन तदभावे निषेधप्रतियोगित्वस्येव तदभावेऽपि भेदप्रतियोगित्वस्य कारणाभावेन सिद्ध्य-संभवात् । किंचासतोऽपि प्रसक्तिरवश्यं स्वीकार्या; अन्यथा ‘नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं तम आसीत्’ इत्यादिश्रुत्या निषेधबोधनासंभवात्, प्रत्यक्षेण प्रतियोगिप्रसक्तिं विना निषेधबोधसंभवेऽपि शब्देन प्रसक्तिं विना निषेधबोधनासंभवात्, शब्दस्य पदार्थत्वेन प्रसक्तिं विना प्रयुक्तेरेवायोगात् । नच—असतो ज्ञान-मात्रमपि दुर्लभं, प्रसक्तिरूपज्ञानविशेषस्तु मुत्तरमिति—वाच्यम्; तथासत्यमपि सद्वैलक्षण्यस्य त्वयो-च्यमाननिषेधप्रतियोगित्वमिद्व्यापनेः, तस्यामत्यतीत्यधीनसिद्धिकत्वात् । अधिकरणज्ञानं विना तत्रा-

सिद्धिव्याख्या ।

भावज्ञानायोगात्—इति । तन्न; ब्रह्मजगतोरसति च शब्दाभासादिना बुद्धिपूर्वकारोपेण वा प्रसक्तिः, परप्रवृत्तिनिवृत्तिपरेण शब्देनाप्रसक्ता निषेधोऽपि शब्दाभासादिमूलके प्रतियोगिस्यूयादिके सति प्रत्यक्षेणाप्रसक्तस्यैव वा निषेधोपपत्तिः । शब्दाभासादिना प्रसक्तिर्वा, अप्रसक्तस्यैव प्रत्यक्षेण निषेध इत्यनङ्गीकारोऽङ्गुल्यग्रे हस्तिशताभावो न सिद्ध्येत् । नच—यथानुभवसिद्ध्या अङ्गुल्यग्रे हस्तिशतं नास्तीति प्रतीतेर्दुरपह्वत्वात् तदुपपादकं शब्दाभासादिप्रसक्त्यादिकं कल्प्यते, तथा शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतेर्दुरपह्वत्वात्तदुपपादकमपि कल्पनीयम्; तथाच शब्दाभासादिना प्रसक्तौ सत्यां अप्रसक्तस्यैव वा शशशृङ्गादेर्निषेधप्रतियोगित्वं भविष्यतीति निषेधप्रतियोगित्वतदभाववतोरपि नानिर्वचनीयसतोर्भेदसिद्धिरिति—वाच्यम्; तर्हि ज्ञानमात्रं न प्रसक्तिः, तन्मात्रस्य सर्वत्र सुलभत्वेनाप्रसक्तप्रतिषेधस्य काप्यदोषत्वापत्तेः; किन्तु कलञ्जभक्षणादेरिव रागरूपा वाऽधिकरणप्रतियोगिताऽवच्छेदकारोपरूपा वा वाच्या । तत्रासतः कलञ्जभक्षणादेरिवेष्टसाधनत्वाभावेन रागरूपप्रसक्तिरसंभाविनीति द्वितीयैव वाच्या; साच शब्दाभासकृता वा बुद्धिपूर्वकारोपरूपा वा स्यात् । तथाचासत्वेनाभिमतस्य तादृशारोपविषयत्वेनात्मदभिमतमनिर्वाच्यत्वमेव स्यात्, नतु त्वदभिमतमत्यन्तासत्वं; अङ्गुल्यग्रे हस्तिशताभावे बुद्धिपूर्वकारोपरूपप्रसक्तिसंभवादविरोधः । नहोवं अत्यन्तासति नृशृङ्गादौ बुद्धिपूर्वकारोपः संभवति; संभवे वाऽसंभवे वा तस्यानिर्वाच्यत्वमेव स्यात्, नत्वत्यन्तासत्वमित्युक्तम् । एवमाभासस्य प्रसक्त्याऽनाभासस्य निषेध इति पक्षे । प्रसक्तस्यैवाभासस्य निषेध इति पक्षेऽपि चासदन्यस्यैव नृशृङ्गस्य निषेधप्रतियोगित्वं सिध्यति; तस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकनृशृङ्गत्वावच्छिन्नत्वात्, असच्छृङ्गस्यातथात्वात् । किञ्च शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतेः शशाधिकरणकशृङ्गाभावविषयकत्वेनान्यथासिद्धतया नासच्छृङ्गनिषेधप्रतियोगित्वसाधकत्वमिति । यत्रत्र दूषणं—विशेषादर्शनदशायां गोविषाणशब्दाद्विशिष्टं गोविषाणं बुद्ध्या अग्रे गोविषाणं नास्तीति प्रतीत्या गोविषाणस्यैव शशविषाणशब्दाद्विशिष्टं शशविषाणं बुद्ध्या गवि शशविषाणं नास्तीति प्रतीत्या शशविषाणस्य तादृशस्यैव निषेधप्रतियोगित्वमनुभूयत इत्यविवादम्, अन्यथाऽनुभवकलहे प्रवृत्तस्योन्मत्तवदुपेक्षणीयत्वापत्तेः—इति । तन्न; तस्याप्रसक्तत्वेन निषेधानुपपत्तेः । नच—गोविषाणशब्दात् विषाणस्यैव शशविषाणशब्दात् वाक्यार्थविधयोपस्थितस्य पुनः शशविषाणशब्दप्रतिपाद्यं किंचिदिति शब्देन रूपान्तरेणोपस्थितस्यानात्मन्यात्मन इव संसृष्टतया कुसुलादौ शशविषाणस्य बुद्धिपूर्वकमारोपरूपप्रसक्तिः संभवतीति—वाच्यम्; एवं तस्य तत्र बुद्धिपूर्वकारोपविषयत्वेऽनिर्वचनीयत्वमेव स्यात् नत्वसत्वमित्युक्तत्वात् । नन्वेवम्—अनात्मन्यारोपितस्यात्मनोऽनिर्वाच्यतापत्तिः; तत्संसर्गस्यैवानिर्वचनीयत्वं नत्वात्मन इत्यङ्गीकारे चात्रापि न शशविषाणस्येति सुवचत्वात्, अन्यथा प्रपञ्चेऽनाभासासद्वैलक्षण्यासिद्धिप्रसङ्गात्, तत्र तस्यानपेक्षितत्वे आभासासद्वैलक्षण्यस्यापि तत्रानपेक्षितत्वप्रसङ्गात्, आत्मशशविषाणोर्बुद्धिपूर्वकारोपविषयत्वस्याविशेषेऽप्यात्मनो नानिर्वचनीयत्वं, किन्तु तत्संसर्गस्यैवेत्यङ्गीकारे शशविषाणस्य नानिर्वचनीयत्वं किन्तु तत्संसर्गस्यैवेत्यपि सुवचत्वाच्च, आत्मसत्त्वावेदकश्रुतेरपि शशविषाणं नास्तीत्यबाधितप्रतीतेरनिर्वचनीयशृङ्गाभावविषयत्ववदारोपितमिध्यात्मसत्त्वविषयत्वस्यापि संभवात् तद्वास्तवसत्त्वत्यागेऽत्राधकाच्च—इति चेन्न; श्रुतेरारोपितमिध्यात्मसत्त्वविषयत्वे जगदान्ध्यापत्त्याऽऽत्मसत्त्वावेदकश्रुतेरनारोपितात्मसत्त्वविषयत्वस्य वक्तव्यत्वेन तस्यास्माद्वास्तवसत्त्वत्यागे बाधकत्वसंभवात् । यत्तु—बुद्धिपूर्वकारोपरूपप्रसक्त्यङ्गीकारे तत्प्रसक्तिविषयस्य शृङ्गस्यानिर्वचनीयत्वमेव स्यात्, नात्यन्ता-

कारेण कचिद्व्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वरूपासिद्धैलक्षण्यस्य (कचिद्व्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वरूपस्य) शुक्तिरूप्ये प्रपञ्चे चानङ्गीकारात् । नन्वेवं सति—यावत्सदधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं पर्यवसितम् । तथाच केचलान्वयत्यन्ताभावप्रतियोगिषु अवृत्तिषु गगनादिषु तार्किकार्णां सिद्धसाधनम् ; यदधिकरणं यत्सत् तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य मिथ्यात्वमिति विवक्षायां, अधिकरणपदेनावृत्तिनिराकरणेऽपि संयोगसंबन्धेन समवायसंबन्धेन वा यत् घटाधिकरणं समवायसंबन्धेन संयोगसंबन्धेन वा घटस्य तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितया सर्वेषु वृत्तिमत्सु दुरुद्धरं सिद्धसाधनम्, येन संबन्धेन यद्यस्याधिकरणं तेन संबन्धेन तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिति विवक्षा-

सिद्धिव्याख्या ।

सत्त्वमित्यत्र परेण बुद्धिपूर्वकारोपस्थलेऽधिष्ठानयाथात्म्यदर्शनस्यावश्यकत्वेन तेन तत्र तदज्ञाननिवृत्त्यवश्यभावेन तत्रानिर्वचनीयार्थोत्पत्तेरयोग इति दूषणं—उक्तम् । तन्न; तत्राधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेणाज्ञानगतावरणशक्तिमात्रानिवृत्तावप्यज्ञानस्यानिवृत्तत्वेन विक्षेपशक्तिमदज्ञानेन विद्यमानेनानिर्वचनीयार्थोत्पत्तिसंभवात् । नच—चरमवृत्त्येवाधिष्ठानतत्त्वज्ञानेनापि सर्वज्ञाज्ञाननिवृत्तिरवश्यं स्वीकार्या, अन्यथा चरमवृत्त्याऽप्यावरणशक्तिमात्रं निवर्तते, न मूलाज्ञानमित्यापत्तिरिति—वाच्यम् ; चरमवृत्त्युत्तरकाले विक्षेपादर्शनेन विक्षेपशक्तिमदज्ञानकल्पनाभावेनाज्ञाननिवृत्तेस्तत्रावश्यकत्वादिति । अत एव—एवमङ्गीकारेऽज्ञाननिवृत्त्यनुभवविरोध इति—निरस्तम् ; विक्षेपानुसारेण तस्य भ्रान्तित्वात् । नच—यत्र बुद्धिपूर्वकमारोपितं तत्कालमेवानिर्वचनीयं तत्रोत्पद्यत इत्यङ्गीकारे तत्र व्यावहारिकघटादिप्रतियोगिकाभावः कापि न सिद्ध्यैत्, 'इह भूतले घटो न' 'इह चत्वरे घटो न' तस्याप्यनुभवस्य प्रातिभासिकबुद्धिपूर्वकारोपप्रसक्तघटाद्यभावविषयत्वावश्यभावेनाव्यावहारिकघटादेरप्रसक्ततया तदभावविषयत्वाणुपपत्तेरिति—वाच्यम् ; तस्यापि घटत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकान्ततया तेन रूपेण तदभावोऽवश्यं भासते इत्यभ्युपगमात् । नच—प्रातिभासिकव्यावहारिकघटादिसाधारणतयैकघटत्वादिरङ्गीकारानर्हः, अन्यथा उत्पन्नविनष्टरजतादिवदर्थक्रियाभावस्योपपादयितुं शक्यत्वेन प्रातिभासिकस्यापि व्यावहारिकत्वप्रसङ्ग इति—वाच्यम् ; अथापि प्रतीतिमात्रनियतसत्ताकत्वलक्षणप्रातिभासिकत्वस्यानपायादिति दिक् ॥ नन्वेवंसतीति । उपाधिपदस्य सदर्थकत्वे सतीत्यर्थः । सिद्धसाधनमिति । तेष्वतिव्यातेश्चेति ध्येयम् । अवृत्तिनिवारणेऽपीत्यत्र अतिव्याप्तिनिवारणेऽपि तदादाय सिद्धसाधनवारणाय चेत्यर्थः । संयोगसंबन्धेन घटाधिकरणं भूतलादि, समवायसंबन्धेन घटाधिकरणं कपालादि, ततश्च संयोगसंबन्धेन कपालादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्समवायसंबन्धेन भूतलनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाद्वदादेः सर्वेषु वृत्तिमत्सु दुरुद्धरं सिद्धसाधनमित्यर्थः । येन संबन्धेनेति । ततश्च समवायसंबन्धेन घटाधिकरणे कपालादौ तेनैव

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नालीकव्यावृत्तेन 'सन् घट' इत्यादिप्रत्ययोपपत्तेरुक्त्याप्यर्थं माध्यमिकेन न स्वीक्रियते । नच—याथापूर्वमवाप्यव्यं प्रपञ्चेऽस्त्येव तन्मतेऽपीति वाच्यम् ; त्रिकालावाप्यवर्त्यैवास्माभिर्निर्देशात् । तत्र कालानवच्छिन्नं बाधकज्ञानाविषयत्वरूपम्, तत्र प्रहणं मन्मतेऽस्ति, तन्मते ॥ न बुधापीति भावः । नचैवं—तन्मते शून्यत्वभावनया व्यर्थेति—वाच्यम् ; तस्याः परमकाष्टाप्रसवैराग्यहेतुत्वेन प्रपञ्चस्वरूपबाधकत्वेन चात्माहानिरूपभोक्षसम्पादकत्वेन तन्मते स्वीकारात् । अनङ्गीकारादिति । अवाप्यविशेष्यकप्रपञ्चप्रसङ्गस्य स्वीकारे प्रपञ्चेऽप्यवाप्यतादात्म्यभ्रमोऽवश्यं स्वीकार्यः परस्परारोपानुपपत्तिः, अन्यथा ॥ तत्र मानाभाव इति भावः । सदधिष्ठानकल्पमानङ्गीकारमात्रं विरोधाणुमानोपपन्नम् । अनङ्गीकारादित्यन्तं मामान्याणुमानोपपुष्टम् । एवं सति मिथ्यात्वस्य सर्वप्रतिपक्षोपाधिपटितार्थे सति । पर्यवसितमिति । मिथ्यात्वमिति शेषः । प्रतिपक्षेत्यस्य तु प्रयोजनाभावादभियेष्ट इति भावः । यदधिकरणं स्यादधिकरणम् ।

यां अव्याप्यवृत्तिषु संयोगादिषु सिद्धसाधनं—इति चेन्न । येन रूपेण यदधिकरणतया यत् प्रतिपन्नं तेन रूपेण तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतिपन्नपदेन सूचितत्वात् । तच्च रूपं संबन्धविशेषोऽवच्छेदकविशेषश्च । नहि संबन्धविशेषमन्तरेण भूतले घटाधिकरणता प्रतीयते । अवच्छेदकविशेषमन्तरेण चा वृक्षे कपिसंयोगाधिकरणता । तथाच येन संबन्धविशेषेण येन चावच्छेदकविशेषेण यदधिकरणताप्रतीतिर्यत्र भवितुमर्हति, तेनैव संबन्धविशेषेण तेनैव चावच्छेदकविशेषेण तदधिकरणकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य मिथ्यात्वमिति पर्यवसिते क सिद्धसाधनम् । यदि पुनः ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वमिवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमाकाशादौ न स्यात् ; साधकमानाभावस्य तुल्यत्वात् ,

। सिद्धिव्याख्या ।

संबन्धेन तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावस्याभावात् घटादिकमादाय सिद्धसाधनमित्यर्थः । अव्याप्यवृत्तिष्विति । स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणेऽप्यित्यर्थः । सिद्धसाधनमिति । समवायसंबन्धेन वृक्षवृत्तिसंयोगस्य गुणस्य तेनैव संबन्धेन तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्तस्मिन् सिद्धसाधनमित्यर्थः । सिद्धसाधनमिति । सर्वेषु वृत्तिमत्सु अव्याप्यवृत्तिषु संयोगादिषु च सिद्धसाधनमित्यर्थः । यदि पुनरिति । अस्य व्यवहितेन तदेत्यनेनान्वयः । ननु—आकाशो भविष्यति, आकाशो ध्वस्तः इति प्रतीत्यभावात् मास्तु ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वं, अत्यन्ताभावसाधकप्रतियोगित्वं तु स्यात् इत्याशङ्क्याह—साधकंति । तुल्यत्वमेव

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

संयोगेत्यादि । संयोगेन घटस्य यदधिकरणं तन्निष्ठात्यन्ताभावस्य समवायेन प्रतियोगितया समवायेन यत् घटस्याधिकरणं तन्निष्ठात्यन्ताभावस्य संयोगेन प्रतियोगितया च सिद्धसाधनमित्यर्थः । सूचितत्वादिति । तथाच प्रतिपन्नपदमुक्तार्थलाभायैवेति भावः । अन्तरेण विनैव । संबन्धावच्छेदकं निवेशयाधिकरणता न प्रतीयत इति नेत्यर्थः । पक्षकारान्तर्भावेन तादृशार्थलाभात् । तादृशप्रत्ययाभावस्य नहीत्यनेन निषेधः । यथाश्रुतं त्वसङ्गतम्—संबन्धावच्छेदकं विनापि अधिकरणताधीसत्वात् । ननु—गगनाधिकरणत्वाप्रसिद्धा तस्य मिथ्यात्वानुपपत्तिः, अत आह—तथाचेति । अर्हतीति , प्रतीतिनिवेशे धावरूपमधिकरणं देयम् । अन्ययोक्ताधिकरणतायास्तत्पक्षेऽपि प्रतीतिसंभवेन सिद्धसाधनतापत्तेः । तथाच लाघवाद्येन संबन्धेन यदवच्छेदेन यस्य संबन्धि यत् तन्निष्ठेत्याद्येन निवेशयम् ; प्रतिपन्नपदेन तादृशसंबन्धित्वेन प्रमायोग्यत्वस्य तादृशसंबन्धित्वरूपस्य लाभात् , संबन्धित्वं भूतलादौ गगनादेरपीति न तत्राव्याप्तिरिति भावः । तेनैव संबन्धविशेषेणेति । प्रतियोगित्वमित्यत्रान्येति । संयोगसमवायाद्युभयसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधनात् तदन्वयसंबन्धानवच्छिन्नप्रतियोगित्वलाभाय एवकारः । तेनैवावच्छेदकविशेषेणेति । तदन्वयावच्छेदकानवच्छिन्नत्वमित्यर्थः । तस्य तदधिकरणकत्वेऽन्वयः । सिद्धान्ते अत्यन्ताभावमात्रस्य सर्वदेवकालवृत्तिरेवावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वात्तदवच्छिन्नत्वमुक्त्वा सदन्त्यावच्छिन्नैत्युक्तम् । वस्तुतस्तु—अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वमेव तदधिकरणकात्यन्ताभावे देयम् ; अन्यथा व्याप्यवृत्तिसाधारणपक्षकानुमाने व्याप्यवृत्त्यंशे यथोक्तसाध्यासंभवादिति ध्येयम् । ननु—नोक्तसिद्धसाधनस्यावकाशाः ; प्रकृतानुमानावतारारूपंमेव अष्टसिगगनादावत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे वृत्तिमत्सु स्वसमानाधिकरणाल्यन्ताभावप्रतियोगित्वे च वक्ष्यमाणरीत्या मानाभावात्—तत्राह—यदि पुनरित्यादि । न स्यात् नास्ति । मिथ्यात्वानुमानावतारात् पूर्वमिति शेषः । ननु—गगनादेरप्रत्यक्षत्वमते तदभावस्य प्रत्यक्षत्वासंभवेऽपि गगनादिकं, भूतलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, भूतलादिनिष्ठस्य वृत्तिनिर्यामकसंबन्धस्याप्रतियोगित्वात्, मित्यरूपादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, मित्य-

२ विशेषानुमानवृत्तौ रज्जात्वेन पटो नास्तीति प्रमिति सिद्धानावप्रतियोगिनि पटो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे संबन्धविशेषावच्छिन्नताप्रतिष्ठा संबन्धविशेषावच्छिन्नोक्तप्रतियोगिताभावेन साध्यवैकल्यमिति न्यायभास्करोक्तमप्येतेन पराहृतम् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि स्वव्यतिषेधेनावच्छिन्नत्वाद्दीकाराचेति । २ ननु—रजतत्वेन घटाभावप्रतियोगितामादायार्थान्तरव्यापार्थ प्रकारतावच्छेदकताधर्मपक्षावच्छेदकताकत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशनावश्यकत्वात् तादृशस्य दृष्टतत्वात्सिद्धिरिति—चेन्न ; रजतत्वेन घटामावीयप्रतियोगिताशून्यत्वे सतीति पक्षविशेषेणेनैवोक्तदेववारणेन गौरवप्रत्यस्तोक्तविशेषणस्यादानेन दृष्टान्तसिद्धिसंभवात् । पारमार्थिकत्वेनेति पक्षे तु तद्वृत्तमानाधिकरणनिवेशसंभावोक्तपक्षतावच्छेदकनिवेश इत्यादिक पक्षतावच्छेदकविचारे सिद्धेऽनेन प्रतिपादितमित्युक्तोपादानपरा न्यायभास्करोक्तः पराहता इति मन्तव्यम्—इति ।

इहाकाशो नास्तीति प्रत्यक्षप्रतीत्यसंभवात्, अनुमाने चानुकूलतर्काभावात्, सामान्यतो दृष्टमात्रेण ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात्, तथातिरेकेण कस्यचित् कार्यस्यानुपपत्तेरभावाच्च, एवं संयोगसंयन्धेन घटचति भूतले समवायसंयन्धेन घटाभावसत्त्वे मानाभावाद्वाच्येन घटात्यन्ताभाव-
त्येनैव घटसामानाधिकरण्याविरोधित्वकल्पनात् संयन्धविशेषप्रवेक्षे च गौरवात् घटसमवायमात्रवि-
पयतया प्रतीतिरुपपत्तेरभावाभावेयमावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन घटस्यावृत्तित्वशङ्कानुदयादुक्तयुक्तेश्च न

गौडप्रमाणन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रूपादिनिर्भयव्याप्तियोगित्वात्तत्कालादिविद्यताधनुमानं मानमस्य—तत्राह—अनुमाने चेति । तर्काभावा-
दिति । अप्रत्यक्षस्यापि गुरुत्वादेस्तेजआदायत्यन्ताभावोऽनुमीयते, तत्र तदसत्त्वे गुरुत्वाद्यापत्त्या पतनाधुपत्त्याद्याप-
त्तिरूपकत्वात्, प्रकृते तु न तर्क इति भावः । अन्यथेति दोषः । सामान्यतो दृष्टमात्रेण तर्कहीनेन भव्यव-
ध्यतिरेकिणा गगनतत्कालान्यतरादिहेतुना । नन्वेवं—आकाशादां घटादिभेदोऽपि न स्यात्, भोगोपाधिकरणे भेद-
स्याप्रत्यक्षत्वात्, अनुमानस्याप्रयोजनत्वाच्च—तत्राह—तथातिरेकेणेति । आकाशे घटाभेदे घटवत्त्वातिप्रसक्त्या तद-
वेण कपालादिकार्यताप्रत्यक्षरूपकार्यस्य ध्यातिरेकः स्यात्; नित्यसाधारणरूपस्य कार्यतावच्छेदकत्वादिति भावः ।
आकाशात्यन्ताभावस्य स्वस्थीकारे न तथेत्यर्थः । एवमिति । न घटादेरत्यन्ताभावसामानाधिकरण्यमित्यभिप्रेता-
न्येति । एवं दाच्छायां प्रत्यक्षानुमानाधभाव्यरूपं हेतुं प्रवदयति—संयोगेत्यादि । ननु—प्रतियोग्यत्वस्याभावयोर्विरो-
धित्वं संयन्धविशेषमन्तर्भाष्येण फलनीयम् । तथाहि—विरोधित्वं महानवस्थानम् । तदपि द्विविधम् । साक्षात् ज्ञान-
द्वारकं च । तत्राद्यं तद्देशतत्कालावच्छेदेन तेन संयन्धेन तदपिशिष्टप्रतियोगिनोऽधिकरणे तद्देशकालावच्छेदेन घटमा-
नस्यस्याभावः तत्संयन्धतद्वापच्छिन्नप्रतियोगिताकालान्यन्ताभावनिरुद्धः, द्वितीयं तु तादृशाधिकरणनिश्चयक्षणे तदुत्तरक्षणे
च तादृशाभावस्य तादृशवर्तमानत्वज्ञानाभावः । तथायुक्तपिरोधित्वयोरन्यथानुपपत्तिरेव संयोगादिना घटाद्यधिकरणे
समवायादिना तदभावसाधिका, तत्राह—लाघवेनेत्यादि । लाघवेन अभावप्रतियोगितामात्रस्य संयन्धावच्छि-
न्नत्वाकरूपनया, संयन्धविषयव्यपदितरूपेणाभावयुद्धेः प्रतिबन्धकार्यकरूपनया च लाघवसंभवेन । घटात्यन्ताभाव-
त्वेन घटाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकालान्यन्ताभावेन । घटसामानाधिकरण्यविरोधित्वेति । सामानाधिकरण्यव-
दित्य साक्षाद्विरोधित्वस्य ज्ञानद्वारकपिरोधित्वस्य चेत्यर्थः । देशकालावच्छेदं संयन्धं तदवच्छिन्नत्वं चानन्तर्भाष्येवो-
क्तविरोधित्वे वाच्ये; उत्कलाघवसंभवादिति भावः । गौरवात् संयोगादिनानामयन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकालान्यन्ता-
भावानां कल्पनागौरवात्, संयन्धघटितरूपेणाभावयुद्धेः प्रतिबन्धकत्वकल्पने संयोगादिसंयन्धावच्छिन्नत्वघटाद्यव-
च्छिन्नत्वयोः प्रतियोगितादौ विशेषणविधया नियेज्यतया प्रतियोगिताविषयतायामेकविषयतातिरूपितत्वविशिष्टत्वापर-
विषयतातिरूपितत्वस्य विशेषणत्वे वाच्ये विनिगमकाभावेन अवच्छेदकभेदात् प्रतिबन्धकताभेदे गौरवाच्च । ननु—
घटसंयुक्ते समवायेन घटो नास्तीति प्रतीत्यन्याधनुपपत्त्याभावस्य संयन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकालं सिञ्चतु, किंचाभा-
वयुद्धेः संयन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वविषयकत्वमन्तर्भाष्येण प्रतिबन्धकत्वे संयोगेनात्र घटो नास्तीति बुद्धेरपि समवाये-
नात्र घट इति धीप्रतिबन्धकत्वापत्तिः, अथ—संयन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वविषयिका धीः न प्रतिबन्धिका—इति चेत्
तर्हि समवायेन नात्र घट इति बुद्धेरप्युक्तप्रतिबन्धकत्वं न स्यात्, तत्राह—घटसमवायाद्यभावाद्यभावाद्यविषयक-
तयेति । घटसमवायाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकालावच्छिन्नत्वप्रकारतातिरूपितभूतलादि विशेष्यताकत्वेनेत्यर्थः ।
प्रतीत्युपपत्तेः 'समवायेनात्र घटो नास्तीति' प्रतीतेर्विषयोपपत्तेः, 'समवायेनात्र घट' इति धीप्रतिबन्धकत्वोपपत्तेश्च ।
मात्रेत्यनेन संयन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता न विषयो नवा तद्वदितरूपेण प्रतिबन्धकत्वेत्यर्थः । 'शिखी चित्रो नष्ट' इत्यादौ
चैरीयशिखादेर्नाशप्रतियोगित्वमिव समवायेन घटो नास्तीत्यादौ समवायविशिष्टघटत्वादिरूपेण घटादेर्भोनेऽपि बह्वीय-
समवायादेरत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं आतीति समवायेनात्र घट इति ज्ञानं प्रति घटसमवायोऽत्र नास्तीति निश्चयस्य
परंपरि प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, परंतु स्वरूपसंयन्धावच्छिन्ना या घटसमवायावच्छिन्ना प्रतियोगिता तन्निष्पत्तिकाभा-
वविषयकत्वेन । तथाच लाघवाद्युक्तसंयन्धावच्छिन्नत्वमन्तर्भाष्येण तदुच्यताम् । नच—घटसंयुक्तादिदेशे केनचित्सं-
यन्धेन घटसमवायस्य सत्त्वात् तदभावोऽपि तत्र न संभवतीत्युक्तधीप्रमात्वोपपत्तये समवायेन घटाभाव एव
तद्विषय इति—वाच्यम् । स्वरूपसंयन्धेन हि परैर्वदसमवायस्याभावो यः स्वीक्रियते स एवास्माभिर्घटसमवायाभाव
उच्यते; तस्यैव घटसमवायीयवैदेशिकसाक्षात्संयन्धविरोधात् । अतएव—केनचित्संयन्धेन घटादेः सर्वत्र जन्ये मूर्ते च
सत्त्वात्तत्र घटसामान्याभावधीप्रमात्वोपपत्तये संयन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिनाऽवश्यं वाच्येति—परास्तम् ; घटी-
यवैदेशिकसाक्षात्संयन्धसामान्याभावस्यैव घटसामान्याभावत्वात् । तादृशश्च घटस्य संयन्धः संयोगः समवायश्च, ननु

गौडप्रह्वानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

कालिकी दिङ्निष्ठा वा विशेषणता; न वा स्वाश्रयसंयोगादिः । अतएव तद्वत्तुपि 'घटो नास्ती' ति धीः प्रमात्वेन सर्वसिद्धा । ननु—संयोगेन रूपं नास्तीत्यादौ रूपीयसंयोगादेरप्रतिष्ठा तदभावो न विषयः, नच—संयोगाद्यंशे रूपी-
यत्वादेर्भ्रमत्वं तत्रेति—वाच्यम्; तादृशप्रतीतिः सर्वार्थे प्रमात्वस्य सर्वजनसिद्धत्वात् इति—चेत्सत्यम्; रूपीयत्वादिना
संयोगाद्यभावस्यैव तत्र विषयत्वात्, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्वीकारात्, परैरपि तत्र व्यधिकरणसंबन्धस्य प्रति-
योगितायच्छेदकत्वस्वीकारात्, प्रतियोग्यंशे विशेषणतानापन्नस्यैव व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितांशे अवच्छेदकतया
विशेषणत्वेन भ्रमत्वाभावात् । प्रतियोग्यंशे विशेषणस्यैव उक्तविशेषणत्वमिति नियमेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावा-
धीमात्रस्य प्रतियोग्यंशे तादृशधर्मभ्रमत्वस्वीकारेण प्रकृतेऽपि भ्रमत्वे याधकाभावाच्च दोषः । नच—घटो न पट इत्या-
दिनिश्चयकालेऽपि पटत्वेनात्र घटो नास्तीति ज्ञानोत्पत्तेर्घटादौ पटत्वाद्विषेष्टितयाभाव एवोक्तज्ञाने विषयः, वैशिष्ट्यस्य
साहित्यरूपस्य मूर्तीयार्थत्वेन तदव्यन्ताभावबोधने घटपदोत्तरं न ससम्बन्धेति—वाच्यम्; उक्तनिश्चयकाले घटाद्यादि-
विशिष्टे पटत्वादिभानासंभवेऽपि एकत्र द्वयमिति रीत्या शुद्धघटादौ घटत्वपटत्वाद्यभयं विशेषणीकृत्योक्तज्ञानोत्पत्ति-
भवात्, उक्तज्ञाने घटादौ पटत्वाद्विषेष्टितयाभावभावे अत्र घटः पटत्वेनास्तीत्याकारकस्यैकत्र द्वयमिति रीत्या घटत्व-
पटत्वाद्यभयविशिष्टविषयकस्य सत्त्वेऽप्युक्तज्ञानोत्पत्त्यापत्तेरित्याशयः । ननु—'समवायेन घटो नास्ती' त्यादिज्ञाने प्र-
तियोगितांशे संबन्धावच्छिन्नत्वाभावेन घटसमवायत्वाद्यवच्छिन्नत्वमपि न भातीति कुतो नोच्यते ? तादृशावच्छिन्न-
त्वेन परानुपगतप्रतियोगिताव्यक्तिसंबन्धेन घटसमवायविशिष्टस्याभावस्य घटसमवायाविरोधित्वं उक्तसंबन्धेन घटस-
मवायत्वमात्रेण चावच्छिन्नाया अभावांशे प्रकारताया एव प्रतिबन्धकतायच्छेदकत्वमित्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् । यदिच
प्रतियोगिताया धर्मावच्छिन्नत्वं सर्वानुभाविकमित्युच्यते, तदा संबन्धावच्छिन्नत्वमपि तथेति वक्तुं शक्यते—इति
चेत्, अत्रोच्यते । जले घट्टिनोस्तीतिवजले द्रव्यं नास्तीत्यस्यापि प्रमात्वं स्यात्, यद्यप्रतियोगिताव्यक्तियशेषसम्ब-
न्धेन वद्विविशिष्टो योऽभावमस्य तेन संबन्धेन द्रव्यात्मकवद्विविशिष्टत्वात् । अथ—वद्वित्वावच्छिन्नं प्रत्येव संबन्धस्त-
द्यप्रतियोगिता, ननु द्रव्यात्वावच्छिन्नं प्रति इति—चेत्, तादृ तत्प्रतियोगिता वद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका, ननु द्रव्य-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्येकोक्त्यावयवार्थः । तथाच वद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपेक्ष्य वद्वित्वावच्छिन्नत्वमेव
लघु सत्यप्रतियोगितायां कल्प्यताम् । किंच विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या ज्ञानस्य विशेष्ये विशेषणे तत्रापि विशेषणा-
न्तरमिति रीत्या ज्ञानाद्वैलक्षण्यसिद्धये विशिष्टस्येत्यादिज्ञाने विशेषणतावच्छेदकत्वविशिष्टप्रतियोगिताकत्वरूपेण विशे-
षणसंबन्धो भातीति स्वीक्रियते । तथाचाभावप्रत्यक्षस्य विशिष्टस्येत्यादिज्ञानवन्वित्यमात् घटोऽत्र नास्तीत्यादिप्रत्य-
क्षस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपेणानुयोगिताविशेषरूपोऽभावे घटादेः संबन्धो भाति, घटपदित्यादौ संयोगादेर्व-
दत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपेण आनयत् । नचैवं—कम्बुप्रीवादिविशिष्टस्येत्यस्यैव कम्बुप्रीवादिविशिष्टमत्र नास्तीत्य-
स्यापि विशिष्टस्येत्यादिज्ञानस्य प्रमात्वापत्तिः, गुरुधर्मस्याभावनिष्ठानुयोगितासंबन्धप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे संयोगादि-
संबन्धप्रतियोगितायामप्यनवच्छेदकत्वेन द्वयोरप्युक्तज्ञानयोरप्रमात्वं स्यादिति—वाच्यम्; गुरुत्वज्ञाने सत्यप्युक्तज्ञानयो-
रपराया प्रमात्वस्येष्टत्वात् । गौरस्य कारणतावच्छेदकत्वाद्विरोधित्वेऽपि संबन्धप्रतियोगितावच्छेदकत्वाविरोधित्वात् ।
अथवा विनिष्टस्येत्यादिज्ञाने विशेषणतावच्छेदकं विशेषणान्धमिति विशेष्ये विशेषणतया भाति, यद्येव हि स्वावि-
शेष्यविशेष्ये विशेषणं तत् विशेषणम्, तद्वत्तुत्वं प्रकाशभूतमप्युपलक्षणमुपाधिर्वा । तथाच घटः प्रमेयः दण्डिमदिङ्मि-
त्यादौ विशेषणविशेषणतावच्छेदकयोरेकजातीयेन तादात्म्यादिसंबन्धेन प्रमेयादौ विशेषणेऽपि संयोगादिसाक्षात्सं-
बन्धेन दण्डादेरिदमादौ याघकाले स्वाश्रयसंयोगादिपरम्परासंबन्धेनापीदमादौ विशिष्टस्येत्यादिरूपोक्तज्ञाने-
दण्डादेर्भानयत् घटोऽत्र नास्तीत्यादौ घटाद्यभावे स्वप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितासंबन्धेन घटादेः प्रकारत्वेऽपि घट-
त्वादेस्तेन संबन्धेन तत्र याघात् स्वाश्रयप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितासंबन्धेन तत्प्रकारत्वे जले द्रव्यं नास्तीत्यस्यापि
प्रमात्वापत्तिः । अन्यस्य चैकजातीयसंबन्धस्य घटाभावे घटत्वादेर्यन्तुमशक्यत्वात् स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतानुयोगित्व-
मस्य तत्र संबन्ध उच्यते; दण्डिमदिङ्मिस्यादावपि स्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितासंबन्धेन इदमादौ
दण्डादेर्भानमिदम् । कदाचित्संयोगादेरिव तस्याप्ययाधात्, तस्य दण्डावच्छिन्नप्रतियोगिताकाधिकरणतात्वात्, सामाना-
धिकरण्येन संख्याविशिष्टं परिमाणमत्र नास्तीत्यादौ तु स्वप्रतियोगिकत्वसंबन्धेनैकस्मिन्नभावे संख्यापरिमाणयोर्भानम्;
तस्य संबन्धस्य तत्रायाधात् । ननु—'विशिष्टं केवलान्य' इति मते विशिष्टस्येत्यादिज्ञाने विशिष्टस्य विशेषणत्वम्, विशेष्ये
विशेषणमित्यादिज्ञाने तु न तस्य विशेषणत्वम्, किंतु भूतत्वादौ शुद्धघटादेः तत्र घटत्वादेरीत्यस्य वक्तुं शक्यत्वाच्चोक्त-
युक्तीनामवकाश इति—चेत्, सत्यम्; तथापि संयोगसंबन्धेनेत्यादिमूले नानुपपत्तिः । घटाव्यन्ताभावत्वेनेत्यस्य घटत्व-

घटादेरत्यन्ताभावसामानाधिकरण्यम् ; एवं संयोगतदभावयोर्नैकाधिकरण्यम् ; अत्रे वृक्षः कपिसं-
योगी मूलं नै' ति प्रतीतिरग्रमूलयोरेव संयोगतदभाववत्तयोपपत्तेः, तदा सन्मात्रनिष्ठात्यन्ताभावप्र-
तियोगित्वमेव मिथ्यात्वं मन्तव्यम् । नचैवं सति—भावाभावयोरविरोधात्ज्ञानयोर्वाध्यबाधकभावो
न स्यादिति—वाच्यम् ; मिश्रसत्ताकयोरविरोधेऽपि समसत्ताकयोर्विरोधात् । यत्र भूतले यस्य घट-

सिद्धिव्याख्या ।

दर्शयति—इहेति । इहाकाशं भविष्यतीति प्रत्यक्षप्रतीत्यसंभववदिहाकाशं नास्तीति प्रत्यक्षप्रतीतेरप्यसं-
भवादित्यर्थः । आनुमानिकप्रतीतिमाशङ्क्याह—अनुमानेचेति । तदा सन्मात्रेति । उक्तदोषाणामसं-
भवादिति भावः ॥ नचैवंसतीत्यादि स्पष्टम् ॥ इति ॥

अद्वैतसिद्धिव्याख्याने द्वितीयमिध्यात्वं समाप्तम् ॥

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

विशिष्टप्रतियोगिताकाभावस्यैवेत्यर्थकत्वात्, घटसमवायाद्यभावेत्यस्यापि घटसमवायव्यादिविशिष्टप्रतियोगिताकाभावे-
त्यर्थकत्वात्, घटस्यादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि तद्विशिष्टस्य स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेन मिथ्यात्वसंभवे-
नोक्तावच्छेदकत्वोक्ता मूलकारण्योदासीन्यात् । जले वक्षित्वविशिष्टस्याभावस्येऽपि द्रव्यत्वाविशिष्टस्याभावासत्त्वात्
'जले द्रव्यं नास्ती' ति पुद्गेर्नापत्तिः । ननु घटात्यन्ताभावरत्वेनैव घटविरोधित्वस्वीकारेऽपि भूतलादीं घटात्यन्ताभा-
वोऽस्तु, घटसावृत्तित्वस्वीकारेणोक्तविरोधित्वोपपत्तेः, तन्नाह—आधाराधेयभावस्येति । भूतलघटायोरित्यादिः ।
ननु—घटसंयोगी, घटात्यन्ताभावात्, घटसमवायाभावाच्चित्त्वरूपवदित्यनुमेयं, तन्नाह—उक्तयुक्तेरिति । तर्को-
भावात् । भूतलं, घटध्वंसयत्, कपालभूतलान्यतरत्वात्, कपालवदित्यनुमानापत्तेः, तन्नतिरेकेऽनुपपत्त्यभावात् । ननु
घटोत्पादानन्तरं पुनर्बटोत्पादवारणाय समवायेन घटं प्रति घटः प्रतियन्धकः, तत्संबन्धावच्छिन्नतदभावः कारणम् ।
तथाच घटसंयुक्तकपालेषु घटोत्पत्तिर्न स्यात् ; उक्तप्रतियन्धकाभावघटितसामग्र्यभावात्, तत आह—उक्तेति । एकसंब-
न्धं प्रत्यपरसंबन्धस्यैव प्रतियन्धकतासंभवेन तदभावस्यैव प्रतियन्धकाभावविधया प्रयोजकत्वादित्यादियुक्तेरित्यर्थः ।
अग्रमूलयोरिति । औपाधिकमेदवतोमदवृत्तिश्चवृक्षयोर्वेति शेषः । अग्रावच्छिन्नवृक्षात् मूलावच्छिन्नवृक्षे भवस्वी-
कारेण तयोरेव संयोगतदभार्या भासेते इति न कुप्राप्तव्याप्यवृत्तित्वमिति भावः । उपपत्तेरिति । इत्यालोच्यत इति
शेषः । सन्मात्रनिष्ठेति । सत्त्वस्यापकेत्यर्थः । अधिकरणमेताभाव इति पक्षेऽपि केवलस्य सद्रूपस्याभावव्यविशिष्टेन
सद्रूपेण तादात्म्यसंबन्धसत्त्वात्तत्रापकत्वोपपत्तिः । नच—उक्तपक्षे 'बैह नाने' त्यादिश्रुत्यनुपपत्तिः, तथा ब्रह्मणि प्रप-
ञ्चाभावाधारत्वबोधनादिति—वाच्यम् ; उक्तपक्षे घटाद्यभावस्य भूतलादौ तादात्म्यसंबन्धस्यैव स्वीकारेण ब्रह्मणि प्रपञ्चा-
भावतादात्म्यस्यैवोक्तश्रुत्या बोधनान् । उक्तं हि न्यायकुसुमाञ्जलौ अभावीयसंबन्धविचारप्रसङ्गे—' परस्य
तादात्म्यमस्तीति चे' दिति । परस्याधिकरणस्वरूपाभावयादिनो भटादेमेत इति तत्र टीकाकारः । अधिकरणातिरि-
काभावापक्षेऽपि चैत्रे गौडस्यता नास्तीत्यादौ गवादिरूपाभावस्याधारत्वेन चैत्रादिप्रत्ययाभावात् स्वामित्वसंबन्धस्य
वृत्त्यनियामकत्वाद्याभावधीमाप्रस्याभावाधारत्वविषयकत्वानिमित्तात्, घटाभावे न घट इत्यादौ असेदेऽप्याधाराधेयत्वस्य
सर्वैरपि स्वीकार्यत्वेन उक्तश्रुत्यादिजन्यज्ञानस्य ब्रह्मादावभावाधारत्वविषयकत्वस्योक्तपक्षद्वयेऽपि संभवाच्च । अत्र
यस्मात्पच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वं सत्त्वस्यापकतावच्छेदकं नदमंयत्वं मिथ्यात्वम् । तेन मेयत्वादिरूपेण
व्यापकतामादाय न सिद्धसाधनम् । नच—यस्या अभावव्यक्तेः सद्रूपेतिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनवच्छिन्नं नास्ति
तद्यक्तिप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमित्येव ध्वन्यं शक्यम् ; घटादिमिति पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाद्यभावस्याश्रयात् भेदो
वेदान्तिमतेऽप्यस्तीत्यतोऽनवच्छिन्नप्रमित्युक्तम् । एवंच घटसंयुक्तादीं समवायादिना घटाद्यभावनिराकरणं व्यर्थम्, तद-
भावव्यक्तेरतथात्वेन सद्रूपेतिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तामादाय सिद्धसाधनाभावादिति—वाच्यम् ; विशेषणतादि-
व्यधिकरणसंबन्धेन घटाद्यभावव्यक्तेः वेचलान्वगिमेन तामादाय सिद्धसाधनम् । एवं उक्तानुमानस्योक्तमिथ्यात्व-
साधकत्वे । याप्ययाधकभाव इति । भावाभावयोः सामानाधिकरण्यज्ञाने सति तयोरेकज्ञानमपज्ञानस्य न
याधकमत उक्तज्ञानाभावविशिष्टं भावाभावयोर्विरोधवियकं वा तयोरेकस्य ज्ञानमपज्ञानस्य ज्ञाने बाधकं वाच्यम्,
तादृशज्ञानं च न मिथ्यात्वज्ञानवतां सम्भवतीति भावः । वाच्यमिति । अधिकसत्ताकाभावेन अन्यूनसत्ताका-

स्यात्यन्ताभावो व्यावहारिकः तत्र स घटो न व्यावहारिक इति नियमात् । नचैवं सति—‘शुक्तिरियं न रजत’ मिति ज्ञानविपर्ययाभूताभावस्य व्यावहारिकत्वेन पुरोच्यतिप्रतीतरजतस्य व्यावहारिकत्वापहारेऽपि प्रातीतिकसत्त्वापहारात् बाधोत्तरकाळेऽपि ‘इदं रजत’मिति प्रतीतिः स्यादिति—वाच्यम्; तत्र ‘इयं शुक्ति’ रित्यपरोक्षप्रमया प्रातीतिकरजतोपादानाज्ञाननिवृत्तौ प्रातीतिकसत्त्वस्याप्यपहारात्, शुक्लज्ञानस्य प्रातीतिकरजतोपादानत्वेन तदसत्त्वे प्रातीतिकरजतासत्त्वस्यावश्यकत्वात् । अतएव यत्र परोक्षयाधिष्ठानप्रमया न ज्ञानोपादानाज्ञाननिवृत्तिः, तत्र व्यावहारिकत्वापहारेऽपि प्रातीतिक-त्वापहारात् ‘तित्तो गुट’ इत्यादिप्रतीतिरनुवर्तत एव । एवमखण्डब्रह्मसाक्षात्कारात्पूर्वं परोक्षयोधेन प्रपञ्चस्य व्यावहारिकत्वापहारेऽपि प्रतीतिरनुवर्तत एव, अधिष्ठानाज्ञाननिवृत्तौ तु नानुवर्तिष्यते ।

गौडब्रह्मनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भावेन वा घटितं मिथ्यात्वमिति पक्षयोरपक्षे इति शेषः । इदं भिन्नसत्ताकेयुत्तरग्रन्थान्वयि । न व्यावहारिक इति । किंतु प्रातीतिक इति शेषः । रजतस्य व्यावहारिकत्वेति । रजते कल्पितस्य व्यावहारिकत्वस्य अपहारे उच्छेदे । प्रातीतिकसत्त्वेति । प्रातिभासिकस्वरूपस्यैव । पुरोवृत्तिप्रतीतरजतस्यैव ननुपपद्यते । बाधो-त्तरेति । उक्तज्ञानोत्तरेत्यर्थः । स्यादिति । तथाच समानसत्ताग्रन्थेभ्यः प्रातीतिकान्वाभावस्यैव भावविरोधित्वं स्वीकृत्य तज्ज्ञानस्य भावबाधकत्वं चाच्यम् । अतः स्वाधिकसत्ताकाल्यन्ताभावस्यापि भावविरोधित्वात् तद्वदिति-मिथ्यात्वमुपपन्नमिति भावः । समानसत्ताकयोर्भावाभावयोर्विरोधेऽपि न तादृशयोरेव बाधबाधकधीविपर्यय-मुच्यते, येन प्रातीतिकरविविशिष्टरजतस्य व्यावहारिकाभावधीर्वाधिका न स्यात्, किं त्वन्यादृशयोः । तथाहि—अभावज्ञानस्य भावज्ञानं प्रति बाधकत्वं भावोपादानाज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकान्तर्गतत्वं वा, भावग्रमे भ्रमत्वज्ञापकत्वं वा, अधिष्ठानधीविधया भावज्ञानोच्छेदकत्वं वा । आद्ये ‘अधिकसत्ताकरजतासत्ताभावव्याप्यं शुक्तिव’ मित्या-कारकेण निश्चयेनोद्बुद्धसंस्कारेण वा विशिष्टस्य ‘इयं शुक्ति’ रित्याकारकासाक्षात्कारस्य प्रातिभासिकरजतोपादा-नाज्ञाननिवर्तकत्वेन व्यावहारिकाभावज्ञानस्य प्रातिभासिकरजताविधीर्वाधकत्वं नानुपपन्नम् । द्वितीयेऽनुपपत्त्य-भावस्वरूपे स्वीकृतः, व्यावहारिकाभावज्ञाने रजतव्यावहारिकत्वापहारकत्वस्योक्तत्वात् । व्यावहारिकत्वं हि त्रिभिर्मिथ्यात्वनिश्चयपूर्ववर्तिनो मिथ्यात्वनिश्चयस्याविशेष्यत्वम् । तदुपहारक्षोक्तनिश्चयविशेष्यत्वादेव । तथा च मिथ्याविपर्ययत्वरूपग्रन्थे रजतज्ञाने उक्ताभावज्ञानेन ज्ञापितमिति स्वीकृतमेवेत्याशयेनाह—तत्रेयमिति । प्रमे-येति । शुक्तित्वे रजतीयव्यावहारिकाल्यन्ताभावव्याप्यताविपर्ययेन निश्चयेनोद्बुद्धसंस्कारेण वा सहितयेति शेषः । सत्त्वस्वाधीत्यपि व्यावहारिकत्वस्य समुच्चयादुक्तमित्या रजतज्ञाने व्यावहारिकाभावज्ञानस्य भ्रमत्वज्ञापकत्वमुक्तम् । तदसत्त्व इति । असत्त्वमुच्छेदः । आवश्यकत्वादिति । परिणामिन उच्छेदे परिणामस्याप्युच्छेदस्योपादात्म्या-दिति भावः । अतएव अज्ञानतत्त्वयुक्तोच्छेदयोरभिप्रेतयोर्देव । व्यावहारिकसत्त्वापहारे मिथ्यात्वनिश्चये । अधि-ष्ठानाज्ञानेति । व्यावहारिकेण तित्त्वत्वाभावेन विविधस्य गुडस्य जीववक्ष्यत्वस्य चाज्ञानेत्यर्थः । प्रतिबन्धकदोषोत्सा-रणाधीनादधिष्ठानसाक्षात्कारादित्यादिः एतेन—तृतीयेऽपि बाधकत्वे नाभावस्य भावविरोधित्वापेक्षेति—सूचितम् । निवृत्तौ उच्छेदे । जीवन्मुक्तस्य ॥ नाज्ञानमुच्छिन्नम् ; संस्कारात्मना सत्त्वात् । अथवा शरत्त्वभोगोपयोगिदेहादिकम-ज्ञानाच्छेदोच्यते । तथाच ‘भूयश्चात्मे विश्वमायानिवृत्ति’रिति श्रुत्या विश्वमायानिवृत्तुत्तरं भूयोऽपि देहादिनिवृत्तुकैः ‘शरत्त्वनाशार्थं प्रतिभासनाम्’ इति स्मृतेश्च देहाद्युच्छेद एव प्रज्ञाप्रतीतिप्रयोजक इति भावः । अत्रेदमवधेयम्—यक्षणे यस्याज्ञानस्य उच्छेदस्तक्षणे तत्प्रयुक्तत्वावश्यकमुच्छेद-इति न नियमः; जीवन्मुक्तावज्ञानसंस्कारस्वीकारपक्षे, व्यभिचारात्, नापि यदज्ञानप्रयुक्तोच्छेदप्रतिबन्धकशून्ये यस्याज्ञानादित्यनियमः; विदेहत्वप्रयोजकब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्ति-क्षणे ‘ब्रह्म साक्षात्करोमी’ त्यनुभवेनाज्ञानासत्त्वेऽपि तत्प्रयुक्तमनःपरिणामरूपब्रह्मसाक्षात्कारादित्यनेन व्यभिचारात्, एतादृशोत्पत्तिक्षणे हि नोक्तप्रतिबन्धकमस्ति; सङ्कीर्णयक्षणे विदेहत्वसंपत्त्या सर्वदशोच्छेदात्, किंतु यक्षणे या प्रमा तत्क्षणे अवश्यं तस्मान्नविपर्ययाज्ञानोच्छेदः; उक्तप्रतिबन्धकशून्ये यक्षणे यस्याज्ञानस्योच्छेदः तदव्यवहितोत्तरक्षणे अवश्यं तत्प्रयुक्तस्योच्छेदः । या प्रमा यदज्ञानसमानविपर्ययाज्ञानात् तज्ज्ञानाधिकरणत्वादिति । यो यस्तज्प्रमायानुक्तप्रति-बन्धकशून्यक्षणे सः तदज्ञानप्रयुक्तदशाधिकरणकालपूर्ववृत्तिभिन्न इति यावत् । तथाचाज्ञानसमानविपर्ययकमनोवृत्तु-त्पत्तिक्षणे मनोवृत्त्यादिसत्त्वेऽपि न क्षतिः । अज्ञानसावरणविक्षेपरूपशक्तिद्वयस्वीकारपक्षे तु आवरणदाकेरेव सतिप-यकत्वात् आचनियमे अज्ञानस्थाने अज्ञानीयत्वरणदाकिर्वाच्या । यस्या आवरणदाकेः समानविपर्यया या प्रमा स तस्या

एतेन—उपाधिश्चदेनाधिकरणमात्रविषयायामर्थान्तरम्, चाय्यधिकरणकाल्यन्ताभावप्रतियोगित्वे-
ऽपि रूपस्याभिध्यात्वात्, अधिष्ठानविषयायां तु भ्रमोपादानाज्ञानविषयस्याधिष्ठानत्वेनान्योन्याप्र-
यत्वं, ज्ञानस्य भ्रमत्वे विषयस्य मिथ्यात्वं, विषयस्य मिथ्यात्वे च ज्ञानस्य भ्रमत्वमिति—परास्तम् ;
उक्तरीत्या अधिकरणविषयायां दोषाभावात् । नच—‘स एवाधस्ता’ इति श्रुत्या प्रतिपन्ने देशका-
लाद्युपाधौ परमार्थतो ब्रह्मणोऽभावात्तत्रातिव्याप्तिरिति—वाच्यम् ; निर्धर्मके तस्मिन्भावप्रतियोगि-
त्यरूपधर्माभावात् । नचैवं—सत्यत्वमपि तत्र न स्यात्, तथाच ‘सत्यं ज्ञानमनन्त’ मित्यादिश्रुतिव्या-
कोप इति—वाच्यम् ; अधिकरणातिरिक्ताभावानभ्युपगमेनोक्तमिथ्यात्वाभावरूपसत्यत्वस्य ब्रह्मस्वरू-
पाविरोधात् । एतेन—स्वप्रकाशत्वाद्यपि—व्याख्यातम् ; परप्रकाशत्वाभावो हि स्वप्रकाशत्वम्, काल-
परिच्छेदाभावो नित्यत्वम्, देशपरिच्छेदाभावो विभुत्वम्, वस्तुपरिच्छेदाभावः पूर्णत्वमित्यादि । तथा

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अधिकरणक्षणावृत्तिः । तेन विक्षेपशक्तेस्तदज्ञानस्य च जीवन्मुक्तिकाले सर्वेऽपि न क्षतिः । द्वितीयनियमे तु तदज्ञान-
प्रयुक्तस्थाने तदज्ञानतदीयविक्षेपशक्तितत्प्रयुक्तेति श्रितयं याच्यम् । एतेन प्रतिपन्नोपाधावित्यादेरुक्तव्याख्यानेन । प्रति-
पन्ने ब्रह्मसंबन्धितया ज्ञाते । परमार्थतः पारमार्थिकत्वेन । स्वरूपेण चेति शेषः । अभावादिति । भावः प्राप्तिः ।
‘भूमाप्ता’ विलयनुशासनादिति । तदभावादित्यर्थः । तथा च प्रतिपन्नोपाधौ कालादौ ब्रह्मसंबन्धाभावस्य सर्वसंमतत्वात्
संबन्धसामान्याभावस्यैव संबन्धिसामान्याभावत्वात् सादृशाभावप्रतियोगित्वस्य ब्रह्मणि सत्त्वादिति व्याप्तिरिति भावः ।
निर्धर्मके अभावप्रतियोगित्वप्रयोजकधर्मवद्विज्ञे । येन रूपेण यस्याभावः प्रत्यक्षः येन वा हेतुना यन्नाभावप्रतियो-
गित्वमनुमीयते तद्वप्रयोजकम्, ब्रह्मणि तु तन्नास्त्येव ; केनापि रूपेण ब्रह्मणोऽभावप्रत्यक्षाभावात् । शुद्धब्रह्मणस्तु
नाभावः प्रत्यक्षः संभवति ; प्रतियोगितानुयोगितावच्छेदकरूपाम्यामेवाभावः प्रत्यक्ष इति नियमात् । उपहितप्रज्ञतादा-
त्म्यादेः ब्रह्मणि सत्त्वेऽपि न तस्याभावप्रतियोगितानुमापकत्वम्, अप्रयोजकत्वादिति भावः । तत्र तत्स्वरूपे । श्रुतीति
स्वरूपामकसत्यत्वादियोधकश्रुतीत्यर्थः । उक्तं हि पञ्चपाद्याम्—‘आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति ब्रह्मणो धर्मोः
अद्वयकत्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिषावभासन्ते’ इति । चकारात् सत्यत्वादिंसंग्रहः । पृथगिवेति । निरुपाधीष्टत्वादिविशि-
ष्टरूपेण कल्पितेन केवलचिद्रूपात् मित्रा इत्येवार्थः । केवलचिदेव हि उक्तविशिष्टरूपतादात्म्योपलक्षिता सती आनन्द-
रूपा । शुद्धावानपि चित्ति निर्विकल्पकवृत्तितत्त्वादायज्ञानयोर्विषयत्वत्वेन विशिष्टचित्तादात्म्यत्वात् सत्त्वात्, विशिष्टके-
वलदोस्तादात्म्यत्वावश्यकत्वात्, धर्मान्तरस्य शुद्धचित्तस्वीकारेऽपि विशिष्टतादात्म्यादिस्वीकारात् । यस्तु—केवल-
चिदेव निरुपाधीष्टत्वाकारवृत्त्या भासमाना आनन्दरूपा । आवरणविरोधिविशिष्टत्वाकारवृत्त्या ज्ञानरूपा । एवं
मिथ्यात्वाभावविशिष्टत्वाकारवृत्तिभिः सत्यत्वादिरूपा । तादोष्टत्वादीनां शुद्धब्रह्मण्यसत्त्वेऽपि तादोष्टचित्तादात्म्य-
सत्त्वात् तदाकारवृत्तिर्निषेधः । यदि चोक्ततादात्म्यं तदुपहितचित्तलेखं स्वीक्रियते, नतु शुद्धचित्तीति पक्षः स्वीक्रियते,
तदा उक्ततादात्म्याकारवृत्तिद्वारकशुद्धब्रह्माकारवृत्तिर्निषेधः । अतएव पृथगिवेत्यस्यान्तःकरणवृत्त्युपाधौ निष्ठा इत्येति
विवरणकारव्याख्यानम्—इति । तद्यः ; तद्वप्रयोजकत्वात् निरुपाधीष्टत्वादीं प्रमाणवृत्त्युपलक्षितस्य
तद्वप्रत्यक्षत्वेन गौरवात् । विवरणे वृत्तिर्निषेधस्तु निरुपाधीष्टत्वादीं प्रमाणवृत्त्युपलक्षितस्य तद्वप्रयोजकत्वसम्भवे तद्वप्रयोजकत्वस्य
तद्भाववरूपसत्यत्वस्येत्यादि । वस्तुतस्तु—निरुपाधीष्टत्वादिनोपलक्षितत्वं तत्प्रकारकमनोवृत्त्युत्तरं निर्विकल्प-
कमनोवृत्त्या निरपरीकृतत्वम् ; अन्यथा शुद्धस्यैव तद्वप्रयोजकत्वात् तत्त्वेन सत्यत्वानन्दत्वाद्विधर्मभेदानुपपत्तेः । तत्तद्व-
प्रकारकज्ञानोत्तरमतस्यावृत्तिधीविषयत्वस्यापि तत्रैव पर्यवसानम् । आनन्दादीनां विशिष्टरूपत्वे तु स्वरूपामकता
न स्यात् । तस्मात् मिथ्यात्वेत्यादिभूलमपि विवरणवाक्यानुसारेण व्याख्येयम् । परप्रकाशत्वेति । अन्याधी-
नव्यवहारकत्वस्यार्थः । घटादेरिव चित्तोऽपि व्यवहारो हि चिदधीनः, न चिदन्याधीनः ; व्यवहारविषयतामात्रे
चित्तादात्म्यस्य प्रयोजकत्वात् । न च चित्ति तत्तादात्म्यासंभवः ; व्यवहारपूर्वकालोपहितचित्ति केवलचित्तादात्म्य-
सत्त्वात्, कार्यपूर्वकालोपहिते कारणसंबन्धस्यैव कार्येषु प्रयोजकत्वात् । कालपरिच्छेदो नाशप्रतियोगित्वम् ।
देशपरिच्छेदोऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । वस्तुपरिच्छेदो भेदप्रतियोगित्वम् । ननु—ब्रह्मणो मिथ्यात्वा-
भावादित्स्वरूपस्य सत्यतादिरूपत्वमनुपपन्नम् ; उक्ताभावत्वादिविशिष्टस्य मिथ्यात्वात्, अतएव नोक्ताभावत्वा-
दिविशिष्टतादात्म्योपलक्षितस्वरूपस्य सत्यतादिरूपत्वं ; तादात्म्यस्यापि खोपहित एव सत्त्वेन तदुपलक्षितत्वस्य
शुद्धब्रह्मण्यसत्त्वात्, शुद्धे तत्स्वीकारेऽपि प्रपञ्चेऽनित्याप्तिः ; मिथ्यात्वादेरपि मिथ्यात्वेन प्रपञ्चेऽपि तदभावस्य

‘स्वरूपेण त्रिकालस्य निषेधो नास्ति ते मते । रूप्यादेस्तात्त्विकत्वेन निषेधस्त्वात्मनोऽपि च ॥’ इति द्वितीयमपि सिध्यात्वं न संभवदुक्तिकमिति—वर्णयन्ति ॥

(२) अद्वैतसिद्धिकारास्तु—

त्रैकालिकनिषेधस्य प्रातिभासिकस्यातिरिक्तसर्वस्वरूपत्वं, प्रतियोगित्वस्य स्वरूपावच्छिन्नत्वपारमार्थिकत्वावच्छिन्नत्व-
रूपपक्षद्वयं च सर्वमपि क्षोदक्षममेवेति द्वितीयसिध्यात्वमपि संभवदुक्तिकमेव—इति वर्णयन्ति ॥

तेषामयमाशयः—

निषेधाधिकरणीभूतब्रह्माभिन्नत्वाभिषेधस्य तात्त्विकत्वेऽपि नान्वैतहानिः; ब्रह्माभिन्नस्य वस्तुनोऽनभ्युपगमात् । व्यावहारिकत्वेऽपि निषेध्यापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वस्यैव तात्त्विकसत्त्वाविरोधित्वमिति स्थाप्रनिषेधबाधितस्वाम्राधर्ह्यन्तेनानभ्युपगमनीयतया निषेधबाध्यत्वस्य तात्त्विकसत्ता, विरोधित्वाभावेनोक्त्यान्तरबाधयोरनवकाशः, एवं यत्रहि निषेधस्य निषेधेन प्रतियोगिसत्त्वं व्यवस्थाप्यते तत्रैव निषेधस्य निषेधे प्रतियोगिनोऽधिकतत्ताकत्वमिति प्रकृते प्रथमनिषेधनिषेधेनानुमानेन ध्रुव्या वा प्रथमस्यापि निषेधात् प्रपञ्चाधिकसत्त्वापत्तिः, एवं अतात्त्विकं प्रथमतयात्त्विकत्वेन बोधयन्त्याः श्रुतेर्न प्रामाण्यानुपपत्तिः ॥

स्वरूपावच्छिन्ननिषेधप्रतियोगित्वाङ्गीकारेऽपि न दोषः; ध्रुवी रजतभ्रमानन्तरमधिष्ठानतत्त्वसाधारणकारे रूप्यं नास्ति-
नासीन्न भविष्यतीति स्वरूपेणैव निषेधप्रतियोगित्ववत्, प्रपञ्चे “ नेह नानास्ति किञ्चन ” इति ध्रुवा स्वरूपेणैव निषेध-
प्रतीत्या समानसत्ताकयोरपि भावाभावयोरविरोधात्, भ्रमबाधयोर्वैयधिकारभ्यापश्यादिना लौकिकरजतस्य भ्रमे भानमि-
त्यङ्गीकारासंभवात् “ त्रैकालिकनिषेधप्रति स्वरूपेणापण्यस्वरूपं प्रातिभासिकं वा पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधप्रतियोगी ”
स्याचार्यवचनस्यापि स्वरूपेण पारमार्थिकत्वाकारेण वाऽऽपण्यस्वरूपतादात्म्यापन्नप्रातिभासिकरूपनिषेधबोधन एव तादृ-
शेण मतहान्यभावात्, सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य तुच्छानिर्वाच्यसाधारण्येऽपि क्वचिदप्युपाधी सत्त्वेन प्रतीत्यन-
र्हत्—तदभावरूपसत्तादात्म्याभ्यां तयोर्वैषम्यसत्त्वेनात्र सत्तादात्म्यसमानाधिकरणोक्तत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वसाधने-
नात्यन्तासत्तापस्यसंभवाच्च ॥

द्वितीयपक्षेऽपि न दोषः; बाध्यस्वरूपसिध्यात्मानिरूप्यतयैव पारमार्थिकत्वनिर्वचनसंभवेनान्योन्याध्यानवकाशात्,
स्वरूपेणैव पारमार्थिकतया ध्रुविरूप्यं नास्तीत्यादिरूपेणापि प्रतीतेरात्रुभक्तिरत्वेन श्रुतेरपि तादृशाभिप्रायकल्पनसंभवेन
प्रादोषात्, अनवस्थां जिनैव पारमार्थिकत्वेन पारमार्थिकनिषेधस्यापि ब्रह्मानन्दसरस्वत्युक्तीरलोपपादनसंभवात्,
उपाधिपदेनाधिकरणस्यैव विवक्षणेन अभ्यसाधिष्ठानविवक्षणनिवन्धनान्योन्याध्यायस्याप्यनवसरात्, निर्धर्मकं ब्रह्मणि
पारमार्थिकत्वस्यैव तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्याप्यभावेनातिव्याप्त्यनवसराच्च—इति ॥

तदेतत्तरङ्गिणीकारा न क्षमन्ते—

तथाहि—नहि त्रैकालिकनिषेधस्य तात्त्विकत्वपक्षः क्षोदक्षमः; ध्रुविरूप्ये व्यावहारिकसिध्यात्त्वस्यैवाङ्गीकृतत्वेन तत्र
साध्यवैकल्यात् । तस्यापि तात्त्विकत्वं तु प्रत्यक्षादेरपि तत्त्वावेदकत्वरूपप्रामाण्यापत्तिः । निषेधाधिकरणप्रज्ञामात्रत्वं निषेध-
स्येति तु न संभवति; प्रपञ्चप्रमार्थमधिष्ठानब्रह्मसूत्रस्यावश्यकतया ब्रह्माभिन्नप्रपञ्चनिषेधस्यापि प्रकाशे प्रपञ्चप्रमासंभ-
वात् । निषेधत्वेनाप्रकाशात्तादृशप्रमासंभव इति ॥ न भवति; निषेधलादेरपि निर्विशेषत्वोपपत्त्यर्थं भवन्मते ब्रह्ममात्रत्वात् ।
एवं तद्व्यावहारिकत्वपक्षोऽपि न संभवति; स्थाप्रनिषेधस्य जाग्रत्साधनेन व्यावहारिकत्वात्, स्वप्नदृष्टलमात्रेण बाध्यत्वे
आत्मादेरपि तदापत्तेः स्थाप्रिकात्तात्त्विकत्वाप्रसङ्गेन निषेध्यापेक्षया न्यूनसत्त्वस्यैव तात्त्विकसत्त्वाविरोधित्वमिति कल्पनाया
अयोगेन, योगेऽपि निषेधस्य निषेधे प्रतियोग्यधिकसत्ताकत्वस्य रजतादौ दर्शनेन यत्र प्रतियोगिनः सत्त्वं विना निषेधनिषेधो-
नुपपन्नस्य प्रतियोगिसत्त्वस्याङ्गीकर्णीयत्वेन प्रपञ्चतदभावयोस्तुल्यसत्ताकत्वाभावेन प्रपञ्चपारमार्थिकत्वस्यावर्तनीयत्वात् ।
अत्यन्ताभावनिषेधस्य प्रतियोगिसत्त्वप्रयोजकत्वं विवक्षितमिति ध्वंसनिषेधेन प्राग्भावननिषेधेन वा प्रतियोगित्वेऽपि न
दोषः । एतेन—“ यथा ध्वंसप्राग्भावनयो ” इति तद्वृष्टान्तेन नियमविशेषपरिकल्पनं—पराह तम् । एवं तद्व्यावहारिकत्वे-
ऽतात्त्विकप्रतियोगितदभावयोरप्येव बोधनस्य विरुद्धतात्त्वार्थसत्तानिधयकलरूपश्रुतिसामान्यमपि भद्रं स्यात् ।

एवं स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वपक्षोऽपि नोपपन्नः; युष्मदाचार्यैः स्वरूपेणापणस्थरूपस्यैवा—निषेध इति प्रतिपादनेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । नच—अस्मदाचार्यवचसामापणस्थरूप्यतादात्म्यापन्नप्रातिभासिकरूपस्य स्वरूपतो निषेधबोधन एव तात्पर्यमिति—वाच्यम्; प्रातिभासिकरूपस्यापणस्थरूपज्ञानेन निरृत्यदर्शनेन तदज्ञानाकार्यस्य तत्तादात्म्याभावात्, अलौकिकसंनिकर्षानङ्गीकारेण तत्संनिकर्षाभावात् । एवंच परस्परविरुद्धार्थबोधकान्मवदाचार्यान्नुल्लान्धगोलाङ्गुल्यायेन प्रयुक्तानां भवतामपि वचनमनुपादेयमेव । असन्नेष प्रतीयेतेति वदतां भवतां प्रतीत्यनुपाधिकमेवासत्त्वं निर्वचनीयमिति पूर्वमेवोक्तत्वादलन्तासत्तापत्तिरपि मुद्वेतेति द्वितीयमिथ्यात्वमपि न संभवदुक्तिकं—इति ॥

तदेतद्वान्तविजृम्भितं चन्द्रिकाकाराः प्रतिक्षिपन्ति—

तथाहि—निषेधतात्त्विकत्वपक्षे हि न निषेधत्वविशिष्टस्य तदुपलक्षितस्य वा मिथ्यात्वरूपत्वं प्रक्षारणत्वं यात्रीकियते; येन शुक्तिरूप्ये साध्यवैकल्यं तद्विषयकवाधप्रत्यक्षस्य तात्त्विकग्रामाण्यं च समापत्तेत्, किंतु निषेधत्वोपलक्षिततादात्म्यापन्न-निषेधस्वरूपस्य, तादृशस्वरूपस्य शुक्तिरजताभावो न नेदं रजतमिलादिप्रत्यक्षविषयः, किंतु व्यावहारिकनिषेधत्वोपलक्षितत-दभाव एव तद्विषय इति तस्यातात्त्विकत्वात् प्रत्यक्षतात्त्विकग्रामाण्यापत्तिः । उपलक्षितविषयकस्य प्रत्यक्षस्यैव तद्विषयकत्वं तु शुद्धब्रह्मणो वृत्त्यविषयत्वेऽपि तत्तादात्म्यापन्नोपहितज्ञानस्यैवायात्रीकर्तुं सक्यत् इति न बाधज्ञानलव्यवहारानुपपत्तिः । एतेन—प्रपञ्चभ्रमानापत्तिरपि अत्याख्याता; प्रपञ्चभ्रमार्थमपेक्षितब्रह्मस्फुरण निषेधत्वोपलक्षिततादात्म्यापन्नस्वरूपज्ञान-स्यानपेक्षात् । विषरणमतेऽपि उपलक्षितशुद्धयोस्तादात्म्येन शुद्धविषयकज्ञाननिष्ठबाधज्ञानलव्यस्यैवोपलक्षितविषयकज्ञाननि-ष्ठत्वेनाप्युपचारास्य बाधज्ञानलव्यव्यपदेश इति निषेधतात्त्विकत्वपक्षे न कोऽपि दोषः । शुक्तिरूप्येऽपि तात्त्विकाभावप्रति-योगित्वेन न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमित्यन्यत्र विस्तरः । एतेन—व्यावहारिकत्वपक्षोऽप्युपपन्न इति—सूचितम् । स्वप्नकाश-रूपतन्त्ररूपस्यात्मनोऽनिर्वचनीयत्वकल्पनां विना स्याददर्शनोपपत्तिर्भवति यथाभावादीनामनिर्वचनीयानामुत्पत्तिकल्पनां विना तत्र तददर्शनासंभवेन स्यादनिषेधबाधितस्वाप्रतिप्रतियोगिनि व्यभिचाराभिप्रेयबाध्यत्वस्य तात्त्विकसत्ताविरोधित्वाभावेन निषेध्यापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वस्यैव तदविरोधित्वे तन्त्रत्वात्, ध्वंससमये इदं कपालं घटवन्न वेति संशयारोपविषययो-र्घटतदभावयोर्दोषयोर्म्यस्याप्रिकत्वेऽपि 'इह घटस्तदलन्ताभावश्च न'त्युभयविषयेऽपि प्रतिप्रयोगितदाभावयोस्तुल्यसत्ताकत्व-दर्शनेनालन्ताभावनिषेधे प्रतियोगिनोऽसत्त्वपरत्वेनैव 'यथा ध्वंससमये प्रागभावप्रतिषेध' इति वाक्यस्य योजनीयतया तस्याप्युपपत्तेः न तद्बाधव्यावहारिकत्वपक्षे प्रतिप्रयोगितात्त्विकसत्ताविरोधित्वप्रपञ्चतदभावविषयसत्ताकत्वादिप्रसर इति न कोऽपि दोषः । स्वायंसत्तानिधायकत्वस्य शुतेरावश्यकत्वेऽपि यजेतेत्यादाविव व्यावहारिकग्रामाण्येनैव शुतेरुपपत्तिसंभवात् मिथ्यापदार्थ मिथ्यात्वेन बोधयन्त्याः शुतेरपि ग्रामाण्यसंभवः । तात्त्विकग्रामाण्यं तु तत्त्वमसीति वाक्यस्यैवेति भन्तव्यम् । एवं स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वपक्षोऽपि नानुपपन्नः; आपणस्थरूप्यतादात्म्यं विनापि रजतस्य व्यावहारिकप्रातिभासिक-साधारण्याङ्गीकारेणैवोपपत्तिसंभवेन केवलरजतस्यैव निषेध इति पक्षे सत्यपि प्रातिभासिकादपि व्यावहारिककार्यापत्तिरार-णार्थ-तुल्यतु जुर्जनन्यायेनादृष्टसापणस्थरूप्यतादात्म्येनैव रूपस्य भानमित्यस्मदाचार्याव्यपक्षान्तरमप्युपपन्नमेव; दोष-सहितशुक्लवर्चिष्ठमचैतन्याप्रिताज्ञानस्यैव प्रातिभासिके व्यावहारिकतादात्म्यं प्रत्यपि प्रयोजकत्वाङ्गीकारेऽपि तन्नाम्या-ख्यात्यादेरसंभवेनादोषात् । उपपादितं चैतद्विद्वेत्क्षीये । इत्थंचाचार्यवचनविरोधस्यापसिद्धान्तस्य बाधप्रसङ्गात् स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वपक्षोऽप्युपपन्न एव । स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वेऽपि यथा प्रपञ्चस्य न निःस्वरूपत्वम्, असन्नेष प्रतीयेते-त्युक्तावपि यथा प्रतीत्यनुपाधिकस्यासत्तस्य निर्वचनसंभवः, तथा पूर्वमेव निरूपितम् । घस्तुतस्तु असन्नेष प्रतीयेतेति वचनस्यापि स्वतोऽपरोक्षसत्तादात्म्यवत्त्वेन न प्रतीयेतस्यैव तात्पर्यात् तादृशवाक्यविरोधोऽपीति सर्वमनवधम् । यथाज्ञो-पाधिपदेनाधिकरणविषयता संवन्धनिवेशादिकं, तथा विस्तरेण प्रतिपादितं सिद्धं । भावाभावयोरेव विरोधेन संवन्धवि-शेषादिनिवेशनानयोगेऽपि सन्मात्रनिष्ठेलेव विशेषणमिलपि च तत्रैवोक्तम् । तत्र प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावोऽपि विषयस-त्ताकत्वादिनोपपद्यते । सत्ताभेदस्य मिथ्यात्वसिद्धयोर्नरुद्वेऽपि नान्योन्याध्ययदोषः । प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावज्ञानानधी-त्याग्निमध्यालस्य—इति ॥

॥ इति द्वितीयमिथ्यात्वम् ॥—

अथ तृतीयमिथ्यात्वविचारः ।

ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा मिथ्यात्वम् । ननु—उत्तरज्ञाननिवर्त्यं पूर्वज्ञाने अतिव्याप्तिः, मुद्गरपातादिनिवर्त्यं च घटादावव्याप्तिः, ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वविवक्षायां मध्यं दोषः, अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेन निवर्त्यं शुक्तिरजतादौ च ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् साध्यविकलता, ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्वविवक्षायां ज्ञानत्वव्याप्येन स्मृतित्वेन ज्ञाननिवर्त्यं संस्कारे अतिव्याप्तिः—इति चेन्न; ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं हि ज्ञाननिवर्त्यत्वम् । अवस्थितिश्च द्वेधा; स्वरूपेण कारणा-

सिद्धिव्याख्या ।

अथ तृतीयमिथ्यात्वविचारः ।

ज्ञानेति । किं ज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रम् ? उत ज्ञानत्वेन तन्निवर्त्यत्वम् ? अथवा ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण तन्निवर्त्यत्वमिति मिथ्यामिथ्यायेन शङ्कते—नन्विति । आद्ये दोषमाह—उत्तरेति । तस्य साध्यनिर्वचनरूपत्वे तदंशे सिद्धसाधनश्चेत्यपि बोध्यम् । दोषान्तरमाह—मुद्गरेति । तस्य साध्य निर्वचनरूपत्वे तदंशे बाधोऽपि बोध्यः । इदमुपलक्षणम् । शुक्तिज्ञानेन रूप्यं नष्टमिति कदाप्यननुभवेन तत्राव्याप्तिः । साध्यनिर्वचनरूपत्वे तद्विकल्पो दृष्टान्तविकल इत्यपि बोध्यम् । द्वितीयं पक्षमाशङ्क्य तत्र दोषमाह—ज्ञानत्वेति । अयमिति । एतावन्तं कालं शुक्त्यज्ञानमासीत् 'भ्रम आसीत्' इत्यनुभवेन शुक्तिवत्सत्वेऽज्ञानभ्रमादौ शुक्तिज्ञानेन तदज्ञानं नष्टमित्यनुभवेन ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य सत्त्वेन तत्रातिव्याप्याख्यो दोष इत्यर्थः । यदि च साध्यनिर्वचनरूपत्वान्नार्यं दोषः, तदाऽर्थान्तरं; ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य भ्रमाज्ञानादाविव सत्यत्वेऽपि प्रपञ्चे संभवादिति ध्येयम् । दोषान्तरमाह—अधिष्ठानेति । इदमुपलक्षणम् । एवं सति लक्षणस्यासंभवोऽपि द्रष्टव्यः तृतीयमाशङ्क्य निराकरोति—ज्ञानत्वव्याप्येति । विवक्षायामित्यनन्तरमपरोक्षत्वेन ज्ञाननिवर्त्येऽपि उक्तमिथ्यात्वस्य सत्त्वेऽपीति शेषः । संस्कारे इति । नच—संस्कारादेन स्मृतित्वेन स्मृतिनिवर्त्यता, किंतु योग्योत्तरात्मविशेषगुणत्वेन, अन्यथा इच्छादेः संस्काराद्यनिवर्त्यकत्वापत्तेरिति—वाच्यम् ; एवमपीच्छाद्यनिवर्त्येऽस्मृतिमात्रनिवर्त्यं संस्कारेऽतिव्याप्यवारणात्, इच्छानिवर्त्यं संस्कारस्थले संस्कारस्यैव तन्निवर्त्यं संस्कारस्थलेऽपि तस्य सत्त्वावश्यंभावेन तत्रातिव्याप्तितादवस्थाच्च । नच—अनुभवत्वव्याप्यधर्मेण तन्निवर्त्यत्वं विवक्षितं, स्मृतौ

गौडप्रह्लादन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अथ तृतीयमिथ्यात्वविचारः ।

'विद्वान्नामरूपाद्भुक्त' इत्यादिश्रुत्यर्थं विषयमानं प्रति साध्यान्तरमाह—ज्ञाननिवर्त्यत्वं चेति । अतिव्याप्तिः सिद्धसाधनम् । ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेति । ज्ञानस्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावन्नाशप्रतियोगित्वेत्यर्थः । अयं उक्तव्याप्तिरूपः । प्रपञ्चनाशं प्रति प्रह्लादज्ञानस्य न कारणता; धर्मतत्त्वज्ञानजन्यनाशस्थानादापराया 'विद्वान्नामरूपाद्भुक्त' इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः, तस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वात् तत्सत्त्वावपत्तेः 'अतोऽन्यदातै' मित्यादि श्रुतिबाधश्च । तथाच शुक्तिरूपादावप्युक्तज्ञाननाशत्वे मानाभावात् साक्षात्प्रसिद्धिरपि योज्यम् । ज्ञानप्रयुक्तेत्यादि । ज्ञानप्रयुक्तोऽधिष्ठानतत्त्वज्ञानव्यापको यः अवस्थितिसामान्यस्य स्वस्वीयसंस्कारान्यतरस्याभावात् तद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः । यो या अग्रमाप्यज्ञानादिद्रव्यसाक्षात्कारप्रमासा समानविषयकाज्ञानक्षणावृत्तिः । या या मज्जन्यपदुतम-

१ अज्ञानतत्त्वकारणतश्चानादिमकलदृश्यनाशस्यत्वमपि तत्त्वज्ञानस्येति न्यायपरत्वावस्थादृष्टपश्चात् पश्चान्तरमिदम् । एतदभिप्रायेण च व्याप्तिभेदः । तत्त्वज्ञाननाशयोः प्रयोक्तृप्रयोगकभावस्य व्याप्यव्यापकभावं निनाऽन्यथा च यामानादिरवस्थाभिनेत्रेण व्यापकत्वनिवेशः । तेन तत्त्वज्ञानक्षयस्य दृश्याधिवरणापूर्वत्वाभावेऽनुवृत्तकर्मणि कश्चिन् इत्यादिवाच्यत्वात्प्राप्तिरिति तेन पात्रादिमिति ॥

त्मना च, सत्कार्यवादाभ्युपगमात् । तथाच मुद्ररपातेन घटस्य स्वरूपेणावस्थितिरिहेऽपि कारणा-

सिद्धिव्याख्या ।

चानुभवत्वव्याप्यधर्मस्याभावान् न तन्निर्णयसंस्कारातिव्याप्तिरिति—वाच्यम्, यत्र प्रमोत्तरमुत्पन्नस्य भ्रमस्य प्रमाजन्त्यस्मृतिपर्यन्तं वाच्यं न जातः प्रथमप्रमाजनितस्मृतिविषयतापश्च दृश्यते तत्राव्याप्तेः । नच—भ्रमोत्तरप्रमानिवर्त्यत्वं विवक्षितं, प्रमात्वञ्च यथार्थज्ञानत्वमेव, न त्वनधिगतत्वगर्भं, येन यथार्थ-स्मृतिविषयेऽव्याप्तितादवश्यं स्यादिति—वाच्यम्, तत्त्वज्ञानसंस्कारनिवर्त्याज्ञानसंस्कारेऽव्याप्तेः । न च—अज्ञानसंस्कारस्यापि तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वमेव स्वीक्रियतेऽतो न तत्राव्याप्तिरिति—वाच्यम्, अज्ञानस्यैवाज्ञानसंस्कारस्याज्ञानत्वाभावेन ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेः, ज्ञानाज्ञानयोरेव निवर्त्यनिवर्तकभावात् । न च—अज्ञानसंस्कारस्याप्यज्ञानोपादानतया तत्त्वज्ञानेन स्वोपादानाज्ञाननिवृत्तौ स्वस्यापि तद्वारा तन्निर्णयत्वमविकलमिति—वाच्यम्, अज्ञानसंस्कारनिवृत्तौ कर्तव्यायामज्ञाननिवृत्तेस्तत्त्वज्ञानत्वे मानाभावात् । न च—स्वोपादानाज्ञाननिवर्तकज्ञाननिवर्त्यत्वं विवक्षितम्, अतो न संस्कारादावव्याप्तिरिति—वाच्यम्, अज्ञानादेरनादेर्योऽध्यासस्तत्र चोपादानासम्भवेनाव्याप्ते, लाघवेनाज्ञानोपादानकत्वे तस्यैव लक्षणत्वापाताच्चेति भावः । प्रथमपक्षमादाय तत्रोक्तदोषोद्धारं प्रतिजानीते—नेति । ज्ञाननिवर्त्यत्वं निर्वक्ति—ज्ञानेति । अवस्थिति—द्वैविध्यकथनेन कलितं दर्शयति—तथाचेति । तस्य साध्यनि-

गोडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

संस्कारसहितोक्तप्रमा सोपाज्ञानतत्त्वसंस्कारक्षणावृत्ति । सहितान्तोपादानादुक्तसहितान्यशुक्लादिप्रमाया उक्तसंस्कारक्षणावृत्तिरपि न इयमिच्छा । अतएव जीवन्मुक्तिप्रवृत्तिप्रमाऽपि तादृशक्षणावृत्ति । यद् योक्तप्रमा सा स्वप्नमानविषयज्ञानप्रयुक्ततत्त्वसंस्कारवत् कालपूर्वमिच्छा । तथाच तादात्म्येनोक्तप्रमा प्रति स्वाधिकरणक्षणावृत्तितत्त्वसम्बन्धेनोपाज्ञानतत्त्वस्वरान्यतरस्याभाव उपाज्ञानप्रयुक्ततत्त्वसंस्कारान्यतरस्य स्वाधिकरणकालपूर्वत्वसम्बन्धेनाभावश्च व्यापक । तादृशाभावप्रतियोगित्वस्याज्ञानतत्त्वप्रयुक्ततत्त्वसंस्कारेषु सत्त्वालक्षणसमन्वय । तादात्म्येन तादृशप्रमा प्रति स्वप्नमानविषयकश्च कालिकश्च चेति सत्त्वद्वयेनाज्ञानतत्त्वसंस्कारान्यतरस्याभावश्च स्वप्नयोजकाज्ञानसमानविषयकस्य स्वाध्वकालपूर्वत्व चेति सत्त्वद्वयेनाज्ञानप्रयुक्ततत्त्वसंस्कारान्यतरस्याभावश्च व्यापक इति तु निष्कर्षः । नानाज्ञानपक्षे तत्पुरुषीयावयवमपि प्रमाऽज्ञानयोर्निवेश्यम् । अवस्थितिरिति । प्रवृत्तत्वावस्थितिपदस्यार्थः । स्वरूपेण कारणात्मना चेति । अज्ञानतत्त्वप्रयुक्तस्वरूपेण स्थूलावस्थाकारणीभूतसंस्काररूपेण च । इदिति अज्ञानसंस्कारस्य स्थूलावस्थोपघायकत्वं जीवन्मुक्तिदशायामस्त्येव, तद्वन्मेव तत्संस्कारात् । ननु—संस्काररूपे मानाभाव, तत्राह—सत्कार्यवादेति । कार्याणां तद्विघटनतत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तं किञ्चिद्व्यपयस्य वाच्यम्, प्रत्यक्षकाले अदृष्टादित्यस्या कार्यावस्थायाम् तत्कार्यसाधकशुद्धादिपिद्वत्वात्, 'तदेदं तत्त्वव्याकृतमासी'दित्यादिशुद्धा तत्कार्ये कार्यज्ञानभित्त्यसंस्कारेण स्थितियोगेनात्, दण्डादिपातेन घटो नष्ट इत्यादिप्रत्ययेन दण्डपातादिजन्यनाशावगाहनात् । नहि तात्त्विकादिमतेऽपि कार्यस्य नाशोऽपरिप्यते, परतत्त्वशुद्धा घटो नाशत्वमापन्न पूर्वोपस्थितोत्तरावस्था जातेत्याद्यनुभवेन च सिद्धं नाशस्य पूर्वोपस्थातादात्म्यापन्नोत्तरावस्थापरत्वम् । नच—पूर्वोत्तरावस्थयोर्नादात्म्यमनुपपन्नमिति—वाच्यम्, भिन्नकालीनयोः प्रतियोग्यनुशोषिभावसम्बन्धस्येव तादात्म्यस्यापि अनुभवयत्नेन सम्भवात् । अन्यथा घटादिकालावृत्तिज्ञानादे घटादेव विषयतादिसम्बन्धस्यापलापापत्ते । तथाच सर्वदा व्यवहारकाले कार्यस्य तादात्म्यापन्न किञ्चिद्व्यपयस्यरूपमपि, तत्त्वदर्शनं विना तदुच्छेदादसम्भवादिनि सत्कार्यवाद् साध्यानामिवासाकमपि, पर त्वस्याक-

१ 'वायव्यावस्था तु स्वप्नयोजकाज्ञानात्'वत्त्ववृत्तिज्ञानात्'वत्त्व घटानोच्छेदकं स्वप्नयोजकपदेन स्वप्नवत् वतमानत्वेत्वेन निरक्षणं जीवन्मुक्तिदशायामिति साध्यमभाव इति प्रतिपादितमित्युक्तिरिच्छन्त्यापि तस्यैव सा पर्याय न वायव्यावस्थाकार्योत्तराणां प्रतिकिरिति ॥ २ तथाचोत्तरसत्त्वार्थं—असद्वरणादुपादानसंज्ञां तत्त्वसंभवाभावात् । शक्तस्य शक्त्यवस्थाकारणमात्राच्च सत्त्व इति ।

त्मनावस्थितिविरहाभावात् ब्रह्मज्ञानप्रयुक्त एव स इति नातीतघटादावव्याप्तिः । अतएवोत्तरज्ञाननि-

सिद्धिव्याख्या ।

वर्चनरूपत्वे याधोऽपि नेति ध्येयम् । ननु—कारणात्मनाऽवस्थितिविरहाभावेऽङ्गीक्रियमाणे स्वरूपेणावस्थितिविरहाभावस्याप्यभ्युपगमापत्तिः । नच—मुद्गरपातादिना घटो निवृत्त इत्यवाधितानुभववलात्स्वरूपेणावस्थितिविरह एवाभ्युपगम्यत इति—वाच्यम् ; तथासति तत एव कारणात्मनाऽवस्थितिविरहस्याभ्युपगम्यतयाऽव्याप्तितादवस्थ्यमेव इति—चेन्न ; स्वरूपेणावस्थितिविरहमात्रमादायान्यथासिद्धस्य तस्यानुभवस्य कारणात्मनाऽवस्थितिविरहाविपर्ययकत्वात्, इतरथा मुद्गरपातानन्तरं घटः स्वरूपेण निवृत्त इत्यनुभववत्कारणात्मना निवृत्त इत्यनुभवापत्तेः । ततश्च नातीतघटादावव्याप्तिरिति भावः । यदुक्तं—उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानं निवृत्तमित्यवाधितानुभवसिद्धज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगिनि पूर्वज्ञानेऽतिव्याप्तिः, साध्यनिर्वचनत्वरूपत्वे सिद्धसाधनम्—इति । तदपि नेत्याह—अतएवेति । अतश्शब्दार्थमाह—उत्तरेति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तद्रूपं मिथ्येति विदोषः । ननु—ज्ञानजन्यनाशप्रतियोगित्वमेव ज्ञानतिष्ठत्वमस्तु, मुद्गरादिना ॥ घटादेनाशो न जन्यते; मुद्गरादितः पूर्वसिद्धस्य घटाद्युपादानस्य कपालादेरेव तत्कपालावच्छिन्नस्य घटादिनाशात्वाद् । नचैवं—तत्त्वज्ञानेनापि कपालादिरूपस्य नाशस्याजननात् घटादावव्याप्तिरिति—वाच्यम् ; श्रुतिप्रामाण्याद् ज्ञानकालीनकपालादिरूपानां घटादिनाशानां ज्ञानाजन्यत्वेऽपि ज्ञानोत्तरकालोत्पन्नत्वेतत्सर्वप्रतियोगिकनाशस्य ज्ञानजन्यत्वे सिद्धे कपालादिनाशास्यपि घटादिनाशात्वेन घटादिनाशस्य ज्ञानजन्यत्वानपायाद्, तत्राह—तथाचेति । ज्ञानप्रयुक्तस्यादिलक्षणे कृते चेत्यर्थः । ब्रह्मेत्यादि । एवकारः स इत्यस्योत्तरं योजनीयः । तथाच स एव उक्तसंबन्धेनाज्ञानप्रयुक्तसंस्कारान्यतराभावरूपोक्तावस्थितिसामान्याभाव एव, ज्ञानप्रयुक्तः ज्ञानाधीनः, नतु घटादिनाशो ज्ञानकालीनकपालादिनाशरूपः ; तस्य ज्ञानजन्यत्वे पञ्चानाशकाभावेन स्वनाशत्वस्वीकारे ज्ञानानाशत्वेन च सत्यत्वापत्तेः । नच—उक्तावस्थितिसामान्याभावस्यैव कपालादिप्रपञ्चनाशास्यपि ज्ञानोत्पत्तिक्षणे द्वितीयक्षणे वा ज्ञानस्याक्षणीकत्वपक्षे उत्पन्नत्वेन प्रपञ्चसमानकालीनत्वं स्वीकृत्य ज्ञानप्रयुक्तत्वमुच्यतामिति—वाच्यम् ; नाशस्य प्रतियोगिक्षणावृत्तित्वनियमाद्, प्रतियोगिक्षणवृत्तिनाशो मानाभावात्, चरमक्षणस्य स्वेतरसकलदृश्यनाशत्वसंभवेऽपि स्वनाशत्वासंभवेन तस्य ज्ञानजन्यनाशप्रतियोगित्वोपादानासंभवात्, उक्तावस्थित्यभावविपर्ययकतया 'ज्ञानाद् दृश्यं सर्वं नष्ट' इति प्रत्ययोपपत्तेः, तत्त्वज्ञानजन्यतादेर्मानाभावाच्च । तस्मात् स एव ज्ञानाधीनः ; ज्ञानादुक्ताभाव इति प्रत्ययेन ज्ञानकालीनेऽप्युक्ताभावे ज्ञानाधीनत्वसंभवात् ज्ञाननाशकालीनस्य उक्ताभावस्य स्वीकारे तस्य नाशकाभावेन सत्यत्वापत्तेः, नतु कपालादिनाशः ; मानाभावादिति वा अतीतघटादौ ज्ञाननाशत्वलक्षणस्याव्याप्तिः सा ज्ञानप्रयुक्तत्वादिकरणश्लेथः । ननु—उक्तावस्थित्यभावोऽपि न ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तः, प्रलयादौ ब्रह्मज्ञानं विनापि तत्सत्त्वेन तस्य ब्रह्मज्ञानाधीनत्वाद्—इत्यत उक्तम्—मुद्गरपातेनेति । उपलक्षणमिदम् । ब्रह्मज्ञानान्येनादृष्टादिनेत्यर्थः । प्रयुक्तत्वं तृतीयार्थः । तस्य च विरहपदार्थद्वयेऽन्वयः । तथाच घटादिस्वरूपप्रतियोगिकविरहस्य ब्रह्मज्ञानान्यप्रयुक्तत्वेऽपि घटादिसंस्कारप्रतियोगिकस्य उक्तावस्थितिसामान्याभावस्य ब्रह्मज्ञानान्याप्रयुक्तत्वेन ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तत्वं तस्याक्षतमिति भावः । यदि च चरमक्षणे स्वेतरस्यैव स्वस्यापि ध्वंसत्वं स्वीक्रियते; एकत्रापि तत्र रूपभेदेन ध्वंसत्वं प्रति प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः संभवात्, सकलदृश्यत्वेन हि तत्र प्रतियोगित्वम्, चरमतत्त्वज्ञानाध्यतत्त्वगण्यत्वात्वेनानुयोगित्वम् । 'घटाभावे स नान्दी' इत्यादिप्रलयवशेनाधमस्वाभिनां मते घटाभावादिप्रतियोगित्वानुयोगित्वस्यास्तनाभावस्येव 'ज्ञानाद् सर्वदृश्यं नष्टमि' इत्यादिप्रलयवशेन सर्वदृश्यप्रतियोगिकस्य चरमक्षणानुयोगिकस्य ध्वंसत्वस्य संभवात्, तदा ज्ञानप्रयुक्तावस्थित्यतीत्यादेर्ज्ञानाधीनो यः स्वस्वीयसंस्कारोभयस्य नाशस्यप्रतियोगित्वमर्थः । उत्तरज्ञाननाशत्वात्मादाय पूर्वज्ञाने सिद्धसाधनात् संस्कारनिवेदनाः । श्रुतिनाशसंस्कारत्वमादायानुभवे सिद्धसाधनात् स्वत्यस्य निवेदनाः । संस्कारस्य रतुलनाशयत्वे तु न तन्निवेदयम् । अवस्थितिविद्वेत्यादि । अयम्यनिषेधार्थः उभयरूप इत्यर्थः । ननु मुद्गरपातादिनापि घटतरसंस्कारयोर्नाशसंभवेन नोक्तनाशो ज्ञानप्रयुक्तः, तत्राह—तथाचेत्यादि । विरहपदे नादापरं । विरहाभावादिति । तयाचोक्तमुयादिसिद्धो दृष्टादयनाशो घटादिभस्वतः प्रलयादिनिष्ठ भावदयक इति भावः । सः स्वरूपमंतरा-

वत्ये पूर्वज्ञाने न सिद्धसाधनम्; नवा विषयदादौ ब्रह्मज्ञाननाश्रयत्वेऽपि तद्वदेव मिथ्यात्वासिद्ध्यार्थान्तरम्; उत्तरज्ञानेन लीनस्य पूर्वज्ञानस्य स्वकारणात्मनावस्थानादचस्थितिसामान्यविरहानुपपत्तेः । शशवि-

सिद्धिव्याप्त्या ।

अनुपपत्तेरिति । ततश्च न पूर्वज्ञानेऽतिव्याप्तिः । न वा तदादाय सिद्धसाधनमिति हेयम् । नन्वेवं—पूर्वज्ञानस्य स्वकारणात्मनावस्थाने स्वरूपेणाप्यवस्थानापत्तिः; विनिगमकाभावात्, न च—उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवात्तत्सिद्धिरिति—वाच्यम्; तर्हि तत एव तस्यापि सिद्धाऽतिव्याप्तिसिद्धसाधने स्याताम्—इति चेन्न; पूर्वज्ञानप्रतियोगिकस्वरूपेणावस्थितिविरहमात्रविषयकतयाऽन्यथासिद्धस्योत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवस्य कारणात्मनावस्थितिविरहाविषयकत्वात् । अन्यथा उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानं स्वरूपेण नष्टमित्यनुभववत्कारणात्मना नष्टमित्यनुभवापत्तेः । नच—उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानं न स्वरूपेण निवृत्तमित्यनुभवस्य पूर्वज्ञाने लीनमात्रविषयकत्वे विश्वमायानिवृत्तिरिति श्रुतमायानिवृत्तेरपि विलयमात्ररूपतापत्तिरिति—वाच्यम्; मायाया अनादित्वेन स्वकारणाभावेन कारणात्मनावस्थित्यनुपपत्त्या तन्निवृत्तेरवस्थितिसामान्यविरहरूपत्वोपपत्तेरिति भावः । ज्ञानपदव्यावर्त्यमाह—शशविषाणादाविति । यदुक्तं—शुक्तिज्ञानेन रूपं नष्टमित्यनुभवेन तत्राप्यव्याप्तिः । साध्यनिर्वचनरूपत्वे साध्यवि-

गौडब्रह्मनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रोभयनाशः । ज्ञानप्रयुक्त एवेति । स्वरूपनाशात्मकसंस्कारप्रतियोगिकस्य नाशस्यापि स्वरूपनाशायैर्नोभयप्रतियोगिकमाशो ज्ञानप्रयुक्त एवेति नातीतवृथाद्यव्याप्तिरिति भावः । अथवा ज्ञानप्रयुक्तावस्थित्यतीत्यादेरयमर्थः । अज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतरस्य पूर्वोक्तसंबन्धद्वयेन योऽत्यन्ताभावो ज्ञानाधीनत्वप्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति । पूर्वमते नाशत्वेव एतन्मतेऽत्यन्ताभावस्य ज्ञानसमानकालीनस्यापि ज्ञानाधीनत्वम्; 'तत्त्वज्ञानादज्ञानप्रयुक्तमुच्छिद्यते सर्वदृश्यमुच्छिद्यते' इति प्रत्ययात् । ननु—उक्तान्यन्ताभावस्याविषयकत्वेन तस्याप्युक्तान्यन्ताभावो ज्ञानाधीनो वाच्यः, एवं तस्यापीत्यवस्था—इति—चेन्न; पूर्वमते एकस्यैव स्वस्वेतरनाशवदेतन्मतेऽप्येकस्यैव स्वस्वेतरोक्तान्यन्ताभाववत्त्वस्य संभवात् । ननु—प्रलयादाद्युक्तान्यन्ताभावस्य ब्रह्मज्ञानं विनाऽपि सद्येन न स तत्प्रयुक्तः, तत्राह—तथाचेत्यादि । मुद्गरपतेनेन भक्षज्ञानायेन । ज्ञानप्रयुक्तः ज्ञानाधीनः । अथवा—ज्ञानप्रयुक्तो ज्ञानाधीनः योऽवस्थितिसामान्यस्य स्वात्मकसामान्यत्वाभावः तत्प्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वम् । स्वात्मकं च, स्वसमसत्ताकं ब्रह्मम्, तच्च स्वस्वीयसंस्काररूपस्वीयपरिणामादिरूपमेव, ननु ब्रह्म । ज्ञानेन हि अज्ञानतत्परिणामसामान्यत्वात्यन्ताभावः स्वोपचित्त्रितीयक्षणावच्छिन्नः साध्यते, साध्यता च तत्र क्षेमसाधारणी । स चाभावः स्वात्मसर्वदृश्यविरोधी क्षणिक इति—व्याख्या । तदेतद्व्याख्यायैतदुक्तं दर्शितम् । अतएव यथाश्रुतस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वसाध्यत्वादेव । तद्वदेव पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञाननाशवत् इव । ननु उक्तसंबन्धद्वयेन कस्यचिदोऽत्यन्ताभावः तत्प्रतियोगित्वमेवास्ति, किं उक्तान्यन्ताभावस्याज्ञानप्रयुक्तत्वस्य वा निवेदेन ? द्वितीयपक्षे च किमुक्तनाशस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वस्य च निवेदेन ? तत्राह—दशोत्तरादि । अवस्थितिसामान्यस्य विरहः उक्तसंबन्धद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । चतुर्थपक्षे ह तथा चेत्यादि नातिव्याप्तिरित्यन्तो ग्रन्थः सन्नच्छतेतमम् । ननु—तत्पक्षे दृश्यसामान्यस्याध्यासिकतादात्म्यसंबन्धेनात्यन्ताभावो ज्ञानाधीनः संबन्धान्तरेण वा सः । आद्ये तादात्म्यस्य भेदप्रतियोगितायामेवावच्छेदकत्वादसङ्गतिः, द्वितीये अध्यस्तसर्वसंबन्धैरत्यन्ताभावस्य ज्ञानप्रयुक्ततया प्रतीतिविरुध्येत इति—चेन्न; आध्यासिकतादात्म्यस्य विषयतायाः समवायस्य च स्थानाप-
न्त्यत्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगितायामेवावच्छेदकत्वात्, भेदप्रतियोगितायाः संबन्धावच्छिन्नत्वे सानाभावात् । नच—उक्ता-

(१) ज्ञानप्रयुक्तत्वेन प्रयुक्तत्वं निगमनीयत्वं २ उत व्यापकत्वम् । आद्येऽपि किमवस्थित्या सामान्य विशेषणत्वे विरहो वा, तत्रापि विरहपदार्थः नियन्त्रणत्वात् ३ उत नाश ? इति निरूप्यमभिप्रेत्यावस्थित्याविरहविशेषणत्वपञ्चवर्षं सर्वपक्षोपपत्तिः । सभवातीति स्वभवाय व्याख्याचतुष्टयं दर्शितम् । तत्प्रयुक्तत्वस्याधीनत्वरूपत्वे निरुद्धस्य नाशपरत्वे च द्वितीयव्याख्यानं, तत्रैव विरहपदस्यात्यन्ताभावपक्षे तृतीय व्याख्यानं, तत्रैवात्मिका सामान्यविशेषणत्वे चतुर्थ व्याख्यानम् । प्रयुक्तत्वस्य व्यापकत्वरूपत्वेऽभिप्रेत्या सामान्यविशेषणत्वे निरुद्धेनात्यन्ताभावनिवृत्त्ये च प्रथम व्याख्यानमिति विवेकः ।

पाणादाववस्थितिसामान्यविरहेऽपि तस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वाभावात्तातिव्याप्तिः । शुक्तिरजतादेश्चापरोक्ष-
प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या प्रतिभासकाले अवस्थित्यङ्गीकाराच्चावधकज्ञानं विना तद्विरह इति न साध्यवि-
कलता । अतएवोक्तं विवरणाचार्यैः—अज्ञानस्य स्वकार्येण प्रविलीनेन वर्तमानेन वा सह ज्ञानेन निवृ-

सिद्धिव्याख्या ।

कलो दृष्टान्त—इति, तदूपयति—शुक्तिरजतादेश्चेति । उक्तार्थेऽभियुक्तवचनं प्रमाणयति—अतएव-
त्यादिना । ननु—ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यत्र—किमवस्थित्या
सामान्यं विशेष्यते, विरहो वा । आद्येऽवस्थितिसामान्यं कारणात्मनाऽवस्थितिः कारणमिति यावत्, ज्ञान-
प्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगिकारणकत्वमित्यर्थः । तत्रोत्तरज्ञानप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगिपूर्वज्ञानजन्यसंस्कारादौ
सिद्धसाधनम्, अनाद्यविद्यादौ च बाधः । कारणशब्देनानाद्यविद्योक्तौ चाविद्याकारणत्वमेवास्तु शेष-
वैयर्थ्यात्; अनाद्यविद्यादौ बाधश्च । न द्वितीयः; घटाद्यवस्थितिसामान्यविरहे ज्ञानप्रयुक्तत्वं न संभवति;
विनष्टघटाद्यवस्थितिविशेषद्वयविरहस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वाभावात्, स्वरूपेणावस्थितिविरहस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वात्,
विशेषाभावातिरिक्तसामान्याभावस्य त्वयैवाविद्यावादे निरसिष्यमाणत्वात्, ज्ञानप्रयुक्तविरहप्रतियोग्यव-
स्थयाऽवस्थात्वस्यातिप्रसङ्गेन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाच्च । शुक्तिरजतादेरवस्थित्यस्वीकारे स्वरूपेण निये-
धोक्तव्ययोगश्च । रूप्यादेः स्वरूपेणैव निषेध इति त्वदभ्युपगमपक्षे रूप्योदेरत्यन्तास्तत्त्वस्यापादितत्वेन

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भावस्य कैवल्येऽप्यनुवृत्त्यापात्तात् ' विद्याप्राप्तरूपाद्विमुक्त ' इत्यादिश्रुतिविरोध इति—वाच्यम्; क्षणिकत्वस्योक्तं वात् ।
ननु शुक्तिरजतादेरेषि शशविषाणवदलीकत्वेनाज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतराभावाप्रतियोगित्वात्साध्यवैकल्यम्, तत्राह
शुक्तीत्यादि । तद्विरह इति । अतएव तस्याज्ञानप्रयुक्तत्वमिति शेषः । अतएव उक्तात्यन्ताभावस्य ज्ञानव्यापक-
त्वात्, ज्ञानाधीनत्वाद्वा, उक्तनाशस्य ज्ञानाधीनत्वाद्वा । स्वकार्येण स्वप्रयुक्तेन । विलीनेन संस्कारेण । वर्तमानेन
स्थूलेन । सह सहितस्य । ज्ञानेन ज्ञानव्यापिका, ज्ञानाधीना वा । निवृत्तिः उक्तात्यन्ताभावः, उक्तनाशो वा ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

ज्ञाननिवर्त्यस्वरूपसाध्यस्य पक्षे विद्यदादौ दृष्टान्ते श्रुतिरजतादी च वैकल्यमित्याशङ्क्य तस्मिन्कारणपरतामपि विवरणप्र-
त्यस्य सूचयितुं उपदंभकं व्याचष्टे टीकायां—अतएवेति । उक्तात्यन्ताभावस्य अज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतराभावस्य,
स्वामकसामान्यात्यन्ताभावस्य वा ज्ञानव्यापकत्वादिति प्रथमे व्याख्याने, ज्ञानाधीनत्वादिति तृतीये चतुर्थे च, उक्त-
नादास्य स्वसंस्कारोभयनाशस्याज्ञानाधीनत्वादिति द्वितीये । अज्ञानप्रयुक्तरजताद्यभावस्य साक्षात् ज्ञानप्रयुक्तव-
त्तामर्कं व्याचष्टे—स्वकार्येणेति । अज्ञानसंबन्धसाधारण्यादाह—प्रयुक्तेनेति । प्रविलीनेनेत्यस्य नष्टेनेत्यपिपगमेभाव-
दशाया न लाभ इत्यतस्तरसंप्रहाय व्याचष्टे—संस्कारेणेति । प्रागभाववर्त्तोभयदशासाधारणेन सूक्ष्मरूपेणेत्यर्थः । सू-
क्ष्मतादशायामपि वर्तमानत्वात्तद व्याचष्टे—स्थूलेनेति । सहायस्य ज्ञानेऽन्वयशङ्कां व्युत्सृजति—सहसहितस्य । निशि-
ष्टसेत्यर्थः । तेन विशेषणनिवृत्तेरपि लाभः । विशेषणे तृतीया, वैशिष्ट्यं सधनः । स च व्यापकत्वं, प्रयुक्तत्वं वा । हेतौ
वा तृतीया । स्वघटितसामग्रीजन्यनिष्ठव्यापकत्वप्रयुक्तत्वादन्यतरलाक्षणकीत्याह—ज्ञानव्यापिकाज्ञानाधीनायेति ।
जन्यत्वस्य तृतीयार्थेऽत्यन्ताभावासंप्रहादाह—ज्ञानेनेति । यद्वा—सममिव्याहृतनिवृत्तिपदार्थाभावादिषातः राहस्य-
शब्दार्थः, तद्वद्व्याभावादौ प्रतियोगितया कार्यान्वयः । तादृशकालविशिष्टस्याज्ञानस्य निवृत्तावन्वये स्वकार्येनिवृत्तिपालावच्छि-
न्नसस्याज्ञाननिवृत्तौ लाभेन तत्र भासमानं ज्ञानप्रयुक्तत्वं तद्विशेषणकोटिप्रविष्टाज्ञानकार्यनिवृत्तौ लभ्यते इति बोध्यम् । निवृ-
त्तिर्न विषयतपिशेषः, अज्ञानस्याचेतनत्वेनान्वयात्; नापि निधयेन संशयनिवृत्तिरित्यप्रसङ्गान्तरानुपादयत् अज्ञा-
नकार्यान्तरानुपादोऽयं; उत्पन्नकार्यनिवृत्तेरालभ्यप्रवृत्तात्, अतो व्याचष्टे—निवृत्तिः उक्तात्यन्ताभाव उक्तनाशो वा
इति । अत्रज्ञानप्रयुक्तो यः अज्ञानस्वरूपप्रयुक्ततत्संस्काराभावः तत्कालीनो योऽज्ञानतत्संस्काराभावो ज्ञानप्रयुक्तः, स बाध

गोडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

स निवृत्तिक्रियाया प्राधान्यलाभात् प्रथममज्ञानस्य पश्चादज्ञानप्रयुक्तस्य निवृत्तिरिति सूचितम् । तत्रापि स्वसहितस्य स्वप्रयोजकाज्ञानस्य ज्ञानप्रयुक्ता निवृत्तिरज्ञानप्रयुक्तस्य बाध इति बोध्यम् । अज्ञानप्रयुक्तस्यैव बाध्यत्वव्यवहारात् स्व-प्रयोजकाज्ञाने निवृत्तेऽपि जीवन्मुक्तं देहादिबाधाव्यवहारात् स्वसहितस्येति । प्रलयादौ घटादेर्निवृत्तिरपि जीवन्मुक्त-स्य नानाशरीरप्रापकप्रारब्धकर्मणाऽग्रिमकर्मे ससरिष्यत इन्द्रादेश्चाज्ञानिवृत्तिसहितेति तस्मात् प्रति घटादिबाधत्वा-भावात् ज्ञानप्रयुक्तेति । उक्तविवरणवाक्ये निवृत्तिपदमत्यन्ताभावपरमपि चकतु शक्यते । यक्ष्यमाणवातिकवाक्येन नास्तीदित्यादिना अविद्यातत्त्वयुक्तास्तन्ताभावस्य बोधनात् । अतएवोक्तं वासिष्ठादौ 'दृश्य नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् । संपन्न चेत्तदोपपन्ना परा निर्वाणनिवृत्ति' इति । ननु—मनस इत्यस्य बोधेऽन्वयो मार्जने वा । आद्ये तत्त्वज्ञानसाध्यस्य दृश्यसामान्याभावस्य स्वेतरसर्वदृश्यविरोधित्वस्य पूर्वोक्तस्य भङ्गः, तादृशविरोधित्वे सति तादृशाभा-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

एक नियममाह—दृश्याभ्येति । तादृशाभावत्वविनिष्ठस्येत्यादि । उक्तविवरणवाक्येनाज्ञानस्य भावरूपत्वं, तस्मिंश्चित् तत्प्रयुक्तनिवृत्त्यो ज्ञानप्रयुक्तस्य यथा बोध्यते, तथा अज्ञाननिवृत्तिं पूर्वं, तदुत्तर तत्प्रयुक्तनिवृत्तिरिति बोध्यत इत्याह—एवमिति—प्राधान्यलाभादिति । 'सहयुक्तेऽप्रधान' इत्यनुशासनात् पुत्रेण सहागत पिता, पित्रा सहागत, पुत्रः, इति प्रयोगयोरसाधर्म्येति भावः ।—प्रथममिति । प्रकृताभिप्रायम्, कचित्पाण्डित्यं क्वचिदामन्त्रणादिप्राधान्य-प्रयोजकः । तेन अग्रणेण पुत्रेण सह पठित आहूतः पिता आगतः इति प्रयोगनिर्वाह इति बाध्यम् । उक्तविवरणवाक्येऽज्ञा-नस्य निवृत्तिरज्ञानस्य बाध इति प्रतीयते, तच्च न युक्तम्, अज्ञाने बाध्यत्वव्यवहाराभावात्, किन्तु निवृत्तिपदोत्तरं स्वका-र्यस्येति पूर्णात् निष्काज्ञाननिवृत्तिरज्ञानप्रयुक्तस्य बाध इत्यर्थः इत्याह—तत्रापि । स्वसहितस्येति । स्वं अज्ञानप्र-युक्तं शुक्तिरजतादि । तथाच ज्ञानप्रयुक्तस्य निवृत्तिपूर्वकालीनस्य प्रयोजकाज्ञाननिवृत्तिकत्व, ज्ञानप्रयुक्तस्य प्रयोजकाज्ञाननिवृ-त्त्युत्तरकालीननिवृत्तिप्रतियोगित्वं वा बाध्यत्वमिदं । उक्तव्याख्याप्रयोजनं स्वयं दर्शयति—अज्ञानप्रयुक्तस्येति । एवकारेणाज्ञानव्यपच्छेदः । खनिवृत्तिपूर्वकालीनत्वरूपस्य साहित्यविशेषे प्रयोजनमाह—स्व (प्र) योजकाज्ञानेति । स्वं देहादि । तन्निवेशे तु प्रारब्धकर्मसिद्धिप्रतिबन्धकवन्धनेन देहादेरनायासः न तद्वाच्यव्यवहार इति भावः । खनिवृत्तौ ज्ञानप्रयु-क्तस्य प्रयोजनमाह—प्रलयादौ घटादेर्निवृत्तिरपीति ।—जीवन्मुक्तस्याज्ञाननिवृत्तिसहितेति । नानेत्यादिविरो-पणकान्तसेन्द्रादेश्चाज्ञाननिवृत्तिसहितेति चान्वयः । उत्तरकार्त्तनेति सहितपदार्थः । एकाज्ञानपक्षे तत्कल्पितघटादौ जीवन्मु-क्तेन्द्राद्यज्ञानस्य प्रयोजकत्वात्, नानाज्ञानपक्षे तत्तत्पुरुषीयप्रतीयमानप्रातिभासिकरजतादेस्तत्तदज्ञानकल्पितत्वत्, व्याव-हारिकस्य नियमादिप्रपञ्चस्यापि तत्तदज्ञानकल्पितत्वात्, जीवन्मुक्तस्याज्ञानयोः घटादिप्रयोजकत्वात्, स्वप्रयोजकत्वपटि-तोक्तबाधत्वापत्तिसङ्गतिः । तस्याः प्रलयावच्छिन्नाया घटादिनिवृत्तेः । तं प्रति जीवन्मुक्तेन्द्रादिकं च प्रति । घटादि-बाधत्वाभावादिति । तदापत्तिः, अत इति शेषः ।—ज्ञानप्रयुक्तेतीति । उक्तनिवृत्तिश्च न ज्ञानप्रयुक्तेति नोक्ता-पत्तिरिति भावः । विवरणवाक्ये निवृत्तिपदस्याल्यन्ताभावपरलप्रादृकतया वातकोपन्यासः सकलमित्युमाह—उक्तविवरण-वाक्ये इति । अपिना नाशपर, ज्ञानेनेति अन्यलाभकृत्तृतीयास्धारसात् ।—नास्तीदित्यादिनेति । अत्र आत्मावि-द्यादिरूपो नास्तीदिति भेदाध्वत्वं तु न, तर्तीत्यादिश्रुत्येकवाक्यतयात्मनि अविद्यादिनास्तीत्यन्ताभावमात्रबाधकत्वात्, नापि ध्वसप्रागभावाधकत्व, नास्ति इत्यस्याविद्यादिकालीनस्य प्रलयस्य तद्विपुलकत्तासम्भवात् । अल्यन्ताभावविषयकत्वं तु समवतीति पूजाच न विस्तर्तव्यमिति भावः । प्रसङ्गात् एतत्समानार्थकं योगवाशिष्ठवाक्यं व्याख्यातुं एतदुपपन्नमन्वयो-पन्यस्यति—अत एवोक्तमिति—दृश्यं नास्तीति । आत्मनि इत्यादि । मार्जने मलपातरं, प्रकृते दृश्यरूपमल-बोधनदृश्यपदसन्निधानादपाकरणमानं, तथाभाववत्त्वसंपादनं, तदपि संपन्नपदसमन्विताहारादभाववत्त्वमानम् । अभावे दृश्यान्वितप्रतियोगित्वरूपकमलस्य पटवर्धस्यान्वयः । घट नाशयति, अपाकारोति इत्यादौ अभावप्रतियोगिताया अपि कर्म-प्रलयावच्छिन्नात् । परा निरतिशया व्यापिकेति यावत् । निर्गतं वान गतिर्नाशो यस्या सा, निर्वाणा निवृत्तिः सुख, उत्पन्ना आत्मस्वरूपतया नित्यापि अविवक्षितानेव विद्यायाऽविद्यानिवृत्तौ उत्पन्नेव खत प्रकाशते, उत्पन्नेति सिद्धिर्निर्देशः, कारण-न्तरानपेक्षामुचनानेति बोध्यम् । अत्र मनः पदेन तत्तादात्म्यापन्नं चैतन्यं जीवात्मपदार्थरूपं विवर्तितुं, तस्यैव तत्त्वज्ञान दृश्यमार्जनमोक्षाध्वययोग्यत्वात् ।—आद्ये इति । मनसि स्वविषयकवृत्तिरूपस्य स्वैतददृश्यस्य स्वीकारे इति शेषः । मनस उपायुपलक्षणत्वात् दृश्याभावे मनोनिष्ठवृत्तिरूपस्वेतरदृश्यविषयत्वस्वीकारे इत्यर्थः । तत्त्वज्ञानं उक्तदृश्याभाव-बोधस्तदुत्तरकालीननिर्विकरपक्षात्मज्ञानं च तत्साध्यत्वस्येति । विरोधित्वस्येति चान्वयः । भङ्गः अभावापत्तिः । ननु—

त्तिबोध' इति । वार्तिककृद्भिश्चोक्तम्—'तत्त्वमस्यादिवाक्योऽस्य गभीरजन्ममात्रतः । अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥ ' इति । 'सह कार्येण नासी' इति लीनेन कार्येण सह निवृत्त्यभिप्रा-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वस्य तत्कालीनमनोनिष्ठवृत्तिरूपबोधविषयत्वासम्भवात् । अतएव न द्वितीयः, उक्तात्यन्ताभावरूपस्य मार्जनस्य मनो-
निष्ठत्वासम्भवात् । अथ दृश्ये तदन्वयः, तथापि तादृशबोधस्य वृत्तिरूपस्य दृश्यत्वेनोक्तदोषानुपपत्तिरिति चेन्न, उक्ता-
त्यन्ताभावस्य स्वस्वविषयकवृत्तिभिन्नसर्वदृश्यविरोधित्वस्यैव स्वीकारात् साक्षिभास्यत्वस्वीकाराद्वा—इत्याशयेनाह—
वार्तिकेत्यादि । लीनेन ज्ञानकालीनसंस्काररूपलघुप्रतियोगिना । तथाचाज्ञानस्य वर्तमानत्वेऽप्यतीतकार्यसहितरू-

लघुचन्द्रिकाया विद्वल्लेशोपाध्यायी ।

दृश्याभावस्योक्तवृत्तिविषयत्वे सत्यप्युक्तनिरोधिलक्षणम्—इत्यप्रयोजकत्वबद्धा विषयलक्षणापादकभङ्गापत्त्या निराकरोति-
तादृशविरोधित्वे सति इति । मनसि उच्यते इत्येवमनन्दस्य तादृशस्यासम्भवेनेति शेषः । अतएव मनसो बोधेऽन्वयानुप-
गमेऽपि तदा स्वीकृतबोधस्यान्यनिष्ठत्वासम्भवेन मनस्येवोक्तबोधरूपदृश्यस्य स्वीकारादेवेत्यर्थः । उक्तात्यन्ताभावरूपस्य
स्वेतरसर्वदृश्यविरोधित्वविशिष्टदृश्यालताभावरूपत्वेत्यर्थः ।—तादृशबोधस्य मनस्तादात्म्यापत्तात्मनिष्ठस्य दृश्याभाव-
बोधस्य । चैतन्यरूपस्य दृश्यत्वाभावाद्द्वित्वरूपस्येत्युक्तम् ।—उक्तदोषः उक्तबोधविषयस्य जीवात्मनि दृश्यविरोधिदृश्याल-
न्ताभावस्यासम्भवे ।—तस्यानप्यात् दुर्बलत्वादित्यर्थः ।—स्वत्वेति । स्वः उक्तात्यन्ताभावः । स्वभिन्नेऽपि सति स्ववि-
षयकवृत्तिभिर्नानि यानि सर्वदृश्यानि तद्विरोधित्वस्यैव स्वीकारादित्यर्थेनकारेण पूर्वाक्तविरोधित्वव्यवच्छेदः । एव च
मनस इत्यस्य बोधेऽन्वयेऽपि दृश्याभावे तद्विरोधित्वस्यानुपगमात्, तद्विषयीभूतस्यापि दृश्याभावस्य तदितरत्वघटितोक्तविरो-
धित्वस्य न भङ्गः, एव मार्जनेन्वयपक्षेऽपि । दृश्य नास्तीति बोधे तादृशबोधान्यदृश्याभावस्यैव भानेन तस्य मनोनिष्ठलक्षणमात्र-
एव च दृश्येऽन्वयपक्षोऽपि समीचीन एवेति भावः । उक्तविरोधित्वे स्वविषयकवृत्तिभिर्नानि चैते तद्विरोधित्वबोधो न
वृत्तिरपि, किन्तु अन्तःकरणोपलक्षितचेतन्यात्मकसाक्षिरूपः, स च न दृश्यः, ब्रह्मरूपत्वात्, इत्याशयेनाह—साक्षिमा-
न्यत्वस्वीकाराद्वेति । मूले, तत्त्वमस्यादीति । आदिना अष्टब्रह्मास्तीत्याख्यखण्डार्थवाक्यानां परिग्रहः । सम्यक्
प्रमाणा अनधिगतावाधिताध्वन्यात्मरूपधर्मिमात्रविषयिणी नेहेत्यादिवाक्यजन्यप्रपञ्चवाधनिवृत्त्यपूर्विका निर्विकल्पका ।
धी श्रवणमनननिदिध्यासननिदिध्यासनपरिपाकोत्तरजाता चरमा प्रत्यक्षा तत्त्वज्ञानार्थरूपा मनोवृत्तिः । तज्ज्ञानं तदुत्पत्तिः ।
तन्मात्रतः तृतीयान्तात्तत्ति । तत्प्रयोज्यत्वं तदर्थः । भावपदेन स्वीतरभावप्रयोजकान्तरव्यवच्छेदः । तन्नेष्टेन तज्ज्ञानमेति
बहुव्रीहेस्तदुत्पत्तिकालार्थकात् सप्तम्यन्तात्तत्ती । तत्कालीनत्वमपि तदर्थः । तदुभयस्यापि सत्यन्ताभावरूपतन्निवृत्ता नञर्थेऽन्व-
यः । ननोऽस्तिभविष्यति—इत्युभान्यामपि सबन्धः । कार्यसाहचर्यं अविद्यायां कार्यविशिष्टत्वं । तथाच कार्यविशिष्टाविद्याया
तत्त्वज्ञानप्रयुक्तं भूता वर्तमाना भविष्यन्ती च या सत्ता आत्मानुयोगिक सबन्धस्तदभावः भूतादिका लोकाव्युत्पत्त्य आत्मह-
पत्त्या, आत्मनि तदभाववत्त्वं, तत्सबन्धावच्छिन्नलक्षणावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववत्त्वपर्यवसित बोध्यते । यद्वा—सत्ता
पारमाधिक्यत्वं तदभाववत्त्वं पारमाधिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववत्त्वपर्यवसित बोध्यते । ननु—सहकार्येणेति
निर्णयः । उपादानकारणाविद्यायां विद्योत्पत्तिकालेऽभावे बोधिते तदुपादानानीतकार्याभावस्यापि तदुत्पत्त्यर्थे लक्ष्यसम्भवात्—
इत्याद्यस्य सहकार्येणेत्यनुपादाने अविद्या नासीदिति 'अविद्याकर्वृत्तातीतसत्ताप्रतियोगिकविरहोपन न सम्भूतिः, अवि-
द्यायां वर्तमानत्वेन तत्सत्तायां अपि वर्तमानत्वेन वर्तमानकालवृत्तिस्वसप्रतियोगित्वरूपातीतत्वासम्भवात्, अविद्याकर्वृ-
त्तातीतसत्ताहपप्रतियोग्यप्रसिद्धे । न च—अविद्यायां षट्पादिकर्वृत्तातीतसत्तापरस्य प्रसिद्धस्य प्रतियोगिनोऽभावो बोध्यते
इति—वाच्यम्, विद्यमानायामविद्यायां अतीतत्वस्याप्रसक्तैस्तद्विरहोपनस्यासम्भवादिति शङ्कानिरासस्तथा सहकार्येणेत्य-
तत्सार्थक्येति—सहकार्येणेत्यादिना । अभिप्रायमिलन्तेन । तत्र लीनपदायां नातीतदृश्यात्, बाधात्, वक्ष्यमाणाभिप्रा-
यानुपपत्त्या, किंतु अतीतनाशप्रतियोगित्वेन, अतीतत्वं च अज्ञान नासीदित्यापादकत्वं वर्तमानज्ञानं तदधिकरणकारण-
त्वित्यसप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं उक्तज्ञानकालीनत्वपर्यवसितं, नाशश्च संस्काररूप इत्याशयेन व्याचष्टे—लीनेनेति । ननु—
एवमपि वर्तमानज्ञानसत्तायां कथमतीतत्वं, तत्राह—तथाचेति । अतीतं यत्कार्यं तद्विशिष्टरूपेणेत्यर्थः । कार्यपदस्यातीत-
कार्यरूपत्वात्, । 'पुनरेव सहागतं पितृ' इत्यादी हि पित्राद्यव्यभिचारादिशेषेव सहस्यदार्थः । तस्य स्वागमनादिरालीनत्व-
पित्राद्यव्यभिचारागमनार्थं पुनरेव सहागतं भासते, तद्वत् प्रवृत्तेऽपि अतीतकार्येणेत्यदिशेषेव सहायः । अदानेनेति । तस्य
स्वसत्ताभाववत्त्वत्वावच्छिन्नत्व नश्वरं सहागतं भागते इति वाच्यम् । एव च विशिष्टपुद्गलो द्रव्यतत्त्वसत्ताभ्यां भेदेनाती-
तकार्येण विशिष्टाज्ञानतत्त्वतयोरतीतत्वमिति भावः । आगीदित्येतेत्यादि । अतीतकार्येण विशिष्टाज्ञानमनुभूयमानत्वात्तदर्थमप्यस्य
तादात्म्यरूपमप्यस्य भिन्नाभूतस्यानादिभ्रमविषयत्वेन प्राप्तस्य नापीदिति तत्र स्वरूपेण पारमाधिक्यत्वेन वा तत्त्वज्ञान-

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

म्भव, तत्राह—रूपेत्यादि । वैकल्यं अग्रह । तथाच नानाज्ञानपक्ष एवेदं बोध्यम् । वस्तुतस्तु एकाज्ञानपक्षेऽपि दोषजन्यधीविषयत्वेन शुक्तिरूप्यादेशाननिवर्त्यत्वमुपमाया व्याप्तिग्रहसम्भव । ननु पूर्वं ह्योत्तरोऽप्यवधिर्दृश्यान्धेना-
स्येव । तदुक्तं प्रलयस्याप्यस्वीकर्तृभिर्मांसकैः,—‘न कदाचिदनीदृश जगदि’ति । आस्ता हि तत्त्वज्ञानमात्यन्तिक-
कटु खनाशस्य नित्यसुखसाक्षात्कारस्य वा मोक्षस्य हेतु, शोकं तु खम् । आनन्दं आनन्द । ब्रह्मणः बृहत् जीव
स्येति यावत् । रूपं नित्यधर्म । मोक्षे मोक्षहेतुजने अनुप्रतिष्ठितं अविच्छिन्नमानससाक्षात्कारविषय इत्यर्थिकाया
‘तरति शोकमात्मविव’, ‘आनन्दं ब्रह्मणो रूपं’ तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितं मित्यादिश्रुते, उक्तनिवृत्तिप्रयोजकं तु कुतस्तत्राह—
मुद्वरेत्यादि । पातानन्तरं पातोत्पत्तिरूपव्यवधारकशून्यकाले । पातोत्पत्तिक्षण इति यावत् । घटो नास्तीति ।
स्वाश्रयकालपूर्वत्वसंबन्धेन घटो नास्तीत्यर्थ । एवं ज्ञानानन्तरमित्यादि दृष्टान्तेपीत्यर्थ । रूप्य चेति चकारात्कार-
णाज्ञानसंबन्धग्रहणम् । ज्ञानसाध्यनिवृत्तिपक्षे तु अनन्तरपदयोरप्यव्यवहितोत्तरक्षणोऽर्थः । नास्तीति शब्दस्याद्यस्य

.लघुचन्द्रिकाया विह्वलेशोपाध्यायी ।

नानुमानापेक्षेति भावः । शुक्तिरूप्यस्यापि ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वोपगमात् न साध्यसात्त्वरूपवैकल्यमतो व्याचष्टे—वैक-
ल्यमग्रह इति । अग्रह—प्रत्यक्षाभावः । नानाज्ञानपक्षे शुक्लज्ञानस्य तत्कार्यरजतादेव ज्ञानप्रयोज्याभाव मूलोक्त-
प्रत्यक्षसिद्धिः । इदं ज्ञाननिवर्त्यत्व । एकाज्ञानपक्षे तु पूर्वसूक्तानि साध्यानि । तत्पक्षेऽपि प्रकृतानुमाननिर्वाहमाह—वस्तु
तस्त्विति । अनुमायेति । शुतिसिद्धब्रह्मज्ञाननिवर्त्यमूलज्ञानविषयादिदृष्टान्तेनेति भाव इति केचित् । तत्र शुक्त्यर्थं विवद-
मान प्रत्येवानुमानप्रयोगेण पक्षस्य तदुद्धान्तपक्षकानुमाने दृष्टान्तत्वेऽन्योन्याश्रय । वस्तुतस्तु विषयादिपक्षकेऽनुमाने
शुक्तिरूप्य, तत्पक्षके रजजुसर्प, तत्पक्षे स्वाप्रगजादिकं दृष्टान्त, पूर्वपूर्वानुमानानां विरक्षानामपक्षेणेऽपि नानवस्था दोष
यीनाकुर्वन्त । मूले—रूप्योपादानमित्यादिनिवर्तते इत्यन्तार्थं दृष्टान्तसाध्यावेकत्वहेतुतयोक्ते तत्तद्रूप्येसादिपक्षमन्यन्तार्थो न
हेतु, एकाज्ञानपक्षे रूप्योपादानाज्ञानरूपत्वेन शुक्तिसाक्षात्कारेण जगदुपादानाज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्ग इत्याद्यङ्गापरिहारायोक्त-
पक्षमन्यन्तेनाज्ञानाभावेदस्य कथनात्, किन्तु मुद्वरपातानन्तरमित्यादिसर्वसमतत्वादित्यन्तार्थः, स च व्यर्थः, ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ
ज्ञानज्ञानयोर्विराधस्यैव हेतुत्वेन, प्रसिद्धे हेलाकाङ्क्षाविरहादित्याद्यङ्ग उक्तविरोधमेवानुपगच्छतो भीमांसकादेराशङ्काविशेषेणो-
क्तहेतुमवतारयति—ननु पूर्वं इति । पूर्वोचधि. आदि प्रागभाव । उत्तरोऽवधि. अन्तो नाशान्यन्ताभावोभयं तद-
योग्योपाध्यायेरित्युक्तम् ।—नास्त्येवेति । सत्यस्य दृश्यस्य ज्ञानानुच्छेदत्वात्, दृश्योपादानभूतस्याज्ञानस्यापि ज्ञानोच्छेद-
स्यानुपगमात्, सत्याना परमाणादीनामेव जगदुपादानत्वात् । ननु—प्रलये इत्याभाव सर्वसिद्ध, इत्यत आह—तदु-
क्तमिति । नन्वेवं—सर्वदृश्योच्छेदपठितमोक्षसासभवे कीदृशो मोक्ष तलज्ञानसाध्य, तत्राह—आस्तांहीति । आत्य-
न्तिकेति । स्वसमानाधिकरणदु खप्रागभावासमानकालीनस्य दु खनाशस्येत्यर्थः । नित्य यत्सुख तत्साक्षात्कारस्येत्यर्थः ।
आद्ये प्रमाणभूता श्रुति व्याचष्टे—शोकं तु खमिति । शोकजनकत्वात् तु खमिति । शोकजनकत्वात् तु पक्ष । तरति
अत्यन्त नाशयतीत्यर्थः । द्वितीये आनन्दमिति छिन्नम्यलासेनेत्याह—आनन्द इति । परमते ब्रह्मण ईश्वरस्य न सुरा, जीवै-
श्वर्योद्य भेदोऽतो व्याचष्टे—बृहत्तो व्यापकस्वरूपस्य परमते नित्यधर्मत्वात् गोण्या रूपं नित्यधर्म इति विवक्षित-
मित्याह—रूपमिति । यद्यपि मोक्षदक्षायामिति व्याख्यायामपि प्रतिष्ठितपदार्थान्वयसम्भव, तथापि तत्कारणलाभाय व्या-
चष्टे—मोक्षहेतुतत्त्वज्ञाने इति । सति इति शेषः । नित्यसुखस्य तदविषयत्वात् प्रतिष्ठितपदस्य नित्यस्थित्याप्रमाणपरत्वे वय-
स्य, रूपदेनेव तद्गमात्, अतोऽविच्छिन्नप्रसाक्षात्कारविषयार्थकतया व्याचष्टे—अविच्छिन्नस्येति । अविच्छेदः प्रवाह,
स च स्वसमानाधिकरणस्वसमानविषयकसाक्षात्कारवसाक्षात्कारसामान्यकत्व । मानसेति स्वरूपपीतन, सुखस्य मनोमात्र-
प्राप्तत्वात् । आदिना नैयायिकादि । तेपापुस्तार्थकत्वेन समपूर्ववृत्तिस्वसमानविषयत्वात् । एतन्मते तत्त्वज्ञान, आत्मनि
पदेति दिसादित्येतरभिन्नप्रकारस्य साक्षात्कार इति बोध्यम् ।—उक्तनिवृत्तीति । उक्तनिवृत्तिः दृश्यसामान्यस्य
साधनपूर्वपक्षप्रयोजकाज्ञानसमानविषयकतोभयसम्बन्धावच्छिन्नाभावरूप उच्छेदः, तत्प्रयोजकं तुत इत्यर्थः । पातानन्त-
रगित्यस्य पाताव्यवहितोत्तरक्षणार्थकत्वे पातोत्पत्तिक्षणस्य घटवत्कालपूर्वत्वाभावावधनेन न्यूनता, ता परिहर्तुं व्याचष्टे—
पातानन्तरमिति । पातोत्पत्तिरूपेति । पातोत्पत्ति रूपं घटो यस्य स पातोत्पत्तिरूपो यो व्यवधारकदृष्टान्तराज्य-
काल तत्रेत्यर्थः । तदाह—रूपोत्पत्तिक्षणे इति । यापदिति । यो ॥ घटः तद्वत् । मुद्वरपातस्योत्पत्तिक्षणे तद्वत्स्य
पातिर्यथेव तत्त्वात् स्वाश्रयपूर्वत्वेनेति । दृष्टान्तेऽपीति । ज्ञानोत्पत्तिक्षणे इति शेषः । दृष्टान्त इत्यस्य मित्याताउ-
मानदृष्टा तत्विषयकप्रत्ययाभिलाषके मुद्वरपातेत्यादिवाक्यदृष्टा तत्कदाशंतिवत्वाक्ये इत्यर्थः । संबन्धः शुक्त्यवच्छिन्नप्रति-
ष्ठिः ।—पदे इति । तत्प्राप्तत्वात् तदुत्तरागमात्प्रतिष्ठितनित्यतत्पक्षे चेत्तपि बोध्यम् । अग्रस्य दृष्टा तत्पदस्य ।—

नानन्तरं श्रुत्यज्ञानं तद्वतरूपं च नास्तीति प्रतीतेः सर्वसंमतत्वात् । ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यपि साधु । उत्तरज्ञानस्य पूर्वज्ञाननिवर्तकत्वं च न ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ? किंत्विच्छादिसाधारणे-

सिद्धिव्याख्या ।

रूप्याद्यभावोऽपि शशविषाणाद्यभाव इव ज्ञानप्रयुक्त इति दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमेव, पक्षे बाधश्च— इति—चेन्मैवम्; पूर्वज्ञानस्य ज्ञानत्वेन ज्ञानप्रयुक्तव्यतिरेकिप्रतियोगित्वाभावेन तादृशकारणकत्वस्य तत्राभावात् । न च—अनाद्यविद्यायां बाध इति—शङ्क्यम्; कारणशब्देनाविद्यास्वरूपकारणस्यैवेति । न च—तर्हि अविद्याकारणकत्वमेवास्तु शेषवैयर्थ्यादिति—वाच्यम्; शेषस्याविद्याकारणस्य रूपकधनपरत्वेन यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे वैयर्थ्याभावात् । न च—अनाद्यविद्यायां बाध इति—वाच्यम्, निरुक्त-कारणकारणकत्वान्यतरस्य विवक्षितत्वात् । नापि मिथ्याज्ञाने बाधः; तत्रापि ज्ञानत्वेन ज्ञानप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोग्यविद्याकारणकत्वस्य सत्वेनोक्तसाध्यानपायादिति । ज्ञानत्वव्याप्येति । न च—भग्नमवे मननत्वादिज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण मनननिवर्त्येऽर्थगतसंशयविशेषेऽतिव्याप्तिः तादृशसंशयनिवर्तकत्वेनैव मननस्य समयोजनत्वोक्तेरिति—वाच्यम्, संशयमात्रस्य लक्ष्यत्वेन तत्रातिव्याप्तेरभावात् । न च—संशयस्य कोटिद्वयावलम्बित एककोट्यंशे लक्ष्यत्वेऽप्यपरकोट्यंशे यथार्थतयाऽलक्ष्यत्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति—वाच्यम्; तर्हि ज्ञानत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्वं लक्षणेन विवक्षितं, साक्षाद्व्याप्यत्वं च, ज्ञानत्वव्याप्यव्याप्यत्वे सति ज्ञानत्वव्याप्यत्वं, मननत्वं तु न तथेति बोध्यम् । ज्ञानस्येति । ज्ञान-

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

मुद्गरपातप्रयुक्ता द्वितीयस्य ज्ञानप्रयुक्ता निवृत्तिरस्तीत्यर्थः, नमो निवृत्त्यर्थत्वादिति भावः । अनन्तरमिति च सावधारणम् । तथाचालीत्यस्य वर्तमानत्वाथर्कत्वेनेदानीमेव मुद्गरपातप्रयुक्ता निवृत्तिर् न तु क्षणान्तर इति धीमत् पृतक्षण एव ज्ञानप्रयुक्ता सर्वदृश्यनिवृत्तिर्न ॥ क्षणान्तर इति सार्वलौकिकधीमत्तादुक्तनिवृत्तिप्रयोजकत्वं ज्ञानस्य युक्तम्, तद-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

मुद्गरपातप्रयुक्तेति । उत्तरज्ञानविषयोऽयं । द्वितीयस्य दार्ष्टान्तिकवदकस्य । अज्ञानप्रयुक्तेति पूर्ववत् । निवृत्तिः तद्वदसमायावच्छिन्नकालिकसबन्धावच्छिन्नतद्वदभावात् । श्रुत्याद्यज्ञानादे श्रुत्यवच्छिन्नकालिकसबन्धावच्छिन्नाभावश्च यथायथ बोध्य । ननु—कपालाद्यवच्छेदेन मुद्गरपातोत्तरक्षणनिष्ठा तदवच्छेदेन कपालनिष्ठा वा, घटाद्यभाववत्तारूपनिवृत्तिरतादृशयुक्तमोगाद्यधिकरणतावत् काकतालीयन्यायसिद्धा, न तु मुद्गरपातादिप्रयोज्यत्वाच्च प्रयोज्यप्रयोजकभावप्राप्त्यर्थं व्यतिरेकाव्यभिचार दर्शयितुमेवकारमप्याहरति—अनन्तरमिति । सावधारणमिति । मुद्गरपातानन्तरमेव-तत्कपाले तद्वदो नास्तीत्यज्ञानन्तरपदमव्यवहितोत्तरकालार्थकं, तत् “कालाप्यनोरखन्तसयोगे” इति द्वितीया, अधिकरणताया अनव्ययसहचारमर्हापयिष्यतया व्यापकत्वरूपात्यन्तसयोगस्यापि विवक्षितत्वात्, मुद्गरपातादिपदस्य स्वेतरसफलप्रयोजकसमवहितमुद्गरपातपरत्वात् । तथाच प्रयोजकान्तरसमवहितमुद्गरपातानन्तरक्षणलब्ध्यापिका मुद्गरपातानधिकरणसकलक्षणनिष्ठाभावप्रतियोगिनी मुद्गरपातानन्तरक्षणनिष्ठा या तत्कपालवच्छिन्ना स्वाधिकरणता, तनिरूपिता या वर्तमानकालावच्छिन्नापेयता तदाश्रय कालिकसबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक तद्वदभावा इति बोधः, इत्यभिप्रायेणाह—तथाचेति । निवृत्तिर्यत् इदानीं मुद्गरपातानन्तरक्षण एव, न ॥ क्षणान्तरे मुद्गरपातानधिकरणक्षणोत्तरक्षणे, अतो मुद्गरपातप्रयोज्यत्वार्थं दृष्टान्ते एव दार्ष्टान्तिकेऽपि बोध्यम् । वर्तमानार्थकत्वेनेति । प्रयुक्तेति । एतेन, प्रत्यक्षयोग्यता व्यवज्यते, कार्यकारणभावस्यैव प्रयोज्यप्रयोजकभावस्यापि अनव्यव्यतिरेकग्रहसहकृतप्रत्यक्षग्रहत्वात् । सार्वलौकिकत्वं दुरपहवत्वात् । अत एव ज्ञानज्ञानयोर्विरोधोऽपि सर्वसिद्धः । उक्तमिति । उक्तमीमांसकादिमतं लघुक्तम्, आत्यन्तिकदुपपन्नस्य नित्यसुखसाक्षात्कारस्य वा मुक्तिर्यत्वे तस्य जन्यत्वेन “नास्त्यकृतं कृतेन” इति श्रुतिविरोधापत्तेः, ब्रह्मभिन्नस्य तस्यातोऽ-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नुरस्य पूर्वोक्तव्याप्तीना कल्पनमपीति भाव । ननु—उक्तव्याप्तीना ग्राहक कसकं—इति चेत्, ‘दण्डपातोत्पत्तिक्षणे यो यस्त घटसमवायितत्तद्देशावच्छेदेन घटवत्कालपूर्वो ने’ ति व्याहो ‘ स यदि तथा न स्यात् तदोक्तपूर्वत्वेन प्रमी-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

न्यर्थात्थुत्या विनाशित्वेन स्वर्गादिवदस्य पुरुषार्थत्वानुपपत्तेश्च । न च—धारानित्येति—वाच्यम्, धारिणा प्रत्येकमनित्यत्वे तदनतिरिक्तसन्ततिरूपधाराया नित्यत्वासम्भावात्, आत्मभिनस्य सुप्तस्य तद्भिनतत्साक्षात्कारस्य तद्वारायाश्च स्वीकारे गौरवाच्च, नु सत्यसत्य मोक्षत्वे मुक्तस्य पापाणतुत्यत्वापत्तेश्चेति भाव ।

अत्रेवं संग्रहः ।

अथ नेयायिकाद्वैतवेदान्तमतयोर्विशेषाविशेषा विविच्येते । द्वैतमते देहेन्द्रियादिप्रपञ्च सत्य, अद्वैतमते तु मिथ्या । मतद्वयेऽपि आत्मन तद्भिनतत्वेन ध्रुवणमनननिदिध्यासनजन्य तत्साक्षात्काररूप यत् ज्ञान तत् मुक्तिसाधनम् । तत्र द्वैते सत्यादपि प्रपञ्चात् सत्येऽप्यात्मनि शब्दादिज्ञान्यत्वात् ज्ञानादिमलाच्च भेदधी, अद्वैतमते तु मिथ्याभूतात्प्रपञ्चात्सत्यस्यात्मनोऽभेदधी । द्वैतमते प्रपञ्चसत्यत्वं मुनिधेयम्, अद्वैतमते प्रपञ्चमिथ्यात्वं मुनिधेयम् । तन्निर्णये तु मिथ्यालक्ष्ण्यत्वात् सत्यात्वाच्चोक्तभेदधीरिति न फलतो विशेष । द्वैतमते जीवैश्वरयो भेद सत्य, अद्वैतमते तु कल्पितो मिथ्या । आत्मनि ईश्वरभेदज्ञान निरतिशयानुरागरूपभक्तिद्वारा मुक्तिकारणमिति मतद्वयेऽपि नुत्यम् । तनु एकस्य भ्रम, शपरस्य प्रमेत्यन्य-देवत । मतद्वयेऽपि एकविधातिदु खण्वसमिधिशृष्टद्वसाक्षात्कारो मोक्ष । तच्च सुखमेकमते नित्य आत्मनोभिनतधर्म, तत्साक्षात्काराच्च तत्सहसो जन्योऽप्यविनाशी भविच्छिन्नधारावाही वा सपि रूपक, अन्यमते तु सुप्तमात्मस्वरूप नित्य तत्साक्षात्कारोऽप्यात्मस्वरूपो नित्यो निर्विकल्पक इति विशेषोऽस्तु । तथापि मतद्वये मुक्तिसाध्या देहेन्द्रियादिप्रपञ्चस्य नष्टस्य विषयमानस्य वैश्वराकाशादिप्रपञ्चस्य भेदाभेदयोर्भयोरपि भाग नास्तीति समानम् । एवचाद्वैतमतमेव किमर्थमावर्णीयमिति पूर्वः पक्षः । अत्रेदमवधेयम्—परमरूपया मन्दाधिकारिजीवोद्धारार्थं सुप्रत्यय शास्त्र गौतमादिमुनिभि प्रणीतम् । तद्विदमुक्तं—जगदेतद्दु खपंकिलमुद्दिधीर्षु । अष्टादशयिद्यास्थानेष्वभ्यर्हिततमामान्वीक्षिकीं विद्यां परमकारुणिको मुनिः प्रणिनायेति । उत्तमाधिकार्युद्धारार्थं तु श्रीयादरायणशास्त्रमेव । तद्विदमुक्तं “तत्त्वं तु यादरायणा” इति । तत्रेदमाकृतम्—देहेन्द्रियादिप्रपञ्चमिथ्यात्वव्यवस्थापन न केवल आत्मनि तद्वेदसिद्ध्यर्थ, किन्तु ज्ञानसाधनध्रुवणादौ प्रपञ्चैराग्यरूपाधिकारिसिद्ध्यर्थम् । नहि मिथ्यात्वेन निश्चिते शुक्तिरजतादौ प्रेक्षावता प्रसूतिनिदानभूतो राग । न च—अनित्यत्वनिश्चय एव वैराग्यकारणमिति—वाच्यम्, स्रष्टृष्टरजतादौ तत्रिधयेऽपि रागोदयात्, मन परमाग्न्यादौ तित्त्वलस्यैव परिरूपगमाच्च । गन्धेव निविचिकित्सामिथ्यात्वनिश्चये रागोदयव्यभिचार । देहादौ तु शब्दादिप्रमाणेन मिथ्यात्वनिश्चयो जायमानोऽप्यनादितुर्वीसनया निविचिकित्सात्मको भवति । स च विराभ्यस्तमिथ्यात्वभावनाया ईश्वरप्रणिधानप्रसादसहृदया निविचिकित्सात्मकं शुक्तिरजतादायिव जायमानो वैराग्य जनयति । सचितप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं “न तज्जया ” “ सदेव सोम्येव ” “नेह नाना” इत्यादिप्रमाणै सिद्ध तत्पक्ष वारणीयः एव जीवपरमात्मानेदोऽपि तत्त्वमस्यादिश्रुतिसिद्धो न वारयितुं शक्य । एव सति प्रज्ञात्मकमेव तदभेदज्ञान निरतिशयानुरागरूपभक्तिद्वारा मुक्तिकारण सपद्यते, अन्यथा देहेन्द्रियादायिरामतादात्म्यप्रमाहितोऽपि ईश्वरानुरागो जघन्य कथ मुक्तिसाधन स्यात् सत्याभिसम्बन्धस्यैव मोक्षध्रुवणात् । किञ्च जीवप्रज्ञाभेदज्ञान साक्षादेव मुक्तिकारण, ईश्वरभक्तिस्तु ध्रुवणादे सहकारिणी “ यस्य देवे पराभक्ति ” इति श्रुते । एव मोक्षपदायाऽपि अद्वैतमते एव समीचीन, आत्मान्यसुप्तस्य तत्साक्षात्कारस्य च स्वीकारे गौरवात्, आत्मस्वरूपस्यैव तस्य स्वीकृतं युक्तत्वात् । एवमनिर्विकल्पकलनित्यलसत्यलान्यपरिज्ञानीति सिद्धान्तः । तत्त्वज्ञानस्योक्तद्वयमिदृतिप्रयोजकत्वमनुसृत्य विबोहाय उक्तव्याप्तीना ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतिषेधो गित्य हि ज्ञाननिवर्त्यत्व” इति मूलपत्तिव्याख्यानावावसरोक्तव्याप्तीनाम् । कल्पनमपीति । युक्तमित्यनुगम्यते । तत्र दृष्टान्तभूता व्याप्तिमुक्तप्राया स्पष्टयित्वा तद्ग्राहक तर्कमाह—दण्डपातोत्पत्तिक्षणे इति । यद्येदावच्छेदेन घट इत्यादि । तत्रेदशावच्छेदेनेति । घटवत्त्वान्वयिदेश्चात्र कपालादिरपयव । अत्राह—देशजन्यनिषेधादेव घटे दण्डपातानन्तरक्षणस्य इतरवत्त्वेन प्रसक्तव्यविचारस्य घटव्यवसिद्ध्येन कारणेऽपि, यच्च यदयवयवनाशेऽपि ‘यावत्प्रत्यभिज्ञं नावयविनाशः’ इति न्यायविरोधेन नावयवविनाश, यावदयवयवनाश अवयवितं तत्रावयवपते गौरवादिनि मते कपालावच्छेदेन तद्वदे दण्डपातानन्तरक्षणस्य तदन्यकपालावच्छेदे तद्वदवयवेऽपि न व्यभिचार । यदि च यच्चिदयवयवनाशे तावदयवयवार्थावयविनो नाशादयवव्यन्तरसुप्तपद्यते, प्रत्यभिज्ञाया सादृश्यविषयकत्वे गौरवपतेरिति मन्वते, तदा घटेऽन्यनिवेदोनायुक्तदोषवारण सम्भवतीति बोध्यम् । परेतु—देशजन्यनिषेधात् एकपटे दण्डपातान-

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

येते' ति तर्क इय 'तत्त्वप्रमा या या सा स्वसमानविषयकाज्ञानप्रयुक्तवत्कालपूर्वा ने' त्यादिभ्यासौ 'सा यदि तथा न स्यात्, तदोक्तपूर्वत्वेन प्रतीयेते' त्यादितर्को ग्राहक । यदि चैव न स्वीक्रियते, तदा दुःखनाशस्य तावज्ञानसाध्यत्वेऽपि तदधिकरणक्षणे दुःखं कुतो नोपलभ्यते ? कुतो वा नानुवर्तते ? नाशस्य प्रतियोग्यसमानकालीनत्वनियमादिति चेन्न, उक्तनियम एव हेतोः पृष्टत्वात् । अथ—नाशजनकदण्डपातादिसमूहाश्रयक्षणस्य घटाद्याश्रयकालपूर्वत्वाभावनियमादिति—चेत्—तर्हि दण्डपातादेरक्षविशेषणं विनायुक्तनियमस्य त्वया स्वीकारात्, प्राभाकरादिमते नाशस्य तत्तदधिकरणरूपस्य दण्डपाताद्यजन्यत्वेन तादृशनियमस्यैव स्वीकाराच्च । तत्त्वज्ञानस्थलेऽपि तत्त्वज्ञानादिसमूहाश्रयक्षणस्य दुःखाधिकरणकालपूर्वत्वाभावव्याप्तिः प्राभाकरादिभिस्त्वयापि स्वीक्रियते । तथाच तद्वदेव मन्मते प्रमायांमुक्तपूर्वत्वाभावनियमे न कोऽपि दोषः । यदि चोक्तविशेषणविशिष्टदण्डपातादेरेव तथा नियमः, प्राभाकरादिमतेऽपि घटादिचरमक्षण

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

न्तरक्षणस्य घटान्तरवत्वेऽपि न व्यभिचारः, यद्यपि घटैऽन्यनिवेशेनाप्येतद्विषयवारणसम्भवः, नच—तद्वदे एकस्यालावच्छेदेन दण्डपातान्तरक्षणस्य कपालान्तरावच्छेदेन तद्वदवत्वेन व्यभिचारो दुर्वार इति—वाच्यम्, यदा यत्कपालावच्छेदेन यद्वदे दण्डपातः तदनन्तरक्षणे तत्कपालसहितकपालान्तरान्तरवत्तद्वदस्य नाश एव, तदुत्तरक्षणे कपालान्तरारब्धघटान्तरमेवोत्पद्यते, प्रत्यभिज्ञाया सादृश्यनिबन्धनत्वादिति मताश्रयणात्, तथाच किं देशैऽन्यनिवेशेन, तथापि यत्किंचिदवयवाविनाशेऽपि यावत्प्रत्यभिज्ञा नाशविविनाशः, यावदवयवनाश अवयव्यन्तराणां तत्प्रागभावतभासतदव्यन्ताभावादीनां च कल्पने प्रत्यभिज्ञाया सादृश्यविषयकत्वकल्पने च गौरवात् इति मते घटैऽन्यनिवेशेऽप्युक्तव्यभिचारप्रसक्तैस्तद्वारणाय देशैऽन्यनिवेशे तत्सावयवकत्वमिति भावः इति—प्राहुः । सः उक्तक्षण । तथा उक्तपूर्वत्वाभाववान्, न स्यात् उक्तपूर्वत्वाभावावरूपोक्तपूर्वत्ववान् स्यादित्यर्थः । प्रतीतेर्ग्रमरूपाया इष्टत्वात् प्रमीयतेत्युक्तं—तत्त्वप्रमेति । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितस्वजन्यपट्टतमसस्कारविशिष्टाधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्काररूपा प्रमेत्यर्थः । ननु—अस्तूकम्याति, तथापि सा उक्तज्ञानसाहानप्रयुक्तनाशजनकत्वेऽप्युपपद्यते एव, यदि शुक्लत्वादिप्रमया रजतादिनाशो न जन्यते, तदा तदुत्तरं रजतं गतं किनापहतकथं च तदव्यन्ताभावनिवृत्तौ इत्यनावयव्यं शुक्लत्वादिप्रमया रजतादिनामकत्वं स्वीकरणीयम् । नित्यसुखसाक्षात्कारस्य मुक्तिरवक्षेपेऽपि आत्यन्तिकं दुःखनाशविशिष्टस्यैवोक्तसाक्षात्कारस्य मुक्तित्वेन तत्त्वज्ञानस्य दुःखनाशजनकत्वमावश्यकत्वम्, न तूक्तनिवृत्तिप्रयोजकत्वमत आह—यदिचेयं न स्वीक्रियत इति । तदधिकरणेति । दुःखनाशाधिकरणेत्यर्थः । ननु—दुःखस्वात्मकविषयमाभावात् नोपलभ्यते, तत्राह—कुतोयेति । नानुवर्तते इत्यनुपपन्नैरान्वयः । उक्तनियमे नाशस्य प्रतियोग्यसमानकालीनत्वनियमे । हेतोः अन्याहततर्कस्य । पृष्टत्वादित्यादि । प्रप्रतारूपयविषयत्वात् । नाशजनकेति । घटादिनाशजनकेत्यर्थः । आदिना दुःखनाशजनकतत्त्वज्ञानादिसमूहाश्रयक्षणस्य दुःखाश्रयकालपूर्वत्वाभावनियमादिति लभ्यते । दुःखं नोपलभ्यते नानुवर्तते इत्यनुपपन्नैरान्वयः । उक्तकैःकैःहीतादिति शेषः । उक्तविशेषणं घटादिनाशजनकत्वविशेषणम् । विनाषीलपिना उक्तविशेषणघटितनियमसमुच्चयः । त्वयापि दण्डपातादिर्घटादिनाशजनकत्वमस्वीकृत्यापि नैयायिकेनापि । स्वीकारादिति । उक्तकार्यवरेनेति भावः । एव च दण्डपातादिर्घटादिनाशजनकत्वमस्वीकृत्यापि तदघटितव्याप्तिवत्त्वात् दण्डपाताद्युत्तरक्षणे घटाद्यभाववत्त्वं सिध्यतीति भावः । ननु—नियमे दण्डपातादिर्घटानजनकत्वरूपविशेषणमनुपादाय नियमस्वीकारेऽपि वस्तुगत्या तस्य नाशजनकत्वोपगमे तदुत्तरक्षणे नाश एव प्रतियोग्येनानुवर्तो प्रयोजनः, नाशस्य प्रतियोग्यसमानकालीनत्वनियमात्, घटादिनाशो यदि प्रतियोग्यमानकालीनः स्यात्, तर्हि तथा प्रमीयेतेति तर्कस्य तत्राहकस्य सत्त्वात्, इत्यत आह—प्राभाकरादिमते इति । तदधिकरणेति । प्रतियोगिसमवासीत्यर्थः । न च—कपालादिर्घटादिनाशत्वेन दण्डपातादिजन्यत्वसम्भव इति—वाच्यम्, उक्तनियमबलादेव दण्डपाताद्युत्तरक्षणे घटाद्यव्यन्ताभाववत्त्वनिवृद्धिः कपालादिर्घटादिनाशस्य गौरवेणाकल्पनादिति भावः । नैयायिक प्रत्याह—तत्त्वज्ञानस्थलेऽपि इति । तत्त्वज्ञानादीत्यादिना प्रारब्धकर्मरूपप्रतिबन्धकामावपरिग्रहः । व्याप्तिरिति । नष्टेतया विना दुःखनाशमाननिर्वाह्यतत्त्वज्ञानेन तदन्येन वा, पूर्वदुःखनाशोऽपि । दुःखान्तोत्पत्तिप्रतिबन्धं विना तदनिर्वाहादिति भावः । स्वीक्रियते उक्तक्षणस्य दुःखान्ताभाववत्त्वनिर्वाहायेति भावः । तथाच तत्त्वज्ञानस्थले दुःखनाशनिर्वाह्यव्याप्तिस्वीकारे । तद्वत् तत्त्वज्ञानघटितोक्तनियमवत् । प्रमायां प्रमासामान्ये । उक्तेति । स्वमानविषयकाज्ञानप्रयुक्तवत्त्वात् । नन्वेवं—दण्डपातेन घटो नश्यतीति व्यवहारो न निर्वहति, इत्यत आह—यदिचेति । उक्तविशेषणं घटादिनाशनिर्वाहोपपत्तिरूप उपधायकतारूप जनकत्वम् । दण्डपातादेरेवेत्येवकारेण समूहव्यवच्छेदः । दण्डपातोत्पत्तिक्षणस्य

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रूपो नाशो दण्डपातादिजन्यः, तदुत्तरक्षणरूपस्य तत्क्षणनाशस्यापि घटादिनाशत्वाद्भेदेऽपि तन्नाशव्यवहार इत्युच्यते, तदा तत्त्वज्ञानस्थलेऽपि तथा दर्शितमेव । ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणस्य न उत्तरक्षणाप्रसिद्धे न तन्नाशस्याभेदोऽनुवृत्तिरिति स एव दृश्यान्धेतीररूपा मर्यादा ब्रह्मज्ञान वा । सर्वथापि ब्रह्मज्ञानं स्थिराया निवृत्तेः न जनकमिति सिद्धम् ।

लघुचन्द्रिकाया विवृलेशोपाध्यायी ।

तदुत्पत्तेर्वैलथ्यं । ननु—प्राभाकरमते कपालाद्यधिकरणरूपस्य घटादिनाशस्य कथं दण्डपातादिजन्यत्वम्, अत आह—
प्राभाकरादिमते इति । घटादिवचनमक्षणरूपो नाशः यथाकथञ्चिद्भावस्वरूपाभावाभ्युपगमे निबन्धनेषा, मन्त्राधिकरणमात्रस्वरूपस्याभ्युपगमे । तदुक्ते—“ज्ञानविशेषकालविशेषरूपत्वमभावस्येति” । स्वीकृत्यत इति शेषः ।
वस्तुतस्तु—घटचरमक्षणेऽपि घटनाशस्य कालिकसवन्धेनाधिकरणमेवेति तद्रूपत्वेऽप्यभावस्याधिकरणस्वरूपमतस्य न हानिः । किञ्च आश्रयनाशजन्यगुणनाशस्य स्वाश्रयकालस्वरूपत्वं नैयायिकेनाप्यभ्युपगम्यते । तथाच सर्वत्रैव तत्स्वरूपत्वं नाशस्य युक्तम्, ऐक्यरूपलाघवात् । यथापि क्षणो नातिरिक्तं, किंतु क्रियाशब्दादिविरूप, तस्य च न दण्डपातजन्यत्वं स्वरूपतः, नापि अन्यक्षणावच्छिन्नस्य क्षणत्वे तेन रूपेण, वैरच्यनभ्युपगमात्, नापि घटनाशत्वेन, तस्य सति जन्यत्वे नाशत्व, सति नाशत्वे जन्यत्वमित्यन्योन्याश्रयात्, तथापि घटचरमक्षणोत्पत्तिक्रियादेः स्वत एव दण्डपातादिजन्यत्व, कारणान्तरजन्यघटनाशव्यभिचारवारणार्थं दण्डपातोत्तरलाघवच्छिन्नं प्रति दण्डपातस्य कारणत्वादिति भावः । ननु—
घटचरमक्षणरूपस्य घटनाशस्यापि तदुत्तरक्षणे तद्रूपनाशजन्यत्वात्, तदा घटनाशव्यवहारानुपपत्तिरत आह—तदुत्तर-
क्षणरूपस्येति । घटवत्त्वक्षणस्यार्थः । अत्रेऽपि घटनाशानाशक्षणेऽपि । घटप्रागभावनाशरूपघटनाशस्य घटप्रागभाव-
नाशत्वेन घटनाशदशाया घटप्रागभावनाशव्यवहारवदिति भावः । इत्युच्यते इति । तथाच तत्त्वज्ञानस्य आत्यन्तिक-
तु यत्त्वं सजनकत्वमस्तु, न तु आकाशात्यन्ताभावरूपनिवृत्तिप्रयोजकत्वमिति शङ्कितुरभिप्रायः । तु यत्त्वं सवत्, सकलदृश्यत्वं-
सजनकत्वमङ्गीकृत्य इष्टापत्त्या परिहरति—तत्त्वज्ञानस्थलेऽपीति । तथा दर्शितमिति । तत्त्वज्ञानद्वितीयक्षणे
तत्क्षणरूपतत्त्वज्ञानतद्वितीयक्षणपटितसकलदृश्याधी जायते, स एव सर्वदृश्यनिवृत्ति सर्वदृश्योच्छेदपदार्थः । तदुपलक्षितः
पूर्वानन्दरूप आत्मा मोक्ष इति दर्शितमित्यर्थः । ननु—तत्त्वज्ञानद्वितीयक्षणरूप सकलदृश्यनाशोऽपि दृश्यमेव, ब्रह्मान्यत्वात्,
तथाच भुञ्जी कथं सर्वदृश्योच्छेदरूपो दृश्यान्धे तीररूपा मर्यादा, तत्राह—ब्रह्मज्ञानोत्पत्तीति । उत्तरक्षणाप्रसि-
द्धेरिति । सकलक्षणोपाधीना नाशादिति शेषः । न तन्नाशस्य तत्त्वज्ञानद्वितीयक्षणरूपस्य सर्वदृश्यस्य । अत्रे उत्तरकाळे ।
अनुवृत्तिः सत्यं नैत्यर्थः । उत्तरकालस्यैवामावादिति भावः । स एव उत्तरक्षणरूपो दृश्यसामान्यत्वं एव । व्यसप्रागभाव-
योर्विरोधाभिप्रायेणैवकार । अविरोधे तु तद्व्यापकं तदत्यन्ताभावोऽपीति बोध्यम् । तीररूपा परपाररूपा, श्रुतं यैव मे-
भगवद्बुद्धेभ्यः । तरतिशोकमात्मवदिति 'सोऽहं भगव शोचामि त मा भगवान् शोकस्य परपारं तारयतु' इति श्रुते । तरति
निवृत्त्यनुकूलव्यापाराश्रयः । निवृत्ती शोकमिति द्वितीयाध्याप्रतियोगिग्लान्वयः । व्यापारे च आत्मज्ञानरूपोद्देश्यतावच्छेद-
कस्याभेदान्वयः । मा शोकस्य परंपारं तारयतु भगवान्, मतिष्ठो ज्ञानरूपो व्यापारस्तदनुकूलो य आत्मस्वरूपो-
पदेशरूपो व्यापार आत्मप्रार्थनाविषयः, तद्वान् भगवानित्यर्थः । निवृत्तौ परपारस्याभेदान्वयः, क्रियाविशेषणत्वात्,
निवृत्तेः परपाररूपकेण शोकस्याधिभूतकं व्यङ्ग्यम् । शोकस्येति कर्मणि शेषपदी । यद्वा—शोकस्य या परपारपदेन निर्गोणो
आत्मन्तकीनिवृत्तिस्ता मा तारयतु प्रापयतु । प्राप्तिः सवन्धः, आश्रयाश्रयिभावः, तदनुकूलो ज्ञानरूपो व्यापारः,
प्रापेयः । मतिष्ठतदनुकूलो भगवन्निष्ठो व्यापारो गिजयं इत्यभिप्रायेणेदम् । वस्तुतस्तु—प्रथमेयं ज्ञानरूपव्यापारे एव परपा-
रस्याभेदान्वयः । द्वितीये च परपारपदेन आत्यन्तिकशोकनिवृत्त्यनुकूलं ज्ञानमेव निर्गोयंते, तत्रात्यनुकूलो यो मतिष्ठ-
श्रवणादिरूपो व्यापारः, तदनुकूलोपदेशरूपव्यापाराध गिजन्तार्थः । अत एव तस्मै श्रुतितत्त्वप्राप्तये मे तमस पारं दशयति
आत्मोत्पत्तिसहजम् । तमसः आविर्भावस्यासम्भदु र्गात्मकप्रपञ्चस्य पारं वस्तुतस्तु तदनाह ब्रह्मात्मस्वरूपमानन्दं
दशयति स्म तद्विषयकसाक्षात्कारानुकूलोपदेशरूपव्यापारावित्यर्थः । तस्मै इति साक्षात्कारान्वयाश्रयाश्रयिभावयरूपकर्म-
साधिका । स्थलयेन वतुर्था । संयोगे भूते छद् । तदभिप्रायेणाह—ब्रह्मज्ञानं चेति । दृश्यान्धेतीररूपा मर्यादित्युपपत्तिः ।
तत्काल एव दृश्यस्यात्तरणात्, विषये तद् दृश्यनिवृत्तिरूपरीत्या द्विविधा स्वीकृत्यते इति चेत् श्रुतिज्ञानतदज्ञानतद-
वतसत्संकीर्णानुपपत्त्यात्, व्याप्तिवत्त्वात्, “ विद्वान् नामरूपादियुक्तं ” “ हावा देव मुच्यते सर्वपापं ” इत्यादिगुणि-
बलापेति श्रुत्या । उक्तद्विविधनिवृत्तिलोभंये एकतरनिवृत्तिपक्षे नाग्रहः, किन्तु ब्रह्मज्ञानस्य विपरिनिवृत्तिजननत्वे श्रुत्या—
संप्रदायीति । उक्तद्विविधपक्षपरीमहेऽपीत्यर्थः । ननु—अत्यन्ताभावस्वरूपनिवृत्तिपक्षे अत्यन्ताभावास्य ब्रह्मज्ञानतम

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ज्ञानव्यापकतायच्छेदकं यदज्ञानतत्संस्कारान्यतराभावत्वाज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतराभावत्वयोरन्यतरत् तदाश्रयप्र-
तियोगित्वमज्ञानतत्प्रयुक्ततत्संस्कारसाधारण ज्ञाननिवर्त्यत्वं, ज्ञानाधीनतायच्छेदकं यदुक्तान्यतरत् तदाश्रयप्रतियो-
गित्वं वा, ज्ञानसाध्यतायच्छेदकं यदज्ञाननाशत्वमज्ञानप्रयुक्तनाशत्वं च तयोरन्यतरत्वत्वं वा, तादृशं यदज्ञानाभावत्व-
मज्ञानप्रयुक्ताभावत्वं च तयोरन्यतरत्वत्वं वा ज्ञानप्रयुक्तनिवृत्तित्वं, तदाश्रयप्रतियोगित्वं वा ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति
पूर्वोक्तरीत्या निष्कर्षो बोध्यः । पटुतरसंस्कारादिविशिष्टज्ञानस्य कालिकसंबन्धेन या व्याप्यता तद्विरुद्धविशेषणता-
संबन्धावच्छिन्नव्यापकतायच्छेदकं यत् कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाज्ञानतत्संस्कारान्यतराभावत्वं, कालि-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

स्थिरत्वेऽपि ग्रहज्ञानद्वितीयक्षणरूपाया सर्वैरुदयतामफनिवृत्तिरुत्तरकालाप्रसिध्या तद्वृत्तिवहपात्रुत्तयभाषस्यानुपदो-
क्त्वात्, कथमुत्तरकालोत्तयभाषाप्रतियोगित्वरूपस्थिरत्वं ? न च—नासाप्रतियोगित्वस्य तस्या तदस्तीति—वाच्यं,
स्वात्मकनाशप्रतियोगित्वस्याङ्गीकारात्—इति चेन्न, स्वान्यनाशप्रतियोगित्वरूपस्थिरत्वस्य द्विविधनिवृत्तयो सत्त्वात् । सृष्टेः
संस्कारनिवर्तकत्वपक्षे संस्कारातिव्याप्ता निरस्त ज्ञानत्वव्याप्यधर्मण ज्ञाननिवर्त्यत्वकल्प तत्पक्षदोषरत्वेनोक्तातिव्याप्तिमु-
द्धरिष्यन् सिद्धान्तत्वेन ससुखिनोति मूले—ज्ञानत्वव्याप्यधर्मणेति । सुदूरनाशपदार्थतत्त्वव्याप्तिमुद्धृतं पूर्वं निरुक्तज्ञाननि-
वर्त्यत्वपदार्थघटकप्रयुक्तव व्यापकत्वरूप निवेश्य पूर्वोक्तरीत्या परिष्करोति टीकायां—ज्ञानव्यापकतायच्छेदकमिति ।
तत्संस्कारेण प्रथम तत्पद अज्ञानपरं, द्वितीयमज्ञानप्रयुक्तपरं, तृतीयं तदुभयपरम् । स्वरूपसंबन्धरूप प्रयुक्तव निवेश्याह-
ज्ञानाधीनतायच्छेदकमिति । ज्ञाननिवर्त्यपदस्य यागिकत्वाय ज्ञाननिवृत्तिसाध्यत्वपटित ज्ञाननिवर्त्यत्वमाह—ज्ञानसा-
ध्यतायच्छेदकमिति । साध्यता चात्र जन्मता । ज्ञानादज्ञानादेर्नाशरूपनिवृत्तिर्जायते इति कल्पाभिप्रायेण यदज्ञान-
नाशत्वमिति । अत्यन्ताभावरूपा निवृत्तिर्भवतीति कल्पाभिप्रायेण तादृशमिति । ज्ञानसाध्यतायच्छेदकमित्यर्थः । साध्यत्वं
चात्र प्रयोज्यता । अज्ञानतत्प्रयुक्तसंस्कारयोरज्ञानप्रयुक्तत्वेन तत्समहात् तदनिवेशेऽपि न क्षतिरिति भावः । केवलज्ञानस्या-
ज्ञानाद्यभावव्याप्यत्वासम्भवात् व्याप्यतायच्छेदकविशेषण निवेश्य प्रथमकल्प परिष्करोति—यदुत्तरसंस्कारादिति ।
अदिता अप्रामाण्यज्ञानाभावपरिग्रहः, वैशिष्ट्य एकक्षणावच्छिन्नैकधर्मनिवृत्तिव्यवस्थेन । ज्ञानस्य साधारकारस्य । अत्र
विशिष्टसाक्षात्कारत्वमेव ज्ञानत्वव्याप्यधर्म अज्ञानाद्यभावव्याप्यतायच्छेदकः । यद्यपि अज्ञानाभावव्याप्यतायच्छेदक-
कोटौ अप्रामाण्यज्ञानज्ञानत्वमात्रं व्यभिचारवारकतया निवेशमर्हति, न तु संस्कारवैशिष्ट्य, ज्ञानोत्पत्तिक्षेणे बाह्यानाभा-
वसत्वेन व्यभिचारावारकत्वात्, तथापि तत्क्षणे इयसामान्याभावाभावोक्तसंस्कारवैशिष्ट्यस्य इयसामान्याभावव्याप्यता-
यच्छेदककोटौ निवेशनस्यावश्यकत्वात् उक्तज्ञान प्रतीत्यनेन संस्कारवैशिष्ट्यव्यवभाषा तदुक्तिः । स्वसमानाधिकरणेऽपि
नियमस्याप्रयोजकत्वे व्यभिचारावारकविशेषणघटितस्यापि स्वरूपसंबन्धरूपव्याप्यतायच्छेदकत्वसम्भवात्, अनतिरि-
क्तवृत्तिरूपतदवच्छेदकत्वे निविदाद्वैति भावः । विषयितासंबन्धेन तत्त्वज्ञानस्य तत्पूर्वकालीनतत्त्वज्ञानसातन्मूल-
साधनताज्ञानयो संबन्धत्वात्, अज्ञानस्य च कालिकसंबन्धेन सत्त्वात्संबन्धावच्छिन्नाज्ञानाभावप्रति तत्त्वज्ञानस्य संबन्ध-
सामान्येन व्याप्यत्वासम्भवात्—कालिकसंबन्धेन या व्याप्यतेत्युक्तम् । न च—ज्ञानकालेऽपि अज्ञानाधिकरण
देशाकाशयच्छेदेन कालिखसंबन्धावच्छिन्नतदभावोऽस्त्येवेति—वाच्यम्, तत्त्वज्ञानपूर्वकालादृते अज्ञानव्यधिकरणस्यै-
वाज्ञानाभावस्य भोक्षपदार्थघटकस्य स्वरूपसंबन्धरूपतत्त्वज्ञानप्रयोज्यत्वाधर्यस्यैव विनक्षितत्वात् । न च—
तत्त्वज्ञानवति स्थले काले अज्ञानस्य कालिकसंबन्धेन सत्त्वात्तदधिकरणे तदभावस्तत्र दुर्लभः इति—वाच्यम्, तत्त्वज्ञा-
नोत्पत्त्यधिकरणक्षणत्वव्यापकत्वसंयमाभिप्रेतत्वात्, तत्त्वज्ञानक्षणेऽज्ञानाभावस्य संयोगविषयितादिसंबन्धेनाभावसत्त्वान्न
व्यापकत्वसम्भव इत्यतो—विशेषणतासंबन्धावच्छिन्नव्यापकतेत्युक्तम् । संबन्धान्तरावच्छिन्नाज्ञानाभावस्य तत्त्व-
ज्ञानपूर्वक्षणसाधारणत्वात्—कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावैत्युक्तम् । यद्यपि युक्तित्वज्ञानक्षणे रज्यज्ञानस्य,
रज्युत्तरज्ञानक्षणे शुक्तयज्ञानस्य च कालिकसंबन्धेन सत्त्वात् कथं तत्त्वज्ञानसामान्यं प्रति तत्तदज्ञानाभावस्य अज्ञानसामान्या-
भावस्य या व्यापकत्वसम्भवः, तथापि तत्तद्विषयतत्त्वज्ञानानि तत्तद्व्यक्तिवैवैवोपादाय तत्तद्विषयकाज्ञानव्यक्त्यभावेऽपि
व्यापकत्व विवक्षणीयम् । ज्ञानत्वव्याप्यधर्मो यो इत्यनेन तत्त्वकिंत्वस्याप्युपादानात् । यद्वा—कालिकसंबन्धेन तत्त्व-
ज्ञानसामान्यं प्रति, स्वसमानविषयकज्ञानवत्त्वकालिभयसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याज्ञानसामान्याभावस्य विशेषणता-
संबन्धावच्छिन्नव्यापकत्व विवक्षणीयम्, सुस्त्यादितत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षेणे रज्याज्ञाने प्रथमसंबन्धाभावात्, शुक्त्याज्ञानस्य
द्वितीयसंबन्धाभावात् उक्तोभयसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य अज्ञानसामान्याभावस्य व्यापकत्व समर्थनीयम् । न च—

ज्ञाननिवर्त्ये संस्कारे अतिव्याप्तिः, स्मृतित्वेन स्मृतेः संस्कारनिवर्तकत्वे मानाभावात् । स्मृतौ हि जा-
तायां संस्कारो दृढो भवतीत्यनुभवसिद्धम् । तेषां दृढं तत्त्वं च समानविषयकसंस्कारानेकत्वादित्यदोषः ।

सिद्धिव्याप्या ।

सङ्ग इति—वाच्यम्; योग्योत्तरात्मविशेषगुणत्वेनेति विवक्षितत्वात् । यत्तु—विवक्षितलक्षणस्यापि
संस्कारेऽतिव्याप्यापादनं, तन्निराकरोति—नापीति । मानाभावादिति । तथाच संस्कारे उक्त-
लक्षणस्यैवाभावात्तदतिव्याप्तिरिति भावः । ननु—स्मृतिः संस्कारनिवर्तिका, तत्कार्यत्वात्, धर्माधर्मनि-
वर्तकसुखदुःखादिवत्, इत्याशङ्क्याह—स्मृतौहीति । तथाच सुखे दुःखे च जाते धर्माधर्मौ दृढौ
भजतः इत्यनुभवाभावाद्युक्तं तयोस्ताभ्यां निवृत्तिरिति, प्रकृते तु संस्कारो दृढो भवतीत्यनुभवान्न तस्य
स्मृत्या निवृत्तिः, अनुमाने चा दृढत्वमुपाधिरिति भावः । ननु—अनुभवसिद्धदृढसंस्कार, स्मृतिजन्योऽन्य
एव, इत्याशङ्क्याह—दृढत्वञ्चेति । ततश्च स्मृतिविषयकसंस्कारानेकत्वस्य स्मृतिजन्यसंस्कार एवेति

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

स्यर्थः । तथाच ज्ञानत्वेच्छात्वादिप्रत्येकरूपेण जातिविशेषेण धा सेति भावः । साधनादीत्यादिनोक्तार्थान्तरम् ।
अनुभवसिद्धं विलक्षणस्मृतिरूपकार्यानुमेयम् । ननु—विलक्षणस्मृत्या विलक्षण एव संस्कारोऽनुमीयते, तथाच
स्मृत्या पूर्वसंस्कारो नश्यत्येव—तत्राह—दृढत्वं चेति । समेत्यादि । तथाच समानविषयकसामानाधिकर-

लघुचन्द्रिकाया चिट्टलेशोपाध्याय्य ।

क्षणे तत्रागो दुर्वार इति—चेन्न; तत्र द्वितीयक्षणादेः प्रतिबन्धकत्वोपगमात्, विशिष्टजुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुत्वाजुपगमे नि
विकल्पकानुपगमेन तद्वितीयक्षणे निश्चितप्रकारकप्रत्यक्षसम्भवेन तस्या क्षणन्यायस्थाने प्रयोजनाभावाच्च । अत्र व्यधिकरण-
स्यापि नाशकत्वे आत्मगुणत्वमपि व्यर्थं, वस्तुपुदीच्यस्य योग्यविशेषगुणनाशकत्वे बाधकाभावात्, इत्यभिप्रेत्याह—
लाघव्यादिहोदीच्यत्वेनेति इति । उदीच्यत्वं च न नाशकताया स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्ववत्, स्वत्वस्यानिवेशे
स्वसाधारण्यात्, निवेशोऽननुगमात्, किन्तु साम्यवहितपूर्वत्वस्य सम्बन्धविधया अवच्छेदकत्वस्फोरक, इत्याशयेनाह—उदी-
च्यत्यव्यापिकेति । आधर्मतावच्छेदकत्वं तदेवेत्याह—योग्यविभुविशेषगुणेति । धर्मविधया नाशकतावच्छेद-
कमाह—तथाचेति । ज्ञानत्वेच्छात्वादिप्रत्येकरूपेण तथात्वे कारणतावाहुष्य व्यभिचारत्वेलाह—जातिविशेषेण
चेति । उक्तकारणतावच्छेदकतया सिद्धान्तेच्छादिसाधारणेत्यादि, प्रमेयत्वादिना नाशकत्वे वाच्यत्वादिना विनिगमना-
विगहादिति भावः इति । उत्तरज्ञाननिष्ठया पूर्वज्ञाननिवर्तकताया ज्ञानत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वाभावात्, अयं सिद्धसाध-
नाभावे हेतुः । नोक्तार्थान्तरमिति । ज्ञानत्वव्याप्यधर्मणेत्युक्तावपि विग्रहादौ ब्रह्मज्ञाननाशकत्वमभ्यस्तसिद्धावपि
उत्तरज्ञाननाशकत्वपूर्वज्ञानवत् सत्त्वाविरोधात् अर्थान्तरं नेत्यर्थं, ब्रह्मसाक्षात्कारप्रयोग्यस्वस्वसंस्कारान्तराभावप्रतियो-
गित्वरूपमिव्यात्वसाध्यस्य सत्यत्वविरोधित्वात् इति भावः । मूले—स्मृतिः स्व निवर्तकतावच्छेदकत्वाय इच्छावनिवृत्त्य-
युक्तम् । अतिव्याप्तिः सिद्धसाधनम् । मानाभावादिति । न च—अनुभवजन्य स्मृतिजनक संस्कार, स्वकलस्मृतिना-
शय, व्यापारत्वात्, अपूर्ववत्, इत्यनुमानं मानमस्तीति—वाच्यम्, इन्द्रियार्थसंश्लेषादौ प्रत्यक्षानाशये व्यभिचारात् ।
अतएव धारावाहिकप्रत्यक्षोपपत्तिः । अत्र कालान्तरभाविनार्थव्यापारत्वस्य हेतुत्वे उक्तव्यभिचारवारणसमवात् याव-
त्स्मृतिसंस्काररूपेण गौरवस्योभयमते भत्वात् अन्यत् वाधकमाह—स्मृतौहीति । संस्कारस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षानु-
भवसिद्धत्वं न सम्भवतीत्यतो व्यानष्टे—विलक्षणस्मृतिरूपकार्यानुमानमिति । विलक्षणं चिन्ताधनवैक्षण्येन स्रष्टि-
ति जायमानत्वं । दृढत्वं च यद्यपि संस्कारस्य नाविनाशकं, जन्यभावत्वेन चरमस्मृतिरोगविशेषरीषकालादिनाशयत्नाद्गो-
चरात्, तथापि प्रथमादिस्मृत्यविनाशकत्वात् दृढत्व मूले निवेक्षितं—दृढत्वंचेति । समानेति । तथात्वं संस्कारस्य
दृढत्वं नाम, स्वसमानविषयकत्वं कालावच्छिन्नसत्तामानाधिकरण्यसामित्वैतन्नयसम्बन्धेन संस्कारविशिष्टत्वम् संस्कार-
द्वयन्यादिवैशिष्ट्यं याथाथ । अपेक्षात्मकज्ञानत्वेनैवानुभवस्य संस्कारद्वारा समानविषयकस्मृतिकारणता, नन्वनुभवत्वेनेति
स्मृतेः सत्ताजनकत्वोपपत्तिः । न च—उक्तप्रतिपक्षसम्बन्धेन स्मृतिविशिष्टत्वमेव संस्कारस्य दृढत्वमसु, किं स्मृतिजन्यसंस्का-
ररूपनगौरवेणेति—वाच्यम्, " जायते च पुन पुनः स्मरणात् दृढतरः संस्कारः " इत्यभिप्रायकोक्तिविरोधात् ।

गौडप्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

न्ताभावप्रयोजकत्वं स्वीक्रियते, 'उत्तरज्ञानात् पूर्वज्ञानाल्यन्ताभाव' इति धीश्च स्वीक्रियते, तदापि साक्षात्कारत्वेन प्रयोजकतानियेशेन विपरीतज्ञानातिव्याप्तिवारयितुं शक्यत इति भावः । ज्ञानप्रयुक्ताभावप्रतियोगित्वरूपं लक्षणं स्वीकृत्य वा पूर्वोपरग्रन्थसङ्गतिः । न च—तथापि प्रवृत्तिप्रागभावेऽतिव्याप्तिः, उपादानप्रत्यक्षस्य साक्षात्कारत्वेन प्रवृत्तिरूपतया प्रति प्रयोजकत्वादिति—वाच्यम् ; प्रागभावात्प्रागङ्गीकारात्, नाशत्वेनात्यन्ताभावरत्वेन वा प्रयोज्यतानियेशाद्वा । ननु—स्पर्शनादिरूपे शुक्त्यादिसाक्षात्कारे सत्यपि चाक्षुषादिरूपस्य रजतादिभ्रमस्योत्पत्त्या तदिन्द्रियप्रयोज्यरजतादिभ्रमहेत्वज्ञाने तदिन्द्रियप्रयोज्यशुक्त्यादिधीत्वेन निवर्तकत्वमावश्यकम्, तथाच साक्षात्कारत्वेन न तत्—इति चेत्, तथासति यद्वायदेः स्पर्शनाद्युत्तरं तत्र तदन्यत्वाचाक्षुषाद्यापत्तेः । तस्य दृष्टत्वे अनुभवविरोधात्, यच्चिद्विज्ञेन्द्रियजन्यज्ञानस्यानिवर्तकत्वं ॥ तत्राप्रागभावात्प्रागङ्गीकारात्, समानेन्द्रियत्वान्तर्भावेण निवर्तकत्वस्वीकारेऽपि 'यद्विशेषो' इति न्यायेन साक्षात्कारत्वेनापि निवर्तकत्वस्वीकाराच्च । न च सेतुदर्शननाशप्रापेऽतिव्याप्तिः, 'सेतुं

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

वेति । तनाशं विना तदधिकरणसम्बन्धेत्यादि । प्रत्ययातिप्रसङ्गमिष्टावस्था परिहरति—उत्तरज्ञानादिति । विपरीतज्ञानेति । प्रागभावद्वारा निश्चयप्रयुक्तात्यन्ताभावप्रतियोगि इत्यादि—शक्यतेइति । ज्ञानत्वव्याप्यत्वानियेशेन लाघवं चेत्तपि बोध्यं इति भावः । इत उत्तरं ज्ञानप्रयुक्ताभावप्रतियोगित्वरूपं लक्षणं स्वीकृत्य वा पूर्वोपरग्रन्थसङ्गतिरिति पाठः । स च ननुतनाशतदधिकरणे तदत्यन्ताभावसम्बन्धे एव प्रयोजकं, न तु तदत्यन्ताभावे, तस्य निवृत्त्यात्, ज्ञानप्रयुक्तसम्बन्धप्रतियोग्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वनियेशे तु गौरवमिल्याद्युपायवतरणीय । पूर्वापरेति । नाशमादाय पूर्वस्य, प्रागभावमादाय उत्तरस्य ग्रन्थस्य सङ्गतिरित्यर्थः—तत्राशमिति । अभावमिति शेषः । तेन नाशलापयितलक्षणद्वयेऽपि शङ्कासङ्गतिः । एव च नाशाल्यन्ताभाववत्तदतिरक्षणत्रयेऽपि नेयं शङ्केति भावः । प्रागभावस्यानङ्गीकारादिति । प्रतिबन्धकनिश्चयस्य प्रतिबन्धज्ञानाल्यन्ताभावसम्बन्धे साक्षादेव प्रयोजकत्वमिति भावः । तदङ्गीकारेऽप्याह—नाशत्वेनेति । अत्यन्ताभावात्त्वेनेति । अभावरत्वेनेत्यपि बोध्यम् । प्रवृत्तौ तु प्रवृत्तिरत्वेनैवोपादानप्रत्यक्षप्रयोज्यता, लापवादिति भावः—धीत्वेनेति । ननु—साक्षात्कारत्व जातिविशेषो वा, इन्द्रियार्थतत्त्विकर्मात्प्राप्तज्ञानत्वं वा, उभयथापि तदिन्द्रियप्रयोज्यसाक्षात्कारत्वेनोक्तज्ञाननिवर्तकत्वसम्भवादौ नेयं शङ्का समगच्छत इति—चेन्न, साक्षात्कारत्व विपर्ययताविशेषः, ज्ञानाकरणकज्ञानत्व वा, तथाच तदिन्द्रियप्रयोज्यतद्रूपपेक्षाया तदिन्द्रियप्रयोज्यधीत्वेन निवर्तकत्वे लापवमित्यभिप्रायः । यस्तुतस्तु—रजतादिलौकिक-चाक्षुषभ्रमहेत्वज्ञान प्रति शुक्त्यादिरौकिकचाक्षुषत्वेनैव निवर्तकत्वेत्येतवतैवास्य ग्रन्थस्य तात्पर्यमिति शङ्कासङ्गतिः । न तत् नोक्तज्ञाननिवर्तकत्वम् । तथासति चाक्षुषादिभ्रमहेत्वज्ञान प्रति अधिष्ठानचाक्षुषत्वादित्वा निवर्तकत्वे सति । तदन्यत्वेति । यद्वादिभ्रमत्वज्ञापप्रमाणनक्षत्रादिगोचरेत्यर्थः—अनुभवविरोधादिति । अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेनैवाज्ञाननिवर्तकत्वावश्यकत्वादिति शेषः । कथं तर्हि शुक्तिस्पर्शानोत्तरं रजतचाक्षुषभ्रमोत्पत्तिः ? तत्राह—कचिदिति । तत्र भिन्नेन्द्रियजन्ये । अप्रागभावात्प्रागङ्गीकारादिति । तदनाशत्वादित्येव निवर्तकत्वमिति भावः । ननु—सर्वत्रोक्तस्थलेऽप्रागभावात्प्रागङ्गीकारोत्पत्तिरूपेण मानाभावः, तदुत्पत्तिक्षणे उक्तभ्रमापत्तिश्चेत्यत आह—समानेन्द्रियजन्यत्वान्तर्भावेनेति । चाक्षुषत्वान्तर्भावेनेत्यर्थः । न्यायेनेति । स्वभाषकभाषाविशिष्टा यत्र यदुर्भावाच्छिन्नकार्यतानिरूपिता यदुर्भावाच्छिन्नकारणता तत्रतदुर्भाव्यापकधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता तदुर्भाव्यापकधर्मावच्छिन्नकारणता, यथा घटत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकपालत्वावच्छिन्नकारणताके कपाले पृथिवीत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितपृथिवीत्वावच्छिन्नकारणता । स्यं सामान्यकारणता । तत्रैव द्रव्यत्वावच्छिन्ननिरूपितकारणताया पृथिवीत्वावच्छेदेन जलद्वी व्यतिरेकव्यभिचारेणासत्त्वादौ, पृथिवीत्वावच्छिन्ननिरूपितकारणताया द्रव्यत्वावच्छेदेन जलादावन्यव्यभिचारेणासत्ताच्च व्यभिचार इत्यतः, स्वभाषकभाषाविशिष्टेति । एवञ्च रजतचाक्षुषभ्रमहेत्वज्ञाननिवर्तकं शुक्तिचाक्षुषे साक्षात्कारत्वावच्छेदेन रजतसाक्षात्कारभ्रमहेत्वज्ञाननिवर्तकत्वसिद्धिः । न च—शुक्तिस्पर्शाने रजतचाक्षुषभ्रमोपाधायकज्ञानानिवर्तकं अन्यव्यव्यभिचार एव बाधक इति—वाच्यम्, विशेषकारणविशिष्टसामान्यकारणस्यैव फलोपाधायकत्वेनान्यव्यभिचाररूपबाधकाभावादिति भावः ॥ श्री ॥ नचसेतुदर्शनेनेति । तत्रापि यद्विशेषयोरिति न्यायेन सेतुसाक्षात्कारत्वेन यावद्विशेषनाशत्वादिति भावः ।—स्मृत्येति । अन्यव्यव्यतिरेकमरुदितसामग्रीमात्राया विशेषकारणताया एव सामान्यकारणत्वव्याप्यत्वम्, न तु शब्दप्र-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

इद्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहती' स्यादिस्मृत्या सेतुचाक्षुषत्वेनेव तत्र निवर्तकत्वयोधनादिति भावः ॥ इति लघुचन्द्रिकायां ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपणम् ॥

इति तृतीयमिथ्यात्वम् ।

लघुचन्द्रिकाया चिह्नलेशोपाध्यायी ।

भागादिआद्या इति नाम सेतुसाक्षात्कारत्वेनोक्तनाशकत्वमिति भावः । तदाह—सेतुचाक्षुषत्वेनेवेति । ननु—अन्वस्य सेतुसमीपे समुद्रस्नातस्यापि पापविशेषनाशो न स्यात्, सेतुचाक्षुषाभावात्, न चेशपति, “चातुर्विधोपपन्नस्य विधिवद्ब्रह्मघातने । समुद्रसेतुगमन प्रायश्चित्त विनिर्दिशेत् ॥ सेतुवन्द्यपथे भिक्षा चातुर्वर्ण्यात्समाहरेत् । वर्जयित्वा विकर्मस्थानं चछत्रोपानद्विवर्जित ॥ अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारक । गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातक ॥ गोकुलेषु च गोष्ठेषु ग्रामेषु नगरेषु च । तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रसवणेषु च ॥ एतेषु व्यापनेन पुण्यं गत्वा तु सागरम् । ब्रह्महो मुच्यते तस्मात् जाला तस्मिन् महोदधौ ॥ तत् पूतो गृहं प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् । दत्त्वा वर्षं पवित्राणि पूतात्मा प्रविशेत् गृहम् ॥ यदा वापि शतं वरवा चातुर्विधाय दक्षिणाम् । एव शुद्धिमवाप्नोति चातुर्विधानुमोदित ॥ इति मिताक्षरायां पराशरस्मृतौ च सेतुचाक्षुषस्य पापविशेषनाशकत्वानुक्ते, व्रतविशिष्टसमुद्रसेतुगमनसेतुसनिहितसमुद्रज्ञानयोरेव तनाशकलोचैश्च, सेतुसमुद्रज्ञानविनापि सेतुचाक्षुषमन्त्रेणोक्तपापनिवृत्तिसम्भवेन तत् एव पापिना स्वदेशगमनापत्तेश्च । नचैवमाचार इति—चेन्न, उक्तस्मृतिद्वयैकवाक्यतया समुद्रसेतुदेशगमनप्रायश्चित्तेन्दुशेखरोक्तविन्ध्योत्तरदेशत उक्तनियमकलापविशिष्टचाक्षुषपूजनकचक्षु सधिकर्षयोग्यदेशावच्छिन्नसमुद्रज्ञानयो समुद्रितयो पापविशेषनाशकत्वस्वीकारे उक्तसफलदोषपरिहारेण सामञ्जस्यात् । तत्त्वदीपने तु द्वारदेशगमनादियुतस्य सेतुदेशप्राप्त्या कर्मपनिवृत्तिरित्युक्तम् । तत्र प्राप्तिपदेन ज्ञानमुपलक्षणीयम् । टीकाया चाक्षुषत्वेन पापनिवर्तकलोफिल्लु, विरोध्यभ्युपगमवादः, सतानचाक्षुषयोग्यत्वेनेत्यर्थिका वेति बोध्यम् ॥

इति तृतीयमिथ्यात्वम्

ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वविचारः

तृतीयमिथ्यात्वम्

तदयं निर्गलितार्थः

न्यायामृतकाराः—

ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वविचाराया मुद्ररपातादिनिवर्त्ये पटादायव्याप्ति, दृष्टान्ते साध्यवैक्य, द्युक्तिज्ञानेन रूपं नष्टमिति कदाप्यननुभवात् । ‘एतावन्तं कालं शुक्तयज्ञानमासीत्’ ‘अथ आसीत्’ इत्यनुभवेन शुक्तिपत्तयस्यो अज्ञान-भ्रमयो ‘शुक्तयज्ञानेन तदज्ञानं नष्टं भ्रमश्च नष्ट’ इत्यनुभवेन ज्ञाननिवर्त्यत्वसत्त्वे तत्रातिव्याप्तिश्च । यथाहि ‘एवमास्ति नास्ति नासीत् भविष्यतीति’ नि प्रत्ययो, नैव शुक्तयज्ञानं भ्रमश्च नासीदिति प्रत्ययो विद्यत इति तयोरेकस्यापार । साक्षिगल्यत्वेऽपि तद्गात्रस्य साक्षिगल्यत्वात् भ्रमसत्त्वत्वेऽपि तद्गात्रस्यैवमात्रमिथ्यात्वमपि संभवति । अपरोक्ष-भ्रमस्य परोक्षप्रमया निवृत्त्यसम्भवेन परोक्षपरोक्षसाधारणज्ञानत्वस्य निवर्तकतावच्छेदकसाधोपायः । ज्ञानस्याप्य-स्मृतिवत्त्वेन ज्ञाननिवर्त्ये संस्कारेऽपि मिथ्यात्वव्यवहारपक्षेन ज्ञानव्याप्यभ्रमं ज्ञाननिवर्त्यमपि ता । अनुभव-

व्याप्यभेदेन तन्निवर्त्यत्वविषयाया यथार्थस्मृतिनिवर्त्ये अथार्थस्मृतावव्याप्तिः । तत्त्वज्ञानसंस्कारनिवर्त्यजीवन्मुक्ती-
याज्ञानसंस्कारेऽव्याप्तेन भ्रमोत्तरयथार्थज्ञाननिवर्त्यत्वं तत् । एतेन—स्वोपादानाज्ञाननिवर्तकज्ञाननिवर्त्यत्वमिति पक्षोऽपि
पराहृतः ; अनाद्यव्याप्तेऽव्याप्ते, साधनेनाज्ञानोपादानकत्वस्यैव लक्षणत्वापाताच्चेति—

विज्ञाननादयता मिथ्या रूपादौ नानुभूयते । किं त्वधिष्ठानवत्तस्ये तदज्ञानेऽनुभूयते ॥ इति

एवं च ज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वमिति पक्षोऽपि न सम्भवतीति—वर्णयन्ति ।

सिद्धिकारास्तृक्तरूपमपि मिथ्यात्वं निर्दुष्टमेवेति साधयन्ति ।—

तथाहि—ज्ञाननिवर्त्यत्वं हि ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वम्, एवं च कार्यात्मना कारणात्मना च
द्विविधाऽवस्थितिलावच्छिन्नविरहस्य ज्ञानप्रयुक्तस्यैवान् विवक्षाणात्, 'अविद्या सहकार्येण नास्ति नासीद्भविव्यती' इति
बाधस्याविद्यायामपि सत्त्वेन तत्परिणामभूतभ्रमस्यापि तथात्वेन शुक्तयज्ञानरूप्यविभ्रमयोरपि मिथ्यात्वस्येष्टत्वेनाल-
क्ष्यत्वाभावेनातिव्याप्त्यनवसरात्, शुक्तिज्ञाने रूप्यं नास्ति नासीत् भविव्यतीति प्रतीतेस्तनुभाविक्त्वेन ह्यस्यापि
मिथ्यात्वात् साध्यवैकल्याभावात्, उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य स्वात्मनावस्थितिविरहस्य प्रयुक्तात्वेऽपि कारणात्मनावस्थि-
तिविरहस्य तत्त्वाभावादर्थान्तरस्यापि नावकाशात्, परोक्षापरोक्षसाधारणस्यापि ज्ञानत्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपनिवर्तक-
तावच्छेदकलक्ष्मीकारेणोपपत्तिसम्बन्ध ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वपक्षे न दोषः । एवं ज्ञानत्वव्याप्यभेदेन निव-
र्तकतापक्षोऽप्युद्भूय, स्मृतिवत्त्वेन स्मृते संस्कारनिवर्तकताया अनङ्गीकारात्, स्मृतौ सत्यां संस्कारो दृढो भवतीत्येवानुभ-
वात् । स्मृतिसामान्यस्यायथार्थलभेच न यथार्थस्मृतिरपि समस्ति इति विन्दुटीकोदाहृतपक्षानुसरणेन अनुभवश्चव्याप्य-
भेदेन ज्ञाननिवर्त्यत्वपक्षोऽपि न दोषाय । एवं भ्रमोत्तरसाक्षात्कारत्वेन तन्निवर्त्यत्वमिथ्यात्वपक्षोऽपि
समीचीन एव, जीवन्मुक्तीयाज्ञानसंस्कारस्य चरमसाक्षात्कारेणैव निरुतिर्ननु ज्ञानसंस्कारेणैवलक्ष्मीकारेण तत्रापि दोषाभा-
वात् । अनाद्यव्याप्तानामप्यविद्योपादानवत्त्वस्य तत्समकालिकत्वेन न्यायरत्नावस्थासुपपादितत्वेन स्वोपादाननिवर्तकज्ञान-
निवर्त्यत्वपक्षस्याप्युद्भवादि—तृतीयमपि मिथ्यात्वं सुपपादयेच्च—इति ॥

तदेतत्तरङ्गिणीकारा नानुमन्यन्ते—

तथाहि—न तावज्ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वम् ; तत्रावस्थित्या सामान्यं विज्ञे-
यते वा, विज्ञेया वा, आद्येऽवस्थितिसामान्य कारणात्मनावस्थान कारणमिति यावत्, एवञ्च ज्ञानप्रयुक्तविरहप्रति-
योगित्वकारणकत्वं मिथ्यात्वमिति पयंवसितम् । एवञ्चोत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानजन्यसंस्कारे सिद्धसाधनम्, अनाद्यवि-
द्यादौ बाधश्च । कारणशब्देनाविद्योक्तो चाविद्याकारणकत्वमेवास्तु, शेषवैयर्थ्यात् । अनाद्यविद्यादौ बाधश्च । द्वितीये कार-
णात्मना विरहस्य ज्ञानप्रयुक्तात्वेऽपि स्वरूपेण विरहस्य ज्ञानाप्रयुक्त्वाद्वादावव्याप्तिः । ह्यव्यादेरवस्थितलक्ष्मीकारे
स्वरूपेण निषेधायोगेन स्वरूपेण निषेध वदता भवता मतेऽत्यन्तासलत्वापादितत्वेन शशभ्रष्टावभावस्यैव ह्यव्याभाव-
स्यापि ज्ञानाप्रयुक्त्वाद्वादान्ते साध्यवैकल्यम्, पक्षे बाधश्च । ज्ञानत्वव्याप्यभ्रमेणेति पक्षोऽपि न युक्तः, मननत्वा-
दिना ज्ञाननिवर्त्ये सशयविशेषेऽतिव्याप्ते । एतेन—साक्षात्कारत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वपक्षोऽपि—परास्तः ; शुभ-
न्मते प्रलक्षस्य शब्दवाच्यत्वेन नाथ सर्प इत्याप्तोपदेशनिवर्त्यरज्जुसर्पादावव्याप्तिः—इति ॥

लघुचन्द्रिकाकारास्तु—

मैतशुक्लम्, ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्युक्त्यावस्थितिपदार्थस्य सामान्यपदार्थ-
द्वारा विरहपदार्थनान्यपक्षे बाधकामावात्, तत्र विरहपदस्यात्यन्ताभावपरत्वे ज्ञानप्रयुक्तस्वस्वीयसंस्कारान्तरा-
भावकत्वस्य नाशपरत्वे ज्ञानजन्यत्वसंस्कारोभयनाशकत्वस्य विवक्षणसंभवात्, कारणनाशस्यैव कार्यनाशरूपत्वेन
घटादिनाशरूपकपालनाशस्यापि घटादिनाशरूपत्वेन ज्ञानजन्यनाशप्रतियोगित्वस्य घटादावपि सत्त्वेनाप्याप्त्यभावात् ।
तावन्मात्रविवक्षणे उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञाने सिद्धसाधनम्, अतः स्वसंस्कारनिवेशः तावन्मात्रविवक्षणे च स्मृतिनाश-
संस्कारे पूर्वज्ञाने सिद्धसाधनताददस्यादुभयनिवेशः । घन्तुतस्तु स्मृते संस्कारनाशकत्वस्यानङ्गीकारात् ज्ञानजन्य-

नाशप्रतियोगिसंस्कारकलमेवान् विवक्षितम्, अनाद्यविद्यादीनामपि ज्ञानजन्यनाशप्रतियोगिसंस्कारकत्वात् मिथ्यात्वोपपत्तिः । अविद्यासंस्कारेऽपि तादात्म्यसंबन्धेन संस्कारस्य विद्यमानत्वान्मिथ्यात्वोपपत्तिः । एवंचावस्थित्या सामान्यविशेषणेऽपि न दोष इति सूचितम् । यथाच स्वरूपेण नियेषप्रतियोगिनामपि रूपादीनामत्यन्तासत्त्वानापातः, तथा पूर्वमेव निरूपितमिति शुक्तिरूपादीनामपि प्रातिभासिकस्वरूपावस्थित्याद्यदीकारेण तद्विरुद्धस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वात् तत्र साध्यवैकल्यम् । यत्तु स्मृतिकारणस्यापि संस्कारस्य स्मृतिनाशत्वं शुभकारणस्यापि धर्मस्य शुखादिनाशत्वमिवोपपद्यते इति, तदपि न सगतम्, सामानविषयकलसामानधिकरण्योभयसंबन्धेन संस्कारविशिष्टसंस्कारत्वेन विलक्षणस्मृतिहेतुत्वेनोपपत्तौ स्मृते संस्कारनाशकतादिकल्पने गौरवादित्यनुभवत्वव्याप्यधर्मज्ञाननिवर्त्यतापक्षोऽपि समीचीन एव । मन्तव्य इति तद्व्यप्रत्ययेन मतनस्य क्रियारूपस्यैवादीकार्यत्वेन ज्ञानरूपत्वाभावेन मननजन्यज्ञानविशेषस्यैव सशयनिवर्तकत्वेन मननत्वेन मननस्य सशयविशेषनिवर्तकत्वानदीकारात् । एतेन—साक्षात्कारत्वेन तद्विवर्त्यतापक्षोऽपि साधुरेवेति—सूचितम्, नाय सर्प इत्याप्तोपदेशस्य प्रत्यक्षेऽप्राप्त्यपेक्षायाः संपादकत्वेऽप्यपरोक्षधर्मस्यापेक्षासाक्षात्कारेणैव निवृत्तेरभ्युपगमनीयतया ततो निवृत्त्यसम्भवेनाध्याप्यनवसरादिति सर्वमनवयम्—इति निरूपयन्ति ॥

इति तृतीयमिध्यात्वम् ॥

अथ चतुर्थमिध्यात्वविचारः ।

स्वाध्यायनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम् । तच्च स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमा-

सिद्धिव्याख्या ।

अथ चतुर्थमिध्यात्वविचारः ।

स्वाध्यायेति । नच—सयोगादौ सिद्धसाधनमिति—वाच्यम्, सयोगतदत्यन्ताभावयोरवच्छेदकभेदेन भिन्नाश्रितत्वस्यैवानुभवत्वेन सत्त्वपक्षे सामानाधिकरण्यायोगात् । नापि शुक्तिरूपादौ साध्यवैकल्यं, तस्यापि

गोडप्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अथ चतुर्थमिध्यात्वम् ।

अधिकरण एवेति । एवकार अशेषार्थकः । अशेषत्वञ्च ध्यापकत्वम् । तथाच वाच्य एव मेवत्यमित्यादौ

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

औरस्तु

॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥

चतुर्थमिध्यात्वनिरुक्तिप्रारंभः

मूले—स्वाध्यायनिष्ठेति । स्वाध्यायत्वेन प्रतीयमानभावनिष्ठेति । अत एव इदं प्रतिपद्येत्ताद्युक्तावपीनरुत्वाय विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन स्वयं व्याचष्टे—सन्नेति । अत्र स्वात्यन्ताभावाधिकरणान्यस्मिन्नप्रतीयमानत्वं नैवकारार्थं, स्वात्यन्ताभावस्यैवैकान्यविवेकेन तद्वदन्याप्रसिद्धिरित्यतः, तर्कमाह टीकाया—एवकारोऽशेषार्थक इति । तस्य प्रतीती अप्य ।

नत्वम् । अतः पूर्वयैलक्षण्यम् । दूषणपरिहारः पूर्ववत् । नच—संयोगिनि समवायिनि वा देशे-तदत्य-

सिद्धिव्याख्या ।

पारमार्थिकत्वाकारेण स्वसमानाधिकरणालयन्ताभावप्रतियोगित्वादिति भावः । ननु आश्रयशब्देन स्वाश्रय-
त्वेन प्रतीतिमात्रोक्तौ चान्यथाख्यातिपक्षे रजतत्वादेः स्वाधिकरणत्वेन प्रतीतद्युत्पादावयव्यन्ताभावस्य
सत्वात्सिद्धसाधनम्—इत्याशङ्क्याह—ततश्चेति । तत्पक्षे च रजतत्वादिकं स्वात्यन्ताभावानधिकरणे-
रजतेऽपि भातीति न सिद्धसाधनम् । न च—एवकारक्यायुत्यस्वात्यन्ताभावानधिकरणप्रसिद्धिरिति—वा-
च्यम् ; स्वाश्रयत्वेन प्रतीयमानयावन्निष्ठप्रतीतिविषयसंबन्धावच्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य विवक्षित-
त्वादिति भावः । एतेन—प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमित्यनेन पूर्वोक्तं । पुन-
रुक्तिः—परिहृतेत्याह—अतश्चेति । उपाध्योर्भेदादिति भावः । ननु—त्रैकालिकनिषेधपक्षे उक्तानि दूष-
णान्यत्रापि प्रसरन्ति इत्याशङ्क्य तत्रोक्तपरिहारा अत्राप्यावर्तनीया इत्याह—दूषणेति । नचेति । अत्र नचेत्यन-

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वाच्यत्वे मेयत्वस्यैव प्रकृते स्वात्यन्ताभावे स्वप्रकारकधीविशेष्यत्वस्य व्यापकतालाभात् उक्तव्यापकत्वाश्रयात्यन्ताभा-
वप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् । पूर्वयैलक्षण्यं स्वसमानाधिकरणालयन्ताभावप्रतियोगित्वरूपात् प्रतिपक्षेत्यादिनोक्तं रूपा-
द्वैलक्षण्यम् । दूषणेति । कपालादौ संयोगादिसंबन्धेन घटाद्यभावमादाय सिद्धसाधनादीत्यर्थः । पूर्वचदिति । येन
संबन्धेन यद्वत्तया प्रतीतं यद्यत्, तन्निष्ठभावीयं तत्संबन्धावच्छिन्नं प्रतियोगित्वमित्यादिविवक्षयेत्यर्थः । संयो-
गिनि देशे तदुत्पत्तिकाले प्रलयादौ वा प्रतियोगिसंयोगावच्छेदेनात्यन्ताभावसत्त्वे विरोधाभावादाह—समवायि-
नीति । समवायेन नित्ययुक्त इत्यर्थः । तथाच घटादौ पाकेन रूपादेर्नाशकाले तदुत्पत्तिपूर्वकाले वा तदत्यन्ताभा-
वस्य दर्शनेन तयोरविरोधेऽपि घटत्वादेर्घटादौ समयायस्य घटाद्यापारे सर्वकाले सत्त्वेन तत्र घटत्वाद्यत्यन्ताभावस्य

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

तथाचशेषा सर्वा स्वप्रकारकप्रतीतिः स्वात्यन्ताभावाधिकरणविशेष्यिका, उक्तप्रतीतित्वं उक्तविशेष्यकत्वव्याप्यं स्वप्रकारकप्रती-
तिविशेष्यत्वं, स्वात्यन्ताभाववत्त्वव्याप्यमिति यावत् । तद्व्याप्तिश्च न तद्वदन्यावृत्तित्वं ; अग्रसिद्धेः, किन्तु स्वव्यापकत्वेमित्याशय-
माह—अशेषत्वंचेति । अशेषपदार्थान्वयलभ्यं चेत्यर्थः । अशेषपदार्थान्वयव्यवस्थितिः अन्ययोग्यमिति शेषः । एवका-
रसमभिव्याहारे तादृशव्युत्पत्तिस्वीकारे प्रयोजनं दर्शयितुमाह—तथाचेति । वाच्य एव मेयत्वमिति । अन्ययाह्व्य
एव मेयत्वमिति व्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । स्वाधिकरणनिष्ठेति । स्वप्रत्ययेन प्रतीयमानयावन्निष्ठेत्यर्थः । यद्यपि
इदानीमुभयत्र विशेष्यविशेषणभावसाम्यः ; तथापि पूर्वत्र यावत्पदेन प्रातिस्विकरूपेण तत्तत्प्रत्ययो विवक्षिताः । अत्र
तु व्यापकत्वमिति न पानरुद्धं, साष्ट चेयं रीतिः साकल्यलक्षणे गादाधर्याम् । स्वप्रकारकप्रतीतिनिवेशानुत्पत्तिगगनाविषु
सिद्धसाधनरूपदूषणाभावात्, दूषणपदं व्याचष्टे—दूषणेति इति । आदिना अव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगादिषु सिद्धसाधनं ।
पूर्वत्र प्रतिपन्नपदस्य प्रतीतार्थकत्वात् व्याचष्टे—प्रतीतमिति । यावदिति शेषः । इत्यादिविवक्षयेत्यादिना, स्वात्माभावयो-
र्दंशकालरूपावच्छेदकैक्यविवक्षा ग्राह्या, एवं संबन्धादिविवक्षायामपि उक्तानुमाने आधमाशङ्कते मूले—नचेति ।
घटादेरिति शेषः—तदत्यन्ताभावेति । संयोगेन समवायेन वेत्यादिः । असंभवः प्रतियोग्यभावयोर्विरोधे । अविरोधे
संभवो बोध्यः । तत्संयोगिनि संयोगेन तदत्यन्ताभावसंभवमाशङ्क्य समवायिनीत्येतदवतारयति टीकायां—संयोगि-
नीति देश इति । चकवेमादौ जन्ये नित्ये वा परमाण्यादौ । तदुत्पत्तिकाले घटाद्युत्पत्तिकालावच्छेदेन । एतत्संयोगा-
नुत्पत्तेरिति शेषः—प्रलयकालादौ इति । सन्नेत्यादिः । आदिना घटादिप्रतियोगिनाशकालः, प्रतियोगिनि क्रियोत्पत्तिवृत्ती-
यक्षणश्च । अवच्छिन्ने सप्तमी—प्रतीति । प्रतियोगितत्संयोगयोर्नाशेनेत्यस्य परमाण्यादौ नित्ये गगनादौ महाकाले
संयोगनाशेनेत्यर्थः । अत्यन्ताभावसत्त्वे संयोगसंबन्धावच्छिन्नतदत्यन्ताभावसत्त्वेऽपि । विरोधाभावात् प्रतियोग्य-
भावयोर्कावच्छेदेनैकधर्म्यवृत्तिस्वरूपविरोधनिमित्तमाभावात् । नित्ययुक्तेति । प्रतियोगित्वादिः । नित्ययोगे मलर्था-
येनिह्वीकारे फलं स्पष्टयति—तथाचेति । घटादौ घटत्वादेस्तत्समवायस्य च घटाधिकरणणीभूतसर्वकालावच्छेदेन सत्त्वे-
नेत्यर्थः । तत्र घटे घटत्वात्यन्ताभावस्य गिध्यमभवेनेत्यर्थः । विरोधेन प्रतियोग्यभावयोर्विरोधनियमेन । ननु—

न्ताभावासम्भवः, संभवे उपादानत्वाद्यनुपपत्तिरिति—वाच्यम्; काले सहसंभववद्देशेऽपि सहसं

सिद्धिर्याप्या ।

न्तरं स्वाश्रयशब्दे तात्त्विकाश्रयोक्तवित्यध्याहर्तव्यम् । संभवेत्विति । अत्यन्ताभावाधिकरणस्योपादानादर्शनं त्वादिति भावः । किं सहासंभवमात्रं विरुद्धमुत स्वाश्रयस्योपादानत्वम्, नाय इत्याह—कालेति । न चैवं सति—भावाभावयोर्विरोध एव उच्छिन्नकथः सादिति व्यावहारिकत्वेऽपि व्यवस्था न स्यात्, द्वैताद्वैत-धोरविरोधापातेनाद्वैतज्ञानस्य द्वैतज्ञानतिवर्तकत्वं न स्यादिति—वाच्यम्, भावाभावयोर्विरोधे समान-सत्ताकभावाभावविषयतयाऽवकाशसत्त्वे तया व्यावहारिक्या व्यवस्थायाः सिद्ध्युपपत्तेः । प्रकृते चाश्रय-निष्ठाभावतत्प्रतियोगिनोर्भिन्नसत्ताकतयाऽविरोधात् । द्वैताद्वैतयोरविरोधेऽप्यद्वैतस्य पारमार्थिकसत्ताकस्य श्रुतिबोधयतया तस्य प्रावत्येन तज्जनितज्ञानस्य द्वैतप्रत्यक्षवाधकत्वोपपत्तेश्चेति भावः । द्वितीयं दूषयति—

गोडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

विरोधेनासंभवः । अत्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिविरोधग्राहकमानस्य मिथ्यात्वग्राहकमानेन नाभिभव इत्यभिमान । ननु—कालभेदेन कपालादी घटादितदत्यन्ताभावयोः संभववदेककालेऽपि घटत्वादितदभावयोः संभवोऽस्तु, त-प्राह—संभवे दिति । प्रतियोगितदत्यन्ताभावयोरैकदेशे युगपत्संभवे वित्यर्थः । उपादानत्वाद्यनुपपत्तिरिति । सदा घटश्च सत्यपि घटोपादानत्वे तन्वादेरपि तत्सादिति भावः । आदिपदात् घटादिप्रत्यक्षकाले घटाभावादेः क-पालादावप्रत्यक्षतानुपपत्तिः । कपालादिकं सदा घटाद्यभाववदित्यादिज्ञानेऽप्यप्रमादव्यवहारानुपपत्तिश्च । अत्यन्ताभा-

लघुचन्द्रिकाया विट्केशोपाध्यायी ।

मिथ्यात्वानुमानबलेन तत्र तत्सिद्धिः स्यात् अत आह—अत्यन्ताभावस्येति । मानस्य अनुमानस्य घटत्वादिसत्यत्व-प्रत्यक्षानुपगृहीतस्य । ग्राहकमानेन अनुमानेन । अभिमान इति । मिथ्यात्वानुमाने तद्वोधकश्रुत्यनुपगृहीतत्वेन सत्यत्वानु-मानासम्भावात् तदनुसन्धानेन तत्परिहार इति भावः । संभववदिति । विरोधस्य एरावच्छेदघटनया सकोचमन्वीकृत्येति शेषः । एककालेऽपीति । सकृद्विषयविरोधमन्वीकृत्येति शेषः । घटादां घटत्वादितदभावयोः स्वीकारेऽपि घटादी-नित्यघटत्वादेः समवायिकारणत्वरूपोपादानत्वस्य परैरनङ्गीकारेण तदनुपपत्त्युद्भावनासम्भवेन व्याचष्टे—संभवेत्विति । प्रतियोगिनि सकलेत्यादि । सर्वत्र विरोधानुपगमेनेति भावः । ननु—अस्तु उपादानत्वमपि, तत्राह—सदेति । तस्या-दिति । तथाच सदा घटश्च न्ये तत्रपादौ घटोपादानत्वाभावदर्शनेन सदा घटश्च न्ये घटोपादानत्वाभावव्याप्तिनिश्चयेन च काले सदाघटश्च न्येऽवापादिका घटोपादानत्वाभावापत्तिः सदा घटश्च न्येऽवच्छिन्निः प्रतिवभाति इति भावः । घटादौ घट-त्वाभावादिसंभवे बाधकाभावादाह—आदिपदादिति । ननु—अभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिप्रत्यक्ष प्रतिबन्धकमतो नोक्तदोष इत्यत आह—कपालादिकमिति । घटप्रत्यक्षकाले इत्यनुपपन्नते । कालान्तरे उक्तव्यवहारस्येष्टत्वात् । मूले—काले-सह संभववदिति । प्रतियोग्यभावयोरेत्यादि । अत्र घटदशिकसबन्धावच्छिन्नतदभावयोः काले कालिकसबन्धेन एक-देशावच्छेदेन सर्वं दृष्टान्तं, तस्येव निमित्तादत्वात् इति न समवति, तयोः साधिकरणविभिन्नदेशावच्छेदेनैव कालेऽनीका-रेणैकदेशावच्छिन्नत्वरूपसहपदार्थानन्वयात् । न च—कपालमेव विभिन्नकालावच्छिन्न तयोरधिकरण कालरूपा अवच्छे-दकमिति—वाच्यम्, तत्रापि विभिन्नकालावच्छिन्नत्वच्छेदकतयोभावात्, घटत्वसमवायावच्छिन्नानुपपत्तिना घटत्वान-न्ताभावीयविशेषणतयोः काले सह संभवो दृष्टान्तः, समवायस्यैक्येऽपि घटत्वसमवायानुपपत्तौ पित्याया नानात्वेन स्वरूप-वन्धरूपायास्तस्या समवायीयकालनिष्ठकालरूपकालिकविशेषणतानतिरिक्ताया काले समवादिष्यपि न संभवति, विशेष्यता-सबन्धेन घटे इव अयं घट इति प्रमाया कालेऽसत्त्वेन तन्निग्रामिकाया घटत्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टमभावीयविलक्षणानुयो-गताया कालेऽभ्युपगमासम्भावात् । नापि कालिकसबन्धेन घटत्वतत्सबन्धावच्छिन्नतदभावीयकालिकविशेषणतयोः काले (संभवो) दृष्टान्तः । काले हि घटस्य साधिकरणीभूतघटावच्छेदेन कालिकसबन्धेनास्ति, तत्सबन्धावच्छिन्नतदभावस्तु विशेषणतासबन्धावच्छिन्नमित्युक्तिर्निर्वाच्येन, घटत्वानधिकरणपटावच्छेदेन तु विशेषणतासबन्धेनापि, एवंभा-यो न कालरूपैकदेशावच्छेदता, परन्तु आत्मत्वादिक साधिकरणीभूतात्मावच्छेदेन काले वाङ्मयसबन्धेनास्ति, तत्सब-

भवाविरोधात्, प्रागभावसत्त्वेनोपादानत्वाविरोधाच्च । नच—अत्यन्ताभावधिकरणे प्रागभावस्याप्यनुपपत्तिरिति—वाच्यम्; काले व्यभिचारात् । नच—काले प्रागभावात्यन्ताभावयोः सामानाधिक-

सिद्धिव्याख्या ।

प्रागभाव इति । नचात्यन्तेति । ततश्च न प्रागभावसत्त्वमादायोपादानत्वोपपत्तिरिति भावः । कालेइति । तथाच कालरूपाधिकरण इव देशरूपाधिकरणेऽप्युभयोः सत्त्वमुपपन्नमिति भावः । नच कालेइति । तथाच

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वाधिकरणे सदा घटादिशून्ये कपालादौ अनुपपत्तिरिति अत्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिनेव तत्प्रागभावध्वंसाभ्यामपि विरोधादिति शेष । व्यभिचारादिति । यदा यत्र यस्यात्यन्ताभावस्तदा तत्र न तस्य प्रागभाव इति व्याप्ती व्यभिचारात् । इदानीं कालिकसबन्धेनैतत्कालवृत्ति । सामानाधिकरण्ये देशिकविशेषणतयैकाधिकरण्ये । प्रमाण-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

न्यावच्छिन्नतद्भावोऽपि स्वाधिकरणभूतात्मावच्छेदेनैवास्ति, इति तयो काले सहसम्भवात् दृष्टान्तं समयेत्, एव नित्यत्वं तद्भावयो । अयमपि प्रकृतानुपपुक्तं, दार्ष्टान्तिके अभावनिष्ठदेशिकविशेषणतासबन्धावच्छिन्नदेशवृत्तेरेव विवक्षितत्वेन दृष्टान्तेऽपि तादृश्या एव कालवृत्ते विवक्षितत्वात्, अतः कालिकसबन्धेन घटत्वादिति काले कालिकसबन्धावच्छिन्नघटत्वाभावस्य या विशेषणतासबन्धावच्छिन्ना इति, तस्या प्रतियोगिना एकदेशावच्छिन्नत्व देशविशेषणानवच्छिन्नत्व वा प्रसाध्य दृष्टान्तत्वोपन्यास कृत इत्यग्रे टीकाया किञ्चेत्यादिना स्फुटीकरिष्यते । एवं व्याप्यरूपे सर्वदेशकालावच्छिन्नत्वे । सहपदयोरेकदेशावच्छिन्नत्व अर्थ । देशकालानवच्छिन्नत्वे त्वनवच्छिन्नत्व इति बोध्यम् । संभवो वृत्ति । नन्येवं—कपाल यदि सदा घटशून्यं स्यात्, तर्हि घटोपादानं न स्यात्, तन्नुपपत्तिं ततो दुर्वारस्तत्राह—प्राप्तिरिति । उपादानत्वाविरोधादिति । केवलसदाघटशून्यस्य घटोपादानत्वाभावाव्याप्यत्वादित्यर्थ । अयंभावः—घटादेरुपादानमात्रवृत्ते प्रागभावस्याभ्युपगमेन तन्वादी तद्विरहस्य घटाद्युपादानत्वाभावरूपापाशब्दाप्युक्तत्वेन कपाले सदाघटशून्यत्वरूपापादकाव्यापकत्वेन चोक्तापापादकव्याप्तिभङ्गकोपाधिरनेन घटप्रागभावाभावविशिष्टस्य सदापदशून्यत्वस्य घटोपादानत्वाभावव्याप्यत्वोपगमेनोक्तमिति शेषापादकस्य कपाले विरहेण वा केवलघटशून्यत्वोपगमे घटोपादानत्वाभावापातिरूपाधकाभावादित्यर्थ—इति । बाधकान्तरोद्धारोऽपि टीकायामनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते । यदाचिदत्यन्ताभावधिकरणे यदाचित् प्रागभावोऽपि स्यात्, अतो व्याचष्टे—सदेति । विरोधादिति । तथाच केवलसदाघटशून्यत्वोपगमे घटप्रागभावाभावापरया घटोपादानत्वापगमापत्तिरतस्तत्रोपगन्तव्यमिति भावः । हेतु पूरयति—अत्यन्तेति । तन्वादाविवेकादि । ननु—समवायावच्छिन्नतदत्यन्ताभावत्वं, तत्प्रागभावतदुत्पत्त्यन्तरवदवृत्तिव्याप्यमिति व्याप्ते काले व्यभिचारोक्तिं सक्तच्छेदे, उक्तान्यतरवृत्तया तदवृत्तियाश्च देशिकविशेषणतासबन्धावच्छिन्नाया विवक्षणात्, काले तयोरीदानीमिति प्रत्ययनियामककालिकसबन्धेनैव सामानाधिकरण्यस्य प्रदर्शने व्याप्तिभङ्गाभावात्, अतो व्याचष्टे—यदेति । यत्तत्कालावच्छेदेन यद्देशे यस्य समवायावच्छिन्नात्यन्ताभावो विशेषणतासबन्धेनास्ति, तत्कालावच्छेदेन तद्देशे विशेषणतासबन्धावच्छिन्नतत्प्रागभावभावयो विशेषणतासबन्धेनास्ति, तत्काले तद्देशावच्छेदेन समवायावच्छिन्नतदत्यन्ताभावकालिकसबन्धेनास्ति, तत्काले तद्देशावच्छेदेन कालिकसबन्धावच्छिन्नतत्प्रागभावभावयो विशेषणतासबन्धेनास्ति इति वा व्याप्ती व्यभिचारात्, घटोपपत्तिपूर्वकाले घटाल्पताभावघटप्रागभावयो कालिकसबन्धेन सत्वादित्यर्थ । अत्र प्रथमव्याप्ती घटोपपत्तिपूर्वकालान्यकालावच्छिन्नतत्त्वनादिदृष्टान्तं घटोपपत्तिपूर्वकालावच्छिन्न कपालादि पक्ष । द्वितीयव्याप्ती तत्कालावच्छिन्नो घटोपपत्तिपूर्वकालान्यकालो दृष्टान्तः, कपालावच्छिन्न घटोपपत्तिपूर्वकाल पक्ष । उभयत्र घटाल्पताभावो हेतुः, घटप्रागभावभाव साध्यः । तत्र प्रथमे दृष्टान्ते व्याप्यवृत्तितया कालावच्छिन्नत्वेनासिद्धिः, द्वितीये घटकाले आपादकापाद्यो भिदावपि आपादस्य व्याप्यवृत्तितया देशानवच्छिन्नत्वेनासिद्धिरित्यतः प्रकरान्तरेण व्याप्तिमाह—यदेति । पूर्वकालावच्छिन्नो निरवच्छिन्नो वा यद्देशे यस्यात्यन्ताभावः, तद्देशे तत्प्रागभावभावः, यथा तन्तो घटाल्पताभावघटप्रागभावभावो इति व्याप्ती इत्यर्थः । सर्वकालावच्छिन्ने निरवच्छिन्ने वा कपाले पक्षे घटसिन्ध्यालघटकृतयाऽभ्युपगमेन घटाल्पताभावोपादानपादकेन घटप्रागभावभावोऽप्यापिपादयिष्यति इति पर्यवसित । तत्रापि व्यभिचारः, घटोपपत्तिपूर्वकाले

१ घटप्रागभावभावविशिष्टसदाघटशून्यत्वस्यैव घटोपादानत्वाभावव्याप्यत्वात् इति ।

अ सि १४

रण्यमिदानीं घटात्यन्ताभाव इदानीं घटप्रागभाव इति प्रतीतिवलादङ्गीकृतम्, देशे तु तदुभय-
सामानाधिकरण्ये न किञ्चिदपि प्रमाणमिति—वाच्यम्; मिथ्यात्वानुमिते, श्रुत्यादेश प्रमाणत्वात् ।

सिद्धिख्यात्या ।

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति ध्येयम् । मिथ्यात्वेति । ततश्च न वैषम्यमिति ध्येयम् । विरोधेनानु-

गौडप्रह्लानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्यादिति । एतेन—घटादावधिष्ठानगतस्य सत्त्वस्यारोपोऽनादिदृढवासानासहिनो दोषविधया तत्र मिथ्यात्वग्रहे

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेक्षणाध्यायी ।

घटप्रागभावप्रत्ययेन कपाले घटप्रागभावस्याव्याप्यश्रुतिरूपेण सर्वकालवच्छिन्नत्वनिश्चितत्वयोरभावात् । अत्र पक्षान्त-
र्भावेणापि व्यभिचारे निश्चितत्वात् दूषण बाधस्त्वत्र दोषो नोक्त, आपत्तां तस्यानुल्लङ्घनात् । इदानीमित्यस्य एत-
त्कालावच्छेदेन देशश्रुतिलार्थकस्य अनेनैव देशे सामानाधिकरण्यसिद्धौ देशेत्वित्यनेन तत्र प्रमाणाभावोक्तैरनुपपत्तिरित्यतो
व्याचष्टे—इदानीमिति । इदानीं घटप्रागभाव इति । घटो भविष्यतीति शब्दान्तराभिलाष्येय प्रत्यक्षप्रतीतिर्यकाले
तत्काल एवेदानीं घटात्यन्ताभाव इति प्रत्यक्षप्रतीतिरित्यनुभव इति भावः । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नसामानाधिकरण्ये पुनर-
न्तानुपपत्तिरतो व्याचष्टे—देशिकेति । मूले—नकिञ्चिदिति । अत्यन्ताभावस्य प्रतीयोक्तिद्वयसम्रागभावविरोधनियम-
स्याद्याप्यनिराकरणात् कपाले घटोपादानत्वन्यथानुपपत्तिसिद्धप्रागभावविपर्ययाया 'अस्मिन् कपाले घटो नास्ति' 'घटात्स-
न्ताभावोऽस्ति' इति प्रत्यक्षप्रतीतिरित्येदिरिति भावः । एव चैतावता घटत्वसम्रागभावान्यतरावच्छिन्ने कपाले त्रैका-
लिकघटात्यन्ताभावे प्रमाणशङ्काया कृताया तत्परिहारमाह—मिथ्यात्वानुमितेति । एतेन—घटात्यन्ताभाव-
वच्छिन्नकपाले घटप्रागभावे प्रमाणाकाक्षाया मिथ्यात्वानुमितेतिरुक्तिर्भ्रान्ति, तथा तस्याविषयीकरणात्—इत्यपास्तम् ।
ननु—कपाले घटादिप्रत्यक्षेण तद्विपर्ययघटादिलिङ्गेन घटादिविरुद्धतदत्यन्ताभावाभावप्राह्कानुमानेन च प्रतिबन्धात्क-
घटात्यन्ताभावप्राह्कमिथ्यात्वानुमितेतिरुक्त इत्यत आह—श्रुत्यादेशेति । नेहानेत्यादिप्रपञ्चमिथ्यात्वप्राह्कश्रुतेर्धैर्यं ।
तस्या खत प्रमाणाया सर्वतो बलवत्त्वात् तदनुग्रहीतमिथ्यात्वानुमानस्याप्युक्तप्रत्यक्षानुमानाभ्या बलवत्त्वमिति भावः ।
एतावता मिथ्यात्वानुमानेन कपालादौ सदा घटादिशून्यत्वसिद्धौ कपालादेषं घटाद्युपादानत्वानुपपत्ते परिहारीत्यादिपदसू-
चित । उक्तानुपपत्त्योरपरिहारेण न्यूनता परिहर्तुं अस्य मूलस्य तत्परिहारसूचकतामाह—एतेनेति । घटादिमिथ्यात्वानुमिते
श्रुत्यनुग्रहीतत्वेन प्रामाण्यबलवत्त्वकथनेनेत्यर्थः । अनेन—घट सन् इत्यादिप्रत्यक्षस्यारोपत्वं, उक्तानुमित्युपपत्तौ अनुत्पाद-
रूप उपमर्दं, तदुत्पत्ते प्राशुत्पादश्च लभ्यते, इत्याशयेनाह—घटादाविति । आरोपान्वयिविशेष्यकत्वं सप्तम्यर्थः ।
—अधिष्ठानगतस्येति । तादात्म्येन घटादारोपविशेष्यसद्रूपब्रह्मधर्मावाधत्वरूपसत्त्वस्येत्यर्थः । परसराध्यासाभ्युप-
गमात् सद्रूपब्रह्मणोऽपि घटादौ तादात्म्येनारोपात् तद्वदसत्त्वस्याबाधत्त्वस्यारोप इति भावः । यद्वा—उक्तसद्रूपब्रह्मप्र-
तियोगिकतादात्म्यरूपसत्त्वस्येत्यर्थः । तेन ब्रह्मणो गान्ध्यासत्त्वसिद्धान्तासन्नति । तन्मतेऽधिष्ठानसमर्गाध्यास एव परसरा-
ध्यासघटक इति भावः । घटप्रत्यक्षस्य घटाभावप्रत्यक्षे प्रतिबन्धकता न सम्भवति, घटे बाधितत्वशङ्का तज्ज्ञाने बाधित-
विपर्ययत्वरूपप्रामाण्यसंशयाऽऽकन्दितत्वात्, अतो घटादाववाधत्त्वस्य तत्तादात्म्यस्य वा भ्रान्त्युक्तः । जीवन्मुक्तोऽयं घटाद्य-
भावप्रत्यक्षरूपे घटादिमिथ्यात्वग्रहे तदीयघटादिप्रत्यक्षस्य प्रतिबन्धकताप्रमत्तादाह—अनादिदृढवासनासहित इति ।
आनादित्वं दृढत्वं हेतु, दृढत्वं च, परीक्षप्रथमादिनातमिथ्याप्राह्कानुच्छेद्यत्वम् । वासना चेय आरोपसमानविषयिणी ।
जीवन्मुक्तस्य तु श्रुत्यनुमानजन्ये मिथ्यात्वनिश्चये मननेनप्रामाण्यशङ्कानिरासात् निदिध्यासनपरिपाकसहकारेणोक्तमिथ्यात्व-
निश्चयेनोक्तवासनोच्छेदात् तदीयघटसत्त्वारोपस्य तदीयघटाद्यभावप्रत्यक्षे ऐन्द्रजालिभूतं न प्रतिबन्धकतेति भावः । प्रति-
योगिविधया निर्णयस्य मिथ्यात्वग्रहप्रतिबन्धकताया अनादिदृढवासनाया अनन्तत्वात्, दोषविधयेत्युक्तम् । तदभावा-
भावत्वानवच्छिन्नतत्त्वावच्छिन्नतद्वृत्ताग्रहस्य स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकतासूचनाया वा तदुक्तम् । लौकिकसन्निकर्षाज्जगत्तद-
भावज्ञाने तद्वृत्तानिश्चयत्वेन, तदिन्द्रियजन्यतदभाववृत्ताज्ञाने तदिन्द्रियजन्यतद्वृत्तागमनत्वेन च प्रतिबन्धकत्वात् तदभाव-

१ अपौरुषेयत्वेनासमावितरुपदोषतया 'यो होता सोऽथगुरि'रुपदेशशास्त्रसातिदशशास्त्रापेक्षयानुमानादित प्राक्त्वमिति
भावः । २ स्वयदुबलाया अति समारयाया लिङ्गरूपप्रबलप्रमाणाश्रिताया प्रवरणबाधकत्वस्य पूषानुपब्रणमप्रविनियोग्यत्वे
दृढत्वादिति भावः ॥

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

प्रतिबन्धक इति घटादिप्रत्यक्षकाले चक्षुरादिना घटाभावादेन प्रत्यक्षम्, अतएवोक्तप्रमात्वव्यवहारोऽपि; मिथ्यात्व-
प्राहकश्रुत्यादिनोक्तारोपस्योपमर्दे तु तस्य प्रत्यक्षमिति—सूचितम् । किंच कालदेशयोरत्यन्ताभावस्य वृत्तिसुख्येत्यने-
नेदं सूचितम् । मन्मते कस्यापि केवलान्वयित्वं न स्वीक्रियत इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वेन व्यतिरेकित्वमात्रस्य परेणापि
कालेऽत्यन्ताभावस्वीकारेण च सर्वदृश्यानां व्यतिरेकित्वेन कालेऽत्यन्ताभावस्तावदवश्यं वाच्यः । तस्य च किंचिद्वेशाव-

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तद्वत्ताप्रत्यक्षत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य पार्थक्यसूचनाय वा तदुक्तम् । तदुक्तं सिद्धान्तलक्षणे दीधि-
तिरुक्ता—“वृक्षत्वावच्छेदेन वृक्षे संयोगसामान्यास्वीकर्तुमते परितः प्रतियोग्युपलब्धेः दोषाद्वा वृक्षे न संयोग इति
नाच्यक्षमिति” । तत्र घटादौ मिथ्यात्वस्य ग्रहे प्रत्यक्षरूपे बाधेन बाध्बोधोत्पत्तिर्न प्रतिबध्यते, किंतुप्रेते तत्र अप्रामाण्यं
गृह्यते इति दीधितिकारोकेः उक्तघटादिप्रत्यक्षसत्त्वेऽपि श्रुत्या घटादौ मिथ्यात्वनिश्चयो जायते । श्रुतिरूपप्रबलप्रमाणजन्य-
त्वाच्च तत्प्रामाण्याग्रही न जायते । चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षे सत्यापि ज्योतिरागमेन पद्मयोजनपरिच्छिन्नत्वबोधवत् श्रुत्युपो-
द्विष्टानुमानादपि तथैव मिथ्यात्वनिश्चयो जायत इति ॥ ग्रहपदं प्रत्यक्षपरं । मिथ्याज्ञानं त्वनाहार्यं; तद्वद्वत्प्रतियोगि-
मत्त्वस्य वैज्ञानिकत्वात् । घटादिप्रत्यक्षेति । भिन्नेन्द्रियजन्ययोरपि विरोधित्वे त्वगादिनेत्यादिः । समानेन्द्रियजन्ययोरिव
तथात्वे तु अभिमचक्षुरादिनेत्यस्यात्रापकयः । नन्वेवमपि कपालादौ घटादिप्रत्यक्षज्ञानकाले बाधकाभावादुत्प्रेते घटा-
द्यभावप्रत्यक्षेऽप्रमाणलव्यवहारः घटादिप्रत्यक्षकालीनः, ‘पूर्वमुपभ्रमस्तुमुत्पत्त्यमानं वा कपालं सदाघटाभाववदिति ज्ञानं
अग्रमे’त्याकारोऽनुभूयमानः सिद्धान्ते न स्यात्; घटादेर्मिथ्यात्वोपगमेन कपालादौ सदाघटाभावाभ्युपगमात्, घटादेस्तु
कदाप्यनुपगमात् इत्यत आह—अतएवेति । कपालादौ घटादिप्रत्यक्षकाले प्रातिभासिकघटादेवगमात् तन्मिथ्या-
त्वस्य चाग्रहादेवेत्यर्थः । तथाचोक्तघटाद्यभावज्ञाने घटादिप्रत्यक्षकाले घटादिमति घटाद्यभावप्रकारकत्वप्राप्ताप्रमाणसमूहसं-
भवेनोक्तव्यवहारोपपत्तिरिति भावः । नन्वेवं—कपालादौ घटाद्यभावप्रत्यक्षं तत्प्रमात्वव्यवहारश्च कदापि न स्यात्, घटा-
दिविषयकानादिदृढासनावघेनेन घटादिसमानविषयस्य साक्षिप्रत्यक्षस्य तत्प्रतिबन्धकस्य तदप्रमात्वप्राहकस्य सर्वदा संभ-
वात्, एवं जीवन्मुक्तस्य निष्प्रपञ्चब्रह्मासाक्षात्कारो न स्यात्; तस्य चक्षुरादिनापि प्रपञ्चसाक्षात्कारसंभवात्, इत्यत
आह—मिथ्यात्वप्राहकश्रुत्यादिनेति । साधनचतुष्टयसंपन्नस्य श्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकसहकृतस्य मिथ्यात्वप्रा-
हकश्रुत्या प्रपञ्चमिथ्यात्वनिश्चयेनेत्यर्थः । उक्तविषयैस्तत्प्रपञ्चमिथ्यात्वनिश्चयं प्रति उक्तप्रपञ्चप्रत्यक्षस्य सत्वासनस्याप्रतिब-
न्धकत्वस्य तदप्रामाण्याप्राहकत्वस्य चानुपपदमुक्त्वादिति भावः । उक्तारोपस्य कपालादौ घटादिसत्त्वप्रत्यक्षरूपारोपस्य ।
उपमर्दं इति । प्रथमं भ्रमत्वग्रहणं उपमर्दः । तत् प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रत्यक्षान्ध्यासेन तद्वासनादाभ्येमिति तद्विपरीतप्र-
पञ्चसत्त्ववासनानिर्गृहीतरूपं, तावत्पर्यन्तं कदाचिदुक्तारोपोत्पत्तिः । परन्तु तत्र भ्रमत्वग्रहात् तेन प्रतिबन्धाभावात्
कदाचित् घटाद्यभावप्रत्यक्षमपि । परन्तु विपरीतवासनावघेने तत्रापि भ्रमत्वग्रहः । उक्तरीत्या प्रपञ्चमिथ्यात्वदृढ-
वासनावघेने तत्सत्त्ववासनानिर्गृह्यतु तत्, प्रपञ्चप्रत्यक्षारोपस्यानुपादरूप एवोपमर्दं इति क तदधीनस्त्वभावज्ञान-
धर्मिको भ्रमत्वग्रह इति बोध्यम् । तस्य घटादिरूपप्रपञ्चाभावस्य । प्रत्यक्षमिति भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितं प्रत्यक्षमि-
त्यर्थः । एवं जीवन्मुक्तानां निष्प्रपञ्चब्रह्मासाक्षात्कारोऽपि निर्विचिन्तितो निर्वाध इति भावः । मनु—एता-
वता समवायादिना घटादिमति कपालादौ तत्सर्वभावच्छिन्नप्रतियोगिताकः तदभावः साक्षितः, स च प्रतियोगि-
विरोधमनुपगृह्य ध्वंसप्रागभावविरोधमात्रमुपगृह्य ध्वंसप्रागभावकालावच्छेदेन कपालादौ कालिकाध्याय्यवृत्तिरस्तु,
नच—काले कालिकसंभवेन घटादिप्रतियोगितदभावयोः सहसंगवद्वेक्षे दैशिकसंभवेन तयोः सहसंभवोऽस्तु,
इत्युक्तम् मूले एवेति—वाच्यम्; काले तयोर्विभिन्नदेशावच्छेदेनवाभ्युपगमसंभवेन दृष्टान्तासंप्रतिपत्त्या तदुक्तं विवा-
दमिति सिद्धसाधनाशङ्कां तन्मूलमिप्रायवर्णनेन परिहरति—किंचेति । कालदेशयोरिति । काले सहसंभववद्वेक्षेऽपि
सहसंभवाविरोधादिति मूलेकेनेत्यादिः । सर्वदृश्यानां व्यतिरेकित्वं न संभवति; प्रमेयत्वादीनां केवलान्वयित्वादत उक्तं—
मन्मते कस्यापीति । निर्धर्मके ब्रह्मणि प्रमेयत्वादीनां जभावाद्भीकारादिति भावः । सर्वदृश्यानां दैशिकव्यतिरेकित्वे-
ऽपि तद्वृत्तिकाले तदत्यन्ताभावः केन स्वीक्रियते ? इत्यत अह—व्यतिरेकित्वस्तुमात्रस्येति । परेण नैयायिकेन ।
काले इति । कालिकसंभवेन प्रतियोगिमत्त्वेऽपि प्रतियोग्यन्तर्धिवर्णनेदेशावच्छेदेनेति शेषः । सर्वदृश्यानां
घटप्रमेयत्वादीनां । मिथ्यात्वसिद्धये । सर्वेति । काले तत्तद्व्यवस्थपि । वाच्यः । परेण । तद्वृष्टान्तेन दैशिकसंभवेन

गौडप्रह्लादनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

च्छेदेन काले किञ्चित्कालावच्छेदेन देशे वृत्तिरिति स्वीकारे देशकालनिष्ठानामवन्तावच्छेदकत्वव्यक्तीनां कल्पने महारौ-
र्यात् घटादेरत्यन्ताभावः सर्वत्रैव स्वीक्रियते । अतएव—संयन्धो न तत्प्रतियोगितावच्छेदक—इत्युक्तम् ।
नच—‘एतत्काले गृहे घटो नास्ती’ति धी कालादिनिष्ठमवच्छेदकत्व गाह्य इति—आख्यम्, गृहादिनिष्ठान्या
घटाघधिकरणताया अवच्छेदकत्वस्याभाव हि सा तत्कालादाववगाहते, ननु घटाद्यभावाधिकरणतायां गृहादिनिष्ठान्या-
मवच्छेदकत्व तत्कालादी । अतएव ‘वृक्षे मूले न सयोग’ इत्यादिधीरिति वृक्षादिनिष्ठसयोगाद्यवच्छेदकत्वाभाव मूलादी
गाहते । नन्वेवं—कार्याव्यवहितप्राक्कालावच्छेदेन कार्यवद्देशे वर्तमानस्याभावस्याप्रतियोगित्वे सत्यनन्यथासिद्धत्व
कारणत्वमित्यादिव्यवहारो नोपपद्यते—इति चेन्नोपपद्यताम्, तथापि परत्वावच्छेदेनोत्पद्यमानस्य कार्यस्य वद्देशे

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

घटादिप्रतियोगिमति देशे तदत्यन्ताभावस्तु इदानीं मया साध्यत इति शेष । तस्य घटादिद्वयात्यन्ताभावस्य ।
किञ्चिद्देशेति दृष्टान्ते । प्रतियोग्यनधिकरणदेशे इत्यर्थः । किञ्चित्कालेति दार्ष्टान्तिके । प्रतियोग्यनधिकरणकाले
इत्यर्थः ।—अत्यन्ताभाव इति । तच्च काले कालिन्सबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको, देशे दैशिकसबन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिकाया विशेषणतासवन्धेन येति बोध्यम् ।—सर्वत्रैवेति । सर्वदेशावच्छेदेन काले, सर्वकालावच्छेदेन देशे
इत्यर्थः । केपाचित् प्रतियोग्यवच्छेदकत्व, केपाविद्भावावच्छेदकत्व चापेक्ष्य सर्वपामभावावच्छेदकत्वे लाघवादिति भावः ।
घस्तुतस्तु—व्याप्यद्वारेवावच्छेदकत्वानुपगमात् सर्वसत्त्वस्य निरवच्छिन्न इत्यर्थः । एवञ्च लाघव सन्त्युपपद्यते
नन्वेवं घटादेरत्यन्ताभावात्त्रैवेव विशेष इति वक्तव्यम्, तत्राह—अतएवेति । तत्सबन्धानां तदभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वकल्पने तदभावभेदकल्पने च गौरवादित्यर्थः । एवञ्च घटादेरत्यन्ताभाव सर्वदेशकालेषु सर्वकालदेशाव-
च्छिन्नवृत्तिको निरवच्छिन्नवृत्तिको वा मिथ्यात्वघटकतया विध्यन् घटमुन्मूलयतीति भावः । कालिकाव्याप्यवृत्ति-
त्वप्रत्यय अन्यथोपपादयितुं शक्नुते—नचैतत्काले इति । नच—इयं धी एतद्गृहनिष्ठघटस्य कालिकसबन्धावच्छिन्ना
भावमेतत्कालेऽवगाहते इति, एतत्कालावच्छिन्ने गृहे गृहकालावच्छिन्नगृहादिने घटाभावावगाहिनी चेय धीरिति पूर्वाक-
प्रकारद्वय-शक्यम्, प्रकारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।—अवच्छेदकत्वमिति । गृहनिष्ठान्या घटाधिकरणताया
इति शेषः । अवच्छेदकत्वस्याभावः, अवच्छेदकतासबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः । तेन नाप्रसिद्धिरिति केचित् ।
तत्र, सबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकताया इदानीमेव निराकृतत्वात् । नचाप्रसिद्धिः, इदानीं गृहे घट इत्यारोपविषय-
तया आध्यात्मिकस्य प्रसिद्धे, अन्यथा सप्तम्बन्तोऽख्यवच्छेदकत्वरूपसबन्धाप्रसिद्धौ तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य
दुर्वचत्वात् । तथाच यथाश्रुतमेव सम्यक् । परमते एतत्काले प्रसिद्धस्य घटाधिकरणतावच्छेदकत्वस्य कालान्तरेऽभावः,
सिद्धान्तिमते तु तत्कालेऽपि घटादि येन येन सबन्धेन यत्न यत्न प्रतिभासते, घटादिप्रतियोगिकतत्तत्सबन्धमिथ्या-
त्वमिथ्या घटादिमिथ्यात्वमिथ्या च तत्र तत्र तत्तत्सबन्धं घटवत्ताविरोधी । परेषां तत्तत्सबन्धावच्छिन्नघटाभावकूटनसबन्ध-
सामान्यावच्छिन्नघटाभावम्यानीय सबन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताको घटसामान्याभावो विपरीतक्रियमाण तत्र तत्र
तत्तत्सबन्धेन घटवत्तामुपमर्दयति, यथा तुच्छाभावः, इयास्तु विशेषः, घटादि सत्त्वेन प्रतीयते, न तुच्छमिति भावः ।
दैशिकाव्याप्यवृत्तित्वप्रत्यय मूले पूर्वमन्यथोपपादितमपीदानीं प्रकारान्तराण्यन्यथोपपादयति—अतएवेति । अभावस्य
निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वादित्येवमर्थः ॥

एवं कालदेशयो देशकालनिष्ठाभाववत्ताया अवच्छेदकत्वानुपगमे । घटादिमति कालान्तरावच्छेदेन दण्डादेरभाव-
सत्त्वात् घटादिवारणत्वव्यवहारानुपपत्तिरतः कार्याव्यवहितप्राक्कालावच्छेदेनेत्युक्तम् । नोपपद्यते इति । उक्ता-
भावे उक्तकालावच्छिन्नत्वासम्भवादिति भावः । इष्टवत्ता परिहरति—नेति । तर्हि कारणत्वव्यवहारस्य को विषय इत्यत
आह—तथापि । स्वसामानाधिकरण्येत्यादि उपपद्यते एवेत्यनेनान्वयः । तस्य अनन्यथासिद्धत्वसहितत्वादिति ।
तेन रासमे तद्वत्कारणत्वव्यवहारो नेति बोध्यम् । स्व दण्डत्वावच्छिन्न । घटदण्डपदे घटवदण्डत्वावच्छिन्नपरः । ईदृश
घटत्वावच्छिन्नकारणत्व रासमत्त्वावच्छिन्नसाधारण, आप्येयतासामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकताया अतिप्रसक्तसाधारण-
त्वात्, यदि स्वविशिष्टान्यावृत्तिविविशिष्टत्व स्वसामानाधिकरण्ये विशेषण, तदा घटेऽपि दण्डवदन्यवृत्तिवत्त्वेन
तदभावविशिष्टसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य घटत्वेऽसम्भवेन दण्डत्वावच्छिन्नेऽपि निरुक्तपदत्वत्वस्यासत्त्वेनोक्तव्यव-
हारानुपपत्तिरित्यत आह—कार्येनिष्ठमिति । घटादिनिष्ठ यत् दण्डादिसामानाधिकरण्यं, तदवच्छेदकपदत्वादीत्यर्थः ।
अवच्छेदकत्व चेद भनतिप्रसक्तत्वमित्यत खल्वसबन्धविशेषरूप, दीधितिकारोक्त पारिभाषिक वा, तेन रासमत्त्वावच्छिन्ने
नोक्तव्यवहारापत्तिरिति भावः । ननु—एवमपि घटादी स्वसयोगसामानाधिकरण्यनिगमात् निरुक्ततदवच्छेदकताभ्य-

विपमसत्ताकभावाभावयोरविरोधः पूर्वमुपपादितः । न च असत्यतिव्याप्तिः; स्वात्यन्ताभावाधिकरण

सिद्धिव्याप्या ।

मितधुलोरेव धलत्वं स्वरूपत इत्याशङ्क्याह—विपमेति । न च—लाघवेनात्यन्ताभावमात्रस्य प्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यविरोधितेति—वाच्यम्; एकदैक्य रजतप्रत्यक्षतदभावप्रत्यक्षप्रमाभ्यां गौरवस्य प्रामाणि-
कत्वेन समानसत्ताकाल्यन्ताभावस्यैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरोधिताया वक्तव्यत्वादिति भावः ।
नचासतीति । असतः शशशृङ्गादेः स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव शशशरी प्रतीयमानत्वादिति भावः ।
स्वात्यन्तेति । सत्त्वेन प्रतीयमानत्वस्य तनाभावान्न तनातिव्याप्तिरिति भावः । सत्त्वेन प्रतीतिरप्यस्तीत्य-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

संबन्ध स्तरक्षणाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कारणस्य तद्देशे सवन्ध इति यत् कार्यनिष्ठ कारणस्य सामानाधिकरण्यं
तदवच्छेदकघटत्वाविरूपस्य दण्डादिव्याप्यत्वस्य घटादिकार्यं सत्त्वेन साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मत्वापि व्याप्ति-
तया सर्वं स्वीकृतत्वेन तद्वदकस्यावच्छेदकत्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषाद्विदितस्मारणद्वय पक्षधरपर्यन्तप्राचीनतार्किकैः
स्वीकृतत्वेनाभावावच्छेदकत्वावच्छेदितत्वात् स्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकघटत्वकरूपस्य घटकारणत्वस्य दण्डादौ
व्यवहार उपपद्यत एवेति दिक् । समानसत्ताकयोर्भावाभावयोरविरोधे स्वीकृतेऽपि न क्षतिः, मिथ्यात्वघटकाभावस्या-
धिष्ठानस्वरूपत्वेन प्रतियोगिभिन्नसत्ताकत्वादिति पूर्वोक्तं स्मारयति । विपमेत्यादि । सत्त्वेनेति सत्त्वावच्छिन्नस्वरूप-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

घटत्वसत्त्वात् स्वसयोगकारणत्वव्यवहारापत्तिः, इत्यत आह—यत्क्षणावच्छेदेनेति । उत्पद्यमानस्येति विशेषणान्त-
यत्क्षणः कार्योत्पत्तिक्षणः । तदवच्छिन्नकार्यस्य, कार्यतावच्छेदकघटत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकश्चकारिरूपयद्देशानुयोगिकः
कार्यतावच्छेदकसंबन्धः, तत्क्षणाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्न कारणतावच्छेदकदण्डत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकश्चादितद्देशानु-
योगिक कारणतावच्छेदकसंबन्ध इति व्यवहारविषयीभूतं यदित्यर्थः । कारणतावच्छेदकदण्डत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकघटा-
द्युत्पत्तिपूर्वक्षणावच्छिन्नसयोगादिसंबन्धवचकादिदेशानुयोगिक स्वोत्पत्तिक्षणावच्छिन्न सयोगादिसंबन्धः, घटादिनिष्ठं
तत्प्रतियोगिमिति यावत् । अभावस्यैव देशकालावच्छिन्नत्वानुपगमः, भावस्य तु तदुपगन्तव्यमेव । अन्यथा अग्रे बृह-
वपिसयोगी इति प्रतीतिरिव, मूले रूक्षो न कपिसयोगीति प्रतीतिरपि प्रमा स्यात् इति हृदयम् । सयोगेन दण्डादिव्याप्य, दण्डा-
दिपूर्वभूतत्वादिसंबन्धः च दण्डाद्यवयव प्रति दण्डादे कारणतापत्तिरतः—कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नत्वं कारण-
संबन्धे निवेशितम् । घटोत्पत्तिद्वितीयक्षणावच्छेदेन घटादिमति समुज्जयमान घटादिव्याप्य च घटादिक प्रति घटादे कारण-
तापत्तिरतः—कार्योत्पत्तिक्षणावच्छिन्नत्वं कार्यसंबन्धे निवेशितम् । केचित्—स्वरूपेण कारणनिवेशे दण्डत्वविशिष्ट-
सामानाधिकरण्यावच्छेदकघटत्वकलाप्रीललनिशिष्टदण्डे घटकारणताव्यवहारापत्तिरतः—कारणतावच्छेदकनिवेशः ।
तथाच नीलविशिष्टदण्डसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य निरुक्तस्य घटत्वेऽसत्त्वान नीलदण्डे घटकारणत्वापत्तिः । पृथिवी-
विशिष्टसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य घटत्वे सत्त्वेऽपि दण्डत्वस्यापकपृथिवीत्वेन दण्डस्यान्यथासिद्धत्वात् न पृथिवीत्व-
विशिष्टे घटकारणत्वापत्तिः । चेन्नविदूषणं कार्यनिवेशे दण्डत्वविशिष्टसामानाधिकरण्यावच्छेदकघटत्वकलात् दण्डत्वविशिष्टे
द्रव्यत्वावच्छिन्नकारणत्वापत्तिरतः—कार्यतावच्छेदकनिवेशः । तथाच द्रव्यत्वे दण्डसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभा-
वानोक्तापत्तिः । एव सयोगघटितसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य घटत्वेऽभावातोक्तापत्तिः, सयोगेन समवायेन च दण्ड-
वति भूतत्वादौ दण्डावयवे च घटस्य समवायेन संयोगेन च नियमेनासत्त्वात् । अत्र यादृशातिप्रसन्न कारणताशरीरे
नियमनिवेशेन वारयितुं शक्यते, स तथैव वारणीयः । अन्यादृशास्तु अन्यथासिद्धत्वेन । अन्यथासिद्धेरननुगतत्वादिति
सप्रदायः ॥

प्रपञ्चे मिथ्यात्वबोधकप्रकृतानुमानेन शुल्लखगृहीतेन समानसत्ताकभावाभावयोरविरोधमुपपद्यैव मिथ्यात्वस्य साधयितुं
शक्यत्वान्मूले विपमसत्ताकभावाभावयोरविरोधस्मारणमात्रं व्यर्थमिति शङ्क्यते शुल्लखप्रहमन्तरापि समानसत्ताकभावाभावा-
योर्विरोधमन्युपगम्यापि मिथ्यात्वसिद्धिसम्भव इत्यभिप्रायेणोक्तकारणं सार्थं नयति—समानसत्ताकयोरिति । स्वात्य-
न्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वमिति रक्षणे प्रतीतिपदं यदि विस्मर्यते तृतिताधारणत्वेन ज्ञानारण्यतृतिमानपरं, ननु
तदवच्छिन्नचैतन्यपरं, न वा विस्मर्यत्यातृत्वरूपेण ज्ञानपरं तदा शशविषाणादितुच्छेऽतिव्याप्तिः शङ्कते मूले—नचासत्य-

एव सत्त्वेन प्रतीयमानत्वस्य चिवक्षितत्वात् । नच—‘तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसी’ दिति श्रुत्या असतः सत्त्वप्रतीतेस्तत्रातिव्याप्तिर्दुष्परिहरेति—वाच्यम्, ‘सदेवेदमग्र आसी’ दित्यस्यार्थस्याभाव

सिद्धिव्याख्या ।

तिव्याप्तितादवस्थं शङ्कते—नच तद्वैक इति । परिहरति—सदेवेति । नच—सदेवेदमिति श्रुत्यर्थाभाव-

गौडप्रह्लानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

कारतानिरूपितधीविशेष्यताव्यापकात्यन्ताभावकत्वं वाच्यमित्यर्थ—सदेवेत्यादि । ‘सदेवेत्यादि’ श्रुत्या यत्र यत्र-कारकबोधो जन्यते, तत्र सद्भावप्रकारकधीरसदेवेत्यादिना बोध्यते । उक्तं हि छान्दोग्यब्राह्मणे—‘असत् पदानभिधेयत्वेऽपि नन्मुक्तवाक्यस्य तद्व्युक्तवाक्यार्थविरोधिधीजनकत्वमानुभाषिक’ मिति । तत्रार्थ भावः—‘सदेवे’ त्यादि-वाक्य बौद्धानां तार्किकादीनां च मतनिरासार्थम् । बौद्धमते हि सुपुत्राविव प्रलये सतोऽभावात् कारण विनैव सुपु-न्युत्तरजगराद्यक्षणे इव वृष्ट्यारम्भकाले आद्यकार्योत्पत्तिः । यद्यत् अर्थक्रियाकारित्वरूपस्य सत्त्वस्याश्रय तस्य सर्वस्य

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तिव्याप्तिरिति । उक्तप्रकारेण तु व्यावृत्ते पूर्वमभिधानात्प्रकारान्तरेण परिहरति—स्वेति । अत्र स्वात्यन्ताभावाधिकरणे एव सत्त्वेन प्रतीयमानत्वे, तादृशाधिकरणमात्रवृत्तिलप्रकारकप्रतीतिविशेष्यत्वं तादृशाधिकरणमानविशेष्यप्रतीतिप्रकारकत्वं वार्थमाधित्व परिहारो न सम्भवति, सदसतोपरगाभावेन त्रिविधसति असत्भावानुगीकारेऽपि तुच्छविशेष्यकतुच्छ-प्रकारकशेषविषाण रापुष्पमिति शब्दजन्यविकल्पमादायातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । एव स्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्यताभ्यापकीभू-ताभाषप्रतियोगित्वमिति निष्कर्षऽपीत्यतो व्याचष्टे—सत्त्वेनेतीति । सत्त्वं सत्तादात्म्यं, तादात्म्येन भासमानसदेव वा । व्यापकात्यन्ताभाषयत्वं व्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । तेन घटवति घटाभावमादाय न सिद्धसाधनम् । ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसत् सञ्जायते कुतस्तु खलु सौम्येव तस्मादितिहोवाच कथमसत् सञ्जायेतेति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं तदक्षतं धनुस्या प्रजायेयेति तत्तेजोऽष्टजतम्’ इति छान्दोग्ये स्पष्टिश्रुति । तत्र मतान्तरनिरासपूर्वकं सतो जगत्कारणत्वं प्रतिपादयितुं सम्मानस्य प्रलयकालसत्त्वं सदेवेति प्रथमवाक्येनोक्तम् । तदुत्तरं ‘तद्वैक’ इति द्वितीयवाक्येनासम्मानस्य प्रलयकालसत्त्वं प्रतिपाद्य, तस्यादिति तृतीयवाक्येनासतो जगत्कारणत्वं एकीयमतत्वेनोक्तं । ‘कुतस्तु’ इति चतुर्थेन तन्मतं निरस्य पथमेन सत्त्वेवेत्यादिना सम्मानस्यैवाप्तसत्त्वमुपसहस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपाद्यत इत्याशयेन मूले सत्त्वप्रकारकत्वनिवेशेऽप्युक्तातिव्याप्तिताद-वस्थं शङ्कते—नचेति । ‘तद्वैक’ इति ‘तस्मादिति’ वाक्यद्वयेनासतो जगत्कारणत्वमेकीयमतत्वेन नोपन्यस्यते, किंतु सत् अग्रसत्त्वं निषिध्य जगत्कारणत्वाभाषमाशङ्क्यते इत्यभिप्रायेण समाधत्त—सदेवेति । मूले—‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदि’ त्यस्येत्यस्य एतद्वाक्यप्रतिपाद्यसार्थस्येत्यर्थः । स चार्थाऽप्रकालसत्त्वविशिष्टाद्वितीय, सत्तादात्म्यापन्न जगद् तत्कर्तृकमप्रकालसत्त्वं वा तद्भावस्य ‘तद्वैक आहु’रित्यादिवाक्येन बोधनेनोक्तातिव्याप्तिपरिहारेऽप्यभावस्य जगत्कारणता प्राप्तेति ॥ तस्मादसतो जगद्भावात् सदजायतेत्युत्तरवाक्यार्थात्, स च बौद्धानामप्यभिष्ट, व्यावहारिकोक्त-जगद्भावस्य व्यावहारिकत्वात्, जगतो निरुपाख्योपादानताया एव तदभिमतत्वात्, इत्यतो व्याचष्टे—सदेवेत्या-दीति । यत्र इदपदार्थं जगति, यत्रप्रकारकोऽसत्त्वप्रकारक, अद्वितीयसत्प्रकारकश्च, बोधो जन्यते, तत्र जगति, तद्भाव-प्रकारिकाऽप्रसत्त्वभावाप्रकारिका, अद्वितीयसद्भावप्रकारिका च, धीरसदेवेत्यादिवाक्येन जन्यते इत्यर्थः । करणविनैव अपूर्-वमेव जगदुत्पद्यते इति तदभिप्रायः । एवञ्च असदिति वाक्येन असति सत्त्वप्रकारकप्रतीतेरजननात् नासत्यतिव्याप्तिरिति भावः । नचेवं—रक्षणगतिव्याप्तिपरिहारानुरोधेन ‘तद्वैक’ इति श्रुतेरसजगत्कारणत्वमतनिरासार्थं तदनुवादित्वं स्वरसत् प्रतीयमान प्रतियस्य, कथमुक्ताश्रयत्वं स्वीकृत्यते—इत्याद्यद्वयं श्रीभाष्यकारादौक्तश्रुतिसारस्यादेवेत्याह—उक्तं हि छान्दोग्यब्राह्मणे इति । असत्. पदानभिधेयत्वेऽपीति । अनेन असतोऽङ्गीकृत्य जगत्कारणत्वमतानुवाद, सन्निराकरणद्वयमप्यङ्गीकृत्येति—दर्शितम् । ननु युक्तवाक्यस्येति । तद्व्युक्तवाक्यसमानानुपूर्वीकस्य घटोऽपि नासीदित्यादि वान्यस्येत्यर्थः । तद्व्युक्तवाक्येति । घटोऽपि नासीदिति वाक्येत्यर्थः । आनुभाषिकमिति । एवञ्च लोकविद्व-मेवासदेवेति वाक्यस्य ‘सदेवेति’ वाक्यार्थाभावबोधकत्वमिति । ‘आसीदिति कालसम्बन्ध, एवमिति सत्त्वासम्बन्ध, अ-द्वितीयमिति द्वितीयाभावसम्बन्ध । एतेषां असत्त्वसमवेऽपीत्यपि बोध्यम् । ननु तर्हि—असत्त्वप्रकारणवादिनो बौद्धा इति प्रवादो विरुध्यते इत्यत आह—अयं भाव इति । ननु—कालत्रयावाध्य नृपदाय, तस्य प्रलये कथमभावः ?

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

क्षणिकत्वेन सृष्टारम्भक्षण उत्पत्तिः कारणं विनैव वाच्या, तत्पूर्वं क्षणिकस्यार्थक्रियाकारिणोऽभावात् । तथाच सृष्ट्यारम्भकाल एव जागराचक्षण इव विनापि कारणं कार्यमुत्पद्यत इति स्वीक्रियते । तदुक्तं पञ्चपाद्याम्—
'अकस्मादेव जागरादायहमिति धीदर्शना' इति । विचरणेऽप्युक्तम्—'सुषुप्ते विज्ञानलेशस्याप्यभावा' इति । तार्किकादिमते तु प्रलये सदात्मकमपि जगत्कारणं यदासीत् तदाद्वितीयम्, गुणादिरूपद्वितीयविशिष्टस्वभावत्वात् । तयोर्मतयोर्निरासाय 'सदेवेत्यादि' श्रुतिः । इदं जगत् । अग्रे प्रलये । अव्याकृतावस्थमद्वितीयसद्रूपकारणात्मकमासीदिति बोधयति । 'असदेवे' त्यादि वाक्यं तु इदं जगत् प्रलये नासीत्, न वा सदात्मकम्, किंत्विदानीमेवार्थक्रियाकारित्वेन सदिति बोधयति । ननु—असदिति समासान्तगतं ननुपदं सद्भिन्नस्यैव बोधकम्, नावग्रे सत्त्वादेरभावबोधकं—इति चेन्न, 'अमानोनाः प्रतिषेधवाचका' इत्यनुशासनात् अकारस्य प्रकृते नन्वकारत्वाभावेनासदित्वस्यासमासत्वात् । अतएव मूले ननैवत्याकारणेत्यर्थः । ननु—'कथं तु एतत् सोम्यैवं स्यात् कथमसतः सञ्जायते' त्युत्तरवाक्येनासतः कारणात् सतः कार्यस्य बौद्धस्वीकृतोत्पत्तिरकारणादसदेवेत्यादिपूर्ववाक्येनासत्कारणात्मकतया प्रलये जगतः सारमुच्यते, कार्याणां हि ध्वंसरूपा सुष्मावस्था प्रलयकालव्यापकत्वादक्षणीकृत्यानि । सृष्ट्यारम्भसमये स्थूलकार्यरूपेण परिणमते । तेनासदात्मकत्वं जगतो नानुपपन्नम् । भिन्नकालीनयोरपि तयोस्तादात्म्यम् पुनर्याप्युक्तमेव । अतएव 'तस्मादसतः सञ्जायत' इत्युत्तरवाक्यं तथैव बोधयति—तन्नाह—

लघुचन्द्रिकाया चिह्नलेशोपाध्यायी ।

इत्याशङ्क्य तन्मतं सत्यदार्थक्यनेनोक्तं विवृणोति—यद्यदिति । क्षणिकत्वेनेति । तत्पूर्वमिलादिपञ्चन्यन्तायां हेतु, स च कारणं विनैवेत्यन । वाच्येति । प्रलये विद्यमानात् असत कारणात् सर्वायकार्यात्यतिरिक्तौ, कारणत्वाभिमतस्य कालवृत्तित्वेनार्थक्रियाकारित्वेन च सत्त्वापरया तन्मतसिद्धसत्यमेव भवत्येति भावः ।—स्वीक्रियत इति । एतावतीवासङ्गतकारणवादित्वप्रवादं सङ्गच्छते, आद्यजगत्कारण असत् अलौकिक प्रवादापीदिति भावः । सुषुप्त्युत्तरक्षणे कारणं विनैव कार्यात्यतिरिक्ते दृष्टान्ते समतिमाह—तदुक्तं पञ्चपाद्यामिति । सुषुप्तौ सतोऽभाव इत्यन आह—विचरणेऽप्युक्तमिति । तार्किकादिमते तु प्रलय इत्यादि । अयमेव तन्मते तदैकश्रुतिवाक्यार्थः । जगत्कारणमिति । इदपदायीऽयं । स्वभावत्वादिति । नाद्वितीयं कार्याभिध न । कार्यकारणयोर्मदानुपगमादित्यपि तन्मते तदर्थं इति बोध्यम् । तस्मात् सतः अद्वितीयात् सत, जगत् नाजायत किंतु सद्वितीयादेव सतो जगदजायत इत्युत्तरश्रुतेस्तन्मतेऽर्थः । इदं परिदृश्यमाननामरूपात्मकाव्याहृतावस्थ नामरूपान्नानाभिष्यक्तं ।—नासीदिति । कारणात्मना हि तदा जगता भवितव्यं, जगत् प्रलयवृत्तिमूलकारणशून्यमतो नासीदित्यर्थः । ननु—सदेव तत्कारण तद्रूपतया स्यात्, अत आह—नचासदात्मकमिति । प्रलये इत्यनुपपन्नं । सतस्तत्कारणत्वानुपगमात्, अकारणकसर्गाद्यकार्यात्यत्तेरुपगमादिति भावः । ननु—अग्रेदममेव नासीत्, इदं न सत्, इति वाक्यभेदे नाभेदपदवाच्यप्रसङ्गः, अद्वितीयकसदात्मकजगदमेव नासीदित्येकमेव वाक्यं चेत्, विशिष्टे कालवृत्तित्वाभावबोधनेऽपि विशेष्ये जगति तदवाधेन विशेषणीभूतसद्भेदस्यालामापत्तिः, नचान भ्रमकाले विशिष्टाभावस्य विशिष्टेऽप्रकालवृत्तित्वाभावनिर्वाहकत्वं, विशेष्ये तदवाधात्, न वा विशेष्यामाववति विशिष्टाभावो विशेषणाभावपर्यवसामीति—चेत्, सत्यं, अगत्या आद्यपक्षस्योपगमात् । इदानीमेवेति । जगदिति शेषः । यद्वा—अग्रे इदं सत्त्वं नासीत्, किन्तु इदानीमेव तदुभयभिन्नमस्ति, इत्यर्थः । यत् एव तस्मात् असतः कारणात् कारणं विनैव, जगदजायतेति सत कारणात् जगत् नाजायत, किंतु कारणं विनैवेति वीतरश्रुतिवाक्यार्थः ।—सद्भिन्नस्यैवेति । अन्यथाऽसामर्थ्यं समासानुपपत्तेरिति भावः ।—प्रकृतेरिति । समासप्रकृतिभूते इत्यर्थः । नन्विकार, 'नलोपो नन्' इत्यनेन । ननु—'नत्वसत सत्व'मिति पुनरुक्त इत्याशङ्क्य उत्तरवाक्यपरालोचनया 'असदेवेति' वाक्यस्यासति सत्वबोधकत्वमेव सम्भवतीत्याशङ्क्या तदवतारयति—ननु कथमिति । उत्तरवाक्यनिराक्रियमाणबौद्धमतानुवादवत्त्वेनेति शेषः । सतो जगतोऽसद्रूपल कथमत आह—कार्याणामिति । पूर्वसृष्टिकार्याणमित्यर्थः । भावरूपत्वेऽसत्त्वं न स्यादतो—ध्वंसरूपेति । सुष्मावस्थेति । परिणमते इत्यनेनावयवः । तर्हि—अर्थक्रियाकारित्वरूपं सत्यमेव स्यात्कथं असत्त्वं ? तन्नाह—प्रलयकालेति । ब्रह्मणो रात्र्यादिरूपेत्यादि । अक्षणीकत्वादिति । क्षणिकत्वरूपव्यापकाभावात् अर्थक्रियाकारित्वाद्नाहंशस्याप्यभावात्वादिरूपसत्ताभावात् । अस्तीति । अभावस्यासत्यदार्थरूप इत्यर्थः । तेन जगत् उकासत्यदार्थपरिणामरूपत्वेन । तयोः सदसतोऽपि । आसीदित्यादिना तादात्म्यम् । तयोः कार्यकारणयोः । उक्तं उक्तप्रायमिति । श्रुत्यापीत्यपिना भिन्नकालीनयोस्तादात्म्यबोधक'तदैकआहु' श्रुतिसमुच्चय इति

एव नञा प्रतिपाद्यते, न त्वसतः सत्त्वम्; विरोधात् । अतो नातिव्याप्तिः । सर्वं चान्यत् पूर्वोक्त-
मेवानुसन्धेयमित्युपरम्यते ॥

इति चतुर्थमिथ्यात्वविचारः ॥

सिद्धिर्न्याख्या ।

बोधकत्वेऽप्यसद्बोधकत्वं दुर्वारं, सदेवेत्यस्य ब्रह्मसत्त्वार्थकत्वेन तद्भावस्यात्यन्तासत्वानतिरेकात्, नहि ब्रह्म-
सत्त्वाभावः कचिद्देशे काले वाऽस्तीति—वाच्यम्; सदेवेत्यस्य ब्रह्मस्वरूपसत्त्वार्थकत्वेऽपि तद्भावस्यानि-
र्वचनीयस्वरूपत्वेनात्यन्तासत्त्वानतिरेकात्तस्य च कचिद्देशे काले वाऽस्तीति संभवादिति भावः ॥

इति अद्वैतसिद्धिर्न्याख्याने चतुर्थमिथ्यात्वनिरूपणं समाप्तम् ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नत्वसतः सत्त्वं विरोधादिति । अघटो घट इति बोधत्वेवासदासीदिति बोधस्याहार्थत्वेन द्वाव्दधीत्वा-
नुपपत्तेरनोक्तवाक्यानुक्तबोधः । द्वितीयोऽर्थ उच्यते । सत्त्वं नासत्कारणप्रयुक्तम् । सत्त्वविशिष्टे कार्ये असत्
कारणत्वं नेति यावत् । विरोधात् असतोऽर्थक्रियारूपकार्यकारणत्वे स्वीकृते असत्त्वव्याघातात् । तथाच 'तस्मादस-
त्तः सजायत' इत्यस्य यस्मादिदमग्रे नासीन्नवाग्रे सद्वारमक तस्मात् प्रलये विद्यमानात् सत आद्यकार्यरूप सन्न जायत
इत्यर्थः । अग्रे इत्यस्यानुपपन्ने प्रलये विद्यमानादिति लब्धम् । तेनेदानीं सत सतुष्टपक्षादपि न बाधः । कथमसत्
इत्यादेरपि सत सन्न जायत इति कथं सद्भूत्येकस्य सर्वकार्यात्मकतया प्रत्ययेन तत्सत्त्वजायत एवेत्यर्थः । ननु—'अभावस्य

लघुचन्द्रिकाया विट्कलेशोपाध्यायी ।

व्याप्त्येयः । अत एव 'तदैक' इति पूर्ववाक्यस्यासतो जगत्कारणत्वबोधकत्वादेव । तस्मात् प्रलयश्चते । जायते
अजायत । बोधयसीति । तथाच 'तदैक आहु' इति श्रुतिजन्म असति सत्प्रकारकबोधमादायोक्तमिथ्यात्वलक्षणस्यास-
त्यतिव्याप्तिर्दुर्वार इति भावः । ननु—उक्तरीत्या विरोधपरिहारात् को विशेषः ?—अत आह—अघट इति । अयं
भावः—यदि पूर्वकार्यवत्सत्त्वात् कार्यसूक्ष्मावस्था उत्तरकार्यपरिणामिनी भावमिन्नत्वादसत्पदार्थरूपा प्रलयकाले स्वीकृ-
यते, तदा व्यावहारिकस्यैव जगत्कारणत्व सिद्धं, नालीकस्य, न वा अकारणकसृष्टिपक्षस्य, इति न बौद्धमतानुवादः ।
नापि तत्र मिथ्यात्वलक्षणातिव्याप्तिः, 'कथमसत्' इति श्रुतिरपि अभावस्य भावकारणत्वनिराकरणपरतया सत्त्वच्छते ।
किञ्च असत्पदस्याप्युक्तपरतया प्रधानकारणवादितास्त्वमतानुवादित्वेन 'तदैक' इति श्रुतिरस्तु, तै पूर्वोत्तरकार्ययो
उत्तरपूर्वावस्थारूपस्य प्रधानस्य स्वीकारात्, कार्यात्पत्तौ चेतनापेक्षाया अनङ्गीकारादेवकारसङ्गतिः । अतएव 'कथं न
सौम्ये' त्यनेन तन्निराकरणमपि सङ्गच्छते । तस्मात् 'तदैक' इति वाक्यस्य बौद्धमतानुवादित्वेऽसत्पदेन सद्भिन्नत्वेन अलीक-
मन्य सत् प्रलयकालश्रुतिलजगत्कारणत्वपक्षलवोपस्यहार्थत्वं । यदि धर्मितावच्छेदकीभूतमसत्त्वं नोक्तविधेयसत्त्वाभावरूप-
रूपः, किन्तु अबाध्यत्वरूप सत्त्वत्वाभावरूपः, तदापि अलीकस्य कालश्रुतिलार्थमिथ्याकारित्वीकारेऽलीकत्वान्यापातात्त्रालीक-
जगत्कारणत्वानुवादः, न वा अकारणकसृष्टिपक्षानुवादकत्वमेवोक्तवाक्ये स्वीकार्यमिति नासति मिथ्यात्वलक्षणातिशयः ।
अत्र नत्वसतः सत्त्वमिति मूले प्रतिपाद्यते इत्यनुपपन्नान्वयः । तदभावेऽप्याह—द्वितीयोऽर्थ इति । नत्वसत ग-
त्वमिति मूलस्येति शेषः । सत्त्वम्य कार्यतावच्छेदकत्वोपपत्तेरभावे नासत्प्रयुक्तत्वप्रसक्तत्वातिशेयपरतामाह—सत्त्वविशिष्टे इति ।
ननु—सत्त्वं नासत्कार्यतायामवच्छेदकं, आद्यसत एवासत्त्वार्थत्वोपपत्तेरनेदानीं तनासत्त्वान्वयेति व्यभिचारात्, इति सदास्या-
सत्प्रयुक्तत्व मयापि न स्वीकृत्यते इति को विशेषः ?—तत्राह—असतोऽर्थमिथ्यारूपे इति । कार्ये आद्यकार्यं ।
तथाच असदेवेति वाक्यस्य इदं जगत् प्रत्यये नागीतं न वा सदात्मकं इत्यर्थेऽप्येव । जायते किन्तु कारण विनयेति
शेषः । एतन्मतनिराकरणमपि व्याचष्टे—कथमसत् इत्यादेरपीति । प्रत्ययेन 'तदेव सौम्येदमग्रे आसीत्'—'इदं
सर्वं यदयमात्मा'—'सर्वं गत्वैव प्रदे'—तादिर्यतेन घट सत्त्वित्वादिर्गैरिति न च प्रत्ययेन । उक्तरीत्योक्तधुनेर्बौद्धमतपेक्षाया-
रणवश्यमुवादिष्येऽसत् कारणत्व तन्मतत्वेनाप्युपपन्नपराकार्यमन्यविरोधः सङ्गते—नन्विति । अभावस्य अपात्तिः ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

निरुपाख्यत्वादपि न जगत्कारणत्व' मिति पञ्चपादिकावाच्यं विवरणे व्याख्यातम्—'नच निरुपाख्योपादानता जगतः, सदन्यथा' दिति; तत्त्वदीपने च तदवतारितम्—'निरुपाख्यकारणतावादिनं प्रति निरुपाख्यत्वादिति हेत्वसङ्गेदोह—न च निरुपाख्यतेत्यादी' ति; तथाच निरुपाख्यकारणवादी बौद्ध इति तत्त्वदीपने स्पष्ट—इति चेन्न; उक्ततत्त्वदीपन-
याख्यस्य यदि निरुपाख्यकारणं बौद्धो वदेत्, तदा तं प्रति निरुपाख्यत्वहेत्वसंभवादाहेत्यर्थकत्वात्; अन्यथा असतः
कारणत्वेऽर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वापत्त्या विरोधः । अतएव 'नासतोऽदृष्टत्वा' दिति सूत्रे भामतीकल्पतर्वाबौद्धमते
असन्न कारणमिति स्पष्टमिति भावः । ननु—तथापि सत्त्वेन असन्दीवादिनं प्रति किं मिथ्यात्वं वाच्यम्? तत्रा-
ह—अतो नातिव्याप्तिरिति । यतोऽसतः सत्त्वेन न धीः, अतः प्रातीतिकस्यापि सत्तादात्म्यरूपसत्त्वस्यासत्त्वभावेन
व्यावहारिकस्य तस्य सुतरामभावेन च स्वनिष्ठसत्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिवेशासंभवाद्वातिव्याप्तिरित्यर्थः । यद्वा अतः
स्वनिष्ठसत्त्वात् । ह्यल्लोपे पञ्चमीयम् । तथाच स्वनिष्ठसत्त्वं पुरस्कृत्यातिव्याप्यभावोऽस्तीत्यर्थः ।

इति लघुचन्द्रिकायां चतुर्थमिध्यात्वनिरूपणम् ॥

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

भावः सत्, तद्विप्रसृतः । निरुपाख्यत्वात् पदार्थस्वरूपाभावात् । जगत्कारणत्वं न संभवतीति पञ्चपादिकार्थः ।
निरुपाख्यं अपदार्थस्वरूपं तुच्छं उपादानं यस्य तद्विरुपाख्योपादानं तत्त्वं, जगतो न; सदन्यथात्, इति तद्व्याख्यान-
विवरणार्थं इति शङ्काभिप्रायः । ननु—असतो निरुपाख्यत्वात् जगत्कारणत्वं न संभवतीत्यतः कारणं विनैव जगदुत्प-
द्यत इति लब्धा वाच्यम्, तच्च न संभवति; सर्वदा स्पष्टिप्रसङ्गेन प्रत्ययानुपपत्तेरिति गूढहेतुकः पञ्चपादिकार्थः । तद्व्याख्या-
नविवरणस्यापि जगति सदन्यथात् सदुपादानता न संभवति, नाप्यकारणत्वं; सदन्यथावैधेयार्थः—इत्याशङ्क्य विवरण-
व्याख्यानतत्त्वदीपनविरोधाभावायमर्थः इत्याह—तत्त्वदीपनेचेति । निरुपाख्यं कारणं वदतीति, निरुपाख्यकारणवादी, न
तु कारणभावावादी । तथासति अकारणवादिनं प्रतीत्येव ब्रूयात्, प्रसिद्धकार्यकारणभावस्य सोपाख्यत्वेन निरुपा-
ख्यत्वरूपहेत्वसङ्गेतत्रापि संभवात्, तं प्रति निरुपाख्यत्वहेतोः कारणे तेनाभ्युपगतत्वेनाकारणत्वाविरोधित्वेनासङ्गेतः ।
सदन्यथात् कार्यं सत्त्वप्रत्ययात्, कारणे सत्त्वस्यावश्यकत्वेन सदुपादानस्यैव वाच्यत्वादिति हेत्वन्तरमाहेति
तत्त्वदीपनार्थः । नच—उत्पन्नत्वमेव सत्त्वमिति—शङ्काम्; आद्यक्षणसंबन्धरूपस्य द्वितीयक्षणादावभावेन तस्य
कारणसत्त्वरूपतयाऽसतः कारणत्वेऽसत्त्वव्याघातेन सत्कारणस्यावश्यकत्वेन तद्वत्तत्त्वस्यैव कार्यं उपगन्तव्यत्वादिति
भावः । भवतु मूलविवरणयोरर्थान्तरं, तत्त्वदीपनस्य त्वयान्तरासंभवात् तद्विरोधो दुर्बल इत्याह—तथाचेति । तत्त्वदीप-
नेऽप्यर्थान्तरमाधिस्य तद्विरोधमपि परिहरति—उक्ततत्त्वदीपनवाक्यस्येति । यदीति । जगतः अकार-
णकत्वरूपं स्वपक्षं स्वस्वापीति शेषः । अन्यथा तत्त्वदीपनस्यापि असतो जगत्कारणत्वं बौद्धमतमित्यर्थकत्वे ।
विरोधः असत्त्वव्याघातः । उक्ताचार्यग्रन्थविरोधशङ्काया अयं परिहारोऽपि 'नत्वसतः सत्त्वं विरोधादिति'
मूलार्थे इति भावः । उक्ताचार्यग्रन्थानामुक्तव्याख्याने आचार्यान्तरग्रन्थसंबन्धमाह—अतएवेति । असतः
सत्त्वकारणत्वासंभवादेवैत्यर्थः । ननु—'अतो नातिव्याप्तिरिति' पूर्वेण गतार्थत्वात्, व्यर्थं इत्याशङ्क्य, शङ्कान्तरानिरासक-
तया तत्सार्थक्यति—नन्विति । तथापि असतः कारणत्वरूपसत्त्वस्यासंभवेन बौद्धस्यान्यस्य वा तन्मतासंभवेऽपि असतः
पदानभिधेयत्वेन सङ्घिसत्त्वावच्छिन्ने सत्त्ववोधस्याहार्थत्वेन 'असदेव' वाक्येन जननासंभवेऽपि च सत्त्वेनासद्दीर्घाहार्थमा-
नसस्या स्यादिति वादिनं प्रति इत्यर्थः । किं वाच्यं । सत्त्वप्रकारकत्वनिवेशेऽप्यसत्यतिव्याप्तितादवस्थादिति भावः ।—
न धीरिति । आहार्यमानसरूपापीति शेषः । पारमार्थिकसत्त्वस्य तद्विषयत्वायोग्यत्वादिति भावः । प्रातीतिकमेव तद्विष-
योऽस्तु, तत्राह—प्रातीतिकस्यापीति । आहार्यं हि बाधदशायां जायते, नहि तदा अज्ञानमस्ति, यत्परिणामः
प्रातीतिकं तद्वन्नय स्यात् । किंच अज्ञानस्य सदेव विषयो नासत् इति कथमसति सत्त्वग्राम आहार्यमिति स्यादिति भावः ।—
व्यावहारिकस्य सुतरामिति । तस्य ब्रह्ममात्रविषयकमूलज्ञानजन्यत्वादिति भावः । ननु—अनुभूयमानारोपो नान्ज्ञान-
मूलकः, किन्तु स्वयंमाणारोप एव; अतएवाधिष्ठाननिष्ठपारमार्थिकत्वस्य रजतादौ भानसंभवेन तत्र प्रातिभासिकतदु-
त्पत्तेरनप्रीकारेण पारमार्थिकत्वेन रजताभावप्रतियोगित्वरूपमिध्यात्वस्य प्रातिभासिकरजत उपपत्तिः । स्पष्टं चेदं वेदा-
न्तपरिभाषादिग्रन्थेषु । एवंच ब्रह्मनिष्ठवाच्यत्वरूपस्य प्रपञ्चनिष्ठसत्तादात्म्यरूपस्य वा सत्त्वस्यानुभूयमानस्यासति
अ. सि. २५

लघुचन्द्रिकाया विवृलेदोपाध्यायी ।

आहार्यभ्रमो दुर्वार इत्यत आह—स्वनिष्ठसत्त्वेति । केचित्तु—न धीरिति । ननु—उक्तधीनिराकरणे स्वनिष्ठत्वं व्यर्थं, तद्विवेशे चोक्तधीनिराकरणानुपयोग—इति चेन्न; शङ्कस्यान्यथाख्यातिसत्त्वेऽपि सिद्धान्तिनस्तदभावेन तन्मते खनिष्ठं च नीयख्यातिरूपतादृशप्रतीतिं निराकृत्य स्वनिष्ठत्वनिवेशेऽप्यतिव्याप्त्युद्घारापत्तेः । तथाचोभयमते तदुद्घारायोभयमावश्यकं—इत्याहुः । सत्त्वेनासद्विषयोऽभावस्यातः पदार्थत्वे पुनश्चिदुर्वारित्यतः, स्वनिष्ठत्वनिवेशेऽस्यातः पदार्थतामाह—यद्वा अत इति—॥

॥ इति चतुर्थमिथ्यात्वविचारः ॥

चतुर्थमिथ्यात्वम्

(१) न्यायामृतकाराः—

स्वात्यन्ताभाव एव प्रतीयमानत्वमपि न मिथ्यात्वम्; अत्यन्ताभावस्य तात्त्विकत्वप्रातिभासिकत्वव्यावहारिकत्वविकल्पैः प्रतियोगित्वं स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन वेति विकल्पेभ्य रूपणानां पूर्वमेवोक्तत्वात् । संयोगिनि समवायिनि वा देशे तदत्यन्ताभावसंबन्धात्, संबन्धे चोपादानत्वानुपपत्तेः । स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वपक्षे पूर्वमेवोक्तपरिहारेण तु नाप्रेष्ट-सिद्धिरित्यत्यन्तासत्त्वापत्तिदोषोऽपरिहार्य एव । पूर्वमेव सदविकरणत्वादिविवक्षणस्य प्रतिपक्षोपाधिपदाभावनासंबन्धात्, पारमार्थिकत्वपक्षे ब्रह्मवत्पारमार्थिकत्वापत्तिश्चेति—वर्णयन्ति ॥

(२) तत्राद्वैतसिद्धिकाराः—

न तावन्निषेधतात्त्विकत्वादिविकल्पैः स्वरूपेण निषेधेन वेति विकल्पेभ्य प्रतिपादितानां रूपणानामत्र प्रसर इति तु पूर्वमेव निरूपितम् । काल इव देशेऽपि प्रतियोगितदभावयोः सहभावात्, एवमपि प्राणमायसत्त्वेनोपादानलोपपत्तेः । एतेन मिथ्यात्वानुमितेः श्रुतेष्वपि प्रामाण्यमपि निरपोहं सिद्धं भवति । प्रतिपक्षोपाधिपदाभावेऽपि सत्त्वेन प्रतीयमानत्वस्यात्र विवक्षणाभास्यन्तासत्त्वापत्तिः । असतोऽपि सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं ‘असदेवेदमत्र आसीदिति’ श्रुत्या सिद्धमिति तु न वर्णनीयम्, तत्र सददेवेदमिति श्रुत्यर्थाभाव एव शोच्यते, नत्वसतः सत्वम्, विरोधादित्येवाङ्गीकरणेयतया दोषाभावात् । ब्रह्मवच्छ्रुतिप्रमितत्वाभावेन तु न पारमार्थिकत्वसिद्धिरिति प्रथममिथ्यात्वप्रकरण एव निरूपितमिति न कोऽपि दोषः—इति प्रतिपादयन्ति ॥

(३) तरद्विणीकारास्तु नैतदनुमोदन्ते—

तथाहि—भावाभावयोर्विरोधकयाया एवोच्छेदापरया घटादिप्रत्यक्षताकाले घटाभावादेरप्रत्यक्षतानुपपत्त्या कपा-कादिकं सदा घटमाववदिति ज्ञानस्याप्रमात्वव्यवहारानुपपत्त्या द्वैताद्वैतयोरविरोधापत्तिप्रयुक्तद्वैतज्ञाननिष्ठतज्ञाननिवर्तकत्वानुपपत्त्या च प्रत्यक्षविदेऽर्थे श्रुत्यनुमानयोस्तात्पर्यकल्पनायोगेन काल इव देशेऽपि प्रतियोग्यभावयोः सामानाधिकरण्याङ्गीकारस्यायुक्तत्वात्, भावाभावमात्रयोः परस्परविरोधेन विषमसत्ताकत्वादिनाऽविरोधकत्वनस्यायुक्तत्वात्, सदेवेति वाक्यावगतस्य ब्रह्मसत्ताभावस्याऽत्यन्तात्तद्रूपस्य बोधनेऽप्यसतः सत्त्वेन प्रतीक्षितविषयत्वस्यानिवारणादत्यन्तासत्त्वापत्तेः अत्यन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वरूपमिथ्यात्वोपादानासंबन्ध इति—

(४) लघुचन्द्रिकाकारास्तु नैतत्सहन्ते—

तथाहि—अनादिरेवमासत्तादिताभिधानगतसत्त्वारोपो दोषविषया मिथ्यात्वग्रहे प्रतिबन्धक इति घटादिप्रत्यक्षताकाले तदभावाप्रत्यक्षतापपरत्वात् एव कपालं सदा घटमाववदिति ज्ञानीयाप्रमात्वव्यवहारोपपत्त्या ब्रह्मरूपमाशास्त्रासंघ-द्वैतनिवर्तकत्वेनाद्वैतज्ञानस्य द्वैतानिवर्तकत्वस्येव्यपत्तिपरत्वात्तया च प्रत्यक्षविदेऽप्यर्थं श्रुतितदनुयाय्यनुमानयोः प्रमा-ण्यसंगमेन काल इव देशेऽपि प्रतियोगितदभावयोः सामानाधिकरण्याङ्गीकारस्य युक्तत्वात्, भावाभावदोर्विरोधपक्षेपि

अभावतात्त्विकत्वपक्षेण विषमसत्ताकयोर्भावभावयोरुपपादनस्यावश्यकत्वात्, सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतेः प्रलयेऽसदात्मकप्रपञ्चवादिषोद्धताकर्ममतयोर्निराकरणार्थं प्रवृत्तायाः अग्रे प्रलये सत्कारणकत्वेन सद्रूपमेवेदं प्रपञ्चजातमित्येवार्थः, ननु प्रज्ञासत्त्वम्, येन तदाभावस्यात्यन्तासत्त्वेनासदेवेति श्रुत्योक्तश्रुत्यर्थान्भावबोधनेऽप्यसत्तः सत्त्वेन प्रतीतेरनिवारणं भवतीति सत्कारणकत्वाभावस्य बौद्धपरिकल्पितस्य प्रातिभासिकस्य विद्यमानत्वात् सदेवेति श्रुत्या असदेवेति श्रुत्यर्थाभावबोधिकाया असतः सत्त्वेन प्रतीतौ प्रमाणत्वाभावात् सत्त्वेन प्रतीयमानत्वविषयज्ञेनैवात्यन्तासत्तापत्तिनिवारणाय सर्वमनवयमिति—

इति चतुर्थमिथ्यात्वविचारः ।

अथ पञ्चममिथ्यात्वम् ।

सद्विविक्तत्वं वा मिथ्यात्वम् । सत्त्वं च प्रमाणसिद्धत्वम् । प्रमाणत्वं च दोषासहकृतज्ञानकरण-

सिद्धिव्याख्या ।

अथ पञ्चममिथ्यात्वविचारः ।

सद्विविक्तत्वं वेति । ननु सतः सत्ताजातिमत्त्वादिरूपत्वे, वक्ष्यमाणदोषापत्तिः इत्यत आह—सत्त्वं चेति । ननु सत्ताजातिमत्त्वादिरूपत्वं, येन वक्ष्यमाणदोषापत्तिः स्यादित्यर्थः । प्रमा-

गौडब्रह्मणन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अथ पञ्चममिथ्यात्वम् ।

दोषासहकृतेत्यादि । दोषविषया ज्ञाने निमित्तकारणमविद्या, सादृशकारणतानिरूपकं तत्त्वमस्यादिवेदान्ताभ्याजन्प्रज्ञानं, तस्य बोधस्य भ्रमत्वात्, ननुक्तवाक्यजन्यज्ञानम् ; प्रमात्वात् । ननु—शुद्धप्रज्ञाणो घृण्यविषयवपक्षे

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

अथ पञ्चममिथ्यात्वविचारः ।

मूले—सद्विविक्तत्वं, सद्गिरत्वम् । अत्र प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसत्त्वस्य सत्ताजात्यादिरूपत्वे दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् स्वयं तन्निर्विक—सत्त्वं चेति । प्रमाणत्वं च तत्र यदि व्यवहारकालाभावाच्चविषयकत्वं कालप्रयाबाध्यविषयकत्वं वा, तदा सत्त्व घट इत्यादिज्ञानानामपि घटादौ सर्वज्ञे वा प्रमात्वात् घटादीनामपि प्रमाणसिद्धत्वात् तद्विभक्त्यरूपमिथ्यात्वात्तु उपपत्तिरतो व्यापटे—प्रमाणत्वं चेति । तत्सहकृतं तत्सहकारेण कार्यजनकम् तज्जन्यकार्यजनकं, तद्व्यजन्यकार्यजनकं तद्वत्सहकृतम् । एवं च ज्ञानकरणे दोषासहकृतत्वस्य दोषाजन्यकार्यजनकत्वरूपस्य विषयज्ञे दोषाजन्यकार्यान्तरजनकस्य भ्रमकारणस्याभ्यासप्रसिद्धित्वतोऽसहकृतत्वघटककार्येऽसहकृतत्वानुयोगिकरणजन्यवृत्तिरूपज्ञानभेदो विषयज्ञीयः । तत्राच दोषाजन्यं यत् स्वकरणकतत्तज्ज्ञानकरणत्वमर्थः स्यात् ; तस्य च ज्ञानकरणत्वघटकज्ञाने प्रमात्वावपत्तिरतया यागिकप्रमाणपदार्थत्वानुपपत्तिगौरवं चेत्यतो लाघवात् ज्ञानकरणत्वघटकज्ञाने दोषासहकृतपदेन दोषाजन्यत्वरूपं प्रमात्वं निवेद्य व्याख्यातुं मूलप्रतीकमाददाति—दोषासहकृतेत्यादि इति । अत्र दोषजन्यज्ञानकरणजन्यधीविषयान्यत्वं सद्विविक्त्यरूपं मिथ्यात्वं इत्यर्थपर्यवसाने घटादिविषयकवृत्तिरूपज्ञानस्य शुक्तिरजतादिज्ञानस्येवाविद्यान्यदोषजन्यत्वासंभवात् अविद्यारूपपरिणामत्वेन दोषजन्यत्वं स्वीकृत्य घटादियु मिथ्यालोपपादने तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यब्रह्मात्माकाराराण्यवृत्तेरप्यविद्यातादात्म्यापमान्तःकरणपरिणामत्वेनाविशारूपदोषजन्यत्वात् दोषाजन्यज्ञानाप्रसिद्धिरित्याद्यज्ञा दोषपदेनाविद्योपादानात् दोषविषया तस्याः कारणत्वं विषयज्ञीयं, ननु परिणाम्युपादानविषया इत्याशयेन दोषाजन्यज्ञानप्रसिद्धिमाह टीकायां—दोषविषयेति । भ्रमत्वावच्छिन्नकारणत्वादोषपदार्थत्वव्याप्यरूपेणेत्यर्थः । तत्र प्रकृतेऽविद्यात्वमेव । ज्ञाने घटादिज्ञाने । निमित्तकारणमविद्येति । तत्र

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तस्य ज्ञानस्य स्वविषयत्वोपहितब्रह्मविषयकत्वादुक्तब्रह्मज्ञानश्च मिथ्यात्वात् कथं तस्य प्रमातृत्वं ?—इति चेदुच्यते । अवाधितस्य वृत्तिविषयत्वोपहितं रूपं यस्य ज्ञानस्य विषयः तत्त्वं प्रमातृत्वम् । घटादिकं वृत्तिविषयत्वानुपहितमपि वृत्तिविषयः; तथापि ' सर्वस्य ज्ञानस्य स्वविषयत्वोपहितमपि विषयः घटाद्याकारवृत्तिश्च मिथ्ये ' ति भ्रमकाले

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तस्याः परिणाम्युपादानविधया कारणतासत्वेऽपि सा नेह घटिका, किंतु दोषविधया; तस्य नेहानेत्यादिवाक्यजन्यज्ञान-
बाधितघटादिविषयकत्वेन भ्रमत्वात्, भ्रमे च ज्ञानसामान्योपादानकारणतावृत्तिरिक्तदोषत्वस्याप्यरूपावच्छिन्नकारणतामि-
रूपकत्वस्यावश्यकत्वात्, वृत्तिरजतादिभ्रमेऽप्यविद्याया दोषविधया कारणत्वसंभवात् घटादिभ्रमेऽप्यविद्याया एव दोषवि-
धया कारणत्वं स्वीकार्यम्, ननु महावाक्यजनज्ञाने; तस्याबाधितब्रह्मत्वविषयकत्वेन प्रमातृत्वात् । तत्र च दोषस्य कारणत्वा-
दिति भावः । तस्यापि भ्रमत्वं शङ्कते—नन्यति । तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यस्य । स्वं ज्ञानं उक्तब्रह्मणः उक्तवृत्ति-
विषयव्योपहितब्रह्मणः, कर्णशङ्कुल्यानुपहिताकाशस्यैव परिच्छिन्नत्वेन स्वाधिगतवृत्तुपाधिकत्वाच्च, मिथ्यात्वात् बाधित-
त्वात् तस्य बाधितविषयकौकक्षज्ञानस्याबाधितविषयकत्वरूपं प्रमातृत्वं नेत्यर्थः । अवाधितविषयः स्वाधयतादात्म्यसंबन्धेन
विषयतावान् यस्य, तस्य प्रमातृत्वं । तच्च तत्त्वज्ञानस्यत्याशयेन समाधानमुपक्रमते—उच्यते इति ।—अवाधितस्येति ।
तादात्म्येन संबन्धित्वं पञ्चमौ वृत्त्युपहिते रूपेऽन्वेति; शुद्धेऽप्युपहितादात्म्याङ्गीकारस्यानुपदं वक्ष्यमाणत्वात् । अन्यथा
वृत्त्युपहितमध्यस्तं प्रति शुद्धस्याधिष्ठानत्वानुपपत्तेः, अन्यस्य तदसंभवात् । वृत्तिविषयत्वोपहितं रूपं यस्य
ज्ञानस्य विषय इति । अनवच्छिन्नाकाशात् कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नाकाशमिव, वृत्त्यविषयादनुपहितादावधिगतात्
शुद्धात् ब्रह्मणो वृत्तिविषयत्वोपहितं ब्रह्माभिन्नमतस्तत्संनिधवेदान्तजवृत्तिविषयश्च भवति । यद्वा—तादात्म्यस्य स्वभेदा-
भेदोभयरूपत्वात् अनुपहितादनुपहितमभिन्नं; तथापि वृत्तिविषयत्वावच्छेदेन वृत्तिविषयः, ' शुद्धस्य ब्रह्मणो वृत्त्यविषयत्व-
मिलस्य निरवच्छिन्नं वृत्तिविषयत्वं नास्तीत्यर्थः । तद्वृत्तिविषयत्वं तद्वृत्तिविषययोऽपि तद्वृत्तिविषयतावच्छेदकं भवति;
तज्ज्ञानविषयत्वेऽपि एकनिष्ठतज्ज्ञानीयविशेष्यताप्रकारतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाववत् । नच—श्रोत्रलादेराध्रमस्यापि
कर्णशङ्कुल्यादेः श्रोत्रलाद्यवच्छेदकत्वे स्वाधयतावच्छेदकत्वे वात्माधय इति—वाच्यम्; अगत्या तस्यादोषपराङ्गीकारात् ।
यद्वा—विषयतासंबन्धेन तद्वृत्तिः तद्वृत्तिविषयतायामवच्छेदिका । अत एव ' वही शृतं जुहोति ' इत्यत्र अभिसंयोगानु-
कूलक्रियानुकूलन्यापारस्य जुहोत्यर्थत्वेऽपि आधेयतासंबन्धेन वह्निविशिष्टे संयोगे वह्निवृत्तित्वान्वयं स्वीकृत्योद्देश्यविषे-
यभेदो व्युत्पत्तिवादे दक्षितः । अथ—अज्ञानस्य शुद्धं स्तोपहितं वा ब्रह्म विषयो भवतु, उभयथापि तत्त्वज्ञानस्य स्तोपहि-
तविषयकस्य तत्समानविषयकत्वाभावेन तन्निवर्तकत्वानुपपत्तिः, तदज्ञानासमानविषयकस्य ज्ञानस्य तन्निवर्तकत्वे
घटादिज्ञानस्य घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यविषयकस्य मूलाज्ञाननिवर्तकतापत्तिः—इति चेन्न; स्वान्यानुपहितविषयकत्वेन
स्वान्योपाध्यायनवच्छिन्नविषयकत्वेन वा मूलाज्ञानतत्त्वज्ञानयोरपि नमानविषयत्वस्य भुवचत्वात् । स्वं अज्ञानं ज्ञानं च,
अयमर्थं बोध्यम् । यत्तु—वृत्तिः स्वविषयविशेषितवृत्तिविषयतायामिव स्वविषयविषयतामप्यवच्छेदिका—इति ।
तन्न; वृत्तेः स्वविषयविशेषितायाः स्वविषयत्वेऽपि स्वविषयान्तोऽप्यविषयत्वेन स्वविषयनिष्ठस्वविषयतायामवच्छेदकत्वासं-
भवात् । ननु—घटादाववाच्यत्वरूपसत्यत्वग्रहदशायां घटाद्याकाररूपावधिगतविषयकत्वरूपं यथाश्रुतं प्रमातृत्वं गृह्यते
व्यवहियते च, नच—घटादौ ब्रह्मवदबाधितत्वग्रहे वृत्तिविषयता न स्वादिति—वाच्यम्; चिद्रूपत्वेन ब्रह्मण एव
वृत्तिविषयतानुपगमात् । नच—घटादौ चिद्रूपत्वग्रहदशायामुक्ताशङ्का दुर्वारेति—वाच्यम्; वस्तुतः चिद्रूपस्य
वृत्तिविषयत्वविरोधित्वेऽपि तद्वहस्य तद्विरोधित्वानुपगमात् । तद्वहविरहदशायां घटादौ वृत्तिविषयताग्रहसंभावोक्तवृत्तायुक्त-
प्रमालग्रहसंभवात् । एवंवावाच्यत्वेन गृह्यमाणे घटादौ वृत्तिविषयत्वानुपहिते एव वृत्तिविषयत्वसंभवे वृत्तिविषयत्वोपहिते
वृत्तिविषयत्वस्वीकारे प्रयोजकमावेनावाधितोयवृत्तिविषयत्वोपहितरूपविषयकत्वरूपनिरूपकप्रमालस्य घटादौ दुर्ग्रहत्वेन
तत्त्वग्रहो न स्यात्—इति शङ्कते—घटादिकमिति । यथोपीत्यादिः । अनुपहितमपीत्यपि, अयं पद इत्यादिरूपं स्तोपहितं
विषय इत्युक्तौ विद्यमानपटस्य वृत्तिविषयत्वप्रतीतेः स्वसमानकालीनस्य सममिथ्याहृतपदार्थान्वयोपाधिलात्, तदनुपहितेऽसं-
भवत एव तदनुपहितवृत्तिसमिति नियममध्यप्रयोजक इत्याशयेन समाधत्ते—तथापीति । सर्वस्य ज्ञानस्येति । स्वविषयसमा-
नकालीनस्येति शेषः । अपिपदेन स्वविषयासमानकालीनज्ञानस्यानुपहितविषयकत्वं समुचीयते । अवाधितस्य वृत्तिविष-
यत्वोपहितं रूपमिलादिप्रमालनिरुक्ती वृत्तिपदेन तद्विर्भूतार्थेन तदुपादानासंभवः; एवं च घटाद्याकाररूपावधि घटा-
दिवत्तत्त्वग्रहे प्रमालग्रहासंभवं इत्याशङ्क्य आह—घटाद्याकारवृत्तिश्चेति । मिथ्येति । बाधितेत्यर्थः । तयाचैत-

त्वम् । तेन स्वप्नादिवत्प्रमाणसिद्धभिन्नत्वेन मिथ्यात्वं सिद्ध्यति । प्रमाणसिद्धत्वं चावाध्यत्वव्याप्य-

सिद्धिव्याप्या ।

पत्वं कीदृशमित्याशङ्क्याह—प्रमाणत्वंचेति । ततश्च फलितमाह—तेनेति । दोषासहकृतज्ञानकरण-
सिद्धभिन्नत्वेनेत्यर्थः । प्रमाणसिद्धभिन्नत्वेनेति । उक्तकरणसिद्धभिन्नत्वेनेत्यर्थः । ननु एतादृशप्रमा-
णसिद्धभिन्नत्वस्य भवन्मते घटादावभावादव्याप्तिः इत्याशङ्क्याह—प्रमाणसिद्धत्वंचेति । ततश्च
घटादेर्वाध्यत्वे तत्रावाध्यत्वाभावाद्यापकनिवृत्त्या तद्व्याप्यप्रमाणसिद्धत्वस्यापि निवृत्त्या प्रमाणसिद्धभि-

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

घटादेः सत्यत्वं जानतां वृत्तिस्तु घटाद्याकारवृत्तेः प्रमात्वव्यवहारो जायत एव । तथाचोक्तविद्यादोषनिष्ठोक्तकारणतानि-
रूपकान्यधीनिययो यस्तदन्यत्वं मिथ्यात्वम् । ज्ञानकारणादिनिवेशो प्रयोजनाभावात् । इदं तु बोध्यम्—एतस्य लक्ष-
णस्य वृत्त्युपहितब्रह्मभिन्नं ब्रह्मालीकभिन्नं लक्ष्यम् ; अन्यथा वृत्त्युपहितब्रह्मण्यव्याख्यापत्तेः । एवमनुमाने एतस्य साध्यत्वे
तादृशब्रह्मालीकाविषयकवृत्तिविषयत्वादिरूपमेव दृश्यत्वं हेतुः, अन्यथा व्यभिचारापत्तेः । ननु घटाद्याकारवृत्ताव-
विद्याया दोषविधया निमित्तकारणत्वे मानाभावः, तत्राह—तेनेत्यादि । स्वप्नादिवदिति । घटादेरिति शेषः ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

प्रतिबन्धकवशात् न तत्र सत्यब्रह्म इति भावः । प्रमपद परमतेन ; स्वमते ज्ञानमानार्थकम् । यदि घटादिवृत्तिय मिथ्येति
प्रमशून्यकाले इति पाठ घटादिसत्यज्ञानोपयोगितया कल्प्यते, मिथ्येत्यस्य प्रम इत्यर्थ इत्युच्यते, तदापि प्रमपदस्योक्तव-
गति । क्वचित्तु प्रमात्वव्यवहारो जायत इति । एतेनावाधितसंख्यादिप्रमालनिर्णाय प्रयोजनान्तरमपि सूचितमिति
बोध्यम् । दोषपदेनाविद्यामानाविवक्षणे दोषविधया कारणत्वालाभः, तन्मानविवक्षणे तदाध्यालाभ इत्युभयं विवक्षितानि नि-
ष्कृष्टार्थमाह—तथाचेति । अविद्यारूपदोषनिष्ठोक्तेति । अविद्यानिष्ठदोषत्वव्याप्यरूपावच्छिन्नेत्यर्थः । दोषत्वं च प्रमा-
साधारणकारणत्वम् । प्रयोजनाभावादिति । निरूपकारणताकान्यज्ञानकरणजन्यसिद्धौ उक्तज्ञानाभेदस्याविवक्षणे घटादि-
सिद्धे प्रतियोगिकोटौ पातात्तद्विषयान्यत्वाप्रसिद्धिः, विवक्षणे तु गौरव, शिरोवेष्टनेन नास्पर्शस्तुल्यत्वाद्भिन्नं चेति भावः ।
नन्वेवं—तत्त्वज्ञानस्य स्वोपहितब्रह्मविषयस्य निरूपकप्रमात्वे तदुपहितब्रह्मण घटाद्युपहितब्रह्मण इय मिथ्याभूतस्याविद्यानिष्ठ-
दोषत्वावच्छिन्नजनकताकान्यधीनियस्य तदन्यत्वरूपमिथ्यात्वाभावात् वृत्त्युपहिते ब्रह्मणि प्रकृतमिथ्यात्वलक्षणस्याव्याप्तिः,
अनुमाने च व्यभिचार इति दोषद्वयं परितर्हताह—इदं तु बोध्यमिति । वृत्त्युपहितब्रह्मभिन्नं लक्ष्यमिति ।
तथाच वृत्त्युपहितब्रह्मणोऽलक्ष्यत्वानाम्याप्तिरिति भावः । वृत्त्युपहितब्रह्ममिनयो शुद्धब्रह्मालीकयोर्लक्ष्यत्वे मूले तद्वारकवि-
शेषणोपादानविरोध इत्यत उक्तं—ब्रह्मालीकभिन्नमिति । शुद्धब्रह्ममिन अलीकमिन चेत्यर्थः । तत्राभावेन तदुक्तिः ।
अन्यथाहि वृत्त्युपहितब्रह्म न लक्ष्यमित्येव वदेत् । अन्यथा वृत्त्युपहितब्रह्ममिन्नत्वं लक्ष्यतावच्छेदकेऽनिवेश्य तस्य लक्ष्य-
त्वोपगमे । अनुमाने व्यभिचारसमुद्धतं हेतु परिरूपेति—तादृशेति । वृत्त्युपहितेत्यर्थः । एतन्मते दृश्यत्व वृत्तिविषयत्व-
मानम् । तदभावादेव शुद्धब्रह्मणि व्यभिचारवारणे वृत्तिप्रतिबिम्बितवृत्तिविषयतापर्यन्तनिवेशे प्रयोजनाभावात् । एवंच
वृत्त्युपहितस्य वृत्तिविषयतामात्रेणान्नानिर्गत्या स्वप्रकाशब्रह्मसाक्षात्कारसमये जडघटादेरिव वृत्तिप्रतिबिम्बितवृत्तिविषयत्वे
प्रयोजनाभावाद्वृत्त्युपहिते व्यभिचारप्रसक्तिरत तद्विषयकत्वनिवेशसङ्गतिः । विकल्पाय वृत्तिसाधारणरूपेण वृत्तेर्निवेशे-
ऽलीकेऽपि व्यभिचारप्रसक्तालीकाविषयकत्वस्यापि निवेशसङ्गतिः । यदि विषयकान्तेन वृत्तिप्रतिबिम्बेशिष्यमेव विवक्ष्यते,
तदापि व्यभिचारवारणं समवतीति बोध्यम् । अन्यथा केवलवृत्तिविषयकत्वस्य दृश्यत्वस्य हेतुरूपत्वेः मूले—तेनेत्यस्या-
वाध्यविषयकत्व प्रमात्वं विहाय दोषाजन्यत्वरूपप्रमात्वं निषेध तद्वटिनप्रमाकरणत्वनिवेशेनेत्यर्थः प्रतीयते, स च न
सङ्गच्छते, 'तन् घट इत्यादिसत्यशक्तिज्ञानानां शुक्तिरजतज्ञानादीनामिवाविद्यान्यदोषजन्यत्वाभावात् । नचाविद्यैव शेषः ; परि-
णाम्युपादानविधयान्त ऋणद्वारा तन्नन्यत्वस्य वेदान्तजन्यतत्त्वज्ञानेऽपि सत्त्वादिसत्, तेनेत्यस्य दोषविधया अविद्यारूप-
दोषाजन्यत्वरूपप्रमाताप्रयारणत्वनिवेशेनेत्यर्थो वाच्यः । स चाविद्याया दोषविधया तत्त्वज्ञानान्यघटादिज्ञानं प्रति निमि-
त्तकारणत्वे एव सङ्गच्छते इत्यतस्त्वन प्रमाणपरतया स्वप्नादिसिद्धिप्रत्ययं व्याख्यातुं तत्र प्रमाणाभावशङ्कयैव तदवतारयति—
ननु घटाद्याकारवृत्ताविति । मूले स्वप्नादिवदिति । स्वप्नं साक्षिकम् । आदिना जागरिकम् । वलस्य मिथ्यात्वेनन्ये
मिथ्यात्वस्य प्रातिभासित्वं प्रतीयेत, मिथ्यात्वसिद्धिप्रमात्वालाभश्चेत्यतो वलार्थान्वयिन परयति—घटादेरिति शेषः इति ।

गौडब्रह्मज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

प्रमाणसिद्धेति । दोषनिष्कारणतानिरपकान्यधीविषयेत्यर्थः । तथाच स्वाप्रपञ्चादेरिव व्यावहारिकप्रपञ्चस्य 'विद्या-
ग्रामरूपाद्रिसुप्त' इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मज्ञानवाध्यत्वबोधनेन तदाकारकृत्तैर्भ्रमत्वात् तत्राविद्यायाः कामकर्मणोश्च दोष-
विषया निमित्तकारणत्वमावश्यकम् ; विशेषशक्यत्वेन विपरीतकार्यहेतुत्वेन आवरणशक्यत्वेन घातनरूपे 'अनि-
भाती'ति धीप्रतिबन्धकत्वेन 'आविद्यायाः' पित्तादिदोषवधिमित्तकारणत्वौचित्यात् । 'यद्विशेषयो' रिति न्यायेन
पित्तादिदोषरूपेण परिणताविद्यायाः पित्तत्वादिविशेषरूपेणेयाविद्यात्वरूपसामान्यरूपेण भ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति हेतु-

लघुचन्द्रिकाया चिद्वैलेशोपाध्यायी ।

घटादेरविद्यान्यदोषाजन्यज्ञानप्रमापिषयत्वात् कथं प्रमाणनिष्ठमिप्रत्यमतो व्याचष्टे—प्रमाणसिद्धेति । दोषनिष्ठोकेति ।
अविद्यानिष्ठदोषत्वव्याप्यरूपावच्छिन्नेत्यर्थः । ननु—स्वप्नजागरप्रतिभाभिव्यक्त्या जागराधिष्ठानतत्त्वाधारेण बाधातत्त-
द्विषयज्ञानस्य भ्रमत्वात्तत्र दोषस्य निद्राचाक्चन्यरूपस्य कारणत्वमस्ति, व्यावहारिकविषयादिप्रपञ्चस्य बाधाभावात्तद्ज्ञानस्य
भ्रमत्वे मानाभावात् तत्राविद्यायाः परिणाम्युपादानविषया कारणीभूताया अपि दोषविषया निमित्तकारणत्वे मानाभाव
इत्यत आह—तथाचेति । स्वाप्रपञ्चादेरित्यस्य यथाश्रुतस्य ब्रह्मज्ञानवाध्यत्वबोधने नान्वयः, ब्रह्मज्ञानात्पूर्वमेव तस्य
याथात, किन्तु स्वप्नादेः प्रतीयमानस्य जागरे बाध्यत्वेनानुभूतस्य घटादेरित्यर्थः । आदिना स्वप्नप्रपञ्चादेः जागरिकप्रतिभा-
विकृष्टाफिरजतादिषु ब्राह्म । तथाच स्वाप्रपञ्चादेर्यथा जागरिकाधिष्ठानसाधारणारेण बाध्यत्वं अनुभवसिद्धं, यथाच तदा-
कारकृत्तैर्भ्रमत्वं, तत्र दोषस्य निद्राचाक्चन्यत्वादेर्निमित्तकारणत्वं तथेत्यर्थः । अस्य बाध्यत्वबोधनादिषु यथायथमनन्वयः ।
तदाकारकृत्तैरिति । याधितविषयत्वेनेति शेषः । तत्र व्यावहारिकप्रपञ्चभ्रमे । अविद्यायाः कामकर्मणोश्चेति
पाठः । कर्मणोर्बलपपाठः । " ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च वमन्द्रियाणि च । मनो बुद्धिरहकारश्चित्ते चतुष्टयम् ॥ प्राणो
ऽपानस्तथा व्यान उदानश्च समानयः ॥ ..... पञ्चैतानि वायुवृत्तयः ॥ स्वप्नान्तर-
पक्षितयो भूतसूक्ष्माणि पञ्च च । अविद्याकामकर्मणि लिङ्गं तत्त्वाष्टकं विदुः ॥ " इति वार्तिकं सप्तदशावयवकं लिङ्गशरीर-
कत्वालिङ्गाशपटकतयैव सप्तदशावयवलिङ्गकारणीभूतानि सूक्ष्मभूतान्यनुक्त्वा तत्कारणीभूतानामविद्याकामकर्मणीति तुल्य-
तया द्वन्द्वेनोपादानात् । अत्रहि अनादिजीवानां कामो रागः, कर्म अहृष्ट, ईश्वरेच्छाप्रयत्नौ वा । तयोः सूक्ष्मभूतद्वारा व्याव-
हारिकप्रपञ्चं प्रति निमित्तकारणत्वात् तत्साहचर्यंदादिविद्याया अपि निमित्तकारणत्वमपि, एव सति रजतादिभ्रमेण सादृश्यदू-
त्वादिदोषाणां कारणत्वदर्शनात् व्यावहारिकप्रपञ्चभ्रमेऽपि दोषाणां कारणत्वमावश्यकमिति अविद्याकामकर्मणा कृतनिमित्त-
कारणताकानामेव दोषत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नकारणत्वमावश्येयं, तत्र तदन्वयोपादानसम्भवात् । रजतादिभ्रमेण तु अविद्याया
दोषविषया कारणत्वसत्वेऽपि शुक्लविषयैव रजतस्यैव भ्रमो, न घटावविषया नापि कनकत्वेति नियमाय सादृश्यादि-
दोषाणामपि कारणत्वं स्वीकार्यम् । एव व्यावहारिकप्रपञ्चे कामकर्मणी निमित्तकारण, अविद्या तु परिणाम्युपादानविषयैव,
वैचित्र्यप्रयोजकानीति भावः । ननु—व्यावहारिकप्रपञ्चे कामकर्मणी निमित्तकारण, अविद्या तु परिणाम्युपादानविषयैव,
साहचर्यस्य सर्वत्रानियामकत्वात्, एवञ्च उक्तन्यस्यापि दोषविषया न कारणत्व, एतज्जातीयानां दोषत्वादर्थनैवेतेषां दोष-
ज्ञानोपगमात् इत्येतोऽनुमानेनाविद्यायाः दोषत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वबोधननिमित्तकारणत्व साधयति—विशेषशक्यत्वेन
इति । अविद्या व्यावहारिकान्तं करणादिप्रपञ्चभ्रमे निमित्तकारण, अधिष्ठानात् तदसाधारणधर्मविरुद्धधर्महीनरूपकार्यजनक-
तावच्छेदकावरणशक्तिमत्त्वेसति तदसाधारणधर्मधीप्रतिबन्धकशक्तित्वात्, पित्तदोषो यथा मधुरत्वविरुद्धतिरससधीप्रयोजको
मधुरत्वधीप्रतिबन्धप्रयोजकशक्तिमान् तिक्तत्वभ्रमे निमित्तकारणम् । नहि स पित्तदोषपरिणामः, निमित्तकारणत्वं न समवा-
य्यसमवायिकारणान्यकारणत्व, अविद्यायाः घटादिरूपो अन्तःकरणद्वारोपादानत्वात्, किन्तु समवाय्यसमवायिकारण-
साधारण कारणत्वमानम् । एकपेशादिज्ञानप्रतिबन्धकदूरत्वदोषसहकृताविद्याया व्यभिचारधारणाय सत्यन्तं, वशं
'उरग' इति धीजनकमण्डूकवशाज्जनसहकृताविद्याया तद्धारणाय विशेष्य, तत्रोक्तदोषयोरेव उक्तकार्यप्रतिबन्धकत्वोक्तकार्य-
जनकत्वयोः स्वीकारे तु उक्तहेतुद्वयं बोध्यम् । 'अस्ति' 'आति' इति प्रकृताभिप्रायं सत् चित् सुखमित्यर्थः । विपरीतकार्य-
तद्विलक्षणं मिथ्याजडस्वरूपाकाशादिप्रपञ्चतद्भ्रमरूपं कार्यं । एतदनुमानसिद्धे निमित्तकारणत्वे दोषत्वव्याप्याविद्यात्वरूपधर्मा-
वच्छिन्नत्वसाधिका व्याप्तिमाह—यद्विशेषयोरिति । अनेन कारणत्वपर्यन्तसिद्धावपि उपादानविषया कारणत्ववैलक्ष-
ण्यसिद्धये पूर्वानुमानापेक्षा । यदि च पित्तत्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नकारणताया निमित्तकारणताहृत्वादाविद्यात्वरूपसा-
मान्यधर्मावच्छिन्नकारणतापि निमित्तकारणतैव सेत्युक्तोच्यते, तदापि सोपानारोहणवत् क्रमेणार्थसिध्यर्थं पूर्वानुमाना-
पेक्षा । प्रथमावश्यकमित्यन्तेन कारणत्वसिद्धिः । तत औचित्यादित्यन्तेन निमित्तकारणतासिद्धिः । ततो यद्विशेषयो-
रित्यनेन तत्र दोषत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वसिद्धिरिति भावः । पित्तादिदोषरूपेणेति । गुदे तिक्तप्रपञ्चं प्रति इत्यादि ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

स्वसंभवादविद्यादोषरूपसामान्यकारणसत्त्वेऽपि प्रातिभासिकभ्रमेष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां पितादिदोषविशेषाणां व्याच-
हारिकभ्रमेध्विन्द्रियसन्निकर्षादीनां दोषविधया हेतुत्वात् । किंच वाचस्पतिमते अविद्यायाः कार्यमात्रे नोपादानत्वं,
किन्तु प्रमानुविन्दोषविधया निमित्तकारणत्वमित्यस्य कल्पतर्वादौ निर्णातत्वात्तन्मते मिथ्यात्वमीदृशं संभवत्येव ।
तन्मत एवेदं लक्षणमिति ब्रह्मणि च नातिव्याप्तिरिति मूले स्पष्टम् । विवरणादिमते शुद्धब्रह्मण एव दोषाजन्यवृ-
त्तिविषयत्वेन तत्रानतिव्याप्तेः । किंचाविद्याया उपादानत्वमेव, ननु दोषविधया निमित्तत्वमित्याग्रहेऽपि घटादिज्ञा-
नेष्विन्द्रियसंनिकर्षादीनामेव दोषविधया कारणत्वात्तेषां दोषजन्यत्वात् प्रकृते नानुपपत्तिः । नच—भ्रमत्वघटित-
धर्मावच्छिन्नं प्रति निमित्तकारणत्वमेव दोषविधया कारणत्वम्, इन्द्रियसंनिकर्षादौ नतदिति—वाच्यम्; एकभ्रमे
हि यस्य दोषस्य कारणता तस्य तद्व्यक्तिवावच्छिन्नं प्रत्येव सा, ननु तद्व्यक्तिवावच्छिन्नं प्रति गौरवात् । नचैवं—
दोषजन्यत्वेन; भ्रमत्वस्यानुमानं न स्यादिति—वाच्यम्; भ्रमजनकत्वरूपदोषत्वेन यन्निश्चितं तज्जन्यत्वमेव हि भ्रम-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

भ्रमत्वावच्छिन्नं प्रतीति । भ्रमत्वघटितधर्मावच्छिन्ननिरूपितनिमित्तकारणत्वस्यैव दोषविधया कारणतारूपत्वस्यानुप-
वक्ष्यमाणत्वात् । नन्वेवं भ्रमसामान्यस्याविद्यारूपदोषजन्यत्वोपपत्तौ गुडादितिकरसादिभ्रमेऽपि पितादिदोषविशेषाणां
हेतुत्वासंभव इत्यत आह—अविद्येति । ननु—अविद्याया आकाशादाविव तद्व्रमेऽपि जन्यत्वं जन्यतावच्छेदकीकृत्य
परिणाम्युपादानविधया हेतुत्वेनैव यद्विशेषोपरिति व्याप्तेरप्युपपत्तौ भ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति अविद्याया दोषविधया हेतुत्वे
मानाभावः, पितादिदोषस्यापि तिकरसतद्व्रमोभयसाधारणधर्मावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वसंभवेन भ्रमत्वघटितधर्मावच्छिन्नहेतुत्व-
रूपदोषविधया हेतुत्वानुपगमसंभवात् इत्यत आह—किंच वाचस्पतिमते इति । नोपादानत्वमिति । “मायां तु
प्रकृतिं विद्यात्” इति श्रुतौ ब्रह्मनिष्ठविवर्तापादानत्वनिर्वाहकपरतया प्रकृतिपदसप्ततिसङ्ख्याः । ईदृशं अविद्यानिष्ठभ्रमत्व-
प्रकृतिं विद्यात्” इति श्रुतौ ब्रह्मनिष्ठविवर्तकारणताकान्यहानविषयान्यतरूपं । मतान्तरे कथमत आह—तन्मते एवेति । मतान्तरे
घटितधर्मावच्छिन्ननिरूपितकारणताकान्यहानविषयान्यतरूपं । मतान्तरे कथमत आह—तन्मते एवेति । मतान्तरे
तन्मूलसङ्गतिमाह—विवरणादिमत इति । नन्वेवं—“मायां तु प्रकृतिं विद्या” इति श्रुतौ प्रकृतिपदस्वारसभङ्ग
इत्यत आह—किंचाविद्याया इति । ननु इति । तथाच घटादिज्ञानानामविद्यानिष्ठभ्रमत्वावच्छिन्नरीकारण-
ताकान्यत्वात् तद्विषयान्यतरूपमिथ्यात्वस्य घटादावव्याप्तिर्वाधयेति भावः । घटादिज्ञानेष्विति । तिकरसादिभ्रमेऽपि
पितादिदोषाणामिवान्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादिः । दोषविधयेति । घटादिज्ञानानां “ विद्वान् नामरूपाद्भिरुक्तः ”
“ नेह नानास्ति किंचन ” इत्यादिश्रुत्यामिति घटादिविषयकत्वेन भ्रमत्वात् तत्र च दोषकारणताया आवश्यकत्वात्
इन्द्रियसन्निकर्षादीनामेव घटादिभ्रमत्वावच्छिन्नजनकत्वं स्वीकार्यमिति भावः । तेषां घटादिज्ञानानाम् । दोषजन्य-
त्वात् इन्द्रियसन्निकर्षादिनिष्ठभ्रमत्वघटितधर्मावच्छिन्नरीकारणताकत्वात् । प्रकृते प्रकृतमिथ्यात्वनिर्दिष्टेन । नानु-
पपत्तिरिति । न घटादावव्याप्तिर्वाधयेत्यर्थः । नतदिति । प्रत्यक्षत्वाभासुपत्वानुमितित्वादीनामेवेन्द्रियसन्निकर्षा-
दिजन्यतावच्छेदकतया भ्रमत्वस्य तज्जन्यतानवच्छेदकत्वादिति भावः । एकजातीयपितादिदोषाणां काव्यरूपमेवेदेना-
नेकतिकादिरसभ्रमजनकत्वात् तत्र तद्व्यक्तिवादीनां जन्यतावच्छेदकत्वे कारणताबाहुल्यापत्त्या गौरवात् तत्र तद्व्यक्तिवा-
जन्यतावच्छेदकत्वसंभवात्—एकभ्रमे इत्युक्तम् । एकभ्रमव्यक्तौ इत्यर्थः । यस्य यद्यपि विशेषरूपस्य । तस्य दोषस्य ।
सा कारणता । नन्विति । तथाच भ्रमत्वघटितधर्मावच्छिन्नरीकारणताया वक्ष्यत्वात् घटादिप्रत्यक्षत्वादीनां भ्रममात्र-
भ्रममात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नरीजनकत्वस्य दोषविधया जनकत्वरूपताया वक्ष्यत्वात् घटादिप्रत्यक्षत्वादीनां भ्रममात्र-
वृत्तितया तदवच्छिन्नरीजनकत्वरूपस्य दोषविधया जनकत्वस्येन्द्रियसन्निकर्षादौ संभव इति भावः । एवं भ्रमत्वस्य
यत्किंचिदोषजन्यतानवच्छेदकत्वे । नस्यादिति । दोषजन्यत्वमस्तु, भ्रमत्वं मास्तु इत्यप्रयोजकत्वसङ्काशसंभवात् । इयं
हि भ्रमत्वे दोषजन्यत्वमन्युत्पत्तिवश्या तदन्यूनानतिरेकवृत्तित्वनियततदवच्छेदकत्वाभावापत्तिरूपतर्कण निवर्त्यो,

(१) यपि वाचरपतिभ्रमतेऽज्ञानाश्रयविषयभेदादनुपगमादज्ञानाश्रयजीवस्यैव जगत्कारणत्वं युक्तं; “पुरप्रये श्रीइति यश्च जीवः
ततस्तु जातं सप्तर्षे विचित्रं” “मायां तु प्रकृतिं विद्यात्” “यष्टा तदनुप्रविदय” “मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययेवे” इत्यादिश्रुतीनामप्येवं
सत्त्वेव स्मारस्यात्, “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इति श्रुतिस्तु जीवमहाभेदाभिप्रायेणैलादिन्यावरसावलीबचनपर्यालोचनायां
वाचरपतिमतेऽपि मायाया उपादानत्वमेवेत्येव प्रतीयते; तथापि जीवनिष्ठाज्ञानविषयमद्वैतोपादानकं जगत् न जीवोपादानकं, जगदाचिन्वा-
पिकरणीयसिद्धान्तविरोधात् । यमविधापि नोपादानं; ब्रह्मनिष्ठवृत्तौ व्यधिकरणत्वात् । नहि शरावादिनिष्ठदुग्धादिदेहादिनिष्ठदध्यादि
रूपः परिणामः संभवतीति कल्पतर्वादौ वाचस्पत्याशयस्य वर्णितत्वात् तद्विप्रायेणोक्तमिति मन्तव्यम् ॥

गौडप्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

सदसतो. संसर्गासंभवात् । अलीकाविषयकेणापि विकल्पेन शशविषयाणादिपदोक्तिरूपव्यवहारोत्पत्तिसंभवात् । तस्य तद्विषयत्वेऽपि स न भ्रम, प्रमाणवाच्यविषयकस्यैव भ्रमत्वात् । अतएव 'प्रमाणविषयविकल्पनिद्रासृष्टय' इति वृत्तिविभाजक पातञ्जलसूत्रम् । तथाच तस्याः दोषाजन्मत्वेपि 'हीर्षाभीर्षित्येतत्सर्वं मन एव' इति श्रुत्या मनोवृत्तेरेव 'धीत्वोक्त्या विषययादिरूपाविद्यावृत्तीनां धीत्वाभावाद्दोषाजन्मधीविषयान्यत्वमलीकेऽतिव्याप्तम्, प्रह तु स्वप्रकाशात्वादुपहिततादात्म्यान्भावरूपधर्मानाधारत्वाच्च न वृत्तिविषयः, अतस्तत्रापि तद्वित्यासमिति भावः ।

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

वृत्तेर्विषय इति । अलीकासयदस्य विकल्पस्य कथं तद्यवहारनियामकत्वमत आह—अलीकाविषयकेणापीति । अतएव—“ शब्दज्ञानानुपाती तु वस्तुशून्यो विकल्पः ” इत्युक्तं । वस्तुशून्यो निर्बिषयक इत्यर्थः । कालिकप्रत्यासत्त्या आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या वा विकल्पासङ्गव्यवहारयोः कार्यकारणभाव इति भावः । ननु—शशविषयानुपपत्त्यादिविचित्रपदव्यवहारानुरोधेन तन्मूलवृत्तीनां विषयकृतमेव वैचित्र्यं वाच्यं, वृत्त्यन्तरेषु प्रायस्तत्कृतवेषाजस्यैव दर्शनात्, 'वस्तुशून्य' इत्यस्य सदविषयक इत्यर्थसंभवात्, असमानकालीनयोरिव सदसतोरपि वृत्तितद्विषययोरवश्यं संबन्धाङ्गीकारात् इत्यत आह—तस्य तद्विषयत्वेऽपीति । स विकल्पाया वृत्तिः । न भ्रम इति । नच—तस्या भ्रमत्वेऽपि दोषजन्मत्वात् तदजन्मवृत्त्यन्तरविषयत्वात् असत्यवित्यासिसङ्गमे भ्रमलाभावकथनं धीपदस्य विलक्षणवृत्तिपरत्वेन सत्सङ्गमन च व्यर्थमिति—वाच्यम्, तस्य तद्विषयत्वे यद्यपि न भ्रम इत्यपेक्षणीयस्यैव तस्या भिन्नकमेव व्याख्येयत्वात् । प्रमाणवाच्यविषयकस्यैवेति । 'शशविषाण नास्ती'ति बाधज्ञानस्य प्रमाणनिरपेक्षत्वादिति भावः । ननु वाच्यविषयकत्वमेव भ्रमल, बाधे प्रमाणसापेक्षल कृतो निवेश्यम्—तत्राह अतएवेति । प्रमाणं प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्या, विषययो दोषजन्या, विकल्पो शशविषयाणादिपदमूल, निद्रा स्थाप, स्मृतिः स्मरण पच वृत्तय इति सूत्रोप । अत्र विकल्पस्य विषयत्वात् वृथक्परिगणनादेवोक्तभ्रमले प्रमाणाधीनत्वस्य बाधे निवेश इति भावः । तथाच विकल्पस्य भ्रमान्यत्वेच । तस्या दोषाजन्मत्वेऽपीति । असतो दोषाजन्मविकल्पाख्यवृत्तिविषयत्वेऽपीत्यर्थः । विषययादीत्यादिपदेन विकल्पनिष्ठे । दोषाजन्मधीविषयान्यत्वमिति । ननु—अत्र दोषाजन्मत्व व्यर्थं, शुक्तिरजतादिप्रातिभासिकतदाकारविकल्पाख्यवृत्त्योस्तुल्यविधापरिणामत्वेन विषयादिव्यावहारिकतदाकारविषययादयश्चयोरपि तन्मूलकतत्सृष्टेर्बेध मूलाविधापरिणामत्वेन धीत्वाभावादेव धीविषयवृत्त्युपहितप्रकाशितत्वेन प्रातिभासिकव्यावहारिकेण लक्षणसङ्गतिसंभवात्—इति चेत्, अत्रेह वृत्त्यम्—दोषाजन्मधीविषयान्यत्व मिथ्यात्वमित्यत्र तत्त्वज्ञानस्य दोषाजन्मत्व निविवादम्, तस्य प्रमात्वात्, इदं रजतमिति प्रातिभासिकज्ञानस्य दोषजन्मत्व निविवादम्, तस्य भ्रमत्वात्, घटादिज्ञानस्य तु परमते प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यत्वात् अयाधितविषयकत्वाच्च प्रमात्वादोषजन्मता नारित, ज्ञानत्व चारित, सिद्धान्तिताना तु 'विद्वानिति' “ नेहे ”त्यादिश्रुत्या घटादीना वाच्यता तज्ज्ञानाना च भ्रमत्व प्रसाध्य तेन दोषजन्मत्व प्रसाध्यते । तेन वाचिद्यावृत्तिवतिष्ठा मनोवृत्तिविशेषरूपधीत्वाभावः सिध्यति । तदेव दोषाजन्मज्ञानपदेन घटादिश्रुति विहाय वेदान्तजन्यतत्त्वज्ञानमात्रस्योपादावाद्घटादीं साम्यज्ञाननिर्वाहः । दोषाजन्मत्वानिवेशे तु केवलज्ञानपदेन घटादिश्रुत्युपादानसंभवान् तत्र साम्यज्ञाननिर्वाहो भवतीत्येवमर्थं दोषाजन्मलोपादानं कृतम् । अतएव धीविषयलक्ष्यवृत्त्येतोरेतत्साध्यस्य न विरोधः । अन्यथा हि धीविषयान्यत्वधीविषयत्वयोर्विरोध स्पष्ट एव । शुद्धे ब्रह्मणि विवरणमते दोषाजन्मत्वज्ञानविषयत्वात्तदन्वयरूपलक्षणमिति व्याप्त्यसङ्गतेस्तथा वाचरूपमते सङ्गमयति—प्रसूतिविति । शुद्धं ब्रह्मत्वार्थं । स्वप्रकाशत्वादिति । ज्ञानविषयताया अपि स्वोपहिते एवाङ्गीकारेण तत्रितृते महावाक्यजन्यवृत्तिविषयताया अपि तत्रैवावश्यकत्वेन शुद्धे प्रयोजनाभावेन, वृत्त्यपेक्षप्रकाशत्वे स्वप्रकाशत्वभङ्गापरत्वाच्च न वृत्तिविषयत्वात्तुल्यमात् । ननु—वृत्तिरूपोपाधेरुपधेयेन ब्रह्मणा ध्वन्धमाये कथं ब्रह्म वृत्त्युपहितस्यादिति तयो संबन्ध आवश्यक, न च विषयतराप एवास्तु, एवमज्ञानस्यापीति तत्रितृतिरपि प्रयोजन । नचैव स्वप्रकाशत्वमत्र, वृत्तिप्रतिनिमित्तचैतन्यान्वेषणेन तदुपपत्ते इत्यत आह—उपहिततादात्म्यान्येति । उपहिततादात्म्यान्वङ्गीकारे उपहितरूपाध्यासाभिधानत्व शुद्धस्य न स्यात्, 'वृत्त्युपहितं ब्रह्म' वृत्तिविषय इति ब्रह्मणि उपहितसामानाधिकार्यप्रत्ययश्च न स्यात्, इति तदङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् तदन्वयेत्युक्तं । भाव्यरूपधर्मानाश्रयत्वादिति । “ वेदं नानावि किंचन ” इति श्रुत्या ब्रह्मणि भावभाव निमित्त्यते, अभावास्तु तदेव बोध्यते । स च ब्रह्मस्वरूप इति नाद्वैतहानि । अतएव निरुक्तविषयान्यत्वरूपलक्षणप्रातिव्यासिसङ्गतिरिति भावः । नच—उपहिते वृत्तिविषयलोपगमे उपहिततादात्म्यापने शुद्धेऽपि वृत्तिविषयत्व दुर्बलमिति—वाच्यम्, उपहितस्येव तदर्थस्याप्यव्यस्तसाङ्गीकारे बाधकाभावात्, पारमार्थिकत्वेनैव निषेधात् । अतएव सर्वशेषजगत्कारणत्वादयो धर्मोत्पद-
अ. ति. २६

मित्यन्यत् । अत्राप्यसति निर्धर्मके ब्रह्मणि चातिव्याप्तिवारणाय सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं विशेषणं देयम्; तयोः सत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वाभावात् । अतएव—‘सद्विचिकित्व’ मित्यत्र सत्त्वं सत्ताजात्यधिकरणत्वं वा; अवाध्यत्वं वा; ब्रह्मरूपत्वं वा । आद्ये घटादावाविद्यकजातेस्त्वयाभ्युपगमेनासम्भवः; द्वितीये वाध्यत्वरूपमिथ्यात्वपर्यवसानम्; तृतीये सिद्धसाधनमिति-निरस्तम्; अनभ्युपगमादेव ।

सिद्धिव्याख्या ।

ज्ञत्वस्य संभवान्नाव्याप्तिरित्यर्थः । ननु प्रमाणसिद्धत्वमवाध्यत्वव्याप्यमित्युक्तं; प्रमाणासिद्धस्यापि ब्रह्मणोऽवाध्यत्वात्, प्रमाणसिद्धस्यापि घटादेर्वाध्यत्वाच्च, तत आह—अन्यदिति । अवाध्यत्वव्याप्यप्रमाणसिद्धत्वमव्यभिचरितमन्यदित्यर्थः । अतएवोक्तं—दोषासहकृतेत्यादिना । ननु तर्हि निर्धर्मके ब्रह्मण्यसति चातिव्याप्तिः; तयोर्निर्धर्मकत्वेनावाध्यत्वरूपधर्माभावे पूर्ववत्तद्व्याप्यप्रमाणसिद्धत्वस्यापि निवृत्तौ प्रमाणसिद्धमिन्नत्वस्य तयोरपि संभवात् इत्याशङ्क्याह—अत्रापीति । विशेषणदानेऽप्यतिव्याप्तिः कथं परिहृतेत्याशङ्क्याह—तयोरिति । असद्ब्रह्मणोरित्यर्थः । अभावादिति । ततश्च प्रमाणासिद्धमिन्नत्वस्य सत्त्वेऽप्युक्तविरोपणाभावे तद्विशिष्टलक्षणाभावान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । अतएवेति । अस्य निरस्तमित्यनेन संबन्धः । असंभव इति । ब्रह्मण्यतिव्याप्तिश्चेति शोभ्या । पर्यवसानमिति । तच्च

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

सत्त्वमुक्तधीविषयत्वमेव, ननु सत्ताजात्यादिमत्त्वमित्यत्र नियामकं दूषणान्तरमाह—अतएवेत्यादि । आविद्या-केति । अविद्यारूपेत्यर्थः । ‘पडस्माकमनादय’ इत्यादिसिद्धान्तादनादिजातेरविद्यान्यत्वासम्भवात्, चिद्रूपत्वपक्षस्येवाविद्यारूपत्वपक्षस्यापि सिद्धान्ते स्वीकारात् । उपपादयिष्यते चेदम् । उक्तेति । गुणादिकमित्यादिग्रन्थोक्तैत्यर्थः ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

भाववत्त्वं चेति द्वयं उपपद्यत इति विभावनीयम् । मूले—तयोः असत्तः शुद्धब्रह्मणश्चेत्यर्थः । नच—यद्यप्यसत्तः सत्त्वेन प्रतीतिर्नास्तीति पूर्वमुपपदितं, तथापि सतः ‘सदेव सौम्ये’ति वाक्येन सत्त्वप्रकारकप्रतीतिरुपगतैवेति—वाच्यम्; तत्रेदंपदार्थसूक्ष्मावस्थाविघातादात्म्यापन्नसत एवाप्रसत्त्वेन बोधनेऽपि शुद्धस्य सतो ब्रह्मणः सत्त्वेन प्रतीतेरनर्हो कारात् इति भावः । ननु—‘अतएवेति’ग्रन्थस्य सद्विचिकित्वे सत्त्वस्य प्रमाणसिद्धत्वरूपस्यैव निवेशाभ्युपगमाच्च सत्तादिजात्यादिरूपस्य निवेशानभ्युपगमात् तदभ्युपगमपक्षे परोक्षदोषाणां विरास इत्यर्थः प्रतीयते; स वायुक्तः; सत्त्वस्य प्रमाणसिद्धत्वरूपत्वपक्षे सत्ताजात्यादिरूपत्वपक्षोक्तदोषाणामप्रसक्तैः—इत्याशङ्क्या तद्वन्मस्य सत्त्वस्य सत्ताजात्यादिरूपत्वपक्षदूषणपरत्वमाह—सत्त्वमुक्तधीविषयत्वमेवेति । अतएव अतएवेत्यस्यानभ्युपगमादेवेति व्याख्यानं कृतं मूले । जातेरविद्याजन्यत्वरूपमाविद्यकर्तृ न संभवति, तस्या अविद्यावज्ज्ञाननिवर्त्यत्वेऽपि आकाशादिवदुत्पत्तेरध्वगेनानादित्वादित्यतो व्याचष्टे—अविद्यारूपेत्यर्थ इति । ननु जीवादिबद्धविद्यान्यैव जातिरनादिरस्तु इत्यत आह—पडस्माकमिति । ननु—जातेरित्यत्रावात् ब्रह्मचैतन्यस्वरूपत्वमेवाकप्रसिद्धं, तत्राह—चिद्रूपत्वपक्षस्येवेति । ननु एकाविद्या कथं घटत्वादिविद्वानाजातिरूपा इत्यत आह—उपपादयिष्यते चेदमिति । अविद्या-चिद्रा, घटाद्युपहिता घटत्वादिर्जातिः, द्रव्याद्युपहिता द्रव्यत्वादिः, द्रव्यादित्रयोपहिता सत्तेतिरीत्या एकस्या अपि उपाधिमेदाद्भेद इति भावः । मूले—वाध्यत्वरूपेति । तथाच तदितरांशवैयर्थ्यमिति भावः । ननु—यदसद्विलक्षणत्वपक्षे सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वेन व्याघाताशङ्कान्तरविहारौ उक्तौ, अत्रापि यदि सत्त्वे सति सत्त्रेदो मिथ्यात्वमुच्येत, तदा मेदप्रतियोगितावच्छेदकयोर्घटत्वषट्मेदयोरिव परस्परस्याभावरूपत्वादिविरोधाभावात् शङ्का स्यात्, सा च विशेषणीभूतं सत्त्वं देशकालवृत्तित्वरूपं, प्रतियोगितावच्छेदकीभूतं च निरुक्तप्रमाणसिद्धत्वमितरीत्या परिहार्योपि स्यात्; तथा तु नोच्यते, किन्तु ‘सत्त्वेन प्रतीयमानत्वे’सति, तद्विज्ञत्वं मिथ्यात्वमुच्यते; तत्र चोक्तविशेषणोक्तभेदयोः घटत्वेन प्रतीयमानत्वघटभेदयोरिव परस्परस्याभावरूपत्वविरोधयोर्भावात् व्याघातशङ्काया एवाभावात् तच्छङ्कापरिहारादनुसन्धानं नावश्यकमतीत्याचष्टे—गुणादिकमित्यादिग्रन्थोक्तैत्यर्थ इति । घटादिप्रपञ्चे

सदसद्विलक्षणत्वपक्षोक्तयुक्तयश्चात्रानुसन्धेयाः । अवशिष्टं च दृष्टान्तसिद्धौ वक्ष्यामः ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ पञ्चममिथ्यात्वनिरुक्तिः ॥

सिद्धिव्याख्या ।

पूर्वपक्षे दूषणमिति भावः । सिद्धसाधनमिति । प्रपञ्चे ब्रह्मभेदस्य मयाप्यङ्गीकृतत्वादित्यर्थः । अत-
द्वशब्दार्थमाह—अनभ्युपगमादिति ।

इति अद्वैतसिद्धिव्याख्याने पञ्चममिथ्यात्वनिरुक्तिव्याख्यानं समाप्तम् ॥

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अत्र भ्रमविषयत्वे अविनाश्यवृत्तिधर्मवशे वा तात्पर्यम्, लाघवात् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तस्य साध्यत्वाद्वा सिद्ध-
साधनमिति बोध्यम् ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

सत्त्वेन प्रतीयमानत्वस्य सिद्धत्वेऽपि सद्भेदस्यासिद्धत्वात् न सिद्धसाधनम्, सद्भिन्ने तुच्छे दृश्यत्वादर्शनेन सत्त्वे-
न प्रतीयमानत्वमिलितस्यैव सद्भेदस्य दृश्यत्वप्रयोजकतया मिलितसिद्धिरुद्देश्या, शुक्तिरजतादीं मिलितप्रसिद्धिरिति
युक्तयोऽनुसन्धेया इत्यर्थे इति भावः । ननु—सत्त्व्यातिमतेऽसत्त्व्यातिमते वा इदंरजतमित्यादिभ्रमेऽपि आपणस्याना-
मलीकानां वा रजतादीनामेव भानोपगमेन घटादावेतदनुमानात् पूर्वं नारोप्यरजतादीं निरुक्तमिलितप्रसिद्धिः
संभवति इत्यत आह मूले—अवशिष्टं च दृष्टान्तसिद्धौ वक्ष्याम इति । अनिवचनीयव्यातिरेव 'रजतं पश्यामि'
इत्यनुभवाद्गोधादित्युक्त्या व्यवस्थापयिष्यत इति भावः । ननु—एतल्लक्षणे सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूपविशेषगो-
पादाने सदसद्विलक्षणत्वरूपलक्षणदेतल्लक्षणस्य नात्यन्तं भेदः, क्वचिदप्युपायो सत्त्वेन प्रतीयमानत्वस्य तत्रासद्विलक्षण-
त्वरूपत्वात्; यदि तत्रेवं विशेष्यं भग्नं च विशेषणं, एवं तत्र सत्यं त्रिकालाबाध्यत्वं भग्नं तु निरुक्तं प्रमाणसिद्धत्वं
इति भेद इत्युच्यते, तदापि तल्लक्षणप्रपञ्चतैवास्व पर्यवस्यति, नैतावता लक्षणान्तरत्वेनोपन्यासाहता । एवमेतल्लक्षणस्य
पूर्वलक्षणस्यैव वृत्त्युपहितप्रमाण्यत्वात्साक्षैरलक्ष्यतया परिहारोऽनुमाने व्यभिचारवारणाय हेतुपरिष्काराद्युक्त
इत्याशङ्क्य एतदुभयैवलक्षणान्तरे तात्पर्यमाह—अत्रेति । केवलस्य निरुक्तसद्विविक्तत्वस्य तुच्छे भ्रमविषयत्वादिरूपल-
क्षणान्तरव्याभिवारित्वेषुक्तविशेषणसहितस्य तद्व्याप्यत्वात्तदुच्चायकता । भ्रमविषयत्वं च वृत्त्युपहितस्यापि बाधितत्वा-
दिति न तत्राव्याप्तिः । नापि शुद्धब्रह्मणि तुच्छे व्यतिव्याप्तिः; तयोर्ममविषयत्वाभावात् । भ्रमत्वं बाधितविषयकत्वं जाति-
विशेषरूपं वेति भावः । नन्वेवं उक्तविशेषणविशिष्टसद्विविक्तत्वस्य रूपान्तराणां लक्षणलालाभादत्र तात्पर्यमयुक्तं अत-
स्तत्साधारणरूपावच्छिन्नेऽस्य तात्पर्यमाह—अविनाश्यवृत्तिधर्मवत्त्वेवेति । केवलस्य दोषाजन्यधोविषयान्यलस्या-
भावरूपधर्मस्यापिनाशिनि शुद्धे ब्रह्मण्यसति च वृत्तित्वेऽपि, सत्त्वेन प्रतीयमानत्वविशिष्टस्य तदधिकरणत्वस्य वा तद-
वृत्तित्वात् तद्वशमादाय घटादीं साधयिष्यते । ननु घटादीनां परमतेऽपि विनाशित्वात् तत्र घटत्वादिकमादाय
सिद्धसाधनं अत आह—पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेति । तथाचाकाशपरमाण्यादीनां परमतेऽपिनाशित्वात् तद-

(१) ब्रह्मक्षणिकमित्यादिशब्दे शुद्धब्रह्मण एव विषयत्वाद्गीकारेऽपि स्वविषयकज्ञानत्वव्यापकभ्रमत्वकल्पस्यैव भ्रमविषयत्वपदेन
विवक्षितत्वाच्च दोषः; प्रपञ्चो मिथ्येति जीवन्मुक्त्यज्ञानस्याप्यसन्मते भ्रमरूपत्वमेवाङ्गीकृतं, संस्कारारम्भना जीवन्मुक्त्येक्षणानुवृत्ते-
रङ्गीकारात् । एतेन—उक्तपरिष्कारादरण्ये नि निस्तारः । प्रपञ्चो मिथ्येति जीवन्मुक्त्यज्ञानस्य भवन्मते भ्रमत्वाभावादिति
न्यायभारकरोक्तं—पराहृतम् ॥ २ वाचस्पतिमते शुद्धस्य वृत्तिविषयत्वाभावेन ब्रह्मक्षणिकमित्यादिशब्देऽपि तस्यविषयत्वात्
भ्रमविषयत्वस्य न शुद्धब्रह्मसाधारण्यम् । निवरणमतेऽपि यदर्थे भ्रमत्वं तदर्थमितिप्रविषयत्वस्यैवात्र विवक्षणात्रोक्तसाधारण्यमिति
भ्रमविषयत्वस्य सर्वस्यापि क्षणिकत्वादिना भ्रमविषयत्वेनालक्षणत्वमित्यादिन्यायभारकरोक्तयः पराहताः ॥

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

केचित्तु—साधयावृत्तिः सन् खानधिकरणवृत्तिर्यस्यो योऽन्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वं साध्यम्, संयोगादि-
ष्टान्त । अत्र साध्यप्रसिद्धयर्थमवृत्त्यन्तम् । व्याप्यवृत्तिपटत्वादिकं पक्षः । स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य
पक्षविशेषणत्वादव्याप्यवृत्त्यन्यन्ताभावप्रतियोगित्वमादाय न पक्षे साध्यपर्यवसानम् । अव्याप्यवृत्त्यन्यन्ताभावाप्रति-

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेष्टोपाध्यायी ।

वृत्तिधर्मवत्त्वमसिद्धमिति न सिद्धसाधनं, तद्विनाशित्वस्याप्यनेन कोटीकारात् । शुद्धब्रह्मावृत्तिलोकौ तदन्यत्वे पर्यवसानात्
सिद्धसाधनं तुच्छसाधारण्यं चेत्प्रविनाश्यवृत्तित्वमुक्तम् । एवं भ्रमविषयत्वमादायापि साध्यनिर्वाहे बोध्यः । नच—
आकाशादौ विनाशित्वमात्रस्वीकारे आकाशत्वमादायाप्युक्तसाध्यनिर्वाहसम्भवः, सामान्यरूपेणापि बोक्त्वमिष्यत्वसिद्धिरि-
त्यभिप्रायात्, अविनाश्यवृत्तित्ववृत्तियार्थवदमर्यत्वं सिध्यतीत्युक्तमित्युक्तमित्यात्वानामपि सिद्धिसम्भवाच्च । अत्र यावत्त्वा-
नुक्तौ विशिष्टसद्विविक्तव्यभ्रमविषयत्वयोरसिद्धिः । स्ववृत्तित्वानुक्तौ घटपटयो पटत्वघटत्वयोरस्त्वत्वादसम्भवः । अवि-
नाश्यवृत्तित्वानुक्ताकाशत्वादिकं सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं चादायाकाशादौ सिद्धसाधनं स्यादतस्तदुपादानम् । परन्तु
वृत्त्युपहिते ब्रह्मणि निरुक्तसद्विविक्तत्वस्यासत्त्वात्तादाय साध्यपर्यवसानसम्भवात् अत्र भ्रमविषयत्वे तात्पर्यवचनम् ।
पूर्वोक्तं सदसद्विलक्षणत्वमादायापि तत्र साध्यपर्यवसानं सम्भवतीति बोध्यम् ।

श्रीः—प्रतिपप्रोपाधीत्यादेः स्वसमानाधिकरणान्यन्ताभावप्रतियोगित्वं सिध्यतीत्यर्थः । प्रतिपन्नत्वे यद्यपि साध्यत्वेन
प्रतीयमानत्वं; तथापि अनिवार्यवनीयव्याप्तिपक्षे तत्प्रतीतिभासिकव्यावहारिकरूपसाध्यत्वनियतमेव । किञ्च स्वाधिकरणत्व-
स्यैव प्रवेशोऽपि धर्मिणि तद्वद्दीक्षा स्वस्मिन् तद्वद्विद्वत् सिध्यतीत्यर्थः । स्वाधिकरणत्वस्यैव प्रतिपन्नपदार्थत्वेऽपि न विशेष-
र्यः । तत्र च समानसत्ताकाभावावयोरविरोधात् व्यावहारिकप्रपञ्चाभावस्य प्रातिभासिकत्वे सिद्धसाधनात् उक्तमित्यात्व-
घटकाभाव तात्त्विको वाच्यः, स चातिरिक्तत्वेऽद्वैतहानिप्रसङ्गात् स्वाधिकरणीभूतब्रह्मस्वरूप एवाभ्युपेयः । तथाच तस्य
प्रपञ्चवत् ब्रह्मवृत्तित्वाभावात् प्रपञ्चस्य तद्वद्विद्वत् सिध्यतीत्यर्थः न सम्भवतीत्यतः केचित् प्रकारान्तरेण सिध्यतीत्यर्थः ।
तन्मतमुपन्यस्यति—केचित्स्विति—यथाश्रुते यदि ब्रह्मस्वरूपस्यापि प्रपञ्चाभावस्य सत्त्वेन प्रपञ्चवत् ब्रह्मवृत्तित्वमित्युच्यते,
तदा संयोगादेरिवान्यव्यवृत्तित्वोपगमेनार्थान्तरप्रसङ्गात् स्वसमानाधिकरणपदविवक्षितार्थमाह—स्येत्यादिना । अन्य-
इत्यन्तेन—योऽभावः स्वसमानाधिकरण एव, न स्वसमानाधिकरण इत्येवकारार्थान्तर्भावेन स्वाध्यायवृत्तिरूपस्य, च
स्वाधिकरण एव वर्तते, न खानधिकरणे इत्येवकारार्थान्तर्भावेन खानधिकरणवृत्तिरूपस्य च प्रतियोगिविशेषणस्य
लाभः । एतद्विशेषणद्वयवदन्यात्वं च स्वाध्यायवृत्त्यभावे सम्भवति अगुल्यभावे चेति । अत्र शुक्तिरूप्यं न दृष्टान्तः, शुक्लौ
रजततदभावाद्यो मतद्वयसिद्धत्वं विना रजताभावस्य रजताध्यायवृत्तित्वाभावात्, प्रसाध्यायकत्वे प्रयासगौरवात्, शुक्ति-
तद्वच्छिन्नचित्तन्यनिष्ठस्य तत्स्वरूपस्याप्यभावस्यावृत्तिशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वाभावेत्यत आह—संयोगादिः दृष्टान्त इति ।
संयोगाभावे संयोगाध्यायवृत्तिरूपस्य मतद्वयसिद्धत्वादिति भावः । अत्र संयोगे दृष्टान्ते । अवृत्त्यन्तमिति । संयोगा-
भावस्य संयोगानधिकरणगुणादिवृत्तितया तद्वदन्यत्वाभावात् संयोगाध्यायवृत्तितया तच्छून्यान्यत्वाच्चेति भावः । घटादेः
समवायादिनाऽव्याप्यवृत्तित्वेन संयोगवृत्त्यत्वात् वक्ष्यमाणपक्षविशेषणासम्भवाच्च पक्षत्वासम्भवादाह—व्याप्यवृत्ति-
द्वत्वादिकं पक्ष इति । तत्र स्वाध्यायवृत्त्यभावप्रतियोगित्वमादाय निरुक्तसाध्यपर्यवसानेऽव्याप्यवृत्तिरूपत्वाद्यन्तरा-
वाह—स्वसमानाधिकरणेति । पक्षविशेषणत्वादिति । स्वाध्यायवृत्त्यभावमादाय साध्यपर्यवसानसम्भवादिति शेषः ।
अव्याप्यवृत्त्यन्यन्ताभावेति । स्वाधिकरणीभूत घटत्वाधिकरणं घटस्वरूपचिह्नं ब्रह्म वा, तद्वद्वत्तया तद्वद्वत्त्वभावो
पटत्वाभावः । अस्याभावस्य घटादिरूपसाध्यायवृत्तित्वेन तद्विन्नत्वाभावात् खानधिकरणवृत्तित्वस्य प्रतियोगिनि प्रवेशः ।
तथासति घटतद्वच्छिन्नचित्तन्यानिष्ठस्य तद्वद्वत्त्वस्य घटत्वायमावस्यावृत्तित्वेन घटत्वानधिकरणपटादिवृत्तित्वाभावेऽपि पटा-
दिनिष्ठविषयत्वादीनां घटत्वादीनां वा पटत्वाध्यायवृत्तित्वे सति घटत्वानधिकरणवृत्तित्वेन तद्विन्नघटादिनिष्ठपटस्वरूपावृत्त्यभा-
वप्रतियोगित्वं घटत्वादौ सिध्यतीति भावः । नन्वेवमपि पटत्वाध्यायवृत्तिपटत्वानधिकरणपटादिनिष्ठतद्वत्त्वावृत्त्यभावमादायैव
साध्यपर्यवसानसम्भवात् घटादिनिष्ठतद्वत्तादायसाध्यप्रतियोगित्वपर्यवसानसम्भवेन सिध्यतीत्यसिद्धिः । अथाधिष्ठानतत्त्व-
ज्ञानप्रयोज्याभाव एवाधिष्ठानस्वरूपं नत्वभावमानसधिकरणस्वरूपमिति पटादिनिष्ठो घटत्वाद्यभावो घटत्वाध्यायवृत्ति-
र्यद्विन्नवृत्तित्वेति तद्विन्नत्व घटपटाद्यवच्छिन्नचित्तन्यापाधिष्ठानस्वरूपस्यावृत्तिर्यद्विन्नत्वभावस्येति घटत्वस्य तद्वत्-

१ एतेन—विनाशित्वमात्रसाधनसम्भवेन शिरोपेक्षेन नास्तित्वपर्यं, घटादीनामिव विनाशित्वेऽप्यविध्यालोपपत्त्याभावात् न चे-
त्त्वादित्यायभास्कोक्तोपायनकाश इति—सूचितम् ॥

गौडप्रज्ञानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

योगित्येन विशेषिते पक्षे स्वसमानाधिकरणाल्यन्ताभावप्रतियोगित्व वा साध्यम् व्याप्यवृत्तित्वसमानाधिकरणाल्यन्ताभावप्रतियोगित्वमादाय पर्यवस्यति—इत्याहुः, तत् प्रवृत्तान्तरमात्रम्, ननु प्रतिपक्षेत्यादिमूलोक्तरीत्यसम्भवप्रयुक्तम्; स्वरूपेणावृत्तेरप्यधिष्ठानस्वरूपस्य घटाद्यभावत्वविशिष्टरूपेण घटाद्यधिकरणप्रज्ञवृत्तित्वसम्भवेन मूलोक्तरीत्यावदोपात्तम्, नच—श्रुतिरूप्यादेर्मौल्यन्तरेऽलीकत्वस्वीकारेण स्वसमानाधिकरणेत्यादिमूलोक्तसाध्ये माध्य प्रति श्रुतिरूप्यादेर्दृष्टान्तरत्वासम्भव इति—वाच्यम्, माध्यं प्रति श्रुतिरूप्यादेरपरोक्षत्वादिना अलीकान्यत्व प्रसाध्योक्तानुमानसम्भावात्,

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

तियोगित्वरूपमिथ्यात्वसिद्धिः, अतएव सयोगाभावस्य सयोगाश्रयवृत्तितया सयोगे साध्यप्रसिद्धिरित्युच्यते, तदा ज्ञान-प्रयोज्याधिष्ठानरूपाभावस्यापि तत्तदभावत्वेन घटत्वाधायवृत्तितया तमादाय साध्यपर्यवसानासम्भवे कथमनृत्यभावमादाय साध्यपर्यवसानम् । यदि तादृशाभावसिद्धेय मिथ्यात्वसिद्धिः, तदा पक्षविशेषणसाध्ययोर्वधोऽव्याप्यवृत्तित्वेनोपान्तरं वा । यदि ज्ञानप्रयोज्याधिष्ठानरूपाभावस्य केनापि रूपेण नाधिष्ठानवृत्तित्वमित्युच्यते, तदाप्येतस्य स्वसमानाधिकरणपदा-र्थत्वे उदक्षरत्व गौरव च इत्यत आह—अव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेनेति । देशकालावच्छिन्नवृत्ति कतदसम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः । एवविशेषाभावनित्यसहितसामान्यधर्मसिद्धिसामग्र्या अपरविशेषसिद्धि-जनकत्वात् व्याप्याव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वरूपद्विविधस्वसमानाधिकरणभावप्रतियोगित्वयोर्मध्ये व्याप्यवृत्त्यभावप्रति-योगित्वरूपापरविशेषसिद्धयेऽव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वरूपैकविशेषाभाववत्त्व पक्षविशेषण कर्तव्यमिति भावः । पक्षे घट-त्वादौ । स्येति । तत्सम्बन्धेन स्वाधिकरणनिरूपितविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाधेयताधर्मीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः । साध्यमिति । सयोगादिदृष्टान्तेनेत्यादि । व्याप्यवृत्तीति । देशकालावच्छिन्नवृत्तिकाव्येत्यर्थः । स्वाधिकरणनिष्ठनिरव-च्छिन्नाधिकरणताकेति वा समानाधिकरणान्तार्थः । पर्यवस्यतीति । देशकालावच्छिन्नवृत्तिकाभावाप्रतियोगित्वमादाय तदभावविशिष्टे पर्यवसानासम्भावदिति भावः ।

प्रकारान्तरमात्रं प्रकारान्तरमेव । एवकारव्यवच्छेदयमाह—नन्विति । मूलोक्तरीतो मूलोक्त स्वसमानाधि-करणाल्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वलक्षणे प्रज्ञारूपस्य प्रपञ्चाभावस्य केनापि रूपेण प्रपञ्चब्रह्मवृत्तित्वाभावेनासम्भ-वप्रयोज्यमुक्त प्रकारान्तरं नैत्यर्थः । असम्भव परिहरति—स्वरूपेणेति । अधिष्ठानप्रज्ञास्वरूपस्य घटाद्यभावस्य स्वरू-पेण अधिष्ठानप्रज्ञाभेदेन भेदनिश्चिताधाराधेयभावस्यासम्भावदित्यर्थः । घटाद्यभावत्वविशिष्टरूपेण घटाद्यभाववत्वि-शिष्टस्य रूप घटाद्यभाववत्त्व, तेनेत्यर्थः । धाम्णो ब्रह्मण सकाशात् आधाराधेयभावनियामकस्य भेदस्य लामाय-धर्मस्य विशिष्टलोकि । एकविशेषणविशिष्टस्य मुद्रात् विशेषणान्तरविशिष्टाव-भेदादाधाराधेयवच्छेदकस्वरूपाह—घटाद्य-धिकरणप्रज्ञेति । घटत्वेन प्रतीयमानत्व त्वाधाराधेयवच्छेदक, अधिकरणत्वाप्रवेशात्, आधाराधेयभावेन तदुभयभेदस्य तदुभयत्वावच्छेदकस्य वा भेदो नियामक इति हृदयम् । अदोपात्तं लक्षणे असम्भवरूपदोषविरहात् । अतएव भवदुक्तद्वि-तीयप्रकारे नासम्भव । नच—अव्याप्यवृत्तित्वेनोपान्तरवारणायोक्तपक्षविशेषणोपादानावश्यकत्वात् द्वितीयप्रकार आवश्यक स्यादिति—वाच्यम्, मूलोक्तमिथ्यात्वे स्वाधिकरणवृत्त्यभावेनानाधिकरणतात्वेनैवाभावाधिकरणतानिवेशात् । स्वत्वस्य प्राचा-भवेऽनुगतत्वात् सयोगादिदृष्टान्तेऽव्याप्यवृत्त्यधिकरणताघटितसाध्यस्य प्रसिद्धिः । घटत्वादपि पक्षे घटसम्बन्धाना देशका-छाना घटरत्वावच्छेदकतया तदवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नत्वबाधप्रहवत्त्वात् घटनिष्ठघटत्वाभावीव्याप्यवृत्त्यधिकरणता-घटितसाध्यसिद्धिरित्युक्तपक्षविशेषणोपादाने प्रयो जनविरहात् । नच—उक्तबाधप्रह एवोक्तपक्षविशेषणेन बोध्यत इति—वाच्यम्, वादान्तिरुक्तबाधप्रहत्वालीनानुमित्यर्थोक्तरीत्या मिथ्यात्वसिद्धिसम्भवे वाच्यवग्रहनेत्यलभानोक्तविशेषणवैधर्मात्, मूलोक्तमिथ्यात्वे स्वाधिकरणनिरवच्छिन्नाधिकरणतात्वेनाधिकरणताया प्रवेशे उक्तबाधप्रहस्याप्यनावश्यकत्वाच्च । ननु—सयोगस्य दृष्टान्तत्वासम्भव इति—चेन्न श्रुतिरूपस्यैव मूले दृष्टान्तत्वेनोपन्यासात् । केचित्तु—‘तत्प्रकारान्तरमात्रं’ मित्यनेन प्रथमप्रकार एव विवक्षितः । द्वितीयप्रकारस्तु मूलोक्तः । मूले—प्रतिपक्षेत्यादिप्रपञ्चे स्वाभयत्वाद्यानुपूर्वी कवाक्यान्तराभावात्, उत्तरपक्षौ स्वसमानाधिकरणेत्यादिमूलोक्तस्यैव प्रतिपक्षेत्यादिनाभ्यायभूतस्य इदानीमुपन्यसादि-तीयप्रकारेऽनुवादात्—इतिव्याप्यवच्छेदे । मूलोक्तलक्षणे असम्भवदोषाभावेऽपि अनुमाने मूलोक्तदृष्टान्तसिद्धिः शङ्कते—नचेति । अलीकत्वस्वीकारेणेति । स्वदार्ढ्यत्वाभावादिति शेषः । इत्यादीति । खनिष्ठनिरवच्छिन्नाधिकरणताका-भावप्रतियोगित्व, खनिष्ठावच्छिन्नवृत्तिकाव्याभावप्रतियोगित्व वाच्यः । दृष्टान्तत्वासम्भवइति । अतएव सयोगदृष्टान्तको-क्तप्रकारान्तरसाध्यकानुमानमसाधितनुद्यतमिति भावः । अपरोक्षत्वादित्यादिना तत्त्वेन प्रतीयमानत्व ग्राह्यम् ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अन्यथा संयोगादेर्मिथ्यात्वसाधने शुक्तिरूप्यादेर्दृष्टान्तत्वासंभवात् । नच—घटत्वादिकमेव तत्र दृष्टान्त इति—। वाच्यम् ; संयोगादिदृष्टान्तेन यत् घटत्वादी साधितं तथैव संयोगादौ साधने सिद्धसाधनात्, संयोगादावव्याप्यवृ-
त्त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वविशिष्टे तस्य साधने तु पक्षविशेषणासिद्धिः । किञ्च संयोगादौ मिथ्यात्वानुमितेः पूर्वं
शुक्तिरूप्यस्यैव घटत्वादेरपि मिथ्यात्वस्य प्रसाध्यत्वेन तयोर्दृष्टान्तत्वे न विशेषः, अवश्यं चास्माभिः सर्वदृश्यमिथ्यात्व-
वादिभिः शुक्तिरूप्यादेर्मिथ्यात्वं साधनीयमेवेत्याशयेनाह—अधिकं चेत्यादि । ‘आद्यं स्यात् पञ्चपाद्युक्तं
ततो विवरणोदिते । चित्सुखीयं चतुर्थं स्यादन्त्यमानन्दगोपजम् । इति पञ्चविधं प्रोक्तं मिथ्यात्वं
ध्वान्तनाशकम् ॥’

॥ इति लघुचन्द्रिकायां पञ्चममिथ्यात्वनिरुक्तिः ॥

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

व्यतिरेकेऽलीकं अन्वये ब्रह्म दृष्टान्तः । उक्तेति । मूलोक्त्यर्थः । अन्यथा प्रसाध्यदृष्टान्तकानुमानानङ्गीकारे ।
मिथ्यात्वसाधने । नच—संयोगादिपक्षे उक्तप्रकारद्वयसाध्यकानुमाने उक्तपक्षविशेषणोपादाने संयोगादिपक्षे तद्वैशिष्ट्य-
भावात् पक्षाप्रसिद्धिः, तदनुपादाने अव्याप्यवृत्तित्वेन निदृष्टसाधनमिति—वाच्यम् ; उक्तघटकाभावाधिकरणताया अन-
वच्छिन्नत्वेऽभावस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वे वा लापवमिति लापवज्ञानसहकारेणोद्देश्यसिद्धेः पक्षविशेषणोपादाने प्रयोजना-
भावात् । नच—घटत्वादिपक्षकानुमानेऽप्येवमेवास्तिविति—वाच्यम् ; उपायसोपायान्तरावृत्तकत्वात् । शुक्तिरूप्यादे-
रिति । अलीकत्ववादिनं प्रति इति शेषः । घटत्वादिकमिति । अनलीकत्वात् स्वपदेनोपादानार्हत्वादिति भावः ।
तत्र संयोगपक्षकानुमाने । यत् तद्वर्मावच्छिन्नम् । तस्य तद्वर्मावच्छिन्नस्य । संयोगघटत्वयोरेकसाध्यव्यक्तेरभावात् ।
संयोगे हि स्वाध्यायवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं, घटत्वे तु क्वविशेषणबलादव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वमिति साध्यव्यक्तिमेवात् ।
सिद्धसाधनादिति । घटत्वपक्षकानुमानात्पूर्वमेव संयोगादौ स्वाध्यायवृत्त्यभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यस्य सिद्धत्वात् । ननु—
पक्षविशेषणोपादानेनात्रापि व्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वमसिद्धमेव चेत्स्यति इत्यत आह—संयोगादाविति । तस्य
व्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वरूपस्य तद्वर्मावच्छिन्नस्य । ननु—निवैव पक्षविशेषणं अभावस्यानावच्छिन्नवृत्तित्वे लापवज्ञाना-
देवोक्तसाध्यव्यक्तिसिद्धिसंभवात् सिद्धसाधनम्, न वा पक्षविशेषणासिद्धिः इत्यत आह—किञ्चेति । नविशेष इति ।
तस्मात् प्रसाध्यदृष्टान्तकानुमानस्य प्रकारान्तरसाध्यानुसरणेऽप्यावश्यकतया मूलोक्तसाध्येऽपि शुक्तिरूप्यादेर्दृष्टान्तत्व-
संभवात् प्रकारान्तरानुसरणं न मूलोक्तारीतिशेषप्रयोज्यमिति भावः । इदं च मूलकारेणापि ध्वनितमित्याह—अवश्यं-
चेति । एकविधमिथ्यात्वनिर्वचनेनैव प्रकृतनिर्वाहे बहुविधमिथ्यात्वनिर्वचनं विश्वमिथ्यात्वे स्मृतस्य सर्वाचार्यसंसतिप्रद-
शीनायेत्याह—आद्यं स्यादिति । आद्यं सदसत्त्वानधिकरणत्वम् । द्वितीयं प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकविधेयप्रतियोगित्वं,
तृतीयं ज्ञाननिवर्त्यत्वं इमे विवरणोक्ते । चतुर्थं साधयनिष्ठान्तभावप्रतियोगित्वम् । पञ्चमं सङ्घितकत्वम् । ध्वान्तः
विप्रतिपन्नविश्वमिथ्यात्वज्ञानतदधीनविश्वसत्यत्वज्ञानम् । तन्नाशानं तन्निवर्तकमित्यर्थः । तथाचोक्तरीत्या द्वैतप्रपञ्चमिथ्या-
त्वसिद्धौ अद्वैतसिद्धिः ॥

इति पञ्चममिथ्यात्वनिरुक्तिटीका ।

संपूर्णं मिथ्यात्वनिरुक्तिटीका विट्टलोपाध्यायकृता ।

अथ पञ्चममिथ्यात्वविचारः ।

(१) न्यायामृतकाराः—

सङ्घितकत्वमित्यत्र किं सत्यदेन सत्ताजातिमद्विवक्षितं, उत अवार्थं, उतादौ ब्रह्म । आद्ये घटादौ सत्ताजातिमनि-
तरेदेवाभादसंभवः ब्रह्मण्यतिव्याप्तिश्च । द्वितीये वाप्यत्वाभावस्यावाप्यत्वरूपतया वाप्यत्वेतरांशेवार्थम् । तृतीयेतु
ब्रह्ममित्यस्य प्रपञ्च उभयमतसिद्धत्वासिद्धसाधनम्, सद्रूपत्वाभावविवक्षणे च निर्धर्मके ब्रह्मणि सत्त्वरूपधर्मरहिते सद्रूप-
त्वस्याभावादतिव्याप्तिः, सत्यस्यापि सत्सदिति प्रतीत्या सत्त्वाधितत्त्वस्याभिधेयत्वेऽभिधेयत्वस्येवास्तीतिरात्र व्यभिचारः, एवं
सद्रूपत्वाभावस्य दाशरथसाधारण्यात्तत्रातिव्याप्तिः, तस्यैवासत्त्वापत्तेरिति नोक्त्युपपत्तिमिथ्यात्वम्—इति वर्णयन्ति ॥

(२) सिद्धिकारास्तु—

सिद्धिविक्तत्वमित्यत्र सत्पदेन प्रमाणसिद्धत्वं विवक्षितम् । प्रमाणत्वं च दोषासहकृतज्ञानकरणत्वम् । तेन स्वप्नादिवत्प्रमाण-
सिद्धमिदमेव मिथ्यात्वं सिद्ध्यति । प्रमाणसिद्धत्वं चावाध्यत्वव्याप्यमित्यन्यदेतत् । ब्रह्मणि दशशब्दादौ चातिव्याप्तिवार-
णार्थं सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वं विशेष्यते । यथाच सत्त्वरूपधर्माभावेऽपि ब्रह्मणः सद्रूपत्वसिद्धिस्तथा प्रथममिथ्यात्वनिरूपणावसरे
स्पष्टमेव प्रतिपादितम् । विकल्पत्रयमपि नास्माभिरङ्गीकृतमिति नोक्तदूषणानामत्रावकाशः । अत्यन्तासत्त्वापत्तिरपि
परिहृतप्रायैवेति—घर्णयन्ति ॥

(३) तरङ्गिणीकाराः पुनः—

प्रमाणसिद्धत्वस्यावाध्यत्वव्याप्यत्वमिति यदुक्तं तत्र संगतम् ; प्रमाणसिद्धस्यापि ब्रह्मणोऽवाध्यत्वात्, प्रमाणसिद्धस्यापि
प्रपञ्चस्य वाध्यत्वात् । एवंच प्रमाणसिद्धत्वे अवाध्यत्वव्याप्यत्वाभावात् अवाध्यत्वव्याप्यत्वविशिष्टस्य निरूपयितुमश-
क्यत्वात्, केवलप्रमाणसिद्धमिदमेव विलक्षणे ब्रह्मणि व्यभिचारात्, प्रमाणसिद्धे उपहितब्रह्मणि तद्विपत्त्याभावाद्-
व्याप्तेर्भागातिव्यापत्तेः, अव्ययारूपदोषकरणतानिरूपकान्यधीविषयान्यत्वस्य शशशब्देऽभावेनैव तत्रातिव्याप्तिवारणसंभवे
असति दोषवारणार्थं सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वनिवेश इति ग्रन्थस्याप्युक्तवाचोक्तरूपमपि मिथ्यात्वमिति—निरूपयन्ति ॥

(४) ब्रह्मानन्दसरस्वस्तु—

प्रमाणसिद्धत्वं चावाध्यत्वव्याप्यमित्यन्यदेतदित्यस्य वाक्यस्य अवाध्यशुद्धब्रह्मोपहितरूपव्याप्यमिति हेतुना अवाध्य-
त्वरूपस्य सत्यस्य नात्र विषयक्षेपेत्परतयैव व्याख्याने युक्तमिति भवदुक्तदोषाणामप्रसारात्, उपहितस्य प्रमाणसिद्धत्वेऽपि
तस्यासङ्गतत्वेनाव्याप्यनवकाशादलक्ष्यस्यालीकस्य विकल्पाख्यवृत्तिविषयत्वेऽपि विकल्पव्यावृत्तेरेवात्र धीशब्देन ब्रह्मणेन
तादृशधीविषयान्यत्वस्य तत्र विद्यमानत्वेन प्रसक्तविद्यासिधारणार्थत्वेनैव सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वं सिद्धमितिग्रन्थस्य प्रवृत्तत्वाच्चोक्तरूप-
मपि मिथ्यात्वं निर्दुष्टमेवेति—विवेचयन्ति ॥

इति पञ्चममिथ्यात्वनिरूपणम् ॥

अथ मिथ्यात्वसामान्योपपत्तिः ।

ननु—उक्तमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चसत्यत्वापातः, एकस्मिन् धर्मिणि प्रसक्तयोः विरुद्धधर्मयो
एकमिथ्यात्वे अपरसत्यत्वनियमात्, मिथ्यात्वसत्यत्वे च तद्वदेव प्रपञ्चसत्यत्वापत्तेः, उभयथाप्यन्ये

सिद्धिव्याख्या ।

अथ मिथ्यात्वमिथ्यात्वविचारः ॥

ननूक्तमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वमात्रेण न प्रपञ्चस्य सत्यत्वं स्यात्, तत्र मानाभावादित्याशङ्क्य,
तत्रानुमानमभिप्रेत्य तन्मूलभूतां व्याप्तिं दर्शयति—एकस्मिन्निति । एकस्मिन्नात्मनि प्रसक्तयो-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अथ मिथ्यात्वमिथ्यात्वनिरुक्तिः ।

प्रसक्तयोः ज्ञातयोः । एकमिथ्यात्वे एकतरमिथ्यात्वे । अपरसत्यत्वनियमात् अन्यतरस्याधिकसत्तामित्य-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

श्रीगुरुभ्यो नमः

मिथ्यात्वमिथ्यात्वम् ।

मूलोक्तमिथ्यात्वस्य । ननु—प्रपञ्चमिथ्यात्वं यदि मिथ्या स्यात् तर्हि प्रपञ्चः सत्यः स्यात् इत्यापत्तिपरत्वमेतत्प-
क्षेपाध्यम् ; तच्च न संभवति, मिथ्यात्वस्य सत्यत्वाव्याप्यत्वात्, आभावापादकयोः पक्षमेवात्र इत्यत आह—एकस्मि-
न्निति । प्रसक्तनोपपत्तिरनुमित्तिर्वा, विरुद्धयोरेकस्मिन् धर्मिणि एकदा तयोरसंभवात्, अतो व्याचष्टे—प्रसक्तयोरिति ।

सिद्धिव्याख्या ।

मिथ्यात्वसत्यत्वयोर्मिथ्यात्वमिथ्यात्वे सत्यत्वसत्यत्वस्य नियमेन दृष्टत्वादित्यर्थः । तथाच जगत्सत्य मिथ्या-
भूतमिथ्यात्वकत्वादात्मवदित्यनुमानात्सत्यत्वसिद्धिः । नच—आत्मनि सत्येव साध्यव्यापकत्वात्पक्ष एव
साधनाव्यापकत्वादात्मत्वमुपाधिरिति—वाच्यम् ; अत्रात्मत्वस्योपाधित्वं न साधने साध्यव्यभिचारोन्ना-
यकतया, मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वस्य सत्यत्वाव्यभिचारित्वात्, सत्यत्वव्यापकात्मत्वाव्यभिचारित्वेन सा-
ध्यव्यभिचारानुमापकस्य हेतावुपाधित्वव्यभिचारित्वरूपहेतोरसिद्धत्वाच्च, किंतु सत्प्रतिपक्षोन्नायकतथेति
वक्तव्यं, तदपि नोपपद्यते, प्रपञ्चसत्यत्वविषयकस्थापकानुमाने मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वस्य हेतोः सत्यत्व-
रूपसाध्येन व्याप्तिग्राहकस्य व्याघातरूपतर्कस्य सद्भाववदात्मत्वस्योपाधेर्यतिरेकेणानात्मत्वेन क्रियमाणे
स्थापनानुमानीयसाध्यस्य सत्यत्वस्य व्यतिरेकानुमानेऽनुकूलतर्काद्यभावेनोपाधेरप्रयोजकत्वात् । ननु—
रूप्यगतमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेन मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वरूपहेतुमति रूप्ये साध्यम् सत्यत्वं नास्तीति तत्र
हेतोर्व्यभिचारः, नच—यदि रूप्ये मिथ्यात्वं मिथ्या, तर्हि मिथ्यात्वविरुद्धं सत्यत्वं सत्यं स्यात्, तथाच
रूप्य, मिथ्याभूतमिथ्यात्वाधिकरणं न भवति, सत्यभूततद्विरुद्धसत्यत्वानधिकरणत्वात्, यत्सत्यभूत-
तद्विरुद्धाधिकरणं न भवति तन्मिथ्याभूततद्विरुद्धाधिकरणं न भवति, यथा सत्यभूतगोत्वविरुद्धगोत्वा-
भावानधिकरणं गौः गोत्वाभावविरुद्धमिथ्याभूतगोत्वाधिकरणं न भवतीति, तथाच रूप्यमिथ्यात्वस्य
सत्यत्वेन रूप्ये हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इति—वाच्यम्, सत्यभूतसत्यत्वस्यानधिकरणमपि रूप्यं सत्य-
भूतमिथ्यात्वस्याधिकरणं न भवति, किंतु मिथ्यात्वस्यापि मिथ्याभूतस्यैवाधिकरणं, धर्मिणो रूप्यस्य
मिथ्यात्वात् । तथाच प्रयोगः—रूप्यगतत्वेनोच्यमाने सत्यमिथ्यात्वे, मिथ्या, मिथ्यात्वोपेतधर्मिक-
त्वात्, स्वप्रतीतगजरूपवत् । तथाच जगत्सत्यं स्यादित्युक्तानुमानस्य रूप्ये व्यभिचारतादवस्थम् ।
नच—रूप्यमिथ्यात्वे मिथ्यात्वसाधकस्य मिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वस्य हेतो रूप्यमिथ्यात्वे मिथ्यात्वाभावसा-
धकेन सामान्यव्याप्तिमूलकानुमानेन सत्प्रतिपक्षितस्य न रूप्यमिथ्यात्वमिथ्यात्वरूपसाध्यज्ञानजनकत्वम्,
अतो रूप्ये मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वस्य हेतोरज्ञानान्नोक्तानुमानस्य रूप्ये व्यभिचार इति—वाच्यम् ; पर-
स्परविरुद्धयोरेकाभावेऽन्यस्य सत्त्वनियमरूपायाः सामान्यव्याप्तेर्धर्मिसत्तास्थलविषयतया गवादावमिथ्या-
त्वरूपोपाधिप्रसक्तत्वेन तन्मूलकानुमानस्य हीनबलत्वेन तेनास्य सत्प्रतिपक्षितत्वाभावेन रूप्ये हेतुज्ञानसम्भ-
वेन व्यभिचारतादवस्थ्यात् । यत्सत्यभूततद्विरुद्धाधिकरणं न भवति तन्मिथ्याभूततदधिकरणं न भव-
तीति सामान्यव्याप्ती बन्ध्यासुते व्यभिचारश्च । नहि सत्यभूतस्य गौरत्वविरुद्धस्य श्यामत्वादेरनधिकरणे
बन्ध्यासुते तद्विरुद्धं गौरत्वं मिथ्याभूतं नास्ति, किंतु गौरत्वं तद्विरुद्धं श्यामत्वं चेत्युभयमपि बन्ध्या-
सुते मिथ्यैव, धर्मिण एव मिथ्यात्वात् । तथाचोक्तव्याप्तेस्तत्र व्यभिचारः सुदृढ एव । यदि चोक्तसा-
मान्यव्याप्ती विरुद्धत्वं न सहानवस्थित्यादिसाधारणम्, किंतु परस्परविरुद्धरूपत्वं, नच गौरत्वश्यामत्वे
परस्परविरुद्धरूपे, अतो नोक्तव्यभिचार इत्युच्येत, तदापि यत्र स्वाभावस्याया दृष्टे कचिदधिकरणे सत्य-
भूतस्य गजाभावविरुद्धरूपस्य गजस्यानधिकरणत्वं वर्तते, गजविरुद्धरूपस्य गजाभावस्य मिथ्याभूतस्य
चाधिकरणत्वं, ननु सत्यभूतस्यैव गजाभावस्याधिकरणत्वमिति यास्ति । तत्र गजो गजाभावश्चेत्युभयमपि
मिथ्यैवेति परस्परविरुद्धरूपविरुद्धत्वगर्भाया अप्युक्तव्याप्तेर्व्यभिचारस्तदवस्थ इति—चेन्मैवम् । यदुक्तं—
रूप्यस्य धर्मिणो मिथ्यात्वात्तत्र सत्यत्वमिथ्यात्वे परस्परविरुद्धरूपे अपि मिथ्यैव—इति, तत्र, प्रतिपक्षोपाधौ
निषेधप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वं, नच प्रतियोगित्वं धर्मान्तरवद्धर्मिसत्त्वापेक्षम्, क्वित्यनपेक्षं, धर्मिसत्त्वा-

सिद्धिद्वयारया ।

नपेक्षधर्मस्य सत्यत्वंतु धर्मिमिथ्यात्वेऽपि युक्तमेव । तथाच त्वदुक्तहेतोरप्रयोजकत्वादस्मदुक्तहेतोर्न रूप्ये व्यभिचार इति । नच—प्रतियोगित्वमपि धर्मो विना धर्मिणं नावतिष्ठते, वन्ध्यासुतादावपि नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं, किंत्वत्यन्ताभाव एव वन्ध्यासुतप्रतियोगिकत्वमिति—वाच्यम् ; अत्यन्ताभावस्य वन्ध्यासुतप्रतियोगिकत्वे वन्ध्यासुतस्यापि तत्प्रतियोगित्वस्यावर्जनीयत्वात्, भवदुक्तमिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वहेतोर्धर्म्यसत्यप्रयुक्तसत्त्वाभावरूपोपाधिप्रसत्त्वेन सोपाधिकत्वाच्च । नच—ब्रह्मण्यारोपितमिथ्यात्वादौ साध्याव्याप्तिरिति—वाच्यम् ; अस्य साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधित्वात्, ननुद्वयान्तर्भावश्च न वन्ध्यासुतदयामत्वादौ च साध्याव्याप्तिः शङ्क्येति । नच पक्षे साध्यव्याप्तिः शङ्क्या; मिथ्यात्वस्य धर्मिसत्यत्वविरह रूपत्वेन धर्मिसत्यत्वानपेक्षत्वेन प्रत्युत धर्मिसत्यत्वप्रतिषेधकतया तत्प्रतिकूलत्वात्, अन्यथा सत्यत्वविरहरूपातिरिक्तस्य ब्रह्मभिन्नत्वादिरूपस्य पारिभाषिकमिथ्यात्वस्य सत्यत्वपक्षेऽप्यविरोधेन सिद्धसाधनतापातात् । किंच प्रतिपन्नोपाधावनिषिद्धं प्रत्युत बाधकज्ञानेन विहितमपि रूप्यमिथ्यात्वं यदि प्रातिभासिकरूप्यसंबन्धमात्रेण प्रातिभासिकं, तर्हि सति ब्रह्मणि निषिद्धा अपि धर्माः सन्तः स्युः ; सद्ब्रह्मसंबन्धात्, रूप्याधिष्ठानं शुक्तिरपि प्रातिभासिका स्यात् ; प्रातिभासिकरूप्यसंबन्धात्, रूप्ये प्रपञ्चे च सदैवलक्षणं सत्संबन्धात्सत्स्यात् ; तस्मिन्नेवासदैवलक्षण्यमसत्स्यात् ; असत्संबन्धात्, असति सदैवलक्षण्यमसत्स्यात् ; अधिकरणत्वेनासता संबन्धात्, रूप्यतन्मिमिथ्यात्वयोर्मिथ्यात्वे भ्रान्तिबाधव्यवस्था च न स्यात् । अनिर्वचनीयरजतादिज्ञानस्य समानाधिकरणप्रकारकतयाऽभ्रान्तत्वापत्त्या मिथ्याभूतार्थविषयकतया भ्रान्तित्वं वक्तव्यम्, अमिमिथ्याविषयकतया च बाधत्वमिति वक्तव्यम्, उभयोरपि मिथ्याविषयकत्वे भ्रान्तिबाधव्यवस्थानुपपत्तेः स्पष्टत्वात् । किंच त्वदुक्तेन मिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वेन हेतुना साध्यस्य मिथ्यात्वमिमिथ्यात्वस्यापि प्रातिभासिकरूप्यसंबन्धात्प्रातिभासिकत्वापत्त्या हेतोः प्रातिभासिकविषयकतया रूप्यज्ञानस्यैव व्यवहारदशायामप्रामाण्यं च स्यात् । अपिच रूप्यमिथ्यात्वे मिथ्यात्वसाधनाय हेतुशून्यस्य मिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वस्य मिथ्यात्वे घटरूपादिधर्मिणि घटादौ मिथ्याभूतत्वस्याभावेन मिथ्याभूतमिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वस्य हेतोर्घटरूपादौ सत्वान्मिमिथ्यात्वरूपसाध्यस्याभावाद्वाभिचारापत्त्या सत्यभूतेति विशेषणावश्यंभावादिरोधश्च स्यात् । रूप्यगतमिमिथ्यात्वे पक्षीकृते सत्यभूतमिमिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वहेतुसिद्ध्यर्थं सत्यत्वेनाङ्गीकृते रूप्यमिमिथ्यात्वे यदि मिथ्यात्वं साध्यते, तदा पक्षे न हेतुः स्यात् । तथाच हेतुसाध्ययोः पक्षे सहावस्थानविरोध इति स्पष्ट एव । यत्तु—परस्परविरहरूपविरुद्धत्वगर्भायामप्युक्तव्याप्तौ स्वप्रावस्थायां दृष्टे कचिदधिकरणे व्यभिचार—इति, तन्न ; विरहशब्देनात्रात्यन्ताभावविवक्षायां स्वप्रतीतयोरगतद्वन्द्वस्योः परस्परात्यन्ताभावरूपत्वाभावेनोभयोरपि मिथ्यात्वेऽपि स्वप्रतीतगतजतन्मिमिथ्यात्वयोरुभयोरप्यमिमिथ्यात्वेन गजस्यैव मिथ्यात्वेन गजे मिथ्यात्वस्य गजात्यन्ताभावगर्भतया सत्यत्वात् । तस्मान्मिमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चसत्यत्वापात इति सुषुक्तमिति ज्ञेयम् । मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेचेति । तद्वदेव । मिथ्यात्ववदेवेत्यर्थः । उभयथाऽपीति । सत्यत्वमिमिथ्यात्वलक्षणप्रकारद्वयेनापीत्यर्थः । नच—मिमिथ्यात्वस्य सत्यत्वपक्षे नाद्वैतव्याघातस्तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वादिति—वाच्यम् ; प्रपञ्चोपाधिकस्य रूपप्राथम्यप्रवृत्त्यनुपपत्त्या भ्रमकालानिश्चितस्य च मिथ्यात्वस्य निरुपाधिकभ्रमकालानिश्चितविधानब्रह्मात्रत्वायोगात्, भ्रमकाले ब्रह्मणोनिश्चितत्वाभावेऽधिष्ठानानेच्छायायोगेन भ्रमस्यैवासंभवापत्तेः, तथाभूतब्रह्मणो मिथ्यात्वरूपत्वे जगन्मिथ्येति प्रतिज्ञाया जगद्ब्रह्मसंबन्धव्यर्थकतया तस्यार्थस्य मां प्रत्यपि सिद्धत्वेन सिद्धसाधनाय । किंच बाध्य-

व्याघात—इतिचेन्न; मिथ्यात्वमिथ्यात्वेऽपि प्रपञ्चसत्यत्वानुपपत्तेः । तत्र हि विरुद्धयोर्धर्मयोरेकमि-

सिद्धिव्याख्या ।

त्वेन स्वीकृतं मिथ्यात्वं दृश्यं वा नवा, आद्ये दृश्यत्वादेर्मिथ्यात्व एव व्यभिचारः । ब्रह्मस्वरूपेऽव्याघ्रेऽपि मिथ्यात्वे दृश्यत्वस्य सत्त्वात् । न द्वितीयः; मिथ्यात्वस्यादृश्यत्वेऽनुमितिं प्रत्यविषयत्वेन विषयान्तरस्य चाभावेनानुमानवैयर्थ्यापत्तेः । ननु—मिथ्यात्वं ब्रह्मानतिरिक्तमेव, तत्र द्वितीयाभावोपलक्षितब्रह्मस्वरूपं, नतु निरुपाधिकं; नवा भ्रमकाले निश्चितमिति न पूर्वोक्तब्रह्मभेदायोगः नवा सिद्धसाधनमिति—चेन्न; उपलक्षणीभूतद्वितीयाभावस्य बाध्यत्वे जगन्मिथ्येत्युक्तेः बाध्यद्वितीयाभावोपलक्षितब्रह्मसंबन्धर्थः स्यात् । तथाच सिद्धसाधनम् । अवाध्यत्वेऽपि ब्रह्मानतिरिक्तत्वे उपलक्षणत्वायोगः, अतिरिक्तत्वे चाद्वैतज्ञानिः । किंचाप्रसिद्धस्योपलक्ष्यस्य प्रसिद्धमुपलक्षणं भवति, द्वितीयाभावरूपोपलक्षणं प्रत्युपलक्ष्यस्य शुद्धब्रह्मणो नित्यसिद्धत्वे न तत्प्रति तस्योपलक्षणत्वम् । नच—काकेन गृहगतसंस्थानविशेष इव प्रकाशमानब्रह्मगतधर्मान्तरमेव द्वितीयाभावेनोपलक्ष्यत इति—वाच्यम्; उपलक्षणकाले द्वितीयमात्राभावेन वैषम्यात् । अपिच ज्ञातस्यैवोपलक्षणत्वेन द्वितीयाभावस्याभावरूपोपलक्षणस्य ज्ञानार्थं तदधिकरणीभूतशुद्धब्रह्मज्ञानमावश्यकम् । तथाचोपलक्षणज्ञानात्प्रागेव ज्ञातं शुद्धं ब्रह्म प्रति न द्वितीयाभावस्योपलक्षणत्वं संभवति । सर्वदा प्रतीयमानत्वेनाङ्गीकृताविद्यायाः प्रतीतेस्तदधिकरणशुद्धब्रह्मस्फुरणं विनाऽसंभवेन तदर्थं शुद्धब्रह्मज्ञानस्यावश्यकत्वेन तद्वदेव उपलक्षणद्वैताभावज्ञानार्थमपि शुद्धब्रह्मस्फुरणस्यावश्यकत्वात् । तस्माद्बहुदोषप्रसक्तत्वान्मिथ्यात्वस्य सत्यत्वमपि न संभवतीति ध्येयम् । नच—मिथ्यात्वस्य सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यां दूषणं नित्यसमा जातिरिति—वाच्यम्; स्वव्याघातकोत्तरजातित्वेन तद्वक्षणाभावे जातित्वायोगात्, प्रत्युतास्माकमतुगुणत्वाच्च । तदुक्तम्—‘मिथ्यात्वस्य च मिथ्यात्वे मिथ्यात्वं बाधितं भवेत् । सत्यत्वस्य च सत्यत्वे सत्यत्वं स्थापितं भवेत् ॥’ इति । नच—विशेषलक्षणस्य सत्त्वे स्वव्याघातकत्वोत्तरत्वरूपसामान्यलक्षणासत्त्वमदोषः; तत्साधारणसामान्यलक्षणान्तरस्यापि संभवात्, ‘धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पापुनपत्तिः । धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वमङ्गो नित्यसमा भवे’दिति विशेषलक्षणपर्यालोचनया मिथ्यात्वं बाध्यमबाध्यं वेति विकल्प्य दूषणमिधानं नित्यसमाजातिरेव; मिथ्यात्वस्य बाध्यत्वे प्रपञ्चस्य मिथ्यात्ववैशिष्ट्यमङ्गात् अवाध्यत्वेऽपि प्रपञ्चान्तःप्रविष्टमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वासिद्ध्या सर्वप्रपञ्चमिथ्यात्वासिद्धेरिति पक्षद्वयेऽपि मिथ्यात्ववैशिष्ट्यमङ्गस्याविशिष्टत्वादिति—वाच्यम्; मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चमिथ्यात्ववैशिष्ट्यमङ्गदोषसत्त्वेऽपि मिथ्यात्वस्य सत्यत्वपक्षे तमनुक्त्वा मिथ्यात्वविशिष्टत्वमेवाङ्गीकृत्याद्वैतहानेरेवोक्तौ विशेषलक्षणस्याप्यभावादित्यभिप्रेत्योक्तम्—अद्वैतव्याघात इति । यदि चाद्वैत-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

मात् । तद्वदेवेति । यथा मिथ्यात्वसाधकमानं मिथ्यात्वे न प्रवर्तते, तथा प्रपञ्चेऽपीत्यर्थः । तत्रेदं बोध्यम्—

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेऽनोपाध्यायी ।

ज्ञातयोरिति । ज्ञानं ॥ संशयरूपं संभवतीति भावः । तद्वैमिश्रितित्वेन ज्ञायमाननिष्ठं तद्वैमिश्रितित्वेन मिथ्यात्वं स्वाश्रयविरुद्धत्वसंबन्धेन धर्मिश्रितित्वेन ज्ञायमानविष्टस्य तद्वैमिश्रित सत्यत्वस्य स्वाधिकसत्ताकत्वस्य व्याप्यमिति नियमादित्यर्थः । बौद्धकल्पितप्रातिभासिकाभावप्रतियोगिनि ब्रह्मणि सत्यत्वस्य सर्वैरास्तित्वेऽप्युपपत्त्यात् । एवंच ब्रह्मणि प्रतीयमानप्रपञ्चमिथ्यात्वस्य ब्रह्मणि प्रपञ्चानुपपत्त्यस्य मिथ्यात्वोपपत्तेः स्वाश्रयविरुद्धत्वसंबन्धेन प्रपञ्चे मिथ्यालोपगमपर्यवसानात् तथाप्यसत्यत्वपत्तिरिति नापायापादकयोर्विरोधः पक्षभेदेति भावः । अस्मिन् पक्षे—एकस्मिन् ब्रह्मणि प्रसक्तयोः प्रपञ्चतद्भावयोरेकस्य प्रपञ्चाभावस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चस्य सत्यत्वापत्तिरित्यक्षरोन्वयार्थः—इति केचित् । टीकाकारमते—

सिद्धिच्युत्या ।

हान्युद्भावनस्य बाधिततया विपर्ययपर्यवसानस्यावश्यकत्वेन मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्ग एव पर्यवसानाज्ञा-
तित्वं दुर्वारम्, तदा तदुद्भावनस्यापसिद्धान्त एव तात्पर्यं, न मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्ग इति न जातित्वमि-
त्यपि द्रष्टव्यम् । प्रथमपक्षमादाय तत्रोक्तदोषोद्धारं प्रतिजानीते—नेति । मिथ्यात्वमिथ्यात्वेऽपीति ।
यदुक्तं—विरुद्धयोरेकस्मिन्धर्मिणि प्रसक्तयोर्धर्मयोरेकमिथ्यात्वेऽपरसत्यत्वं—इति, तदूपयति—तत्र
हीति । एकनिषेध्यतावच्छेदकावच्छिन्नयोरेकस्यापरप्रतिष्ठापकताखलं दर्शयति—यथा परस्परेति ।

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ययोर्विरुद्धयोरेकं मिथ्या तयोरेकापेक्षया अपरमधिकसत्ताकमित्येष नियमः, ननु विरुद्धयोः यमिमिथ्या तदपेक्षया

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तु प्रथममिथ्यात्वमिथ्यालोपगमे स्वाश्रयविरुद्धत्वसंबन्धेन प्रथमनिष्ठत्वेन ज्ञाते मिथ्या मिथ्यात्वोपगमपर्यवसानात् तथापि-
कस्याधिकसत्ताकत्वस्य सत्यत्वे आपत्तिरिति—भाचः । अस्मिन् पक्षे—प्रथमरूपैकधर्मिणि प्रसक्तयोः व्यावहारिकयो-
र्मिथ्यात्वसत्यलयोर्मध्ये एकस्य मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे सत्यत्वस्य तात्त्विकलापतिरित्युक्तार्थः । एकस्मिन् धर्मिणि ज्ञातयोर्द्वि-
योर्मध्ये यस्य एकस्य मिथ्यात्वं ततोऽपरस्य सत्यत्वं अधिकसत्ताकत्वं वेति नार्थः; शुक्तिनिष्ठयोरजततदभावयोर्मध्ये रजतस्य-
कस्य मिथ्यात्वेऽपि ततोऽपरस्य तदभावस्य सिद्धान्ते सत्यत्वानुपगमेन प्रथमव्याप्तौ व्यभिचारात्, सिद्धान्ते रजताभावस्य
व्यावहारिकत्वेन पटादिवमिमिथ्यात्वेऽपि रजतस्याधिकसत्ताकत्वाभावेन द्वितीयव्याप्तावपि व्यभिचारात्, इत्यत एकपदमे-
कतरार्थकतया व्याचष्टे—एकतरमिमिथ्यात्वं इति । अपरपदं चान्यतरार्थकतया व्याचष्टे—अन्यतरस्येति । शुक्तौ
रजततदभावयोः कस्यापि सत्यत्वानुपगमात् व्यभिचारोऽतः सत्यत्वपदमधिकसत्तापरतया व्याचष्टे—अधिकसत्तेति ।
उक्तरीत्या मिथ्यात्वमिथ्यात्वस्य सत्यत्वव्याप्तेरनुपगमे आपादकत्वासंभवादाह—नियमादिति । मिथ्यात्वसाधकश्रुत्य-
नुमाने जायते कथं मिथ्यात्वे सत्यत्वोपगमः ? कथं वा प्रथमसत्यत्वापत्तिः ? अतो व्याचष्टे—तद्वदेवेतीति । यथा
प्रथममिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रथमसत्यत्वापत्तिरूपतर्कं प्रथममिथ्यात्वे मिथ्यात्वाभावः सिद्ध इति बाधादेव मिथ्यात्वसा-
धकमानं न प्रवर्तते, तथा तत्रैव दृश्यत्वादिति हेतोः व्यभिचारेण प्रपञ्चे मिथ्यात्वसाधकमानं न प्रवर्तत इत्यर्थः ।
एवं मिथ्यात्वशून्यं प्रथममिथ्यात्वं, सत्यत्वमिथ्यात्वान्यतरवत्, उपहितचित्तादातन्म्यवरात्, शुक्तिरजतवत्, ब्रह्म-
चैत्यनुमानेन प्रथममिथ्यात्वे सत्यत्वोपगमसंबन्धेनोक्तव्याप्तिवलात् प्रथमसत्यत्वापत्तिरिति भावः । मौलिकापरपदोक्त-
व्याख्यानबीजं स्फुटयितुमुक्तनियमं परिष्करोति—तत्रेदं बोध्यमित्यादिना । ययोरिति । मिथ्यात्वसमानाधिक-
रणं तद्धर्मिणि ज्ञातपरस्परविरुद्धोभयत्वं, तद्धर्मिणि स्वाश्रयैकापेक्षाधिकसत्ताकत्वाश्रयापरकं; यथा शुक्तौ रजतनिष्ठ-
मिथ्यात्वसमानाधिकरणं रजततदभावोभयत्वं स्वाश्रयरजताधिकसत्ताकत्वाश्रयरजताभावकमिति वा, परस्परविरुद्धोभयै-
कनिष्ठं मिथ्यात्वं, स्वसमानाधिकरणैकधर्मिज्ञातपरस्परविरुद्धोभयलाभ्यैकापेक्षाधिकसत्ताकत्वाश्रयापरकनिष्ठं, यथा
रजतमिति वा, यमिष्टमिथ्यात्वं, तद्धर्मिज्ञातपरस्परविरुद्धयदुभयैककति, तत्तद्धर्मिणि तदुभयलाभ्यैकापेक्षाधिकसत्ताक-
तदुभयलाभ्यापरमिति वा, सामान्यव्याप्तिरित्यर्थः । एवं केपाचिन्मते ब्रह्मणि प्रथमाभावरूपप्रथममिथ्यात्वनिष्ठमि-
थ्यात्वे प्रथमतदभावोभयलाभ्यप्रथमाभावाधिकसत्ताकप्रपञ्चकत्वं विषयीकुर्वाणा आपत्तिर्व्यावहारिकप्रथमाभावा-
धिकसत्तां प्रपञ्चस्य विषयीकरोति । नच—निरुक्तोभयलाभ्यव्यावहारिकप्रथमाधिकसत्ताप्रथमाभावे कुतो न विषय
इति—चात्थ्यम्; ततमिथ्यात्वलोपगमे तद्विरुद्धपारमार्थिकत्वस्य विषयलासंभवात् । टीकाकारमते तु प्रथममि-
थ्यात्वनिष्ठमिथ्यात्वे प्रथममिथ्यात्वसत्यत्वोभयत्वाश्रयप्रथममिथ्यात्वाधिकसत्ताकप्रपञ्चसत्यत्वं विषयीकुर्वती आपत्तिः
प्रपञ्चसत्यत्वे पारमार्थिकत्वं विषयीकरोति, ननु तादृशोभयलाभ्यप्रथममिथ्यात्वव्यावहारिकसत्यत्वाधिकसत्तां पारमार्थिकत्व-
रूपं प्रथममिथ्यात्वे तत पारमार्थिकत्वलोपगतमिथ्यात्वविरुद्धत्वात् इति भावः । यथाश्रुतनियमं दृश्यति—नत्विति ।
विरुद्धयोरिति । मिथ्यात्वं स्वाश्रयाधिकसत्ताकत्वाश्रयविरुद्धकमित्यर्थः । तेन प्रथमाभावमिथ्यात्वेन प्रपञ्चे सत्यत्वा-
पत्तिः, प्रथममिथ्यात्वमिथ्यात्वेन प्रपञ्चसत्यत्वस्य पारमार्थिकत्वापत्तिर्वा भवतीति भावः । शुक्तिरूप्य इति । शुक्ति-
रूप्यमिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वेन मिथ्यात्वेऽपि शुक्तिरूप्यनिष्ठप्रातिभासिकसत्यत्वस्य पारमार्थिकत्वाभावेन व्यभिचारा-
दित्यर्थः । शुक्तिरूप्याभावरूपस्य शुक्तिरूप्यमिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वेन मिथ्यात्वेऽपि तदाश्रयविरुद्धे शुक्तिरूप्ये स्वाश्रये

तदभावयोः शुक्तौ, यथा वा परस्परविरहव्यापकयो रजतमिश्रत्वरजतत्वयोः तत्रैव; तत्र निषेध्यता-
वच्छेदकभेदनियमात्, प्रकृते तु निषेध्यतावच्छेदकमेकमेव दृश्यत्वादि, यथा गोत्वाश्वत्वयोरेकस्मिन्
गजे निषेधे गजत्वात्यन्ताभावव्याप्यत्वं निषेध्यतावच्छेदकमुभयोस्तुत्यमिति नैकतरनिषेधे अन्यत-
रसत्त्वं तद्वत् । यथाच सत्यत्वमिध्यात्वयोर्न परस्परविरहरूपत्वम्, नवा परस्परविरहव्यापकत्वम्,

सिद्धिव्याख्या ।

धेऽन्यस्य सत्त्वं पूर्ववन्निषेध्यतावच्छेदकभेदादित्यर्थः । प्रकृते त्वेकनिषेध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वात् नैकतर-
निषेधेऽन्यतरसत्यमित्याह—प्रकृतेत्विति । तादृशस्यलमुदाहरति—यथा गोत्वेति । तद्वदिति । निषे-
ध्यतावच्छेदकदृश्यत्वावच्छिन्नत्वेनैकतरनिषेधेऽन्यतरसत्यमित्यर्थः । ननु—गोत्वाश्वत्वयोः परस्परविरह-
रूपत्वाभावादेकनिषेध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वसंभवेनोक्तदोषाभावेऽपि परस्परविरहरूपयोः सत्यत्वमिध्या-
त्वयोस्तदसंभवेनोक्तदोषस्तदस्य एवेत्याशङ्क्याह—यथा चेति । ततश्च गोत्वाश्वत्वयोरिवैकनिषेध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नत्वं तद्वदेवान्यतरनिषेधेऽन्यतरासत्त्वं चोपपद्यत इति भावः । यद्वा—सत्यत्वमिध्यात्वयोः
परस्परविरहरूपत्वमेव, मिध्यात्वं च वेदादिप्रपञ्चसमसत्ताकम् । एवंच न तात्त्विकाद्वैतहानिः; नापि सिद्ध-
साधनं; त्वन्मते प्रपञ्चे स्वसमानसत्ताकमिध्यात्वासिद्धेः । नच—प्रपञ्चमिध्यात्वं प्रपञ्चसमसत्ताकमि-
त्यङ्गीकुर्वतां भवता प्रपञ्चव्यावहारिकमित्यङ्गीकृतं, सत्यत्वं तु न व्यावहारिकमित्यङ्गीकर्तुं शक्यते;
तथासति तयोस्तुल्यसत्ताकत्वप्रयुक्तविरोधापत्तेः, इष्टापत्तावन्यतरस्यैव सत्त्वापत्त्योभयसत्त्वासंभवापत्तेः,
अस्तिचोभयसत्यम्, एवंच तद्विरोधेनैवोपपादनीयम्, अविरोधश्च सत्यत्वस्य प्रातिभासिकत्वेन वा
संभवति, पारमार्थिकत्वेन वा, प्रातिभासिकत्वं च त्वयैव नेष्यत इति तत्पारमार्थिकत्वं ब्रह्मलोपायितमि-
ति—वाच्यम्; मिध्यात्वस्य व्यावहारिकस्य काल्पनिकसत्यत्वेन सहविरोधाभावात्काल्पनिकस्य मिध्या-

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

विरहरूपयोः परस्परविरहव्यापकयोश्चैकमिध्यात्वे अपरस्याधिकसत्ता भावइयकी । अन्यथा समसत्ताकत्वे तयोः धृहा-
वस्थानं न स्यात् । तथाच गोत्वाश्वत्वयोः समानाधिकरणप्रातीतिकयोः परस्परविरहव्यापकाभावात् समसत्ताकत्वसंभ-

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ध्यात्वैति । यन्निष्ठाभावप्रतियोगितेत्यर्थः । उभयवृत्ति न भवेदिति । मिध्याविरुद्धयदुभयवृत्ति न भवेदित्यर्थः ।
तत्र स्वावृत्तितद्वर्मिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यान्यकत्वं विशेषणं देयमिति भावः । दृष्टान्ते एतदुपपादयति—
यथेति । परस्परविरहरूपयोरिति । एकस्मिन्नेकस्याभावेऽपरसत्त्वस्यावश्यकत्वेनेति शेषः । नन्वेवं प्रतियोग्य-
भावयोरित्येवास्तु, किं विरुद्धधर्मयोरित्यनेनोक्तविशेषणोपादानेन वा ? तावतैव गोत्वाश्वत्वयोर्व्यभिचारवारणस्य प्रपञ्च-
सत्यत्वात्तत्त्विकत्वापत्तेः वारणसंभवात् गोत्वाश्वत्वयोर्मिध्यात्वरसत्त्वयोश्च परस्परं प्रतियोग्यभावानात्मकत्वात् इत्यत
आह—यथावेति । परस्परविरहव्यापकयो रजतमिश्रत्वरजतत्वयोरिति । अनयोः परस्परभाववरूपत्वाद्युपगमे
तत्रापि रजतमिश्रत्वरविरहव्यापकस्य रजतत्वस्य विरहे व्याप्यरजतमिश्रत्वरविरहाभावस्य रजतत्वविरहव्यापकस्य रजतमिश्र-
त्वस्य विरहे व्याप्यरजतत्वविरहाभावस्य आवश्यकत्वेनैकस्मिन् धर्मिणि रजतमिश्रत्वरजतत्वयोः एकस्याभावेऽपरसत्त्व-
स्यावश्यकत्वादिति भावः । एवं च अनयोः संग्रहेण न्यूनतापरिहाराय विरुद्धधर्मयोरित्युक्तौ गोत्वाश्वत्वयोः व्यभिचार-
वारणायोक्तविशेषणोपादानमावश्यकमिति भावः । तत्रैव तद्वर्मिणि ज्ञातयोर्विरुद्धयोरेव । अत एवेमुमाह—तत्रेति ।
तादृशविरहयोरित्यर्थः—भेदनियमादिति । एकस्मिन् धर्मिणि तादृशविरुद्धयोः प्रत्येकभावद्वयासंभवादिति भावः ।
अर्थावेकाभावेऽपरसत्त्वस्यावश्यकत्वं हेतुः । तत्र च परस्परविरहरूपत्वं परस्परविरहव्यापकत्वं वा प्रकृते मिध्यात्वसत्त्वलयो-
र्मिध्यात्वस्य स्वसमानाधिकरण्याभावप्रतियोगित्वरूपत्वात् सत्त्वस्य काल्पनिकत्वात्तत्त्विकत्वात् अनयोश्च च परस्परभाववरू-
पत्वं, न वा परस्परविरहव्यापकत्वं; तुच्छे उक्तमिध्यात्वेकसत्त्वलयोर्द्वयोरपि विरहात्, किंतु मिथोविरुद्धत्वमात्रं;
शुक्तिरजतादी मिध्याभूते सत्त्वलाभावात्, ब्रह्मणि तस्यै मिध्यात्वाभावादिति । परन्तु शुक्तिरजतादिमिध्यात्वस्यापि,

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वेऽपि प्रपञ्चगतयोः सत्यत्वमिध्यात्वयोरुक्तविरहत्वादिसत्त्वाच्च समसत्तेत्यत आह—यथेति । येन प्रकारेणेत्यर्थः । तथा स प्रकारः । उपपादितं सत्त्वसत्त्वे अधिकृत्य ज्ञापितम् । यथाच सत्त्वासत्त्वयोः परस्पराभावत्वं नास्ति, प्रपञ्चे तयोरेकासत्त्वेऽप्यपरासत्त्वादिति तथोक्तं प्रथममिध्यात्वे; तथा सत्यत्वमिध्यात्वयोरपि तन्न, तुच्छे द्वयोः

लघुचन्द्रिकाया चिट्टेशोपाध्यायी ।

मिध्यात्वोपगमे गजे गोलाश्वत्वयोरपि शुक्तिरजतादौ मिध्यात्वसत्यत्वयोरपि प्रत्येकमभावद्वयसत्त्वेन तदुभयसाधारणा-
न्यतरत्वधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायैकसामान्याभावसत्त्वेन । च गोलाश्वत्वोभयस्मिन् गजरूपधर्मिण्यद्वैतविशेषणविर-
हेण गोलादिनिष्ठमिध्यात्वे आपादकविरहेण व्यभिचारस्यैव मिध्यात्वसत्यत्वोभयस्मिन् शुक्तिरजतादिधर्मिण्यद्वैतविशेषणविरहेण मिध्यात्वनिष्ठमिध्यात्वे आपादकविरहेणोपापत्तेरपि नावकाशः । एवं ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावमिध्यात्वेऽपि प्रपञ्चसत्यत्वापत्तेर्नावकाश इत्यवधेयम् । ननु गोत्वत्वाश्वत्वयोर्गजरूपधर्मिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकयोः प्रत्येकं गोत्वाश्वत्वोभयावृत्तिस्तात्तदुभयैकगोत्वादिश्रुतिमिध्यात्वे गजे गोत्वाद्यधिकसत्ताकाश्वत्वादिकत्वाभावेन व्यभिचारः । नञ्—गोत्वावादेः गोत्वाश्वत्वोभयत्वाभयगोत्वश्रुतिस्तात् कथं तदुभयावृत्तित्वमिति—वाच्यम् ; रजतत्वे शुक्तिनिष्ठाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकै रजततद्भावोभयत्वाभयरजतश्रुतित्वेन रजततद्भावोभयैकरजतनिष्ठमिध्यात्वे आपादकाभावेन दृष्टान्तासिद्धिरिति विरुद्धोभयनिष्ठैकाधिकरणताकत्वाभावरूपस्यावृत्तित्वस्यैव तद्धर्मिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं निवे-
द्यतया गोत्वत्वादेर्गोत्वाश्वत्वोभयनिष्ठैकाधिकरणताकत्वाभावेन व्यभिचारस्य दुर्वात्त्वात्—इत्याशङ्क्य तानान्यप-
दैयोजनं व्यस्यन् गजनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यान्तःपातिनि गजरवाभावव्याप्यत्वे गोत्वाश्वत्वोभयश्रुति-
त्वात् व्यभिचार इत्याह—यथा गोत्वाश्वत्वयोरिति । प्रपञ्चतद्भावयोस्तु ब्रह्मनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेकं
दृश्यत्वं ब्रह्मनिष्ठत्वादिकमस्ति, मिध्यात्वसत्यत्वयोस्तु प्रपञ्चनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेकं तदुभयान्यतरत्वादिकम-
स्तीति पक्षे आपादकाभावात् प्रपञ्चसत्यत्वापत्तिरिति ध्येयम् । यथापादके तद्धर्मिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामा-
न्यशून्यत्वं विरुद्धोभयत्वाभये प्रवेद्यते, तदा गोत्वाश्वत्वयोः प्रत्येकमपि गोत्वत्वस्याश्वत्वत्वस्य च तादृशस्य सत्त्वेन तत्सामा-
न्यशून्यत्वस्याभावेन व्यभिचारशङ्कानुदायैतत्पक्षिकावृत्तिरित एतत्पक्षेणुगुणं तद्विशेषणमित्युक्तम् । ननु—सत्यत्व-
मिध्यात्वयोः परस्परविरहरूपत्वे परस्परविरहव्यापकत्वे वा प्रपञ्चमिध्यात्वमिध्यात्वे प्रपञ्चसत्यत्वापत्तिः, अतः तद्वारणाय
'यथाचेति' ग्रन्थेन तयोस्तादृशाभाव उपपादित इत्युक्तम् । तच्च न युक्तम् ; तद्धर्मिहातपरस्परविरहद्वयदुर्भयैकश्रुति-
यन्मिध्यात्वं, तद् तद्धर्मिणि तदुभयत्वाभयैकापेक्षयाधिकसत्ताकतदुभयत्वाभयपराक्रमेति व्याप्तौ गोत्वाश्वत्वोभयैकश्रुति-
गोत्वादिश्रुतिमिध्यात्वे गजे गोत्वाद्यधिकसत्ताकाश्वत्वादिकत्वाभावेन व्यभिचारेणोपापत्तेरसंभवात्, परस्परविरहरूपत्वप-
रस्परविरहव्यापकत्वान्वतरवत्पक्षे स्वाश्रुत्येकधर्मिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यकत्वपर्यवसितस्य परस्परविरुद्धोभ-
यस्मिन्नापादकघटके निवेशेन तद्वारणे तु, उक्तव्याप्तेरप्रयोजकत्वशङ्का दुर्मिथयतयोकापत्तिर्विर्षद्वेत्यादिकोकाप्रयोजकत्व-
शङ्कां वारयन् उकापत्तिं घटयित्वा 'यथाचेति' ग्रन्थमवतारयति—नन्विति । चेति । परस्परविरुद्धयोरैकधर्मिणि इति
शेषः । अत्रयोजकत्वं निरस्यति—अन्यथेति । उक्तयोरैकधर्मिणि मिध्यात्वेऽपि अपरस्याधिकसत्ताव्युपगमे इत्यर्थः ।
समानसत्ताकत्वे उपगन्तव्य इति शेषः । तयोः परस्परविरहव्यापकयोः । सहावस्थानं एकधर्मिणि एकदेशकाला-
वच्छेदे विरोधिताघटकसंभवेन वर्तमानत्वं न स्यात् । समसत्ताकयोर्भावाभावयोर्व्यापकविरहव्याप्ययोश्च विरोधादित्यर्थः ।
ननु—अस्त्वेवं रजततद्भावयोः, मिध्यात्वसत्यत्वयोस्तु गोत्वाश्वत्वयोः परस्परविरुद्धमात्रयोः गजे प्रातीतिकत्वेन समस-
त्ताकयोरपि प्रपञ्चे व्यावहारिकत्वेन समसत्ताकत्वयुज्यते इत्याशङ्क्य तयोर्वैषम्यमाह—तथाचेति । गोत्वाश्वत्व-
योरिति । परस्परविरुद्धयोरपीति शेषः । समानाधिकरणप्रातीतिकयोः गजरूपैकधर्मिप्रतिभासमात्रकालस्याधिनाः ।
समसत्ताकत्वैर्जगद् हेतुः—परस्परविरहत्वाद्यभावादिति । अविरोधादिति शेषः । प्रपञ्चगतयोः तन्न व्यावहारि-
कत्वेनाभ्युपेतयोः । सत्यत्वमिध्यात्वयोरिति । मिध्यात्वाभावमिध्यात्वयोरित्यर्थः । मिध्यात्वाभावरूपसत्यत्वस्येति
पूर्वमूलशङ्के । समसत्तेति । प्रपञ्चे इत्यादिः । समसत्ताकाभावाभावयोर्विरोधादिति भावः । तस्मात् प्रपञ्चे मिध्यात्व-
मिध्यात्वे सत्यत्वस्याधिकसत्ताकत्वापत्तिर्वार्यते योच्यम् । आह्वेति । सत्यत्वमिध्यात्वयोः परस्परविरहरूपत्वाद्यभा-
वमित्यादिः । ननु—सत्तासत्ययोः परस्परविरहरूपत्वाद्यभावः पूर्वमुपपादितः, न तु सत्यत्वमिध्यात्वयोः इत्यतो व्या-

१ शुच्छस्वीकर्तृमात्राभिप्रायेणम् । एतेन—शुच्छस्वीकर्तृमेते शुच्चे प्रत्येकासत्ताभावादिसमगतमिति न्यायभारतयोः

परस्ता ।

गौडमहातन्त्री (लघुचन्द्रिका) ।

अयेकासत्त्वोदिति भावः । ननु—तथापि परस्परभावव्याप्यात्वात्तयोर्ध्यावहारिकयोर्न सामानाधिकरण्यम् । किंच मिथ्यात्वाभावरूपं सत्यत्वमित्यस्य द्वितीयमिथ्यात्वोक्तिदोषे स्वयमेवोक्तत्वाद् परस्परविरहत्वमप्यस्येय, एवं तुच्छा-

लघुचन्द्रिकाया चिद्विशेषोपाध्यायी ।

चष्टे—यथेतीति । प्रकारः युक्तिः । नास्तीति । परस्परभावयोरैकस्मिन् धर्मिणि एकासत्वेऽपरसत्तनियमाद्, इह तु तत्रियमभवादित्याह—प्रपञ्च इति । तत् परस्परभावरूपत्वादि । इह तत्रियमभङ्गमाह—तुच्छे इति । द्वयोः सत्यत्वमिथ्यात्वयोः । अत्येकासत्त्वादिति । अत्येकाभावद्वयसत्त्वेनैकसत्त्वेऽप्यपरासत्तादित्यर्थः । सदसत्त्वानधिकरणत्वं मिथ्यात्वमिति मते निकालावाप्यत्वं अनवच्छिन्नो बाधाभावः, सत्यत्वं तु तदभावो बाध्यत्वं, तथासत्त्वताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञायमानत्वं भावरूपधर्मानाश्रये तुद्धे ब्रह्मणि कदापि नास्ति, तुच्छे तु सदास्ति, प्रातिभासिकरजतादौ तु श्रुतावाद्यधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारोत्तरं, व्यावहारिके तु ब्रह्मसाक्षात्कारात्त्वं परोक्षवायेन, उत्तरं तु अपरोक्षवायेनास्ति; सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वं असाध्यं, तदनधिकरणत्वं सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वं, तच्च सत्तादात्म्यपर्यवर्तितम् । एवं च बाध्यत्वविशिष्टं सत्तादात्म्यं सत्तादात्म्यविशिष्टं बाध्यत्वं वा मिथ्यात्वं । एतच्छरीरे निरुक्तसत्यत्वाभावस्य बाध्यत्वरूपस्य प्रवेशेऽपि बाध्यत्वसामान्यासत्त्वताभावरूपं सत्यत्वं बाध्यत्वपठितविशिष्टरूपमिथ्यात्वस्याभावरूपविशेषाभावात्तत्त्वं तदपठितं च । इमे हि सत्यत्वमिथ्यात्वे ब्रह्मप्रपञ्चयोः परस्परव्यभिचारिणी, तुच्छे च परस्परव्यापके । पूर्वमूलं तु प्रतिपक्षोपाधौ कैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं इति संतामिप्रायेण । अतएव तन्मतदोष एवोक्तमिथ्यात्वाभावरूपसत्यत्वस्येत्युक्तपक्षोपादानमित्याश्रयः । ननु—सत्यत्वमिथ्यात्वयोः परस्परविरहत्वरूपपरस्परविरहव्यापकत्वयोः प्रपञ्चसत्यत्वापचयवतारभयान्निरुक्ततास्तुनः तदवलम्बनेनाद्याह परस्परविरहत्वेऽपीत्यनेन मूलकृतोऽसङ्गता इत्याशङ्क्य परस्परविरहव्यापकत्वपक्षावलम्बनेनोक्तमूलशङ्कां सङ्गमयति—ननु तथापीति । परस्परैति । व्यावहारिकमिथ्यात्वे व्यावहारिकसत्यत्वाभावव्याप्यत्वस्य, व्यावहारिकसत्यत्वे च व्यावहारिकमिथ्यात्वाभावव्याप्यत्वस्य निश्चयाद् व्यावहारिकसत्यत्वमिथ्यात्वयोः सामानाधिकरण्यं । स्वेनैव प्रतिबन्धात्तत्त्वज्ञानं न भवतीत्यर्थः । अत एतदन्यायानुपपत्त्या प्रपञ्चवृत्तित्वेन ज्ञायमानमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वमभ्युपगच्छता प्रपञ्चवृत्तित्वेन ज्ञायमानसत्यत्वस्य पारमार्थिकत्वं वाच्यम् । तस्य ब्रह्मज्ञानापूर्वं व्यवहारकाले बाधाभावेन प्रातिभासिकत्वासंभवाद्, गोवाधत्वयोस्तु व्यावहारिकयोरेव परस्परभावव्याप्यत्वं; तयोस्तु न गजस्यैकधर्मवृत्तित्वज्ञानं, किंतु प्रातिभासिकयोरेव । तयोस्तु न परस्परविरोध इति गजे तयोरेकस्य मिथ्यात्वे नापरस्य सत्यत्वापत्तिरिति शङ्काशयः । ननु—परस्परभावव्याप्यत्वेन गृहीतयोः प्रपञ्चस्यैकधर्मवृत्तित्वज्ञानं यदि भवेत्, तर्हि तदन्यायानुपपत्त्या प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चे सत्यत्वस्य पारमार्थिकत्वापत्तिः स्यात्, तदेव न; तद्वर्त्तमानव्याप्यत्वेन गृहीतधर्मप्रकारकज्ञानत्वतद्वर्त्तमानप्रकारकधर्मविशेष्यकज्ञानत्वरूपप्रतियोग्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकाकात्तत्त्वेन स्वप्रतिबन्धत्वात् । नच—उक्तज्ञानस्य संशयरूपत्वात् प्रतिबन्धकचेति—वाच्यम्; सति कोटिद्वयमाने संशयत्वं, संशयत्वे कोटिद्वयमानमित्यन्योन्याश्रयात् । कोटिद्वयभावव्याप्यत्वज्ञाननाशोत्तरेव संशयोनियमाद् । अन्यथा परस्परैतजकताकल्पनापत्त्या गौरवात् । भावद्वयकोटिकसंशयानुपपत्त्या । एवं च परस्परविरहव्याप्यतापक्षे व्यावहारिकसत्यत्वमिथ्यात्वयोः प्रपञ्चे एकमिथ्यात्वेऽपरसत्यत्वापत्तिर्न संभवति । मूलपरस्परविरहव्यापकत्वपक्षे प्रविष्टधर्मातानुपपत्तिश्च इत्यत आह—किंचेति । मिथ्यात्वेति । प्रतिपक्षोपाधौ कैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेनैव । एतच्च असङ्गशङ्कमिति वृत्तिमादाव तुच्छेऽप्यस्तीति न तत्तत्तदभावरूपसत्यत्वाभावानुपपत्तिः । सत्यत्वमिति । इदं च शब्दे ब्रह्मण्येव, तदुपपत्त्या पारमार्थिकमस्ति, प्रपञ्चे आरोपितं, अनयोश्च सत्यत्वमिथ्यात्वयोः प्रपञ्चे ज्ञानं संशयरूपं । नच—उक्तरीत्याऽन्योन्याश्रयादिदोषात् कथं तत्संभवः ? इति—वाच्यम्; भावाभावकोटिकस्य संशयस्यानुपपत्तिरनेन एकनोटिज्ञानप्रतिबन्धकतायां कोऽन्यन्तरे साधारणधर्मवत्ताज्ञानतदधीनकोऽन्यन्तरोपस्थित्यादेहेतुजन्यत्वोपगमाद्, प्रामाणिकतया गौरवसादोपपत्त्या । एवं च परस्परविरहरूपकसत्यत्वमिथ्यात्वयोः प्रपञ्चस्यैकधर्मिणि संशयविषययोरैकमिथ्यात्वेऽपर सत्यत्वापत्तिरिति भावः ।

श्रीः ॥ न्यूनतामहाय परस्परविरहव्यापकत्वपक्षेऽनुकापतिशङ्कां सङ्गमयितुं सत्यत्वमिथ्यात्वयोः परस्परविरहव्यापकत्वाद्—तुच्छास्वीकर्तुमते इति । यद्यपि प्रतिपक्षोपाधीत्यादि मिथ्यातस्य तुच्छाभावाभ्यास्तदभावपक्षसत्यत्वस्य

१ एतेन—सत्यत्वमिथ्यात्वयोः परस्परविरहव्यापकत्वं नास्तीति कुत्रापि न प्रतिपादितमिति प्रागुपपादितमिति वचनं विरुद्धमिति वचने पराह तम् ॥ २ अथ च सदमदिलक्षणत्वादिरूपमिथ्यात्वसत्यत्वयोरेव परस्परविरहव्यापकत्वं निराकृत्य इति न पूर्वापरविरोधो ग्रन्थश्रुतामिति तादृशविरोधापादानं न्यायमाकर्तयता तुच्छद्वयेन केनङ्गमादिपरोति ॥

तथोपपादितमधस्तात् । परस्परविरहरूपत्वेऽपि विषमसत्ताकयोरविरोधात्, व्यावहारिकमिध्यात्वेन

सिद्धिव्याख्या ।

त्वस्य व्यावहारिकसत्यत्वेन विरोधाभावाच्चैत्यभिप्रेत्याह—परस्परविरहरूपत्वेपीत्यादिना काल्पनिक-

गौडप्रह्लानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

स्वीकर्तृमते परस्परविरहव्यापकत्वमप्यस्ति, तत्राह—परस्परविरहरूपत्वेति । परस्परविरहात्मकत्वे परस्परविरह-
व्यापकत्वे परस्परविरहव्याप्यत्वे चेत्यर्थः; परस्परविरहेण रूपणं यस्मैति व्युत्पत्तेः परस्परविरहस्य रूपणं यस्मा-
दिति व्युत्पत्तेश्च व्यापकव्याप्ययोरपि रूपपदेन सामसंभवात् । ननु—प्रपञ्चे सत्यत्वं मिध्यात्वविषमसत्ताकमपि
सारिधकमेव; अन्यथा 'सत्यं चानृतं च सत्यमभव' इत्यादिश्रुतौ सत्यस्य ब्रह्मणः प्रातीतिकसत्याधश्चाकाशादिप्र-
पञ्चे शुक्तिरूप्यादौ च कारणवोक्तैरनृतपदं विनापि संभवेन तद्वर्धत्वापत्तेः, शुक्तिरूप्यादिव्यापृत्तसत्यवस्य सत्य-

लघुचन्द्रिकाया विदुलेशोपाध्यायी ।

श्रुतेऽपि संभवाहुक्तसत्यमिध्यात्वयोः परस्परविरहव्यापकत्वं तुच्छस्वीकारेऽप्युपपद्यते; तथाप्युक्तिमिध्यात्वे प्रतिपन्नोपाधि-
षट्कप्रतिपत्तेरसमृश्रुतमिति विकल्पात्पञ्चदशवृत्तिव्यापृत्तेन स्वप्रकारकधीतवेन निवेशे परस्परविरहव्यापकत्वासंभवेन तद्वदितमि-
ध्यात्वस्य ब्रह्मणीव तुच्छेऽपि विरहेण सत्यत्वव्यवहारापत्तिरतस्तुच्छास्वीकर्तृमते इत्युक्तं । इदं तु बोध्यं—नेयं पक्षः प्रति-
पन्नोपाधीत्यादिमिध्यात्वतदभावरूपसत्यत्वयोः परस्परविरहव्यापकत्वपरा; परस्परविरहलानाक्रान्तयोरेव पौनरव्यवस्येन
तस्य वक्तव्यत्वात् । अत एव परस्परविरहस्य व्यापकत्वं तद्वेदविशेषितं; अन्यथा परस्परविरहत्वतोरपि तत्सत्येन तदुक्ते-
र्वर्धयत्वापत्तेः । अत एव पूर्वं मूले 'यथा परस्परविरहरूपयोः रजततदभावयोः शुक्लौ, यथा वा परस्परविरहव्यापकयोः रज-
तमिमलरजतलयोस्तत्रैवेति' वृथशुदाहरणोक्तिः सङ्गच्छते, किंतु प्रथमनिर्दिष्टावाध्यत्वरूपसत्यत्व—वाध्यत्वविशिष्टतदात्म्यरू-
पमिध्यात्वयोः परस्परविरहव्यापकत्वपरा; तत्र तुच्छे तयोः प्रत्येकं विरहाभ्यां व्यापकताभङ्गः स्यादिति तुच्छास्वीकर्तृमते
इत्युक्तम् । परस्परविरहव्यापकत्वमप्यस्तीति । तथाच तद्विनिष्ठयुद्धौ तद्विरहव्यापकत्वेन गृहीतधर्मवत्ताज्ञानस्या-
विरोधित्वात्तथा गृहीतयोरपि उक्तसत्यत्वमिध्यात्वयोः प्रपञ्चे ज्ञानसंभवात्तयोरेकस्य प्रपञ्चमिध्यात्वस्य मिध्यात्वे प्रपञ्चे
सत्यत्वविरहव्यापकमिध्यात्वविरहपर्यवसितेऽभ्युपगमे व्याप्यस्य सत्यत्वविरहस्याभावः सत्यत्वरूप आवश्यक इति प्रपञ्चे
सत्यत्वापत्तिः । सा चोक्तिरीत्या सत्यत्वस्य पारमार्थिकत्वापत्तिपर्यवसितेत्यवतारिकाभिप्रायः । रूपणं ज्ञापनं । अनपाङ्क-
तारिकाया प्रकृतितां परस्परविरहरूपत्वेऽपीत्यनेन पुनरुत्थापितां प्रपञ्चेसत्यत्वापत्तिं परिहरति मूले—विषमसत्ताकयोर-
विरोधादिति । उक्तत्रिविधपरस्परविरहरूपयोरित्यादिः । अयमभिप्रायः—एकस्मिन् धर्मिणि प्रसक्तयोः निरुक्तदि-
विधविहृद्धधर्मयोरेकमिध्यात्वैऽपरस्य सत्यत्वं अधिकसत्ताकत्वमिति वा न नियमः, किंतु तादृशयोरेकस्यैकधर्मिणि यस्तत्ता-
कत्वमपरस्य तदन्यसत्ताकत्वरूपं विषमसत्ताकत्वमित्येव; यथा शुक्लौ रजतरजतरयोः प्रातिभासिकत्वे रजताभावजतरमिध-
त्वयोः व्यावहारिकत्वं; यथा वा गन्धाश्वयोः गोत्वाश्वत्वयोर्व्यावहारिकत्वेऽध्वत्वगोत्वयोः प्रातिभासिकत्वं । यस्तु तस्तु—
परस्परविरहव्याप्यत्वेन गृहीतयोः व्यावहारिकयोस्तयोरेकस्मिन्नेकदा ज्ञानं गजे तु तयोः प्रातिभासिकत्वेन समसत्ताकयोरपि
संभवः; तयोरुक्तत्रिविधस्यापि विरोधस्याभावादिति । ननु—प्रपञ्चे प्रसक्तयोर्मिध्यात्वसत्यत्वयोर्मध्ये मिध्यात्वस्यैव
मिध्यात्वोपगमे व्यावहारिकसत्ताकत्वोपगमे पर्यवसानात् सत्यत्वस्यापरस्य तदन्यसत्ताकत्वं उक्तव्याप्तिवत्तात् पाच्यम्;
तच्च प्रातिभासिकसत्ताकत्वपरमेव संभवति; न तु पारमार्थिकसत्ताकत्वपरम्; ब्रह्मान्यस्यापारमार्थिकत्वेनाद्वैतहाच्यप्रसङ्गात् ।
एवंच व्यावहारिकेलादिपक्षे प्रपञ्चसत्यत्वस्य प्रातिभासिकत्वकथनं ध्वयम्, एवमुक्तिरीत्या प्रपञ्चसत्यत्वस्य प्रातिभासिकता-
त्वापत्तिरित्येव उक्तव्याप्तिरुक्तः तालिकत्वमेवेति कृत इत्यत आह—अन्यथेति । प्रातिभासिकं चेदित्यर्थः । सत्य-
मिति । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यौपनिषदिकं ब्रह्म, सत्यं व्यावहारिकाकाशादिप्रपञ्चरूपेण । अनृतं प्रातिभासिकरजतारि-
पेण । अभावात् अविद्यावशात् व्यवर्तत, तद्विद्यतोपादानमिति श्रुत्यर्थः । सत्यस्य द्वितीयसत्यपदार्थः । प्रातीतिक-
सत्यत्वाधयेति । शुक्तिरूप्यादिशाधारणेत्यादिः । आकाशादीत्यादिना शुक्तिरूप्यं ग्राह्यम् । प्रातीतिकसत्यत्वाधये शाका-
शादिप्रपञ्चे शुक्तिरूप्यादौ चेति पाठः सुगमः । अनृतपदं विनापीति । प्रपञ्चे प्रातिभासिकसत्यत्वोपगमे सत्यपदं तादृश-
सत्यत्वाधयपरं पाच्यम्; तथाच तत्रैव प्रातिभासिकरजतादेरपि संभवे अनृतपदं ध्वयमिति भावः । यमते तत्तापन्नमाह—
शुक्तिरूप्यव्यापृत्तसत्यत्वस्येति । तच्च प्रकृते व्यावहारिकमिध्यात्वे विषमसत्ताकत्वमेवौ सत्यपदं मुन्यमपीदानीं भवतीति

व्यावहारिकसत्यत्वापहारेऽपि काल्पनिकसत्यत्वानपहारात्, तार्किकमतसिद्धसंयोगतदभावघट्

सिद्धिव्याख्या ।

सत्यत्वानपहारादित्यन्तेन । ननु—विपमसत्ताके सत्यत्वमिथ्यात्वे किं रूप्येऽङ्गीक्रियते, किं वा जगति, नाद्यः; शुक्तिरूप्यमिथ्यात्वं तात्त्विकमित्यग्रे उक्तत्वेन तद्विरोधात् । नान्त्यः; विपमसत्ताकयोस्तयोः प्रपञ्चे त्वयाऽनङ्गीकारात्, अत्रैव सत्यत्वमिथ्यात्वे प्रपञ्चसमसत्ताके इत्युक्तत्वाच्च । तथासत्यप्रातिभासिकत्वेनानङ्गीकृतस्य प्रपञ्चसत्यत्वस्य व्यावहारिकमिथ्यात्वयुक्तस्य तात्त्विकत्वापत्तेर्दुर्वारत्वाद्येतादृशाह—तार्किकमतेति । नचाद्यपक्षे शुक्तिरूप्यमिथ्यात्वं तात्त्विकमित्यग्रेतनप्रत्यविरोधः; तत्र तात्त्विकपदस्य प्रातिभासिकत्वनिराकरणार्थप्रयोजनकस्य व्यावहारिकत्वपरत्वात् । नच द्वितीयपक्षे विपमसत्तयोस्तयोः प्रपञ्चे त्वयानङ्गीकारादित्युक्तं युक्तं; प्रपञ्चकाल्पनिकमिथ्यात्वस्य व्यावहारिकसत्यत्वस्य चास्माभिरप्यभ्युपगमात् । नच—अत्रैव सत्यत्वमिथ्यात्वे प्रपञ्चसमसत्ताके इत्युक्तत्वात्तद्विरोध इति—वाच्यम्; तदुक्तेः प्रपञ्चत्वेव सत्यत्वमिथ्यात्वयोरपि पारमार्थिकत्वं नेत्यभिप्रायकतयाऽविरोधात् । तथाचसत्यप्रातिभासि-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पदेन ग्रहणे तु शुक्तिरूप्यादिग्राहकत्वेनानुत्पदं सार्थकमिति नान्वैतहानेः उद्धारः, सग्राह—व्यावहारिकेति । व्यावहारिकसत्यत्वेति । प्रातीतिकान्यसत्यत्वेत्यर्थः । काल्पनिकेति । प्रातीतिकेत्यर्थः । शुक्तिरूप्यादौ व्यावहारिकस्य मिथ्यात्वस्य प्रातीतिकस्य सत्यत्वस्य च दृष्टत्वेन प्रपञ्चेऽपि तादो ते कल्प्येते, शुक्तिरूप्यादाविव प्रपञ्चे मिथ्यात्वाज्ञानेन सत्यत्वस्योत्पत्तेरिव प्रपञ्चे मिथ्यात्वप्रमया तादृशाज्ञानसत्कार्यसत्यत्वयोरुच्छेदस्य स्वीकारात् ग्रह-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

बोध्यम् । अतइति । एतावतापि प्रपञ्चे पारमार्थिकसत्यनिराकरणादित्यर्थः । अद्वैतहानेः पूर्वंक्षिताया इति शेषः । मूले—व्यावहारिकमिथ्यात्वेनेति । प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वोपगमे घटादिवत् ब्रह्मज्ञानात्पूर्वंभावेन व्यापकत्वेनोपगम्येन प्रपञ्चमिथ्यात्वेनेत्यर्थः । व्यावहारिकसत्यत्वस्य सत्यत्वव्यावहारिकत्वस्य । अपहारेऽपि इति । विपमसत्ताकत्वघटितव्याप्तिवलात् । नच—विद्वद्विरोधकस्यैकस्मिन् यत्सत्ताकत्वमपरस्य तदन्यसत्ताकत्वमिति हि व्याप्तिः, एवं च प्रपञ्चे मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वे सत्यत्वस्य तदन्यासत्तास्तु; व्यावहारिकत्वाभावः कुत इति ?—वाच्यम्; एकस्य यत्सत्ताकत्वं अपरस्य तत्सत्तामिरहविशिष्टस्य तदन्यसत्तावत्वस्य त्रिविधान्यतमसत्तावत्वस्य वा तत्सत्ताविरहवत्वमात्रस्यैव वा व्याप्ती प्रवेद्यादिति भावः । तथापि प्रपञ्चसत्यत्वस्य तात्त्विकत्वसंभवे प्रातीतिकत्वं कुतः ? इत्यतो व्याचष्टे टीकायां—प्रातीतिकान्यसत्यत्वेत्यर्थ इति । अर्थभावः—प्रपञ्चसत्यत्वस्य व्यावहारिकत्वं व्यवहारकालाभावात्, तस्यापहारे व्यवहारकालाभावात्, तस्मिन् सति बाध्यत्वसामान्याभावरूपं सत्यत्वमपि न संभवति; प्रतीतिकालाभावात् सति बाध्यत्वरूपं प्रतीतिकत्वं संभवतीति । कल्पना नार्थापत्तिः, प्रामाणिकत्वापत्तेः, अतो व्याचष्टे—प्रातीतिकेत्यर्थः । मूलेऽनपहारादिति । अपहाराभावेन विपमसत्ताकत्वघटितव्याप्त्यसत्त्वेर्द्वैततत्त्वात्पूर्वपक्षनिरासादित्यर्थः । न चैवं—उक्तश्रुती अनृतपदवैयर्थ्यापत्तिरिति—वाच्यम्; सत्यपदस्य प्रातीतिकसत्यत्वाप्रयपरत्वग्राहकतया तत्सार्थक्यसंभवात्, सत्यपदस्य व्यवहारकालाभावात्तत्वे अनृतपदसार्थक्यस्यानुपदं शक्यमाणात्वात् । किञ्च यन्निष्ठमिथ्यात्वं व्यावहारिकं तन्निष्ठसत्यत्वं प्रातीतिकं इतिव्याप्त्यन्तरेणापि प्रपञ्चनिष्ठमिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वात् प्रपञ्चनिष्ठं सत्यत्वं प्रातीतिकमिति वक्तुमुक्तव्याप्त्यन्तरग्राहकं दृष्टान्तमाह—शुक्तिरूप्यादाविति । व्यावहारिकस्य मिथ्यात्वस्येति । प्रातीतिके शुक्तिरूप्ये व्यावहारिकसाधारणव्यावहारिकरजतत्वस्यैव व्यावहारिकमिथ्यात्वस्य स्वीकर्तुं शक्यत्वात्, ब्रह्मज्ञानात्पूर्वं शुक्तिरूप्यं न मिथ्येति व्यवहाराभावात्, शुक्तिरूप्यं मिथ्येति व्यवहारस्य च सत्वादिति भावः । तादृशे व्यावहारिकप्रातीतिके । ते मिथ्यात्वसत्यत्वे । प्रपञ्चगतसत्यत्वे प्रातीतिकत्वव्यापकयोस्तुल्यज्ञानोपादानकत्वब्रह्मज्ञानपूर्वभाविज्ञानोच्छेद्यत्वयोरभावात् प्रातीतिकत्वस्याप्यभाव इत्याशङ्क्योक्तव्यापकविरहः प्रपञ्चसत्यत्वे नास्तीत्याह—शुक्तिरूप्यादाविति । सत्यत्वेनेतितीव्रकारान्तरं यत् यत्प्रकारकाज्ञानकार्यं, तत् समानविशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानोच्छेदमिति व्याप्त्यन्तरं सूचितं, तत्फलमाह—प्रपञ्चे मिथ्यात्वप्रमयेति । स्वीकारादिति । एतद्व्यवहृत्यैतत् प्रपञ्चगतसत्यत्वं प्रातीतिकं, ब्रह्मप्रमाण्यप्रमाबाधत्वात्, शुक्तिरूप्यगत-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

सत्यत्वस्यारोपस्तदभिध्यात्वाज्ञानस्य तदेतुतास्वीकारे सत्यत्वस्य तत्संसर्गस्य च प्रतीयमानस्योत्पत्तिः तादृशाज्ञानाधीना स्वीकार्या; शुक्तिवाज्ञानाधीनेषु शुक्तिवाभावतत्संसर्गोत्पत्तिः, यत्र सत्यत्वारोपस्तज्जनकाज्ञानस्य तदेतुत्वस्वीकारे तु पूर्वसिद्धस्याधिष्ठानगतस्य सत्यत्वस्य संसर्गमात्रोत्पत्तिस्तादृशाज्ञानाधीना स्वीकार्येति लाघवम् । तस्माच्छुक्तिरूप्यादिनिष्ठस्य सत्यत्वस्य ब्रह्मप्रमान्याप्यत्वात् प्रातीतिकत्वेऽपि प्रपञ्चनिष्ठस्य सत्यत्वस्य ब्रह्मप्रमायाध्यत्वमाध्याहारिकत्वमेव युक्तमित्याशङ्क्य व्यावहारिकयोरेव सत्यत्वमिध्यात्वयोरविरोधं सदृष्टान्तमाह—संयोगेत्यादि । यथा गोत्व-तदभावादित्यले सामान्यतो दृष्टोऽपि विरोधः संयोगतदभावादित्यले एकावच्छेदेनैव स्वीक्रियते तार्किकादिभिः, तथा सत्यत्वमिध्यात्वयोः परस्परविहरादिरूपयोरविरोधोऽस्माभिः स्वीक्रियते; प्रमाणस्य तेषामिधासाकमपि सत्त्वात् ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

ज्ञानमित्येवैतत्पर्यः । स्वीक्रियते इति । अतएव उक्तरीत्या लाघवादेवेति हेतुश्चान्वेति । ननु—प्रपञ्चे मिध्यात्वा-दिज्ञाननिवर्त्यत्वेनानुभवसिद्धानि मिध्यात्वाव्यज्ञानानि क्लृप्तान्येव, तेषां च अज्ञानत्वेन स्वसमानधर्मिकप्रकारविपरीतप्रकारकाध्यासे एकहेतुत्वमेव भयापि स्वीक्रियत इति क्व गौरवं इत्याशङ्क्य तत्पक्षे गौरवान्तरमाह—किञ्चेति । यत्र भाकाशादी सत्यत्वस्येति । ननु एतत्पक्षेऽपि ब्रह्मनिष्ठसत्यत्वस्य संसर्ग एव प्रपञ्चे मिध्यात्वाज्ञानादुत्पद्यतां, ननु सत्यत्वमपि इत्यत आह—शुक्तिवाज्ञानाधीनेवेति । शुक्तौ इत्यादिः । शुक्तिवाभावस्योत्पत्त्यनङ्गीकारे शुक्तिवाभाप्यस्य रजतत्वेव प्रत्यक्षत्वं न स्यात् । किञ्चैवं रजतस्यापि शुक्तौ संसर्ग एवाध्यस्यतां, न तु स्वरूपेण रजतमपीति संसर्गातिरिक्तप्रपञ्चस्यानप्यस्तया ब्रह्मवत्सत्यत्वापत्तिः, नच—बाधान्न सत्यतेति—वाच्यम्; बाधस्यापि संसर्गविषयकत्वसंभवात् । एतेन प्रत्यक्षविरोधोऽप्यपास्तः । तस्मात् सकलप्रपञ्चमिध्यात्वसिद्धान्ते 'रजतं पद्मानी' खनुभव'शब्दं रजत'मिति बाधसंरक्षणार्थं तदुत्पादकाज्ञानं, तत्र खविषयीभूताधिष्ठानस्य तन्निष्ठधर्मस्य च संसर्गोत्पादकं, तादृशाधिष्ठाने च तत्पूर्वसिद्धस्य तदधिकसत्ताकस्य तद्वर्त्मस्य संसर्गोत्पादकं यथा, तथा मूलाज्ञानं खविषयीभूते ब्रह्मणि प्रपञ्चं देहेन्द्रियादिरूपं तादृशमेव तद्वर्त्मगौरवान्धत्वादिसंसर्गं च पुण्यपदुत्पादयत् देहादिप्रपञ्चे ब्रह्मणस्तत्ताद्वन्म ब्रह्मधर्मनित्यत्वसत्यत्वादिसंसर्गं चोत्पादयति । प्रपञ्चस्यान्यत्राप्रसिद्धस्योत्पत्तिरावयिका, इतरेषां तु प्रसिद्धत्वात् संसर्गोत्पत्तिरेव । प्रपञ्चे मिध्यात्वानित्यत्वाद्यज्ञानं तु न प्रपञ्चोत्पादकं, न वा ब्रह्मविषयकं; अतो न ब्रह्मधर्मनित्यत्वसत्यत्वादिसंसर्गं जनयितुमीष्टे । अतः स्वधर्मिणि स्वप्रकारविपरीतधर्मरूपसत्यत्वनित्यत्वादीनपुर्वानेव जनयति । अतएव शुक्तौ शुक्लज्ञानजन्यानां शुक्तिवाभावादीनां प्रत्यक्षत्वं, शुक्तौ शुक्लज्ञानस्य रज्जुसर्पादुत्पादकत्वात् तद्वर्त्मभयजनकत्वसंसर्गाध्यासः, रजतजनकशुक्लज्ञाने रज्जोरविषयत्वात् न शुक्तिरजते रज्जुधर्मवत्कत्वादिसंसर्गारोपः, नवा रज्जौ रजततद्वर्त्मसंसर्गो-ध्यासः । षटे मिध्यात्वाज्ञानात्पटे सत्यत्वस्य षटे च नित्यत्वस्याध्यासापत्तिरतः स्वधर्मिणि इति; स्वप्रकारविपरीतध-र्मप्रकारोतिचोक्तम् । यद्यपि ब्रह्माज्ञानेन प्रपञ्चे ब्रह्मधर्मसत्यत्वसंसर्गाध्यासे, प्रपञ्चमिध्यात्वाज्ञानेन प्रपञ्चेऽप्यसत्यत्वसंसर्गयोरध्यासे वा, प्रपञ्चे दार्ढ्याद्विराग्यासंभवकले न विशेषः; तथापि दृष्टानुरोधित्वात्कल्पनाया उक्तनियमद्वयं स्वीकृत्य लाघवमुक्तं । ननु शुक्लज्ञानेन स्तोत्पादितरजते खविषयशुक्लधर्मनिष्ठस्य व्यावहारिकसत्यत्वस्य संसर्गोऽध्यस्यते, एवं च शुक्तिरजतस्यापि व्यावहारिकमेव सत्यत्वं स्यात्; यदि अध्यस्यमानसंसर्गस्य प्रातीतिकत्वात् संसृष्टरूपेण सत्यत्वस्यापि प्रातीतिकत्वमित्युच्यते, तदा शुक्लज्ञानजन्यरजतात्थ्यस्तस्यविषयनिष्ठसत्यत्वसंसर्गवत् तत् संसृष्टसत्यत्ववच ब्रह्माज्ञानजन्य-प्रपञ्चाध्यस्यस्य विषयब्रह्मनिष्ठसत्यत्वसंसर्गस्य तत्संसृष्टसत्यत्वस्य च प्रातीतिकत्वानुमानमाशङ्क्य ब्रह्मप्रमान्याप्यत्वात्पक्षोपाधिना निरमितुं प्रपञ्चसत्यत्वरूपपक्षे ब्रह्मप्रमायात्राव्याध्यासदुपाध्यभावोपल्लोपाधेः साधनान्यापकत्वं षटयन् प्रपञ्चसत्यत्वस्य व्यावहारिकत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । ब्रह्मप्रमायाप्यत्वात् तन्मात्राव्याप्यत्वात् । व्यावहारिकत्वमेव युक्तमिति । तथाच समसत्ताकमावामावयोर्विरोधात् परसराभावरूपमिध्यात्वसत्यत्वयोर्व्यावहारिकयोरेकरिम्न प्रपञ्चेऽवस्थानासंभवेनोक्तरीत्या प्रपञ्चे सत्यत्वस्य व्यावहारिकत्वसिद्धौ तद्विरोधात् मिध्यात्वस्य व्यावहारिकत्वासंभवात् ब्रह्मान्यत्वेनापारमार्थिकत्वात् प्रातिभासिकत्वात्पक्षा प्रपञ्चसत्यत्वापत्त्या अद्वैतज्ञानादावस्त्विति शङ्काभिप्रायः । ननु संयोगतदभावावयोरकरिम्न दृष्टे 'भूते दृष्टः कपिसंयोगी नामे इति प्रतीतिवलात् समुच्चयपुण्यमेऽपि प्रपञ्चे सत्यत्वमिध्यात्वयोः कथं समुच्चयाभ्युपगमः इत्याशङ्क्याह—यथा गोत्वतदभावादित्यले इति । गोत्वाभावाद् गोत्वाधिकरणशुक्ति-त्वाभावादर्शनेन निधीयमानोऽप्यभावात्वावच्छेदेन स्वप्रतियोग्यधिकरणाशुक्तिवाभावरूपो विरोधः, कृष्णसंयोगाभावे कृष्णसंयोगवद्भूतिलप्रद्विरोधेन व्याप्यभूतितोगोत्वाभावलावच्छेदेनैवेति निधीयते; अन्याप्यभूतिकृष्णसंयोगावभावावच्छेदे तु एकदेशकालावच्छेदेन स्वप्रतियोगिमद्वैतरूप एव स्वीक्रियते निधीयते, ननु स्वप्रतियोगिमद्वैतत्वसामान्याभावरूप इति

सत्यत्वमिथ्यात्वयोः समुच्चयाभ्युपगमाच्च । एकस्य साधकेन अपरस्य बाध्यत्वं विषमसत्ताकत्वे

सिद्धिव्याख्या ।

कत्वेनाङ्गीकृतस्य प्रपञ्चस्य व्यावहारिकमिथ्यात्वयुक्तस्य तार्किकमतसिद्धसंयोगतदभावदृष्टान्तेन समुच्चये

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नचैवं—अभेदोपादाना भेदकल्पनेत्यादिरूपा भेदाभेदयोर्मिञ्जसत्ताप्रतिपादनपरा भामती विरुध्येत, सामानाधिकरण्य-प्रत्ययबलात्तयोः समानसत्ताकत्वस्यैव युक्तत्वादिति—वाच्यम्; संभवप्राचुर्यात् भामत्यां तथोक्तत्वात् । समसत्ताकयो-रपि भावाभावयोः स्वभावविरोध इत्युक्तमेवेति भावः । ननु यत्र मिथ्यात्वावच्छेदकः नोभयवृत्तिः, तत्तात्वेकमि-थ्यात्वे अपरस्याधिकसत्तायां का युक्तिः ? तत्राह—एकसाधकेनेत्यादि । प्रयोजकं व्याप्यम् । ययोर्विरुद्धयोरिकस्य

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

यथैतत् । अविरोधः सत्ताविरोधद्वयस्याप्यभावः एकदेशकालावच्छेदेनैकधर्मिभूतित्वः । अस्माभिः खनिष्ठसत्यत्वमिथ्यात्व-सहितप्रपञ्चमिथ्यात्ववादिभिः । तादृशविरोधमुपमृष्ट्वैव दृश्यसामान्ये मिथ्यात्वस्य श्रुत्यनुमानाभ्यां साधनात् । प्रमाणस्ये-ति । सत्यत्वमिथ्यात्वयोः प्रपञ्चनिष्ठपरस्परतात्मकत्वान्यूनसत्ताकाभाववदितमिथ्यात्व गृह्यते श्रुत्यनुमाने एव ब्रह्मप्रामाण्य-व्यावृत्तेन व्यावहारिकयोः सत्यत्वमिथ्यात्वयोः प्रपञ्चसमुच्चयेन प्रमाणे इति भावः । अनवाचस्पल्यप्रत्यविरोधः शङ्कते—न-चैवमिति । अभेदोपादानाभेदकल्पनेति । “तस्माद्भेदाभेदयोरन्यतरस्मिन्नवहेयं ऽभेदोपादानैव भेदकल्पना, न भेदो-पादानाऽभेदकल्पनेति युक्तं, भिद्यमानतत्त्वात् भेदस्य, भिद्यमानानां च प्रत्येकमेकत्वात् । एकाभेदे चानाभयस्य भेदस्यायो-गात्, एकस्य च भेदानधीनत्वात्, नायमयमिति च भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहसापेक्षत्वात् अभेदोपादानैवानिर्वचनीयभेदकत्व-नेति साप्रत, तथाच श्रुतिः सृष्टिकेत्येवसत्यम्” इतिहि पूर्वोत्तरसदमं । तदुपरिकल्पतरुः—“विरोधाद्व्यत्यतरसापेक्षत्वात्” इति सांगतमतमाशङ्क्याह—अभेदोपादानेति । भेदः धर्मिप्रतियोगिनीव्यासज्यं वर्तते, उत प्रतियोगितमपेक्ष्य धर्मिण्येव, अथ धर्मिप्रतियोगिनी प्रत्येकवर्त्यकत्वापेक्षयुक्त्वा द्वितीये धर्म्यैक्यापेक्षेत्याह—एकाभावेचेति । तत् सत्तायामभेदापेक्षत्वात् भेदस्य, स एकाभेदेऽप्यस्य इत्यथ । प्रतीतावपि भेदस्यैवाभेदापेक्षेत्याह—नायमिति । सृष्टिकेति श्रुतिः कारणमेवसत्यमित्याह अतोऽस्यन्ताभेदपरेतिसहिततद्वन्धः । तत्र अभेदः एकत्व, तस्य भेदनिरेपक्षतायां पूर्वसि-द्धस्योपादानं, अधिसत्ताकत्वेन ग्रहणं अपेक्षणं यस्या भेदकल्पनायां सा तथा । अभेदः सत्यत्वात् भेदप्रयोजकत्वाद्योपादेय-भेदस्तु कल्पितत्वात् अभेदप्रयोज्यत्वाच्च हेय इत्यथ । यथा नीलो घट इत्यत्रैकस्मिन्नेव घटे नीलत्वघटत्वरूपोपाधिभेदात् भेदः कल्प्यते । अतः सामानाधिकरण्यप्रत्ययः । घटो घट इति तु न प्रत्ययः, उपाधिभेदस्याव्यावृत्तेनोपधेये भेदस्याहृते । नैव क्वचिद्भेदोपादानाभेदकरपना, गवाश्वयोः भेदे सत्यपि तत्र केनाप्युपाधिनाऽभेदस्य कल्पनाविरुद्धादिति न गौरव इति सामानाधिकरण्यप्रत्ययः । यद्यपि निप्रयोरपि वृक्षायोरभेदप्रभो जायते, एव सामानाधिकरण्यप्रत्ययोऽपि, तथापि भेदस्यापेक्षारूपोपादानं नास्ति, अभेदज्ञानपूर्वकमेव सर्वत्र भेदज्ञानानभ्युपगमादित्यर्थः । सामानाधिकरण्येति । नीलो घट इत्यादिप्रत्ययानां व्यावहारिकप्रमात्वानुरोधादित्यर्थः । संभवप्राचुर्यादिति । प्राबोविषमसत्ताकयोरेव भावाभावयोः समुच्चयः, क्वचित्तु समसत्ताकयोरपीत्यर्थः । स्वप्नवदिति । स्वाप्निकगजतदभावयोरिवेत्यर्थः । ननु श्रुतिरूप्यतदभावयोः श्रुतौ विषमसत्ताकत्व, सत्यत्वमिथ्यात्वयोस्तु प्रपञ्चे समसत्ताकत्व, तत्त्वेन विशेषेण इत्याशङ्क्यां श्रुतिरूप्यतदभावयोः परस्परविरुद्धपक्षेन श्रुतौ निषेध्यातावच्छेदकस्य रजतत्वस्य तदुभयाश्रितत्वेन श्रुतौ रूप्याधिकसत्ताकत्व तदभावस्य । प्र-थमसत्यत्वमिथ्यात्वयोस्तु परस्परविरुद्धरूपत्वाभावेन निषेध्यातावच्छेदकदृश्यत्वादस्तदुभयवृत्तित्वेन तयोः समसत्तात्वं व्यावहारि-कत्वेनेति विशेषस्य प्रदर्शितत्वात्, एकसाधकेनेति पक्ष्या विषमसत्ताकत्वप्रभोऽनन्तरकथनं व्यर्थमित्याशङ्क्याप्रयोज-कत्वशङ्कया तां पक्षिमयतारयति—नन्विति । यत्र श्रुतौ प्रसक्तयो रूप्यतदभावयोः । मिथ्यात्वावच्छेदकः उपस्था-दिनिष्ठाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकः रजतत्व रजताभावत्व वा, नोभयवृत्तिः न रजततदभावानोभयवृत्तिः, एकस्य रजतस्य मिथ्यात्वेऽपरस्य रजताभावस्याधिकसत्तायां रजतीयप्रतिभाषिकसत्ताधिकव्यावहारिकसत्तायां वा युक्तिः अनुपगतायां यो दोष इत्यर्थः । अत्रावतरणेऽधिकसत्तायामित्युक्त्या, अवतार्यमूलस्य विषमसत्ताकत्वे इत्यस्य एकस्यापरापक्षया अधिकसत्ता-कत्वे इत्यर्थः इति सूचितम् । मूले—एकसाधकेनेत्यस्य एकस्मिन् धर्मिणीत्यादि । बाध्यात्वमादिरूपसत्तायां नित्यत्वात् तत्रप्रयो-जकत्वोपेक्षारूपनिरतो व्याचष्टे—प्रयोजकं व्याप्यमिति । अवच्छेदयोः द्वयोरेवतापच नापरस्य बाधकः, एव युक्तिरूप्य-तदभावयोरैकसाधकेन अपरस्य बाध्यात्वं रजतगुणतदभावयोर्विषमसत्ताकत्वे न प्रयोजकमतो व्याचष्टे—ययोर्विरुद्धयो-

प्रयोजकम्, यथा शुक्तिरूप्यतदभावयोः । एकबाधकबाध्यत्वं च समसत्ताकत्वे प्रयोजकम्, यथा

सिद्धिव्याख्या ।

विरोधाभावाद्यावहारिकत्वमेवेति न कोऽपि दोष इति भावः । एकबाधकबाध्यत्वंचेति । नच—

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

साधकं ज्ञानमपरस्य बाधकं तयोर्भिन्नसत्ताकत्वनियमः, 'यदि तयोर्भिन्नसत्ताकत्वं न स्यात्, तदा बाध्यबाधक-
धीविपयत्वं न स्यात् शुक्तिरूप्ययोरेव' इति हेतुच्छित्तिप्रसङ्ग एव विपक्षे बाधकः । अथवा ननु—मिथ्यात्वाप-
च्छेदकस्योभयावृत्तित्वेऽप्येकमिथ्यात्वे अपरस्याधिकसत्ता मास्तु; विरुद्धयोरेक प्रसक्तयोरोभयावृत्तिरूपेणैकस्य मिथ्या-
त्वे अपरस्याधिकसत्तेति नियमाभावात्, गजे प्रसक्तयोर्गोत्वाश्वत्वयोरत्र गोत्वं नास्ति अत्राश्वत्वं नास्तीति प्रत्येकरूपेण
निषेधेऽपि समसत्ताकत्वात्, तत्राह—एकबाधकेति । तथाचोक्तनियमाभावेऽपि यत् यद्बाधकधीविपयः तत्
तदधिकसत्ताकमिति नियमोऽस्त्येव । एकसाधकेनापरस्य बाध्यत्वमुभयावृत्तिरूपेणैवैवमिमात्रेणोभयवृत्ति न

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

रिति —एकस्य यस्य यस्मिन् धर्मिणि । साधकं ग्राहकमानं । अपरस्य यस्य बाधकं यद्धर्मिणि स्वप्रयोजकाज्ञान-
निवृत्तिसहितनिवृत्तिप्रयोजकं । यस्मिन् धर्मिणि ययोर्भिन्नसत्ताकत्वनियमः; तस्य तत्सत्ताधिकसत्ताकत्वनियमः । प्रथमय-
त्तदो रजताभावोऽर्थः । ग्राहकप्रमाणं 'नेदं रजत' इति ज्ञानं, तज्जनकं 'इयं शुक्ति' इति ज्ञानं च द्वितीयतदोरर्थस्य शुक्तौ
रजतस्योपादानाज्ञाननिवृत्तिसहितनिवृत्तिप्रयोजकं, रजताभावश्च शुक्तौ रजतसत्ताधिकसत्ताक इति नियमसङ्गतिः । अथ-
रणोकाप्रयोजकसङ्काधारणायानुकूलतर्कमाह—यदीति । तयोर्भिन्नसत्ताकत्वं रजताभावस्य शुक्तौ रजतसत्ताधि-
कसत्ताकत्वं, न स्यात्, तदा शुक्तौ बाध्यबाधकधीविपयत्वं रजतबाधकधीविपयत्वं, रजतबाधकधीजन्यधीविपयत्वं
वा न स्यात् इत्यर्थः । अत्र यस्य यद्धर्मिणि यत्सत्ताधिकसत्ताकत्वाभावः, तस्य तद्धर्मिणि तद्बाधकधीविपयत्वाभाव इति
व्याप्तिरुपपत्तिः; तद्बाधकं दृष्टान्तमाह—शुक्तिरूप्ययोरेवेति । कर्मिकत्रयविपययोरेत्यादिः । द्वितीये स्वप्रथमसत्ता-
धिकसत्ताविरुद्धवति प्रथमबाधकधीविपयत्वाभाव इत्यर्थः । हेतुच्छित्तिप्रसङ्गः । शुक्तिनिष्ठे रजताभावरूपपक्षे शुक्तौ
रजतबाधकधीविपयत्वरूपहेत्वभावापत्तिरुपपत्तिः विपक्षे शुक्तौ रजतसत्ताधिकसत्ताकत्वरूपसाध्याभावोपगमे बाधकः सन्
स्वसद्वृत्तौकहेतुकाणामनेनोक्तपक्षे उक्तसाध्यसाधक इत्यर्थः । ननु मिथ्यात्वावच्छेदकस्योभयावृत्तित्वेऽप्येकमिथ्या-
त्वेऽपरस्य अधिकसत्तायां का शुक्तिरिववतारिका न युक्ता; विरुद्धयोरेक प्रसक्तौ उभयावृत्तिरूपेणैकमिथ्यात्वेऽपरस्या-
धिकसत्तेति नियमस्यैव तत्र युक्तित्वात् इत्याशङ्क्य व्यभिचारेणोक्तनियमउपपत्तिरनेनावतारिकान्तरमाह—अथवेति ।
मिथ्यात्वावच्छेदकस्य शुक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य रजतत्वस्य । उभयावृत्तित्वेऽपि रजततदभा-
वोभयावृत्तित्वेऽपि एकस्य रजतस्य मिथ्यात्वे अपरस्य रजताभावस्य अधिकसत्ता रजतीयप्रातिभासिकसत्ता-
पेक्षयाऽधिका व्यावहारिकी सत्ता मास्तु न स्वीक्रियते । ननु तथानियमात् सा स्वीकार्या इत्याशङ्क्य नेत्याह—
विरुद्धयोरिति । नियमाभावे व्यभिचारेहेतुमाह—गजे प्रसक्तयोरिति । समसत्ताकत्वादिति । प्रातिभासि-
कत्वेनेत्यादिः । तथाच गजे गोत्वाश्वत्वयोः प्रत्येकरूपेण निषेधेऽपि परस्परधिकसत्ताविरुद्धाव्यभिचार इति भावः । अयं
प्रन्यो न पूर्वाकाशज्ञानप्रत्यक्ष पूर्वाक्षिन्नेषोपादानेनोक्तव्यभिचारमुद्धृत्योक्तनियमपरत्वं व्यवस्थापयति, किंतु नियमात्तरप-
रमित्याह—तथाचेति । यदिति । शुक्तौ रजताभावो रजतबाधकधीविपयो रजतसत्ताधिकसत्ताधिकश्च भवति; गो-
त्वाश्वत्वे तु गजे न परस्परबाधकधीविपयौ इति तयोः तत्र समसत्ताकत्वेऽपि न व्यभिचार इति भावः । एवं चेदव्याप्तिः
पूर्वद्वाराप्रत्येऽभिप्रेता, तर्हि तत्रिराकरणप्रत्ये मिथ्यात्वावच्छेदकस्योभयावृत्तित्वं किमर्थमुच्यते ? तत्राह—एकसाधके-
नेति । तदेव तद्धर्मिणि तत्साधकधीवाध्यं, यत् तद्धर्मिणि तदवृत्तिरूपेणैव निषिध्यते, ननुभयसाधारणरूपेणैव यथा रजतं
शुक्तौ रजताभावव्यावृत्तरूपेणैव निषिध्यते, गोत्वाश्वत्वे तु गजे उभयसाधारणेन गजत्वाभावाव्याप्यत्वेनापि निषिध्यते, अतो
न परस्परबाधकधीविपयौ इति न सत्यत्वं । एवं च प्रपक्षे मिथ्यात्वं सत्यत्वाधारणेन दृश्यत्वेनापि निषिध्यते; अतः
सत्यत्वज्ञानवाध्यं नेति सत्यत्वस्य मिथ्यात्वबाधकधीविपयत्वरूपापादकाभावात् न मिथ्यात्वसत्ताधिकसत्ताकत्वापत्तिरिति
'उभयवृत्ति न भवेदिति' ग्रन्थमिमात्र इत्यर्थः । अनेनानुकूलतर्कोऽपि सूचितः । शुक्तौ रजतस्य सत्ता प्रातिभासिकी
व्यवहारकालवाच्यत्वरूप रजताभावस्य तदधिकसत्ता व्यवहारकालवाच्यत्वं तद्यदि रजताभावे न स्वीक्रियते, सोऽपि
यदि व्यवहारकालवाच्य एव, कथं तर्हि रजतबाधकधीविपयः स्यात् ? यः स्वयमपि बाध्यरामकालमेव बाध्यं, कथं

शुक्तिरूप्यशुक्तिभिन्नत्वयोः । अस्तिच प्रपञ्चतन्मिध्यात्वयोरैकब्रह्मज्ञानवाध्यत्वम् । अतः समसत्ता-
कत्वान्मिध्यात्वबाधकेन प्रपञ्चस्यापि बाधाभाद्वैतक्षतिरिति कृतमधिकेन ॥

इति मिध्यात्वसामान्योपपत्तिः ॥

सिद्धिव्याख्या ।

शुक्तिरूप्यशुक्तिभिन्नत्वयोः परस्परविरहरूपत्वाभावादेकबाधकबाध्यत्वसंभवेऽपि प्रपञ्चगतसत्यत्वमिध्या-
त्वयोरैकबाधकबाध्यत्वं न संभवतीति—वाच्यम् ; परस्परविरहरूपत्वाभावपक्षे तत्संभवादिति भावः ।
नन्वेवमपि कुतः प्रपञ्चस्य सत्यत्वक्षतिः ? मिध्याभूतं ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वं निप्रपञ्चत्वाविरोधीति त्वदु-
क्तरीत्या मिध्याभूतमिध्यात्वस्यापि सत्त्वाविरोधित्वस्य वक्तुं शक्यत्वादित्याशङ्क्याह—कृतमधिकेनेति ।
अयंभावः । वेदादिप्रपञ्चसमानस्वभावं मिध्यात्वं, तच्च धर्मिणः सत्यत्वप्रतिक्षेपकं, धर्मस्य त्वविरुद्धधर्मप्रति-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भवेदित्यादिकं पूर्वमुक्तमिति भावः । प्रपञ्चगतयोः सत्यत्वमिध्यात्वयोः समसत्ताकरवे संयोगतद्भावदृष्टान्तेन संभा-
वनामानुसुक्तम्, तत्रेदानीं प्रमाणमाह—एकबाधकेति । ‘यत् यद्बाधकबाध्यं तत् तत्समानसत्ताक’ मिति
व्याप्ती यदुक्तसाध्य न स्यात्, तदोक्तहेतुर्न स्यात् शुक्तिरूप्यघटयोरिव । पौर्वापर्येण बाधसम्भवाद्, ब्रह्मज्ञानबाध्य
शुक्तिरूप्यादिकं व्यावहारिकेण स्वाभावादिना समसत्ताकमेव, ब्रह्मप्रमायाध्यत्वस्य व्यावहारिकत्वस्योभयप्रापि
संभवाद् । प्रपञ्चेति । स्वसत्यत्वादिघटितप्रपञ्चेत्यर्थः । अथवा एकत्र प्रसक्तयोर्विरुद्धयोरैकस्यापरापेक्षया अन्य-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तद्बाधकं स्यात्^१ गजे गोलाश्वखयोरुपगपत् बाध्ययोरिवेति ध्येयम् । नच—प्रात्यक्षिकप्रपञ्चसत्यत्वस्य नेहानेत्वादिवान्यजन्य-
प्रपञ्चमिध्यात्वबाध्यदुष्यबाध्यत्वात् मिध्यात्वस्य सत्यत्वव्यावहारिकत्वाधिकतात्त्विकत्वापत्तिरिति—वाच्यम्, धैर्यमिध्या-
त्वबाधदुष्ये सत्यत्वप्रतीतिं भ्रमत्वमाहकत्वेऽपि सत्यत्वाबाधकत्वात् । ब्रह्मप्रमाया एव तद्बाधकत्वात् इति भावः । प्रपञ्चे
सत्यत्वमिध्यात्वयोर्व्यावहारिकयोः समुच्चयस्य संयोगतद्भावदृष्टान्तत्वेन व्यवस्थापितत्वात् तयोः समसत्ताकत्वे एकबाध-
कबाध्यत्वस्य प्रयोजकत्वकथनं व्यर्थमिति शङ्क्याह तसार्थक्येति—प्रपञ्चगतयोरिति । एकत्वस्य केषलान्वयितया एव बा-
धकबाध्यत्वं शुक्तिरजतघटयोरिव, समसत्ताकत्वं च नास्तीति व्यभिचारः, अत्रयोजकत्वं चेत्यत आह—यद्यदिति ।
यद्यदिति । यथाशुक्तिरूप्यबाधकशुक्तिरजसाक्षारकारबाध्यस्य शुक्तिभिन्नत्वस्य प्रातिभासित्वेन शुक्तिरूप्यसमसत्ता-
कत्वं । घटस्य ब्रह्मप्रमायाध्यत्वस्य शुक्तिरूप्यबाधकशुक्तिरजसानायाध्यत्वात् तत्समसत्ताकत्वाभावेऽपि न व्यभिचारः । तद्व्याप्ती
अनुकूलतर्कमाह—यदीति । शुक्तिभिन्ने इति शेषः । घटे ह्य उक्तसाध्यं शुक्तिरूप्यसमसत्ताकत्वं न स्यात्, तर्हि
उक्तहेतुः शुक्तिरूप्यबाधकशुक्तिरजसाक्षारकारबाध्यस्य न स्यात् शुक्तिरूप्यघटयोरिवेति तर्कोऽनुप्राहव इति शेषः ।
ननु ब्रह्मज्ञानपूर्वभाति शुक्तिरूप्यस्य तदभावबाधकब्रह्मप्रमायाध्यत्वात् तृल्लक्षणजन्यत्वेन प्रातिभासिकस्य व्यावहारि-
कतद्भावसमसत्ताकत्वाद्यव्यभिचारः—इत्यादाहूँ परिहरति—ब्रह्मज्ञानवाध्यमिति । शुक्तिरूप्याभावबाधकेत्यादि ।
ब्रह्मप्रमायाध्यत्वस्य व्यावहारिकत्वस्येति । तृल्लक्षणजन्यत्वं न प्रातिभासित्वं, किंनु ब्रह्मप्रमान्यप्रमायाध्य-
मेवेति भावः । प्रकृतमाह मूले—अस्तिचेति । ननु—प्रपञ्चसत्यत्वे तन्मिध्यात्वसमसत्ताकत्वसाधनाय तद्बाधकप्रप-
ञ्चानवाध्यत्व वक्तव्यम्, प्रपञ्चे तदुक्तव्यर्थं इत्यतो व्याचष्टे टीकायां—सत्त्वादिघटितप्रपञ्चेत्यर्थं इति । अद्वै-
तानिपरिहारमुपसहरति—मूले मिध्यात्वबाधकेनेति । प्रपञ्चस्यापीति । अपिना तत्सत्यत्वस्येति शेषम् । ननु
प्रपञ्चे व्यावहारिकयोः सत्यत्वमिध्यात्वयोः समुच्चय संयोगतद्भावदृष्टान्तेनोक्तः, तावता दृष्टान्तदार्ढ्यान्तिरस्यापि प्रमाण-
सिद्धत्वमाह इति टीकायां तद्व्याख्याने उक्तम् । स्थीरतु चान्न पूर्वम् । एवं च एकबाधकत्वादिना तत्र प्रमाणकथनं व्यर्थं,
मूलप्रपञ्चपदस्य च तत्सत्यत्वपरत्वे जघन्यता इत्यतः प्रकृतान्तरेणैतत्पूर्वप्रमाणसाधनपरतयोपपत्तिकामपत्तारम्भी—
अथयेति—एकत्रेति । पूर्वमेकत्र प्रपञ्चयोः विद्वदयोरैकमिध्यात्वेऽपरस्यापि सत्ताकत्वं मूले एतत्प्रपञ्चद्वारां गच्छेत् ।

गौडनहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नसत्ताकत्वं प्रत्यमिध्यात्व न प्रयोजकम्, किन्तु स्वाश्रयसमसत्ताकत्वम्, अतो मिध्याभूतमपि प्रपञ्चे मिध्यात्वं, प्रपञ्चगतसत्यत्वान्यूनसत्ताकम्, प्रपञ्चसमसत्ताकत्वात्, तदपि प्रपञ्चाबाधकत्वात्पत्त्यात् नासिद्धमिच्छाशयेनाह—
एकयाधकेति । अत्रेदं विचारणीयम्—प्रपञ्चमिध्यात्वस्य सत्यत्वमिध्यात्वविकल्पनेनास्मान् प्रति दूषणोक्तिर्मि-
त्यसमा जाति, तदुक्तम्—‘धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पानुपपत्तिः । धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वमज्ञो नित्यसमो भवे’

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

बीजतयोक्तम्, तावता तादृशयो एकस्यापरापेक्षयाऽन्यूनसत्ताकत्व, अन्यूनसत्ताकत्वे चामिध्यात्व प्रयोजक, तथासति यथा प्रपञ्चमिध्यात्वेऽमिध्यात्वरूपव्यापकव्यतिरेकात् सत्यत्वान्यूनसत्ताकत्वरूपव्याप्यव्यतिरेक स्यादिति लब्धम् । अत्र प्रयोजक व्याप्यमिति नार्थ, तथासति अमिध्यात्वरूपव्याप्यव्यतिरेकस्यान्यूनसत्ताकत्वरूपव्यापकव्यतिरेकप्रयोजकतया मिध्याभूतमपीत्यसाम्प्रते, किन्तु व्यापकमित्यर्थ । एव च व्यापकव्यतिरेकस्य व्याप्यव्यतिरेकप्रयोजकत्वात् तत्तत्तति । तन्तु नेत्यर्थ, स्वप्नगततद्भावयोर्मिध्यात्वेऽपि परस्परान्यूनसत्ताकत्वादिति भाव —स्वाश्रयेति । स्वं तादृशयो एक । स्वाप्नगततद्भावयो स्वाश्रयस्वाभूतलादिसमसत्ताकत्वात् अन्यूनसत्ताकत्व, यथा वा शुक्लो रजताभावस्य स्वाश्रयशुक्ले समसत्ताकत्वात् रजतान्यूनसत्ताकत्वम् । रजतस्य तु असमसत्ताकत्वात् रजताभावान्यूनसत्ताकत्वम् । न च—पारमार्थिके शुद्धब्रह्मणि प्रपञ्चतद्भावयो कथं व्यावहारिकत्वमिति—वाच्यम्, मायोपहितस्य व्यावहारिकस्य ब्रह्मण एव प्रपञ्चतद्भावा धिष्ठानत्वात्, अतः अमिध्यात्वस्य चोक्तप्रयोजकलाभभवेन प्रयोजकान्तरोपगमात्—मिध्याभूतमपीति । एव च मिध्यात्वेऽमिध्यात्वानुपगमात् नाद्वैतहाणि, नापि सत्यत्वान्यूनसत्ताकत्वरूपव्याप्यव्यतिरेकप्रयोजकत्वमिमिध्यात्वव्यतिरेकस्येति भाव । ब्रह्मगतत्ववाराण्य—प्रपञ्चगतेत्युक्तम् । प्रपञ्चेति । स्वाश्रयप्रपञ्चसमसत्ताकत्वादित्यर्थ । एव च स्वाश्रये प्रस-
ज्यमानस्विद्वदसत्यत्वान्यूनसत्ताकत्वव्यापकस्य स्वाश्रयसमसत्ताकत्वस्य सत्त्वेन तद्वतिरेकाभावात् न सत्यत्वान्यूनसत्ताक-
त्वव्यतिरेक, किन्तु सत्यत्वान्यूनसत्ताकत्वमेव बाधकाभावात् । यद्वा—प्रयोजकमित्यस्य समव्यापकमित्यर्थ । एव चो-
क्तव्याप्यसत्त्वादप्युक्तव्यापकसत्ता आवश्यकीति भाव । ननु—प्रपञ्चमिध्यात्व कथं प्रपञ्चसमसत्ताक ? मायोपहिते ब्रह्मणि सूक्ष्मभूतानां, तदुपहिते स्थूलानामिति रीत्या कपालाद्युपहिते घटस्य, तदुपहिते घटत्वस्येव, मायाद्युपाधौ सूक्ष्मभूतानामिव च सूक्ष्मभूतादिप्रपञ्चोपहिते मिध्यात्वस्येव तदुपाधिमूलादिप्रपञ्चेऽपि मिध्यात्वस्य कल्पितत्वे मायादीना कल्पितत्वाविशे-
षेऽपि शुक्त्यपेक्षया तद्वज्रतस्यैव प्रपञ्चापेक्षया तद्वर्ममिध्यात्वस्मीतरकल्पितत्वेन न्यूनसत्ताकत्वात् इत्यत आह—तदपी-
ति । प्रपञ्चमिध्यात्वेऽनुपगमादकप्रपञ्चसमसत्ताकत्वमपीत्यर्थ ।—प्रपञ्चेति । प्रपञ्चबाधकब्रह्मप्रमाबाध्यत्वादित्यर्थ । यद्य-
द्बाधकप्रमाबाध्य, तत्तत्समसत्ताक, यथा शुक्तिमिश्र शुक्तिरूप्यबाधकशुक्तिप्रमाबाध्य शुक्तिरूप्यसमसत्ताक चेति व्याप्ते । शुक्त्यपेक्षयोत्तरकल्पितत्वं न रजतस्य प्रातिभासिकत्वरूपन्यूनसत्ताकत्वे प्रयोजक, किन्तु ब्रह्मप्रमान्यज्ञानबाध्यत्व, तच्च न मिध्यात्वेऽस्ति, तस्य ब्रह्मप्रमानान्यत्वादिति भाव । तदाह मूले—अस्तिचेति । एतद्व्याख्याने प्रपञ्चपदे प्रपञ्चपरे, न तत्सत्यत्वपरे । प्रपञ्चतन्मिध्यात्वयोरिति । मिध्यात्वस्य स्वाश्रयप्रपञ्चबाधकब्रह्मप्रमाबाध्यत्वमित्यर्थ । एव प्रपञ्चमिध्या-
त्वस्य मिध्यात्वेऽपि प्रपञ्चसत्यत्वान्यूनसत्ताकत्वसाधनेन प्रपञ्चसत्यत्वस्य तात्त्विकत्वापत्ति परिहृता । यथाश्रुते प्रपञ्चसत्यत्वा-
पत्तिहत्ता, तामपि परिहरति—मिध्यात्वबाधकेनेति । प्रपञ्चस्यापि बाधादिति । अबाधत्वरूपसत्यत्वासम्भवादिति भाव । अत्रेदमवधेयम्—एतत्प्रपञ्चपदपूर्वपक्षमूलस्य प्रपञ्चमिध्यात्वं ब्रह्मणि प्रपञ्चाभाव, तस्य मिध्यात्वे ब्रह्मणि प्रपञ्चस्य सत्यापत्तिरिति व्याख्यान केपान्ति, तत्र ‘प्रकृते तु निषेध्यतावच्छेदक दृश्यत्वादिकमेकमेवे’ति मूलासन्नति । प्रकृत इत्यस्य हि परस्परविरहपरजततद्भावाद्युक्तविलक्षणयो प्रपञ्चतद्भावयोरित्यर्थो वाच्य, स चासन्नत । प्रपञ्च-
तद्भावयो परस्परविरहरूपत्वात् । अत एव ‘यथा च सत्यत्वमिध्यालयोनं परस्परविरहरूप’मिति पदौ । सत्यत्वमिध्यात्वपद-
यो प्रपञ्चतद्भावपरत्वेऽप्यसन्नति । यदि सयोगतद्भावयो व्यभिचारवाराण्यन्यत्र परस्परविरहद्वेन यद्वैतयो परस्पर-
विरहरूपयोरित्यर्थकत्वं ‘यथा परस्परविरहरूपयो’ रित्यस्य स्वीक्रियते, प्रपञ्चतद्भावयो जगदुपादानात् ब्रह्मणोऽन्यत्रासम्भ-
वान्नात्थात्, ‘परस्परविरहरूपत्वेऽपीत्यस्य केवलेत्यादि । ‘व्यावहारिकमिध्यात्वे’ति पदेरपि प्रपञ्चाभावस्य व्यावहारिक-
त्वेन प्रपञ्चस्य व्यावहारिकत्वापहारेऽपि काल्पनिकत्वानपहारादिति दृष्टिद्विवादाभ्युपगमेनार्थ । ‘ययोगतद्भावयत् सत्य-
त्वमिध्यालयो’रित्यस्य च प्रपञ्चतद्भावयोरित्यर्थ इत्युच्यते, तदापि बहुधा पदानां यथाश्रुतायकत्वस्यागाद्वरं द्वयो प्रपञ्च-
पदयोरेव तत्त्याग इति टीकाकारामिप्राय । किं च तयोरपि यथाश्रुतार्थकत्वमुक्तमेवेति ॥ ननु—किमत्राधिक वक्तव्यम-
स्ति ? ‘यत्कृतमधि केने’त्युक्तम्, तत्राह—अत्रेदं विचारणीयमिति । प्रपञ्चे पक्षे साध्यमानस्य मिध्यात्वस्य सत्यत्वमि-
ध्यात्वरूपकैकोटिपरिग्रहप्रज्ञेन अस्मान् प्रपञ्चे मिध्यात्वान्युपगन्तृन् वेदातिन प्रति प्रत्येक कोटिद्वये दूषणमिधान

गोडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

दिति । नच—मिथ्यात्वस्य सत्यत्वे धर्मिणि न तद्वैशिष्ट्यभङ्गः, किञ्चद्वैतहानिरिति—वाच्यम्; विकल्पितकोट्योरिकस्या अद्वैतहानिप्रयोजकत्वेऽप्यन्यस्या प्रपञ्चसत्यत्वतात्विकतापत्तिद्वारा प्रपञ्चे धर्मिणि मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्गप्रयोजकत्वात् । अन्यथा मिथ्यात्वकोटिमात्रस्यास्माभिराश्रयणे सत्यत्वकोटिप्रयुक्तस्याद्वैतहानिदोषस्याप्यसंभवात् । किञ्च मिथ्यात्वस्यापि मिथ्यात्वधर्मित्वेन तस्य सत्यत्वे मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्गेन सत्यत्वकोटेरपि धर्मिणि तद्वैशिष्ट्यभङ्गप्रयोजकत्वमावश्यकम् । नच—जात्युत्तर येनोच्यते तं प्रति व्याघातकत्वमेव तस्य दुष्टतावीजम्, प्रकृते च तदभावात् जातिरियं दुष्टेति—वाच्यम्; त्वदीयस्य सर्वदेसकालनिष्ठान्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपासत्यत्वस्यासत्ये तद्विरुद्धस्य ‘असत्येदेवमग्र आसी’ दिति वाक्यादसति प्रतिपन्नतया त्वदभ्युपगतस्य सत्यत्वासति तात्विकतापत्तिः, सत्ये तस्य सतो असति संबन्धानुपपत्तिरित्याद्यभिप्रेत्याह—कृतमधिकेनेति । ननु—

लघुचन्द्रिकाया विद्वल्लेशोपाध्यायी ।

नित्यसमाख्यमसदुत्तरमित्यर्थः । नित्यसमलक्षणमाह—तदुक्तमिति । धर्मस्य साध्यस्य, तद्रूपत्वात्तद्रूपत्वयोः । यौ विकल्पौ प्रत्येक साध्ये अभ्युपगतौ, तथोरनुपपत्तिः तत्तदापादकानिष्टापत्तिभयादसंभवः, तस्मात्, धर्मिणः पक्षस्य, तद्विशिष्टत्वस्य साध्यविशिष्टत्वस्य, भङ्गः असंभवो, नित्यसमाख्यो जातिविशेषरूपो दोष इत्यर्थः ॥ प्रकृते पक्षे प्रपञ्चे मिथ्यात्वरूपसाध्यस्य मिथ्यात्वे, प्रपञ्चस्य सत्यत्वापत्तिः, सत्यत्वे च अद्वैतहानिप्रसङ्ग इति मिथ्यात्वस्य उक्तद्वयान्वतरूपतया दुर्वचत्वात्, तृतीयप्रकारालीकत्वापत्त्या प्रपञ्चरूपपक्षस्य मिथ्यात्वरूपसाध्यवैशिष्ट्यभङ्गः, सदसतोदपरागाभावादिति नित्यसमजातिदोषसमन्वय इति भावः । ननु उक्तविकल्पयोर्द्वयोरपि प्रत्येक साक्षादभिनि धर्मवैशिष्ट्यभङ्गकत्वे एव नित्यसमो दोषः, प्रकृते तु न तथा इत्याशङ्कते—नचेति । मिथ्यात्वस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य । सत्यत्वे तदुपगमे । धर्मिणि प्रपञ्चे । न तद्वैशिष्ट्यभङ्गः मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्गः । सत्यस्य मिथ्यात्वस्य ब्रह्मण इव व्यावहारिकप्रपञ्चे संबन्धाङ्गीकारे बाधकाभावादिति भावः । विकल्पितकोट्योरिकस्या अपि कोटे परम्परयापि धर्मिधर्मवैशिष्ट्यभङ्गकत्वे नित्यसम इत्यभिप्रायेण समाधत्ते—विकल्पितकोट्योरिति । एकस्याः मिथ्यात्वे सत्यत्वकोटे ।—अद्वैतहानीति । तन्मात्रेऽस्यर्थः । अन्यस्याः मिथ्यात्वे मिथ्यात्वकोटेः । ननु ब्रह्मणि मिथ्यात्वत्वं प्रपञ्चस्यैव प्रपञ्चेऽपि मिथ्यात्वस्य वैशिष्ट्यसंभव इत्यत आह—प्रपञ्चसत्यत्वतात्विकतापत्तिद्वारेति । मिथ्यात्वस्य तालिकसत्यत्वेन विरोधात्तद्वति प्रपञ्चीय प्रपञ्चेऽपि मिथ्यात्ववैशिष्ट्यासंभवं इति भावः । ननु सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्न परस्परविरहादिरूपत्व, तत्वेऽपिवा विप-मत्सायत्वघटितव्याप्तिरेवाश्रयणीया, तथाच मिथ्यात्वमिथ्यात्वोपगमस्य प्रपञ्चसत्यत्वतात्विकत्वापत्त्यप्रयोजकत्वात् कथं तद्वारा प्रपञ्चे मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्गप्रयोजकत्वम् ? अत आह—अन्यथेति । उक्तरीत्या मिथ्यात्वे मिथ्यात्वस्य प्रपञ्चे मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्गप्रयोजकत्वानुपगमे इत्यर्थः । अपिना प्रपञ्चसत्यत्वतात्विकत्वापत्तिरूपदोषस्यान्यसंभवात् सिद्धान्तमयस्यैव स्फुरणात् पूर्वपक्षादुचित्येति स्यात् । यथा सत्यत्वमिथ्यात्वयो परस्परविरहादिरूपत्व अधिकसत्यत्वघटितव्याप्तिं चाल-क्य पूर्वपक्षोत्थिति, तथा तु नित्यसमदोषोऽपि दुर्वार इति भावः । द्वयोरपि कोट्यो प्रत्येक एककोटेर्भां साक्षादेव धर्मैर्धर्मवैशिष्ट्यभङ्गप्रयोजकत्वे एव नित्यसम इत्युक्तावग्याह—किञ्चेति । मिथ्यात्वधर्मित्वेन मिथ्यात्वानुमाने पक्षत्वेन । तस्य मिथ्यात्वस्य । सत्यत्वे तालिकसत्यत्वे । अत एव तत्पक्षेऽद्वैतहानिरूपदोषसन्नतिः, तेन विरोधादिति शेषः । भङ्गेनेति । तदनुपगमे न तदभङ्गेनेति शेषः । धर्मिणि मिथ्यात्वानुमानपक्षे । आचर्यकमिति । शब्दव्यवहारिक-तिद्धमित्यर्थः । दुष्टतावीजमिति । यथा पर्वतो वह्निमान् धूमवत्वात्, इति न्यायेन वह्नितापत्रं प्रति प्रतिवारिन् पर्वतस्य धूमवत्वमस्तु, वह्निमत्वं मास्तु, इत्युत्तरं जातिरूप स्वोपगतधूमवत्त्वाभावापादकत्वेन व्याघातकत्वात् दुष्ट, यथा वह्निधूमवारणमिति प्रतिज्ञातारं प्रति नाय तथेति धूमार्थं वह्निशुषादातुत्तरं, स्वोपादानव्यापातकत्वात् दुष्ट, प्रकृते प्रपञ्च-मिथ्यात्वे सत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पेन दूषणामिधानरूपोत्तरे, तदभावात् व्यापातवत्त्वाभावात् । ‘इयं मिथ्यात्वपादिन प्रत्युच दूषणामिधानरूपोक्तिः । यतो न दुष्ट, अतो न जातिरित्यर्थः । जातिविशेषनित्यसमलक्षणे प्रपञ्चेऽपि सव्यापात-कत्वं देयमिति भावः । यद्यपि जात्युत्तरस्य वस्तुव्यापातकत्वमेव दूषकतामीजं, तथापि जात्युत्तरायां एव व्यापातकत्व-न तथा, किं तु तदभ्युपगतार्थान्तराशेऽपीलाभयेन स्वाभ्युपगतप्रपञ्चमिथ्यात्वे सत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पेन स्वोपरि तदाय-दूषणामिधानस्य स्वाप्यव्यापातकत्वेऽपि, तद्वत् प्रतिवाच्यभ्युपगतज्ञाविषयाण्यसत्यस्य सत्त्वात्तत्त्वविकल्पेन तदुपरि स्वीय-दूषणामिधानरूपप्रतिबन्धनमुत्थापनेन जात्युत्तरप्रयोनुराग्यन्तराशे व्यापातोऽभ्येजेत्ताह—स्वदीयस्येति । शराविषाणप-दति त्वयाभ्युपगतस्येत्यर्थः । असत्ये प्रसक्त्यो विद्वद्वयौ सत्यत्वमत्योमयोऽसत्यत्वोपगमे । सत्यत्वासति तात्विकत्वाप-त्तिरिति । तयान् तात्विकसत्यत्वपक्षि ब्रह्मणीयं नुच्छेत्सत्यवैशिष्ट्यभङ्गप्रसङ्गः । सत्ये सतोपगमे । तस्य अभावस्य ।

सिद्धिव्याख्या ।

क्षेपकत्वे चोभयसिद्धधर्मिसमसत्ताकत्वं तत्रं, न पारमार्थिकत्वं, प्रतिक्षेपके तदघटितत्वादिति घटत्वादाव-
स्याकं पारमार्थिकत्वात्संप्रतिपत्तेर्ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वं न धर्मिसमसत्ताकमिति न निष्पञ्चत्वप्रतिक्षेपकम् ।
अतएव—मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वे तद्विरोधिनाऽप्रातिभासिकस्य प्रपञ्चसत्यत्वस्य, पारमार्थिकत्वं
स्यादिति—निरस्तम्; धर्मिसमसत्ताकस्य मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वे धर्मिणोऽपि व्यावहारिकत्व-
नियमादिति ॥

इति अद्वैतसिद्धिव्याख्याने मिथ्यात्वमिथ्यात्वनिरुक्तिः समाप्ता ॥

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भेदः किं भिन्ने, उताभिन्न इत्यादित्वदुक्तिरपि जातिरिति—चेन्न । वैतण्डिकतामाश्रित्य वदतो मम स्थापनीया-
भावेन मां प्रति जातेष्व्याघातकत्वाभावात्, सर्वदृश्यानां खण्डनयुक्तिर्भविष्यत्यस्य मदित्वात् । तदुक्तं खण्डने—
‘अभीष्टसिद्धावपि खण्डनानामखण्डि राज्ञामिव नैवमाज्ञा । तत्तानि कस्मान्न यथावदेव सैद्धांतिकेऽप्यध्वनि
योजयध्वम् । इति । परमतखण्डनरूपस्याभीष्टस्य सिद्धावपि खण्डनयुक्तीनां राज्ञामिवाज्ञा स्वातन्त्र्यं नाखण्डि
नास्माभिर्निराकृता । तत् तस्मात् तानि खण्डनानि यथावत् परमत इव सिद्धान्तसिद्धप्रक्रियायामपि कस्मान्न
योजयध्वमित्यर्थः । नचैवं—महणोऽपि खण्डनयुक्त्या बाधापत्तिरिति—वाध्यम्; ब्रह्मणोऽसंसृष्टत्वेन तर्कापिपय-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

इत्यादीति । इत्याद्यधिकमभिप्रेत्यलन्ययः । इति रीत्या प्रतिबन्दीस्फोरकत्वेन व्याघातकत्वादित्यर्थः । तथाच प्रपञ्चमिथ्या-
त्वस्य मिथ्यात्वसत्यत्वविकल्पेन दूषणामिधानस्योक्तप्रतिबन्धोक्तस्वमतान्तरव्याघातकनित्यसमजातिदोषत्वादनुवितत्वमिथि-
कपदार्थ इति भावः । प्रपञ्चमिथ्यात्वदूषको भेदखण्डकसिद्धान्त्युपरि प्रतिबन्दीमाशङ्कते—नन्यति । भेदः किं भिन्ने इति ।
पटादौ घटादिभेदसत्तायां यदि घटादिभेदः प्रयोजकः, तदा आत्माश्रयादिः यथभेदः, तदा सयोर्विरोधाद् बाध इति
सिद्धान्तितस्तत्र भेदखण्डनोक्तिरपि जातिरुपतया दुष्टा स्यात् इत्यर्थः । एवं च जीवब्रह्मणोः भेदसिद्धिप्रसङ्ग इति भावः ।
व्याघातकजातेरैव दोषत्वमित्याशयेन समाधत्ते—मांप्रतीति । जातेः भेदः किं भिन्ने, उताभिन्ने इत्यादिमदुक्तजातेः ।
व्याघातकत्वाभावादिति । ननु—घटादेः स्वस्मिन् भेदः, नत्वन्यस्मिन् इत्यस्ति, तत्र भेदतदभावयोः प्रयोजकत्वे आ-
त्माश्रयादिविरोधयाधयोः प्रसङ्गात् जीवब्रह्मणोर्भेदोऽपि न सिध्येत इति प्रतिबन्धाः स्वसिद्धान्तभजकत्वं खोक्तजातेर्दुर्पारं
अत आह—वैतण्डिकमाश्रित्येति । मम ब्रह्मात्मान्यप्रपञ्चमिथ्यालोपगन्तुः । स्थापनीयाभावादिति । जीवस्य
ब्रह्मभेदो नाम न कश्चित्तदतिरिक्तः पदार्थः स्थापनीयः, किंतु तदभेदनिबन्धेन ब्रह्मस्वरूपत्वं बोधनीयम् । एवं दृश्य-
प्रपञ्चस्य सर्वस्य मिथ्यात्वोपगमात् कस्यचित् स्थापनमपेक्षितमित्यर्थः । तदाह—सर्वदृश्यानामिति । खण्डनयुक्तिभिः
थीर्हर्षप्रत्यक्षभिः । वाद्यस्य अभावस्य । मदित्वादिति । दृश्यस्य बाधो मिथ्यात्वं विना न संभवतीति मदमित-
मिथ्यात्वसिद्धान्तकूलत्वादित्यर्थः । थीर्हर्षेण नैयायिकादिमतखण्डनाय खण्डनप्रसङ्गः कृतो, न तु भवदमितं मिथ्यात्वं तस्य
निपापयिषितं, तत्राह—तदुक्तमिति । अखण्डि इति । कर्मणि लुङ् । सिद्धावपि तदुद्देशेनोपहितानामपीत्यर्थः ।
स्वातन्त्र्यं वेदान्त्यमिततपदार्थखण्डने प्रयुक्तिः । सिद्धान्तसिद्धेति । अद्वैतसिद्धान्तसिद्धेत्यर्थः । प्रक्रियायां दृश्यमिथ्या-
त्वव्यवस्थापनोपयिकदृश्यखण्डने । कस्मादिति । योजयध्वमेवेत्यर्थः । एवं च न्यायादिमतखण्डकखोक्तप्रहितयुक्तीनां सिद्धान्त-
सिद्धदृश्यमिथ्यात्वसाधने योजनं थीर्हर्षानुमतमेवेति, यथा शुक्तिरजतं, ब्रह्मवत् सर्वं न, वाच्यत्वात्, नुच्छवत् असत्यमपि
न; प्रतीयमानत्वात्, तस्मादुभयरूपेणानिर्वचनीयं मिथ्या प्रकारान्तरेप्रसिद्धेति पर्यवस्यति । तथा इत्यादिपदार्थानां
खण्डनयुक्तिरिभवावशिष्टां प्रतीत्यन्यथातुपपत्त्या मिथ्यात्वं पर्यवस्यति; बाधप्रतीत्योः सत्तासत्ताभ्यां विरोधात् । एवंच
खण्डनयुक्तीनामन्यत्रापि प्रयोजने । ब्रह्मणोऽपीति । ब्रह्म, अभावप्रतियोगि, पदार्थत्वात्, इतिविषयत्वाद्वा, पटादिव-
दिति । न चाप्रयोजकत्वं, दृश्यप्रपञ्चविलक्षणपदार्थात्स्वीकारे लापवादिखण्डनानामभावसिद्धौ प्रतीती मिथ्यात्वं, अप्रतीती
असत्यत्वं सिध्येदिति भावः । तर्कः अनुमानम्, सदविषयत्वात्, हेतोरेवाध्वंशन्यादिति भावः । शुद्धस्यापि ब्रह्मणो वृत्तिवि-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्वात्, सर्वसाक्षितेयनायाध्यत्वाच्च । यत्तु—सत्यत्वमिष्यात्वयोः समुच्चयोक्तिर्न युक्ता, उक्तं हि बौद्धाधिकारे—
'सदसत्त्वस्यैकत्र विरोधेन विधिपक्षिपेक्षस्याप्यनुपपत्तेरिति । सत्त्वासत्त्वयोरिव तदभावयोरपि एकत्र विरोधेनासं-
भव इति तदर्थ—इति, तच्च; सत्त्वासत्त्वयोः परस्परान्वयान्ताभावरूपत्वे हि विरोधः, तत्तु नास्त्येवेति मूल
एवोक्तम् । किञ्चोक्तयावयं बौद्धमतनिराकरणपरम्, न त्वद्वैतमतनिराकरणपरम्; अद्वैतमतस्य सर्वमतश्रेष्ठतया

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेखोपाध्यायी ।

पयलोपगमे त्वाह—सर्वसाक्षित्वेनेति । ऋषसाक्षिणोऽपि ऋषे ऋषस्यासत्त्वप्रसङ्गात् साक्षिणोऽबाध्यत्वं स्वीकार्यमिति
भावः । उक्तं चेत्तत् ॥ श्रीहर्षमतविरोधाभावेऽपि उदयनाचार्यमतविरोध इत्याशङ्कते—यत्त्विति । प्रतिप्रज्ञोपाधौ त्रैका-
लिकनिषेधप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं, तदभावः सत्यत्वं, प्रतिपत्तेः विकल्पसाधारणरूपेण निषेधे तुच्छमपि मिथ्यैव; तुच्छानङ्गी-
कारे वा । एवं चोक्तसत्यत्वाभावरूपमिथ्यात्वमेवासत्यत्वं । तयोः व्यावहारिकयोः दृश्यप्रपञ्चे समुच्चयात् परस्परभावरूपवदितं
मिथ्यात्वं स्वाग्रजतदभावयोरिव निर्यहति । निर्धर्मकब्रह्मणि तु उक्तप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्यासत्त्वात्तदभावहर्षं सत्यत्वं
मिथ्यात्वाद्यसंभवात् पारमार्थिकं अधिकरणीभूतपारमार्थिकब्रह्मस्वरूपम् । अतः कथमपि नाद्वैतहानिरिति पूर्वं मूले उक्तं
न युक्तम्; उदयनाचार्यमतविरोधात् । मूलविरुद्धं तन्मतमाह—उक्तंहीति । सदसत्त्वस्य सत्त्वासत्त्वयोरित्यर्थः ।
एकत्रविरोधेन एकधर्म्यवृत्तित्वेन । विधिपक्षे सद्भावस्येव । एवं च प्रपञ्चसत्यत्वमिथ्यात्वयोः समुच्चयोक्तिरेतद्वृष्टान्तो-
क्तिविरुद्धेति भावः । निषेधस्येति । परस्पररूपवादिति शेषः । निषेधस्याप्यनुपपत्तेरिति । अनेनापि सत्यत्वमिथ्या-
त्वसमुच्चयोक्तिः विरुद्धा; तयोः परस्परभावरूपत्वात् । एवं सदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वमपि प्रपञ्चस्य न संभवति; तस्य
सत्त्वाभावात्सत्त्वाभावोभयरूपत्वादिति भावः । इदं स्पष्टीकर्तुं व्याचष्टे—सत्त्वासत्त्वयोरित्येति । तदभावयोरिति ।
ननु—अनयोरसत्त्वस्वरूपत्वात् कथं उपमानोपमेयभाव—इति चेत्, सत्यम्; इदं सत्त्वमेकमिदमसत्त्वमेकमित्याकार-
कापेक्षाबुद्ध्यर्थं सत्त्वाभाव एकः, अयमसत्त्वाभाव एकः, इत्याकारकापेक्षाबुद्धिभ्यां जातद्वित्वमेवेन तत्तदवच्छिन्नतत्ताभ्यभे-
दात् उपमानोपमेयभावसङ्गतिरिति । विरोधादेकत्रासंभव इति योजना । उत्तरविरोधं परिहरति—तत्रेति । तत्र सदसद्वि-
लक्षणत्वरूपं मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्य संभावयति—सत्त्वासत्त्वयोरिति । तत् परस्परभावरूपत्वं नास्तीति । मूले एवो-
क्तमिति । कालत्रयाबाध्यत्वं सत्त्वं, सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वमसत्त्वं, इमे च न परस्परभावरूपे; यतः बाध्यत्वं सत्त्वेन प्रतीत्य-
हत्वं सत्तादात्म्यपर्यवसितं च, तयोरभावात्; तावपि न परस्परभावरूपमित्युक्तम् न विसर्तव्यमित्यर्थः । एतेन—सत्यत्व-
मिथ्यात्वयोः समुच्चयोक्तावपि आचार्यमतविरोधपरिहारोऽपि—सूचितः । तत्र मूले परस्परविरुद्धरूपयोरेव विषमसत्ताकत्वमुक्त्वा व्याव-
हारिकयोरेव तयोः समुच्चयस्याभिधानेऽपि आचार्यामिततत्त्वासत्त्वविरोधानभ्युपगमेन तदभिधानस्य निर्बाधत्वात् । उक्त-
विरोधानभ्युपगमश्च संयोगतदभावदृष्टान्तेन मूले ध्वनितः; स्पष्टीकृतत्वात् टीकायां । विषयीकृतत्वाद्भेदव्युत्पत्त्यर्थम् । नभवेवं
आचार्याभ्युपगतसत्त्वासत्त्वविरोधानभ्युपगमेन समुच्चयोक्तिसमर्थने तन्मतविरोधो दुष्परिहर इत्यत आह—किञ्चेति । बौद्ध-
मतनिराकरणपरसत्त्वाद्द्वैतमतनिराकरणपरत्वमपि स्यात्, एकस्य बाध्यस्योभयरूपत्वं संभवति; महाभाष्योदाहृतयेतो धाव-
सीत्यादिवाक्यवत्, इत्यत आह—नत्विति । ननु—अद्वैतमतनिराकरणे आचार्यात्तात्पर्यभावेऽपि तद्वाक्योक्ता सत्त्वा-
सत्त्वयोस्तद्वपतिरेकयोश्च विरोधरूपा युक्तिः एकत्र प्रपञ्चे सत्त्वासत्त्वयोः समुच्चयेऽपि प्रसरन्ती कथं वारणीया—इति चेत्,
अत्राहुः—प्रतिप्रज्ञोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं, तच्च नासत्त्वं; तद्वद्वैतप्रतिपत्तेर्विकल्पव्यावृत्तरूपेण निषेधे
तुच्छाङ्गीकारे तुच्छे तदभावात् उक्तमिथ्यात्वाभावाः सत्यत्वं, तच्च स्वरूपसंबन्धेन सत्पदार्थावच्छेदकत्वम्, असद्विलक्षणप्र-
तिपत्त्यादिपटितस्योक्तसंबन्धो नास्तीति न तत्र सत्यत्वव्यवहारः । ब्रह्मणः स्वरूपाभिन्नस्यापि उक्ताभावस्य तत्त्वविशिष्टत्वेन
कथंचिदुक्तसंबन्धोऽस्ति; सत्यमिथ्याभूतयोस्तादात्म्यरूपसंबन्धाङ्गीकारात् व्यवहारोपपत्तिः । न च तयोर्विरोध आचार्य-
रभ्युपगतः; अग्रकृतत्वात्, नापि तदभावयोः; असति समावेशश्च, किंतु अयं क्रियाकारित्वादिहृत्पसत्त्वतदभावहर्षासत्त्वयोः
तदभावयोश्च, सोऽपि बौद्धाभ्युपगत एवाचार्यैरनूयितः । तन्मतदृष्टाया समतेन तद्वृत्त्यासंभवः । न च—गोत्वत-
दभावयोरेव समानसत्ताकयोः प्रतिगोयभावस्वरूपयोः उक्तमिथ्यात्वे तदभावहर्षसत्यत्वयोः विरोध आचार्याभ्युपगत
एव सामान्यत इति—वाच्यम्; मिथ्यात्वमाहकश्चल्युत्पन्नान्माभ्यामुक्तविरोधमुपगम्यैव तयोर्मिथ्यात्वसाधनात् । उदयनाचा-
र्याणां चेदमेव संमतः; तेषां प्रतियोग्यभावयोः विरोधाभ्युपगमस्तु मन्दाधिकारिसमुदाचार्य परमकारणिकमुनिप्रणीतन्याय-
शास्त्रव्याख्यातृत्वात् तत्सिद्धान्तानुरोधेन न ह्यखरसेन । अत्र च तेषां सर्वमतोपेक्षया अद्वैतमतस्य श्रेष्ठकथनमेव प्रमाणयति

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

बौद्धाधिकार एवोक्तत्वात् । तथाहि—‘न ब्राह्मभेदमवधूय धियोऽस्ति वृत्तिरुदाधके बलिनि वेदनये जयथीः । नो वेदनित्यमिदमीदृशमेव विश्वं सत्त्वं तथागतमस्तस्य तु कोऽवकाशः’ इति । अस्मिन्विज्ञानवादिदृष्टणोपसंहाररूपे पद्ये अयमर्थः । ब्राह्मभेदं घटादिवाद्यार्थं तिरस्कृत्य घटादिरूपाकारमिद्विरूपेण ज्ञानस्य वृत्तिः संयन्धः कापि नास्ति, घटादियहिरर्थयाधके अद्वैतब्रह्मरूपाधिष्ठानसाक्षात्कारे जाते तु बलिनि सर्वेभ्यो द्वैतवादिमतेभ्यो बलवति वेदनये वेदान्तदर्शने जयथीः जयोत्कर्षकाद्या । तस्मात् बौद्धमतापेक्षया तार्किकमते जयः, तदपेक्षयापि सांख्यादिमते, आत्मनोऽसत्त्वादिस्वीकारात्; तदपेक्षया वेदान्तिमते, द्वैतमिष्यात्वादस्वीकारात्; अतो जयोत्कर्षकाद्या । यदि तु निष्कामकर्मानुष्ठानाद्यिच्छं न शुद्धं, तदा ध्वन्यादौ सत्यपि तादृशसाक्षात्काराभावेन विश्वमनित्यतया प्रतीयमानमपि तत्पथमेव, ध्यावहारिकसत्यत्वात् । तत्रापाततत्त्वार्थिकदिभिर्भिन्नं ब्रह्मयत् परमार्थसत्यमिति वक्तुं शक्यम्,

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

—अद्वैतमतस्य सर्वमतश्रेष्ठतया बौद्धाधिकार एवोक्तत्वादिति । तैत्तयौकौ अनाश्वसन्तं प्रति तच्छ्रोकमेवोपन्यस्यति—तथाहि—न ब्राह्मभेदमिति । विज्ञानवादेति । बाधो घटादिरलीकः विज्ञानस्यैवाकारः ततो मित्रामिष इति साकारविज्ञानवादे, क्षणिकविज्ञानमात्रा इति च वादे इत्यर्थः । अश्रुतपरिभाषासंश्रुतमर्थं विशृणोति—अयमर्थ इति । ब्राह्मभेदमिति । घटपटादिज्ञानानां भेदकं घटपटादिरूपं यद्भिः भूतलगादौ प्रत्यक्षादिना प्रतीयमानमर्थं तिरस्कृत्यालीकलोपगमेन ज्ञानव्यावर्तकतया स्वीकृत्यपटादिरूपो यो ज्ञानमित्र आकारः, तेन रूपेण ज्ञानस्य वृत्तिः, ज्ञानान्तरमित्रत्वेन संयन्धः कापि देशे काले वा नास्ति; ‘इदानीं घटमहं जानामि’ ‘इदानीं पटमहं जानामि’ इत्याद्यनुमयेषु घटपटादिविशेषणैर्नैव ज्ञानानां परस्परव्यावृत्ततया भानादित्यर्थः । प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धघटादीनां अलीकत्वोपगमासंभवाद् “सदेव सौम्येदमम आसीदेकमेवाद्वितीयं,” “नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादिप्रबलश्रुतिप्रमाणेन परोक्षघटादिमिष्यात्वनिरर्थेऽपि उपादानमूलाज्ञानानिर्मुला घटादिप्रत्यक्षादिभ्रमानिर्मुला ऐन्द्रजालिकवत् ज्ञानव्यावर्तकत्वसंभवादिति भावः । ननु—शुद्धचित्तस्योक्तश्रुत्यर्थवर्णनमननिदिध्यासनैर्द्वैतब्रह्मरूपाधिष्ठानसाक्षात्कारे सति घटपटादिप्रपञ्चतद्रूपनिर्ज्ञौ अप्रतीयमानानां घटादीनां न ज्ञानव्यावर्तकत्वसंभव इत्यत आह—घटादियहिरर्थेति । बाधके उपादानाज्ञाननिर्ज्ञौतिसहितनिर्ज्ञौतजनके । अद्वैतब्रह्मरूपाधिष्ठानसाक्षात्कारे इति । जीवन्मुक्तस्य समाधिकाले विदेहकैवल्यावासपूर्वकाले वा इति शेषः । वेदान्तदर्शने जयथीरिति । निलैकविज्ञानरूपप्रपञ्चरूपपरमपुरुषार्थसिद्धेरिति भावः । तदुक्तं बौद्धाधिकारविज्ञौ तार्किकशिरोमणिभिः । उपसंहरति—तस्मादिति । ब्राह्मणां नीलघवलादीनां हि भेदात् प्रतिनियततद्विषयकज्ञानानां भेदसिद्धिः; ब्राह्मभेदवाचने च ज्ञानभेदे साधकस्य प्रतिनियतविषयकत्वस्याभावात् क्षणिकानेकविज्ञानभाराकल्पने गौरवात् एकत्वे च लाघवात् बलवती ओपतिपदे नये जयथीः । ‘एकमेवाद्वितीयं’ ‘सर्वं विज्ञानं’ ‘आनन्दो ब्रह्म’ ‘सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्युपनिषदो निलमद्वितीयं ज्ञानं प्रतिपादयन्ति इति ॥ ननु—जयथीरित्यस्य जयप्रयुक्तशोभार्थकत्वे धीपदं केवलं पादपूर्कं स्यात्, अयातिरिक्तशोभाविषयणे प्रयोजनाभावात्, एवं वेदान्तमते न केवलप्रकृतबौद्धमतापेक्षया जयः, किंतु सकलद्वैतमतापेक्षयेति बलिनीत्यस्य सर्वेभ्यो द्वैतवादिभ्यो बलवतीत्येतद्वाप्यनेन सूचितम् । तेनेतरमतानां स्वान्यर्थार्थिकविन्मतापेक्षया जयोऽस्तीत्युपलभ्यते, अतस्तदनुकल्या न्यूनता च इत्याशङ्क्य रूपगुणादिनोत्कर्षपरमावधिभूतलक्ष्मीवाचकश्रीशब्दमुत्कर्षकाद्यर्थकतया व्याचष्टे—जयथीरिति । जयोत्कर्षकाष्टेति । जय उत्कर्षः । ततोऽनुत्कर्षः, तस्यापि काष्ठा, उत्कर्षनिरूपकतदपेक्षयोत्कर्ष इत्यर्थः । एतेषां सामानाधिकरण्याभावात् वेदान्तदर्शने सामान्ये न संभव इत्यतः, पृथक्कृतं तदधिकारणं दर्शयति—बौद्धमतापेक्षयेति । तार्किकमते जय इति । बाध्यार्थमक्षयमन्ननिरासेन स्थिरकाम्यार्थस्थिरकालस्वीकारे लाघवादिति भावः । तदपेक्षया न्यायमतापेक्षया सांख्यादिमते इति । जय इत्युपपन्नः । आत्मनः स्थिरकालमनः । असंगित्वेति । कर्तृलाघवाभावैत्यर्थः । तदपेक्षया बौद्धन्यायसांख्यमतापेक्षया । वेदान्तिमते इति । अत्रापि जय इत्युपपन्नः । सार्वत्र्यः सत्यस्यापि देहेन्द्रियादिप्रपञ्चस्यात्मनि न संसर्ग इत्युच्यते, वेदान्तिमिषु असद्वत्सिद्धये देहेन्द्रियादिप्रपञ्चस्य मिथ्यालक्षणा युक्तिः व्यवस्थाप्यते, अतः पूर्वापेक्षयोत्तरस्योत्कर्षनिरूपणात् वेदान्तिमते जयोत्कर्षकाष्ठा, उत्कर्षान्तरनिरूपकसर्वमतावधिकोत्कर्ष इत्यर्थः । नन्वेवं—‘नोचे’ इत्यादिप्रधानन्तरोपन्यासासंभव इत्यत आह—यदित्विति । नन्वेवं—विश्वान्तर्गतस्य घटादेरुपादिविनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् विषयदेष्टु सप्रिप्रत्ययश्रुतिसिद्धत्वात्, पूर्वात्तरकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वात् शुक्तिरजतादिवन्मध्यकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वसिद्ध्यापत्त्या त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपासत्तापत्तिः इत्यत आह—विश्वमनित्यतया प्रतीयमानमपीति । तत्पथमेव प्रतीतिकालेऽवाचितम् । एवकारेणसत्यत्वव्यवच्छेदः असतः प्रतीत्यभावात्, शुक्तिरजतघटादीनां

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तथागतस्य बौद्धस्य तु मतस्य ज्ञानादत्यन्ताभिन्नं जगदलीकमित्येवंरूपस्य कोऽप्यकाश इति । किञ्चोदयनाचार्याणां वेदान्तदर्शन एव महती श्रद्धा, बौद्धाधिकार एव हि सर्वदर्शनानि निराकृत्य वेदान्तदर्शनमेव पुरस्कृतं तैः । तथाहि—तत्रोक्तं—‘अस्तु तर्हि शून्यतैव परमनिर्वाणमिति चेन्न । सा हि यथासिद्धा, कथं तदवरोपं विश्वं ? परतश्चेत् सिद्धा, परोऽप्युपगन्तव्यः ॥ च परो यदि संवृतिरेव, विश्वशून्यतयोर्न कश्चिद्विशेषः, कथं तदव्यवशिष्येत ? असंवृतिश्चेत् परः परतएव सिद्धा; अनवस्था । स्वयमसिद्धा चेत्, कथं शून्यत्वमपि साधयेत् । स्वतःसिद्धाचेदायातोऽस्ति मार्गण । तथाहि—स्वतःसिद्धतया तदनुभवरूपं, शून्यत्वादेव न तस्य कालावच्छेद इति नित्यम् । अतएव न तस्य देशावच्छेद इति व्यापकम् । अतएव निर्धर्मकमिति त्रिचारास्पृष्टम् ; तस्य धर्मधर्माभावमुपादाय प्रवृत्तेः । अतएव तस्य विशेषाभाय इत्यद्वैतम् । प्रपञ्चस्यापारमार्थिकत्वादेव निष्प्रतियोगिकमिति विधिरूपम् । अविचारित-प्रपञ्चाक्षेपात् शून्यमिति व्यवहारः । तथापि प्रपञ्चशून्यस्यानुभवमात्रस्य प्रपञ्चेन कः संयन्धः ? येनायं प्रकाशत इति चेत्, वस्तुतो न कश्चित्, संवृत्या ॥ गगनगन्धर्वनगरयोराधाराधेयभाव इव विषयविषयिभायः । स च यथा नैयायिकैः समर्थयिष्यते तथैव चेन्निरूप्यसायसिन् दर्शन इति विशेषः । अविद्यैव हि तथा तथा विवर्तते, यथानुभवीयतया व्यवहियते तत्तन्मायोपनीतोपाधिभेदाच्चातुभूतिरपि भिन्नेव व्यवहारपथमयतरति, गगनमिव स्वमदृष्टपटकटाहकोटरकुटीकोटिमिः । तदास्मां तावत्, किमाद्रकवणिजो वहिर्ग्रचिन्तयेति । तस्मादनुभवव्यवस्थितावनन्तामपि स्फुरतीत्यभजनीयमिति प्रविश वा अनिवचनीयत्वात्तिफुलिं, सिद्ध वा नतिकर्तव्यमपहाय न्यायानुसारेण नीलादीनां

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

द्व प्रतीतिसत्त्वात्, तथापि नाद्वैतहानिरित्याह—व्यावहारिकसत्यत्वादिति । व्यवहारकालमात्राव्याप्यत्वादित्यर्थः । व्यवहारश्च प्रतीतिः, द्वादशप्रयोगः षष्ठादी जलहरणाद्यर्थक्यारूपः, ब्रह्मणस्तु कालत्रयाव्याप्यत्वरूपं पारमार्थिकं सत्त्वं, एवं च नोचेदिति पक्षान्तरेऽपि वेदान्तदर्शने एव जयधीरिति बोध्यम् । इदं सतिष्ठत्वं षष्ठादिकं । प्रत्यक्षेणालिख्यं, अतीन्द्रियं गुरुत्वादिविभ्रममपि ईदृशमेव, अनिलमेव । यद्वा—यथा इदं विश्वमनिलं, उत्पत्तिविनाशशालि, व्यवहारदशायां स्थितिमत् ईदृशमेव तथ्यं पूर्ववत् व्यवहारकालाव्याप्यम् । यद्वा—इदं विश्वमनिलं ईदृशमेव तथ्यं, अनिलत्वसामानाधिकरण्ययोग्यव्यावहारिकसत्यत्वाधाय, इतरकालवृत्त्यभावप्रतियोगि पारमार्थिकसत्यत्वाधायः । पारमार्थिकसत्यत्वस्य ब्रह्मणि नित्यव्याप्यतया, नित्यत्वरूपव्यापकव्यतिरेकवति, आवश्यकस्य पारमार्थिकसत्यत्वरूपव्याप्यव्यतिरेकवति ‘सन् षटः’ इत्यादिप्रतीयमानसत्यस्य व्यावहारिकसत्यत्वरूपताया आवश्यकत्वात् इति मूलाक्षरार्थः । वस्तुतस्तु इदं विश्वम् । ईदृशमेव यादृशमनन्तरं तादृशमेव । तदपि नालीकम्, नापि पारमार्थिकं, किन्तु अनिलं, तथ्यं कदाचित् व्यवहारकाले अवाभ्यमिल्यर्थः । तथागतमतस्य तु इति तुशब्दार्थमाह—तत्रेति । वाच्ये षष्ठादौ तत्र व्यावहारिकसत्यत्वे च सतीत्यर्थः । आपातत इति । ‘नेह नाना’ ‘एकमेवाद्वितीयं’मित्यादि श्रुत्यर्थपर्यालोचनाया ‘विश्वं सत्त्वं मभवानौ’ इति यथाश्रुतश्रुतिपर्यालोचनेत्यर्थः । कोऽप्यकाश इति । सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वरूपस्यासद्वैलक्षण्यस्य जगति सर्वसिद्धत्वात्, ज्ञानादत्यन्तभिन्नत्वेनैव वहिर्भूतभूतलादी षष्ठादेरनुभवसिद्धत्वात्तेति भावः । ननु—मिथ्यामद्यास्त्रप्रवृत्तौ उदयनाचार्याणां बौद्धमतखण्डनप्रस्तावेन तथा श्लोकप्रणयनेऽपि तत्र न तात्पर्यं, किं च तैरस्तु तर्हि शून्यतैव परमनिर्वाणमिति वेदान्तविरुद्धः शून्यवादोऽप्युपपन्नः, तेषां कथं वेदान्तदर्शने एव श्रद्धा संभवेत् इत्याशङ्क्य तद्वन्योत्तरतन्मर्थस्य वेदान्तिमतत्वलम्बनेन शून्यत्वादित्मनिराकरणपरस्य वेदान्तदर्शने तेषां महच्छ्रद्धायोतकत्वामाह—किंचेति । पुरस्कृतमिति । शून्यवादिसाम्याधिक्यतनिराकरणायेति शेषः । तत्र बौद्धाधिकारे । अस्तु तर्हि । एतद्विरुद्धी शिरोमणिराह—सर्वशून्यतावादी, साम्याधिकः प्रत्यवतिष्ठते—अस्तु तर्हि । हेयोपादेयतासाधनविरहे द्वेषभयरापादिविरहात् परमा मिद्वैतिरिति, तमेव वेदान्तिमतवेन निराकुरुते—साहीति । असिद्धत्वाविशेषात् विश्वमेव किं न स्यात् । परोपीति । संवृतिः विकल्पः । तदपि शून्यत्वमपि । कथमवशिष्येत विश्वस्य संवृतिरितिदत्तात् । असंवृतिरूपः अनुभवरूपः । कथमिति । अविद्येनैव शून्यतासाधने विश्वमेव किं न साधयेत् । मार्गणौपनिषदेन । औपचारिकनित्यत्वादिव्यवहारं समर्थयति—शून्यत्वादेवेत्यादिना । शून्यत्वात् द्वितीयविरहात् । ननु—वाच्योपि भवनं प्रपञ्चः प्रकाशते, प्रकाशशाल्यस्य यदि ज्ञानान्तरं, तदा द्वैतापत्तिः । अथ ब्रह्मैव, तदा यथायंनुभवस्य ब्रह्मणो विषयत्वात् प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वप्रसङ्ग इत्याक्षेपेन प्रच्छति—तथापीति । वस्तुतः प्रपञ्चः प्रकाशते इत्येव, आविद्यकस्तु तथाव्यवहार इति परिहरति—वस्तुगत्येति । संवृत्या अविवक्षा । वेद्यनिष्ठ इति । आविद्यकस्य आविद्यकप्रपञ्चवचन-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पारमार्थिकत्वे' इत्यादि ॥ उक्तवाक्यानां संक्षेपेण व्याख्यानम् । संवृतिः 'अमः । शून्यत्वात् असत्त्वात् । तस्य विचारस्य । निष्प्रतियोगिकं प्रपञ्चप्रतियोगिकत्वस्य स्वनिरूप्य मिथ्यात्वेन तच्छून्यम् । विधिरूपं निर्विकल्पकधी-
पेयम् । अविचारितप्रपञ्चाक्षेपात् यतः प्रपञ्चो विचारासहः, अतस्तस्य श्रुत्यादिना निषेधः । प्रकाशते प्रकाश-
संबन्धः । संवृत्या अविद्यया । विषयविषयिभावः विषयप्रतियोगिकं विषयत्वं । नैयायिकैः मादरीः । समर्थ-
यिष्यते प्रकाशस्य सतः तदीयतामात्रनिबन्धनः स्वभावविशेषो विषयतेत्यादिना निरूपयिष्यते । तथा तादृशः ।
तार्किकमते तादात्म्यासंबन्धरूपोऽपि वेदान्तिदर्शने तादात्म्यरूपस्य तार्किकसंमतविषयतात्वविशेष्यतात्वादिविशे-
षयुक्त इति भावः । वेद्यनिष्ठः वस्तुनिष्ठः, ननु वित्तिनिष्ठः । परस्परार्थासानुरोधात् वित्तितादात्म्यस्य वित्तिभि-
क्षेप्येव कल्पितत्वात्, वित्तेः स्वप्रकाशात्वेन वित्तिविषयत्वासंभवाच्च वित्तेस्तादात्म्यरूपा विषयतापि वित्तिभिक्षेप्येव
ननु वित्ताविति भावः । अस्मिन्दर्शने वेदान्तिदर्शने । तत्तन्मायेति । मूलाविद्या पल्लवाविद्येत्यर्थः । मायोपनी-
ततत्तदुपाधीनां भेदादिति वा योजना बोध्या । वदित्वेति । महानौकेत्यर्थः । यथा शूर्पादिपात्रे आर्द्रकाणि स्वाप-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

न्धस्य । परमार्थसति ब्रह्मणि असंभवादिति भावः । घटपटाद्यनुभवभेदं समर्थयति—न तदिति । एवं च प्रपञ्चव्रतस्या-
विद्याप्रकाशान्तरस्वीकारेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् । अयं निरस्तुं शून्यतामीपनिपदाः, द्वैतवादिनस्तु कथं 'तथैवे'
त्यादि अत्राविर्भूतं विवृतं च प्रकारान्तरेण स्वयं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—उक्तवाक्यानामिति । व्याख्यानमिति ।
क्रियत इति शेषः । संवृतिर्ज्ञम् इति । परिभाषेयम् । वस्तुतत्त्वाच्छादनपूर्वकत्वाद्भ्रमस्य योग एव । शून्यत्वादिति ।
विवृती द्वितीयधिरहादिति व्याख्यातं फलितमित्याह—असद्ब्रह्मादिति । तस्य विचारस्येति । 'दशैते राजमा-
तज्ञाः तस्यैवानीं तुरङ्गमाः' इति वत्, सर्वेनात्रा कचित् विशेषणपरामर्शितस्यापि संभवादिति भावः । अनुभववरूपे ब्रह्मणि
प्रपञ्चाभावोऽधिकरणीभूतब्रह्मरूपः । तथाच तस्य प्रपञ्चप्रतियोगिकत्वं कथं ? निष्प्रतियोगिकत्वात्, अत आह—प्रपञ्च-
प्रतियोगिकत्वस्येति । यद्यपि विधिरूपमित्यस्य भावरूपमित्यर्थः; तथापि भावाभावयोः विशेषपसूचनाय तत्परतामाह—
निर्विकल्पकधीपेयमिति । अभावो हि प्रतिशोग्यनुयोगिन्यां निरूप्यो, न निर्विकल्पकधीविषयो, ब्रह्म तु जातिवदख-
ण्डत्वात् तथेति भावः । विचारानिर्णयप्रपञ्चस्य त्रिप्यसिद्धिभ्यां निषेधन्यायात् इत्यतो व्याचष्टे—अविचारितेति । वि-
चारासहः सदसंज्ञामनिर्वचनीयः । अनिर्वचनीयख्यातिप्रसक्तः । श्रुत्या 'नेह नानास्ति' 'एकमेवाद्वितीय'मित्यादिश्रुत्या ।
निषेधादिति । ब्रह्मणि अभावयोधनादित्यर्थः । सत्त्वाभावः स्वस्य व्यावहारिकत्वे प्रपञ्चसत्त्वस्यापरो, पारमार्थिकत्वादेति-
रिक्तत्वे द्वैतापत्तेर्ब्रह्मरूप इति तत्प्रपञ्चाभावरूपत्वाच्छून्यव्यवहारविषय इति भावः । प्रपञ्चस्य ब्रह्मवत् प्रकाशभेदासंभवा-
दाह—प्रकाशसंबन्ध इति । संवृत्तेत्यस्य अनेगेति नार्थः, आरोप्यस्य भ्रमाजन्यत्वात्, अनेगे सह तस्याविद्याजन्यत्वा-
दतो व्याचष्टे—अविद्ययेति । जन्यत्वं तृतीयार्थः । अविद्या हि आरोप्ये दोषविषया परिणाम्युपादानविषया च अति-
केति भावः । विषयेति । विषयनिष्ठो विषयिनिरूपितो भावो धर्म इत्यर्थः, तदाह—विषयिप्रतियोगिकमिति । याद-
वतादाशपदयोर्ज्ञानविषयतातिरिक्तः तदुभयसंबन्धरूप इत्यर्थः । सतः पारमार्थिकस्य विषयस्य । स्वभावविशेषः धर्म-
विशेष इत्यर्थः । यः सः इति वक्तव्ये यादृशतादृशेत्युक्तं फलमाह—तार्किकमते इति । तादात्म्यायेति । भेदासहि-
ष्णुभेदरूपतादात्म्यायेत्यर्थः । तादात्म्येति । भेदसहिष्णुभेदरूपेत्यर्थः । नुः एवार्थ इत्याह—नत्त्विति । निष्ठ इति ।
वित्तिः ज्ञानं । ननु—रूपभेदेन स्वस्मिन्नपि स्वतादात्म्यसंभवात् वित्तावपि वित्तेस्तादात्म्यसंभव—इत्यत आह—
परस्परार्थासानुरोधादिति । सामानाधिकरण्यप्रतीत्यनुरोधेन हृद्दृश्ययोरेव परस्परतादात्म्यं ननु प्रवृत्तेः । तत्र
वेद्ये वित्तितादात्म्यं विषयता, वित्तो वेद्यतादात्म्यं विषयितेति बोध्यम् । ननु—वित्तौ वित्तेस्तादात्म्यरूपविषयितां विना
कथं व्यवहारविषयता इत्यत आह—वित्तेः स्वप्रकाशात्वेनेति । उपसंहरति—वित्तेस्तादात्म्यरूपविषय-
तेति । मायाया एकत्वात् कथं तत्तन्माया ? इत्यत आह—तत्तन्मायेतीति । सा चासौ माया चेति न विग्रहः, किंतु
स चासौ मायोपनीतोपाधिधेतीत्यभिप्रायेणाह—मायोपनीतेति । मायाकल्पितेत्यर्थः । ननु—आर्द्रकवणिजोऽपि
आर्द्रकाननाय वलीचर्दादिवहित्रापेक्षेत्यतो व्याचष्टे—महानौकेत्यर्थ इति । ननु—उदयनाचार्यैः वेदान्तमतत्वात्त्वमेत-
धीद्वैतमतनिराकरणेऽपि तेषां तत्र महती श्रद्धा कुतोऽवगता ? एतदपे 'द्वैतवादिनस्तु' इत्यादिना द्वैतवादिसमेतानां तन्मतनि-
राकरणात्—इत्यादिशब्द किमार्द्रकेत्याभाषणकादेवेति व्यञ्जयितुमाभाषणं व्याचष्टे—यथेति । आर्द्रकराशिविक्रियया यद्वि-

गोदग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तथागतस्य बौद्धस्य तु मतस्य ज्ञानादख्यन्तामिह जगदलीकमित्येवरूपस्य कोऽवकाश इति । किञ्चोदयनाचार्योणा वेदान्तदर्शनेन एव मरुती श्रद्धा, बौद्धाधिकार एव हि सर्वदर्शनानि निराकृत्य वेदान्तदर्शनमेव पुरस्कृतं ते । तथाहि—तत्रोक्तं—‘अस्तु तर्हि शून्यतैव परमनिर्वाणमिति चेन्न । सा हि यथसिद्धा, कथं तदवशेषे विश्वे ? परतश्चेत् सिद्धा, परोऽप्युपगन्तव्यः स च परो यदि स्रष्टुरितरेव, विश्वशून्यत्वयोगे कश्चिद्विशेष, कथं तदप्यवशिष्येत ? अस्रष्टृतिश्चेत् पर परतएव सिद्धा, अनवस्था । स्वयमसिद्धा चेत्, कथं शून्यत्वमपि साधयेत् । स्वतः सिद्धाचे दायातोऽसि मांण । तथाहि—स्वतः सिद्धतया तदनुभवरूप, शून्यत्वादेव न तस्य कालावच्छेद इति नित्यम् । अतएव न तस्य देशावच्छेद इति व्यापकम् । अतएव निर्धर्मकमिति विचारारष्टष्टम्, तस्य धर्मधर्मिभावमुपादाय प्रवृत्ते । अतएव तस्य विदोषाभाय इत्यद्वैतम् । प्रपञ्चस्यापारमार्थिकत्वादेव निष्पत्तियोगिकमिति विधिरूपम् । अविचारित-प्रपञ्चाक्षेपात् शून्यमिति व्यवहारः । तथापि प्रपञ्चशून्यस्यानुभवमात्रस्य प्रपञ्चेन कः स्वप्नः ? येनायं प्रकाशत इति चेत्, वस्तुतो न कश्चित्, स्रष्टृत्वा तु गगनगन्धर्वनगरयोराधाराधेयभाव इव विपयविषयिभावः । स च यथा नैयायिकैः समर्थयित्यते तथैव घेयनिष्ठसत्तावसिन् दर्शन इति विशेषः । अविद्येव हि तथा तथा विवर्तते, यथानुभवीयतया व्यवह्रियते तत्तन्मायोपनीतोपाधिभेदाद्यानुभूतिरपि भिद्येव व्यवहारपथमवतरति, गगनमिव स्वप्नदृष्टदृक्-टाहकोटरकुटीकोटिमि । तदास्ता तावत्, किमाज्ञैकवर्जितो बहिरचिन्त्येति । तस्मादनुभवव्यवस्थितावनन्तामपि स्फुरतीत्यर्जनीयमिति प्रविना वा अनिर्वचनीयत्वात्किञ्चिद्, तिष्ठ चा मतिकर्तव्यमपहाय न्यायानुसारेण नीलादीनां

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

तु प्रतीतिसत्त्वात्, तथापि नाद्वैतहानिरित्याह—व्यावहारिकसत्यत्वादिति । व्यवहारकालमानावाध्यत्वादित्यर्थः । व्यवहारश्च प्रतीतिः, शब्दप्रयोग घटादौ जलहरणाद्यर्थिकमारूप, ब्रह्मणस्तु कालनयावाध्यत्वरूप पारमार्थिकसत्य, एव च नोचेदिति पञ्चान्तरेऽपि वेदान्तदर्शने एव जयश्रीरिति बोध्यम् । इदं सनिकृष्ट घटादिक । प्रत्यक्षेणानित्य, अतीन्द्रिय गुरुत्वादिविश्वमपि ईदृशमेव, अनित्यमेव । यद्वा—यथा इदं विश्वमनित्य, उत्पादविनाशशक्ति, व्यवहारदशाया स्थितिमत ईदृशमेव तथ्य एवैवद व्यवहारकालावाध्यम् । यद्वा—इदं विश्वमनित्य ईदृशमेव तथ्य, अनित्यत्वसामानाधिकरण्ययोग्यव्यावहारिकसत्यत्वात्, इतरकालवृत्त्यभावप्रतियोगि पारमार्थिकसत्यत्वात् । पारमार्थिकसत्यत्वस्य ब्रह्मणि नित्यत्वव्याप्यतया, नित्यत्वरूपव्यापकव्यतिरेकवति, आवश्यकस्य पारमार्थिकसत्यत्वरूपव्याप्यव्यतिरेकवति ‘सन् घट’ इत्यादिप्रतीयमानसत्यस्य व्यावहारिकसत्यत्वरूपताया आवश्यकत्वाद इति मूलाक्षरार्थः । यस्तुतस्तु इदं विश्वम् । ईदृशमेव यादृशमनन्तर तादृशमेव । तदपि नालीकम्, नापि पारमार्थिक, किन्तु अनित्य, तथ्यं कदाचित् व्यवहारकाले अवाध्यमित्यर्थः । तथागतमतस्य तु इति तुल्यार्थमाह—तत्रेति । वाध्ये घटादौ सन् व्यावहारिकसत्यत्वे च सतीत्यर्थः । आपातत इति । ‘नेह नाना’ ‘एकमेवाद्वितीय’मित्यादि श्रुत्यर्थपर्यालोचनया ‘विश्वं सत्यं नचवानौ’ इति यथाश्रुतश्रुतिपर्यालोचनेत्यर्थः । कोऽवकाश इति । सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वरूपस्यासद्वैलक्षण्यस्य जगति सर्वसिद्धत्वात्, ज्ञानादख्यन्तमिहत्वेनैव बहिर्भूतभूतलादौ घटादेरनुभवसिद्धत्वाच्चति भावः । ननु—निम्नामहात्मनःप्रवृत्तौ उदयनाचार्योणा बौद्धमतखण्डनप्रस्तावेन तथा श्लोकप्रणयनेऽपि तत्र न तात्पर्यं, किं च तैरुक्तं तर्हि शून्यतैव वरमनिर्वाणमिति वेदान्तविरुद्धं शून्यत्वादोऽप्युपन्यस्य, तेषां कथं वेदान्तदर्शने एव यद्वा समयेव इत्याशङ्क्य तत्रोत्तरसन्दर्भस्य वेदान्तमतखण्डनमेव शून्यत्वादिभूतनिराकरणपरस्य वेदान्तदर्शने तेषां महच्छ्रद्धाव्योतकत्वमाह—किञ्चेति । पुरस्कृतमिति । शून्यत्वादिसाम्याधिकमतनिराकरणायेति शेषः । तत्र बौद्धाधिकारे । अस्तु तर्हि । एतद्विरुद्धी शिरोमणिराह—सर्वशून्यतावादी, भाष्यमिक प्रत्यवतिष्ठते—अस्तु तर्हि । हेयोपादेयतत्तापनविरहे द्वेषभयरागादिविरहात् परमा निर्द्वैतमिति, तमेव वेदान्तमतेन निराकुरते—साहीति । असिद्धत्वाविशेषात् विश्वमेव किं न स्यात् । परोपीति । स्रष्टृति विरुद्धः । तदपि शून्यत्वमपि । कथमवशिष्येत विश्वस्य स्रष्टृतिरिति । अस्रष्टृतिरूप अनुभवरूप । कथमिति । असिद्धेनैव शून्यत्वासाधने विश्वमेव किं न साधयेत् । मार्गणौपनिषदेन । औपचारिकनित्यत्वादिव्यवहार समर्थयति—शून्यत्वादेवेत्यादिना । शून्यत्वात् द्वितीयविरहात् । ननु—वाप्योपि भवन् प्रपञ्च प्रकाशते, प्रकाशशालस्य यदि ज्ञानान्तर, तदा द्वैतापाति । अयं प्रवृत्त, तदा यथायानुभवस्य ब्रह्मणो निष्पत्त्यात् प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वप्रसङ्ग इत्याशयेन पृच्छति—तथापीति । वस्तुतः प्रपञ्च प्रकाशते इत्येव, आविद्यकस्तु तथा व्यवहार इति परिहरति—वस्तुगत्येति । स्रष्टृत्वा अविद्यया । वेद्यनिष्ठ इति । आविद्यकस्य आविद्यकप्रपञ्च-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

यित्वा विक्रीणतो वणिजो वहिन्नमनुष्युकम्, प्रत्युत कार्यविरोधि; समुद्रगतवहित्रस्थस्यार्द्रकस्य तद्वाहकसकलसाधारणजनैर्दृष्टयाभावात् । तथा द्वैतमतमेव परिष्कुर्यतो मम वेदान्तदर्शनमनुष्युकम् । द्वैतमतविरोधि च; द्वैतखण्डनयुक्तीनां मिथ्यात्वप्राहकमानस्य च तत्र पुरस्कारात्, तथापि वहिन्नमिव वेदान्तदर्शने पुरुषधौरेयस्य परमप्रयोजनं साधयत्येवेति वेदान्तदर्शने तदन्यसर्वदर्शनेभ्य उत्कर्षः आचार्याभिप्रेत इति ॥

इति लघुचन्द्रिकायां मिथ्यात्वमिथ्यात्वनिवर्किकः ॥

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

प्रमार्द्रकानयने उपयुक्तमेवेत्यत आह—**दर्पादिपात्रे इति । वणिजः** एकाकिनः अल्पधनव्यवसायिनः । **अनुष्युक्तमिति ।** तस्य मलीवर्देनाप्यार्द्रकानयनसंभवात् । प्रत्युतकार्यविरोधीति । अल्पधनस्यैकाकिनो बहुधनबहुसहायसाध्ये सकृत्सत्ताप्ये प्रवृत्तौ स्वप्रवृत्तिसाध्यव्यवहारस्यापि भद्रप्रसङ्गादिति भावः । आर्द्रकमहाराशिविक्रयिणां महावणिजां महानद्युत्तरतीरत आर्द्रकानयनार्थं वहिन्नमेवोपयुक्तमत आह—**समुद्रगतवहित्रस्थेति । तद्वाहकेत्यादि ।** सकलसाधारणजनप्रसिद्धसैवार्थस्याभागे निबन्धनस्य सांप्रदायिकत्वात् इति भावः । प्रकृतं दार्ष्टान्तिकं स्पष्टयति—**तथेति । द्वैतमतं द्वैतसत्यतामतं । परिष्कुर्यतः** एतद्भ्ये परिष्कारार्थं प्रवृत्तस्य ममेवावुपयोगे हेतुः, द्वैतखण्डनयुक्तीनामिति । इतरविरोधे हेतुः—**मिथ्यात्वप्राहकेति । ननु**—एतावता अथर्द्रवाचार्याणां वेदान्तदर्शने प्रतीयते इत्याशङ्क्य उक्ताभाणकोपन्यासव्यङ्ग्यं स्पष्टयति—**तथापीति । वहिन्नमिवेति । महावणिज इत्यादिः । पुरुषधौरेयस्य पुरुषश्रेष्ठस्य । परमप्रयोजनं** अविद्यानिवृत्त्युपलक्षितब्रह्मानन्दावतिरूपं मोक्षं साधयत्येवेति आभाणकतात्पर्यादिति शेषः । एवकारो वेदान्तदर्शनमेवेत्येवमपि योज्यः । **पतेन**—इतरशास्त्राणां मोक्षानुपयुक्तत्वं—**उक्तम्**; सत्यामित्यस्यैव मोक्षधवणात् । **वेदान्तदर्शने** श्रीमच्छङ्कराभिमतं औपनिषदमुख्यार्थभूतेऽद्वैतवेदान्तदर्शने । **तदन्यसर्वेति ।** द्वैतवेदान्तस्वपरिधिक्यमरणन्यायादिसकलदर्शनेभ्य इत्यर्थः । **उत्कर्षः** तदसाध्यमोक्षसाधकत्वं आचार्याभिप्रेतः इतिसिद्धम् ॥ **इति मिथ्यात्वमिथ्यात्वनिरूपणम् ॥ ॥ श्रीः श्रीमन्मङ्गलमूर्तये पाण्डुरङ्गाय नमः ।**

श्रीगुरुभ्यो नमः

अथ सामान्यतो मिथ्यात्वोपपत्तिः ॥

(१) तत्र न्यायामृतकाराः—

मिथ्यात्वं किं मिथ्या, उत सत्यम् । आद्ये सिद्धसाधनम्; जगन्मिथ्यालस्य बाध्यताया अस्माभिरप्यज्ञोकारात्, श्रुतेरतलावेदकत्वम्, जगत्सत्यत्वं चापद्येत । एकस्मिन्धर्मिणि प्रसक्तयोः सत्यलमिथ्यालयोर्मिथ्यालमिथ्यात्वे सत्यलसत्यलस्य नियमेन दृष्टत्वात् । तथाच जगत्सत्य मिथ्याभूतमिथ्यालकत्वात् आत्मवत् । नचात्ममलमुपाधिः उपाधिव्यतिरेकेण साध्याभावसाधने सत्यलानुमान इव व्यापातरूपादुक्कृतकस्याभावोपाधेयप्रयोजकत्वात् । मिथ्यालोपेत्तदधिकत्वेन मिथ्याभूते रूप्यमिथ्यात्वे तु नोक्तहेतोर्व्यभिचारः । मिथ्याभूतमिथ्यालहेतुकोक्तानुमानस्योक्तसामान्यव्याप्तिमूलकानुमानेन सत्प्रतिपक्षितत्वेन रूप्यमिथ्यात्वमिथ्यालसिद्धेः । उक्तनियमस्य धर्मिसत्ताविषयत्वेऽपि यत्सत्यलभूततद्विरुद्धाधिकरणं न भवति तस्मिन्मिथ्याभूततद्विरुद्धाधिकरणं न भवतीति सामान्यव्याप्त्या रूप्यमिथ्यालसत्यलसिद्धिसंभवात् । उक्तनियमे च परस्परविरुद्धात्मकलक्षणविरोधस्यैव विवक्षणात्त वन्याश्रुतीयमिथ्याभूतस्यामलविरुद्धादौतत्वे व्यभिचारः । यदि यूपनियमस्यापि स्वाग्रिकजगत्सिद्धसाग्रिकजगत्मावे व्यभिचार इति संभाव्यते, तदापि धर्म्यसत्यप्रयुक्तसत्ताभावरूपोपाधिप्रसक्तत्वेनोक्तानुमानमप्रयोजकमिति न रूप्यमिथ्यालमिथ्यालसिद्धिः । **यस्तुतस्तु**—साग्रिकजगत्तदभावयोरुभयोरपि मिथ्यालामावेन नोक्त्यभिचार इति ध्येयम् । किंच मिथ्यालोपेत्तदधिकत्वेन मिथ्यालसाधनेऽप्रयोजकश्चाकलुषित-

त्वेनाप्युक्तानुमानमप्रयोजकम्, प्रतिभाषिकसंबन्धमात्रेण प्रतिभाषिकत्वे ब्रह्मसंबन्धमात्रेण प्रपञ्चसत्त्वस्य, प्रतिभा-
षिकरजतसंबन्धमात्रेण शुक्तिप्रतिभाषिकत्वस्य, रूप्यप्रपञ्चादिगतसद्वैलक्षण्यस्यासद्वैलक्षण्यस्य च सदसत्संबन्धेन सदसद्रूप-
त्वस्य चापत्तिः । मिथ्यात्वमिथ्यात्वे भ्रान्तिबाधव्यवस्थाया अप्यसिद्धापत्तिः । किञ्च मिथ्यात्वोपेतधार्मिकत्वादिति हेतोर्मि-
थ्यात्वरूपसाध्याभाववति घटरूपादौ मिथ्याभूतमिथ्यालोपेतधार्मिकत्वरूपहेतोः सत्त्वेन व्यभिचारात्तत्र सत्यभूतेति विशेषेण
दत्ते विरोधादिकमपि स्यादित्युक्तनिग्रमस्य कुत्राप्यव्यभिचारात् जगत्सत्यं मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वादित्यनुमानं निरपवादमे-
व सिद्धयतीति प्रपञ्चमिथ्यात्वपादो न संभवदुष्किञ्च । न द्वितीयः; अद्वैतहानेः । ब्रह्ममात्ररूपत्वेन तु न तत्परिहारः;
सोपाधिकस्य मिथ्यात्वस्य निरुपाधिकप्रमकालनिश्चिताभिधानब्रह्ममात्रत्वासंभवात्, द्वितीयाभावाधिकरणतयाऽविद्याभिधान-
तया तत्साक्षितत्वाच्च भासमानचिद्व्योपलक्ष्यस्याभावेन द्वितीयाभावस्योपलक्षणत्वासंभवेन तदुपलक्षितब्रह्मरूपत्वस्याप्य-
संभवात्—इति वर्णयन्ति ॥

(२) सिद्धिकारास्तु—

मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वमेवेति प्रथमपक्षमेवाद्विद्यन्ते—तथाहि—मिथ्यात्वमिथ्यात्वपक्षे न दोषः । मिथ्या-
त्वमिथ्यात्वस्य भवद्विरङ्गीकारेऽस्मन्मतप्रवेशापत्तेः, मिथ्यात्वमिथ्यात्वेऽपि श्रुतेरतत्वावेदकत्वाभावस्य पूर्वमेवोपपादि-
तत्वात् जगत्सत्त्वस्याप्यसंभवात् । न हि परस्परविरुद्धयोरेकत्र प्रसक्तयोर्धर्मयोरेकमिथ्यात्वेऽपरसत्त्वत्वाभावेन व्यभिचारात् । एतेन—जगत्सत्यं मिथ्याभूत-
मिथ्यात्वकत्वादित्यनुमानप्रपञ्चप्रयोजकमिति—सूचितम्; सामान्यव्याप्ता व्यभिचारस्य वर्णितत्वात् । विशेषण्यसाध्या-
त्वत्वस्योपाधित्वात् । यथाच मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वेऽपि सत्त्वव्यव्याघातस्तथाऽन्यत्र विस्तर इति न युष्मदीयानुमानेऽप्र-
योजकशङ्कानिरासः, अस्मन्मते तु श्रुतिसंकोचाभावरूपलघवतर्कस्य वियमानत्वात्सप्रतिपक्षोदयः । श्रुतिरूप्ये व्याव-
हारिकमिथ्यात्वयुक्ते तात्त्विकसत्त्वत्वाभावेन व्यभिचाराच्च नोक्तानुमानं प्रयोजकम् । तस्यापि पक्षसमत्वेऽपि सन्दिग्धानै-
कान्तिकताया दुर्वारत्वात् । एवंच श्रुतिरूप्यमिथ्यात्वं मिथ्या मिथ्याभूतधार्मिकत्वात्, इत्यनुमानमपि साध्वेव । यथाच
ब्रह्मप्रपञ्चयोर्न धर्मधर्माभावस्तथा जडलनिर्मुक्तिप्रकरणे ब्रह्मानन्दसरस्वतीमिश्रपपादितमिति न ब्रह्मधार्मिकत्वेन प्रपञ्चसत्त्व-
त्वापत्तिः; नवा सद्वैलक्षण्यदिना सद्रूपतापत्तिः; सद्वैलक्षण्यस्य सद्धर्मिकत्वाभावात् । एतेनासद्वैलक्षण्यस्यासद्रूपत्वमपि
परास्तम्; पट्टादीनामिव रूपादीनामपि मिथ्यात्वान्न मिथ्याभूतमिथ्यात्वोपेतधार्मिक्येण तेषु व्यभिचार इति कस्यापि
दोषस्याप्रसङ्ग इति स्थितेऽपि एकनिषेधेनापरसत्त्वत्वनियमपरिच्छादोऽपि तैरादतः स च तत्रैव प्रवृज्यति, यत्र निषेध्यता-
वच्छेदकसमुभयश्रुति न भवेत् यथा परस्परविरुद्धरूपयो रजतत्वतदभावयोः; यथा परस्परविरुद्धरूपयो रजतभिन्नत्वरज-
तत्वयोः, तत्र निषेध्यतावच्छेदकमेदनियमात् । प्रकृते तु निषेध्यतावच्छेदकमेकमेव दृश्यत्वादीति नात्र तादृशनियमप्रसरः ॥
यथा गोत्वाध्वत्वयोरेकस्मिन्नपि निषेधे गजालन्ताभावव्याप्यत्वस्य तत्वे । यथाच सत्त्वत्वमिथ्यात्वयोर्न परस्परविरुद्धरूप-
त्वम्, नवा परस्परविरुद्धरूपकत्वम्, तयोपपादितनपक्षत्वात् । परस्परविरुद्धरूपत्वेऽपि भिन्नसत्ताकमोरविरोधात्, व्याव-
हारिकमिथ्यात्वेन व्यावहारिकसत्त्वत्वापहारेऽपि काल्पनिकसत्त्वत्वानपहारान् । यस्तुतस्तु मिथ्यात्वसत्त्वत्वयोरेकबाध-
कवाप्यत्वात् समसत्ताकत्वेऽपि न दोष इति—कृतमधिकमेनेति ॥

(३) तदेतत्तरङ्गिणीकारा नानुमन्यन्ते—

तथाहि—परस्परविरुद्धसमायेषु कुत्रापि निषेध्यतावच्छेदकैक्यादर्शनेन गोत्वाध्वत्वयोस्तद्दर्शनेऽपि तयोस्तत्त्वाभावेन
परस्परविरुद्धभावयोः सत्त्वत्वमिथ्यात्वयोरेपि विषये निषेध्यतावच्छेदकमेदनियमस्याप्रवृण्णीयतया भवदीयपरिष्कृतनिय-
मानुसारेणापि न्यायान्मृतीयसिद्धान्त एव पर्यवसानम् । यथाच सत्त्वत्वमिथ्यात्वयोः परस्परविरुद्धरूपत्वं तथोपपादितमु-
पपादमिष्यते च । विषमसत्ताकमोरविरोध इति युद्धं तद्विवेचनीयं—किं श्रुतिरूप्यगते सत्त्वत्वमिथ्यात्वेऽपि कृतेदमुक्तम्,
उत जगद्भूते ते इति । तत्र नाद्यः; तस्यातात्त्विकत्वस्य भवतवोपपादितत्वेन व्यावहारिकत्वे बाध्यत्वापत्त्या सत्त्वत्वे तात्त्व-
कत्वापत्त्या च तयोरेविषमसत्ताकत्वात् । नान्यः; तयोर्विषमसत्ताकयोर्भवतानन्वोपपादितत्वात्, अथैव सत्त्वत्वमिथ्यात्वे प्रपञ्च-
समसत्ताके दृश्यकत्वात्, सत्त्वत्वमिथ्यात्वयोः समुद्यमपक्षसत्त्वत्वान्वायुक्तः; सत्त्वत्वत्वयोरेपि तथा समुद्यमापत्त्या सदस-
द्वैलक्षण्यसिद्धिप्रसङ्गात् । मिथ्यात्वसत्त्वत्वयोः परस्परविरुद्धभावयोरेकबाधकवाप्यत्वाभावेन, बाधकयाया एवोच्छेद-
प्रसङ्गेन समसत्ताकत्वासिद्धिश्च—इति सर्वमनवद्यमिति ॥